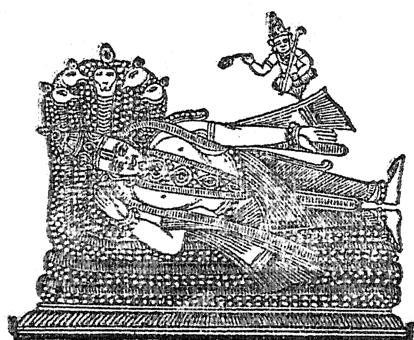
శ్రీరస్తు.

శ్రీమన్మహామండల మండనాయమాన మహీశూ
రపురీ మధ్యవిద్యోతమాన దివ్యరత్నసింహాసనా
రూఢ శ్రీమచ్చామరాజేంద్రాస్థాన పండిత
సల్లూరుసజ్జయ శ్రీనివాసార్యతనూజ శ్రీనివాస
తిరుమలతాతాచార్య సాహాయికేన, నానా దేశానీ
తానేక ప్రాచీన విద్వత్పుస్తక సాహాయ్యేనచ
యథామతి సంశోధ్య విప్రతిపన్నస్థలేషుక్వచిట్టీకా
మపి విరచయ్య పతద్వ్యాఖ్యాన సందిగ్ధస్థలేషు
క్వచిత్కుండలనామపి విన్యస్య పరిష్కృతః
శ్రీరామోపాసక శ్రీరామచంద్రబుధేంద్రవిరచిత
సాహిత్యమంజూషికాఖ్య వ్యాఖ్యాసహితః
శ్రీమదనవద్య నిఖిలవిద్యాభిజ్ఞ సర్వజ్ఞసార్వభౌ
మ విదర్భరాజ శ్రీభోజమహారాజ విరచిత కాం
డపంచకసంయుతః శ్రీమత్కవికులసార్వభౌమ
లక్ష్మణకవికృత యుద్ధకాండాలంకృతః

శ్రీచమ్పూరామాయణాఖ్య ప్రబన్ధః శ్రీ

తాదృశ శ్రీమచ్చామరాజమహారాజాశ్రితేన
☞ ధర్మాధికారిచక్రవర్త్యయ్యంగార్యేణ
శ్రీమహీశూరపురీ మధ్యవర్తిన్యాం విద్యాతర
ఙ్గిణ్యాఖ్య- స్వీయముద్రాక్షరశాలాయాం
ముద్రాపితో విజయతేతమామ్

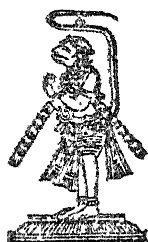
ఇదానీమేతన్మూల్యం సార్ధమేకరూప్యమ్
సన్ ౧౮౯౪ నే- జయసంవత్సర
చైత్రశుక్ల శ్రీరామనవమ్యాం సంపూర్ణః

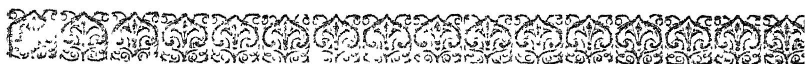
పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధం	శుద్ధం	పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధం	శుద్ధం
౨	౨౧	నైనిం	నైవనిం	౧౩౦		రమాణా	రమాణాః
౫	౨౨	భావితు	భావం	౧౩౩	౫	సముఓ	సముద్రీ
	౨౩	భవతి	భజతి	౧౩౪	౫	సముదీ	సముద్రీ
౬	౨	వానథ	వాంత్సతు	౧౩౫	౨౬	ని ర్మితా	వర్మితా
౨౦	౨౫	ణామి యం	ణాంనిమిత్తం		౨౫	మకుటం	ముకుటం
				౧౪౪	౩	గుల్మా	గుల్మా
౨౧	౫	వృద్ధాచ్ఛఇ	పుత్రా చ్ఛచే	౧౫౯	౨	వనసా	వనా
				౧౬౫	౨౫	కరవ్యః	కర్తవ్యః
౨౩	౧	బోధే	భోధే	౧౬౬	౨౫	తసిణ	తస్మిణ
	౬	బోధేః	భోధేః	౧౯౮	౧	యంత్రియ	యంత్రిత
౩౯	౪	వైతానా	వైతానికా	౨౦౮	౧	హహంత	హంత
౪౩	౧౧	ధాన్యేవ	ధాన్యేన	౨౩౬	౬	తాపమి త్యుత్తరం	భూరితాపః
౫౪	౨౪	నిధిధ్యా	నిదిధ్యా				
౫౮	౧	త్పురషా	త్పురుషా	౨౪౩	౬	గణాత్యుత్తరం	రచిత
౬౨	౧౬	రాగేన	రాగెణ	౨౪౮	౨౧	శమితః	ప్రశమితః
౮౦	౧౩	కృజదితి	కృజతి	౨౬౪	౨	నాంగ	నాంగనాంగ
౯౩	౧౪	నిశాలాం	విశాలాం	౨౬౫	౧	జృభత	జృంభత
౧౦౨	౨౧	శేవ	శేష	౨౮౫	౨౧	నివృత్తం	నికృత్తం
౧౦౩	౧౫	చేత్యృక	చెత్యుక్త	౨౯౯	౨	లానిన్య	లావిన్య
౧౦౬	౬	ప్రివర్ధ	ప్రివర్ధ్య	౩౦౦	౨	దర్శినా	దర్శితా
౧౧౪	౧౫	భావకి	భావః	౩౦౫	౨	ప్రిపట	ప్రికట
౧౧౫	౧౯	స్యాద్గిశి	స్యాద్దిశి		౧౪	కషాయ	కాషాయ
౧౧౮	౧	సంవృత్త	సంవర్త	౩౧౨	౪	త్యాస్యర్థ	త్యాస్యార్థ
	౨౫	సంసారల	సంస్కార		౧౧	వైదుహీ	వైదేహీ
౧౨౦	౭	పలశో	పరశో	౩౧౩	౧	తాటకహాటకేయ	హాటకతాటకెయ
౧౨౪	౯	దారార్ణ	దారకార్ణ				
౧౨౬	౧	భుజబ	భుజాబ	౩౨౨	౨	దనంత	దనంతర

పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధం	శుద్ధం	పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధం	శుద్ధం
౩౩౬	౨	వాణీవి	పాణివ	౫౦౬	౨౫	సహ	సహాస
౩౪౮	౧	ఉలాహ	ఉలాయ	౫౧౬	౧౯	ఆభీక్ష్య	ఆభీక్ష్య
౩౫౧	౧	పావాంగే-పావాంగు		౫౧౭	౨౧	ఘటిద	ఘటిత
౩౫౬	౪	పిత్రమే	ప్రియతమె		౨౨	నరాణాణా	నరాణా
౩౬౨	౨౩	కుంభ	కుంభకుంభ	౫౧౯	౨౫	బూకూర్వరి	బుకూర్వి
౩౮౯	౩	మనుపష్ఠ	మనుష్ఠ	౫౨౫	౨౫	దుర్నయా	దిశ్యత్తరం
౩౭౪	౨౫	కిరణా	కరణా	తదుక్తంమహానాటకే। రేరేరావణ			
౩౯౫	౫	శోణిక	శోణిత	రావణాఃకతిబహూనేతాన్వయంశు			
	౨౨	ధృత	షోషిత	శ్రుమహాగేహకేఃకిల కార్తవీర్యనృప			
౪౦౧	౧౯	గాయం	కాయం	తె దోర్దణ్డపిండీకృతః । ఏకోన			
౪౦౬	౨	మితిరె	తిమిరె	తర్ణనబాపితాస్నకబళో దైత్యేంద్ర			
	౨౩	విహంగా	విహంగా	వాసీజనై రన్యంవక్తుమపిత్రపామ			
౪౧౦	౧౩	సేనా	ససేనా	హ ఇహాత్వం తేషుకోన్యాధవాఇతి			
౪౩౦	౪	సమయన	సమప	౫౩౧	౮	ఇతర్థాః	ఇత్యర్థాః
౪౪౩	౧౬	రామామ	రామాయ		౨౫	హైాప	హైాఃప
౪౪౯	౧౮	పుసస్త్యా	పులస్త్యా	౫౩౬	౨౧	అవ్యత్ర	అన్యత్ర
	౧౭	షకేన	షకేణ	౫౩౯	౮	సువర్ణ	సుపర్ణ
౪౫౭	౭	యస్యస	యస్యత	౫౪౦	౩	ధల	ధర
౪౫౯	౭	వాలమే	వాలప	౫౪౩	౧౧	బహ్వా	బాహ్వా
౪౬౧	౧౪	శీతలః	శీతః		౧౨	బహ్వా	బాహ్వా
౪౮౪	౨౦	మాకరో	మారకో	౫౫౧	౧౪	నితస్య	నిత్యస్య
౪౭౧	౬	ర్వాణ	రావణ	౫౬౯	౨౧	చండ	చంద్ర
	౧౦	హాపది	హృది	౫౮౩	౧౦	ధియతె	ధీయతె
౪౭౩	౭	కుముదా	కుముద	౫౮౬	౨౦	మాయోః	మాణయోః
౪౭౭	౨౪	క్రిము	క్రిమ్యే	౫౭౩	౩	మనూన	మసూన
౪౯౩	౬	క్షేరుహా	క్షైరుహా		౧౮	మతినుజ	మనుజ
౪౯౯	౨౧	భాభిచ	భాషిచ				

పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధం	శుద్ధం	పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధం	శుద్ధం
౫౨౨	౧౭	నవనస్ప	నస్పతిర్వృ	౫౯౨	౭	భూతవు	భూతభ
					౯	భరో	పురో
	౨౩	స్యాంతఇ	స్యాంతరి	౫౯౫	౨౧	విదే	విదేహ
౫౪౯	౧	షణేవ	షణాన				

సంస్కృతం	కన్నడ	తెలుగు	అరవ
నాగః—	సురహోన్నెమర	పొన్నమాను—	పున్నై
పున్నాగః—	సురగీమర	సురపొన్నమాను—	సురపున్నై
తాళః—	తాళెమర	తాటిచెట్టు—	పనెమరం
హింతాలః—	కిరుతాళెమర	గిరుకతాటిచెట్టు—	కూందల్పనై
తమాలః—	కత్తలెమర	చీకటిచెట్టు	పచ్చిలైమరంఇరుళ్మట్టి
కృతమాలః—	కక్కేమర	రేలచట్టు—	కొన్నై
సరళః—	సరళదేవదారు	సరళపుదేవదారిచెట్టు-	సరళైమరం
వకులః—	పగడెగిడ	పొగడమాను—	మహిళ్మరం
వంజులః—	అశోకదమర	అశోకచెట్టు	అశోకమరం
తిలకః—	తిలకదమర	తిలకపుచెట్టు—	మంజాడిచ్చడి
ఆమలకః—	బెట్టనెల్లీమర	ఉశిరికచెట్టు—	నెల్లీమరం
కుటజః —	కొడశిగెగిడ	కొడశపాలుచెట్టు—	వళ్పాలై
లికుచః —	గజనింబెగిడ	గజనింబచెట్టు—	రసమలిమిచ్చై
కతకః —	చిల్లదమర	చిల్లమాను—	తేత్తాంమరం
తక్కోలం—	తక్కోలెమర	తక్కోలపుమాను—	తక్కోలశడి
అంకోలః —	అంకోలదగిడ	ఊడుగచెట్టు—	అళింజిల్శడి
లవంగం —	లవంగదమర	లవంగపుమాను—	లవంగమరం
వికంకతః —	హాలుమాశికదమర	పుల్లవెలగచెట్టు	నర్ముకంగైమరం
కేతకీ —	కేదిగెమర	మొగలిచెట్టు—	తాళైమరం
కదంబః —	కడహదమర	కడపచెట్టు—	కడప్పమరం
ఉదుంబరః—	అత్తిమర	మేడిమాను—	అత్తిమరం
కపిత్థః —	బేలదమర	వెలగమాను—	విళామరం

అశ్వత్థః —	అరళీమర	రావిమాను—	అరశమరం
కురవకః —	కెంపుగోరంటిగిడ	ఎఱ్ఱగోరంటచెట్టు-	కురంజిమరం
మరువకః—	మంగారేగిడ	మంగచెట్టు—	మంగారైశెడి
మాకందః—	మావినమర	మామిడిమాను—	మామరం
కుందం —	మొల్లెమర	మొల్లమాను—	కుందమరం
తిందుకః —	తూబరెగిడ	తుముకిచెట్టు—	తుంబై
చందనః —	శ్రీగంధమర	గంధపుమాను—	శందనమరం
స్యందనః—	హులిగెమర	నేమ్మిచెట్టు—	తినిశిమరం
చంపకః —	సంపిగెమర	సంపంగిమాను—	శెంబహై
చాంపేయః—	నాగసంపిగెమర	నాగకేసరపుచెట్టు—	నాగకేసరం
పనసః —	హలశినమర	పనసమాను—	పలామరం
వేతసః —	హబ్బెగిడ	ప్రబ్బలిచెట్టు—	వంజైశెడి
పలాశః —	ముత్తకదగిడ	మోదుగమాను—	పలాశమరం
పాటలః —	పాదరీమర	పాదరిమాను—	పాదరీమరం
ముష్కకః—	మొక్కెమర	మోక్రఱమాను—	కాట్టుపతిఙశెడి
ప్రియాళుః—	మోరటెగిడ	ప్రేంఖణపుచేట్టు—	మురళెంశెడి
సల్లకీ —	తడుకినగిడ	అందుగమాను—	ఆనెవణంగిమరం
స్నుహీ —	కోలుకళ్ళి	జముడు—	శదిర్కళ్ళి
బంధూకః—	బందుగేగిడ	మంకెనచట్టు—	ఉచ్చితిలహం
సాలః —	తోరమత్తిమర	మద్దిమాను—	మరుధమరం
కణికారః— }	చండుమల్లిగెగిడ	గురుగుచేటు	{ చండుమల్లిహె
కింకిరాతః— }	చండుమల్లిగె	చండుమల్లీచేట్టు	{ చండుమల్లిహె
శింశుపా—		విరుగడచేట్టు—	
శిలీంధ్రః—	హణబె	పుట్టుగోక—	నాయికోడె
శ్యేనః—	గిడగ	డేగ—	పరందుపక్షి
చకోరః—	బెళదింగళుహకిః	వెన్నెలపిట్ట—	నిలామోక్కి
చక్రవాకః—	జక్కవక్కి	జక్కవ—	చక్రవాకపక్షి
గృధ్రః—	హద్దు	గద్ద-బోరవ—	కళువి
కంకః —	రణహద్దు	రాంపులుగు—	పెరుంపరందు

శ్రీహయగ్రీవాయనమః

సాహిత్యమంజూషికాఖ్యవ్యాఖ్యా సహిత

చంపురామాయణప్రారంభః

గురవే సర్వలోకానాం భిషజే భవరోగిణామ్ ।
నిధయే సర్వవిద్యానాం దక్షిణామూర్తయే నమః ॥

శివానందాశ్రమగురోశ్చరణస్మరణం మమ । ఉత్సాహశక్తిజం తేజస్తనోతు ముఖపంకజే ॥ ౨ ॥ సీతాకల్పలతాన్వితం దశరథాంభోరాశిజం సోదరోదారస్కంధమభీష్టదం సుమనసాం శ్రేణీభిరామోదితం । నిత్యం స్వాశ్రితనందనం కిసలయశ్రీపంచశాఖోజ్జ్వలం శ్రీరామామరభూరుహం హృదిసదా సేవేర్థసంసిద్ధయే ॥౩॥ సుధాకరసుధాకరాచ్ఛురదభాస్వరాభాస్వరాంచితక్రమవిపంచికాక్వణనసాదరాసాదరా । విరంచినవమోహనాగమవిశారదా శారదా మదీయరసనాంగణే నటతు సర్వదా సర్వదా ॥ ౪ ॥ యత్పాదాంభోజరేణుం విబుధకవివరాః ప్రావ్యసిద్ధాంజనం వా ప్రజ్ఞాదృష్టేః ప్రమీలాం పటుతరతమసా ప్రాప్తవత్యా నిజాయాః । ఆసాద్యోన్మేషమారాన్నిధిమివ కవితాం ప్రాపురుద్యద్గుణౌఘాం నిష్ప్రత్యూహం ముదాస్మాకం స సురవరనుతః పాతు హేరంబదేవః ॥ ౫ ॥ శ్రీమత్త్రైలింగదేశే సజయతి విబుధశ్రేణికోటీరకోటీకోటీమాణిక్యభూతాగణితగుణగణో ఖండపాండిత్యశౌండః । ధీరశ్శాండిల్యగోత్రస్సకలకవికులాహ్లాదిసూక్తిప్రవీణోఽపీణో దాహార్యవిద్యావివరణనిపుణో రామచంద్రోబుధేంద్రః ॥ ౬ ॥ నిత్యం సంభ్రమజృంభితా నటతి యజ్జిహ్వాంగణే భారతీ జాయం లేకవిపుంగవాత్తనుభృతాం యద్వక్త్రనిర్వర్ణనాత్ । భోజక్షోణిభుజామునా విరచితశ్చంపూప్రబంధోధునా వ్యాఖ్యాం తస్య కరోమి మంజుళతరాం సాహిత్య

లక్ష్మీం తనోతు నితరామితరానపేక్షమంఘ్రిద్వయం నిగమశాఖిశిఖాప్ర

మంజూషికాం ॥ ౨ ॥ వ్యాకుర్వంతి నిబంధగౌరవభయాన్నైవ స్ఫుటం యు
క్తిభిర్యే తేఽర్థ్యైత్పృజనప్రతారణపరాః కానైపుణీవా తతః। వైఖర్యా వచసాం
కవీశహృదయం ప్రఖ్యాపయన్నన్వయద్వారేవాహమిహాఖిలం ప్రవివృణో
మ్యుక్తిప్రజోజ్జృంభితం ॥ ౩ ॥ — ॥ అథ ఖలు తత్రభవాన్ విచిత్రసరస
కవితాకల్పలతామంజర్యామోదితాశేషవిబుధసమాజః అనవద్యనిఖిలవి
ద్యాభిజ్ఞసర్వజ్ఞసార్వభౌమో భోజనామా మహారాజః సమస్తసద్గుణమణి
గణాభిరామస్య తారకబ్రహ్మరూపిణస్తత్రభవతో భగవతః శ్రీరామస్య
చరితానువర్ణనం నిశ్రేయసనిదానం నిజాంతరంగే నిర్వర్ణ్య ॥ * ॥ప॥కా
వ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే। సద్యః పరనిర్వృతయే కాం
తాసమ్మితతయోపదేశయుజే । ఇత్యాద్యాలంకారికవచనప్రామాణ్యా
త్కావ్యస్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయేదితి నిషేధ
స్యాసత్కావ్యవిషయతాం చ పశ్యన్ సకలకల్యాణపరాయణం శ్రీరామా
యణం చంపూప్రబంధాత్మనా చికీర్షుః చికీర్షితానంతరాయ పరిసమా
ప్తిప్రచయగమనలక్షణఫలసాధనత్వాత్ ॥*॥ ఆశీర్నమస్క్రియా వస్తునిర్దే
శో వాపి తన్ముఖం ఇత్యాచార్యదండివాక్యాదాశీరాద్యన్యతమస్య ప్రబం
ధముఖలక్షణత్వాచ్చ తత్రాదౌ లక్ష్మీపదప్రయోగపూర్వకమాశిషం ప్రయు
ఙ్క్తే (లక్ష్మీమితి ॥ ఆదౌ లక్ష్మీశబ్దప్రయోగాద్వర్ణగణాదిశుద్ధేరభ్యుచ్చ
యః । తదుక్తం * దేవతావాచకాశ్శబ్దా యే చ భద్రాదివాచకాః । తే సర్వే
నైవ నింద్యాస్స్యుర్లిపితో గణతోపి వా ఇతి ॥ నిగమా వేదాః త ఏవ శాఖి
నో వృక్షాః ॥ ని ॥ వృక్షో మహీరుహశ్శాఖీత్యమరః ॥ + వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః॥
తేషాం శిఖా ఉపనిషదః తా ఏవ శిఖాః అగ్రాణీతి శ్లిష్టరూపకం (మాలయ
శ్చ ప్రతీయంతె) తాసాం ప్రవాళం నవపల్లవం । వేదాంతవేద్యమిత్యర్థః ॥
ని ॥ శిఖా జ్వాలా కేకిమౌళ్యోశ్శిఖా శాఖాగ్రమౌళిష్వితి వైజయంతీ ॥ ప్ర

పాళం । హైరంబమంబురుహడంబరచౌర్యనిఘ్నం విఘ్నాద్రిభేదశతధా

వాహ్లోవల్లకీదండే విమ.గ్రేణవపల్లవేఇతినిఘంటుః ॥ అంబునిరోహతీత్యం
బురుహం పద్మం తస్య యోడంబరః సౌభాగ్యాతిశయసంరంభః తస్యచౌ
ర్యే అపహరణే + బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ష్యఞ్ । నిఘ్నమాయత్తం అంబు
రుహసౌభాగ్యాపహారీత్యర్థః ॥ ని ॥ అధీనోనిఘ్నఆయత్తఇత్యమరః ॥
అతఏవ సాదృశ్యపర్యవసానాదుపమా ॥ డంబరేత్యత్ర దమ్యన్తేభీరనా
నేనేతిడంబరః + దమఉపరమే ఔణాదికత్వాద్వ్యరప్రత్యయః । పృషోద
రాదిత్వాద్వర్ణవ్యత్యయః । సుబోధినీకారస్తుడంబవిక్షేపఇతి బాంత్రా
ధాతురస్తీత్యాహ । తన్మతే డంబంవిక్షేపం రాతి ఆదత్తఇతిడంబరః ॥ని॥
ఆడంబరో (స్త్రీ) సంరంభఇత్యమరశేషశ్చ । విహన్యంతేఏభిరితివిఘ్నాఃప్ర
త్యూహాః ॥ ని ॥ విఘ్నోంతరాయఃప్రత్యూహఇత్యమరః॥ +ఘఞర్థేక
విధానమితికప్రత్యయః ॥ తఏవాద్రయః పర్వతాః తేషాంభేదేవిదారణే
శతధారఘురంధరం వజ్రాయుధ సమానసాదం అశేషవిఘ్నవినాశకమిత్య
ర్థః । ధూర్వహేధురంధరావితి ధురంధర శబ్దః ధరాంధరమితిధురంధరం
రయతీతిధురంధరం + సంజ్ఞాయాంభృతృవృజిధారీత్యాదినాఖచ్ప్రత్యయః
ఖిత్యనవ్యయస్యేతి పూర్వస్యహ్రస్వః । అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగ
మః । ఖిపహ్రస్వఇతి స్థానేర్హ్రస్వశ్చ హేరంబస్యేదంహైరంబం వైనా
యకం + తస్యేదమిత్యణ్ । అంఘ్రిద్వయం చరణయుగ్మం ఇతరేషునవి
ద్యతేఽపేక్షాయస్మిన్కర్మణితద్యథాభవతితథాఇతరానపేక్షం భజనీయా
న్తరనిరపేక్షమిత్యర్థః । ఇదం క్రియావిశేషణం । యద్వాంఘ్రిద్వయవిశే
షణం । తదా సహకార్యంతరమనపేక్ష్య స్వాతంత్ర్యేణైవ సకలసేవక
జనాభీప్సితదానసమర్థమిత్యర్థః । నితరాం అతిశయేన + కిమేత్తిఙ
వ్యయాత్త్యాదినాఆమ్ప్రత్యయః ॥ నః అస్మాకం । లక్ష్మీం అశేషాభిలషితా
ర్థసంపత్తిం తనోతు కరోతు సంపాదయత్విత్యర్థః । తనోతేః + ఆ
శిషి లిఙ్లోటావిత్యాశీరర్థేలోట్ ॥ ని ॥ శోభాసంపత్తిపద్మాసు లక్ష్మీ

చవచనైగకృతకేతరైశ్చేత్ ।తేషాం ప్రకాశనదశాచమహీసురైశ్చేత్తానం
తరేణ నిపతేత్కృనమత్ప్రణామః ॥ ౨ ॥ గద్యానుబంధరసమిశ్రితపద్య

ధ్వృతి చేత్ * నను అస్యమహాత్మభూతస్యనిశ్వసితమేతద్యదృగ్వేదో యజు
ర్వేదస్సామవేదఇత్యాదివాక్యాద్వేదానాముత్పత్తిశ్రవణాత్కథమకృతక
త్వమితిచేత్ *అనాదినిధనానిత్యావాగుత్సృష్టాస్వయంభువా । ఆదౌ వే
దమయీవిద్యా యతస్సర్వాః ప్రవర్తితాః ఇతిస్మృతేరకృత్రిమత్వావగమా
త్ । ఋచస్సామానిజజ్ఞిరేఇత్యాదిషు హిరణ్యగర్భే వేదావిర్భావఏవ జ
నేరర్థః + ఏతత్ శాస్త్రయోనిత్వాదితి వేదాంతసూత్రవ్యాఖ్యానావస
రే తత్రభవద్భిర్భాష్యకృద్భిస్సమ్యగ్వివేచితం తత్రైవానుసంధేయమి
త్యలమత్రశాస్త్రవిచారేణ । తేషామకృత్రిమవచనానాం ప్రకాశనదశా
పాతతాత్పర్యార్థతత్త్వస్ఫుటీకరణప్రకారశ్చ మహీసురైర్బ్రాహ్మణైరిత్యర్థః
॥ ౧ ॥ ఆశ్రమోస్త్రీద్విజాత్యగ్రజన్మభూదేవబాడబాఇత్యమరః । తానం
తరేణ తాన్మహీసురాన్వినా + అంతరాంతరేణ యుక్తేఇతిద్వితీయా ॥
మత్ప్రణామః మత్కృతనమస్కారః క్వనుకుత్రవా । నిపతేత్ప్రవర్తేత॥
ఉక్తక్రమేణ పరమశ్రేయోహేతూనాం వేదవిదామేవ బ్రాహ్మణానాం
నమస్కార్యత్వాత్తేషామేవాయంనమస్కారోవిధీయతేఇత్యర్థః ।తథా
చశ్రుతిః * తస్మాద్బ్రాహ్మణేభ్యోవేదవిద్భ్యోదివేదివేనమస్కుర్యాది
తి । తతో బ్రాహ్మణాఏవ నమస్కార్యాఇష్టదేవతాశ్చ । తదుక్తం భగవ
తాశ్రీకృష్ణేన మహాభారతే * దైవాధీనంజగత్సర్వం మంత్రాధీనంతుదై
వతం । తన్మంత్రంబ్రాహ్మణాధీనం బ్రాహ్మణోమమదైవతమితి ॥ అత్రో
త్తరోత్తరస్య పూర్వపూర్వంప్రతివిశేషణత్వాదేకావల్యలంకారః । తదు
క్తమేకావళ్యాం*యత్రవిశేషణభావితఃపూర్వంపూర్వంప్రతిక్రమేణైవ
భవతిపరంపరమేషాలంకృతిరేకావళీకథితేతి ॥ ✻✻✻✻✻✻ ॥ ౨ ॥
ఇదానీం స్వచికీర్షితనిబంధస్య స్వరూపనిరూపణద్వారా సహృదయా
నాం ప్రరోచనాముత్పాదయన్ తద్రచనాయాం నిజరసనాయాః ప్రవృ

సూక్తిర్హృద్యా హి వాద్యకలయా కలితేవ గీతిః । తస్మాద్దధాతు కవిమార్గ
(విదాం)జుషాం) సుఖాయ చమ్పూప్రబన్ధరచనాం రసనా మదీయా ॥ 3॥
వాల్మీకిగీతరఘుపుంగవకీర్తిలేశైస్తృప్తిం కరోమి కథమప్యధునా బుధా
త్రిమాశాస్తే ॥ గద్యేతి ॥ గద్యాన్యపాదబద్ధాని ॥ తదుక్తం * అపాదః
పదసన్తానో గద్యం పద్యం చతుష్పదమితి ॥ గద్యానామనుబన్ధేనాను
షఙ్గేణ యో రస ఆస్వాదః తేన మిశ్రితా మిలితా పద్యసూక్తిః పద్యానాం
సమ్యగ్రచనా ॥ ని ॥ ఆస్వాదే బ్రహ్మణి రస ఇతి శబ్దార్ణవే ॥ వాద్యకలయా
వీణావేణుమృదఙ్గాదివాద్యశిల్పేన ॥ ని ॥ కలా శిల్పే వివృద్ధౌ చేతి వైజయ
న్తీ ॥ కలితా మిశ్రితా గీతిః గానవిద్యేవ హృద్యా మనోజ్ఞా హి । సహృద
యహృదయాహ్లాదినీ ఖల్విత్యర్థః । తస్మాద్గద్యపద్యమిశ్రితప్రబన్ధస్య స
ర్వానన్దకరత్వాద్ధేతోః । కవయంగౌరసోల్లసితశబ్దార్థసంఘటనయా
రచనయా వర్ణయన్తీతి కవయః । తన్మార్గజుషాం తద్వర్త్మానువర్తినాం
కవితారసాభిజ్ఞానామిత్యర్థః । సుఖాయ హృదయానురఞ్జనార్థం ।
మమేయం మదీయా + వృద్ధాచ్ఛ ఇతి ఛప్రత్యయః । రసనా జిహ్వా । చ
మ్పూప్రబన్ధరచనాం * గద్యపద్యాత్మకం కావ్యం చమ్పూరిత్యభిధీయ
తే ఇత్యుక్తలక్షణం కావ్యం చమ్పూప్రబన్ధః । తస్య రచనాం నిర్మాణం ద
ధాతు । విశిష్టప్రబన్ధరచనాయాం మదీయా రసనా ప్రవర్తతామిత్యర్థః ।
చమత్కారకారితయా గద్యపద్యాత్మకం కావ్యం కరోమీతి తాత్పర్యం ॥ అ
త్ర పూర్వవాక్యే ఉపమానోపమేయసాధారణధర్మసాదృశ్యప్రతిపాదకా
నాం చతుర్ణాం ప్రయోగాత్ శ్రౌతీపూర్ణోపమాలఙ్కారః * స్వతస్సిద్ధే
నభిన్నేన సమ్మతేన చ ధర్మతః । సామ్యదుపమేయేన వర్ణ్యస్య వాచ్యం చేదే
కదోపమేతి లక్షణాత్ ॥ స చ శబ్దానుప్రాసేన చ సంసృజ్యతే ॥ 3 ॥ **
నను వాల్మీకిరచితేన శ్రీరామాయణేనైవ సకలజనసంతృప్తిర్జాయమా
నత్వాత్తత్ర పునః కోయం నూతనప్రబన్ధనిర్మాణప్రయాస ఇత్యాశఙ్క్య సో
పపత్తికం తత్ప్రణయనే స్వస్యాధికారం దర్శయతి ॥ వాల్మీకీతి ॥ వల్మీ

నాం । గంగాజలైర్భువిభగీరథప్రయత్న(కృష్టైః)లబ్ధైః) కింతర్పణంనవిదధాతి
జనకపితౄణాం ॥ ౪ ॥ వాచంనిశమ్యభగవానథనారదస్య ప్రాచేతసఃప్ర
కస్యాపత్యంవాల్మీకిః * తదుక్తం బ్రహ్మకైవర్తే ॥ అథాబ్రవీన్మహా
తేజాబ్రహ్మాలోకపితామహః । వల్మీకప్రభవో యస్మాత్తస్మాద్వాల్మీకిరి
త్యసావితి + అతఇఞితీఞ్ । తేనగీతాః ఉపవర్ణితాః యే రఘుపుంగవకీ
ర్తిలేశాః । పుమాన్ గౌరివేతివిగ్రహమాత్రం । పుంగవః శ్రేష్ఠః ॥ ౫ ॥
శ్రేష్ఠోక్తానౌతుపుంగవావితివైజయంతీ + గోరతద్ధితలుకీతి సమాసాంత
ష్టచ్ ॥ రఘుపుంగవస్య రఘుశ్రేష్ఠస్య కీర్తేః దానశౌర్యాదిగుణసము
ద్భవాయాస్సమాఖ్యాయాః లేశాః లవాంశైః । బ్రహ్మలోకప్రసిద్ధస్య శ
తకోటివిస్తృతస్య శ్రీరామచరితస్య చతుర్వింశతిసహస్రసంఖ్యాపరిమితే
న శ్రీరామాయణేన కియదేవ వర్ణితత్వాత్కీర్తిలేశైరిత్యుక్తమిత్యవగం
తవ్యం ॥ అధునా ఇదానీం కథమపి మహతాయత్నేన చంపూప్రబంధని
ర్మాణరూపేణేత్యర్థః ॥ ౫ ॥ జ్ఞాతహేతువివక్షాయామప్యాదికథమవ్య
యం । కథమాదితథాప్యంతం యత్నగౌరవబాధయోరిత్యుత్పలమాలాయాం
బుధానాం తజ్జ్ఞానాం ॥ ౫ ॥ జ్ఞాతృచాంద్రిసురాబుధాఇతిక్షీరస్వామీ ॥
తృప్తిం సంతుష్టిం కరోమి । అత్రదృష్టాంతమాహ ॥ భువి భూలోకే భ
గీరథేన రాజ్ఞాయత్నకృష్టైఃప్రయత్నేనానీతైః అశ్వమేధీయాశ్వాన్వేష
ణసమయే కపిలకోపానలదగ్ధానాం సగరాత్మజానాం స్వర్లోకస్యప్రా
పణాయ దుశ్చరతపశ్చర్యాదిబహుతరప్రయత్నేన వియన్మార్గాద్భువంప్రా
పితైరిత్యర్థః । భగీరథప్రయత్న ఉత్తరత్రవక్ష్యతే । గంగాజలైర్మందా
కినీసలిలైః నరః పుమాన్ పితౄణాం తర్పణం నివాపాంజలిదానేనసం
తృప్తిం నవిదధాతి నకరోతికిం ॥కరోత్యేవేత్యర్థః । అతోహమప్యేవం
కరోమీతిభావః ॥ అత్ర వైధర్మ్యేణ దృష్టాంతాలంకారః * యత్రవాక్య
ద్వయేబింబప్రతిబింబతయోచ్యతే ॥ సామాన్యధర్మోవాక్యజ్ఞైస్సదృష్టాం
తోనిగద్యతేఇతిలక్షణాత్ ॥ ౪ ॥ — ఇత్థం స్వస్య గ్రంథకరణయోగ్య

వచసాం ప్రథమః కవీనాం । మాధ్యందినాయ నియమాయ మహర్షిసే
తాం ప్రస్తావ్య సంప్రతి కథాం ప్రస్తౌతి ॥ వాచమితి ॥ ప్రవచసాం ప్రౌ
ఢవచసాం కవీనాం వ్యాసాదీనాం ప్రథమ ఆద్యః సకలకవికులగురురి
త్యర్థః । సః ప్రసిద్ధః ॥ అత్రోనయచ్ఛబ్దాపేక్షా ॥ తదుక్తం కావ్యప్రకా
శే * ప్రక్రాంతప్రసిద్ధానుభూతార్థవిషయస్తచ్ఛబ్దః యదుపాదా
నం నాపేక్షత ఇతి । ఊర్ధ్వ ఉత్కర్షార్థకః అవ్యయానామనేకార్థత్వా
త్ ॥ భగవాన్ * ఉత్పత్తిం నిధనం చైవ భూతానామాగతిం గతిం । వేత్తి
విద్యామవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవానితీత్యుక్తలక్షణః ॥ ప్రచేతసో వరు
ణస్యాపత్యం ప్రాచేతసో వాల్మీకిః ÷ తస్యాపత్యమిత్యణ్ ॥ ని ॥ ప్రాచేత
సస్త్వాదికవిస్స్యాన్మైత్రావరుణిశ్చ సః । వాల్మీకిశ్చేతి నిఘంటుః ॥ నరమం
తెశరీరేంద్రియవిషయోపనీతయా వివిధవేదనయేతి నరాః జీవాః తేషాం
సంబంధి నారం అజ్ఞానం ద్యతి ఖండయతి శ్రీరామదివ్యనామసంకీర్తనేనే
తి నారదః ॥ తదుక్తం నారదీయే * గాయన్నారాయణకథాం సర్వలోక
భయాపహాం । నారదో నాశయన్నేతి నృణామజ్ఞానజం తమః ఇతి॥ అథవా
* నరతీతి నరః ప్రోక్తః పరమాత్మా సనాతనః ఇతి నారదీయవచనాన్నరః
పరమాత్మా । తస్య సంబంధి నారం పరమాత్మవిషయకజ్ఞానం । తద్దదాతి ఉ
పదిశతి పరమకారుణికతయా ముముక్షుభ్య ఇతి నారదః । తేనాస్య శ్రద్ధే
యవచనత్వముక్తమిత్యవధేయం । తస్య నారదస్య బ్రహ్మనియోగేన సమాగ
తస్య దేవర్షిప్రవరస్య వాచం నిశమ్య కోన్వస్మిన్ సాంప్రతం లోకే ఇ
త్యాదినిజప్రశ్నానురూపోత్తరతయా * మునేవక్ష్యామ్యహం బుద్ధ్వా తై
ర్యుక్తశ్శ్రూయతాం నరః ఇత్యాదిసంక్షిప్తబాలరామాయణోక్తాం వాచం
కథాం నిశమ్య శ్రుత్వా । గురుముఖాచ్ఛ్రోతవ్యమితి న్యాయేన సకల
లోకగురోర్నారదస్య ముఖాచ్ఛ్రవణవిధేర్విహితత్వాదితి భావః * నిశా
మ్యతీతి శ్రవణే తథా నిశమయత్యపి ఇతి భట్టమల్లః ॥ తత్ర నిశామ్యేతీదం
రూపం । అన్యథా నిశమయ్యేతి స్యాత్ ॥ అత ఏవాహ వామనః ॥ నిశమ్య

వ్యాం పుణ్యామవాపతమసాంతమసాంనిహంత్రీం॥౫ ॥ ౫ ॥ తత్రకంచన క్రౌంచమిథునాదేకం పంచశరవిద్ధమపి వ్యాధేనానువిద్ధం నిధ్యాయ నిశమయ్యశబ్దా ప్రకృతిభేదాత్ ॥ నను * ఉత్సంగాన్నారదోజజ్ఞే దక్షోంగుష్ఠాత్స్వయంభువఇతిభాగవతప్రసిద్ధంహి నారదస్య బ్రహ్మపుత్రత్వం ॥ తథాచ * వాల్మీకిరభవద్బ్రహ్మావాణీవాక్తస్యరూపిణీ । చకారరామచరితం పావనంచరితవ్రతఇతిస్కాందే పార్వతీం ప్రతి పరమేశ్వరేణోక్తత్వాద్బ్రహ్మలోక ప్రసిద్ధం శతకోటివిస్తృతం రామచరితం భూలోకవర్తిచాతుర్వర్ణ్యతాపత్రయవిమోచనార్థం సంక్షిప్య రచయితుముక్తవతఃపరమకారుణికస్య బ్రహ్మణఏవ భూమౌ స్వాంశేన వాల్మీకిరూపేణావతీర్ణత్వాదస్య ప్రష్టృత్వం నారదస్యోపదేష్టృత్వంచ కథముపయుజ్యతఇతిచేన్న ॥ మానుషలోకేరూపాంతరేణావతీర్ణస్యతస్యసంప్రదాయప్రవర్తనార్థం ఇత్థముపయుక్తత్వాదిత్యలమతిప్రపంచేన॥మధ్యేభవో మాధ్యందినః మధ్యశబ్దస్య మధ్యందినాదేశః భవార్థప్రత్యయశ్చస్యాదితివ్యాసకారః । మధ్యాహ్నవాచీ మధ్యందినశబ్దఏవ ఉత్సాదిషుపఠితఇత్యన్యే । తథాచ + ఉత్సాదిభ్యోఇత్యఞ్మాధ్యందినాయ నియమాయమాధ్యాహ్నికక్రియాం కర్తుమిత్యర్థః । మహర్షిభిఃఋషిప్రవరైః సేవ్యాం స్నానసంధ్యావందనాద్యనుష్ఠానార్థమాశ్రయితుంయోగ్యాం మహర్షిలక్షణంతు * తపశ్శౌచపరాదాంతాస్సత్యవాచో బహుశ్రుతాః । వేదవేదాంగతత్త్వజ్ఞాఋషయఃపరికీర్తితాఇతి ॥ కుతః పుణ్యాం పావనీం అతఏవ తమసామజ్ఞానానాం నిహంత్రీం వినాశినీం స్వసేవాతత్పరాణాం అశేషపాపనివర్తనేన జ్ఞానప్రదాత్రీమిత్యర్థః । తమసాంతన్నామకనదీంప్రాప లక్షణయా తత్తీరం ప్రాపేత్యర్థః । అత్రతమసాంతమసామితి వ్యంజనత్రితయస్యావృత్త్యావృత్త్యనుప్రాసశ్శబ్దాలంకారః ॥ లక్షణంతూక్తం * వాచంనిశమ్యభగవానథేతినారాయణాదివ్యాఖ్యాకృదభిమతః పాఠః ॥ ౫ ॥ — ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర తమసాతీరే పంచశరాయ

తో బద్ధానుకంపస్య భగవతో వాల్మీకేర్వదనారవిన్దాచ్ఛందోమయీ కా

స్యతేన పంచశరేణ స్మరేణ విద్ధం-ప్రహృతం, కామమోహితమితియా వత్ ॥ ని ॥ కామః పంచశరస్స్మరఇత్యమరః ॥ పంచభిశ్శరైర్విద్ధమితి గమ్యతే ॥ పంచశరశరవిద్ధమితిపాఠేన కాప్యనుపపత్తిః ॥ ని ॥ అరవిందమశోకంచ చూతంచనవమల్లికా । నీలోత్పలంచపంచైతే పంచబాణస్య సాయకాఇత్యమరః ॥ తథాభూతమపి వ్యాధేన-లుబ్ధకేన, నిషాదేనేతి యావత్ ॥ ని ॥ వ్యాధోమృగవధాజీవో మృగయుర్లుబ్ధకశ్చసఇత్యమరః ॥ అను పశ్చాత్, విద్ధం-సంప్రహృతం, శోచ్యతరమిత్యర్థః + వ్యధతాడనేఇతిధాతోః కర్మణి క్తః సంప్రసారణంచ ॥ క్రౌంచమిథునాత్-క్రౌంచీ చక్రౌంచశ్చ క్రౌంచా బకవిశేషా ॥ ని ॥ కుఞ్ క్రౌంచోథబకః కహ్వ ఇత్యమరః+ పుమాంస్త్రియేత్యేకశేషః । తయోర్మిథునాత్-ద్వంద్వాత్, తద్వ్యగళాదిత్యర్థః । నిర్ధారణేపంచమీ ॥ని ॥ స్త్రీపుంసౌమిథునంద్వంద్వమిత్యమరః ॥ కంచన ఏకంపుమాంసం నిధ్యాయతః పశ్యతః ॥ నిర్వర్ణనంతునిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణమిత్యమరః ॥ అతఏవ బద్ధానుకంపస్య-ఉత్పన్నకరుణస్య, మైత్రీ-కరుణాముదితా ఉపేక్షాచేతి చతసృణాం మహచ్చిత్తవృత్తిత్వేన విద్ధవేదనాదర్శనస్య కరుణోత్పాదకత్వాదితిభావః ॥ ని ॥ కృపాదయానుకంపాస్యాదిత్యమరః ॥ భగవతోవాల్మీకేః పదద్వయం వ్యాఖ్యాతం। వదనమరవిందమివేత్యుపమితిసమాసః। నతు వదనమేవారవిందమితి రూపకసమాసః ॥ తథాసత్యరవిందస్య ప్రాధాన్యేన తస్మాత్సరస్వతీనిస్సరణాయోగాత్ ॥ ఛందోమయీ అనుష్టుప్ ఛందోనిబద్ధా ద్వాత్రింశదక్షరానుష్టుబితిఛాందసాః+ ఛందశ్శబ్దాత్తాద్రూప్యే మయట్ । టిడ్ఢాణఞిత్యాదినాఙీప్ ॥ కాచిదపూర్వా ఏవంవక్ష్యమాణ ప్రకారా సరస్వతీవాక్ నిస్ససార-నిజప్రయత్నంవినైవనిర్జగామ, ని॥ గీర్వాగ్వాణీసరస్వతీత్యమరః ॥ నిస్పూర్వశాత్ సృగతావితిధాతోర్లిట్

చిదేవంనిస్ససారసరస్వతీ ॥ ౬ ॥ వ ॥ మానిషాద ప్రతిష్ఠాంత్వమగమశ్శా శ్వతీస్సమాః । యత్క్రౌంచమిథునాదేకమవధీఃకామమోహితం ॥ ౭ ॥

॥ ౬ ॥ తామేవ సరస్వతీమాహ ॥ మానిషాదేతి ॥ హేనిషాద, త్వం శాశ్వతీః సమాః-అనంతసంవత్సరాన్ ॥ ని ॥ సంవత్సరోవత్సరోబ్దోహాయనో స్త్రీశరత్సమాఇత్యమరః ॥ అత్యంతసంయోగేద్వితీయా ॥ ప్రతిష్ఠాం స్థితిం మాగమః-మాప్రాప్నుహి, క్షిప్రమేవమరేత్యర్థః + గమేలుఙి పుషాదిత్వాత్ చ్లేరఙాదేశః నమాఙ్యోగఇత్యడాగమప్రతిషేధే వక్తవ్యేపి ఆర్షత్వాత్తత్ప్రతిషేధాభావః ॥ యద్యస్మాత్క్రౌంచమిథునాదేకం కామమోహితం-క్రీడాతత్పరం, అవధీః-హతవానసి,+హంతేలుఙిహనోవధాదేశఃఅయంశాపత్వేనప్రవృత్తఃశ్లోకఃవాల్మీకి మహర్షేరీశ్వరానుగ్రహేణకృత్స్నకావ్యార్థసంగ్రహరూపేణనిష్పన్నః సంగ్రహశ్చాయంమానిషాద మా లక్ష్మీః నిషీదతి తిష్ఠతి అస్మిన్నితి మానిషాద లక్ష్మీనివాసశ్రీరామత్వం శాశ్వతీఃసమాః-చిరకాలం, ప్రతిష్ఠామగమః అఖండితైశ్వర్యానందసంపన్నోవిజయీభవేత్యర్థః। యద్యతఃకారణాత్ క్రౌంచమిథునాత్ క్రుంచగతికౌటిల్యాల్పీభావయోరితిధాతోరచిక్రుంచారాక్షసీకైకసీ, తస్యాఅపత్యంక్రౌంచోరాక్షసః రావణః +తస్యాపత్యమిత్యణ్ తస్యపత్నీ క్రౌంచీ మండోదరీ అత్రాపి పూర్వవదేకశేషః । తయోర్మిథునాదేకం కామమోహితం లోకవిద్వేష్టకర్తారం రావణమవధీః । ఏతేన మహర్షిణా వాల్మీకినా సంప్రదాయప్రవర్తకేన లక్ష్మీపతిరూపశ్రీరామస్మరణరూపంమంగళంకావ్యాదావవశ్యకర్తవ్యమాశీర్వచనరూపం కృతమిత్యవగంతవ్యం । ఇత్యేవం సరస్వతీనిస్ససారేతిపూర్వేణసంబంధః॥ శ్లోకాఖ్యమేతదానుష్టుభంవృత్తం * పంచమంలఘుసర్వేషుసప్తమం ద్విచతుర్థయోః । గురుషష్ఠంచసర్వేషామేతచ్ఛ్లోకస్యలక్షణమితివచనాత్ * మానిషాదప్రతిష్ఠాంత్వమగమఇత్యత్ర ప్రతిష్ఠాంతుఅమ-గమఇతిచ్ఛేదః । నవిద్యతేమాయస్యేతివిగ్రహః తస్యసంబుద్ధిః హేఅమ నిర్భాగ్యఇ

౫ ॥ తదను సమయోచితకృత్యం నిర్వర్త్య స్వాశ్రమముపగతవతి భగవతి వాల్మీకౌ ॥ ౬ ॥ ప ॥ వాణీవిలాసమపరత్రకృతోపలంభమమ్భోజభూరసహమాన ఇవావిరాసీత్ । ఆభాతి యత్కృతిరనేకవిధప్రపంచవ్యాజేంద్రజాలవిధిసాధకపింఛికేవ ... తి నారాయణీయే ॥ ౭ ॥ — ॥ తదన్వితి ॥ తదను మానిషాదేత్యాది ఛందోనిబద్ధవాక్సిస్సరణానంతరం భగవతి-పూజ్యే, వాల్మీకౌ సమయోచితం-మధ్యాహ్నకాలోచితం, ని ॥ సమయాశ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద ఇత్యమరః ॥ కృత్యం-స్నానసంధ్యావందనాదికర్మ, నిర్వర్త్య-కృత్వా, స్వాశ్రమం-స్వనికేతనం, పర్ణశాలాం ప్రతి, గతవతి-ప్రవిష్టవతి సతి, ౮ ॥ — ॥ తతః కిం ప్రవృత్తమిత్యత ఆహ ॥ వాణీతి ॥ అమ్భోజం-నారాయణనాభీకమలం, తత్ర భవతీత్యంభోజభూః-బ్రహ్మా, * తదుక్తం భాగవతే * యన్నాభిజాతాదరవిందకోశాద్బ్రహ్మావిరాసీద్యత ఏష లోక ఇతి అన్యేభ్యోపి దృశ్యత ఇతి క్విప్ । అపరత్ర పురుషాంతరే వాల్మీకౌ కృతోపలంభం-విహితానుషంగం, తత్రోపలభ్యమానమిత్యర్థః ॥ వాణ్యాః మానిషాదేత్యాదివాచః సరస్వతీదేవ్యాశ్చేతి గమ్యతే। విలాసం-లీలాం అసహమానః, అమృష్యమాణ ఇవావిరాసీత్-ప్రాదురభూత్, నిజపరిగ్రహస్య పురుషాంతరాసక్తిం కో వా సహేతేతి భావః। వస్తుతస్తు పరమకారుణికతయా మహర్షేర్వాల్మీకేః వ్యాధవిద్ధక్రౌంచదర్శనానంతరజనితశోకాపనోదనార్థం నిజాజ్ఞయా ప్రథమతో నారదోక్తమేవార్థం పునః స్వయమప్యుపదేష్టుం తత్సమక్షం ప్రత్యక్షోభూదితి తాత్పర్యం ॥ యుక్తం చైతదిత్యాహ ॥ ఆభాతీతి ॥ యత్కృతిః-యస్య అమ్భోజభువః కృతిః క్రియా శక్తిః కర్త్రీ అనేకవిధో దేవతిర్యఙ్మనుష్యాదిభేదేన బహుప్రకారో యః ప్రపంచః సర్గః స ఇతి వ్యాజోపదేశో యస్య స తథోక్తః ॥ యః ఇంద్రజాలవిధిః * అదేశకాలాపరోక్ష్యం పరోక్షస్యైవ వస్తునః। మంత్రౌషధాదిభిస్సోయమైంద్రజాలవిధిస్స్మృత ఇత్యుక్తలక్షణః ॥ తస్య సాధకపింఛికేవ-నిష్పాదకపింఛవిశేష ఇవ, ఆభాతి-ప్రకాశతే, అత ఏవ తదు

జాలవిధిసాధకపింఛికేవ ॥ ౮ ॥ ౫ ॥ తతఃపరమహర్షేణమహర్షిణా విధివదభ్యర్చితః పరమేష్ఠీ మధ్యమలోకేపి స్వవృత్తం ప్రకాశయితుం కిల భవంతమేవోపతిష్ఠమానయానయా భారత్యా రామచరితం యథాశ్రు

తం క్రౌంచఘాతనం తద్దర్శనేన మహర్షేరపి శోకోత్పాదనం తదపనోదార్థం స్వస్యావిర్భావశ్చేతి భావః। పింఛికేత్యత్ర పింఛైవపింఛికా + స్వార్థే కప్ ప్రత్యయః॥ కాత్పూర్వస్యేకారాదేశః యద్యపి॥ ని ॥ పింఛబర్హే నపుంసకే ఇత్యమరః॥ తథాపి ఆబన్తోయం పింఛాశబ్దో నిఘంట్వంతరేషు దృశ్యః అథవా మహాకవిప్రయోగదర్శనాత్సమాధేయం * యద్గోత్రం కృష్ణకర్ణామృతస్తవే మంగళే * నవశిఖిపింఛాలాంఛితమితి॥ తథా జ్ఞానవాసిష్ఠే శాంబరికోపాఖ్యానే * ఇత్యుక్త్వా పింఛికాలేన భ్రామితా ప్రసభం తదా। నానావిరచనాబీజం మాయేవ పరమాత్మనేతి రత్నావళ్యాం పింఛికాహస్తేనైంద్రజాలికేనేతి। జైనగ్రంథే చ। ఉత్సాద్య పింఛయా జీవాన్నివస్యేచ్చరణం వ్రతీతి। నిరంకుశాః ఖలు కవయః సావ్పథీనా ఇత్యలమతిప్రసంగేన ॥ అత్ర పూర్వవాక్యవాణ్యోర్వాచ్యప్రతీయమానయోః శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయమూలాతిశయోక్తిర్నిర్వ్యూఢా । అసహమాన ఇతి జాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షా। ఉత్తరవాక్యే తు ప్రపంచే వ్యాజశబ్దేన తత్త్వమపహ్నుత్యేంద్రజాలత్వారోపణాదపహ్నవాలంకారః * ఛలాదిశబ్దైరసత్యత్వప్రతిపాదనమపహ్నుతిరితి సర్వస్వసూత్రం ॥ తదుజ్జీవితా చేయం పింఛికేవేత్యుపమా। సా చోక్తోత్ప్రేక్షయా పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్సంసృజ్యతే ॥ వసంతతిలకావృత్తం ॥ లక్షణంతూక్తం ॥ ౮ ॥ తత ఇతి ॥ తతః ప్రాదుర్భావానంతరం పరమహర్షేణ పితామహోయమేవంభూతే మయి దయయా ఆవిర్భూత అహో కృతార్థతేతి పరమానందభరితేనేత్యర్థః ॥ మహర్షిణా * ఊర్ధ్వరేతాస్తపస్యుగ్రో నియతాశీ చ సంయమీ । శాపానుగ్రహయోశ్శక్తస్సత్యసంధో భవేదృషిః ఇత్యుక్తలక్షణలక్షితేన ఋషిప్రవరేణ వాల్మీకినా విధివత్ - విధ్యర్హం, యథాశాస్త్రమిత్యర్థః ॥ అభ్యర్చితః - అర్ఘ్యపాద్యాసనాదిభిః పూజితః, పరమే స్థానే తిష్ఠతీతి పరమేష్ఠీ బ్రహ్మలోకకర్తా + పరమే

తం వ్యాక్రియతామితివ్యాహృత్యాంతరధాత్ ॥ ౧౦ —॥ ప ॥ అథసరసిజ
యోనేరాజ్ఞయారామవృత్తంకరబదరసమానంప్రేక్ష్యదృష్ట్వాప్రతీచ్యా।
శుభమతనుతకావ్యం స్వాదురామాయణాఖ్యం మధుమయఫణితీనాం మా

కిదితిఇని ప్రత్యయః కిత్ ఔణాదికః ॥తత్పురుషే కృతిబహులమితి సప్త
మ్యాఅలుక్ అంబాంబేత్యాదినాషత్వం మధ్యమలోకే-భూలోకేపి,లోకత్రి
యపక్షేపిఅస్యమధ్యమత్వాదితిభావఃఅపిశబ్దోలోకాంతరపరిఖ్యాతింద్యో
తయతి।స్వవృత్తం-నిజచరిత్రం, ప్రకాశయితుంపరిఖ్యాపయితుంకిలేత్యలీకే
వస్తుతస్తుమచ్ఛందాదేవేతిభావః।భవంతం-త్వామేవ,అన్యవ్యవచ్ఛేదార్థ
మేవకారఃతవైవయోగ్యత్వాదితిభావః॥ఏవకారోయంభారత్యాసంబధ్య
తే॥ఉపతిష్ఠమానయోఃఅనువర్తమానయోఃఅనయోఃభవన్ముఖాన్నిర్గతయోఃభార
త్యామానిషాదేత్యాదిసరస్వత్యాఈదృశ్యైరేవశ్లోకైరిత్యర్థః।రామచరితం
శ్రీరామచరిత్రం, శ్రుతమనతిక్రమ్యయథాశ్రుతం నారదముఖతఃశ్రుతక్ర
మానతిక్రమణేనైవేత్యర్థః ॥ ని ॥ యథాసాదృశ్యయోగ్యత్వ వీప్సాస్వ
ర్థానతిక్రమఇతిశబ్దార్ణవే ॥ వ్యాక్రియతాం-వ్యాఖ్యాయతామిత్యేవం
వ్యాహృత్యోక్త్వా ఉపదిశ్య ॥ ని ॥వ్యాహారఉక్తిర్లపితమిత్యమరః ॥ అ
న్తరధాత్-అదృశ్యోభూత్, అత్రేదంరామాయణబాలకాండవచనం *మ
చ్ఛందాదేవతే బ్రహ్మన్ ప్రవృత్తేయంసరస్వతీ॥రామస్యచరితంకృత్స్నం
కురు త్వమృషిసత్తమేత్యారభ్య ఇత్యుక్త్వా భగవాన్ బ్రహ్మాతత్రైవాం
తరధీయతేత్యంతం ॥ ౧౦ ॥ — ॥ అథేతి ॥ అథ బ్రహ్మతిరోధానానంత
రం ॥ ని ॥ మంగళానంతరారంభప్రశ్నకార్త్స్న్యేష్వథోఅథేత్యమ
రః ॥ మధుమయ్యః-అమృతస్రావిణ్యః, తాసాంఫణితీనాం రసాలంకారో
ల్లసితశబ్దార్థసంఘటనావిశేషాణాం, మధుమయేత్యత్ర +(స్త్రి)యాఃపుం
వదిత్యాదినాపుంవద్భావః ॥ మార్గం పద్ధతిందర్శయతీతితాచ్ఛీల్యేణినికవీ
నామితిమార్గదర్శీ సకలకవికులగురురిత్యర్థః + దృశేణ్యంతాత్తాచ్ఛీ
ల్యేణినిః మహాంశ్చాసౌఋషిశ్చమహర్షిః * తపోనిర్ధూతపాప్మానో

గ్దర్శీ మహర్షిః ॥ ౧౧ ॥ గ ॥ ఏనం ప్రబంధం ప్రయోక్తుం కస్సమర్థ ఇతి చింతాముపగతవతి భగవతి వాల్మీకౌ ॥౧౨ ॥ వ ॥ ఉపాగతౌ మిళితపర

యాథాతథ్యాభిధాయినః। వేదవేదాంగతత్వజ్ఞా ఋషయః పరికీర్తితా ఇత్యుక్తలక్షణ ఋషిశ్రేష్ఠో వాల్మీకిః ॥ సరసిజం యోనిః కారణం యస్య తస్య బ్రహ్మణః ఆజ్ఞయా శ్రీరామచరితం వ్యాక్రియతామిత్యేవం రూపనియోగేన హేతునా రామవృత్తం-శ్రీరామచరితం, ప్రతీచ్యా-దృష్ట్వా,యోగదృష్ట్యా, బదర్యాః ఫలం బదరం + ఫలేలుక్ కరే-హస్తే, యద్బదరం తేన సమానం తత్తుల్యమిత్యార్థీ ఉపమా క్రియావిశేషణం వా నిశ్శేషమిత్యర్థః । ప్రేక్ష్య-దృష్ట్వా, శుభం-వక్తౄణాం-శ్రోతౄణాంచ,కల్యాణకరం స్వాదుపాకతో గానతశ్చ మధురం ॥ ని ॥ త్రిష్విష్టమధురౌ స్వాదూ ఇత్యమరః ॥ రామస్య అయనం-స్థానం, వర్ణకత్వేనేత్యర్థః సంజ్ఞా రామాయణమిత్యాఖ్యా యస్య తత్తథోక్తం + పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగ ఇతిణత్వం ఉత్తరాయణవత్ కావ్యం-ప్రబంధమతనుత-అకరోత్, కవయతే వర్ణయత ఇతి కవిః తస్య కర్మ కావ్యం+బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ ॥ తస్య పంకజాదివద్యోగరూఢత్వాత్ రసోల్లసితశబ్దార్థసంఘటనాత్మకమేవ నతు కర్మమాత్రం తత్కావ్యం రచితవాన్ * తథాచ శ్రీరామాయణే * తతః పశ్యతి ధర్మాత్మా తత్సర్వం యోగమాస్థితః । పురా యత్తత్ర నిర్వృత్తం పాణావామలకం యథేత్యారభ్య రఘువంశస్య చరితం చకార భగవానృషిరిత్యంతం ॥ మాలినీవృత్తం ॥ *ననమయయయుతేయం మాలినీ భోగిలోకై రితిలక్షణాత్ ॥ ౧౧ ॥ — ॥ తదనంతరవృత్తాంతమాహ॥ ఏనమితి ॥ వాల్మీకావేనం ప్రబంధం శ్రీరామాయణాఖ్యమేతత్కావ్యం ప్రయోక్తుమధ్యాపయితుం పఠితుం వా కః పుమాన్ సమర్థో ధికారీత్యేవం రూపాం చింతాం పర్యాలోచనముపగతవతి సతి ॥౧౨॥ —॥ తతః కిం జాతమిత్యత ఆహ ॥ ఉపాగతావితి ॥ మిళితౌ-సంగతౌ, పరస్పరోపమా-అన్యోన్యసాదృశ్యం యయోస్తౌ యమళత్వాత్పరస్పరతుల్యరూపావిత్యర్థః॥

స్వరోపమౌ బహుశ్రుతౌ శ్రుతిమధురస్వరాన్వితౌ । విచక్షణౌ వివిధనరే
న్ద్రలక్షణౌ కుశలవౌ కుశలవనామధారిణౌ ॥ ౧౩ ॥ ✕ ॥ ఏతౌ మునిః పరి

బహుశ్రుతౌ-వేదవేదాంగాదిసకలవిద్యావిశారదౌ, ని ॥ శాస్త్రశ్రవణ
యోశ్శ్రుతమితివిశ్వః ॥ శ్రుతిమధురేణ-శ్రవణానందకరేణ, స్వరేణ శ్రు
త్యారబ్ధానురణనలక్షణేనాన్వితౌ, శ్రావ్యకంఠస్వరసంపన్నావిత్యర్థః ॥
స్వరలక్షణముక్తం సంగీతరత్నాకరే * శ్రుత్యనంతరభావీయస్స్నిగ్ధోనురణ
నాత్మకః । రసాద్రంజయతిశ్రోతృచిత్తంసస్వరఉచ్యతఇతి ॥ విచక్షణావితి
విచక్షణౌ-విద్వాంసౌ, ✕ కర్తరిల్యుడితి న్యాసకారః ॥ అనయోః ప్రతి
షేధోవక్తవ్యఇతిచక్షిఙః ఖ్యాఞాదేశాభావః॥ వివిధాని-బహుప్రకారా
ణి, నరేంద్రలక్షణాని-ఆజానుబాహుత్వాదిరాజచిహ్నానియయోస్తౌ మహా
రాజకుమారత్వాత్ మహాభాగ్యసూచకరాజలక్షణలక్షితావిత్యర్థః ॥ కు
శోలవశ్చేతినామనీ ధారయతఇతి కుశలవనామధారిణౌ, కుశైర్లవైశ్చ ✕
ర్భక్లేదమార్జనాత్కుశలవావిత్యన్వర్థసంజ్ఞావిత్యర్థః ॥ ఉక్తంచ కాళి
దాసేన * సతౌ కుశలవోన్మృష్టగర్భక్లేదౌ తదాఖ్యయా । కవిఃకుశల
వావేవ చకారకిలనామతఇతి ॥ కుశీలవౌ గాయకౌ ॥ కుత్సితంశీలమస్యే
తిబహువ్రీహిః । కుత్సితంశీలంకుశీలంతదస్తీతి మతుబ్వా*పృషోదరాదిత్వా
త్సాధుః ॥ ఉపాగతౌ-చింతాసమకాలమేవవిశిష్టగుణసంపన్నౌ, మైథిలే
యౌ కుశలవౌ సమీపంప్రాప్తావిత్యర్థః * అవ్యాక్షేపోభవిష్యత్కార్యాః
కార్యసిద్ధేర్హిలక్షణమితిభావః ॥ అత్రోదాత్తతానామగుణః ॥ తదుక్తం
విద్యానాథేన * శ్లాఘ్యైర్విశేషణైర్యోగో యత్రసాస్యాదుదాత్తతేతి
* రుచిరావృత్తం ॥ చతుర్గ్రహైరిహరుచిరాజభస్జగాః ఇతిలక్షణాత్ ॥
౧౩ ॥ —ఏతావితి ॥ మునిర్మననశీలోవాల్మీకిః ॥ మునిలక్షణంతు * నిర్వి
త్తస్సర్వతత్వజ్ఞఃకామక్రోధవివర్జితః । ధ్యానస్థో నిష్క్రియోదాంతస్తు
ల్యమృత్కాంచనోమునిరితి ॥ ఏతౌకుశలవౌ పరిగృహ్య-శిష్యత్వేన పరి
గృహ్య, స్వాం-స్వకీయాం, ని ॥ సోఽజ్ఞాతావాత్మనిస్వంత్రిష్వాత్మీయే

గృహ్య స్వాంకృతిమపారయత్ ॥ ౧౪ ॥ తౌ పునరిత స్తతో గాయమానౌ దృష్ట్వా రామః ప్రహృష్టమనాః స్వభవనమానీయ భ్రాతృభిః పరివృతో నిజంచరితం గాతుమన్వయుఙ్క్త ॥ * ॥ తతశ్చ ॥ ౧౫ ॥ వ ॥ ఛందోమయీనాంనిలయస్యవాచామంతేవసంతౌమునిపుంగవస్య। ఏతౌకుమారౌ

స్వాపత్రేయాంధనఇత్యమరః ॥ కృతిం శ్రీరామాయణాఖ్యం ప్రబంధం అపారయదధ్యాపయామాస ॥ * పరేణ్యర్థాంతర్భావిల్లుజ్ గతిబుద్ధీత్యాదినా అణికర్తుఃకర్మత్వం ॥ ౧౪ ॥ —తావితి ॥ ఇత స్తత స్తత్రతత్ర ప్రదేశ ఇత్యర్థః ॥ గాయమానౌ-గానేనైవ శ్రీరామాయణంపఠంతౌ,కుశలవౌకర్మ॥ పునశ్శబ్దోవాక్యాలంకారే ॥ దృష్ట్వా రామః ప్రహృష్టమనాః-రూపగానసంపత్తిభ్యాం సంతుష్టాంతఃకరణస్సన్, స్వభవనం-నిజమందిరమానీయ-భృత్యైఃప్రాపయ్య, భ్రాతృభిః-లక్ష్మణాదిభిః, పరివృతః-పరివేష్టితః, నిజంచరితం-స్వచరిత్రం, గాతుం-గానేనపఠనంకర్తుం, అన్వయుఙ్క్త-అపృచ్ఛత్, ప్రబంధమేనంపఠతమితి నియోజితవానిత్యర్థః ॥ ని ॥ ప్రశ్నోనుయోగఃపృచ్ఛాచేత్యమరః ॥ తత ఇతి ॥ * తతః అనుయోగానంతరం, చశబ్దో వక్ష్యమాణక్రియాయాం సంబధ్యతే ॥ ౧౫ ॥ — ఛందోమయీనామితి ॥ ఛందోమయీనామనుష్టుబాదిఛందోనిబద్ధానాం, వాచాం నిలయస్య పద్యప్రపంచనిర్మాణచాతుర్యైకనికేతనస్యేత్యర్థః ॥ని॥ ఛందఃపద్యేచవేదేచేతివిశ్వః + ఛందశ్శబ్దాన్మయటిజీప్ ॥ మునిపుంగవస్య-మునిశ్రేష్ఠస్య, వాల్మీకేః అంతేవసంతావంతేవాసినౌ శిష్యౌ ॥ ఏతేన అనయోరఖండితవచనత్వంసూచ్యతే ॥ ని ॥ ఛాత్రాంతేవాసినౌశిష్య ఇత్యమరః ॥ ఏతౌకుమారౌ మైథిలేయౌ-కుశలవౌ, రఘువీరవృత్తం-శ్రీరామచరితం, యథాక్రమం రూపదేశానుసారేణైవేత్యర్థః । గాతుం-గానేనపఠితుం, ఉపాక్రమేతాముపక్రాంతవంతౌ, చశబ్దోయమనుయోగంసముచ్చినోతి । ఏతేన ప్రశ్నానంతరమేవ అవిలంబేన ప్రారబ్ధగానయోరనయోశ్శ్రీరామస్యచాన్యోన్యం దైవవశాత్సవయమేవాత్మనా

రఘువీరవృత్తంయథాక్రమంగాతుముపాక్రమేతాం ॥ ౧౬ ॥ అస్తిప్రశస్తా జనలోచనానామానందసందాయిషుకోసలేషు । ఆజ్ఞాసముత్సారితదానవానాంరాజ్ఞామయోధ్యేతిపురీరఘూణాం ॥ ౧౭ ॥ తామావసద్దశరథస్సురవందితేనసంక్రందనేనవిహితాసనసంవిభాగః । బృందారకారివిజయేసు

ప్రీతిరితిసూచ్యతే । ఇంద్రవజ్రోపేంద్రవజ్రా మిశ్రణాదుపజాతివృత్తం ॥ * స్యాదింద్రవజ్రాయదితౌజగౌగః ॥ ఉపేంద్రవజ్రాజతజాస్తతోగౌ ॥ అనంతరోదీరితలక్ష్మభాజౌ పాదౌయదీయావుపజాతయస్తాః ॥ ఇతి కేదారేణోక్తత్వాత్ ॥ ౧౬ ॥ — ॥ ఉపక్రమప్రకారమేవాహ ॥ అస్తీతి ॥ జనలోచనానామానందసందాయిషు-సమస్తవస్తుసమృద్ధతయా సకలజననయనానందకరేష్విత్యర్థః, కోసలేషూత్తరకోసలేషుజనపదేషు బహువచనాంతైవదేశవిశేషస్యసంజ్ఞా । ప్రశస్తా-ప్రఖ్యాతా, ఆజ్ఞయైవసముత్సారితా నిరస్తా దానవాయేషాంతేషాం చండశాసనానామిత్యర్థః । రఘూణాం-రఘువంశోద్భవానాం, రాజ్ఞాం-ప్రజానురంజకానాం, నృపాణాంరఘుశబ్దే యదుశబ్దవత్తదపత్యేలక్షణా । రఘుశబ్దస్య జనపదవాచిత్వాభావేన అతద్రాజత్వాద్బహుషులుగసంభవాత్ (కేచిత్తు ఉత్తరకోసలానాంరఘుసంజ్ఞామంగీకృత్య తద్రాజత్వాదిక్ష్వాకుశబ్దవద్బహుషు లుగిత్యాహుః) రఘువంశ్యరాజసంబంధినీత్యర్థః । యోద్ధుమశక్యా అయోధ్యేతి అన్వర్థసంజ్ఞా పురీ-రాజధానీఅస్తి । ఇంద్రవజ్రావృత్తం॥ లక్షణముక్తం ॥ * సంధాయిష్విత్యపిపాఠః ॥ ఉదాత్తాలంకారః ॥ ౧౭ ॥—

తామితి ॥ సురవందితేన-సురసేవ్యేన, సంక్రందనేన-ఇంద్రేణ, ని ॥సంక్రందనోదుశ్చ్యవనస్తురాషాణ్మేఘవాహనఇత్యమరః ॥ విహితఃఆసనసంవిభాగః యస్యసః-దత్తార్ధాసనః, ఇంద్రస్యాపి మాననీయఇత్యర్థః । తథా బృందారకారీణాం-దానవానాం, విజయేసతి-దానవేషు విజితేషుసత్స్విత్యర్థః । సురలోకే-స్వర్గే, లబ్ధాని పరితోషాత్సురైర్దీయమానతయా ప్రాప్తాని మందారాణాం మాలాపదమాల్యాని పారిజాతకుసుమ

తలోకలబ్ధమందారమాల్యమధువాసితవాసభూమిః ॥ ౧౮ ॥ × ॥ అథా
స్మిన్ననపత్యతయా దూయమానమానసే పుత్రార్థం క్రతుమశ్వమేధం
విధాతుం మంత్రిభిస్సహ మంత్రయమాణే దశరథే సుమంత్రః ప్రహృష్ట
మనా మహర్షేరంగదేశసంగతావగ్రహనిగ్రహశౌండస్య విభండకసూ
నోరవశ్యమృశ్యశృంగస్య ప్రసాదాత్ప్రభవో భవితా కుమారాణామితిస

స్రజః తేషాంమధునా-పుష్పరసేన, వాసితా-సురభితా, వాసభూమి
ర్నివాసస్థానంయస్యసతథోక్తః॥ భూలోకేపి స్వర్గసుఖానుభావక ఇత్య
ర్థః॥ని॥మధుమద్యపుష్పరస ఇత్యమరః ॥దశరథో నామ రాజా తామయో
ధ్యామావసత్-అధివసతిస్మ + ఉపాన్వధ్యాఙ్వస ఇతికర్మత్వం తత్ర వర్త
మానో నిజకార్యనిర్వాహకతయా సురైః పూజ్యమానః చిరకాలం సామ్రా
జ్యశ్రియమనుబభూవేత్యర్థః । అనుప్రాసోలంకారః ॥ వసంతతిలకావృ
త్తం ॥ ౧౯ ॥ —— ॥ అథేతి ॥ అథానంతరమస్మిన్దశరథే అనపత్యతయా-
అపుత్రకతయా, దూయమానం-పరితప్యమానం, మానసం యస్యతస్మిన్।
* నాపుత్రస్యహిలోకోస్తితంసర్వేపశవోవిదురితి ॥ అపుత్రస్యగతిర్నా
స్తీతిశ్రుతిస్మృతిభ్యామితిభావః + దూఙ్ పరితాప ఇతిధాతోః కర్తరిశా
నచ్ ॥ అతఏవ పున్నామ్నోనరకాత్త్రాయంతఇతిపుత్రాస్తదర్థంపుత్ర
లాభార్థమిత్యర్థః + అర్థేనసహనిత్యసమాసస్సర్వలింగతాచవక్తవ్యా॥
అశ్వమేధం క్రతుం-అశ్వమేధయాగంవిధాతుంకర్తుం, మంత్రిభిస్సహ-
సచివైస్సాకం, మంత్రయమాణే-విచారయమాణేసతి, తదా సుమంత్రః
కులక్రమాగతో మంత్రిప్రవరః కర్తా అంగదేశే-అంగరాష్ట్రే, సంగతః
ప్రాప్తః యోఽవగ్రహః-వృష్టిప్రతిబంధః, +అవేగ్రహో వర్షప్రతిబంధఇ
త్యప్ ప్రత్యయః॥ని॥ వృష్టిర్వర్షం తద్విఘాతేవగ్రాహావగ్రహౌ సమావిత్య
మరః॥తస్యనిగ్రహే-నివర్తనే, శౌండస్య-దక్షస్య, నిగ్రహానుగ్రహసమర్థ
స్యేత్యర్థః ×సప్తమీశౌండైరితిసమాసః॥విభండకసూనోః-విభండకాఖ్య
మునిపుత్రస్య, ఋశ్యశృంగస్య మహర్షేః మహర్షిలక్షణముక్తం॥ ప్రసా

నత్కుమారోదీరితం పురావృత్తమముష్మై దశరథాయ కథయామాస ॥ ౧౯

సోఽపి సుమంత్రవచనాచ్ఛాంతాధిశ్శాంతాకుటుంబినం సంబంధినమేనం మునిమానీయ వసిష్ఠాదిష్టమశ్వమేధాధ్వరం సరయూరోధసి విధాయ త

దాదనుగ్రహాత్, *ప్రభావాదితిపాఠే సామర్థ్యాత్ అవశ్యం నిశ్చితం కుమారాణాం-పుత్రాణాం, ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః కారణం × ఋదోరప్ భవితా-భవిష్యతి, అనద్యతనే లుట్ దశరథ ఇతి శేషః ॥ ఇత్యేవం సనత్కుమారేణ పరాపరవిదా బ్రహ్మమానసపుత్రేణోదీరితం-బ్రహ్మసభాయాం కథితం, పురావృత్తం-పూర్వవృత్తాంతమముష్మై దశరథాయ కథయామాస పూర్వమిక్ష్వాకుసారథ్యేన బ్రహ్మసభాం గతస్సుమంత్రస్తత్ర భూలోకరాజప్రస్తావతత్పరైర్దేవైః పృష్టేన సనత్కుమారేణ త్రైకాల్యవిదా కథితస్య దశరథవృత్తాంతస్య మనసి స్థితత్వాత్తదానీమేతత్సర్వం నివేదయామాసేత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ — స ఇతి ॥ సః-దశరథోఽపి, సుమంత్రస్య వచనాత్-తథ్యవాక్యాద్ధేతోః శాంతః-శమం గతః, ఆధిః-పుత్రాభావజాతమనోవ్యథా యస్య స తథోక్తస్సన్ ॥ ౨౦ ॥ పుంస్యాధిర్మానసీ వ్యథేత్యమరః ॥ శాంతా నామ అంగదేశాధీశ్వరస్య రోమపాదనామ్నస్తనయా తయా కుటుంబినం-కుటుంబవంతం, శాంతాజానిమిత్యర్థః ॥ అవగ్రహనివారణానంతరం పారితోషికతయా నిజపుత్రికాయా దత్తత్వాదితి భావః ॥ అతఏవ సంబంధినం బంధుం రోమపాదస్య దశరథస్య చ సౌహార్దసంబంధరూపసోదరభావస్య విద్యమానత్వాదితి భావః ॥ మునిం-మననశీలం, మునిలక్షణముక్తం ॥ ఋశ్యశృంగమానీయ స్వయమేవేతి శేషః ॥ వసిష్ఠేన-నిజకులగురుణా, ఆదిష్టముపదిష్టం, వసిష్ఠాధిష్ఠితమితి పాఠే వసిష్ఠేనాధిష్ఠితం నియమితమశ్వమేధాధ్వరం సరయూరోధసి-సరయ్వాఖ్యనదీతీరే, ౨౦ ॥ కూలం రోధశ్చ తీరం చేత్యమరః ॥ విధాయ-విధిబోధితక్రమేణ కృత్వా, తత్ర సరయూరోధస్యేవ న త్వశ్వమేధే ॥ న హి కర్మణి కర్మాంతరారంభ ఇతి శాస్త్రనిషేధాత్ । పుత్రాణామిష్టిం పుత్రీయాం తాం పుత్రోత్పాదనహేతుమిత్యర్థః ॥

త్ర పుత్రీయామిష్టిం విధివత్కర్తుమారభత॥౨౦॥ తదను హవిరాహరణా
య ధరణ్యాం కృతావతరణాస్సర్వే గీర్వాణగణాశ్శతమఖప్రముఖాశ్చతు
ర్ముఖాయ దశముఖప్రతాపగ్రీష్మోష్మసంప్లోషణమావేద్య తేనసహ శరణ
మితి శార్ఙ్గధన్వానం మన్వానాః నానావిధప్రస్తుతస్తుతయః క్షీరాం

× వృద్ధాచ్ఛ ఇతిఛప్రత్యయః ఇష్టిం-యాగం, పుత్రకామేష్టిం విధివత్
విధ్యర్హం, యథాశాస్త్రమిత్యర్థః × తదర్హమితివతిప్ర[illegible]ః ॥
కర్తుమారభత-ఉపాక్రమత ॥ ౨౦ ॥ —— తదన్వితి ॥ తదను-ఆరంభానంత
రం, హవిరాహరణాయ-హవిర్భాగానాహర్తుం, ధరణ్యాం కృతావతర
ణాః-భువంప్రత్యాగతాః, శతమఖప్రముఖా-ఇంద్రాద్యాస్సర్వే, గీర్వా
ణగణాః-దేవగణాః, చతుర్ముఖాయ-బ్రహ్మణే, దశముఖస్య-రావణస్య,
ప్రతాపః-కోశదండజంతేజః, ని ॥ సప్రభావః ప్రతాపశ్చ యత్తేజః కో
శదండజమిత్యమరః ॥ సఏవగ్రీష్మోష్మా-గ్రీష్మర్తుజనితసంతాపస్తేన యత్సం
ప్లోషణందాహః × ప్లుషదాహ ఇతిధాతోర్ల్యుట్ ॥ తదావేద్య-విజ్ఞా
ప్య, తేనసహ-చతుర్ముఖేనసాకం, శృంగస్యవికారః శార్ఙ్గం ధనుర్యస్యతం
శార్ఙ్గధన్వానం శ్రీమహావిష్ణుం, × ధనుషశ్చేత్యనఙాదేశః బహువ్రీహి
త్వాత్ । శరణం-రక్షితారం, ని ॥ శరణం గృహరక్షిత్రోరిత్యమరః ॥ ఇతి
మన్వానాః-అవబుధ్యమానాః, శరణపదస్య కర్మత్వేపి నిపాతేనేతిశబ్దేనా
భిహితత్వాన్న ద్వితీయా ॥ తిఙాద్యుపసంఖ్యానస్యోపలక్షణత్వాత్ ॥ యథా
హ వామనః * నిపాతేనాప్యభిహితే కర్మణి న కర్మవిభక్తిః పరిగణనస్య ప్రాయి
కత్వాదితి నానావిధాః బహుప్రకారాః ప్రసుతాః తత్కాలోచితాః స్తుత
యః-స్తోత్రాణి యేషాం తే తథోక్తాః ॥ యద్వా నానావిధం యథాతథా
ప్రస్తుతా ఉపక్రాంతాః స్తుతయో యైః తే తథోక్తాస్సంతః క్షీరాంబురా
శిం-క్షీరార్ణవమాసేదుః శ్రీమహావిష్ణోః క్షీరాబ్ధిశాయిత్వాత్ తత్తీరం ప్రా
పురిత్యర్థః ॥ అంబురాశిశబ్దస్య యాధ్యార్ణవపరత్వాన్నార్థాంతరం
యోగాపేక్షయా రూఢిర్బలీయసీతి మీమాంసకాః ॥ ఏవముత్తరత్రాపి

ఖరాశిమాసేదుః ॥ తత్ర ॥ ౨౧ ॥ — ప॥ సంతాపఘ్నంసకలజగతాం శార్ఙ్గచాపాభిరామం లక్ష్మీవిద్యుల్లసితమతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయకాయం । వైకుంఠాఖ్యంమునిజనమనశ్చాతకానాంశరణ్యం కారుణ్యాపంత్రిదశపరి

ష్టవ్యం × షద్లవిశరణగత్యవసాదనేష్వితి ధాతోర్లిట్ ॥ ౨౨ ॥ —అ॥ అథ త్రిభిశ్శ్లోకైశ్శ్రీమహావిష్ణుంవర్ణయతి ॥ సంతాపఘ్నమిత్యాది ॥ సకలజగతాం-సమస్తలోకానాం, సంతాపం తాపత్రయజనితం గ్రీష్మాదిజనితంచ సంజ్వరంహంతి నాశయతీతిసంతాపఘ్నస్తం × హోహంతేరితికుత్వం శార్ఙ్గమేవచాపం ఇంద్రధనుస్తేనాభిరామం మనోజ్ఞం లక్ష్మీరేవ విద్యుత్ సౌదామనీ తయాలసితం-లసంతం × కర్తరి క్తః మతిబుద్ధీత్యాదిసూత్రే చకారేణ వర్తమానార్థత్వాత్ ॥ అతసీనామ క్షుమాపరపర్యాయో వృక్షవిశేషః ॥ ని ॥ అతసీస్యాదుమాక్షుమేత్యమరః ॥ ఆంధ్రభాషాయాం నల్లపువ్వులుగలఅగిసి ॥ తస్యాః గుచ్ఛస్య-పుష్పస్తబకస్య, సమానాఛాయా కాంతిర్యస్య తాదృశఃకాయోదేహోయస్య తమిత్యుపమా ॥ ని ॥ఛాయాత్వనాతపే కాంతావితి వైజయంతీ × సమానస్య ఛందసీత్యాదిసూత్రే సమానస్యేతి యోగవిభాగాచ్ఛాయాదిషుపరేషు సమానశబ్దస్యసభావః మునయో మననశీలాః తఏవజనాస్తేషాం మనాంస్యేవ చాతకాః పక్షివిశేషాః తేషాంశరణే-రక్షణే, సాధు శరణ్యం *సర్వంసహాపతితమంబునచాతకానామిత్యాదినా తేషాం తదేకశరణత్వాదితిభావః × తత్ర సాధురితి యత్ప్రత్యయః ॥ అపాంసమూహఃఆపం × తస్యసమూహ ఇత్యణ్ ॥ కారుణ్యం-దయైవ, ఆపంయస్యతం, అథవా కారుణ్యమేవఆపోయస్యతంకారుణ్యాపం × ఋక్పూరిత్యాదినాసమాసాంతః వికుంఠఏవవైకుంఠోవిష్ణుః × స్వార్థేఽణ్ ప్రత్యయః ॥ సఇత్యాఖ్యాయస్యతంకాలమేఘం-నీలాంబుదం, త్రిదశపరిషత్-బ్రహ్మేంద్రాదిదేవసమాజోదదగ్న ॥ త్రిదశేత్యత్రతిస్రోదశాఅవస్థా బాల్యయౌవనకౌమారాణిజన్మసత్తావృద్ధయోవాయేషాంతేయద్వా త్రిదశపరిమాణమేషామితి × బహువ్రీహౌసంఖ్యయేత్యాదినాడచ్

షట్కాలమేఘం దదర్శ ॥ ౨౨ ॥ క్షీరాంభోధేర్జఠరమభితో దేహభా
సాం ప్రరోహైః కాలోన్మీలత్కువలయదళాద్వైతమాపాదయంతం ॥ ఆ
తన్వానం భుజగశయనే కామపిక్షౌమగౌరే నిద్రాముద్రాం నిఖిలజగతీరక్ష

అత్రోపమానోపమేయయోరనుప్రాసస్యచ పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః ॥ ఏతదాదిశ్లోకత్రయం మందాక్రాంతావృత్తం ॥ మందాక్రాంతాజలధిషడగైర్మ్భౌనతౌతాద్గురూచేదితిలక్షణాత్ ॥ ౨౨ ॥— క్షీరేతి ॥ పునః దేహభాసాం-నిజశరీరకాంతీనాం, ప్రరోహైరంకురైః, క్షీరాంభోధేః-క్షీరసముద్రస్య, రూఢిర్యోగమపహరతీతిన్యాయేన యోగాద్రూఢేర్బలీయస్త్వాదితిభావః ॥ జఠరమభితః-మధ్యప్రదేశస్యసమంతాదిత్యర్థః ॥ సలిలమభితఇత్యపిపాఠః × అభితఃపరితఇత్యాదినాద్వితీయా ॥ కాలే-చంద్రోదయకాలే, ఉన్మీలంతి-వికసంతి, యాని కువలయదళాని-నీలోత్పలపత్రాణి తైరద్వైతమభేదం తత్సాదృశ్యమిత్యర్థః । ఆపాదయంతం-సమ్పాదయంతం, కాలగ్రహణం దళానామమ్లానత్వద్యోతనార్థం నిజదేహకాంతిచ్ఛటాభిః క్షీరార్ణవస్య నీలవర్ణతాం జనయంతమిత్యర్థః ॥ ఏతేన శ్రీమహావిష్ణుదివ్యశరీరస్యేంద్రనీలసాదృశ్యంసూచ్యతే ॥ తదుక్తం ॥ *క్షీరమధ్యేక్షిపేన్నీలంక్షీరంచేన్నీలతాంవ్రజేత్ । సఇంద్రనీలోవిజ్ఞేయస్సర్వసౌఖ్యకరశ్శుభ ఇతి రత్నశాస్త్రవచనాత్ ॥ అతఏవ క్షీరస్య స్వధవళిమపరిత్యాగేనాన్యనీలిమస్వీకరణోక్తేస్తద్గుణాలంకారః ॥ * తద్గుణస్స్వగుణత్యాగాదన్యోత్కృష్టగుణాహృతిరితిలక్షణాత్ ॥ తథా క్షౌమవద్దుకూలవద్గౌరే సితఇత్యుపమా ॥ ని ॥ గౌరోరుణాసితేపీతఇతివిశ్వాకరా ॥ భుజగశయనే-శేషపర్యంకే, నిఖిలజగతీనాం-సకలలోకానాం, రక్షణే-పాలనే, ని ॥ జగతీవిష్టపేభూమ్యామితివిశ్వః ×జాగరూకాం-జాగ్రతీం, సావధానామిత్యర్థః + జాగురూకఇత్యూకప్రత్యయః ॥ అతఏవ కామప్యనిర్వాచ్యాం-లోకవిలక్షణత్వాదితిభావః, నిద్రాముద్రాం-యోగనిద్రావస్థాంఆతన్వానమాకుర్వాణం, × తనోతేశ్శానచ్ ॥ ౨౩ ॥— ఆ ॥

ణాహాగరూకాం ॥ ౨౩ ॥ ప్రహ్లాదస్యవ్యసనమమితం దైత్యవర్గస్య దం
భం స్తంభంవక్షస్థలమపిరిపోర్యోగపద్యేనభేత్తుం । బద్ధశ్రద్ధంపురుషవపు
షామిశ్రితేవిశ్వదృష్టే దంష్ట్రారోచిర్విశదభువనేరంహసాసింహవేషే॥ ౨౪
నారాయణాయనళినాయతలోచనాయ నామావశేషిత మహాబలివైభవా

అథ నృసింహావతారంవర్ణయతి ॥ ప్రహ్లాదస్యేతి ॥ అమితమపారం, ప్ర
హ్లాదస్య-హిరణ్యకశిపుతనయస్య, నిజభక్తాగ్రేసరస్య, వ్యసనం-సర్పదంశ
నసముద్రపాతనాదితత్పితృకృతవిపదం, ని ॥ వ్యసనంవిపదిభ్రంశఇత్యమరః
తథా దైత్యవర్గస్య హిరణ్యకశిపుముఖాసురనికరస్య దంభం-మాయాడ
మ్బరం, స్తంభమయోమయస్తంభంచ రిపోర్హిరణ్యకశిపోర్వక్షస్థలమ
ప్యురఃస్థలమపి అపిశబ్దస్సముచ్చయే యౌగపద్యేనైకవారేణైవ నతుకా
లక్రమేణేత్యర్థః ॥ భేత్తుం-విదారయితుం, పురుషవపుషా-నరశరీరేణ,
మిశ్రితే-మిళితే, అతఏవ విశ్వదృష్టే-అత్యాశ్చర్యతయా విశ్వజనాలోకితే
దంష్ట్రాణాం-దంతవిశేషాణాం, రోచిర్భిః-కాంతిభిః, విశదాని-శుభ్రాణి
భువనాని కుక్షిస్థలోకాయస్యతస్మిన్ సింహవేషే-సింహాకారే, రంహసా-
వేగేన, బద్ధశ్రద్ధం-విహితాదరం, నరసింహరూపేణావతీర్ణమిత్యర్థః ॥
దదర్శేతిపూర్వేణసంబంధః ॥ ఉక్తంచశ్రీభాగవతే ॥ భక్తప్రతిజ్ఞాపరిపా
లనాయ సర్వాత్మతావ్యాప్తినిదర్శనాయ । దైత్యేంద్రవక్షోదళనాయవి
ష్ణుస్తంభాన్నృసింహాకృతిరావిరాసీత్ ॥ అత్ర క్రమికస్య-స్తంభాదివి
దారణస్య, యౌగపద్యాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిభేదః ॥
౨౪ ॥ —— నారాయణాయేతి ॥ నారాయణాయ-పరమాత్మనే,తదుక్తం
* నారాయణఃపరోవ్యక్తాదండమవ్యక్తసంభవం ఇతి ॥ యద్వా నరస్య
సంబంధీనినారాణి తత్వాని తాని అయనంస్థానంయస్యనారాయణః త
దుక్తం * నరాజ్జాతానితత్వానినారాణీతివిదుర్బుధాః ॥ తస్య తాన్యయ
నంపూర్వం తేననారాయణః స్మృతఇతి ॥ అథవా నారాఆపఃఅయనంయ
స్యతథా * ఆపఏవాణ్ణవేతస్మిన్ యత్తదస్యాయనంగతాః । నారాస్తా

య । నానాచరాచరవిధాయకజన్మదేశనాభీపుటాయపురుషాయనమఃపరస్మై ॥ ౨౫ ॥ ౯ ॥ ఇతి ప్రణమ్యోత్థితాస్తేతాన్ స్తుతిరవముఖరితహరిన్ముఖాన్ హరిహయప్రముఖానఖిలానమరానరుణారుణతామరసవిలాసచోర్నృసృష్టికరణాః తేననారాయణస్స్మృతఇతి ॥ ఆపోనారాఇతిప్రోక్తా ఆపోవై నరసూనవః । తాయదస్యాయనంపూర్వం తేననారాయణస్స్మృతఇత్యాదినా + నారాఇత్యజాదిత్వాత్సిద్ధం ॥ ఆపోఽవాజీబభావః । తస్మై నారాయణాయ నళినాయతలోచనాయ పుండరీకవిశాలాక్షాయ నామ్నా-నామమాత్రేణఅవశేషితమవశేషవత్కృతం మహద్భూయిష్ఠంబలివైభవంవైరోచనిసంపద్యేనతస్మై వామనావతారే బలిం పాదేనాక్రమ్య పాతాళే నిక్షిప్తవతఇత్యర్థః ॥ నానా-బహుప్రకారం, చరాచరం-స్థావరజంగమాత్మకం, జగత్ ॥ ని ॥ చరాచరంస్యాజ్జగతీతివిశ్వః ॥ తస్య విధాయకో-నిర్మాతా, బ్రహ్మా తస్య జన్మదేశో-జన్మస్థానం, నాభీపుటం-నాభీపద్మకోశం యస్యతస్మై పరస్మైపురుషాయ-పరమపురుషాయ, నమః × నమస్స్వస్తీత్యాదినాచతుర్థీ ॥ తథాచశ్రీభాగవతే ॥ నతోఽస్మ్యహంత్వాఖిలహేతుభూతంనారాయణంపూరుషమాద్యమవ్యయం। యన్నాభిజాతాదరవిందకోశాద్బ్రహ్మావిరాసీద్యతఏషలోకః ॥ ఇత్యుక్తత్వాత్ వసంతతిలకావృత్తం ॥ ౨౫ ॥ — ఇతీతి ॥ ఇత్యుక్తప్రకారేణ ప్రణమ్య-సాష్టాంగప్రణామం కృత్వా ఉత్థితాన్-ఉత్థానప్రాప్తాన్, స్తుతిరవైస్తారతరస్తోత్రధ్వనిభిః, ముఖరితాని-ప్రతిధ్వనివశాన్ముఖరీకృతాని, హరితాం దిశాంముఖాని ప్రదేశాఏవ వదనానియేషాంతాన్ హరిహయప్రముఖానింద్రాదీన్, ని ॥ జంభభేదీహరిహయఇత్యమరః ॥ ఏతాన్పూర్వోక్తానఖిలానమరానశేషసురాన్ అరుణారుణమరుణప్రకారం, అత్యంతలోహితమిత్యర్థః + ప్రకారే గుణవచనస్యేతిద్విర్భావః ॥ కర్మధారయవద్భావాత్సుపోలుక్ ॥ తాదృగ్యత్తామరసం-పద్మం, తస్య విలాసచోరైః తత్తుల్యైరిత్యర్థః । మహాభాగ్యలక్షణసంపన్నస్యాస్య రక్తాంతనయనత్వాదితిభావః ॥ తదుక్తంసా

త్రైలోచనమరీచిసంతానైరానందయన్భగవానరవిందలోచనః స్ఫుటమి
దమభాషత ॥ ౨౬ ॥ వ ॥ అపికుశలమమర్త్యాస్స్వాగతంసాంప్రతంవస్స
మితదనుజదంభా కింనుదంభోళికేళిః । అపిధిషణమనీషానిర్మితానీతిమార్గా
స్త్రిదశనగరయోగక్షేమకృత్యేక్షమంతే ॥ ౨౭ ॥ గ ॥ ఏవం భగవతః కుశ
లానుయోగపురస్సరీమమృతాసారసరసాం సరస్వతీం సమాకర్ణ్య సంప్రా

ముద్రికశాస్త్రే ॥ పాణిపాదతలేరక్తే నేత్రాంతేలోచనఖాస్తథా । తాలు
జిహ్వాధరోష్ఠంచ సప్తరక్తస్సుఖీభవదితి ॥ లోచనమరీచిసంతానైర్దృష్టి
ప్రభావరంపరాభిః, మరీచివీచీచయైః సంచారైరిత్యపిపాఠః ॥ ఆనంద
యన్-సంతోషయన్, అరవిందలోచనః-విష్ణుః, అరవిందగ్రహణం దృష్టి
నాంసుఖోన్మీలనత్వద్యోతనార్థం స్ఫుటం-వ్యక్తం, ఇదం-వక్ష్యమాణం,
అభాషత-అవోచత్ ॥ ౨౬ ॥ — అపీతి ॥ హేఅమర్త్యాః-ఇంద్రాదిదే
వతాః, వః-యుష్మాకం, కుశలమపి-క్షేమం,కిం ॥ ని ॥ కుశలంక్షేమమస్త్రి
యామిత్యమరః ॥ అపిశబ్దః ప్రశ్నే ॥ ని ॥ గర్హాసముచ్చయప్రశ్న శం
కాసంభావనాస్వపీత్యమరః ॥ తథా వః సాంప్రతమిదానీం శోభనమాగ
తంస్వాగతం-సుఖాగమనంకిం, భావే క్తః ॥ దంభోళికేళిర్వజ్రాయుధవిలా
సః, శమితో నివారితో దనుజానాం-దానవానాం, దంభః-కపటోపా
యోయయాసా తథోక్తా కింను విధ్వస్తదానవాకిమిత్యర్థః ॥ తథాధిష
ణస్య బృహస్పతేర్మనీషయా-బుద్ధ్యా, నిర్మితా-రచితాః, ని ॥ బృహస్ప
తిస్సురాచార్యోగీష్పతిర్ధిషణోగురురిత్యమరః ॥ నీతిమార్గాః-నీతిశా
స్త్రపద్ధతయః, త్రిదశనగరస్యామరావత్యాః, యోగక్షేమకృత్యే-సంరక్ష
ణకర్మణి, క్షమంతేపి-సమర్థాభవంతికిం, పూర్వవదపిః ప్రశ్నే ॥అలబ్ధ
లాభోయోగః లబ్ధస్య పరిపాలనం క్షేమమితి వివేకః ॥ని॥ యోగోఽలబ్ధ
స్యలాభస్స్యాత్ క్షేమంలబ్ధస్యపాలనమితి కోశాత్ * కృత్యైఇత్యపిపా
ఠః ॥కృత్యైనిష్పాదనాయ ॥ మాలినీవృత్తమ్॥ ౨౭॥ — ॥ ఏవమితి ॥ ఏ
వముక్తప్రకారేణ కుశలానుయోగేన పురస్సరీం-కుశలప్రశ్నపూర్వికామి

ర్ణ మనోరథా సుమనసాం సంసత్పుంసే పరస్మైవిజ్ఞాపయామాస ॥ ౨౯॥

దేవ కథమకుశలమావిర్భవేద్భవతా కృతావలంబానామస్మాకం॥ ౩౦ ॥కింతు॥

ప ॥ అస్తి ప్రశస్తవిభవైర్విబుధైరలంఘ్యాలంకేతి నామరజనీచరరాజధానీ।

మాణిక్యమందిరభువాం మహసాం ప్రరోహైస్తేజస్త్రయాయదినదీపద

తియావత్ + పురోగ్రితాగ్రేసుమన లేఃరతిటచ్ప్రిత్యయః టిత్వాల్ జీప్ ॥ (కుశలానుయోగపురస్సరామితిపాఠే బహువ్రీహౌ పురస్సరశబ్దస్యోపసర్జనత్వాన్న జీప్)॥ని॥ ప్రశ్నొనుయోగఃపృచ్ఛాచ ఇత్యమరః ॥ అమృతాసారో మృతధారాసంపాతస్తద్వత్సరసాం రుచిరాం ॥ ని ॥ ధారాసంపాతఆసారఇత్యమరః ॥ భగవతః * ఐశ్వర్యస్య సమగ్రస్య వీర్యస్య యశసశ్శ్రియః । జ్ఞానవైరాగ్యయోశ్చాపి షణ్ణాంభగఇతీరణేత్యుక్తలక్షణషడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నస్య విష్ణోఃసరస్వతీంవాణీంసమాకర్ణ్య-శ్రుత్వా, సంపూర్ణమనోరథా యదర్థం వయమాగతాస్తదేవభగవానపి పృష్టవాన్॥అతోస్మత్కార్యం జాతప్రాయమేవేతి పరిపూర్ణవాంఛితాసతీ సుమనసాం సంసత్ దేవసమితిః ॥ని॥ సుమనాఃపుష్పమాలత్యోః (స్త్రీ) దేవబుధయోఃపుమానితి వైజయంతీ ॥ సభాసమితిసంసదఇత్యమరః ॥ పరస్మైపుంసే-పరమపురుషాయ, విష్ణవే, విజ్ఞాపయామాస-విజ్ఞాపితవతీ ॥ ౨౯ ॥ —— అ॥ కిమితి విజ్ఞాపయామాసేత్యతఆహ ॥ దేవేతి ॥ హే దేవ-ద్యోతమానస్వామిన్, భవతా-మహాత్మనాహేతునా, కృతావలంబానాం-యుష్మదధీనానామిత్యర్థః । అస్మాకమకుశలమశుభం, కథమావిర్భవేదుత్పద్యేత నావిర్భవేదేవేత్యర్థః ॥ తథాపి కించిద్విజ్ఞాపనీయమస్తీత్యాహ ॥ కింత్వితి ॥ యద్యపి * ప్రభోఃపరాశయజ్ఞస్య చాతుర్దాక్షిణ్యశాలినః, కిమర్థనామర్థినోవాక్యమలమేవాగ్రతః స్థితిరితి న్యాయేన త్వాం శరణంగత్వా పురతోవస్థానమేవాస్మత్కార్యసాధకం తథాప్యత్యార్తిశయేన కించిదుచ్యతఇతి భావః ॥ ౩౦ ॥ —— అస్తీతి ॥ ప్రశస్తవిభవైః-ప్రఖ్యాతవస్తుసంపద్భిరుపలక్షితా, విబుధైరలంఘ్యా-లంఘితుమశక్యా, దేవానామప్యసాధ్యే

శాందిశంతి ॥ ౩౦ ॥ ఏనాంపురాణనగరీంనగరీతిసాలాం సాలాభిరామభు
జనిర్జితయక్షరాజః । హేలాభిభూతజగతాంరజనీచరాణాం రాజాచిరా

త్యర్థః ॥ మాణిక్యమందిరభువాం-మణిమయగృహప్రభవానాం, ×తృ
తీయాదిషు భాషితపుంస్కమితి పుంవద్భావాదువజాదేశః । మహసాం
తేజసాం, ని ॥ తేజోధామమహోవిభేత్యమరః ॥ ప్రరోహైరంకురైస్తేజ
సాం భానుశీతభానుకృశానురూపాణాం ధామ్నాం త్రయాయ దినే - అ
హ్ని, యోదీపస్తస్య దశామవస్థాం, నిస్తేజస్కతామిత్యర్థః॥ ని ॥ దశావ
స్త్రావవస్థాయామితి విశ్వః॥ దిశంతీ-దదానా, అత్రాసంబంధేపిసంబన్ధరూపా
తిశయోక్తిః॥ లంకేతి నామ-లంకేతి ప్రసిద్ధా లంకానామ్నా, ప్రసిద్ధేత్యర్థః
రజనీచరాణాం-రాక్షసానాం, రాజధానీనగరీ- ప్రధాననగరీ, అస్తి × రా
జానో ధీయంతేఽస్యామితి రాజధానీ కరణాధికరణయోశ్చేత్యధికరణార్థే
ల్యుట్ ॥ ఏతదాదిశ్లోకచతుష్టయం వసంతతిలకావృత్తమ్ * ప్రశస్తాః వి
భవః యేషాంతైరితి విబుధవిశేషణత్వేన మాణిక్యమందిరభువామితి స్వ
తంత్రత్వేనచ వ్యాఖ్యాంతరం ॥ ౩౦ ॥ —— ॥ ఏనామితి ॥ సాలాస్సర్జవృ
క్షాస్తద్వదభిరామైరాయతత్వాదిగుణసంపన్నత్వాత్తత్తుల్యైః భుజైర్వింశ
తిసంఖ్యాకనిజబాహుభిః నిర్జితో యక్షరాజః కుబేరో యేన సతథో
క్తః ॥ నిర్జితరాజరాజ ఇత్యపిపాఠః ॥ ని ॥ సాలేతుసర్జకార్శ్యాశ్వ
కర్ణకాఇత్యమరః ॥ విశ్రవసోపత్యంరావణః × తస్యాపత్యమిత్యణ్ ॥
విశ్రవసా విశ్రవణరవణావితి ప్రకృతేః రవణాదేశః ॥ పౌరాణికాస్తు రావ
యతీతి రావణ ఇతి వ్యుత్పాదయంతి॥ తదుక్తముత్తరశ్రీరామాయణే* యస్మా
ల్లోకత్రయంచైతద్రావితం భయమాగతం । తస్మాత్త్వం రావణోనామ నా
మ్నావీరభవిష్యసీతి × రౌతేర్ణ్యంతాత్కర్తరిల్యుట్ ॥ రావణ ఇతి
నామధేయం యస్య సతథోక్తః ॥ హేలయా-విలాసేన, అవజ్ఞయావా, అభి
భూతాని-తిరస్కృతాని, జగంతి యైస్తేషాం ॥ ని ॥ హేలావజ్ఞావిలాసయో
రితి విశ్వః ॥ రజనీచరాణాం రాజా-చక్రవర్తీ, నగస్య-పర్వతస్యేవ రీతిరా

జనతి రావణనామధేయః ॥ ౩౧ ॥ యద్బాహురాహుః రసనాయితశ్శ్ర ధారాదిక్పాలకీర్తిమయచంద్రమసం గ్రసంతే । తద్దైన్యకర్మణ్యరణప్రదాయీ నైవాస్తి కశ్చిదముమంతకమంతరేణ ॥ ౩౨ ॥ అంభోజ

కృతిర్యస్య సతథా యాతస్సాలః ప్రాకారో యస్యాస్తాం గిరిదుర్గప్రాయ ప్రాకారావృతత్వాత్ తియుగమామిత్యర్థః ॥ ని ॥ ప్రాకారో వరణస్సాల ఇత్యమరః ॥ ఏనాం-పూర్వోక్తాం లంకానామ్నా ప్రసిద్ధాం, పురాణనగరీం-పురాతనపురీం, చిరాచ్చిరకాలమారభ్య, ... రూపక మవ్యయం అవతి-రక్షతి, అనుప్రాసః ॥౩౧॥ అ॥ అథ ... యత ॥ యదిత్యాది॥ యస్య రావణస్య బాహవో వింశతిసంఖ్యాకా భుజాస్త ఏవ రాహవో ... రసనాయితాః-రసనావదాచరితాః, శస్త్రధారా-ఆయుధానాం శ్రేణయః తీక్ష్ణభాగాః, రసనాయితేత్యత్ర క్యజ్ ఆచారక్వ... ॥ దిక్పాలానామింద్రాదిదిగీశ్వరాణాం, కీర్తిమయో-యశోరూపః, ... ॥ యశ్చంద్రమాశ్చ ... ॥ ని ॥ హిమాంశుశ్చంద్రమాశ్చంద్ర ఇత్యమరః ॥ తం గ్రసంతే-గిలన్తి, రణకోవిదో యం రావణః ... దిక్పాలాన్నిర్జిత్య తత్కీర్తిం లుంపతీత్యర్థః ॥ ఏ... అత్ర రాహుసమ్మర్దేన కీ మవస్థాం ... ॥ దైన్యం తస్య వైరిణాం-శత్రూణాం, రణముఖే-రణాగ్రే, అముమేవమితి ... ॥ అంతకమంతరేణ-యమం వినా, అంతరాంతరేణ యుక్తే ఇతి ద్వితీయా ॥ కశ్చిత్కోఽపి దేవః శరణప్రదాయీ-రక్షణదాత్వేత్యర్థః ॥ నాస్త్యేవ అన్యవచ్ఛేదార్థ మేవకారః ॥ రణపరాయణాన్వైరిణో విజిత్య యమక్షయం నయతీత్యర్థః॥ రసనాయితేత్యత్ర ఇవశబ్దలోపాల్లుప్తోపమా ॥ సా చోక్తరూపకేణ సంకీర్యతే ॥ ౩౨ ॥ —— అ ॥ ఏతాదృశసామర్థ్యం రావణస్య కుతఆయాత మిత్యత ఆహ ॥ అంభోజేతి ॥ ఉపక్రాంతత్వాదుత్తరత్ర తచ్ఛబ్దస్య విద్య మానత్వాచ్చాత్ర యచ్ఛబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః । యః రజనీచరచక్రవర్తీ-

సంభవమముం బహుభి స్తపోభిరారాధయన్వరమవాప పరైర్దురాపం ।
తస్మాత్సమస్తభువనం నిజశాసనస్య లక్షీకరోతి రజనీచరచక్రవర్తీ ॥ ౩౩ ॥
గ ॥ తేన వయం పరాధీనా ఇవ భవామః ॥ ౩౪ ॥ తథాహి ॥ సోయం క
దాచన క్రీడాధరాధరమధిరుహ్య సావరోధవధూజనశ్చరణాభ్యాం సంచ

రాక్షససార్వభౌమో రావణః, బహుభిరనేకైః తపోభిః పంచాగ్నిమధ్యేఏకపాదావస్థానాదిరూపోగ్రతపశ్చర్యాభిః అముమితి పురోవర్తినిర్దేశః । అమ్భోజసంభవం-బ్రహ్మాణం ఆరాధయన్-సంభావయన్, పరైర్దురాపం-దుర్లభమనన్యసాధారణమిత్యర్థః + ఈషద్దుస్సుషిష్విత్యాదినా ఖల్ప్రత్యయః ॥ వరం సురాసురావధ్యత్వరూపమవాప-ప్రాప, పూర్వమితిశేషః ॥ తస్మాత్కారణాదశేషభువనమశేషలోకానిత్యర్థః । నిజశాసనస్య-నిజాజ్ఞాయాః, లక్షీకరోతి-విషయీకరోతి, చండశాసనోయం నిజశాసనేనైవాశేషభువనాని శాస్తీత్యర్థః + అభూతతద్భావేచ్విః ॥ అస్యచ్వావితిదీర్ఘః ॥ ౩౩ ॥ — తతః కిమిత్యత ఆహ ॥ తేనేతి ॥ తేన రావణేన వయం పరాధీనాః-పరతంత్రాః, తత్స్వామికా ఇవేత్యర్థః ॥ భవామః ఇదానీమితిశేషః । వస్తుతస్తు భవత్పరతంత్రా ఏవేతి వశబ్దార్థః ॥ ని ॥ పరతంత్రః పరాధీనః పరవాన్నాథవానపీత్యమరః ॥ పరాజితాః పరాధీనా ఏవేతి పాఠాంతరం ॥౩౪॥—అ ॥ పరాధీనత్వమేవ ప్రతిపాదయతి ॥ తథాహీత్యాదినా ॥ సోయమితి ॥ సోయం రావణః కదాచన-కస్మింశ్చిత్సమయే, అవరోధవధ్వ ఏవ జనస్తేన సహ సావరోధవధూజనః-అంతఃపురస్త్రీజనసహచరస్సన్నిత్యర్థః ॥ ని ॥ శుద్ధాంతశ్చావరోధశ్చేత్యమరః + తేన సహేతి-తుల్యయోగ ఇతి బహువ్రీహిః ॥ వోపసర్జనస్యేతి సహశబ్దస్య సత్వం । క్రీడాధరాధరం-క్రీడాశైలం, దివావిహారదేశమిత్యర్థః ॥ తదుక్తం భావప్రకాశే * సరిత్పులినసంవలత్కాంతారారామభూధరాః । లతాగృహాణి చిత్రాణి శయ్యాః కిసలయాంచితాః ॥ దివావిహారదేశాస్స్యురితి ॥ ఆరుహ్యాధిష్ఠాయ, చరణాభ్యాం యానం విహాయ, పాదాభ్యామేవ స

రితచేదాగమిష్యత్యాగఇత్యనావిష్కృతాతపోభరేన భగవాంత్సహస్ర
భానురపి సంకుచితభానురేవ తత్సానూని నూనం సమాశ్రయతే ॥ 3౫ ॥

చరేల్ చేత్, ప ... రేతయది + సమ స్తక్రియాయ క్రాదితితజ్ ఆగశ్చరణత
లసంతా ... సరూపోప రాఘః ॥ ని ॥ ఆగోపరాగో మంతుశ్చేత్యమ
రః ॥ ఆగ ... సమాప తిక్ ॥ ... దండనంచుర్యాదితిభావః ఇ
తిమత్ప్రవిశేషః ॥ ఇతి నైకగమ్యనానార్థత్వాద ప్రయోగః ప్రయోగ
పౌనరుక్త్యమిత్యాలంకారికాః ॥ అనావిష్కృతాతపః-అప్రకటీకృతద్యో
తః ॥ ని ॥ ప్రకాశో ద్యోతఆతపఇత్యమరః ॥ భగవాన్-పూజ్యః, అథ
వా ఐశ్వర్యాదిషడ్గుణసంపన్నః మూర్తిత్రయమయత్వాదితిభావః ॥ స
హస్రంభానవో మరీచయోయస్యసహస్రభానుస్సూర్యోఽపి సంకుచితభాను
రుపసంహృతమరీచిరేవసన్ ॥ ని ॥ భానుఃకరో మరీచిస్త్రీపుంసయోర్దీ
ధితిస్త్రియామిత్యమరః ॥ తస్య క్రీడాధరాధరస్య సానూని-ప్రస్థాన్,
అధఃప్రదేశానిత్యర్థః ॥ ని ॥ స్నుఃప్రస్థస్సానురస్త్రియామిత్యమరః॥
సమాశ్రయతే-సాధ్వసవశాత్తత్రనిలీయ వసతీత్యర్థః । లోకత్రయప్రకా
శకస్యాపి భగవతః కిరణమాలినః ఈదృశ్యవస్థేతి మహత్కష్టమాయాతమి
తిభావః ॥ నూనమితినిశ్చయే నతూత్ప్రేక్షాయాం ॥ అతఏవ సహస్రభా
నోస్సానుసమాశ్రయణాసంబంధేపి తత్సంబంధాభిధానాత్ అసంబంధేపి
సంబంధరూపాతిశయోక్తిః ॥ ఏవముత్తరత్ర గద్యత్రయేఽప్యతిశయోక్త్యను
ప్రాసావూహ్యౌ (చరణైరితిబహువచనాంతపాఠస్స్వాధుః । నారదీయసం
హితాయాం జైమినిరామాయణే ద్వాదశేధ్యాయే ఇ ... మునినా తే
న దుఃఖహర్షసమన్వితా। అచిరేణైవకాలేనసు ... ముద్ధృతం॥ద
శాస్యం వింశతిభుజం భిన్నాంజనచయోపమ ...
తామ్రోష్ఠంతామ్రమూర్ధజం ఇతి ॥ రఘువం ...
మూర్ధోరుబాహుభ్యాదేకోఽపి ధనదానుజః ఇ ...
ప్రతిపాదనాత్ ॥ దశాస్యోవింశతిభుజశ్చతుష్పాన్న్నానమందిరం ...

ఏష మృగాంకోఽపి మృగయాయాసపరిశ్రాన్తివిశ్రాన్త్యై ససంభ్రమం స
మజ్జనపరివృతే మజ్జనగృహాభిముఖే దశముఖే తత్రత్యవిచిత్రతరశాతకుంభ
స్తంభాగ్రప్రత్యగ్రప్రత్యుప్తస్ఫటికశిలాసాలభంజికాపుంజకరతలకలితని
జోపలమయకలశముఖాదచ్ఛాచ్ఛమవిచ్ఛిన్నధారామంబుధారాం నిజక

ధానరత్నమాలోకైశ్చ)॥ ౩౪ ॥ —— అ ॥ ఏవం సూర్యావస్థాముక్త్వావస
మ్ప్రతి చన్ద్రావస్థాం నివేదయతి ॥ ఏష ఇతి ॥ ఏష మృగాంకశ్చన్ద్రోఽపి,
సకలలోకాశ్వాస్యాదయతయా శ్లాఘ్యోఽపీతిభావః ॥ మృగయా-ఆఖేటః,
ని ॥ ఆఖేటో మృగయా స్త్రియామిత్యమరః ॥ తత్రతయా వా ఆయాసః ఖే
దస్తేన యా పరిశ్రాన్తిః-స్వేదాతిరేకానుభవరూపః పరిశ్రమః × స్త్రియాం
క్తిః ॥ తస్యాః విశ్రాన్త్యై-విశ్రమార్థం, ఖేదపనోదార్థమిత్యర్థః॥
✽ శ్రమః ఖేదో ధ్వరత్యాదిజాతస్వేదాతిభూమికృదితిలక్షణాత్। ససం
భ్రమం-ససాధ్వసం, సత్వరం యథా భవతి తథా సమజ్జిభిర్మజ్జయితృభిర్జ్ఞాతైః
జనైః పరివృతే-పరివేష్టితే, దశముఖే-రావణే, మజ్జనగృహాభిముఖే -
స్నానగృహమండపోన్ముఖే సతి, తత్ర మజ్జనగృహే భవాః తత్రత్యాః + అ
వ్యయాత్త్యప్ విచిత్రతరా-అత్యన్తచిత్రా ఆశ్చర్యకరాశ్చ, యే శాతకుంభస్తం
భాః-హిరణ్మయగృహస్తంభాస్తేషామగ్రేషు, ని ॥ హిరణ్యం హేమ హాటకం॥
తపనీయం శాతకుంభమిత్యమరః ॥ తేషామగ్రేషు-ఉపరిప్రదేశేషు, ప్ర
త్యగ్రం నూతనం యథా తథా అత్ర ప్రత్యగ్రగ్రహణం అవిలంబేన నిష్య
న్దద్యోతనార్థం । ప్రత్యుప్తః-కీలితః, యః స్ఫటికశిలాసాలభంజికాపుం
జః-స్ఫటికాశ్మకృతప్రతిమాశ్రేణిః తస్య కరతలేషు కలితాస్సఘటితాః
నిజోపలమయాః-చన్ద్రకాన్తమణివికారాశ్చ యే కలశాః-కుంభాః, తే
షాం ముఖాత్-ముఖాకారవివరేభ్య ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ ఉపలః ప్రస్తరే మ
ణావితి ✽ + మకారార్థేమయట్॥ అచ్ఛాచ్ఛమచ్ఛప్రకారామ
త్యన్తనిర్మలామిత్యర్థః + ప్రకారేగుణవచనస్యేతిద్విర్భావః ॥ కర్మ
ధారయవద్భావాత్సుపోలుక్ ॥ అవిచ్ఛిన్నధారామఖండితసంపాతాం,

రాభిమర్శాదాపాదయిత్ తస్య ప్రసాదపిశునానాం శునాసీరచిరకాంక్షితానాం వింశతివిధవీక్షణానాం క్షణమాత్రం పాత్రం భవతి॥3౬॥ తేనపులస్త్యనందనేన సంక్రందననందనవనాత్స్వమందిరోద్యానవనమానీతస్య మందారప్రముఖబృందారకతరుబృందస్య బందీకృతసురసుందరీనయనేందీవరద్వం

ని ॥ ధారాసంపాతఆసారఇత్యమరః ॥ అంబుధారాం-సలిలధారాం, నిజకరాభిమర్శాత్-స్వకీయకిరణసంపర్కాత్, కరనికరేత్యపిపాఠః ఆపాదయిన్నుత్పాదయిత్-తస్య రావణస్య ప్రసాదపిశునానామనుగ్రహసూచకానాం॥ ని ॥కర్ణేజపస్సూచకస్స్యాత్పిశునోదుర్జనఃఖలఇత్యమరః+శుః పూజాయామితి గణవ్యాఖ్యానే॥అతఏవ శుఃపూజాయామితిస్వాశురఇతి శోభనాః నాసీరాః అగ్రేసరాః యస్య తేనశునాసీరేణ-పురందరేణ, చిరకాంక్షితానాం-చిరకాలమారభ్య అభిలషితానాం నతు ప్రాప్తానామితిభావః॥ఏతేనాత్యంతదుర్లభత్వంసూచ్యతే॥ని॥వృద్ధశ్రవాశ్శునాసీరఇత్యమరః॥ వింశతివిధవీక్షణానాం-వింశతి సంఖ్యాకకరుణాకటాక్షవీక్షణానాం, నతు కియతామేవేతిభావః ॥ తథాపి క్షణమాత్రంఅల్పకాలమేవ, పాత్రం-యోగ్యోభవతి, ని ॥ మాత్రంకార్త్స్న్యేవధారణే । యోగ్యభాజనయోఃపాత్రమితిచామరః॥ (త్రిషుపాత్రేత్యాద్యమరవచనాత్పాత్రశబ్దస్య త్రిలింగత్వేపి మత్స్యవనాదివన్నపుంసకాతిరిక్తలింగే ప్రయోగో నాస్తీత్యభియుక్తవాదః) శునాసీరచిరకాంక్షితానామిత్యనేన పాకశాసనస్య కారాగృహప్రవేశనదుఃఖం బ్రహ్మవాక్యేనతద్విమోచనంచ సూచితంభవతి ॥ 3౬ ॥ —— ॥ అథ మారుతావస్థాం విజ్ఞాపయతి॥ తేనేతి ॥ పులస్త్యనందనేన-విశ్రవసఃపుత్రేణ, తేన రావణేన సంక్రందననందనవనాదిందోద్యానాత్ ఉద్ధృత్యేతిశేషః॥స్వమందిరోద్యానవనం నిజగృహారామమానీతస్య-ప్రాపితస్య నిజాశోకవనికాయాం ప్రత్యారోపితస్యేత్యర్థః ॥ తథా బందీకృతాః-ఉపగ్రహీకృతాః, కారాగృహనిక్షిప్తాఇత్యర్థః ॥ ని ॥ ప్రగ్రహోపగ్రహౌబంద్యామిత్యమరః ॥ తాసాం

ద్వాత్కరారవిందకలితకనకకలశాచ్చ మందోష్ణం స్యందమానైరంబుభి ర్జంబాలితాలవాలతలస్య పచేళిమానామపికుసుమానాం పతనభయమా శంకమానాఃపవమానాస్సంతతం పరిస్పందితుమపి ప్రభవో నభవంతి॥౩౨॥ ఏతేపిపావకారూఢిశంకావహాం హుతవహాఖ్యాం వహంత స్తద్గృహే గా

సురసుందరీణాం-దేవతాస్త్రీణాం, నయనేందీవరద్వంద్వాన్నేత్రోత్పల యుగళాత్ కరారవిందేషు-తాసామేవహస్తపద్మేషు, కలితోయః కనక కలశో-హిరణ్మయవారికుంభః, తస్మాచ్చ ఉభయత్రాపి జాతావేకవచనం నయనారవిందద్వంద్వేభ్యః కనకకలశేభ్యశ్చేత్యర్థః॥ తాసామారామ తరుమూలసేకవ్యాపారే నియోజితత్వాదితిభావః ॥ మందోష్ణమీషదుష్ణం యథాతథా స్యందమానైః-ప్రస్రవద్భిరంబుభిర్బాష్పోదకైః కలశోదకై శ్చేత్యర్థః ॥ కలశోదకానాం శీతలత్వేపి శోకానలసంతప్తబాష్పోదక మిశ్రణాన్మందోష్ణమిత్యుక్తమిత్యవగంతవ్యం॥జంబాలవంతికృతానిజంబాలి తాని పంకిలీకృతానీత్యర్థః + తత్కరోతీతిణిచి ఇష్ఠవద్భావాట్టిలోపే ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః॥తాదృశాన్యాలవాలతలానిజలాధారమూలవలయప్ర దేశాయస్యతస్య ॥ని॥ నిషద్వరస్తుజంబాలఇతి । స్యాదాలవాలమావాలమి తిచామరః ॥మందారప్రముఖబృందారకతరుబృందస్య-పారిజాతాదిసుర తరునికరస్య, సంబంధినాంస్వయమేవ పచ్యంతఇతిపచేళిమాని-పతనోన్ము ఖానీత్యర్థః + కర్మకర్తరి కేళిమరఉపసంఖ్యానమితి కేళిమర్ప్రత్యయః॥ తాదృశానామపి కుసుమానాం పతనభయమాశంకమానాఅధఃపాతముత్ప్రే క్షమాణాః,తథాసతి కుసుమానాం పంకలేపే మహాపరాధేననిగృహ్ణీయా దితిభావః ॥ పవమానాః-మరుతః- పరిస్పందితుం-చలితుమపి, కిముత య థేచ్ఛం విహర్తుమితిభావః ॥ ప్రభవః-సమర్థానభవంతి ॥ ౩౨ ॥ —॥

అథ అగ్న్యవస్థాంనివేదయతి ॥ఏతఇతి॥ గార్హపత్యః-పురోగోగ్రేసరో యేషాంతే తథోక్తాః । ఏతే పరిదృశ్యమానాః పావకాః గార్హపత్యా హవనీయదక్షిణాన్వాహార్యావసథ్యాదిరూపాఅగ్నయోపి రూఢిరశ్వాకర్ణా

హూఽపత్యపురోగాః పౌరోగవధురాందధతే ॥ కింబహునా ॥ ౩౭ ॥ స
ఏషమానవాదవమానమాగమిష్యతీత్యమన్వాన స్తదితరైరవధ్యత్వం చతు
రాననవరాల్లబ్ధ్వా సముద్ధతస్సంప్రతిసంప్రహారసమాక్రాంతదిగంతపం

చవదనయవార్థాఽభావేన సముదాయప్రసిద్ధిః । తదుక్తమాచార్యైః *
అసత్స్వవయవార్థేషు యోన్యత్రార్థేఽప్రయుజ్యతే । తత్రానన్యగ
తిత్వేన సముదాయఃప్రసిద్ధ్యతీతి॥ తచ్ఛంకావహం-తద్గోచరబుద్ధిజననీం,
హుతవహాఖ్యాం-హుతవహాభిధానం, వహంతస్సంతః పూర్వంహుతంయ
జమానైర్హూయమానం హవిర్వహంతీతి హుతవహాఇతి ॥ యోగసిద్ధి
ర్వ్యుత్పత్తామెవెదానీంలోకవిద్విష్టకర్మణా-రావణేన అధ్వరాణాం
విధ్వంసితత్వాద్ధవిషామలాభేన తాదృక్ఛంకావహం దధానాఇత్యర్థః । త
ద్గృహే-రావణమందిరే, పౌరోగవధురాం-మహానసాధ్యక్షాధికారం, ద
ధతే-ధారయంతే ॥ ని ॥ సమానౌరసవత్యాంతుపాకస్థానమహానసే । పౌ
రోగవస్తదధ్యక్షఇత్యమరః ॥ అ ॥ సర్వజ్ఞస్య భగవతః పురస్తాత్కిమవ
స్థాంతరం విజ్ఞాపనీయమితినిగమయతి ॥ కింబహునేత్యాదినా ॥ బహు
భిః-కాలయాపనకరైర్వాక్యైరలమిత్యర్థః ॥ ౩౭ ॥ — అ ॥ కింతుప
క్రమ్యాంశమేవ విజ్ఞాపయామఇత్యాహ ॥ సఇతి ॥ సఏషరావణః మా
నవాన్మనుష్యేభ్యఇత్యర్థః ॥ జాతావేకవచనం । అవమానమవజ్ఞాపరి
భవఇతియావత్ ॥ని॥ రీఢావమాననావజ్ఞావహేళనమిత్యమరః ॥ ఆగమి
ష్యతి-సమాపతేదిత్యేవమమన్వానోనవబుధ్యమానః తేషాం తృణప్రాయ
త్వాదితిభావః ॥ తదితరైస్సురాసురాదిభిరవధ్యత్వమహింస్యత్వం చతు
రాననవరాల్లబ్ధ్వా-ప్రాప్య, అతఏవ సముద్ధతోదర్పోద్రిక్తస్సన్ సంప్ర
తీదానీం, సంప్రహ్రియతేనేనేతిసంప్రహారోయుద్ధం ॥ ని ॥ సంప్రహా
రాభిసంపాతకలిసంస్ఫోటసంయుగాఇతి యుద్ధపర్యాయేష్వమరః ॥ త
త్ర సమాక్రాంతాస్సమవరుద్ధా యే దిగంతదంతావళా-ఐరావతాది దిగ్గ
జాస్తేషాం దంతారదనాఏవకుంతాః ప్రాసాస్తైర్వ్యాపివ్రణాని-క్షతాని,తై

తావకదంతపంక్తిప్రాంతకిణస్థపుటితవక్షస్థలః స్థలకమలినీం వనవారణఇవరా
వణస్త్రిలోకీమభిభవన్ భవదీయాఇత్యస్మాన్న జాతుకించిదపిజానాతీతి॥౩౯॥
అథ భగవానాకర్ణ్య గీర్వాణగణవాణీం ॥ ౪౦ ॥ వ ॥ ఇన్ద్రనీలాచలో
దంచచ్చన్ద్రికాధవళస్మితః । వాచమూచేసుధాధారామధురాం మధుసూ

జ్ఞాతాయేకేణాశ్మష్కవ్రణగ్రంథయః × తృతీయాతత్కృతేత్యాదినాసమా
సః ॥ తైః స్థపుటితం-నిమ్నోన్నతీకృతం, వక్షస్థలమురస్థలం, యస్యసత
థోక్తస్సన్ అతఏవ 'వనవారణో'-వనగజః, వనగ్రహణం నిరర్గళత్వ
ద్యోతనార్థం స్థలకమలినీం-స్థలప్రరూఢపద్మినీమివ, త్రయాణాంలోకా
నాంసమాహారస్త్రిలోకీ × తద్ధితార్థోత్తరసమాహారేచేతిసమాసః ॥ సం
ఖ్యాపూర్వోద్విగురితి ద్విగుసంజ్ఞా॥ అకారాన్తోత్తరపదోద్విగుస్త్రియా
మిష్యతఇతిస్త్రీత్వం ॥ద్విగోరితిఙీప్ ద్విగురేకవచనమితిఏకవచనం తాం
జగత్త్రయీమభిభవన్ ఆక్రామన్నిదయన్నిత్యర్థః। అస్మాన్ భవదీయాః
తావకీనాః, నిగ్రహానుగ్రహసమర్థస్య భవతః సంబంధినఇత్యర్థః ఇతి।
అత్ర నిపాతేనాభిధానాన్న ద్వితీయా ॥ జాతు-కదాచిదపి, కించిదీషదపి
నజానాతి । సకలలోకకంటకేన దర్పాంధేన రావణేన త్వన్మహిమైవ న
జ్ఞాయతే అస్మాకంతు కాకథేతిభావః । ఇతివిజ్ఞాపయామాసేతిపూర్వేణస
మ్బంధః ॥ ౩౯ ॥ — తతఃకిమతఆహ ॥ అథేతి ॥ అథ-విజ్ఞాపనానంత
రం, భగవాన్విష్ణుః, భగవచ్ఛబ్దోవ్యాఖ్యాతః గీర్వాణగణస్యేంద్రాదిసు
రసంఘస్య వాణీం-వాచమాకర్ణ్య-శ్రుత్వా ॥ ౪౦ ॥ — కిమకరోదిత్య
తఆహ ॥ ఇంద్రనీలేతి ॥ మధుంసూదయతీతి మధుసూదనోవిష్ణుః + క
ర్తరిల్యుః । అత్ర మధుగ్రహణం మధ్వాదిమహాదైత్యసంహర్తురస్య కి
యాన్ రావణవధఇతిద్యోతయితుమిత్యవగంతవ్యం ॥ ఇంద్రనీలాచలః-ఇ
న్ద్రనీలపర్వతః, ఇంద్రనీలలక్షణముక్తం ॥ తత్రోదంచంతీ-ఉల్లసంతీ, యా
చంద్రికా-కౌముదీ, తద్వద్ధవళం-శుభ్రం, స్మితంయస్య స్మితపూర్వాభిభా
షిత్వాత్ కృతమందహాసస్సన్ యద్వా డుమర్దాంధోయంరాక్షసభ్రా

వనః ॥ ౮౦ ॥ గ ॥ భవతామపరాధవిధాయిన స్తస్య యాతుధానస్య నిధనమధునైవ విధాతుంశక్యం ॥ కింతు ॥ ౮౧ ॥ సరసిజాసనశాసనమప్య మోఘం సర్వమన్వర్థకలే పుత్రీయతస్సుత్రామమిత్రస్య దశరథస్యభవనా వాప్తుమనిగ్రహశిష్టపరిపాలనదక్షం, మాం జానీ౦నర్త్తేవంతి సాభిప్రాయమందహాసస్సన్నిత్యర్థః ॥ అత్రి మధురమదనస్య ఇక్షుసీలాద్యుశాం గత్వాద్ధానస్యచ శబ్దేన కవిసమయవృద్ధ్యాదియము పమా । సుధాధారా-అమృతస్యందనః, తద్వన్మధురాం-మాధుర్యగుణయుక్తాం, * మధురం రసవద్వాచినస్వాదున్యపిమద్యస్సృతి । దేవసమాద్యంతివిబుధాః మధునేవ మధువ్రతాఇతివచనాత్ ॥ వాచముపే-ఉక్తవాన్, శ్లోకాన్యమేతద్వానస్మృతం ॥ లక్షణంతూక్తం ॥ ఇత్థము దిరత్రాపిద్రష్టవ్యం ॥ ౮౦ ॥— అ ॥ వాచమేవవివృణోతి ॥ భవతామితి ॥ హే దేవాఇత్యధ్యాహర్తవ్యం భవతాం-యుష్మాకం, అపరాధవిధాయినః-ఉక్తరీత్యా అపకర్తుస్తస్య పూర్వోక్తస్య యాతుధానస్యరాక్షసస్య-రావణస్య, ని॥ యాతుధానఃపుణ్యాజనఇతిరక్షఃపర్యాయేష్వమరః ॥ నిధనం-వినాశః, అధునైవ-ఇదానీమేవ, విధాతుం-కర్తుం, శక్యం-యుక్తం (నిధనమితివిశేష్యయోర్నాంతం విధానేకర్మతయాన్వేతిసలోకేత్యాదినానషష్ఠీ-విధాతుమితితుమున్భావే । అవ్యయకృతోభావేఇత్యుక్తేః విధాతుం విధానంశక్యంసాధ్యమిత్యర్థః) ॥౮౧॥—అ॥ తర్హీదానీమేవ క్రియతామిత్యాశంక్య త్రేతాను పద్మమాహ ॥ సరసిజేతి ॥ కింతు సరసిజాసనస్య-బ్రహ్మణః, శాసనం-సురాసురావధ్యత్వవరూపాజ్ఞావచనమపి, ॥ ని ॥ శాసనంరాజదత్తోర్వ్యాలేఖాజ్ఞా శాస్త్రశాస్తిష్వితివిశ్వః॥ అమోఘంకర్తుం-బ్రహ్మవచస్యాదృష్టినాంజానాసౌచిత్యాదితిభావః × అమోఘత్వ వ్యాపకేచ్ఛాః ॥ అస్య వ్యాప్తిరితిదీర్ఘః ॥ తథా ఉర్వీతలే-భూమండలే, పుత్రానాత్మనఇచ్ఛతీతిపుత్రీయతః × సుపఆత్మనఃక్యజితిక్యచ్ । సుపోధాత్విత్యాదినాసుబ్లుక్ । క్యచిచేతిదీర్ఘః తస్య పుత్రార్థినఇత్యర్థః ॥ సుత్రామమిత్రస్యేంద్రసఖస్య, దైత్యవినాశనాఖండ

తథమపి పూరయితుమాదృతమానుషవేషస్సన్నహమేవ తం హనిష్యామీతి వ్యాహృత్యాన్తరధాత్ ॥ ౪౩ ॥ తతస్సా పరిషదనిమిషాణామున్మిషితహర్షా హృషీకేశాదేశాత్ప్రశమితదుర్దశాని నిర్దశానానాని చతుర్దశభువనానిబుద్ధ్వా దుగ్ధసాగరాన్నిరగాత్ ॥ ౪౪ ॥ తతస్తానమరాన్ప్రాహస్మ పితామహః ॥ ౪౫ ॥ భవన్తస్తావదవతరిష్యతో లక్ష్మీసహాయస్య సా

తద్వైభవాభ్యాం తత్సుహృద ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ మిత్రంసుహృదిమిత్రో౽ర్కః-ఇతి వైజయన్తీ ॥ దశరథస్య రాజ్ఞః మనోరథం వాంఛితమపి పూరయితుం సఫలీకర్తుమాదృతమానుషవేషోగృహీతమానవాకారస్సన్, అహమేవతం హనిష్యామి-వినాశయిష్యామి, మదన్యస్యయస్య కస్యచిత్తద్ధననే అసామర్థ్యాదితిభావః ॥ ఇత్యేవం ప్రకారేణ వ్యాహృత్యోక్త్వా అన్తరధాత్ అదృశ్యోభూత్ ॥ ని ॥ వ్యాహారఉక్తిర్లపితమిత్యమరః ॥ ౪౩ ॥ —— తతఇతి ॥ తతః-అన్తర్ధానానన్తరం, సా-పూర్వోక్తా, ననిమిషన్తీత్యనిమిషాః పచాద్యచ్ । అనిమేషాణామితిపాఠేన విద్యన్తే నిమేషాః పక్ష్మపాతాః యేషాం తేషాం పరిషత్ దేవతాసంఘః।హృషీకాణాం-విషయేన్ద్రియాణాం, ఈశః-హృషీకేశ ఇతిస్వామీ ॥ తస్య భగవత ఆదేశాదహమేవ తం హనిష్యామీత్యాజ్ఞావచనాదేవ । ఉన్మిషితహర్షాసముత్పన్నానన్దా సతీ చతుర్దశభువనాని-భూరాదిచతుర్దశసంఖ్యాకలోకాన్ నిర్దశానాన్యావరణాని తేష్వపి సంచారసంభవాదితిభావః ॥ అతఏవ ప్రశమితా-ప్రశాన్తా, దుర్దశా-దురవస్థా యేషాం తాని తథోక్తాని బుద్ధ్వా సత్యప్రతిజ్ఞస్య భగవతో౽త్యన్తవిశ్వసనీయవచనత్వాత్తథావగమ్యేత్యర్థః॥ దుగ్ధసాగరాత్-క్షీరామ్భోధేస్సకాశాత్,నిరగాన్నిర్జగామ ॥ ౪౪ ॥—— తతఇతి ॥ తతః-నిర్గమనానన్తరం, పితామహో-బ్రహ్మా, తానమరానిన్ద్రాదీన్, ప్రాహస్మ-బ్రూతేస్మ, ఉవాచేత్యర్థః + లట్స్మ ఇతి భూతార్థేలట్ ॥ బ్రువఃపంచానామాదితఆహోబ్రువఇతిణలాదేశః బ్రువఆహాదేశ ॥ ౪౫ ॥ —— తదేవవివృణోతి ॥ భవన్తఇతి ॥ హేదేవా ఇత్యా

హాయ్యార్థమప్సరః ప్రభృతిషు యువతిషు వానరాచ్ఛభల్లగోపుచ్ఛాన్ పభృతః ప్రథితప్రభావాః ప్రజాః ప్రజనయేయురితి ॥ ౪౬ ॥ పురైవకిలమమ జృంభారంభే సంభూతవాన్ జాంబవానితి ॥ ౪౭ ॥ తతస్తే గీర్వాణాస్తథాపర్వన్ ॥ ౪౮ ॥ అథ వైతానాద్వైశ్వానరాన్నరః ప్రాజాపత్య

ఖ్యాహారః ॥ భవంతః-యూయం, తావదిదానీం, అవతరిష్యతః-దాశరథిరూపేణోత్పత్స్యతః, లక్ష్మీసహాయస్య-శ్రీమహావిష్ణోః, సాహాయ్యార్థం సహాయకర్మకర్తుం, × గుణవచనేత్యాదినాష్యఞ్ అర్థేనసహనిత్యసమాసస్సర్వలింగతాచ వక్తవ్యా । అప్సరసః-స్వర్వేశ్యాః, ని॥ స్త్రీయాం వహుష్వప్సరసస్స్వర్వేశ్యా ఇత్యమరః ॥ తత్ప్రభృతిషు-తదాద్యాసు, యువతిషు, గంధర్వయక్షాదిస్త్రీషు, యూనస్తిరితిప్రత్యయః॥ వానరాః మర్కటాః, అచ్ఛభల్లాః-భల్లూకాః, గోపుచ్ఛాః-గోలాంగూలాః,నీలముఖాదీర్ఘపుచ్ఛాశ్చమర్కటభేదాః తద్వేషభృతః-తద్భూమికాధారిణః ॥ ని ॥ మర్కటోవానరఃకీశో వనౌకాఅథభల్లుకే। ఋక్షాచ్ఛభల్లభల్లూకాఇత్యమరః ॥ ప్రథితప్రభావా-జగద్విఖ్యాతప్రతాపాః, ప్రజాయంతఇతిప్రజాః సంతతీః-పుత్రానిత్యర్థః ॥ ని ॥ ప్రజాస్యాత్సంతతౌజనఇత్యమరః × ఉపసర్గేచసంజ్ఞాయామితిడప్రత్యయః। ప్రజనయేయురుత్పాదయేయురితి × శేషేప్రథమఇతిప్రథమపురుషః । భవచ్ఛబ్దస్య యుష్మదన్యవ్యతిరిక్తత్వేన శేషత్వాదితి ॥ ౪౬ ॥ — పురేతి ॥ కించ పురా-పూర్వకాలే, సృష్ట్యాదావిత్యర్థః । మమజృంభారంభే-జృంభణసమయే, ని ॥ జృంభస్స్యాత్తు త్రిషుజృంభణమిత్యమరః ॥ జాంబవాన్నామ భల్లూకాధిపతిః సంభూతవాన్కిల-ఉత్పన్నఃఖలు, సోయమిదానీం వర్తతేసహాయకర్మకరిష్యతీతిభావః ॥ ఇతి ఏవమాహేతిపూర్వేణసంబంధః ॥ ౪౭॥ — తతఇతి ॥ తతః-బ్రహ్మనిదేశానంతరం, తే-పూర్వోక్తాగీర్వాణా ఇంద్రాదిదేవాస్తథాఅకుర్వన్ అప్సరఃప్రభృతిషుయువతిషు పుత్రాన్ జనయామాసురిత్యర్థః ॥ ౪౮ ॥ — అథేతి ॥ అథానంతరం, వితానంక్రతుః పుత్రి

స్త్రవే .నుసపాత్రః కశ్చి .సత్త్వాయ పుత్రీయసతె దశరథాయ సా .పసమ సృత్ సాం .ం వా .యచ్ఛత్ ॥ ౪౯ ॥ తతః ॥ స ॥ కౌసల్యాయై ప్రథమమవశో ఢ్యా .త్రి .. .హ . సాయసం (సా) వాదన ం ప్రణయిమ .ర .కెకెయ్యె .ద్రస్య పుత్రై .. .వి తదే హ్యా .తల మనసః పత్యురాలోచ్య భావం సాన్వర్ధాంశా భ్యాం కావ .. .యావత్ ॥ తత్ప్రయోజనమస్య వైతానికః ॥ ని ॥ క్రతువిస్తార యోరస్త్రీ వితానమిత్యమరః × ప్రయోజనమితిశేక్ ॥ తస్మాద్వైశ్వానరా దగ్నేస్సకాశాత్ ॥ ని ॥ అగ్నిర్వైశ్వానరో వహ్నిరిత్యమరః ॥ సహేమపా త్రః-హిరణ్మయపాత్రపాణిరిత్యర్థః ॥ కశ్చిదదృష్టపూర్వః ప్రజాపతెస్సం బంధీ ప్రాజాపత్యః ప్రజాపతినా ప్రేషితఇతియావత్ × దిత్యదిత్యాదిత్యప త్యుత్తరపదాణ్ణ్యఇతిణ్యప్రత్యయః ॥ నరః పురుషవిశేషః ॥ ఉద్ధాయ నిర్గ త్య, పుత్రీయతె పుత్రానాత్మనఇచ్ఛతే × సుపఆత్మనఃక్యచ్ ॥ దశరథా య రాజ్ఞే యజమానాయ అమృతప్రాయమమృతకల్పం (స్యదుత్తరపదే త్వమీ । నిభసంకాశనీకాశప్రతీకాశోపమాదయఇత్యత్ర దిపదేన కల్ప రూపాదిశబ్దవత్ప్రాయశబ్దస్యాపి గ్రహణాదస్వపదవిగ్రహః ఇత్యమర వ్యాఖ్యానెస్పష్టం) పయసాసంస్కృతంపాయసం పరమాన్నం ॥ ని ॥ ప రమాన్నంతుపాయసమిత్యమరః + సంస్కృతంభక్షాఇత్యణ్ ప్రాయచ్ఛ త్ పుత్రీయమేతదితిద త్తవాన్ × (సా) ఘుర్ధ్వాత్యాదినా దాణోయచ్ఛా దెశః॥౪౯॥—తతఃపాయసలాభానంతరం॥అ॥ పాయసంతత్కిమకరోదిత్య త ఆహ॥కౌసల్యాయై ఇతి॥భూపతిర్దశరథఃకోసలస్యరాజ్ఞోపత్యం(స్త్రీ)కౌస ల్యా తస్యైకౌసల్యాయై అగ్రమహిష్యై+వృద్ధేత్ కోసలాజాదాత్ ఞ్యఙి తిఞ్యఙ్ ప్రత్యయః॥యజశ్చా బితిచాప్కర్మణాయమభిప్రైతితి సంప్రదాన త్వాచ్చతుర్థీ ॥ ప్రథమమాద్యంపాయసస్యార్ధం-సమవిభాగం,ని॥పుంస్య ర్ధోర్ధంసమెంశక ఇత్యమరః×(బాహులకాత్పూర్వనిపాతాభావః)అదిశత్- దత్తవాన్, కెకయేంద్రస్య-కెకయదెశాధీశ్వరస్య, పుత్ర్యై కైకేయ్యై, ప్రణయేన-ప్రేమ్ణా, మధురం-మాధుర్యగుణయుక్తం, తస్యాఅత్యన్తప్రే

స్వాయమకురుతాం పూర్ణకామాంసుమిత్రామ్ ॥౫౧॥ అవభృథేఽవసితే

మాస్వదత్వాదితిభావః ॥ అర్ధమవశిష్టభాగం, ప్రాదాత్-దత్తవాన్, ప
శ్చాదర్ధమితిపాఠాన్తరం॥తతఃకిమిత్యత్రాహ ॥ ఏతేదేవ్యౌ-కౌసల్యాకైకే
య్యౌ,తరళమనసః-సుమిత్రాయై పాయసాంశాప్రదానాత్పర్యాకులచిత్త
స్య, పత్యుర్భర్తుర్దశరథస్య × పతిస్సమాసఏవేతిఘిసంజ్ఞాభావః* ఖ్యత్యా
త్పరస్యేతిఙసోఽకారస్యఉకారః భావం కథంవా సుమిత్రాలబ్ధపాయ
సభాగాభవిష్యతీత్యభిప్రాయమాలోచ్యపరబుద్ధేరప్రత్యక్షత్వాన్ముఖచి
హ్నైరనుమీయేత్యర్థః । స్వాయం స్వే ఉభేఇత్యర్థః ॥ స్వార్ధాంశాభ్యాం-
స్వయోః-స్వకీయయోః, రాజ్ఞాదత్తయోరర్ధయోరర్ధాంశాభ్యాం-అర్ధభా
గాభ్యాం, సుమిత్రాం పూర్ణకామాం-సఫలమనోరథామకురుతాం-కృ
తవత్యౌ, స్వార్ధభాగౌ ప్రత్యేకం సామ్యేన ద్వేధావిభజ్య ఏకమేకం
భాగమాత్మార్థంనిక్షిప్య అవశిష్టభాగౌ సుమిత్రాయైదదతురిత్యర్థః ॥
అయంచవిభాగో నరామాయణసమ్మతః తత్రచరోరర్ధం కౌసల్యాయై అ
వశిష్టార్ధార్ధం సుమిత్రాయై శిష్టార్ధంకైకెయ్యై శిష్టంపునస్సుమిత్రా
యాఇత్యభిధానాత్ ॥ కింతు పురాణాంతరసంవాదోద్రష్టవ్యః ॥ ఉక్తంచ
నరసింహసంహితాయాం * తెపిండప్రాశనేకాలె సుమిత్రాయైమహీ
పతిః । పిండాభ్యామల్పమల్పంతు స్వసపత్న్యౌ ప్రయచ్ఛతఇతి * ఉ
క్తంచకాళిదాసేన * అర్చితాతెనకౌసల్యాప్రియాకెకయవంశజా । అత
స్సంభావితాంతాభ్యాం సుమిత్రామైచ్ఛదీశ్వరః ॥ తెబహుజ్ఞస్యచిత్తజ్ఞే
పత్న్యౌపత్యుర్మహీక్షితః । చరోరర్ధార్ధభాగాభ్యాం తామయోజయతా
ముభెఇతి ॥ ఏవమన్యత్రాపిసతివిరోధే పురాణాంతరాత్సమాధాతవ్యం॥
మందాక్రాంతావృత్తం ॥ లక్షణంతూక్తం ॥ ౫౦ ॥ — ॥ అనంతరకృత్య
మాహ ॥ అవభృథఇతి ॥ అవభృథే-దీక్షాంతస్నానాదికృత్యే, ని ॥ దీక్షాం
తోఽవభృథోయజ్ఞఇత్యమరః ॥ అవసితె-పరిసమాపితెసతి × షోంతకర్మణీతి
ధాతోః కర్మణి క్తః ॥ అథానంతరం, జనే-యజ్ఞార్థమాగతెజనసమాజె

సరయూతటాదథయథాయథముచ్చలితే జనే । దశరథః పరిపూర్ణమనోరథః పురమగాత్పురుహూతపురోపమామ్ ॥ తతః ॥ ౫౦ ॥ అపాటవాత్కేవలమంగకానాం మనోజ్ఞకాంతేర్మహిషీజనస్య । శనైశ్శనైః ప్రోజ్ఝిత

సరయూతటాత్ యథాయథం-యథా స్వం- స్వకీయదేశమనతిక్రమ్యేత్యర్థః ॥ ని ॥ యథాస్వంతుయథాయథమిత్యవ్యయేష్వమరః × యథాస్వే యథాయథమితి నిపాతనాద్ద్విర్భావో నపుంసకత్వంచ × హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్యేతి హ్రస్వత్వం ॥ ఉచ్చలితే-ప్రస్థితేసతి, స్వస్వనియతదేశాన్ ప్రతిగతవతిసతీత్యర్థః ॥ తతో దశరథో రాజా పరిపూర్ణమనోరథః పుత్రప్రాప్త్యుపాయలాభాత్సఫలాభిలాషస్సన్ ఉపమీయత ఇత్యుపమా + ఆతశ్చోపసర్గ ఇత్యఙ్ ॥ పురుహూతపురం ఉపమా ఉపమానంయస్యాస్తాం పురుహూతపురోపమాం-ఇంద్రనగరీతుల్యాం, (ఆభాప్రఖ్యోపమాభిఖ్యాప్రకారస్సన్నిభో నిభః । నీకాశాద్యాశ్చసామ్యార్థాస్సుమేస్స్యుశ్శబ్దతః పరేఇతి మేదినీకోశాత్ పురుహూతపురేణసదృశీపురుహూతపురోపమేత్యస్వపదవిగ్రహో వా) పురమయోధ్యామగాత్ప్రవివేశ ॥ పురుభూయిష్ఠంహూయతేయజ్ఞేష్వితి పురుహూతఇతివిగ్రహః ॥ ద్రుతవిలంబితవృత్తం ॥ ద్రుతవిలంబితమాహనభౌభరావితిలక్షణాత్ ॥ ౫౦ ॥ — అథ తాసాం గర్భోత్పత్తిం ప్రస్తౌతి ॥ అపాటవాదితి॥ మనోజ్ఞా-గర్భావిర్భావాత్పూర్వాపేక్షయాప్యత్యంతమనోహరా, కాంతిర్లావణ్యం యస్యతస్య కృతాభిషేకా రాజపత్న్యైవమహిష్యః తాఏవజనస్తస్య కౌసల్యాకైకేయీసుమిత్రాణామిత్యర్థః ॥ ని ॥ కృతాభిషేకామహిషీత్యమరః ॥ అల్పాన్యంగాన్యంగకాని తేషాం హస్తాద్యవయవానాం × అల్పార్థేకన్ప్రత్యయః ॥ అల్పత్వమత్రకార్శ్యం గర్భిణీనారీణాం తత్సంభవాదితిభావః ॥ కేవలమత్యంతంఅపాటవాత్ - పటుత్వాభావాద్ధేతోః, ప్రోజ్ఝితాని-పరిత్యక్తాని, భూషణాని-కంకణాద్యాభరణాని యేషుతాని । తేషాం స్వస్థానస్థిత్యసంభవాద్భారాయమాణత్వాచ్చేతిభావః ॥

భూషణాని చకాశిరే దౌహృదలక్షణాని ॥ ౫౨ ॥ మందమందమపయద్వ
ళిత్రయా గాధతావిషయనాభిగహ్వరా । కోసలేంద్రదుహితుశ్శనైరభూ

ప్రోషితభూషణానీతి పాఠాంతరం॥ దౌహృదలక్షణాని-శరీరసాదముఖపాం
డిమకృష్ణచూచుకత్వాదీని గర్భచిహ్నాని॥ శనైశ్శనైర్దినక్రమేణవ్యక్తాః॥వీ
ప్సాయాంద్విర్భావః । చకాశిరే-సువ్యక్తానిబభూవురిత్యర్థః । స్వహృద
యేన-గర్భహృదయేనచ ద్విహృదయా-గర్భిణీ, యథాహ వాహటః ॥ * ॥
మాతృజన్యస్యహృదయం మాతుశ్చహృదయేనతు । సంబద్ధం తేనగర్భిణ్యా
నేష్టంశ్రద్ధావమాననమితి ॥ తత్సంబంధిత్వాద్గర్భో దౌహృదమిత్యుచ్యతే॥
సాచ తద్యోగాద్దౌహృదినీ ॥ తదుక్తంసంగ్రహే * ద్విహృదయాం నా
రీందౌహృదినీ మాచక్షత ఇతి ॥ ఉపేంద్రవజ్రావృత్తం ॥ ౫౨ ॥ — ॥అ
థాగ్రమహిష్యాః కౌసల్యాయాః ప్రాధాన్యేన మధ్యగౌరవరూపం దౌ
హృదలక్షణంవర్ణయతి ॥ మందమందమిత్యాదిభిః త్రిభిఃపద్యైః ॥ మ
న్దమందం-మందప్రకారం + ప్రకారేగుణవచనస్యేతి ద్విర్భావః ॥ క
ర్మధారయవదుత్తరేష్వితి కర్మధారయవద్భావాత్సుపోలుక్ ॥ అపయ
దపగచ్ఛత్ వళీనాం మధ్యరేఖాణాంత్రయం యస్యాస్సాతథోక్తా ॥ ని ॥ వ
ళిర్మధ్యమరేఖోర్మిర్జరాత్వగ్గృహదారుష్వితివిశ్వః ॥ గాధతాయాః-ఉ
త్తానత్వస్య, విషయం-గోచరం, నాభిగహ్వరం-నాభికుహరంయస్యాస్సా
॥ ని ॥ అథనాభిస్తుజంత్వంగేయస్యసంజ్ఞా ప్రసారికేత్యమరశేషః ॥ అత్ర
పూర్వం విద్యమానయోః మహాభాగ్యలక్షణత్వేన సాముద్రికశాస్త్రోక్త
యోః వళిత్రయనాభిగహ్వరయోః ఇదానీం గర్భగౌరవాదపగమ ఇత్యవగ
న్తవ్యం ॥ అతఏవ కోసలేంద్రస్యదుహితుః-కౌసల్యాయాః సంబంధినీ మ
ధ్యయష్టిఃకృశికల్పమధ్యమపి, శనైః-కాలక్రమేణ, దృష్టిగోచరా-చక్షు
ర్విషయాఅభూత్ ॥ అపిశబ్దాత్కైకేయీసుమిత్రయోరపి మధ్యయష్టిస్స
ముచ్చీయతే । అంగకార్శ్యాదిగర్భలక్షణంవాహటః * క్షామతా గరిమా
కుక్షౌ మూర్ఛాఛర్దిరరోచనం । జృంభః ప్రసేకస్సదనంరోమరాజ్యాః ప్ర

న్మధ్యయష్టిరపిదృష్టిగోచరా॥ ౫౩ ॥ న్యగ్రోధపత్రసమతాం క్రమశః ప్ర
యాతామంగీచకారపునరప్యుదరంకృశాంగ్యాః । జీవాతవేదశముఖోరగ
శాసనమితి ॥ రథోద్ధతావృత్తం ॥ రాన్నరావిహరథోద్ధతాలగావితి లక్ష
ణాత్ ॥ ౫౩ ॥ — న్యగ్రోధేతి ॥ కృశాని-కార్శ్యావస్థామాపన్నాని,
అంగాన్యవయవాయస్యాస్తస్యాః కౌసల్యాయాః + అంగగాత్రకంఠేభ్యో
వక్తవ్య ఇతి జీప్ ॥ ఉదరం-కుక్షిః, ని ॥ పిచండకుక్షీజఠరో దరతుందమిత్య
మరః ॥ క్రమశః-దినక్రమేణ, ప్రయాతామపగతాం, న్యగ్రోధపత్రసమ
తాం-వటపత్రసాదృశ్యం, * వటపత్రసమంస్త్రీణాముదరం పుత్రదాయక
మితిసాముద్రికే ॥ న్యగ్రోధోబహుపాద్వటఇత్యమరః ॥ దశముఖో-రా
వణఏవ, ఉరగః-సర్పః, దశముఖవాన్ సర్పశ్చప్రతీయతే । తేన పీడితా
నాం-దుఃఖితానాం, లోకానామితి శేషః ॥ జీవాతవే-జీవనౌషధార్థం,
రావణంనిహత్య తత్పీడితాన్ జీవయితుమిత్యర్థః ॥ ని ॥ జీవాతుర్జీవ
నౌషధమిత్యమరః ॥ గర్భచ్ఛలేన-కుక్షిస్థార్భకవ్యాజేన, ని ॥ గర్భోపవర
కేంతస్థాగర్భౌకుక్షిస్థార్భకేమతః । ఛలంతుస్ఖలితేవ్యాజఇతిశబ్దార్ణవవిశ్వ
ప్రకాశౌ ॥ వసతా-తిష్ఠతా, ప్రథమేనపుంసా-ఆదిపురుషేణ, విష్ణునా
హేతునా, పునర్భూయోప్యంగీచకార॥ పూర్వం మహాభాగ్యలక్షణతయా
విద్యమానే వటపత్రసామ్యే నిర్భరగర్భభారవశాదిదానీమపగతేపి వటప
త్రశాయినః శ్రీమహావిష్ణోఃనివాసత్వేన పునస్తత్సామ్యంబభారేత్యర్థః
ని ॥ ఊరీకృతమురరీకృతమంగీకృతమాశ్రుతంప్రతిజ్ఞాతమిత్యమరః + ఊ
ర్యాదిచ్విడాచశ్చేతి అంగీశబ్దస్యగతిసంజ్ఞాయాం ధాతోః ప్రాక్ప్రయో
గః విష్ణోర్వటపత్రశాయిత్వంచోక్తం ॥ శ్రీమహాభాగవతే తృతీయస్కం
ధే త్రయస్త్రింశేధ్యాయే కపిలదేవహూతిసంవాదే * సత్వంధృతో మే
జఠరేణనాథకథంనుయస్యోదరఏతదాసీత్ । విశ్వంయుగాంతేవటపత్రఏక
శ్శేతేస్మమాయాశిశురంఘ్రిపానఇతి ॥ అన్యత్రచ ॥ అంభోధిశాయీ వటప
త్రశాయీ శ్రీరంగశాయీరమతాంమనోమఇతి ॥ అత్ర దశముఖోరగేతి

పీడితానాం గర్భచ్ఛలేనవసతా ప్రథమేనపుంసా॥ అపిచ ॥ ౫౪ ॥ మధ్యం తనుత్వాదవిభావ్యమానమాకాశమాసీదసితాయతాక్ష్యాః । గర్భోదయే వి ష్ణుపదాపదేశాత్కార్శ్యంవిహాయాపివిహాయసైవ॥ ౫౫ ॥ తతః ॥ ఉచ్చ

రూపకం ॥ గర్భచ్ఛలేనేత్యత్ర ఛలశబ్దేన నాయంగర్భః కింతు సాక్షాద్వట పత్రశాయీతి గర్భస్యాసత్యత్వప్రతిపాదనాచ్ఛలాదిశబ్దైరసత్యత్వప్రతిపా దనలక్షణోపహ్నవభేదః ॥ తదుజ్జీవితాచేయం పునఃవటపత్రసామ్యాభరణో త్ప్రేక్షా ॥ సాచ వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా ॥ సాచోక్తరూపకేణసంస్సృ జ్యతే ॥ వసంతతిలకావృత్తం ॥ ౫౪ ॥ — ॥ మధ్యమితి ॥ అసితే-అయతే చాక్షిణీయస్యాస్సా ఉత్పలపత్రాయతాక్ష్యాః, కౌసల్యాయాః సంబంధి + బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోస్స్వాంగాత్ షచ్ । షిద్గౌరాదిభ్యశ్చేతి ఙీ ష్ మధ్యమవలగ్నంకత్రృణ ॥ ని ॥ మధ్యమంచావలగ్నంచమధ్యోస్త్రీత్య మరః॥తనుత్వాత్సూక్ష్మత్వాద్ధేతోః అవిభావ్యమానమజ్ఞాయమానమపరిదృ శ్యమానంసదితి యావత్ । ఆకాశమాసీదాకాశకల్పమభూత్ ॥ పూర్వ మితి శేషః ॥ తథా కవిసమయసిద్ధత్వాదితిభావః । గర్భోదయే-గర్భోత్పత్తౌసత్యాం, ఇదానీమితి శేషః। కార్శ్యమాకాశభావనిమిత్తంసౌక్ష్మ్యం విహాయ-త్యక్త్వాపి, విష్ణోర్గర్భరూపేణ విద్యమానస్యపదం విష్ణుపదమా కాశంచేతిప్రతీయతే ॥ తదపదేశాత్తద్వ్యాజాత్తద్వ్యపదేశాద్వా విహా య ఆకాశమేవాసీదితిసంబంధః ॥ ని ॥ వియద్విష్ణుపదంవాతు పుంస్యా కాశవిహాయసీఇత్యమరః ॥ అత్రపూర్వార్థే మధ్యాకాశయోర్భేదేఽత దేవాసీదిత్యభేదోక్త్యాభేదే అభేదరూపాతిశయోక్తిః॥ తయాచతత్సామ్యం గమ్యతఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః ॥ ఉత్తరార్థేతు ఆకాశభవననిమి త్తకార్శ్యంవిహాయాపి తదేవాసీదితివిరోధః ॥ సచ విష్ణుపదేతిశ్లేషభిత్తి కాభేదాధ్యవసాయమూలాతిశయోక్త్యనుప్రాణితాపదేశ శబ్దాక్షేపాప హ్నవోజ్జీవితఇతిసంకరః ॥ ౫౫ ॥ — అథత్రింవిష్ణురావిరభూదిత్యాహ ॥ తతఇత్యాదినా ॥ తతః-దౌహృదలక్షణప్రకాశనానంతరం, శ్రీహరిణా

స్థే గ్రహపంచకే సురగురౌ సేందౌ నవమ్యాం తిథౌ లగ్నే కర్కటకే పునర్వసుయుతే మేషం గతే పూషణి । నిర్దగ్ధుం నిఖిలాః పలాశసమిధో మేధ్యాదయోధ్యారణే రావిర్భూతమభూతపూర్వ (మపరం) విభవం) యత్కించిదే

సూర్యాదీనాం పంచకే ఉచ్చేషు స్థానేషు తిష్ఠతీత్యుచ్చస్థే + సుస్థిత ఇతి శః ॥ సూర్యాంగారకగురుశుక్రశనిషు పంచసు గ్రహేషు, మేషాదిస్వతుంగస్థానసంగతేషు సత్స్విత్యర్థః ॥ సురగురౌ-బృహస్పతౌ, సేందౌ-ఇందుయుక్తే సతి, పూషణి-సూర్యే, + విభాషౌషధీశ్చోరితి వికల్పాదల్లోపాభావః । మేషంగతే-మేషరాశిం ప్రవిష్టే సతి, పునర్వసుయుతే-పునర్వసునక్షత్రయుక్తే, నవానాం పూరణీ నవమీ తస్యాం తత్సంజ్ఞక ఇత్యర్థః × తస్య పూరణే డట్ । నాంతాదసంఖ్యాదేర్మట్ ఇతి డటో మడాగమః ॥ టిత్వాత్ జీప్ ॥ తిథౌ-దినే, అత్ర తిథిశబ్దః పుల్లింగో గ్రాహ్యః యథాహ అమరసింహః ॥ ని ॥ తదాద్యాస్తిథయో ద్వయోరితి ॥ కర్కటకే-కర్కటకనామ్ని లగ్నే, రాశ్యుదయకాలే ॥ ని ॥ రాశీనాముదయో లగ్నమిత్యమరః ॥ నిఖిలాః-సమస్తాః, పలంమాంసమశ్నంతీతి పలాశా రాక్షసాః, త ఏవ సమిధః-కింశుకసమిధశ్చ, అరణిజన్యస్యాగ్నేరింధనత్వేన పలాశసమిద్దాహకత్వాదిభావః ॥ నిర్దగ్ధుం-వినాశయితుం-భస్మీకర్తుంచ, మేధ్యాత్పవిత్రాత్ అథవా మేధః క్రతుః తదర్హాద్యాగయోగ్యాదిత్యర్థః । అయోధ్యైవారణిరగ్నిమంథనదారువిశేషస్తస్మాత్ * మధ్యాదితి పాఠే అయోధ్యారణేర్మధ్యాత్ మధ్యదేశాదిత్యర్థః ॥ ని ॥ యూపాగ్రం తర్మ నిర్మంథ్యదారుణి త్వరణిర్ద్వయోరిత్యమరః ॥ అభూతపూర్వమవిద్యమానస్వసదృశం సజాతీయభేదరహితమిత్యర్థః । నవిద్యతే పరం యస్మాత్తదపరం అద్వితీయం, విజాతీయభేదరహితమిత్యర్థః ॥ అనూనపూర్వవిభవమితి పాఠాంతరం ॥ ఏకం స్వగతభేదరహితం, అతఏవ యత్కించిత్ త్రివిధభేదరహితతయా అనిర్వాచ్యం । మహస్తేజః పరంజ్యోతిరితి యావత్ బ్రహ్మేత్యర్థః * ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మేతి శ్రుతేః ॥ తదేవ మహో గ్నిరితి శ్లి

కంముఖః ॥ ౫౬ ॥ అపిచ ॥ అథరామాభిధానేన కవేమ్సరఘయస్థిరః । స్థరూపకం ॥ ఆవిర్భావం స్వయమేవాభివ్యక్తమభూదితి శేషః॥ ఏతేనాస్యమాతృసంబంధరాహిత్యం హాచ్యతే ॥ గర్భవాసాదికమన్యత్సర్వంప్రాతీతం మేవ సహారమాయికమితిభావః ॥ ఉక్తగుణయుక్తేశుభదినే శ్రీరామరూపేణాయోధ్యాయాం పరమాత్మా శ్రీవిష్ణురావిరభూదితిఫలితార్థః॥ అత్ర సమస్తవస్తుపతిశ్లేషసంకీర్ణసావయవరూపకాలంకారః * అత్ర జమనుసంధేయం ॥ అజన్మృపభవృగాంగనాకులీరాఃఝుపవణిజౌచదివాకరాదిబుంగాః । జశశిఖమనుయుక్తిఖ్యంద్రియాంశైస్త్రినవకవింశతిభిశ్చతేస్తనీచాః ॥ 'హుర్యాదీనాంనన్నాం గ్రహాణాం మేషాదయో రాశయః శ్లోకోక్తాః క్రమవిశిష్టాఉచ్చస్థానాని స్వస్వతుంగాపేక్షయా సప్తమస్థానాని నీచాని అత్ర ఉక్తేష్వపి దశాదయో రాశిత్రింశాంశాః, యథాక్రమముచ్చేషు పరమోచ్చానీచేషు పరమనీచాఇతి జాతకశ్లోకార్థః । అత్రాంశత్రింశోభాగః ॥ యథాహనారదః * త్రింశద్భాగాత్మకంలగ్నమితి ॥ తేపి స్వోచ్చస్థాః ఫలంతి నాస్తగానాపి నీచగాః ॥ తదుక్తంరాజమృగాంకే ॥ స్వోచ్చేపూర్ణంస్వక్షగేఽర్ధంసుహృద్భిఃపాదంద్విడ్భిర్యాశుభంఖచరేంద్రాః ।నీచస్థాయీనాస్తగోవా నకించిత్పాదాన్యూనం స్వత్రికోణేదదాతీతి ॥ తదిత్థమాహకవిరుచ్చస్థఇతి ॥ యస్య జన్మకాలే పంచప్రభృతయోగ్రహాస్స్వోచ్చస్థాః సదేవతుల్యోభవతీతి ॥ తదుక్తం కృష్ణీయే * సుఖినఃప్రకృష్టకార్యారాజప్రతిరూపకాశ్చరాజానః । ఏకద్విత్రిచతుర్భిర్జాయంతేతేతతఃపరందివ్యాఇతి ॥ తదిదమాహగ్రహపంచక ఇతి ॥ యద్యప్యుచ్చస్థేగ్రహపంచకఇత్యనేనైవ సూర్యస్య స్వోచ్చస్థానగతత్వోక్తేః పునర్మేషంగతే పూషణీతి పౌనరుక్త్యదూషణంప్రసజ్యతే ॥ తథాపి గోబలీవర్దన్యాయేన సమాధేయమిత్యలమతిప్రసంగేన। శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తం ॥ సూర్యాశ్వైర్మసజాస్తతాస్సగురవశ్శార్దూలవిక్రీడితమితిలక్షణాత్ ॥ ౫౬ ॥ ——ఏవం తావత్తారకబ్రహ్మణో నస్యత్వేనావిర్భావముక్త్వా సంప్రతి లౌకికరీత్యా ప్రాకృతప్రాయయ

అలంచకార కారుణ్యాద్రఘూణామన్వయం హరిః ॥ ౫౨ ॥ తమేనమన్వజా
యంత త్రయస్త్రేతాగ్ని తేజసః । అగ్రజస్యానుకుర్వంతః తైస్తైర్లోకోత్త

వతారమాహ ॥ అపిచేతి ॥ కించేత్యర్థః ॥ అథేతి ॥ అథ మహః ప్రా దుర్భావానంతరం హరతి భక్తజనదురితానీతి హరిర్విష్ణుః, రమంతే యోగినో౽త్రేతి రామః *రమంతే యోగినో౽నంతే సత్యానందే చిదాత్మని । ఇతి రామపదేనాసౌ పరబ్రహ్మాభిధీయత ఇతి శ్రుతేః ×కరణాధికరణయోశ్చేత్యధికరణార్థే ఘఞ్ ॥ స ఇత్యభిధానం తేన రామనామ్నా కవేర్వాల్మీకేర్గిరః వాచః, సురభీః-మనోజ్ఞాః కుర్వన్, సురభయన్-సురభీకరిష్యన్నిత్యర్థః ॥ ని ॥ సుగంధౌ చ మనోజ్ఞే చ సురభిర్వాచ్యలింగవదితి విశ్వః * తత్కరోతీతి ణ్యంతాల్లటశ్శత్రాదేశః । వర్తమానసామీప్యే వర్తమానప్రత్యయః ॥ సమనంతరమేవ మహాకవినా వాల్మీకినా శ్రీరామచరిత్రస్య నియమేన వర్ణయిష్యమాణత్వాదితి భావః ॥ కారుణ్యాత్ కరుణాయా హేతోః ॥ ని ॥ కారుణ్యం కరుణా ఘృణేత్యమరః × కరుణైవ కారుణ్యమితి విగ్రహః ॥ స్వార్థే ష్యఞ్, రఘూణామన్వయం-రఘువంశం, అలంచక్రే అలంకృతవాన్, భూషితవాన్, ప్రకాశితవానిత్యర్థః ॥ పరమకారుణికో౽యం హరిః శ్రీరామరూపేణావతీర్య రఘువంశమనుజగ్రాహేత్యర్థః ॥ జ్యేష్ఠశ్శ్రీరామః కౌసల్యాయామజనీతి ఫలితార్థః ॥ పరమకారుణికాః కిం న కుర్వంతీతి భావః ॥ ని ॥ అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచకమిత్యమరః ॥ ఏతదాదిశ్లోకచతుష్టయమానుష్టుభం వృత్తం ॥ ౫౨ ॥ — అథ భరతాదికుమారత్రయోదయమాహ ॥ తమితి ॥ త్రేతాగ్ని తేజసః-ఆహవనీయగార్హపత్యదక్షిణాగ్నిత్రయం త్రేతాగ్నిః, తస్య తేజ ఇవ తేజో యేషాం తే తథోక్తాః తేజస్విన ఇత్యర్థః ॥ వర్చస ఇతి పాఠే౽ప్యయమేవార్థః ఉపమాలంకారః ॥ ని ॥ అగ్నిత్రయమిదం త్రేతేత్యమరః ॥ త్రేతాశబ్దేనైవ అగ్నిప్రతీతేః పునరగ్నిశబ్దః కరికలభకర్ణావతంసవంశకరీరాదిపదవదవగంతవ్యః ॥ ఏక ఏవాగ్నిః త్రీణ్యాహవనీయాదిరూపాణి ఇతః ప్రాప్తః త్రేతా

రైర్గుణైః ॥ ౨౭ ॥ భరతస్తేషు కైకేయ్యాస్తనయో వినయోజ్జ్వలః । అ
న్యౌ లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ సుమిత్రాయాం కృతోదయౌ ॥ ౨౮ ॥ ఏతేవవ్ర
ధిరేవీరాః బ్రహ్మక్షేమాయదీక్షితాః । లోకానందముకుందస్య చత్వారఇవ

తదుక్తం * ఏకఏవావసథ్యాగ్నిరగ్న్యైర్ధేయేనకర్మణా । సంస్కృత
స్త్రీణిరూపాణి తతస్త్రేతేతిశబ్ద్యతఇతి ॥ ఆవసథ్యాగ్నిరౌపాసనాగ్నిః
స్త్రీత్వంలోకాత్ × లింగమశిష్యంలోకాశ్రయత్వాల్లింగస్యేతి॥ పృషో
దరాదిత్వాద్వర్ణవ్యత్యయేనఈకారస్థానేఏకారేసతి త్రేతేతిరూపసిద్ధిః॥
తథా త్రైస్త్రేః పీవ్నాయాంద్విర్భావః । లోకోత్తరైర్లోకోత్కృష్టైః,లో
కేషవ్యసాధారణైరితియావత్॥గుణైర్విద్యావినయాదిభిశ్శౌర్యౌదార్యగా
మ్భీర్యాదిభిర్వా అగ్రజస్యాగ్రజం రామమిత్యర్థః × కర్తృకర్మ
ణోః కృతీతికర్మణిషష్ఠీ । అథవా సంబంధసామాన్యేషష్ఠీ । భగవతో
నారాయణస్యానుకరోతీతివత్ ॥ అనుకుర్వంతః-అనువర్తమానాః, తత్స
దృశాఇత్యర్థః ॥ (తదుక్తందండ్యాచార్యైః ॥ * తదన్వేత్యనుబధ్నా
తి తచ్ఛీలంతన్నిషేధతి ॥ తస్యచానుకరోతీతిశబ్దాస్సాదృశ్యవాచకాఇతి)
త్రయఃకుమారాః తమేనమనుతస్యాముష్య శ్రీరామస్యపశ్చాదిత్యర్థః
* అనుర్లక్షణఇతికర్మప్రవచనీయత్వాద్ద్వితీయా॥ అజాయంత-జాతాః
॥ ౨౭ ॥ —— భరతఇతి ॥ తేషు-త్రిషుకుమారేషు, కేకయస్య రాజ్ఞోప
త్యంస్త్రీ కైకేయీ × తస్యాపత్యమిత్యణ్ ॥ కేకయమిత్రయుప్రళయా
నాం యాదేరియఇతియశబ్దస్య ఇయాదేశః ॥ తస్యాః వినయేన-ప్రశ్రి
యేణ- విశిష్టనీతిసంపత్త్యావా ఉజ్జ్వలః-వినయభూషణఇత్యర్థః భరతో
నామతనయః జాతఇతిశేషః । తథా లక్ష్మణశత్రుఘ్ననామానౌ అన్యౌభర
తాపేక్షయా ఇతరౌకుమారౌ సుమిత్రాయాం కృతోదయౌ సముత్ప
న్నౌ ॥ ౨౮ ॥ —— ఏతఇతి ॥ బ్రహ్మక్షేమాయ-బ్రాహ్మణపరిపాలనంకర్తుం
॥ ౯ ॥ బ్రహ్మావిప్రః ప్రజాపతిరిత్యమరః ॥ దీక్షితాః-సంజాతదీక్షాః, కృత
సంకల్పాఇత్యర్థః ॥ ప్రజాక్షేమాయేతిపాఠాంతరం * తదస్యసంజాతం

బాహవః ॥ ౬౦ ॥ గ ॥ అథ కదాచిదపరిమేయమాయాభయానకయుద్ధస
ముద్ధతదైత్యబలావస్కందకాందిశీకబృందారకానీకపరివార్యమాణరథః ప
జ్క్తిరథః తపశ్చర్యాజాతానామాశ్చర్యాణామాయతనం నిశ్శంకం త్రిశం

తారకాదిభ్య ఇతచ్ ఇతీతచ్ ॥ తారకాదిరాకృతిగణః చత్వారః ఏతే పూ
ర్వోక్తాః వీరాః-దానదయాయుద్ధేషుశూరాః, శ్రీరామలక్ష్మణభరతశ
త్రుఘ్నాః, లోకానందః-లోకానాం-భువనానాం, ఆనందకర్తా-కార్య
కారణయోరభేదోపచారాత్ సచాసౌముకుందశ్చ (కమనీయత్వాత్స్వభ
క్తముఖంఉనత్తి ఆనందబాష్పేణార్ద్రీకరోతీతిముకుందః)। పృషోదరాది
త్వాత్సాధుః । తస్య చత్వారోబాహవః ఉక్తవిశేషణవిశిష్టాశ్చతుర్భుజాఇ
వ వవృధిరే-వృద్ధింగతాః, పూర్ణోపమాలంకారః ॥ ౬౦ ॥ — అథరా
క్షసవినాశనాటకస్య పూర్వరంగభూతం విశ్వామిత్రాగమనం తావదా
హ ॥ అథేతి ॥ అథానంతరం కదాచిత్కస్మింశ్చిత్ దినే అపరిమేయాః,అ
పరిమితాః, యాఃమాయాః శాంబరీవిద్యాః, విచిత్రకపటవృత్తయఇతియా
వత్ ॥ ని ॥ స్యాన్మాయాశాంబరీత్యమరః ॥ తాభిర్భయానకాని-భయంక
రాణి, ని ॥ ఘోరంభీమంభయానకమిత్యమరః ॥ యుద్ధసముద్ధతాని-యు
ద్ధోద్ధతానిచ యానిదైత్యబలాని-దైత్యసేనాః, తేషామవస్కందాదాక్రి
మణాత్కాందిశీకైః భయద్రుతైః బృందారకానీకైర్దేవసైన్యైః, పరి
వార్యమాణః-నిరీక్ష్యపరివేష్ట్యమాణోరథోయస్యసతథోక్తః ॥ దేవానా
మపిశరణ్యఇత్యర్థః । అథవాపరిపాల్యమానః సంరక్ష్యమాణోరథోయ
స్యసతథోక్తః । ఏతదాయత్తమస్మజ్జీవనమితిమత్వా తైః పరిరక్షితస్యంద
నఇత్యర్థః ॥ (ప్రతిపాల్యమానేతిపాఠే కదాఆయాస్యతీతి ప్రతీక్ష్యమా
ణేత్యర్థః)॥ ని ॥ కాందిశీకోభయద్రుతః । అనీకినీబలంసైన్యంచక్రంచా
నీకమస్త్రియామితిచామరః ॥ పజ్త్తిరథో-దశరథః,(ని ॥ పజ్క్తిర్దశాక్షర
చ్ఛందోదశసంఖ్యాళిషుస్త్రియామితినిఘంటుః ॥ పజ్త్యాదశసు దిక్షుఅ
ప్రతిహతోరథోయస్యేతివిగ్రహః) ॥ తపశ్చర్యాజాతానాం వసిష్ఠస్పర్ధ

కుయాజినం భగవంతం పద్యప్రబంధమివదర్శితసర్గభేదం ప్రాకృతవ్యాకరణమివ ప్రకటితవర్ణవ్యత్యాసం బుధమివసోమసుతం కుశికసుతమద్రాక్షీత్ ॥ ౬౧ ॥ తదను యథావిధికృతసపర్యేణ మర్యాదాతీతమహిమ్నా

యా బ్రాహ్మణ్యసంపాదనార్థం విరచితవ్రతోపవాసాదితపోనుష్ఠానార్జితానాం, ఆశ్చర్యాణామద్భుతానాంఆయతనమాస్పదంకాగణమిత్యర్థః। చర్యేత్యత్ర+గదమదచరెత్యాదినాయత్ (శంకుశబ్దస్సంఖ్యావిశేషవాచకః।తత్రితయపరిమితవత్సరెషురాజ్యకరణా త్రివంకురితి)త్రిశంకుర్నామరాజాహరిశ్చంద్రపితా తంయాజయతి సదేహస్వర్గగమనార్థమితి త్రిశంకుయాజినం× యజలెణ్యంతాత్తాచ్ఛీల్యేణినిః।పద్య ప్రబంధమిపశ్లోకనిబద్ధకావ్యమివ దర్శితస్సర్గభేదః కథావిచ్ఛేదరూపః సృష్ట్యంతరంచయేనతం।
ప్రాకృతవ్యాకరణమివ ప్రకటితః-ప్రకాశితః వర్ణవ్యత్యాసః అక్షరవ్యత్యయః క్షత్రియత్వపరిత్యాగేన బ్రాహ్మణవర్ణస్వీకారరూపవ్యత్యాసశ్చయేనతం యథా ఆజ్యర్తఇతిసంస్కృతపదస్య అజేర్విడప్పఇతి కర్మణి విడప్పాదెశె విడప్పఇఇతివర్ణవ్యత్యాసాభిధాయినీప్రాకృతవ్యాకరణరీతిః ॥ ౨ ॥ వర్ణోద్విజాదౌశుక్లాదౌస్తుతౌవర్ణంతువాక్షరఇత్యమరః ॥ బుధమివ-సౌమ్యమివ, సోమసుతం-చంద్రసుతం, సోమయాజినంచసౌమం సోమలతాంసునోతి పీడయతీతిసోమసుత్ క్విప్ ॥ భగవంతంపూజ్యం, కుశికసుతం-విశ్వామిత్రమద్రాక్షీత్-దదర్శ + దృశేర్లుజ్ ఇరితోవేతివికల్పాదజభావపక్షేసిచివృద్ధిః ✻నదృశఇతినిషేధాత్ క్సాదేశోన।శ్లేషసంకీర్ణముపమాత్రయమన్యోన్యనైరపెక్ష్యాత్సంసృష్టం ॥ ౬౧ ॥ త్రిశంకుయాజనకథాముత్తరత్రవక్ష్యతి ॥ తదన్వితి ॥ తదను దర్శనానంతరం విధిమనతిక్రమ్యయథావిధి-యథాశాస్త్రం, ✻ అవ్యయంవిభక్తీత్యాదినావ్యయీభావసమాసః।కృతా-దశరథేనవిరచితా,సపర్యా-అర్ఘ్యపాద్యార్పణాదిరూపాపూజాయస్య తెన ॥ ౨ ॥ పూజానమస్యాపచితిస్సపర్యార్చాహర్ణణాస్సమాఇత్యమరః ॥ మర్యాదాతీతమహిమ్నా-అపరిమేయమాహాత్మ్యే

మహితేన గాఢేతరహృదయేన గాధినందనేన సత్త్రపరిత్రాణార్థమి
త్థమభ్యర్థితోఽభూత్ ॥ ౫౨ ॥ రాజన్భవత స్తనయేన వినయాభిరామే
ణ రామేణ శరాసనమాత్రమిత్రేణ సౌమిత్రిమాత్రపరిజనేన క్రియమాణక్ర
తురక్షో రక్షోదరితము త్తీర్య కృతావభృథో భవితుమభిలషామీతి ॥ ౬౩ ॥

న, మహితః-పూజితః, తేన-గాఢేతరహృదయేన, గంభీరచేతసా గాధినం
దనేన-గాధిరాజనందనేన, విశ్వామిత్రేణ, సత్త్రపరిత్రాణార్థం-యజ్ఞ
సంరక్షణార్థం ॥ ని ॥ సత్త్రమాచ్ఛాదనే యజ్ఞ ఇత్యమరః ॥ ఇత్థం-వక్ష్య
మాణప్రకారేణ, × ఇదమస్థమురితిథము ప్రత్యయః ॥ అభ్యర్థితః-యా
చితోఽభూత్ దశరథ ఇతి శేషః ॥ ని ॥ యాచ్ఞాయామభియానే చ ప్రార్థ
నాకథ్యతే బుధైరితి కేశవః ॥ అభ్యర్థితః-అపరుద్ధ ఇతి వా అర్థయతే ఇత్యభియా
చ్ఞావరోధయోరితి వచనాత్ ॥ ౬౨ ॥ — ప్రార్థనాప్రకారమాహ ॥
రాజన్నితి ॥ హేరాజన్నితి సంబోధనం యతో రంజనాద్రాజా త్వం అతో
స్మద్ధృదయరంజనమపి కరిష్యసీతి విజ్ఞాపయితు మిత్యవగంతవ్యం । భవత స్త
నయేన, పుత్రరూపేణావతీర్ణేనేత్యర్థః ॥ వినయః-ప్రశ్రయః, తేనాభి
రామేణ-రమణీయేన, ఏతేన యథోక్తకారిత్వం సూచ్యతే॥ శరాసనమాత్రం
ధనురేవ మిత్రం సుహృద్యస్య తేన ధనుర్మాత్రసహాయేనేత్యర్థః॥ సౌమిత్రి
మాత్రం-లక్ష్మణ ఏవ, పరిజనో-భృత్యవర్గో యస్య తేన, అత్ర మాత్రశబ్దేన
పరిజనాంతరవ్యవచ్ఛేదకేనాస్యాసహాయమానగత్వం సూచ్యతే । ఏవంభూతే
న రామేణ రక్షస్సంహారణార్థం శ్రీరామరూపేణావతీర్ణేన విష్ణునా
క్రియమాణా-విధీయమానా, క్రతురక్షా-యాగపరిపాలనం యస్య తథోక్త
స్సన్, అహమితి శేషః । రక్షోదరితం-సుబాహుమారీచాదిరాక్షసరూప
విఘ్నం, తత్కృతం విఘ్నం వా, అథవా తద్విరచితయాగదూషణలక్షణ
దుష్కృతం ॥ ని ॥ అంహో దురిత దుష్కృతమిత్యమరః॥ ఉత్తీర్య-తీర్త్వా
కృతావభృథో-నిర్వర్తితదీక్షాంతః భవితుమభిలషామి వాంఛామి ఇత్యే
వం ప్రకారేణ ప్రార్థితోఽభూదితి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ని ॥ దీక్షాంతో

ఏతదాకర్ణ్య కర్ణపరుషం మహర్షిభాషితమతిమాత్రపుత్రవాత్సల్యా
త్కౌసల్యాజానిస్సశల్యాంతఃకరణోఽభూత్ ॥ ౬౮ ॥ తత స్తస్మిన్బహుప్ర
కారైరప్యపరిహార్యనిశ్చయే భగవతి విశ్వామిత్రే దశరథ స్తపనకులహితేన
పురోహితేనైవమభిహితోఽభూత్ ॥ ౬౯ ॥ వ ॥ పర్యాప్తభాగ్యాయ భ
వానముష్మై పర్యాప్తపర్యంకశికాత్మజాయ । నిర్యాతు ధానాంవసుధాం
వభృథోఽయజ్ఞ ఇత్యమరః ॥ ౬౩ ॥ — ఏతదితి ॥ కర్ణపరుషం-కర్ణకఠో
రమేతత్పూర్వోక్తం, మహర్షేః * ఊర్ధ్వరేతా స్తపస్యుగ్రో నియతాశీ
శీచసంయమీ । శాపానుగ్రహయోశ్శక్తస్సత్యసంధో భవేదృషిరిత్యుక్తల
క్షణఋషిశ్రేష్ఠస్య-విశ్వామిత్రస్య, భాషితం శ్రీరామః ప్రేషణీయ ఇ
త్యేవంరూపం వచనమాకర్ణ్య-శ్రుత్వా, మహర్షిగ్రహణం-అనతిక్రమ
ణీయవచనత్వఖ్యాతనార్థం ॥ ని ॥ భాషితంవచనంవచ ఇత్యమరః ॥ అతి
మాత్రపుత్రవాత్సల్యాదతివేలపుత్రస్నేహాద్ధేతోః ॥ ని ॥అతివేలభృశాత్య
ర్థాతిమాత్రోద్గాఢనిర్భరమిత్యమరః ॥ సశల్యాంతఃకరణః-విదీర్ణహృ
దయో భవత్ ॥ తద్వచనస్య శస్త్రప్రాయత్వాదితి భావః ॥ అత్ర మునివచ
నే శల్యత్వనిరూపణాద్రూపకాలంకారః ॥ ౬౮ ॥ — తత ఇతి ॥ తత స్త
దనంతరం తస్మిన్భగవతి-విశ్వామిత్రే, బహుప్రకారైః * అహమేవాగ
మిష్యామి యోద్ధుం తైః కూటయోధిభిః । రామస్యాస్యన పశ్యామి మునే
హంయుద్ధయోగ్యతాం ॥ షష్టిర్వర్షసహస్రాణిజాతస్య మమ కౌశిక । య
త్నేనోత్పాదితశ్చాయం వరామం నేతు మర్హసీత్యాద్యుక్తానేకోపాయై
రిత్యర్థః ॥ అపార్యః-నివారయితు మశక్యః, నిశ్చయః శ్రీరామప్రేష
ణరూపో యస్య తస్మిన్సతి, తదా దశరథః తపనకులస్య-సూర్యవంశస్య,
హితేన-హితకారిణా, యోగక్షేమానుసంధానతత్పరేణేత్యర్థః ॥ అతో
స్య వచనమవశ్యమంగీకరణీయమితి భావః । పురోహితేన-వసిష్ఠేనైవం వ
క్ష్యమాణప్రకారేణాభిహితోఽనుశాసితోఽభూత్ ॥ ౬౯ ॥ — తత్ప్రకా
రమేవాహ ॥ పర్యాప్తేతి ॥ హేరాజన్నిత్యధ్యాహారః, భవాన్ పర్యాప్త

విధాతుం నిర్యాతు రామస్సహలక్ష్మణేన ॥ ౭౬ ॥ X ॥ ఏవం వసిష్ఠేన ప్రతిష్ఠాపితధృతిర్దశరథస్సుతప్రదానేన కుశికసుతమనోరథమేవ పూరయామాస ॥ ౭౭ ॥ ప ॥ యోగేనలభ్యోయః పుంసాం సంసారాపేతచేతసాం । నియోగేనపితుస్సోయం రామః కౌశికమన్వగాత్ ॥ ౭౮ ॥ —॥

త్తం-పరిపూర్ణంభాగ్యం బ్రహ్మవర్చసప్రాప్తిరూపం భాగధేయంయస్య తస్మై ఏతేన దుస్సాధబ్రహ్మవర్చససాధకస్య మహాత్మనో నకిమప్యసాధ్యమస్తీతిసూచ్యతే । అతఃపూజ్యాయేతిభావః । అముష్మై కుశికాత్మజాయ సపర్యాం-శ్రీరామప్రదానరూపాం పూజాంకుర్యాత్, కురుష్వ భవచ్ఛబ్దయోగే ప్రథమపురుషఏవ నమధ్యమపురుషఇతి భాష్యేస్థితత్వాత్ + విధినిమంత్రణామంత్రణాధీష్టసంప్రశ్నప్రార్థనేషులిఙ్ । అతో వసుధాంభువం నిగతాయాతుధానాః యస్యాస్తాంనిర్యాతుధానామరాక్షసాం ॥ ని ॥ యాతుధానఃపుణ్యజనో నైరృతో యాతురక్షసీ ఇత్యమరః ॥ ఏవం విధాతుం-కర్తుం, లక్ష్మణేనసహ రామో నిర్యాతు-నిర్గచ్ఛతు × ప్రాప్తకాలేలోట్ ॥ శ్రీరామస్య రాక్షససంహారార్థం నిర్గంతుం కాలః ప్రాప్తఇత్యర్థః ॥ ఇంద్రవజ్రావృత్తం । లాటానుప్రాసః ॥౭౬॥

ఏవమితి ॥ ఏవముక్తరీత్యా వసిష్ఠేన ప్రతిష్ఠాపితా-పునస్సంస్థాపితా, ధృతిర్ధైర్యం యస్యసతథోక్తః ॥ ని ॥ ధృతిర్యోగాంతరే ధైర్యేధారణాధ్వరతుష్టిష్వితివిశ్వః ॥ దశరథః సుతప్రదానేన-శ్రీరామసమర్పణేన, కుశికసుతమనోరథం-విశ్వామిత్రాభిలాషమేవ, పూరయామాస-సఫలీచకార, నత్వప్రదానరూపం నిజమనోరథమిత్యేవకారార్థః॥ ౭౭ ॥—

యోగేనేతి ॥ యః రామః సంసారాత్పుత్రమిత్రకళత్రాదిబంధురూపాదపేతం నివృత్తంచేతఃచిత్తం యేషాం తేషాంపుంసాం వీతరాగాణాం-యోగీశ్వరాణామిత్యర్థః॥ యోగేనలభ్యః-ధ్యానేనగమ్యః, * శ్రోతవ్యోమంతవ్యోనిదిధ్యాసితవ్యఇతిశ్రుతేః ॥ ని ॥ యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిష్విత్యమరః ॥ సోయం శ్రీరామఃపితుర్నియోగేన-నిదేశేన,

తత్రసత్రంపరిత్రాతుంవిశ్వామిత్రోమహామునిః । సౌమిత్రిసహితంరామంనయన్నయమవోచత ॥౧౯॥ బలేనతపసాంలబ్ధేబలేత్యతిబలేతిచ । విద్యేతేమయికాకుత్స్థవిద్యేతేవితరామితే ॥ ౨౦ ॥

నితరాం యోగేనచేతిగమ్యతే, కౌశికమన్వగాదనుజగామ ॥ లోకానుగ్రహదయాళవః కింనవిడంబయంతీతిభావః × ఇణోగాలుజీతిలుజిగాదేశః ॥ ఏతదాదిశ్లోకత్రయమానుష్టుభంఛందః ॥ ౧౮ ॥ — తత్రేతి ॥ తత్ర-తస్మిన్సమయే, అయంమహామునిః-మునిశ్రేష్ఠః- విశ్వస్యమిత్రం విశ్వామిత్రః * మిత్రేచర్షావితివిశ్వశబ్దస్యదీర్ఘశ్ఛాందసః లోకే ఋషిష్టప్రయోగాత్సాధుః। సత్రంపరిత్రాతుం-యజ్ఞంపరిపాలయితుం,సౌమిత్రిసహితం-లక్ష్మణానుగతం, రామం నయన్-ప్రాపయన్నవోచత-ఉక్తవాన్ ॥ ౧౯ ॥ — తదేవాహ ॥ బలేనేతి ॥ కకుది వృషాంగేతిష్ఠతీతికకుత్స్థః అత్రేత్థం పౌరాణికీకథా ॥ పురాకిల పురంజనోనామ సాక్షాద్భగవతో విష్ణోరంశావతారః, కశ్చిదైక్ష్వాకోరాజా దేవైస్సహ సమయబంధేన దేవాసురయుద్ధే దేవసహాయార్థం మహోక్షరూపధారిణో మహేంద్రస్య కకుది స్థిత్వా పినాకిలీలయా అసురకులంనిహత్య కకుత్స్థసంజ్ఞామలభతేతి। తస్యగోత్రాపత్యం కాకుత్స్థః తస్యసంబుద్ధిఃహేకాకుత్స్థ-శ్రీరామ, తపసాంబలేన-తపశ్శక్త్యా, తపసామితిబహువచనం విద్యయోరసులభత్వద్యోతనార్థం లబ్ధే-ప్రాప్తేబలేతి అతిబలాచేతినామ్నా.ప్రసిద్ధేవిద్యేమంత్రౌమయి విద్యేతే-వర్తేతే, తేవిద్యే, తే-తుభ్యం వితరామ్యుపదిశామీత్యవోచతేతిసంబంధః॥ఉపదిదేశచేతివాక్యశేషః । అత్ర బలాతిబలేప్రకృత్యబ్రహ్మాయామశఅభిహితం *ఉత్సాహబలయోర్వృద్ధిః పరశస్త్రసహిష్ణుతా । నబాధాక్షుత్పిపాసాభ్యాం యతస్సాకథితాబలా॥తతః పరస్యస్థాలిత్యం దృఙ్మనఃకాయకర్మణాం ।సోపాయెచాప్యమోఘత్వంభవేత్సాతిబలామతా ॥ ఇదం విద్యాద్వయం జ్ఞాతమాత్రంసిద్ధికరంనృణాం। విష్ణురేతద్ద్వయంస్మృత్వా జితవాన్మధుకైటభావితి ॥ తథా రామాయణశ్లోకః *

గ॥తతఃప్రభృతి గృహీతవిద్యస్య దాశరథేః ప్రదేశమేకం ప్రదర్శ్య భగవానిత్థమ కథయత్ ॥౭౧॥ వ ॥అస్మిన్పురా పురభిదః పరమేశ్వరస్య ఫాలాంతరాళనయన జ్వలనే మనోభూః । సద్యః ప్రపద్య శలభత్వమముంచదంగం తస్మాదముం జనపదం విదురంగసంజ్ఞం ॥౭౨॥ గ॥ తదను మానససరః ప్రస్సృతాం సరయూ

త్కుత్పిపాసేన తే రామ భవిష్యేతే నరోత్తమ । బలామతిబలాంచైవ పఠతః పథి రాఘవేతి ॥ ౭౦ ॥ —— అ ॥ అథ మునిః రామమనోవికాసార్థమంక థాః కథయితుముపచక్రమ ఇత్యాహ ॥ తత ఇతి ॥ తతః-విద్యోపదేశానం తరం, భగవాన్విశ్వామిత్రః ప్రతిగృహీతే-స్వీకృతే, విద్యే-బలాతిబలా ఖ్యే యేన, తస్య దాశరథేర్దశరథనందనస్య-శ్రీరామస్య, × అతఇతోతి ఇప్రత్యయః ॥ ఏకం-కమపి, ప్రదేశం-జనపదం, ప్రదర్శ్య-దర్శయిత్వా ఇత్థమకథయత్కథయామాస ॥ ౭౧ ॥ —— అ ॥ తదేవవివృణోతి ॥అస్మి న్నితి ॥ పురా-పూర్వకాలేస్మిన్ ప్రదేశే, మనోభూర్మన్మథః, పురభి దస్త్రిపురాంతకస్య, అస్యాన్యాంతకత్వం కిముతవక్తవ్యమితిభావః ॥ పర మేశ్వరస్య-త్ర్యంబకస్య, ఫాలాంతరాళే-నిటిలతటే, యన్నయనం-తృతీ యం నేత్రం, తదేవ జ్వలనోగ్నిః తజ్జనితజ్వలనో వా ॥ తత్ర సద్యః అ విలంబేన శలభత్వం-పతంగభావం ॥ ని ॥ సమౌపతంగశలభావిత్యమరః ॥ ప్రపద్య-ప్రాప్య, భస్మీభూయేత్యర్థః ॥ అంగం-శరీరమముంచత్-త్య క్తవాన్, × శేముచాదీనామితిముమాగమః । తస్మాత్కారణాదముం జన పదం దేశం (జనానాంపదంజనపదఇతివిగ్రహః । నాడ్యపజనోపపదాని వ్రణాంగపదానీతి లింగానుశాసనాత్పుంస్త్వం) అంగా ఇతి సంజ్ఞా నామధే యం యస్య తంతథోక్తం విదుర్జానంతి, పురావిద ఇతిశేషః ॥ అంగమోచ నమేవాంగశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం కృత్వా తథాకథయంతీత్యర్థః ॥ ని ॥నీ వృజ్జనపదో దేశవిషయాతూపవర్తనమిత్యమరః ॥ ౭౨ ॥ ——తదన్వితి ॥ తదను-తదనంతరం, మానససరః ప్రసృతాం మానసాఖ్య కాసారాదుత్ప న్నాం, సరయూంనామనదీమతిక్రమ్య-తీర్త్వా, వృత్రవధేన- వృత్రాసు

మతిక్రమ్య వృత్రవధప్రవృద్ధవృద్ధశ్రవాః పంకక్షాళనలబ్ధమలయోర్మలదకరూశనామ్నోర్జనపదయోస్సీమ్ని కృతపదయోర్దాశరథ్యోః పునరప్యేవమబ్రవీత్ ॥ ౨౩ ॥ ప॥ యక్షస్సుకేతుర్ద్రుహిణప్రసాదాల్లేభే సుతాం కామపి తాటకాఖ్యాం । సుందః కిలైనాం పరిణీయ తస్యాం మారీచనీచం జనయాంబభూవ ॥ ౨౪ ॥ ౫ ॥ ఏకదా సుందే వినిహతే మారీచః కుంభ

రహత్యయా ప్రవృద్ధో వృద్ధింగతో యః వృద్ధశ్రవస ఇంద్రస్య, పంకః-పాప్మా స ఏవ పంకః కర్దమ ఇతి శ్లిష్టరూపకం ॥ ని ॥ పంకో(స్త్రీ)కర్దమైనసోరితి నిఘంటుః ॥ తస్య క్షాళనేన లబ్ధమలయోః-ప్రాప్తకిల్బిషయోః, సంప్రాప్తమాలిన్యయోరితి యావత్ । అత ఏవ మలదకరూశనామ్నోః మలదః కరూశశ్చేతి నామయోస్తయోర్జనపదయోః దేశవిశేషయోస్సీమ్ని-పర్యంతభువి, దాశరథ్యోః-రామలక్ష్మణయోః కృతపదయోః-విన్యస్తపాదయోః, ప్రవేశితపాదయోస్సతోరిత్యర్థః ॥ పునః-భూయోప్యేవమబ్రవీదువాచ మాలిన్యయోగాన్మలదః కరూశః క్షుత్ కార్శ్యం వా తద్యోగాత్కరూశ ఇతి సంజ్ఞానిర్ణయః ॥ ౨౩ ॥ —యక్ష ఇతి ॥ సుకేతుర్నామ యక్షో దేవయోనివిశేషః ॥ ని ॥ విద్యాధరోప్సరో యక్షరక్షో గంధర్వకిన్నరా ఇత్యమరః ॥ ద్రుహిణస్య తపసా సమారాధితస్య బ్రహ్మణః ప్రసాదాదనుగ్రహాత్ ॥ ని ॥ ధాతాబ్జయోనిర్ద్రుహిణ ఇత్యమరః ॥ తాటకేత్యాఖ్యా నామ యస్యాస్తాం కామపి కాంచిత్సుతాం పుత్రికాం లేభే-ప్రాప, జనయామాసేత్యర్థః ॥ అథ సుందో నామ కశ్చిద్యక్షః ఏనాం తాటకాం పరిణీయోపయమ్య భార్యాత్వేన పరిగృహ్యేత్యర్థః కిలేతి వార్తాయాం ॥ ని ॥ వార్తాసంభావ్యయోః కిలేత్యమరః ॥ తస్యాం భార్యాయాం-తాటకాయాం, మారీచ ఇతి నీచం-క్షుద్రం మారీచనామానం కంచన తనయమిత్యర్థః ॥ జనయాంబభూవ-ఉత్పాదయామాస ॥ ౨౪ ॥ — ॥ అ ॥ తదనంతరవృత్తాంతమాహ ॥ ఏకదేతి ॥ ఏకదా-ఏకస్మిన్ సమయే, సుందే-వినిహతే సతి అగస్త్యేనేతి శేషః ॥ మారీచః కుంభసంభవమగస్త్యం ॥ ని ॥ అగస్త్యః కుంభసం

సంభవమభిభూయ తస్య శాపాదవాపకోణపతాం తాటకాప్యభూత్పురుషాదినీ ॥ ౭౫ ॥ సేయమబ్జాసనవరసిద్ధసింధురసహస్రప్రాణా ఆత్మజేనసహ జనపదవిపదంవిదధానా వ్యాపాదనీయాత్వయేతి ॥ ౭౬ ॥ కించ ॥ వైరోచనీం మంథరాంవసుంధరాపరాధధురంధరాంపురా పురందరేణ విని

భవఇత్యమరః ॥ అభిభూయ-పితృవధజనితరోషాత్తిరస్కృత్య తస్యకుంభసంభవస్య శాపాత్కోణపతాం-రాక్షసత్వమవాప-ప్రాప్తవతీ, ॥ ని ॥ రాక్షసఃకోణపఃక్రవ్యాదిత్యమరః॥ తథా తాటకాపిపురుషాదినీ-నరమాంసభోజినీ, రాక్షసీ అభూత్ ॥ అత్రేదంరామాయణవచనం * అగస్త్యః పరమక్రుద్ధస్తాటకామభిశప్తవాన్ । పురుషాదీమహాయక్షీ విరూపావికృతాననా ॥ ఇదంరూపంవిహాయత్వం దారుణంరూపమాప్నుహీతి ॥ ౭౫॥—

అ ॥ తతఃకిమిత్యాశంక్యావశ్యం త్వయేయం హంతవ్యేత్యాహ ॥ సేతి॥అబ్జాసనస్య-తపఃపరితోషితస్య, బ్రహ్మణోవరాత్సిద్ధో నిష్పన్నాః సింధురాః-గజాః, తేషాం సహస్రస్యప్రాణః పరాక్రమోయస్యాస్సా బ్రహ్మవరప్రాప్తమహాబలసంపన్నేత్యర్థః ॥ ని ॥ సింధురస్సామజఃకుంభీతి గజపర్యాయేష్వమరశేషః॥అతఏవఆత్మజేనసహజనపదవిపదం-నిజాశ్రమదేశోపప్లవం విదధానా-కుర్వాణా సేయంతాటకా, త్వయావ్యాపాదనీయాని హంతవ్యేత్యేవమబ్రవీదితిపూర్వేణసంబంధః ॥ ౭౬ ॥ — అ ॥ స్త్రీహత్యాయాః శాస్త్రనిషిద్ధత్వాత్తాటకావధసంశయం శ్రీరామమనసివిద్యమానం పూర్వదృష్టాంతకథనేన నిరస్యతి ॥ కించేత్యాదినా ॥ వసూనిధారయతీతివసుంధరా-భూమిః × సంజ్ఞాయాంభృతౄవృజీత్యాదినాఖచ్ * అరుర్ద్విషదిత్యాదినాముమాగమః॥ తస్యాఅపరాధే-ఉపద్రవాచరణరూపే ధురంధరాంసమర్థాం తదుపద్రవాచరణతత్పరామిత్యర్థః ॥ ధూరేవధురా తాంధారయతీతిధురంధరేతివిగ్రహః ప్రక్రియాతుపూర్వవత్ । అతఏవ పురందరేణ-పురః శత్రుపురాణిదారయతీతిపురందరఃఇంద్రః, + పూస్సర్వయోర్దారిసహోరితిఖచ్ * ఖచిహ్రస్వఇత్యుపధాహ్రస్వః ॥

హతాం జనార్దనకృతార్దనాం భార్గవజననీంచ ప్రదర్శ్య దాశరథేరమందాంసుందవధూవధవిచికిత్సాముత్సారయామాస ॥ ౭౭ ॥వ॥ ఆశ్రుతశ్శ్రుతవృత్తేన తేనసుందప్రియావధః । తమేవాన్వవదత్తస్య చాపశ్శింజారవచ్ఛలాత్ ॥ ౭౮ ॥ తత్కాలేపిశితాశనాశపిశునాసంధ్యేవకాచిన్మనెరథ్యా

* వాచంయమపురందరౌ చేతినిపాతనాన్ముమాగమః ॥ తేన పురా పూర్వంవినిహతాం-వ్యాపాదితాం, వైరోచనీం-విరోచనోనామరాక్షసస్తస్యాపత్యంస్త్రీ వైరోచనీ తాంవిరోచనపుత్రీం + తస్యాపత్యమిత్యణ్॥ టిడ్ఢాణఞిత్యాదినాఙీప్ విశేషణమేతత్కైకెయీదాసీసందేహనివృత్త్యర్థః। మంథరాంచ తథాజనార్దనేన జామదగ్న్యరూపేణ విష్ణునా కృతం వికచితమర్దనం విదారణంయస్యాస్తాం ఛిన్నశిరసమిత్యర్థః ॥ భార్గవజననీం-పరశురామమాతరం, రేణుకాంచ ప్రదర్శ్య-దృష్టాంతతయానిర్దిశ్య, దాశరథేః-శ్రీరామస్యామందామనల్పాం, సుందవధూవధవిచికిత్సాంతాటకావధగోచరసంశయం ఉత్సారయామాసనిరసితవాన్ ॥ ని ॥ మూఢాల్పపటునిర్భాగ్యామందాస్స్యుః।విచికిత్సాతుసంశయఇతిచామరః॥౭౭ ఆశ్రుతఇతి ॥ శ్రుతవృత్తేన-ప్రఖ్యాతచరిత్రేణ, అథవా శ్రుతం విశ్వామిత్రముఖాదాకర్ణితంవృత్తం మంథరావధాదిపూర్వవృత్తాంతోయేన తేనతథోక్తేన ॥ ని ॥ వృత్తంపద్యేచరిత్రేత్రిష్వతీతేదృఢవర్తులఇత్యమరః ॥ తేన-శ్రీరామేణ, సుందప్రియాయాః-తాటకాయాః, వధః ఆశ్రుతోంగీకృతః ॥ ని ॥ ఊరీకృతమురరీకృతమంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతమిత్యమరః ॥ అథ తస్య శ్రీరామస్య చాపోధనురపి శింజారవోగుణధ్వనిః సఛితిఛలం కపటం తస్మాత్తం తాటకావధమేవ అన్వవదత్ - అనుసృత్యోక్తవాన్ ॥ తాటకావధాంగీకారసమనంతరమేవ జ్యాటంకారంచకారేత్యర్థః ॥ ని ॥ మౌర్వీజ్యాశింజినీగుణ ఇత్యమరః ॥ అత్రఛలశబ్దేన సాయంశింజారవః కింత్వనువాదఇత్యారవస్యాసత్యత్వప్రతిపాదనాదపహ్నవభేదః ॥ ఛలాదిశబ్దేనాసత్యత్వప్రతిపాదనమపహ్నవఇతిసర్వస్వసూత్రం ॥ ౭౮ ॥ తదా తాటకాప్యభ్యుజ్జగామేత్యాహ ॥ తత్కాలఇతి ॥ తత్కాలే-

సంతరసాదరోధరుధిరక్షోదారుణా దారుణా । స్వాధీనేహననేపురీంవిదధ
తీమృత్యోస్స్వకృత్యాత్యయక్రీడత్కింకరసంఘసంకటమహా శృంగాట

శింజారవసమయే, పిశితం మాంసమశ్నంతీతి పిశితాశాః-రాక్షసాః, తేషాం
నాశస్య పిశునా సూచికా॥ శ్రీరామవధ్యానాం రాక్షసానాం మధ్యే స్వస్య
ప్రథమత్వాదితి భావః ॥ అన్యత్ర పిశితాశనానాం ఆశస్య-భోజనస్య, పి
శునా, సంధ్యాయా అసురభోజనకాలత్వేన ప్రసిద్ధత్వాదితి భావః ॥ ని ॥
కర్ణేజపస్సూచకస్స్యాత్పిశునో దుర్జనః ఖల ఇత్యమరః ॥ అత్ర జతుకా
పక్షవచ్ఛబ్దయోరేవ శ్లిష్టత్వాచ్ఛబ్దశ్లేషః ॥ రుధిరక్షోదేన-అసృక్పంకేన, అ
న్యత్ర రుధిరక్షోదవత్కుంకుమరజ ఇవ అరుణారక్తవర్ణా, ఏకత్ర హింస్ర
తయా బీభత్సితత్వాదన్యత్ర స్వాభావ్యాచ్చేతి భావః ॥ ని ॥ రుధిరం కుంకు
మాసృజోరిత్యుభయత్రాపి విశ్వః ॥ క్షోదో రజసి పేషణ ఇతి నానార్థరత్న
మాలా॥ దారుణా-భయంకరీ, ఏకత్ర తథాభీషణాకారత్వాదన్యత్ర పిశా
చాదిసంచారాచ్చేతి భావః ॥ ని ॥ దారుణం భీషణం భీష్మం ఘోరం భీమం
భయానకమిత్యమరః । తథా హననే-హింసాకర్మణి, స్వాధీనే-స్వాయ
త్తే సతి, మృత్యోః పురీం-యమపురీం, సంయమినీమితి యావత్॥ స్వేషాం
యత్కృత్యం ప్రాణిపీడనవ్యాపారః తస్యాత్యయేన-విపర్యయేణ, క్రీడద్భి
ర్యథేచ్ఛం విహరద్భిః కింకరసంఘైర్యమదూతనివహైః సంకటం-సంకులం
+ సంప్రోదశ్చకటజితి కటచ్ ॥ మహద్విపులం శృంగాటకం చతుష్పథం
యస్యాస్తాం తథోక్తాం విదధతీ-విదధానా, × దధాతేశ్శతర్యాగితశ్చేతి ఙీ
ప్ ॥ నాభ్యస్తాచ్ఛతురితి నుమభావః ॥ ని ॥ శృంగాటకచతుష్పథే ఇత్య
మరః ॥ కాచిత్తాటకానామరాక్షసీ తరసా-బలేన, రంహసా వా, ని ॥ త
రసీ బలరంహసీ ఇత్యమరః ॥ సంధ్యేవ-సాయంసంధ్యేవ, మునేః-విశ్వామి
త్రస్య, అధ్వానం-మార్గం, రురోధ-నిరుద్ధవతీ, సంధ్యాయా అపి నైష్ఠికా
నాం తాదాత్వికానుష్ఠాననియమనేన నిరోధకర్తృత్వసంభవాదియముపమా
శ్లేషసంకీర్ణా॥ అన్యథా అహరహస్సంధ్యాముపాసీతేతి విధిబలాదకరణే

కాంతా తాటకా || ౨౯ || యదా దాశరథేః కర్ణమవిశత్తాటకాగుణః | తదా ధనుర్గుణస్తూర్ణం ప్రావిశత్తజ్జిఘాంసయా || ౩౦ || తతో భావిని సంగ్రామే బద్ధక్రోధస్య తాటకా | స్వప్రాణైర్రామబాణస్య వీరపాణమకల్పయత్ || ౩౧ || మునిర్భృశాశ్వోపజ్ఞాని తాటకామాథినే దదౌ | అస్త్రాణి

న్యథాకరణవాప్రత్యవాయాపత్త్రైరితి భావః|| శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం||౨౯|| యదేతి || యదా-యస్మిన్ కాలే, తాటకాయా గుణః శబ్దః సింహనాదఇతియావత్ || దాశరథేః శ్రీరామస్య, కర్ణం-శ్రోత్రం అవిశత్ || ని|| కర్ణశబ్దగ్రహౌ శ్రోత్రమిత్యమరః || తదా-తస్మిన్నేవ కాలే, తస్యాస్తాటకాయాః జిఘాంసయా-హంతుమిచ్ఛయా, × హంతేస్సన్నంతాత్ స్త్రియామప్రత్యయేటాప్ || ధనుషశ్చాపస్య, గుణో జ్యామౌర్వీతియావత్ || తూర్ణం-క్షిప్రం, దాశరథేః కర్ణం ప్రావిశత్ తాటకానిహ్రాదశ్రవణసమకాలమేవ శ్రీరామో మౌర్వీమాకర్ణమాచకర్షేత్యర్థః || అతఏవాసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః || ని || గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రియాముఖ్యతంతుషు ఇతి వైజయంతీ || ఏతదాదిపద్యత్రయమనుష్టుబ్ఛందః|| ౩౧ || — తత ఇతి || తతస్తాటకా భావిని భవిష్యతి సంగ్రామే సుబాహ్వాదిరాక్షససంప్రహారే బద్ధక్రోధస్య-విహితాదరస్య, రామబాణస్య స్వప్రాణైః-స్వకీయప్రాణవాయుభిః, వీరపాణమకల్పయత్-కల్పితవతీ, వీరపాణం నామ యుద్ధోపక్రమే ఉత్సాహవర్ధనార్థం వీరైః క్రియమాణం పానం శ్రీరామామోఘబాణవిద్ధా సతీ ప్రాణైః తత్యాజేత్యర్థః|| ని || వీరపాణంతు యత్పానం వృత్తే భావిని వారణ ఇత్యమరః × పాభావకరణయోరితి వికల్పాణ్ణత్వం || వీరాణాం పానం వీరపాణమితి విగ్రహః|| సాంతోప్యయం శబ్దోవర్తతే || పూర్వవదతిశయోక్తిః || ౩౨ || — మునిరితి || మునిర్విశ్వామిత్రః, జంభనామానం రాక్షసం శాస్తీతి జంభశాసన ఇంద్రః + కర్తరిల్యుః || తస్య శాసనాత్ మహాత్మనే శ్రీరామాయ, అస్త్రకలాపం దేహీతి నియోగాద్ధేతోః భృశాశ్వనామకశ్చిదృషిః ఉపజ్ఞాయంత ఇత్యు

జృంభకాదీనిజంభశాసనశాసనాత్ ॥ ౮౨ ॥ x ॥ తత్రకంచనవిరించిలో
కప్రత్యాదేశం ప్రదేశం ప్రదర్శయ(న్న)ద్భగవాన) వోచత ॥ ౮౩॥
ప ॥ ప్రతిదినమవదాతైర్బ్రహ్మభిర్బ్రహ్మనిష్ఠైః ప్రశమితభవఖేదైస్సా
దరంసేవ్యమానే। బలినియమనహేతోర్వామనఃకానసేస్మిన్బలినియమప

పజ్ఞాః x ఆతశ్చోపసర్గఇతికర్మణ్యఙ్ప్రత్యయః ॥ కృశాశ్వస్యోపజ్ఞాః
కృశాశ్వోపజ్ఞాని కృశాశ్వేనాదౌజ్ఞాతానీత్యర్థః + ఉపజ్ఞోపక్రమమి
త్యాదినానపుంసకత్వం ॥ ని ॥ ఉపజ్ఞోపక్రమాంతాశ్చతదాదిత్వప్రకాశ
నఇత్యమరశ్చ ॥ జృంభకమాదిర్యేషాంతానిజృంభకాదీని అస్త్రాణి-అస్త్ర
మంత్రానిత్యర్థః ॥ తాటకాంమథ్నాతి-హంతీతి తాటకామాథీ తస్మై

శ్రీరామాయ దదౌ-అదాత్, ఉపదిదేశేత్యర్థః x కర్మణాయమభి
ప్రైతిససంప్రదానమితిసంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ ॥ తద్గుణసంవిజ్ఞానబ
హువ్రీహిః ॥ ౮౩ ॥ —— తత్రేతి ॥ తత్రవనె విరించిలోకస్య-బ్రహ్మలో
కస్య, ప్రత్యాదేశం-ప్రత్యాదిశ్యతఇతి ప్రత్యాదేశఇతివిగ్రహః ॥ తం
బ్రహ్మలోకకల్పమిత్యర్థః ॥ కంచన-కమపిప్రదేశం, విషయం ప్రదర్శ
యన్-నిదర్శయన్ అవోచత-ఉక్తవాన్, భగవానితిపారాభావే మునిరి
తిశేషః ॥ ౮౪ ॥ —— అ ॥ తదేవాహ ॥ ప్రతిదినమితి॥అవదాతైః-ప్రస
న్నైర్విషయవైరాగ్యసంపన్నతయా నిర్మలాంతఃకరణైరిత్యర్థః ॥ అత
ఏవ బ్రహ్మైవ నిష్ఠా విశ్రాంతిపదంయేషాంతైః అథవా బ్రహ్మణి నిష్ఠానియ

మోయేషాంతైః నిదిధ్యాసనతత్పరైరిత్యర్థః ॥ అతఏవప్రశమితాః-శాంతిం
గమితాః, భవఖేదాస్సాంసారికక్లేశాయేషాంతైః తాపత్రయవినిర్ముక్తైరిత్య
ర్థః ॥ బ్రహ్మభిః-బ్రహ్మర్షిభిః, బ్రహ్మనిష్ఠైర్మహద్భిరితిపాఠే మహ

ద్భిర్మహానుభావైః ఋషిభిరిత్యర్థః ॥ ప్రతిదినం-నిరంతరమితియావత్
x అవ్యయంవిభక్తీత్యాదినావీప్సాయామవ్యయీభావసమాసః ॥ సాదరం
సస్నేహం, సేవ్యమానే-అధిష్ఠీయమానే, అస్మిన్కాననే-పుణ్యారణ్యే, వా
మనో-బ్రహ్మచారీ, ఉపేంద్రతయానతీర్ణోమాయావటుర్విష్ణుః బలేర్వై

రస్సన్బ్రహ్మచారీచచార ॥ ౨౪ ॥అపహృతవిబుధార్తేర్వామనవ్యాజమూర్తేరఖిలభువనభిక్షోరాశ్రమానోకహానాం । తతిరియమతినీలావ్యాప్తదిగ్వ్యపసీమా స్వయమపిపరిమాతుంలోకమభ్యుద్యతేవ॥ ౨౫ ॥

రోచనేర్నియమనహోతోః బలిబంధనార్థమిత్యర్థః × షష్ఠీహేతుప్రయోగ ఇతిషష్ఠీ,ఇష్టదేవతాపూజోపహారాః బలయః శౌచసంతోషతపస్స్వాధ్యాయేశ్వరప్రణిధానాని నియమాః తత్పరస్తదాసక్తస్సన్ చచార బ్రహ్మచర్యనిష్ఠాపారతంత్ర్యేణ ప్రావర్తతేత్యర్థః ॥ ని ॥ బలిఃపూజోపహారేచ కరే దైత్యాంతరేపిసఇతి నానార్థరత్నమాలా ॥ ఏతదాదిశ్లోకత్రయం మాలినీవృత్తం ॥ ౨౫ ॥ — అపహృతేతి ॥ అపహృతా-నిరస్తా, విబుధానామింద్రాదిబృందారకాణామార్తిః పీడాయేనతస్య ॥ ని ॥ ఆర్తిఃపీడాధనుష్కోట్యోరిత్యమరః ॥ నజాయతఇత్యజోవిష్ణుః × అన్యేభ్యోపి దృశ్యతఇతిడప్రత్యయః ॥ తన్మూర్తేః-శ్రీవిష్ణ్వవతారస్యేత్యర్థః ॥ (వామనవ్యాజమూర్తేరితిపాఠే వామనఇతివ్యాజః కపటో యస్యాస్తాదృశీ మూర్తిర్యస్యేతిబహువ్రీహి గర్భితబహువ్రీహిఃవిష్ణోరిత్యర్థః । విశేషణమాత్రప్రయోగో విశేష్యప్రతిపత్తావితివామనః) అఖిలభువనభిక్షోః-పాదత్రయపరిమితభూతలయాచ్ఞాపదేశేన త్రిభువనభిక్షాతత్పరస్యేత్యర్థః + సనాశంసభిక్షఉః । వామనస్యాశ్రమే-తపోవనే, యే అనోకహా-వృక్షాః, అనసః శకటస్యాకంగతింఘ్నంతీత్యనోకహాఇతివిగ్రహః ॥ ని ॥ అనోకహఃకుటస్సాలఇత్యమరః ॥ తేషామియంపరిదృశ్యమానా అతినీలా-అత్యంతశ్యామలాకారా, తథావ్యాప్తా-ఆవృతాః దిగ్వ్యపసీమాః-దిశాం వ్యోమ్నశ్చసీమాః, పర్యంతభువోయయాసా॥ ఆక్రాంతదిఙ్నభోంతరాళత్వేనాతిసమున్నతేత్యర్థః ॥ ని ॥ సీమసీమే స్త్రియాముభే ఇత్యమరః ॥ నాంతపాఠేపి × మనఇతినిషేధాన్నజీప్ ॥ ఇదంచవిశేషణద్వయం విభక్తిపరిణామేన వామనేపియోజ్యం ॥ తతిః-శ్రేణిః, స్వయమపిలోకం త్రిభువనమిత్యర్థః ॥ జాతాపేకవచనం పరిమాతుమియత్తావధారణాయ

ఇతి వివిధరసాభిఃకౌశికవ్యాహృతాభిశ్శ్రుతిపథమధురాభిఃపావనీభిఃకథాభిః।గళితగహనకృచ్ఛ్రం గచ్ఛతోర్దాశరథ్యోస్సమకుచదివసద్యస్తాదృశంమార్గదైర్ఘ్యమ్। ౮౬ ॥×॥తతస్సిద్ధాశ్రమం ప్రవిశ్య విశ్వామిత్రస్సత్రమారభత ॥ ౮౭ ॥ తదనన్తరమన్తరిక్షాన్తరాళాదాపతన్తమన్తకానీకభయానకం పలాశగణమవలోక్య పలాయమానాః కరతలగళితసమిత్కు-

---

రిచ్ఛ్రత్వం అభ్యుద్యతా-సముద్యుక్తైవప్రతిభాతి పశ్యేతి శేషః * సంసర్గజా దోషగుణా భవన్తీతి న్యాయేన త్రిభువనపరిమాతుస్తత్రభవతో వామనస్యసహవాసవశాత్ తద్వత్స్వయమపి తథా కర్తుముద్యుక్తేవ ప్రతీయత ఇత్యర్థః అత్రోన్నత్యగుణనిమిత్తా అభ్యుద్యతత్వజాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షావ్యంజకసద్భావాద్వాచ్యా ॥ ౮౬ ॥ — ఇతీతి ॥ ఇత్యనేన ప్రకారేణ వివిధాః-బహుప్రకారాః, రసాఆస్వాదాయాసాన్తా స్తథోక్తాస్తాభిః శ్రుతీనాంపన్థాఃశ్రుతిపథః + ఋక్పూరిత్యాదినాసమాసాన్తః తస్య మధురాభిః శ్రవణానన్దకరీభిరిత్యర్థః ॥ పావనీభిః-పవిత్రాభిః, కౌశికవ్యాహృతాభిః-విశ్వామిత్రకథితాభిః, కథాభిరుపాఖ్యానైర్హేతుభిః ॥ + చింతిపూజకథికుంభిచర్చశ్చేత్యఙ్ప్రత్యయః ॥ గళితమపగతంగహనకృచ్ఛ్రం కాననసంచారజనితకష్టంయస్మిన్కర్మణితద్యథాభవతితథా ॥ని॥ స్యాత్కష్టంకృచ్ఛ్రమాభీలమిత్యమరః ॥ గచ్ఛతోః దాశరథ్యోః రామలక్ష్మణయోః, తాదృశం-తథావిధం, అత్యధికమిత్యర్థః ॥ × త్యదాదిషు దృశోనాలోచనేకఞ్ చేతికఞ్ప్రత్యయః ॥ ఆసర్వనామ్న ఇత్యాత్వంమార్గదైర్ఘ్యం-మార్గాయామః, సద్యస్సమకుచదివసంకోచమగమదివేత్యుత్ప్రేక్షా ॥ విశ్వామిత్రకథితమధురతరకథాశ్రవణకౌతూహలపారవశ్యాద్దవీయానపి మార్గోనెదీయానివప్రత్యభాదిత్యర్థః ॥ ౮౭ ॥ —॥ తతఇతి ॥ తతస్తదనన్తరం విశ్వామిత్రః సిద్ధాశ్రమం-నిజతపోవనం-ప్రవిశ్య, సత్రమారభత-క్రతుదీక్షితోభూదిత్యర్థః ॥ ౮౮ ॥ — తదనన్తరమితి ॥ తదనన్తరం-సత్రప్రారంభానన్తరం, అన్తరిక్షాన్తరాళాన్నభో

శాకుశికనందనాంతేవాసినస్ససంభ్రమమభిలషితాహవాయ రాఘవాయ న్యవేదయన్ ॥౨౯॥ వ ॥ హృత్వాద్రిశిఖరాణి తాని పరితః క్షిప్త్వా హసిత్వా క్రుధా కృత్వా హస్తవిఘట్టనం తతఇతస్స్థిత్వా నటిత్వా ముహుః । సిక్త్వా క్ష్మామసృజా స్రజాంత్రకృతయా బద్ధ్వా కచాన్ ఖచరాన్దగ్ధ్వాగ్నేస్సదృశా

వివరాదాపతంతముపసర్పంతం అంతకానీకభయానకం యమకింకరసేనాభయంకరం, పలాశానాం-సుబాహుమారీచాదిరాక్షసానాం, గణం - సమూహమవలోక్య-దృష్ట్వా, పలాయమానాః-ప్రద్రవమాణాః, అలపీసకరతలేభ్యోగళితం-స్రస్తం, సమిత్కుశం-సమిధః కుశాదర్భాశ్చ యజ్ఞీయా యేషాంతేతథోక్తాః ॥ ని ॥ అస్త్రీకుశంకుథోదర్భఇత్యమరః + జాతిరప్రాణినామితి ద్వంద్వైకవద్భావేబహువ్రీహిః । కుశినందనాంతేవాసినో విశ్వామిత్రశిష్యాః ॥ అంతేసమీపేవసంతీత్యంతేవాసినః ॥ ని ॥ఛాత్రాంతేవాసినౌశిష్యఇత్యమరః + శయవాసవాసిష్వకాలాదిత్యలుక్ అభిలషితాహవాయ-సముత్సుకాయేత్యర్థః ॥ రాఘవాయ-శ్రీరామాయ, ససంభ్రమం-సోద్వేగం, న్యవేదయన్-వ్యజిజ్ఞపన్ ॥ ౨౯ ॥—

అ ॥ నివేదనప్రకారమేవాహ ॥ హృత్వేతి ॥అద్రిశిఖరాణి-గిరిశృంగాణి, హృత్వా-ఆనీయ, తానిశిఖరాణి పరితఃక్షిప్త్వా-సమంతాద్వికీర్య, తథా హసిత్వా-అట్టహాసంకృత్వా, క్రుధా-క్రోధేన, ని ॥ కోపక్రోధామర్షరోషప్రతిఘారుట్క్రుధౌస్త్రియామిత్యమరః ॥ హస్తవిఘట్టనం-కరతలాస్ఫాలనంకృత్వా, తతఇతఃస్థిత్వా సమంతాద్వ్యాప్యేత్యర్థః, ముహుః నటిత్వా పునఃపునరుత్సాహనాట్యంకృత్వా క్ష్మాం-మేదినీమసృజారక్తేన, సిక్త్వా-ఆప్లావ్య, ని ॥ క్ష్మావనిర్మేదినీమహీ । రుధిరేఽసృగ్లోహితాస్రరక్తక్షతజశోణితమితిచామరః ॥ తథా ఆంత్రకృతయాస్రజా-ఆంత్రనిర్మితయామాలయా, కచాన్-శిరోరుహాన్, బద్ధ్వా-సంగృహ్య, తథాగ్నేస్సదృశా-అగ్నిజ్వాలాకల్పయా దృశా నిజదృష్ట్యా, ఖచరంతీతిఖేచరాః-అంతరిక్షచారిణశ్చారణాదయః +తత్పురుషేకృతిబహుళమిత్యలుక్ తాన్

దృశానిశిచరారుంధంతిరంధ్రిందివః ॥ ౯౦ ॥ఇతి॥ సంక్రాంతవర్ణాంతర గాధిసూనోస్సంపర్కపుణ్యాదివరామభద్రః । క్షాత్రక్రమాత్పిప్పలదం

దగ్ధ్వా-సంతాప్య, నిశిచరా-రాక్షసాః, దివోరంధ్రం-నభోంతరాళం, రు న్ధంత్యా వృణ్వంతి-ఆచ్ఛాదయంతీత్యర్థః ॥ ఇతి ఏవం న్యవేదయన్నితి పూర్వేణసంబంధః ॥ శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తం ॥ ౯౦ ॥ —— అ ॥ త తః కింజాతమిత్యతఆహ ॥ సంక్రాంతేతి ॥ × క్షణుహింసాయామితిధా తోః సంపదాదిత్వాత్క్విప్ ॥ గమ్యాదీనామితివక్తవ్యాత్ అనునాసిక లోపే తుగాగమేచక్షదితిరూపంసిద్ధం క్షతోనాశాత్త్రాయతఇతిక్షత్రం క్షత్రవర్ణః + సుపీతియోగవిభాగాత్కప్రత్యయః ॥ తస్యసంబంధీక్షా త్రః తస్మాత్క్రమాత్ క్షత్రియకులాచారక్రమాదిత్యర్థః ॥ పిప్పలదండ యోగ్యః-అశ్వత్థదండధారణార్హః,ఉపనయనసమయేతథావిధివిహితత్వా దితిభావః ॥ ని ॥ పిప్పలఃకుంజరాశనః । అశ్వత్థఇత్యమరః ॥ రామభ ద్రః-శ్రీరామః, అన్యోవర్ణఃవర్ణాంతరం, ని ॥ అంతరమవకాశావధి పరిధానాంతర్ధిభేదతాదర్థ్యఇత్యమరః ॥ × సుప్సుపేతిసమాసః ॥ స క్రాంతం తపోబలాత్సంప్రాప్తం వర్ణాంతరం బ్రాహ్మణ్యంయస్యసత థోక్తః ॥ తస్య గాధిసూనోర్గాధిరాజనందనస్య, విశ్వామిత్రస్య, సం పర్కేణ-సహవాసేన, యత్పుణ్యం-సుకృతం తస్మాదివేతి హేతూత్ప్రే క్షా ॥ పలాశదండే-కింశుకదండధారణే, ఆదృతః-ఆదరవాన్,పాణిర్యస్య సతథోక్తః । బ్రాహ్మణస్య పలాశదండధారణవిధానాత్ ⁕ తస్యచ సంస ర్గజా దోషగుణాభవంతీతిన్యాయేన సంభావితత్వాచ్చేతిభావః ॥ తథా పలం మాంసమశ్నంతీతిపలాశాః-మారీచాదిరాక్షసాః, తేషాందండే-శిక్ష ణే, ఆదృతపాణిర్వ్యగ్రహస్తఆసీత్ ॥ విశ్వామిత్రశిష్యవాక్యాకర్ణనా నంతరమేవ రాక్షసశిక్షణవ్యగ్రోభూదిత్యర్థః ॥ ఆదృతపాణిరిత్యత్ర య ద్యపి పాణేరచేతనస్య ఆదృతత్వం చేతనధర్మోనయుజ్యతే ॥ తథాపితద్వ తా శ్రీరామేణ సహాభేదాధ్యవసాయాదౌపచారికఇత్యవగంతవ్యం ॥

డయోగ్యః పలాశదండాదృతపాణిరాసీత్ ॥ ౯౦ ॥మారీచనీచమతిరాహ
వమారచయ్య క్షిప్తః క్షణేనరఘునాయకసాయకేన। మధ్యేపయోనిధిభయేన

నను తేషాందండాః పాలాశౌబ్రాహ్మణస్యౌదుంబరః క్షత్రియస్యవైల్వో
పి వైశ్యస్యేతి గృహ్యప్రకారేణ క్షత్రియస్యౌదుంబరదండవిధానాత్ ।
అత్ర పిప్పలదండయోగ్యఇతివక్తుం కథముపయుక్తమితిచేత్ । సత్యం పా
లాశబిల్వయోర్దండౌ బ్రాహ్మణస్య న్యగ్రోధచలదళయోః క్షత్రియస్య
పీలూదుంబరయోర్వైశ్యఇత్యాదిస్మృత్యనుసారాత్ పిప్పలదండయోగ్యత్వ
కథనం నవిరుధ్యతఇత్యలమతిప్రసంగేన ॥ అత్ర పిప్పలదండయోగ్యోపి
పలాశదండావృతపాణిరిత్యాపాతతో విరోధస్య రాక్షసశిక్షణపరతయా
పరిహృతత్వాద్విరోధాభాసాలంకారః * ఆభాసత్వేవిరోధస్య విరోధా
భాస ఇష్యతఇతిలక్షణాత్ ॥ సచోక్తోత్ప్రేక్షానుప్రాణితఇతిసంకరః ॥ ఉ
పజాతివృత్తం ॥ ౯౦ ॥ —— మారీచేతి ॥ మారీచఇతినీచమతిరపశదబుద్ధిః
రాక్షసః, మహాత్మనా-జగదేకవీరేణ, శ్రీరామేణసహ యోద్ధుంనశక్య
తఇతిసమ్యగ్బుద్ధ్యభావాన్నీచమతిత్వమవగంతవ్యం । ఆహూయంతేఽత్ర
వాస్మిన్నిత్యాహవః యుద్ధం + ఆజీయుద్ధఇతిహ్వయతేరాఙ్ పూర్వాద
ప్ప్రత్యయే సంప్రసారణం ॥ ని ॥ ఆహవస్సంగరేయోగఇతివిశ్వః ॥ తం
ఆరచయ్య-కృత్వా, × ల్యపిలఘుపూర్వాదిత్యయాదేశః ॥ రఘునాయక
స్యసాయకేన-వాయవ్యాస్త్రేణ, క్షణేన-క్షణమాత్రేణ, × విభక్తిప్రతి
రూపకమవ్యయమేతత్ (వస్తుతః కార్యమాత్రంప్రతి కాలస్యహేతుత్వా
ద్ధేతౌతృతీయా)క్షిప్తః-ప్రేరితస్సన్, శుష్కపర్ణవదిత్యర్థః। మధ్యేపయో
నిధి - పయోనిధేర్మధ్యే + పారేమధ్యేషష్ఠ్యావేత్యవ్యయీభావః ॥ త
త్సన్నియోగాదేకారాంతత్వం మధ్యశబ్దస్య। భయేన ప్రకాశసంచారేపు
నః ప్రహారేపతిభీత్యా నిమగ్నః-సూర్తిజజలాంతర్హితశరీరస్సన్ జలమా
నుషాజ్జలజనితమానుషవేషాన్నిర్విశేషమవిశేషం తతూల్పమిత్యర్థః ।వే
షం భూమికాం పుపోష-పోషితవాన్, తద్వజ్జలధిమధ్యే నిమజ్జ్యాతిష్ఠది

నిమగ్నమూర్తిర్వ్యషం పుపోషజలమానుషనిర్విశేషం ॥ ౯౨ ॥సుబాహు
రాహవోన్మత్తఃకృత్తఃకాకుత్థ్సపత్రిణా । మునీనామనభిప్రేతః ప్రేతనా
థాతిథీకృతః ॥౯౩॥ వంశస్పృశాహృదయహారిఫలాన్వితేనరామేరితేనస
హసాసహసాయకేన । స్నేహార్ద్రితేననిరగాదనురాగిణీవ ప్రాణావలీ

త్యర్థః ॥ వసంతతిలకావృత్తం ॥ ౯౨ ॥ — సుబాహురితి ॥ మునీనా
మనభిప్రేతః-అసమ్మతః, ఆహవోన్మత్తో-యుద్ధోన్మత్తః, సుబాహుర్నా
మరాక్షసః కాకుత్థ్సపత్రిణా. శ్రీరామబాణేన, ని ॥ పత్రిణౌశరపక్షిణౌ
విత్యమరః ॥ కాకుత్థ్సశబ్దో వ్యాఖ్యాతః ॥ కృత్తః-ఛిన్నస్సన్, ×కృతీఛే
దనఇతిధాతోః కర్మణిక్తః॥ప్రేతనాథాతిథిరంతకస్యాగన్తుకబంధుఃకృతః
మారితఇత్యర్థః॥ ప్రేతనాథాతిథీకృతఇతి చ్వ్యంతపాఠేప్యయమేవార్థః।
౯౩ ॥ — వంశేతి ॥ వంశస్పృశా-వేణుసంభవేన, సత్కులప్రసూతే
నచ ॥ ని ॥ వంశఃపృష్ఠాస్థిదేహార్ధ్వయోః కాష్ఠేవేణౌకులేగుణఇతివిశ్వః +
స్పృశోనుదకేక్విన్ ॥ హృదయహారిఫలాన్వితేన-ఉరోవిదళనకారిబాణా
గ్రియుతేన, మనోహరలాభసమృద్ధేనచ॥ ని ॥ హృదయంమానసోరసోః।
ఫలంబాణాగ్రలాభయోరితుభయత్రాపివిశ్వప్రకాశః ॥ స్నేహార్ద్రితే
న-తైలాదిస్నేహద్రవ్యపరిలేపితేన, సౌహార్దపరిపూర్ణేనచ ॥ ని ॥స్నే
హః స్త్రీద్రవసౌహార్దయోరితివైజయంతీ ॥ రామేరితేన-శ్రీరామప్రయు
క్తేన, రామాభిరీరితేన రత్యర్థంప్రేరితేనచ, సుందరీణాంస్వయమభిల
షణీయేనేత్యర్థః ॥ ని ॥ సుందరీరమణీరామేత్యమరః ॥ సాయకేనసహ
బాణేనసాకం, ప్రాణనాయకేనేతిచగమ్యతే ॥ పిశితాశనానాం-రాక్షసా
నాం, ప్రాణావళిః-పంచప్రాణశ్రేణిః,హృదయతః-హృత్ప్రదేశాత్ ×
పంచమ్యాస్తసిః ॥ అనురాగిణీ-అనురాగవతీయువతిరివ, సహసా-శీఘ్రం
× స్వరాదిపాఠాదవ్యయమితిశాకటాయనః ॥ నిరగాన్నిర్జగామ, శ్రీ
రామశరతాడితారాక్షసాస్తత్క్షణం ప్రాణాంస్తత్యజురిత్యర్థః × ఇణో
గాలుఙీతిలుఙిగాదేశః ॥ అత్ర ప్రాణావళినిర్గమనసాయకనిర్గమన

హ్యుపయతః పిశితాశనానాం ॥ ౯౪ ॥ అథ నిశిచరమాథాద్వీతవైతానవి
ఘ్నో మునిరవభృథకృత్యం విశ్వహృద్యం సమాప్య । అమనుత జయలక్ష్మ్యా

యోః కార్యకారణయోస్సహభావేన సహభావోక్తిః కార్యకారణ
పౌర్వాపర్యవిపర్యయరూపాతిశయోక్త్యుపజీవిసహోక్తిరలంకారః * స
హార్థేనాన్వయో యత్ర భవేదతిశయోక్తితః । కల్పితౌపమ్యపర్యన్తా సా
సహోక్తిరిహేష్యత ఇతి లక్షణాత్ ॥ సాయకవన్నిజగాపేత్యౌపమ్యక
ల్పనయా కారణగతా శుభావప్రతీతేశ్చమత్కారిరహస్యం । తథా ప్ర
స్తుతసాయకవిశేషణసామ్యాదప్రస్తుతప్రాణనాయకప్రతీతేస్సమాసో
క్తిః ॥ * విశేషణానాం తౌల్యేన యత్ర ప్రస్తుతవర్తినాం । అప్రస్తుతస్య
గమ్యత్వే సా సమాసోక్తిరిష్యత ఇతి లక్షణాత్ ॥ ఇదం చాలంకారద్వయమ
న్యోన్యనైరపేక్ష్యేణ సంసృష్టం అనురాగిణీవేత్యుపమాసాపేక్షితత్వాత్త్రయా
సంకీర్యత ఇతి సంక్షేపః ॥ వసంతతిలకావృత్తం ॥ స్నేహాన్వితేనేతి పాఠాంత
రం ॥ ౯౪ ॥ — అథేతి ॥ అథానంతరం, మునిర్విశ్వామిత్రః, మథ్యత ఇ
తి మాథః మథనం × భావే ఘఞ్ ॥ నిశిచరాణాం-రాక్షసానాం, మాథా
త్సంహారణాద్ధేతోః, వీతవైతానవిఘ్నః నిరస్తయాగీయాంతరాయస్సన్,
విశ్వహృద్యం-విశ్వజనమనోహరం, లోకద్రోహిరాక్షససంహారణపూర్వ
కత్వాల్లోకోపకారకత్వాచ్చ సకలసమ్మతమిత్యర్థః ॥ అవభృథకృత్యం-
దీక్షాంతస్నానాదికర్మ, ని ॥ దీక్షాంతోఽవభృథో యజ్ఞ ఇత్యమరః ॥ స
మాప్య-కృత్వా, అజౌ-యుద్ధే ॥ ని ॥ సమిత్యాజిసమిద్యుధ ఇత్యమరః ॥
జయలక్ష్మ్యా-విజయశ్రియా, సమేతం-సహితం, రామం-శ్రీరామభద్రం,
యజనే-జనకయజ్ఞే, జనితామూర్తిర్యస్యాస్తయా తత్రావతీర్ణయేత్యర్థః
అవ్యాజలక్ష్మ్యా-సీతారూపిణ్యా, నిజయా శ్రీదేవ్యా, యోక్తుం సంఘట
యితుం అమనుత-అబుధ్యత, యాగార్థం జనకేనాహూతో భగవాన్విశ్వా
మిత్రః తత్ర ధనుర్భంగపూర్వకం విష్ణుమూర్తేః-శ్రీరామస్య, సీతారూ
పలక్ష్మీవివాహో భవిష్యతీతి మనసి నిశ్చిత్య లక్ష్మణానుగతం శ్రీరామం నే

రామమాజౌ సమేతం యజనజనితమూర్త్యా యయోక్తుమవ్యాజలక్ష్మ్యా ॥౯౫॥
౧ ॥ అథ మిథిలాం ప్రతి ప్రస్థితః కౌశికః కాకుత్స్థమిత్థమకథయత్ ॥౯౬
పురా ఖలు కుశేశయాసనజన్మా కుశాభిధానో రాజర్షిః కుశాంబప్రముఖై
శ్చతుర్భిః కౌశాంబీమహోదయధర్మారణ్య గిరివ్రజాఖ్యానాం పురీణాం క
ర్తృభిః పుత్రైర్బభూవ ॥ ౯౭ ॥ కుశనాభస్తు ఘృతాచ్యాం కన్యాశతమజనయ

తుమైచ్ఛదిత్యర్థః ॥ అత్రేదం విష్ణుపురాణవచనం ॥ * రాఘవత్వేభవ
త్సీతా రుక్మిణీకృష్ణజన్మని । అన్యేషుచావతారేషు విష్ణోరేషానపాయినీతి॥
మాలినీవృత్తం ॥ ౯౫ ॥ — అ ॥ తదను మునిః శ్రీరామం ప్రతి నిజ
వంశకథాం కథయితుం ప్రారభతేత్యాహ ॥ అథేతి ॥ అథానంతరం, మి
థిలాం-జనకనగరీం ప్రతి, ప్రస్థితః-ప్రవృత్తః, కౌశికో-విశ్వామిత్రః,
కాకుత్స్థం-శ్రీరామం ప్రతీత్థం-వక్ష్యమాణరీత్యా, అకథయదితి ॥ ౯౬॥
అ ॥ తదేవవివృణోతి ॥ పురేతి ॥ పురాఖలు-పూర్వకాలె, ఖలుశబ్దః కి
లార్థకః వాక్యాలంకారేవా ॥ కుశేశయాసనాత్కమలాసనాద్బ్రహ్మ
ణోజన్మయస్యేతి వ్యధికరణబహువ్రీహిః * అవజ్యోర్బహువ్రీహిర్వ్యధి
కరణో జన్మాద్యుత్తరపదఇతివామనః ॥ ని ॥ శతపత్రంకుశేశయమిత్యమ
రః ॥ కుశాభిధానః-కుశనామా, రాజర్షిః-రాజోత్తమః, కౌశాంబీమ
హోదయధర్మారణ్యంగిరివ్రజశ్చేత్యాఖ్యాయాసాంతాసాం పురీణాం-ప
త్తనానాం, కర్తృభిః ఉద్దేశక్రమేణైవ నిర్మాతృభిః కుశాంబః ప్రము
ఖఆద్యోయేషాంతైః కుశాంబకుశనాభాధూర్తరజసవసునామభిశ్చతు
ర్భిః కుమారైః పుత్రైః-పుత్రవాన్బభూవ ॥ కుశాంబాదీన్ చతురఃపుత్రా
న్మహాపౌరుషశాలినో జనయామాసేత్యర్థః ॥ తత్ర కుశాంబేన నిర్వృత్తా
కౌశాంబీత్యన్వర్థసంజ్ఞా × తేననిర్వృత్తమిత్యణ్ *టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా
ఙీప్ ॥ అన్యత్పురత్రయమైచ్ఛికనామాంకితమిత్యేవగంతవ్యం ॥౯౭ ॥—
తత్ర స్వపితామహస్య కుశనాభస్య వృత్తాంతమాహ ॥ కుశనాభఇతి ॥
కుశనాభస్తు అవధారణార్థకస్తుశబ్దః ॥ ఘృతాచ్యామప్సరసి కన్యాశతం

త్ ॥ ౯౮ ॥ కన్యాస్తాస్సన్నద్ధయౌవనాః కామయమానః పవమానః ప్ర
త్యాఖ్యానాత్ప్రత్యాపన్నమన్యురాసామవయవేషు నార్జవమతనుత ౯౯
అథ విదితవృత్తాన్తేన కుశనాభేన క్షమామేవ ప్రతిక్రియాం మన్యమానే
న చూళిసూనవే సోమదేయాయ రాజ్ఞే బ్రహ్మదత్తాయ ప్రదత్తాస్తాః ప్రకృ
తిస్థా బభూవుః ॥ ౧౦౦ ॥ పునరపి కుశనాభస్తు పుత్రీయన్ పితుః ప్రసాదాద

శతసంఖ్యాకాః కన్యకాః- అజనయత్ -ఉత్పాదయామాస ॥ ౯౮ ॥ కన్యా
ఇతి॥ సన్నద్ధయౌవనాస్సంపూర్ణతారుణ్యాః, తాః కన్యాః కన్యకాః, కామ
యమానః-అభిలషమాణః, ఉద్యానవిహారసమయ ఇతి భావః॥ పవమానో-
వాయుః, ప్రత్యాఖ్యానాత్-వయం పితృధీనాః తమభ్యర్థయేతి పరిహా
రాద్ధేతోః ప్రత్యాపన్నమన్యురుత్పన్నక్రోధస్సన్, ని ॥ మన్యుర్దైన్యే
క్రతౌ క్రుధీత్యమరః ॥ ఆసాం-కుశనాభకన్యకానాం, అవయవేషు అనార్జ
వం-కౌటిల్యమతనుత ॥ వక్రపాణిపాదాస్తాశ్చకారేత్యర్థః ॥ తథా శ్రీ
రామాయణే ॥ * తాసాం తద్వచనం శ్రుత్వా వాయుః పరమకోపనః । ప్ర
విశ్య సర్వగాత్రాణి బభఞ్జ భగవాన్ప్రభురితి ॥ ౯౯ ॥ —— అథేతి ॥ అ
థానంతరం విదితో-విజ్ఞాతో, వృత్తాంతః - కన్యకానాం వైకల్యాపాదన
రూపో యేన తేన, తథా క్షమాం-శాంతిమేవ, నతు క్రోధమిత్యేవకారా
ర్థః ॥ ని ॥ క్షితిక్షాంత్యోః క్షమేత్యమరః ॥* ప్రతిక్రియాం మన్యమానే
న క్షమైవాత్రోచితా నతు క్రోధ ఇతి తూష్ణీంభూతేనేత్యర్థః ॥ తేన కు
శనాభేన చూళిసూనవే-చూళినామకమునిపుత్రాయ, సోమదేయాయ-
సోమదాఖ్యగంధర్వాంగనాసంభూతాయ, చూళినా సోమదాయాముత్పా
దితాయేత్యర్థః × స్త్రీభ్యో ఢగితి ఢక్ ॥ బ్రహ్మదత్తాయ-బ్రహ్మదత్తనా
మ్నే, రాజ్ఞే ప్రదత్తాః-భార్యాత్వేన ప్రతిపాదితాస్సత్యః, తాః కన్యాః ప్ర
కృతిస్థాః-తత్ప్రభావాద్యథాపూర్వరూపా బభూవుః ॥ ౧౦౦ ॥ —— పునరి
తి ॥ కుశనాభస్తు పునర్భూయోపి పుత్రీయన్-పుత్రమాత్మన ఇచ్ఛన్, ఆ
నృణ్యార్థమితి భావః + సుప ఆత్మనః క్యచ్ ॥ పితుః-కుశస్య రాజ్ఞః, ప్ర

గాధసత్వాన్ గాధిసంజ్ఞానస్మత్తాతపాదానుదపాదయత్ ॥ ౧౦౧ ॥ ఇత్థం దాశరథిః కౌశికోత్పత్తికథానిశమననిరాయామయామినీ యామానుబంధో బంధూకస్తబకబంధురేణ సంధ్యారాగేణ ప్రాచీముఖే శోణీకృతే శోణాభిధానం దధానే నదే ప్రవర్తితప్రత్యూషకృత్యః కృతనియమేన మునినా సహ గంగాముపతిష్ఠమానేన పథా ప్రాతిష్ఠత ॥ ౧౦౨ ॥

సాదాదనుగ్రహాత్, అగాధసత్వానధికబలాన్, గాధిసంజ్ఞాన్ తన్నామకాన్, అస్మత్తాతపాదాన్ అస్మత్పితరమిత్యర్థః ॥ ఉదపాదయదుత్పాదితవాన్ ॥ ని ॥ తాతస్తుజనకేఽపి స్యాదిత్యమరః ॥ తాతపాదానితి బహువచనం పూజార్థం గౌడపాదానితివత్ ॥ ౧౦౧ ॥ —— ॥ ఇత్థమితి ॥ ఇత్థమనేన ప్రకారేణ, దాశరథిః-శ్రీరామః, కౌశికోత్పత్తికథాయాః-విశ్వామిత్రోదయోపాఖ్యానస్య, నిశమనేనాకర్ణనేన, నిరాయామః-ఆయామరహితః, అదీర్ఘ ఇతి యావత్ ॥ యామిన్యాః-నిశాయాః, యామానుబంధః-ప్రహరానువృత్తిర్యస్య స తథోక్తః ॥ కథాశ్రవణజనితకౌతూహలపరవశ్యాత్సంకుచితవత్ప్రతీయమానత్రియామ ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ ద్వౌయామప్రహరౌ సమావిత్యమరః ॥ తథా బంధూకస్తబకవత్-బంధూకపుష్పగుచ్ఛవత్, బంధురం-మనోజ్ఞం ॥ ని ॥ బంధూకో బంధుజీవక ఇత్యమరః ॥ తేనసంధ్యారాగేన ప్రాతస్సంధ్యారుణిమ్నా, ప్రాచీముఖే-పూర్వదిగ్భాగే, శోణీకృతే-అనురంజితే, స్వసావర్ణ్యమాపాదితే సతీత్యర్థః ॥ అభూతతద్భావే చ్విః * అస్య చ్వావితి ఈకారః శోణ ఇత్యభిధానం నామ దధానే-ధారయతి * దధాతేః కర్తరి శానచ్ ॥ నదే-ప్రత్యక్స్రోతసి, శోణాఖ్యపుణ్యప్రవాహజలే ఇత్యర్థః ॥ ప్రాక్స్రోతసో నద్యః ప్రత్యక్స్రోతసో నదాః నర్మదాం వినేత్యాహుః ॥ ని ॥ శోణస్త్వంళపాదపే । నదేగ్నౌ రక్తతురగే రాగ ఇత్యభిధానాత్ ॥ ప్రవర్తితప్రత్యూషకృత్యః-విహితప్రాతస్స్నానసంధ్యావందనాదినిత్యకర్మతంత్రస్సన్, కృతనియమేన-విరచితానుష్ఠానేన, మునినాసహ-విశ్వామిత్రేణసాకం, ని ॥ సాకంస

ప ॥ ఆజానపావనక్షీరాం వృషానందవిధాయినీమ్ । శ్రుతిప్రణయినీం త్రాసమంసహేత్యమరః ॥ గంగాం భాగీరథీం ఉపతిష్ఠమానేన అనుసరతా పథా గంగాప్రాపకమార్గేణేత్యర్థః × ఉపాద్దేవపూజేత్యాదినాత్మనేపదమ్ ॥ ప్రాతిష్ఠత-ప్రావర్తత, * సమవప్రవిభ్యస్థఇత్యాత్మనేపదం॥ పథేత్యత్ర తృతీయావిధానే ప్రకృత్యాదిభ్యఉపసంఖ్యానాత్తృతీయోపపత్తిః ॥ సమేనధావతీతివత్ తత్రాపిపథఃకరణత్వస్య ప్రతీయమానత్వాత్కర్తృకరణయోరేవతృతీయేతి భాష్యకారః ॥యథాహకాళిదాసః ॥ దక్షిణేన ప్రవృత్తా ఇతి॥ బంధూక ప్రబకబంధురేణేత్యత్ర ఉపమా। శోణీకృతేఇత్యత్ర నదస్య స్వనైర్మల్యం విహాయ సంధ్యారాగగ్రహణోక్తెస్తద్గుణాలంకారః॥తద్గుణస్స్వగుణత్యాగాదన్యోత్కృష్టగుణాహృతిరితిలక్షణాత్ ॥ ౧౦౨ ॥ —ఆజానేతి ॥ సోయంశ్రీరామఃఆజానపావనం-స్వభావశుద్ధం,క్షీరం-నీరంయస్యాస్తాం శుద్ధంభాగవతస్యాన్నం శుద్ధంభాగీరథీజలమితివచనాదితి భావః ॥ ఆజానశబ్దః స్వభావేరూఢః ॥ ని ॥ సహజంనిజమాజానమితికోశాత్ ॥అథవా జనానాంసమూహోజానం + తస్యసమూహఇత్యణ్॥ ఆసమంతాద్బహిరభ్యంతరేచేత్యర్థః ॥ జానం-జనసమూహం, పావయతి స్నానపానాభ్యాంపవిత్రీకరోతీతి ఆజానపావనం, క్షీరంయస్యాస్తాంతథోక్తాం ॥ ని ॥ క్షీరంస్యాన్నీరదుగ్ధయోరితిరత్నమాలా॥వృషైర్ధర్మనియమాదిభిర్ధర్మైర్వాఆనందః తం విదధాతీతివృషానందవిధాయినీం॥ తీర్థవిశేషస్నాననియమాదికర్మణాంనిశ్శ్రేయసహేతుత్వేనశాస్త్రప్రసిద్ధేః॥బ్రహ్మానందకరీమిత్యర్థః యద్వా వృషాణాం ధర్మాణాం ఆనందముల్లాసంవిదధాతీతితథోక్తాం।ధర్మాభివృద్ధికరీమిత్యర్థః ॥ అథవా వృషాణాం ఆనందంచ విదధాతీతి తథోక్తాం।సమస్తధర్మనిర్వహణద్వారా నిరతిశయానందానుసంధాయినీమిత్యర్థః ॥ని॥ వృషస్స్యాద్వాసవేధర్మే సౌరభేయేచశుక్లజే॥ పుంరాశిభేదయోశ్శృంగ్యాంమూషికశ్రేష్ఠయోరపీతి విశ్వః ॥ సుకృతే వృష

సాయమాపగామాపగామివ ॥ ౧౦౩ ॥

భేవృషఇత్యమరశ్చ ॥ శ్రుతిప్రణయినీం-శ్రుతిపరిచితాం, వేదప్రతిపా
ద్యామిత్యర్థః * సితాసితె సరితౌ యత్ర సంగతేఇత్యాదిశ్రుతిప్ర
సిద్ధత్వాదితిభావః ॥ ని ॥ ప్రణయస్స్యాత్పరిచయే యాచ్ఞాయాం సౌ
హృదెపిచెతియాదవః ॥ అథవా తరంగసంగతఘుమఘుమధ్వనిభిః
శ్రోత్రానందకరీమిత్యర్థః ॥ ని ॥ శ్రుతిః శ్రోత్రె తథామ్నాయే
వార్తాయాంశ్రోత్రకర్మణీతి విశ్వః ॥ అపాంసమూహాఃఆపం+ సమూ
హార్థేఽణ్॥ తెన గచ్ఛతీత్యాపగా + అన్యేష్వపి దృశ్యతఇతి డప్ర
త్యయః ఉపపదసమాసః ॥ తాం భాగీరథీం లక్షణయా తత్కూలమి
త్యర్థః ॥ ఆప-ప్రాప, కథమివస్థితాం గాం ధేనుమివస్థితాం ధేనుం
కీదృగ్విధాం ఆజానపావనమాజన్మశుద్ధం క్షీరం దుగ్ధం యస్యాస్తాం వృ
షస్య-వృషభస్య ఆనందం విదధాతిరతిప్రదత్వాదితి తథోక్తాం ॥ శ్రుతి
ప్రణయినీం-శ్రుతిసఖీం, తత్తుల్యామిత్యర్థః * చత్వారిశృంగాఇతి
శ్రుత్యా వెదవాచో ధేనుత్వేన నిరూపితత్వాదితిభావః ॥ తథా గాం
కామధేనుమివస్థితాం కీదృశీం కామధేనుం ఆజానపావనక్షీరామితి స
మానం ॥ వృషశ్శక్రస్య ॥ ని ॥ వాసవోవృత్రహావృషేత్యమరః ॥ ఆ
నందం విదధాతి వాంఛితార్థదోగ్ధృత్వాదితితథోక్తాం॥ శ్రుతిప్రణయి
నీం*స్వర్గేలోకె కామధుగ్భవతీత్యాదిశ్రుతిభిరుదాహరణీయామిత్య
ర్థః ॥ తథా గాం భువమివస్థితాం కీదృశీం భువం ఆజానపావనక్షీ
రాం సకలపుణ్యతీర్థాధారభూతామిత్యర్థః । యద్వా ఆజానపా
వనాని స్వతః పవిత్రాణి క్షీరాణి క్షీరత్వేన పరిణతాని రత్నమహా
షధిప్రభృతివస్తూని యస్యాస్తాం * తాః క్షీరపరిణామినీరితివిష్ణుపురా
ణాత్ ॥ పూర్వం గోరూపధారిణ్యాస్తస్యాస్తథా దుగ్ధత్వాదితిభావః
అత్రార్థే ప్రమాణం శ్రూయతె * దుగ్ధాపునర్ద్విజైర్వసుంధరా
నానాపరీశ్చ భాసంతి రతానివివిదానిచ । వత్సశ్చ హిమవానా

౫ ॥ అథ భాగీరథీకథాం శ్రోతుకామాయ రామాయ భగవానిదమభా

సిద్ధో గ్రామెరుర్మహాగిరిరితి రత్నౌషధిప్రభృతీనా మాజానపావనత్వం స్మృతిసిద్ధం ద్రష్టవ్యం ।'కామవర్షీ తాద్వద్వృషోవిష్ణుః * తేజోవృషా ద్యుతిధరస్సర్వశస్త్రభృతాంవరఇతి సహస్రనామస్తోత్రే ॥ తస్యానందం విదధాతిపత్నీ త్వేనేతి తథోక్తామ్* విష్ణుపత్నీంమహీందేవీమితిశ్రుతేః శ్రుతిప్రణయినీం * మేదినీదేవీవసుంధరేత్యాది శ్రుతిప్రతిపాద్యామి త్యర్థః ॥ తథా గాం భారతీమివస్థితాం కీదృశీం భారతీం ఆజన్మశుద్ధ త్వాదాజానపావనా క్షీరసవర్ణత్వాత్ క్షీరా అగ్నిర్మాణవక ఇత్యాది వచ్చాయం ప్రయోగః ॥ అథవా క్షీరం క్షీరసావర్ణ్యమస్యాఅస్తీ తి క్షీరా + అర్శఆద్యచ్ప్రత్యయః ॥ ఆజానపావనాచ సాక్షీరాచతాం + స్త్రియాఃపుంవదిత్యాదినా ఆజానపావనశబ్దస్య పుంవద్భావః సు రశ్రేష్ఠత్వాద్ధర్మస్వరూపత్వాద్వావృషోబ్రహ్మా తస్యానందం విదధాతి పత్నీత్వేనేతి తథోక్తాం * విరించిపత్నీకమలాసనస్థితా సరస్వతీనృత్య తు వా వి మెన దెత్యాదివచనాదితిభావః ॥ శ్రుతిప్రణయినీం శ్రుతీత్యు పలక్షణమ్ । శ్రుతిస్మృతీతిహాసపురాణాగమాదిరూపేణ పరిణతామి త్యర్థః ॥ ని ॥ గార్హ్యాదిత్యేఒలీవర్దేక్రతుభేదర్షిభేదయోః॥ స్త్రీ తుస్యాద్దిశిభారత్యాం భూమాచసురభావపీతి కేశవః ॥ తదేవముపమా నేహాపమేయెచ అర్థపంచకవాచనాత్ ॥ అర్థపంచకవాచ్యవిష యశ్చేత్రిభేదః అత్ర శ్లేషస్య శబ్దవిషయతాయాఅసంభవేన సర్వాలం కారబాధకత్వాదుపమాప్రతిభోత్థాపితః ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషోయమి త్యలంకారసగ్వస్వకారః ॥ ఏవంచ పూర్ణోపమాయానిర్విషయత్వ ప్రసంగాత్ శ్లేషప్రతిభోత్థాపి తెయముపమైవేత్యన్యే ॥ ౧౦-౨ ॥ — అథేతి ॥ అథానంతరం భాగీరథీకథాం మందాకిన్యుపాఖ్యానం శ్రో తుమాకర్ణితుం కామోభిలాషోయస్యతస్మై + తుంకామమనసోరపీతి తుమున్నోమకారలోపః ॥ శ్రీరామాయ భగవాన్ * ఉత్పత్తించవి

షత ॥ ౧౦౪ ॥ప॥ పురామనోరమా నామ సుమేరోరభవత్సుతా । గృ
హమేధీతయైవాసీచ్చక్రవర్తీధరాభృతామ్ ॥ ౧౦౫ ॥ కన్యాద్వయ
మముష్యాసీదేకా మందాకినీతయోః । అన్యా భగవతీ సాక్షాచ్చంద్ర

నాశంచ భూతానామాగతింగతిమ్ । వేత్తివిద్యామవిద్యాంచ సవా
చ్యోభగవానిత్యుక్తలక్షణో విశ్వామిత్రః ॥ ఇదం వక్ష్యమాణంగం
గావతరణవర్ణనపరం వచనమిత్యర్థః ॥ అభాషత-ఉక్తవాన్ ॥౧౦౪॥
అథ చతుస్త్రింశతాశ్లోకై రానుష్టుభేన ఛందసా మందాకిన్యుత్పత్తి
ప్రకారం వర్ణయితుమారభతే ॥ పురేత్యాదినా॥ పురా-పూర్వం, మ
నోరమానామ-మనోరమేతిప్రసిద్ధేత్యర్థః, సుమేరోస్సుతా-మేరు
కన్యకాభవత్ ॥ ని ॥ మేరుస్సుమేరుర్హేమాద్రీ రత్నసానుస్సురాల
య ఇత్యమరః ॥ తయా మనోరమయైవ పరిగ్రహాంతరవ్యవచ్ఛేదార్థ
మేవకారః ॥ ధరాభృతాం-చక్రవర్తీ, పర్వతసార్వభౌమో హిమ
వాన్ గృహమేధీ-గృహస్థః, ఆసీత్ ॥ తాముపయేమ ఇత్యర్థః+మే
ధృసంగమ ఇతి ధాతోః తాచ్ఛీల్యేణినిః ॥ గృహేషు సంగతో గృహస్థ ఇ
త్యర్థః అథవా * ప్రజాపతిరశ్వమేధమసృజత యో మేధాయాలభ్య
తే ఆశౌసానామేధపతిభ్యాం మేధమిత్యాదిశ్రుతౌ దర్శనాన్మేధశబ్దో
యాగవచనః ॥ యథాశ్వమేధ పితృమేధ ఇతివత్ ॥ ని ॥ దారేష్వపి
గృహా ఇత్యమరః ॥ గృహైః పత్న్యా సహితో మేధోఽస్యేతి గృహ
మేధీ సర్వధనీత్యాదివత్కర్మ ధారయాదపి మత్వర్థీయప్రత్యయః॥౧౦౫
॥ కన్యేతి ॥ అముష్యమనోరమాజానేః హిమవతః కన్యాద్వయమాసీ
త్, ద్వేకన్యే సముత్పన్నే ఇత్యర్థః తయోః కన్యయోర్మధ్యే ఏకా-
ఆద్యాకన్యా, మందాకినీతి నామ్నా ప్రసిద్ధాభూదిత్యర్థః ॥ అన్యా
ద్వితీయాకన్యా సాక్షాద్భగవతీ-ప్రత్యక్షపరమేశ్వరీ, అతః చంద్ర
చూడకుటుంబినీ-చంద్రశేఖరభార్యా ఆసీదిత్యర్థః ॥ భవిష్యదీశ్వరప
రిగ్రహాభిప్రాయేణార్థం సిద్ధపదాభిధానేనోక్తమిత్యవగంతవ్యం ॥ని॥

చూశకుటుంబినీ ॥ ౧౨ ॥ తాంనదీంవిబుధాలబ్ధ్వా నాకలోకమనీన
యన్ । తపస్యంతీంగిరిగౌరీం దేవాయమహతేదదు ॥ ౧౩ ॥ శివ
యోర్యుంజతోర్వీర్యం వృషాపథాత్ర్యాంసమర్పితమ్ । పావకఃప్ర
తిజగ్రాహ దైవతైరనునథితః ॥ ౧౪ ॥ అనపత్యానథామర్త్యాన్స
భార్యాజాయాథ పుంభూమ్ని దారాస్స్యాత్తుకుటుంబినీత్యమరః ॥
౧౨ ॥ — తామితి ॥ విబుధా-దేవాస్తాం నదీం మందాకినీం లబ్ధ్వా
యాచ్ఞాపూర్వకం హిమవన్నియోగాత్ప్రాప్య నాకలోకం-స్వర్గలో
కం ॥ ని ॥ ఆకాశేత్రిదివేనాక ఇత్యమరః॥ అనీనయన్-ప్రాపయామా
సుః, అతఏవ స్వర్గనదీతి ప్రసిద్ధిః+నయతేః ణౌచఙిఉపధాహ్రస్వోభ్యా
సదీర్ఘశ్చ ॥ నీవహోర్ద్విర్హరతేశ్చ ద్వికర్మకతా ॥ అథా గిరిర్హిమవాన్
తపస్యంతీం-తపశ్చరంతీం, ఈశ్వరపరిగ్రహలాభార్థమేవేతిభావః ॥
+ కర్మణోరోమన్థతపోభ్యాంవర్తిచరోరితిక్యఙ్ప్రత్యయః॥తపసఃపర
స్మైపదంచగౌరీం-పార్వతీం,మహతేదేవాయ మహాదేవాయ, దదౌ భా
ర్యాత్వేన దత్తవాన్ +కర్మణాయమభిప్రైతిససంప్రదానమితిసం
ప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ ॥ ౧౩ ॥ అ ॥ ఏవం కన్యయోర్వృత్తాంతం సం
క్షేపేణోక్త్వా తత్ర బహువక్తవ్యత్వాన్మందాకినీవృత్తాంతస్యఆదౌ త
ముపేక్ష్య సూచీకటాహన్యాయేన గౌరీవృత్తాంతం తావదాహ ॥ శి
వయోరిత్యాదిభిఃపంచభిః ॥ శివాచశివశ్చశివౌ తయోఃశివయోః పా
ర్వతిపరమేశ్వరయోః + పుమాన్స్త్రియేత్యేకశేషః ॥ యుంజతోర్ని
ధువనకర్మతత్పరయోస్సతోః ధాత్ర్యాం,భువి, సమర్పితం-నిక్షిప్తం,
శివేనైవేతి శేషః ॥ పార్వతీగర్భసముత్పత్స్యమానమహాభూతప్రభీతైః
దేవైః వీర్యం భువి సముత్సృజేతి ప్రార్థితత్వాదతిభావః ॥ వీర్యం
రేతః దృష్ట్వాపి దైవతైరింద్రాదిభిర్దేవైరనునాథితః త్వమేవతద్గృహా
ణేతియాచితస్సన్ + నాథృయాచ్ఞాయామితిధాతోఃకర్మణిక్తః । పా
వకోగ్నిః ప్రతిజగ్రాహ-స్వీకృతవాన్ ॥ ౧౪ ॥ —అనపత్యానితి॥

హుభార్యాంచ మేదినీమ్ । అకరోదంబికాక్రోధః పుత్రలాభసముద్భ
వః ॥ ౧౦౯ ॥ అథసేనాన్యమిచ్ఛద్భిరుక్తస్సబ్రహ్మభిస్సురైః । వహ్ని
రహ్నాయజాహ్నవ్యాంన్యషించద్వీర్యమైశ్వరమ్ ॥ ౧౧౦ ॥ సాపిసప్తా
ర్చిషాక్షిప్తం తేజస్తద్వోఢుమక్షమా । హిమవత్ప్రాంతకాన్తారే

అథానంతరం పుత్రలాభసముద్భవః-పుత్రప్రాప్తిజనితః, అంబి
కాక్రోధః-పార్వతీకోపః, అమర్త్యాన్-దేవాన్, అనపత్యాన్-అపు
త్రికాన్, తథా మేదినీం-భువం, బహూనాం రాజ్ఞాం భార్యాంచాక
రోత్ ॥ కోపవశాత్తథా శశాపేత్యర్థః ॥ తేషాం స్వపుత్రలాభవి
ఘాతుకత్వాదితిభావః ॥ తథా రామాయణే * అథ శైలసుతారామ
త్రిదశానిదమబ్రవీత్ । అప్రియస్యకృతస్యాపి ఫలంప్రాప్నుథ మేసు
రాః ॥ ఇత్యుక్త్వాసలిలంగృహ్య పార్వతీభాస్కరప్రభా । సమన్యుర
శపత్సర్వాన్ క్రోధసంరక్తలోచనా ॥ యస్మాన్నివారితాచైవంసంగతా
పుత్రకామ్యయా । అపత్యంస్వేషుదారేషు నోత్పాదయితుమర్హథ॥
అద్యప్రభృతియుష్మాకమప్రజాస్సంతుపత్నయః । ఏవముక్త్వాసురాన్
సర్వాన్ శశాపపృథివీమపి ॥ అవనేనైకరూపాత్వం బహుభార్యాభ
విష్యసి । నచపుత్రకృతాంప్రీతిం మత్క్రోధకలుషీకృతా ॥ ప్రాప్స్య
సిత్వంసుదుర్మేధేమమపుత్రమనిచ్ఛతీఇతి ॥ ౧౦౯ ॥ — అథేతి ॥ అ
థానంతరం వహ్నిరగ్నిః, సేనాంనయతీతి సేనానీః-సేనానాయకః ॥
ని ॥ సేనానీరగ్నిభూర్గుహ ఇత్యమరః + నయతేఃక్విప్ ॥ తంసేనా
న్యమిచ్ఛద్భిః తారకాసురసంహారార్థమితిభావః ॥ సబ్రహ్మభిః-బ్ర
హ్మవిభిస్సురైరుక్తః జాహ్నవ్యామేతన్నిషించేతి వ్యాహృతస్సన్ అ
హ్నాయ ఝుడితి ॥ ని ॥ స్రాక్ఝుడిత్యంజసాహ్నాయ ద్రాఙ్మంక్షుసప
దిద్రుతేఇత్యమరః ॥ ఐశ్వరం-ఈశ్వరస్యసంబంధివీర్యం తేజః జహ్నో
రపత్యం(స్త్రీ) జాహ్నవీ మందాకినీ తస్యాం న్యషించత్-నిక్షిప్తవాన్,॥
౧౧౦ ॥ — సేతి ॥ సా జాహ్నవ్యపి సప్తార్చిషా-వహ్నినా, ని ॥స

శ్రాంతా శరవణే జహౌ ॥ ౧౧౧ ॥ తత్రాభూత్కృత్తికాప్రీత్యై షోఢా రూఢముఖాంబుజమ్ । తారకధ్వాంతవిధ్వంసి సద్యష్షాణ్మాతురం మహః ॥ ౧౧౨ ॥ త్రైవిధ్యం ప్రాయితాం వత్స సరిత స్త్రిదివౌకసామ్ । య

స్తార్చిర్వమునాశ్నకైరిత్యమరః ॥ క్షిప్తం-నిక్షిప్తం, తద్దైశ్వరం తేజః వీర్యం వోఢుం-ధారయితుమక్షమా, అసమర్థా అతఏవ శ్రాన్తా-ఖిన్నా సతీ, హిమవతా ప్రాన్తకాన్తారే తుహినభూధర నికటకాననే యచ్ఛరవణం-శరప్రచురవనం- తత్ర జహౌ-తత్యాజ + ప్రనిరంతశ్శరేత్యాదినా వననకారస్య ణత్వం ॥ ౧౧౧ ॥ —— ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర శరవణే కృత్తికానాం స్తన్యప్రదానార్థం దేవైః ప్రేరితానాం షణ్ణాం మాతౄణాం ప్రీత్యై-పరితోషార్థం, షోఢా-షడ్భిః ప్రకారైః, + సంఖ్యాయా విధార్థే ధా । రూఢాని-ప్రాదుర్భూతాని, ముఖాంబుజాని-వక్త్రకమలాని యస్య తత్తథోక్తం తాసామవైషమ్యేన స్తన్యగ్రహణార్థం గృహీతముఖషట్కమిత్యర్థః ॥ అతఏవ షణ్ణాం మాతౄణామపత్యం షాణ్మాతురమ్ ॥ ని ॥ షాణ్మాతురశ్శక్తిధర ఇత్యమరః + మాతురుత్సంఖ్యాసంభద్రపూర్వాయా ఇత్యణ్ప్రత్యయః ఉకారశ్చాన్తాదేశః॥ తారకస్తారకాసుర ఏవ ధ్వాంతం తిమిరం, విధ్వంసయతి-నాశయతీతి తారకధ్వాంతవిధ్వంసి ॥ మహస్తేజః కుమారస్వామీత్యర్థః అభూత్-జాతం, ని ॥ తేజో ధామ మహో విభేత్యమరః ॥ రూపకాలంకారః॥ ౧౧౨

అ ॥ అథ వియద్గంగావతరణం ప్రస్తౌతి ॥ త్రైవిధ్యమితి ॥ హే వత్స శ్రీరామ ఆదరాతిశయేన సంబోధనమేతత్ త్రిదివః స్వర్గలోకః స్థానం యేషాం తే త్రిదివౌకసో దేవాః తేషాం సంబంధిన్యాః సరిత మందాకిన్యా ఇత్యర్థః ॥ అధ్వరే-యాగే, యథోక్తం-శాస్త్రవిహితం, హూయత ఇతి హవ్యం ఆజ్యాదికమశ్నంత్యా దేవతాయా ఇవ అగ్నేరివేత్యర్థః ॥ త్రైవిధ్యం-త్రిప్రకారత్వం, మయా కథ్యమానమితి శేషః॥ ప్రాయితామాకర్ణ్యతామ్ ॥ ఆహవనీయగార్హపత్యదక్షిణాగ్ని

ఘోక్తుం హవ్యమశ్నంత్యా దేవతా యాఇవాధ్వరే॥ ౧౧౩ ॥ పురీమయో
ధ్యామధ్యాస్త సావిత్రస్సగరోన్నృపః । కేశినీసుమతిభ్యాంచ లంఘితప్ర
థమాశ్రమః ॥ ౧౧౪ ॥ సపుత్రీయంత్సపత్నీకస్తపస్తేపే సమాశ్శతమ్ ।
భృగుణప్రీతమనాస్తస్మై దదౌ దాయాదసంపదమ్ ॥ ౧౧౫ ॥ అసమం
జంసుత లేభే వైదర్భీ కేశినీ తయోః । షష్టింపుత్రసహస్రాణాం సుమతిశ్చ
పేణ తస్యాపి త్రైవిధ్యసంభవాదితి భావః ఉపమాలంకారః ॥ ఏతేనా
త్యంతపావనత్వాదిగుణయుక్తశ్లాఘ్యతాస్యాసూచ్యతే ॥ ౧౧౩ ॥—॥
అ ॥ తదేవవివృణోతి ॥ పురీమితి ॥ సావిత్రస్సవితృవంశోద్భవః త
థా కేశినీసుమతిభ్యాం పత్నీభ్యాం లంఘితప్రథమాశ్రమః-అతిక్రాం
తబ్రహ్మచర్యః గృహీతగృహస్థాశ్రమ ఇత్యర్థః । సగరో నామనృపో రా
జా అయోధ్యాంపురీం-అయోధ్యాభిఖ్యాం నగరీం, అధ్యాస్త-అధిష్ఠిత
వాన్, + అధిశీఙ్స్థాసాంకర్మేతి కర్మత్వమ్ ॥ ౧౧౪ ॥ — స ఇతి ॥సః
సగరః పుత్రాన్ ఆత్మన ఇచ్ఛన్ పుత్రీయన్ +సుప ఆత్మనః క్యజితి క్యచ్
సహపత్నీభ్యాం-సపత్నీకస్సన్ + తేనసహేతి తుల్యయోగ ఇతి బహు
వ్రీహిః + నద్యృతశ్చేతి కప్ ॥ శతం సమాః శతసంఖ్యాకాన్ వత్సరాని
త్యర్థః ॥ ని ॥ సంవత్సరో వత్సరోబ్దో హాయనోస్త్రీ శరత్సమా ఇత్య
మరః + కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగే ఇతి ద్వితీయా ॥ తపస్తేపే-తప
శ్చరణతత్పరోభూదిత్యర్థః +తప స్తపఃకర్మకస్యైవేత్యాత్మనేపదమ్॥
భృగుర్మహర్షిః ప్రీతమనాః-తపసా సంతుష్టాంతఃకరణస్సన్, తస్మైస
గరాయ దాయాదసంపదం-సుతసంపత్తిం, దదౌ-దత్తవాన్ ॥ దా
యం విభక్తుం ద్రవ్యం । విభక్తవ్యం పితృద్రవ్యం దాయమాహుర్మనీషి
ణః ॥ ఇతి కోశః ॥ తదర్హతీతి దాయాద ఇతి విగ్రహః ॥ ని ॥ దాయాదౌ
సుతబాంధవావిత్యమరః ॥ ౧౧౫ ॥ —అ ॥ పుత్రసమృద్ధిమేవాహ॥
అసమంజమితి ॥ తయోః రాజపత్న్యోర్మధ్యే విదర్భస్య రాజ్ఞోపత్యం
స్త్రీ వైదర్భీ + తస్యాపత్యమిత్యణ్ ॥ టిడ్ఢాణఞిత్యాదినాఙీప్ కేశినీ
జ్యేష్ఠపత్నీ అసమంజం నామసుతం లేభే-ప్రాప, స్వమనోరథానుసా

యవీయసీ ॥ ౧౧౬ ॥ అసమంజసచారిత్రమసమంజమపోహ్యాసః ।
ఆరబ్ధహయమేధస్సన్నముంచతతురంగమమ్ ॥ ౧౧౭ ॥ క్రవ్యాదవ
పుషాసోయమహారిహరిణాహయః । తతస్తం నష్టమన్వేష్టుం సౌమతే

రేణాతిభావః ॥ తథా యవీయసీ-కనిష్ఠా + యువశబ్దాదీయసుని స్థూల
దూరేత్యాదినా పూర్వగుణయణాదివగలోపౌ ఉగితశ్చేతి జీప్ ॥ సు
మతిశ్చ పుత్రసహస్రాణాం షష్టిం షష్టిసహస్రసంఖ్యాకాన్ పుత్రా
నిత్యర్థః లేభే పూర్వవద్భావః ॥ తతః పరితోషితేన మునినా ఏక
పుత్రపక్షం షష్టిసహస్రసంఖ్యాకపుత్రపక్షంచ నిర్దిశ్యానయోః క
స్యాః కోవా పక్షోభిమతఇతి పృష్టే బహుపుత్రపోషణాసమర్థాకే
శినీ ఏకపుత్రమంగీచకార ॥ అన్యాత్వన్యమితి శ్రీరామాయణకథా
త్రానుసంధేయా ॥ ౧౧౬ ॥ —అసమంజసేతి॥ సఃసగరః అసమం
జసచారిత్రం-పౌరజనోపద్రవకారిత్వాదసాధుచరిత్రం, అసమంజం కే
శినీ తనయం అపోహ్య-త్యక్త్వా, గుణగృహ్యేవ మహాత్మానో నపక్ష
పాతినఇతిభావః వక్ష్యతిచ * సిద్ధార్థకో మహామాత్యస్తత్పరిత్యా
గమబ్రవీత్ । సరయూపాతితానేకప్రజామరణకారణాదితి ॥ ఆరబ్ధ
హయమేధః-ఉపక్రాన్తాశ్వమేధస్సన్, తురంగమమశ్వమేధీయాశ్వ
మముంచత-త్యక్తవాన్, ॥ ౧౧౭ ॥ —క్రవ్యాదేతి ॥ సోయంహయః
అశ్వమేధీయాశ్వః, క్రవ్యాదవపుషా-రాక్షసవేషధారిణా, ని ॥ రా
క్షసఃకోణపఃక్రవ్యాదిత్యమరః ॥ హరిణా-ఇంద్రేణ, ని ॥ హరిర్వా
తార్కచంద్రేంద్రయమోపేంద్రమరీచిషు వతిశాశ్వతః ॥ అహారి-అప
హృతః, స్వపదభ్రంశభయాదితిభావః + హరతేఃకర్మణిలుఙ్ ॥ భావ
కర్మణోరితిచిణ్ ॥ చిణోలుగితిలుక్ ॥ తతస్తదనంతరం నష్టమపహ్న
తం తం అశ్వమన్వేష్టుం పరిమార్గితుం, సుమత్యాః అపత్యాని పు
మాంసః సౌమతేయాః షష్టిసహస్రసంఖ్యాకాః సుమతిపుత్రాః *
సుమతీతి సమస్తస్యాక్తిన్నంతత్వాత్తస్యాత్కృదికారాదక్తినఇతిజీష్॥

యాః ప్రతస్థిరే ॥ ౧౧౮ ॥ సర్వే సపర్వతాముర్వీం ఖనన్తస్సగరాత్మజాః । చక్రుర్జర్ఝరితధ్వాన్తం నాగలోకం నఖాంశుభిః ॥ ౧౧౯ ॥ తఏ తే తపసా దీప్తే తమస్తోమప్రమాథిని । కాపిలే జ్వలనే వీరా లేభిరే శలభోపమామ్ ॥ ౧౨౦ ॥ అసమంజసుతం పౌత్రమంశుమన్తమథాబ్రవీత్ । సప్తిం హృత్వా సమాధత్తాం స ప్రతంతుం భవానితి ॥ ౧౨౧ ॥

(స్త్రీ)భ్యోఢగితిఢక్ ॥ ప్రతస్థిరే-ప్రస్థితాః, పి(త్రా)జ్ఞయేతి భావః + సమవప్రవిభ్యః స్థ ఇత్యాత్మనేపదమ్ ॥ ౧౧౮ ॥ —సర్వ ఇతి ॥ సర్వే-షష్టిసహస్రసంఖ్యాకాః సగరాత్మజాస్సగరపు(త్రా)ః, సపర్వతాం సశైలాముర్వీం భువం ఖనన్తః అవదారయన్తస్సన్తః, నఖాంశుభిః-నఖకాంతిభిః, నాగలోకం-పాతాళం, జర్ఝరితధ్వాన్తం-విధ్వంసితాంధకారం చక్రుః సర్వామప్యుర్వీం విచిత్య త(త్రా)శ్వాలాభాన్నఖైరేవ పాతాళపర్యంతం భువమవదారయామాసురిత్యర్థః ॥ ని ॥ అధోభువనపాతాళబలిసద్మరసాతలమ్ । నాగలోక ఇత్యమరః ॥ ౧౧౯ ॥ —త ఇతి ॥ ఏతే తే వీరాః-సర్వే సగరకుమారాః, తపసా-వ్రతనియమోపవాసాదికర్మణా దీప్తే-జ్వలితే, అతఏవ తమ స్తోమమంధకారపటలం, గాఢాజ్ఞానంచ ప్రకర్షేణ మథ్నాతి నాశయతీతి తథోక్తే + తాచ్ఛీల్యేణినిః కాపిలే-కపిలమహర్షిరూపేణావతీర్ణస్య విష్ణోస్సంబంధిని జ్వలనే కోపాగ్నౌ శలభోపమాం-శలభసాదృశ్యం, లేభిరే-ప్రాప్తాః, కపటనాటకపటునా మహేంద్రేణ పాతాళే కపిలనికటనిబద్ధమశ్వం దృష్ట్వా అశ్వాపహర్తాయం లబ్ధ ఇతి తం బాధయంతస్సర్వే సగరకుమారాః కోపానలేన భస్మీకృతా ఇత్యర్థః ॥ ౧౨౦ ॥ —అసమంజేతి ॥ అథానంతరం సగరః అసమంజస్య-కేశినీతనయస్య, సుతమంశుమంతమంశుమన్నామానం పౌత్రం ప్రతి అబ్రవీదువాచ, కిమితి భవాన్ సప్తిమశ్వమేధీయహయం హృత్వా-ఆనీయ, ని ॥ వాజివాహార్వగంధర్వహయసైంధవసప్తయ ఇత్యమరః ॥ సప్తభిర్గాయత్ర్యాదిభిశ్ఛం

సోఽపిగత్వాబిలంతత్ర దృష్ట్వాభస్మీకృతాన్పితౄన్ । సాశ్రుస్తేభ్యోఞ్జలిందిత్సుశ్చరన్ లేభేతురంగమమ్ ॥ ౧౨ ॥ మాతులోగరుడస్తేషామేనం తత్రైవమబ్రవీత్ । గంగామిహానయాయుష్మన్నేషామేషాగతిఃపరా ॥ ౧౩ ॥ తతస్తనయవృత్తాంతం శ్రుత్వాలబ్ధతురంగమః

దోర్భిః తన్యతఇతి సప్తతంతుః సప్తతంతవస్సంస్థాయస్యేతివా సప్తతంతురశ్వమేధక్రతుః, ని ॥ సప్తతంతుర్మఖఃక్రతురిత్యమరః + సితనిగమిత్యాదినాఔణాదికస్తున్ప్రత్యయః ॥ తం సమాధత్తాం-సమాపయత్విత్యర్థః ॥ అన్యథా మహాననర్థోఽభవేదితిభావః + శేషేప్రథమఇతి ప్రథమః ॥ ౧౧ ॥ —సఇతి ॥ సోఽపి అంశుమానపి - బిలం-పాతాళకుహరం, గత్వా తత్రబిలే భస్మీకృతాన్-నిర్దగ్ధాన్, + అభూతతద్భావేచ్విః అస్యచ్వావితిదీర్ఘః ॥ పితౄన్-పితృస్థానీయాన్, సౌమతేయాన్ దృష్ట్వా సాశ్రుః కృతరోదనః తథా తేభ్యః పితృభ్యోఽంజలిం-తర్పణాంజలిం, దిత్సుర్దాతుమిచ్ఛుస్సన్ + దదాతేస్సన్నన్తాదుప్రత్యయః ॥ సనిమీమేత్యాదినాఇసాదేశః ॥ అత్ర లోపోఽభ్యాసస్యేత్యభ్యాసలోపః ॥ చరన్-పర్యటన్, తురంగమమశ్వమేధీయాశ్వం లేభే-ప్రాప, సాశ్రుస్తేభ్యో జలం దిత్సురితిపాఠే సాశ్రుఇతిక్రియావిశేషణం । జలం నివాపోదకం ॥ ౧౨ ॥ —మాతులఇతి ॥ తేషాంసామతేయానాం మాతులో-మాతృభ్రాతా ॥ ని ॥ మాతృభ్రాతాతుమాతులఇత్యమరః ॥ గరుడో-గరుత్మాన్, తత్ర పాతాళేఏనమంశుమంతం ప్రతిఏవమనేనప్రకారేణాబ్రవీత్ ॥ పరమకారుణికత్వాత్ సంబంధవశాచ్చ భాగినేయానాం తరణోపాయముపదిదేశేత్యర్థః ॥ తదేవవివృణోతి ॥ హేఆయుష్మన్నిత్యాదరాదామంత్రణమ్ ॥ గంగాం-మందాకినీమ్, ఇహ పాతాళ ఇత్యర్థః ॥ ఆనయ-ప్రాపయ, ఏషాగంగా ఏషాం భస్మీకృతానాం సౌమతేయానాం పరాగతిః-పరలోకప్రాపికేత్యర్థః ॥ తద్వ్యతిరేకేణ నకశ్చిత్తరణోపాయోఽస్తీతిభావః ॥ ౧౩ ॥ —తతఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, సగరః

సమాప్యసగరస్సత్రం పుత్రశోకాద్దివంగతః ॥ ౧౭౪ ॥ అథాంశుమా నయంరాజ్యం చిరాయపరిపాలయన్ । దిలీపేన్యస్తభూభార స్తపస్తేపేహిమాలయే ॥ ౧౭౫ ॥ దిలీపేపిదివంయాతె శ్రుత్వావృత్తం భగీరథః । అమర్త్యసరితంకర్తుం మేనేమర్త్యతరంగిణీమ్ ॥ ౧౭౬ ॥ తతోగోకర్ణమాసాద్య తపస్యతిభగీరథే । దేవోదేవాపగాంవోఢు

లబ్ధతురంగమః-ప్రాప్తాశ్వమేధీయాశ్వస్సన్, అంశుమతా ఆనీతత్వాదితిభావః ॥ తనయానాం వృత్తాంతం-వినాశవార్తాం, శ్రుత్వా అంశుమన్ముఖాదితిశేషః ॥ ని ॥ వార్తాప్రవృత్తిర్వృత్తాంతఇత్యమరః ॥ సత్రమశ్వమేధయాగం సమాప్య-నిర్వర్త్య, పుత్రశోకాత్పుత్రనాశజనితశోకాద్ధేతోః దివం-స్వర్గం, గతః ॥ ౧౭౪ ॥ — అథేతి ॥ అథానంతరమయమంశుమాన్ రాజ్ఞఃకర్మ రాజ్యం + పురోహితాదిత్వాద్యక్ప్రత్యయః ॥ చిరాయ-చిరకాలమిత్యర్థః ॥ ని ॥ చిరాయచిరరాత్రాయచిరస్యాద్యాశ్చిరార్థకా ఇత్యమరః ॥ విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయమేతత్ ॥ పరిపాలయన్-సంరక్షయన్, తతః దిలీపే-దిలీపనామ్ని, స్వపుత్రే న్యస్తభూభారో-నిక్షిప్తభూపాలనకృత్యస్సన్, హిమస్యాలయఃస్థానమితి హిమాలయః తస్మిన్ హిమవత్పర్వతే తపస్తేపే గంగాయాభూలోకావతరణార్థం తపశ్చర్యాతత్పరోభూదిత్యర్థః ॥ నభవతి కులధుర్యే సూర్యవంశ్యే గృహేమేతి ॥ స్వకులాచారమేవపర్యవసితమస్య తపోనగంగానయనమితి తాత్పర్యం+తపస్తపఃకర్మకస్యైవేతితఙ్ ॥ ౧౭౫ ॥ —దిలీపఇతి ॥ దిలీపేపి దివంయాతే-స్వర్గం గతేసతి, భగీరథో-దిలీపపుత్రః, వృత్తం-పితృతర్పణార్థం సంచరంతమంశుమంతంప్రతి గరుడేనోక్తం వృత్తాంతమిత్యర్థః ॥ శ్రుత్వా అమర్త్యసరితం-సురనదీం, మర్త్యతరంగిణీం-మానుషనదీం కర్తుంమేనే పితృతర్పణార్థం స్వర్ణదీం భువమవతారయితుముద్యుక్తవానిత్యర్థః ॥ ౧౭౬ ॥ —తతఇతి ॥ తతస్తదనంతరం భగీరథే గోకర్ణం—

మన్వమంస్తదయానిధిః ॥ ౧౭౭ ॥ అథవీచిచయచ్ఛన్నదిగంతగగనాంతరా । శశాంకశంఖసంభిన్నతారామౌక్తిక [illegible] । త రంగాకృష్టమార్తాండతురంగాయాసితా రుషా । ఫేనచ్ఛన్నస్వమాతంగమార్గణవ్యగ్రవాసవా ॥ ౧౭౮ ॥ ఆవిశ్యాఖిలాశిఖాన్నే యనంతవ

గోకర్ణాఖ్యసిద్ధక్షేత్రమాసాద్య, తపస్యతి-తపశ్చరతిసతి, దేవప్రసాదార్థమితిభావః + కర్మణోరోమంథతపోభ్యాం వర్తిచరోరితి క్యజ్ ॥ దయానిరుపధిపరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛా, తస్యానిధిఃదయాసముద్ర ఇత్యర్థః ॥ దేవోగోకర్ణేశ్వరః, దేవాపగాం-సురనదీం, వోఢుం శిరసాధారయితుమన్వమంస్త-అంగీకృతవాన్ +అనుదాత్తత్వాదిట్ప్రతిషేధః ॥ ౧౭౭ ॥—అథ గంగావతరణం చతుర్భిః శ్లోకైః కులకేనాహ ॥ అథేతి ॥ అథానంతరం, వీచిచయైస్తరంగపరంపరాభిః, ఛన్నం - ఆచ్ఛాదితం, దిగంతగగనాంతరం, దిగంతం నభోంతరాళంచ యస్యాస్సా శశాంకశ్చంద్రఏవ శంఖః తేన సంభిన్నాని సంగతాని తారానక్షత్రాణ్యేవ మౌక్తికాని ముక్తామణయః తైర్యుతా-వ్యాప్తా, + దంతఉన్నతఉరజిత్యురచ్ ॥ ని ॥ నక్షత్రమృక్షంభం తారేత్యమరః ॥ రూపకాలంకారః ॥ ౧౭౮ ॥ —తరంగేతి ॥ పునస్తరంగైరాకృష్టాః అమార్గప్రవర్తితా యేమార్తాండతురంగాః-సూర్యరథాశ్వాః, తైరాయాసితః పునర్నిజమార్గప్రవర్తనక్లేశవాన్ కృతః అరుణస్సూర్యసారథిర్యస్యాస్సా ॥ ని ॥ సూరసూతోరుణోనూరురిత్యమరః ॥ తథా ఫేనైర్డిండీరమండలైః ఛన్నః-ఆచ్ఛాదితః, యఃస్వమాతంగఐరావతః తస్య మార్గణే అన్వేషణే వ్యగ్రస్సంభ్రాంతో వాసవోయస్యాస్సా ॥ ని ॥ డిండీరోబ్ధికఫః ఫేనఇత్యమరః ॥ ఐరావతస్య శుభ్రత్వేన వివిచ్య గృహీతుమశక్యత్వాదితిభావః ॥ అతఏవసామాన్యాలంకారః ❋ సామాన్యంగుణసామ్యేనయత్రవస్త్వంతరైకతేతిలక్షణాత్ ॥ ౧౭౮ । —ఆవిరితి ॥ పునః ఆవిర్భూతాభిః-ప్రత్యక్షాభి

దుమకర్షణా । ఏకోదకనభోమార్గా దిఙ్మూర్ధదివసేశ్వరా ॥ ౧౩౦ ॥
ఆవర్తగర్తసంభ్రాంతవిమానప్లవవిప్లవా । నీలజీమూతశైవాల కృత

శ్శాఖాశిఖాభిః, పల్లవపుష్పాదిభిరభివ్యంజకైరున్నేయమనుమేయం నందనద్రుమాణాం-మందారాదిపురందరోద్యానతరూణాం, కర్షణం-విలేఖనం సమానయనం యస్యాంసా ॥అనుమానప్రకారస్తు॥ఇయం మందాకినీ ఆకృష్టనందనద్రుమాభవితుమర్హతి తత్పుష్పపల్లవకీలితత్వాత్ యాన్నైవంసాన్నైవం యథా గోదావరీతి కేవలవ్యతిరేకీ అథవా ఆవిర్భూతాభిశ్శాఖాశిఖాభిశ్శాఖాగ్రైరున్నేయం అభ్యూహనీయం నందనద్రుమాణాం కర్షణమాకర్షణంయస్యాంసా ప్రకాండానాం జలనిమగ్నత్వాత్ సంలక్ష్యమాణశిఖామాత్రైర్వీక్షణీయ నందనద్రుమోత్పాదికేత్యర్థః ॥ తథా ఏకోదకః కేవలజలాప్లుతోనభోమార్గో యస్యాంసా ॥ అతఏవ దిఙ్మూర్ధో దిగ్భ్రాంతిమాన్ దివసేశ్వరస్సూర్యో యస్యాంసా తథోక్తేతి కృతబహువ్రీహ్యోర్విశేషణయోర్మిథో విశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం + విశేషణంవిశేష్యేణబహుళమితిసమాసః ॥ యద్వా ఏకోదకః-కేవలజలప్రాయః,యోనభోమార్గస్తస్మిన్ దిఙ్మూఢోదివసేశ్వరోయస్యాంసా అథవా ఏకోదకాః జలప్రచురాఃనభోమార్గోదిశశ్చయస్యాంసాఏకోదకనభోమార్గదిక్ ॥ అతఏవమూఢో మందరశ్మిర్దివసేశ్వరోయస్యాంసా తథోక్తేతి వ్యస్తసమాసోవా ॥ ౧౩౦ ॥ —ఆవర్తేతి ॥ పునః ఆవర్తాః అంభసాం భ్రమాః, తఏవ గర్తాః ప్రదరాః తేషు సంభ్రాన్తాః పరిభ్రమంతః యే విమానా-వ్యోమయానాని, తేషాం ప్లవవిప్లవౌ-ఉన్మజ్జననిమజ్జనే యస్యాంసా తథోక్తా ॥ ని ॥ స్యాదావర్తోంభసాంభ్రమః । వ్యోమయానం విమానోస్త్రీతిచామరః ॥ అథవా విమానాఏవప్లవాః ఉడుపాని తేషాంవిప్లవో విశిష్టప్లవనంయస్యాంసా ॥ ని ॥ ఉడుపంతుప్లవఃకోలఇత్యమరః తథా నీలజీమూతాః,నీలమేఘాః, తఏవశైవాలాని తైః కృతాః విరచి

రేఖహరిత్తటా ॥ ౧౩౧ ॥ అవలేపభరాక్రాన్తాసురలోకతరంగిణీ । ప
పాతపార్వతీకాంతజటాకాన్తారగహ్వరే ॥ ౧౩౨ ॥ అలబ్ధనిర్గమాశ
మ్భోః కపర్దాదమరాపగా । దధౌదూర్వాశిఖాలగ్నతుషారకణికోప
మాం ॥ ౧౩౩ ॥ అదృష్ట్వాతాంనదీంతత్ర తుష్టావపరమేశ్వరమ్ । భగీ

తా రేఖాః శ్రేణయోయేషాంతానితథోక్తాని హరిత్తటాని-దిక్కూలాని
యయాసాతథోక్తా ॥ నిజవేగాసహిష్ణుతయా మేఘానాం దిక్కూలని
లయనాచ్ఛ్రేణీభూతమేఘవత్కృతదిగంతేత్యర్థః ॥ ని ॥ జలనీలీతు
శైవాలశ్శైవలఇత్యమరః ॥ జీవనస్యమూతః పుటబంధో జీమూతఇతివి
గ్రహః + పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః ॥ రూపకాలంకారః ॥ శైవాల
శ్యామీకృతేతి పాఠాంతరమ్ ॥ ౧౩౧ ॥—అవలేపేతి ॥ అవలేపోగర్వః
సఏవభరోభారస్తేనాక్రాన్తాఅధిష్ఠితామదీయవేగస్య కోవాసోఢేతి స
ముత్పన్నమహాగర్వేత్యర్థః ॥ ని ॥ అవలెపస్తుగర్వేస్యాల్లేపనేదూ
షణేపిచేతివిశ్వః ॥ సురలోకతరంగిణీ-మందాకినీ, పార్వతీకాంతస్య
ధూర్జటేః, జటాకాన్తారం-జటాగహనం,తస్యగహ్వరే-మహాకుహ
రే,పపాత-ప్రాపతదిత్యర్థః॥ భారాక్రాంతస్యపతనం యుక్తమేవేతిభా
వః ॥ ౧౩౨ ॥ —అలబ్ధేతి ॥ అమరాపగా-మందాకినీ, శంభోః కప
ర్దాత్-జటాజూటాత్, ని ॥ కపర్దోస్యజటాజూటఇత్యమరః ॥ అల
బ్ధనిర్గమా-అప్రాప్తబహిఃప్రసారాసతీ తద్గర్వనిర్వాపణకృత్యసంరం
భేణ శమ్భునా తథాకృతత్వాదితిభావః ॥ దూర్వాశిఖాయాం - దూ
ర్వాగ్రే, లగ్నా-సంసక్తా, యా తుషార కణికా-హిమబిందుస్తదు
పమాం తత్సాదృశ్యం దధౌ-ధృతవతీ, తథాత్యల్పతయాఽలక్ష్యతేత్య
ర్థః ॥ కర్తుమకర్తుమన్యథాకర్తుం సమర్థస్య భగవతశ్శమ్భోః
కిందుష్కరమితిభావః ॥ ని ॥ తుషారస్తుహినంహిమమిత్యమరః ॥ ఉ
పమాలంకారః ॥ ౧౩౩ ॥ —అదృష్ట్వేతి ॥ భగీరథః తత్ర ధూర్జటి
జటాగహ్వరె తాం నదీం మందాకినీమదృష్ట్వా-అనవలోక్య, విధేః

రక్షోవిఘ్నైః కార్యాత్పరిక్షీణమనోరథః ॥ ౧౩౪ ॥ గంగాసప్తాకృతిర్జాతా న్యపతద్ధరమూర్ధని । తేనస్తుత్యాప్రసన్నేనక్షిప్తాబిందుసరస్యపి ॥ తాసుప్రాచీంగతా స్తిస్రః స్తిస్రః ప్రాచేతసీందిశమ్ । అన్యాపితృక్రియో

కార్యాత్-దైవస్యప్రాతికూల్యాత్పరిక్షీణః, ప్రణష్టోమనోరథో గంగావతరణరూపోయస్యసతథోక్తస్సన్ పరమేశ్వరం మహాదేవం తుష్టావ-స్తుతవాన్, గంగాయాః పునర్నిర్గమనార్థమితిభావః॥౧౩౪ గంగేతి ॥ స్తుత్యా-భగీరథకృతస్తోత్రేణ, హేతునా, ప్రసన్నేన-ప్రసాదమధిగతేనతేన, పరమేశ్వరేణ, క్షిప్తా-ప్రేరితా గంగా సప్తఆకృతయస్స్రోతాంసియస్యాస్సా తథోక్తా జాతాసతీ ఏకధారాసంపాతేన హిమవాన్నసహేతేతిమత్వా సప్తభిఃప్రవాహైః ప్రవృత్తాసతీత్యర్థః॥ ధరతీతిధరః పర్వతః హిమవానిత్యర్థః + పచాద్యచ్ ॥ ని ॥ అహార్యధరపర్వతా ఇత్యమరః ॥ తస్య మూర్ధని-శిఖరే న్యపతత్ ప్రథమం పపాత ॥ అథ బిందుసరసి-బిందుసరోనామకకాసారవిశేషేపి న్యపతత్ అత్రేదంరామాయణవిరుద్ధం తత్ర గగనాచ్ఛంకరశిరస్తతోధరణిమాశ్రితేత్యేతావన్మాత్రస్యైవకథనాద్ధిమవన్మూర్ధ్ని పాతస్యాకథనాత్ తథా చ న్యపతత్ హరమూర్ధనీతి పదవిభాగం కృత్వా వ్యాఖ్యానే అసాఙ్గత్యపౌనరుక్త్యదోషాపత్తేః అతః యథాశ్రుతమేవయుక్తమిత్యుత్పశ్యామః విరోధపరిహారస్తు * శిరశ్శార్వంస్వర్గాత్పశుపతిశిరస్తః క్షితిధరమితి భర్తృహరివచనాత్ పురాణాంతరాచ్చావసేయ ఇత్యలమతిప్రసంగేన * గంగాసప్తాకృతిర్జాతా నపరంహరమూర్ధనీతి పాఠే గంగా హరమూర్ధనిపరం సప్తాకృతిర్నజాతా ॥ అపితు ॥ స్తుత్యా ప్రసన్నేన పరమేశ్వరేణ బిందుసరస్యపి క్షిప్తాసతీ సప్తాకృతిర్జాతా । సప్త జటాయుక్తాఆకృతిర్యస్యాస్సా ఇత్యేకత్ర, అన్యత్ర తు సప్తప్రకారాఆకృతయః స్వరూపాణి యస్యాస్తథోక్తేత్యర్థః॥ సప్తోడంకోజటాయుక్తేనాంతస్సంఖ్యాంతరేస్మృతః ॥ ఇతిసారస్వతః ॥ ని ॥ ప్రతినఃస్రోతస్స్రావ ఇత్యమరః ॥ ౧౩౫ ॥—తాస్వితి ॥ తా

దుక్తభగీరథపథానుగా ॥౧౩౬॥ సైషా భాగీరథీ జహ్నోస్సత్రక్షేత్రం సమావృణోత్ । తాం స పీత్వా తతశ్శాంతో జహౌ శ్రోత్రేణ వర్త్మనా ॥ తయా తటిన్యా జాహ్నవ్యా ప్రాపయ్య త్రిదివం పితౄన్ । భగీరథః పురీం ప్రాప పరిపూర్ణమనోరథః ॥౧౩౮॥ ౪ ॥ అథ దాశరథిరాకర్ణితభాగీరథీకథస్తాం సరితం విలంఘ్య విశాలాం పురీం విలోక్య కస్యేయమి

సు-సప్తసు గంగాసు, తిస్రః-హ్లాదినీప్రభృతయో గంగాః ప్రాచీం-పూర్వదిశం ప్రతి గతాః తిస్రః సుచక్షుఃప్రభృతయః ప్రాచేతసీం-వారుణీం, దిశం ప్రతీచీమిత్యర్థః గతాః ॥ అన్యా అవశిష్టా సప్తమీ గంగా పితృక్రియాయాం-పితృతర్పణే, ఉద్యుక్తస్య తత్పరస్య భగీరథస్య పంథాః భగీరథపథః + ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాంతః ॥ తమనుగచ్ఛత్యనుసృత్య యాతీతి తథోక్తా జాతేతి శేషః భగీరథరథానుగేతి పాఠాంతరం ॥ ౧౩౬ ॥ — సేతి ॥ సైషా భగీరథస్యాపత్యం స్త్రీ భాగీరథీ-గంగా, జహ్నోః మునేః సత్రక్షేత్రం యజ్ఞవాటం సమావృణోత్-సమంతాదావృతవతీ, తతః ఆవరణానంతరం, స జహ్నుః తాం గంగాం పీత్వా నిజసత్రక్షేత్రావరణజనితకోపాన్నిపీయ తతశ్శాంతః భగీరథకృతస్తుత్యా ప్రసన్నస్సన్ శ్రోత్రేణ వర్త్మనా-శ్రోత్రరూపేణ మార్గేణ, జహౌ-తత్యాజ ॥ ౧౩౭ ॥ —తయేతి ॥ భగీరథః తయా జహ్నోరపత్యేన జాహ్నవ్యా ఉక్తరీత్యా తస్యాపి జనకత్వాదిత్థం నిర్దేశః ॥ తటిన్యా-గంగయా, పితౄన్-కాపిలకోపానలభస్మీకృతాన్, సామలేయాన్ త్రిదివం-స్వర్గం, ప్రాపయ్య నీత్వా గంగాం పాతాళం నయన్ భస్మీకృతాన్ పితౄన్ తయా ఆప్లావ్య తత్సంస్పర్శజనితపుణ్యాత్ స్వర్గలోకనివాసినశ్చ కృత్వేత్యర్థః + అప్నోతేర్ణ్యంతాత్ క్త్వోల్యపి అయాదేశః ॥ గతిబుద్ధ్యాదినా అణికర్తుః కర్మత్వం ॥ తతః పరిపూర్ణమనోరథస్సన్ పురీమయోధ్యాం ప్రాప ప్రాప్తః ॥౧౩౮ అథేతి ॥ అథానంతరం ఆకర్ణితా-విశ్వామిత్రముఖాచ్ఛ్రుతా, భాగీ

తి గాధినందనమపృచ్ఛత్ ॥ సోఽప్యేవమువాచ ॥ ౧౩౯ ॥ పురాఖలు సురాసురాణాం సుధానిమిత్తం మిథోవిరోధప్రవృత్తేమాయాం విశ్వమోహినీం విశ్వరూపః ప్రదర్శ్య దైతేయనిధనం శతధారపాణి

రథ్యాః కథా ఉపాఖ్యానం యేనసతథోక్తో దాశరథిః-శ్రీరామః, తాం సరితం-భాగీరథీం, విలంఘ్య-తీర్త్వా, తతః విశాలాం-విశాలాఖ్యాంపురీం, విలోక్య ఇయం పరిదృశ్యమానా పురీ కస్య రాజ్ఞః సంబంధినీత్యేవం గాధినందనం విశ్వామిత్రమపృచ్ఛత్-పృష్టవాన్, సగాధితనయోఽప్యేవం వక్ష్యమాణప్రకారేణోవాచ-అకథయత్ ॥ ౧౩౯ ॥

అ ॥ తదేవవివృణోతి ॥ పురేతి ॥ పురాఖలు-పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దో వాక్యాలంకారే ॥ ని ॥ నిషేధవాక్యాలంకారజిజ్ఞాసానునయేఖల్విత్యమరః ॥ సురాశ్చాసురాశ్చసురాసురాః +యేషాంచ విరోధః శాశ్వతికఇతినైకవద్భావః ॥ ఏషాం శాశ్వతఏవవిరోధః । గోవ్యాఘ్రాదివన్నశాశ్వతికః నజాతికృతఇత్యాహుః ॥ ఏతేన సురైస్సంగతాఅసురా ఇతి మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః ॥ ఉత్తరపదలోపశ్చ ॥ నతు సురాశ్చాసురాశ్చేతిద్వంద్వః॥అత్రహి యేషాంచ విరోధశ్శాశ్వతికఇత్యేకవద్భావస్స్యాదిత్యపాస్తం। తేషాంసురాసురాణాం-దేవదానవానాం, సుధానిమిత్తం-సుధాలాభార్థమిత్యర్థః ॥ మిథోవిరోధే-అన్యోన్యవైరే, ప్రవృత్తే-ప్రసక్తేసతి, విశ్వరూపః-ప్రపంచస్వరూపః, అథవా విశ్వాని-విశ్వరక్షణతత్పరాణి, రూపాణి మత్స్య కూర్మాద్యవతారాయస్యసవిశ్వరూపః శ్రీమాన్మహావిష్ణుః, విశ్వమోహినీం-జగన్మోహనజననీమ్, మాయాం యోషిదాకృతిమిత్యర్థః ॥ ప్రదర్శ్య-దర్శయిత్వా, అన్యోన్యవైరదార్ఢ్యాపాదనేన దైతేయానింద్రేణ ఘాతయితుం మాయాయోషిద్రూపేణ స్వయమావిర్బభూవేత్యర్థః ॥ శతధారపాణినా-ఇంద్రేణ, దైతేయవిదళనసమర్థ సాధనసంపన్నత్వద్యోతనాయేదం శతధారపాణినేత్యుక్తం । శతధారం పాణౌయస్యేతి

నా కారయామాస ॥ ౧౮౮ ॥ తేషాం జననీదితిరప్యతివేలమన్యుశ్శత మన్యుశాసనం కమపిపుత్రం లబ్ధుకామా పత్యుర్మారీచస్య వచనాత్కుశప్లవే సుచిరం తపశ్చచార ॥ ౧౮౯ ॥ తాం కైతవేన శుశ్రూషమాణశ్శతధారపాణిః పాదకలితకచకలాపామాపన్నినిద్రామపవిత్రాంవిని

విగ్రహాః + ప్రహరణార్థేభ్యః పరేనిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవతఇతిసప్తమ్యాః పరనిపాతః దిత్యాఃఅపత్యానిపుమాంసోదైతేయాః + కృదికారాదక్తి నఇతిజీషి స్త్రీభ్యోఢగితిఢక్ ॥ తేషాం నిధనం-నాశం, కారయామాస ॥ నచైతత్ప్రహూణికహస్తేనసర్వమారణం కింతు కపటనాటకసూత్రధారోయం నిజమాయావైచిత్ర్యప్రకటనార్థమిత్థంకృతవానిత్యవగన్తవ్యం + హ్యకోరన్యతరస్యామిత్యణికర్తుః శతధారపాణేః కర్తృత్వ వికల్పాత్ప్రయోజ్యకర్తృత్వం ॥ ౧౮౮ ॥ —అ ॥ తతః కింజాతమిత్యత్రాహ ॥ తేషామితి॥ తేషాం-దైతేయానాం, జననీ-మాతా, దితిరపి అతివేలమన్యుః-పుత్రవినాశనత్సముత్పన్నోత్కటకోపా, అతఏవ శతంమన్యవః క్రతవో యస్యసశతమన్యుః తం శాస్తి శిక్షతీతి శతమన్యుశాసనమింద్రహన్తారమిత్యర్థః + కర్తరిల్యుట్ ॥ ని ॥ మన్యుఃక్రోధేక్రతౌదైన్యఇత్యుభయత్రాపివిశ్వః ॥ కమప్యనిర్వాచ్యబలంపుత్రం లబ్ధుకామా-ప్రాప్తుకామాసతీ + తుంకామమనసోరపీతితుమునోమకారలోపః ॥ పత్యుర్భర్తుః + పతిస్సమాసఏవేతిఘిసంజ్ఞాఽభావః॥ మారీచస్య-మరీచిబ్రహ్మపుత్రస్య కశ్యపస్య, వచనాదాజ్ఞావచనాత్కుశప్లవే విశాలాయాః పూర్వస్థానేతపోవనే ॥ సుచిరం-బహుకాలం, తపశ్చచార-వ్రతనియమోపవాసాదిరూపకర్మాచరణతత్పరాబభూవేత్యర్థః॥ ౧౮౯ ॥ — అ ॥ తదను ఇంద్రోపి తత్ప్రతిక్రియాం చకారేత్యాహ ॥ తాంకైతవేనేతి ॥ శతధారపాణిర్వజ్రహస్తః, ఏతచ్చ విశేషణం భావికార్యోపయోగార్థమిత్యవగంతవ్యమ్ ॥ శతధారపాణిరింద్రః, కైతవేన సతిరంధ్రే గర్భం నిర్భేత్స్యామీతి కపటేన తాం దితిం శుశ్రూ

ర్వర్ణ్యాఽవగాహితతదీయజఠరః సప్తధా గర్భం నిర్భిద్య నిర్జగామ॥
దితిః పి విదితతనయవృత్తాంతా తాన్యపి సప్తఖండాన్యఖండలేన సప్తమ
షమాణ స్తత్ర తాలాదిభిరుపచారైస్సేవమానస్సన్ పాదయోః-పాద
స్థానే, కలితాః-నిక్షిప్తాః, కచకలాపాః-కేశసమూహాయయాతాం ॥ ని ॥
కలాపో భూషణే బర్హే తూణీరేపి చ సంహతావిత్యమరః ॥ తదైవాప
న్ననిద్రాం-ప్రాప్తస్వాపాం, కచాన్విన్యస్య శయ్యాయాం నిద్రాణామి
త్యర్థః ॥ ఏతచ్చ శాస్త్రనిషిద్ధమితి భావః ॥ అత ఏవ తామపవిత్రాం-అ
శుచిరితి నిర్వర్ణ్య, అవలోక్య ॥ ని ॥ నిర్వర్ణనం తు నిధ్యానం దర్శనా
లోకనేక్షణమిత్యమరః॥ ఆలోచ్యేతి యావత్ ॥ అవగాహితతదీయజఠరః-
ప్రవిష్టదితిజఠరకుహరస్సన్, గర్భం-పిండం, సప్తధా-సప్తభిః ప్రకారైః
+ సంఖ్యాయా విధార్థే ధా। విధా ప్రకారః॥ నిర్భిద్య-విదార్య, నిర్జగామ-ని
ర్గతః, జఠరాదితి శేషః॥ అపవిత్రాత్ అపవిత్రామితి ద్వితీయాన్తే ప్రయో
క్తవ్యేపి + నిపాతేనేతి శబ్దేన కర్మణోఽభిహితత్వాన్న ద్వితీయా కింతు
ప్రాతిపదికార్థమాత్రే ప్రథమేత్యుక్తం ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం॥
౧౮-౨ ॥—దితిరపీతి ॥ ఇంద్రనిర్గమనానంతర్యార్థకోఽయమపిశబ్దః
విదితో విజ్ఞాతస్తనయస్య గర్భస్థస్య వృత్తాంతో విచ్ఛేదనరూపవార్తా
యయా సా తథోక్తా సతీ తాని సప్తసప్తసంఖ్యాకాన్యపి ఖండాని గ
ర్భశకలాని ॥ ఆఖండలేనేంద్రేణ, సప్తమరుతః-వాతాభిమానినీదేవ
తాః, ఆవహాదీనాం సప్తానాం మరుతాం స్థానపాలానిత్యర్థః ॥ కార
యిత్వా తృతీయం విష్టపం స్వర్గం ప్రవిష్టా ఆవహాదీనాంనామాని ❋
ఆవహః ప్రవహశ్చైవ సంవహశ్చోద్వహస్తథా । వివహాఖ్యః పరివ
హః పరావహ ఇతి క్రమాత్ ॥ సప్తైతే మారుతస్కంధా మహర్షిభిరు
దాహృతాః । ఆవహో వర్తయేద్వాయుః మేఘోల్కావృష్టివిద్యుతః॥
వర్తయేత్ప్రవహశ్చాపి తథా మార్తండమండలం । సంవహో మారుత
స్కంధస్తథా శీతాంశుమండలమ్ ॥ వర్తయేదుద్వహశ్చాపి తథా నక్షత్ర

రుతః కారయిత్వా త్రివిష్టపం ప్రవిష్టా ॥ ౧౪౩ ॥ తతః ॥వ॥ అలంబు
సాయామిక్ష్వాకోర్జాతఃకశ్చిన్మహీపతిః । విశాలేతిస్వనామ్నాత్రవి
శాలాం విదధేపురీమ్ ॥ ౧౪౪ ॥ గ ॥ తదను తద్వాస్తవ్యేన సుమతినా-
మ్నా నృపతినా కృతాతిథ్యస్సరాజపుత్రోభగవాన్విశ్వామిత్రస్తత్రని
శీథినీం నీత్వామిథిలాం ప్రతి ప్రస్థితఃప్రతపసాముత్తమస్య గౌతమస్యా

మండలమ్ । పంచమోవివహోఖ్యస్తు తత్రైవగ్రహమండలమ్ ॥ సప్తర్షిచ
క్రంస్వర్గంగాంప్రవహఃపరివహస్తథా । పరావహస్తథావాయుర్వర్త
యేద్ధ్రువమండలమితి ॥౧౪౩॥ —అ॥అస్తు తర్హి తథా తతఃకిమిత్యాశం
కాయాం ప్రశ్నస్యోత్తరమాహ॥తత ఇతి॥తతః దితేఃస్వర్గప్రవేశానం
తరం ॥ అలంబుసాయామితి ॥ ఇక్ష్వాకోః యుష్మద్వంశకూటస్థాత్ప్రా
జ్ఞః అలంబుసాయాం-అలంబుసాఖ్యాయాం, నిజభార్యాయాం జాతః-
ఉత్పన్నః, కశ్చిన్మహీపతిః విశాలో నామరాజా అత్రకుశప్లవే స్వస్య
యన్నామ విశాలఇత్యభిధానం తేనైవ అంకితామితి శేషః॥ అతఏవవి
శాలేతి నామ్నా ప్రసిద్ధాం విశాలాం-విస్తృతాంపురీం, విదధే-నిర్మమే
+ వేశ్మాలచ్ఛంకటచాపితిశాలచప్రత్యయః ॥ విశాలనిర్మితత్వాదేవ వి
శాలాపదప్రవృత్తినిమిత్తమిథతిభావః ॥ ౧౪౪ ॥ — తదన్వితి ॥ తదను
విశాలానగరీవృత్తాంతకథనానంతరం, భగవాన్ప్రాజ్యైశ్వర్యో విశ్వామిత్రః త
స్యాం విశాలాయాం వసతీతితద్వాస్తవ్యః తత్రవసన్ + వసేస్తవ్య
త్కర్తరిణిచ్చేతికర్తరితవ్యప్రత్యయోవృద్ధిశ్చ ॥ తేన సుమతిరితి నామ
యస్యతేన సుమతినామ్నా నృపతినా రాజ్ఞా కృతాతిథ్యః-విహితాతి
థిసత్కారః, రాజపుత్రాభ్యాం-రామలక్ష్మణాభ్యాం, సహసరాజపు
త్రస్సన్ తత్రవిశాలాయాం నిశీథినీం-రాత్రిం, ॥ ని ॥ నిశానిశీథినీరా
త్రిరిత్యమరః ॥ నీత్వా-గమయిత్వా, మిథిలాం-విదేహనగరీంప్రతిప్ర
స్థితస్సన్ ప్రతపసాముత్తమస్య మహాతపస్విప్రవరస్య, గౌతమస్యము
నేరాశ్రమం-తపోవనం, ప్రదర్శ్య తస్య గౌతమస్య దారాః భా

శ్రమం ప్రదర్శ్య తద్దారానుషక్తాం కథామిత్థమకథయత్ ॥ ౧౪౫ ॥
ప ॥ అత్రాగమద్గౌతమధర్మదారాననార్యజుష్టేనపథామహేంద్రః ।
సచక్రుధానిర్వృషణం వృషాణం భార్యామదృశ్యాంచ మునిశ్చకార ॥
వనమేతద్గతేరామే శాపాన్ముక్తాభవిష్యసి । ఇత్యుక్త్వాగౌతమః పత్నీం
హిమాద్రింతపసేయయౌ ॥ ౧౪౭ ॥ ఇత్థంవిదితవృత్తాంతే దేవతానాం

ర్యా అహల్యా తస్యామనుషక్తాం-తదనుబద్ధాం, కథాముపాఖ్యాన మిత్థమనేనప్రకారేణాకథయత్-కథయామాస ॥ ౧౪౫ ॥ — అ ॥ తదేవ వివృణోతి ॥ అత్రేతి ॥ అత్రాశ్రమే మహేంద్రః అనార్యజుష్టేన-అసాధుజనాచరితేన, పథా-కుత్సితమార్గేణేత్యర్థః ॥ గౌతమస్య ధర్మస్య దారాః-ధర్మసాధికాంపత్నీమహల్యాం ప్రకృతివికృతిత్వాభావేన తాదర్థ్యచతుర్థీసమాసాప్రాప్త్యాషష్ఠీసమాసః॥ని ॥దారాఃపుంసిచ భూమ్న్యేవేత్యభిధానాత్పుంబహుత్వం॥అగమత్-గ్రామ్యధర్మేణసంగతవాన్ + గమేర్లుఙి పుషాదిత్వాచ్చ్లేరఙాదేశః॥ సమునిర్గౌతమశ్చ క్రుధా-అహల్యాజారత్వజనితక్రోధేన, వృషాణం-మహేంద్రం, ని ॥ వాసవోవృత్రహావృషేత్యమరః ॥ నిర్వృషణం-విగతాండకోశం, ని ॥ ముష్కోండకోశోవృషణఇత్యమరః ॥ తథా భార్యామహల్యాం చ అదృశ్యాం పూర్వరూపపరిత్యాగేన పాషాణభావమాపన్నామిత్యర్థః ॥ చకార-తథాశశాప ॥ ఉపజాతివృత్తమ్ ॥ ౧౪౬ ॥ — అ ॥శాపాంతంకథయతి ॥ వనమితి ॥ రామే-శ్రీరామచంద్రే, ఏతద్వనమేతదరణ్యంగతే ప్రాప్తేసతి, శాపాత్పాషాణభావనిర్బంధరూపాన్ముక్తాభవిష్యసి । శ్రీరామచంద్రపదారవిందరజఃకణస్పర్శాదేవ మచ్ఛాపపరిప్రాప్తాం పాషాణభావావస్థాం విహాయ నిజశరీరం ప్రాప్స్యసీత్యర్థః ॥ ఇత్యనేన ప్రకారేణ గౌతమః పత్నీమహల్యాం పరిత్యక్త్వా తపసే-తపశ్చర్యార్థం, హిమాద్రిం యయౌ-ప్రాప॥౧౪౭ ఇత్థమితి ॥ ఇత్థమనేన ప్రకారేణ, దేవతానాంగణే-అగ్న్యాదిదేవసంఘే, విదితవృత్తాంతే-గౌతమశాపాదింద్రో నిర్వృషణోభూదితి విజ్ఞా

గణేతదా । పితౄణాం ప్రాభవాల్లేభే మేషస్యవృషణంవృషా ॥౧౪౮
తదేనామేనసాముక్తాం ప్రతిగృహ్ణాతుగౌతమః । ఇతితస్యాశ్రమం భే
జే సాకంరామేణకౌశికః ॥ ౧౪౯ ॥ దుఃఖసుఖేచరజఏవబభూవహే
తుస్తాదృగ్విధేమహతిగౌతమధర్మపత్న్యైః । యస్మాద్గుణేనరజసా వికృ

తవృత్తాంతేసతి, తదా-తస్మింత్సమయే, వృషా-ఇంద్రః, పితౄణాం-పి
తృదేవతానాం, ప్రాభవాన్మాహాత్మ్యాత్, మేషస్య హవిష్ట్వేనకల్పి
తస్య ఏడకాఖ్యపశువిశేషస్య, వృషణం లేభే-ప్రాప, మేషవృషణంఛి
త్వా ఏతద్వృషణస్థానే యోజయామాసురిత్యర్థః ॥ అతఏవ మేష
వృషణఇంద్రఇతి లోకవేదయోః ప్రసిద్ధిః ॥ ని ॥ మేఢ్రోరభ్రోర
ణోర్ణాయుమేషవృష్ణయఏడకఇత్యమరః ॥ ౧౪౮ ॥ — తదితి ॥ త
త్తస్మాత్కారణాద్గౌతమః ఏనసః-మహేంద్రసంభోగజనితపాపాత్,
ముక్తాం-యుష్మత్పాదరజోమహిమ్నేతి శేషః ॥ ఏనామహల్యాం ప్రతి
గృహ్ణాతు-పునఃస్వీకరోతు ఇత్యుక్త్వేతి శేషః ॥ ఇతినైవగమ్యమానార్థ
త్వాదప్రయోగః ॥ ప్రయోగేవా పౌనరుక్త్యమిత్యాలంకారికాః ॥
కౌశికో విశ్వామిత్రః రామేణసాకం తస్య గౌతమస్యాశ్రమం భేజే-
ప్రాప ॥ ౧౪౯ ॥ —దుఃఖఇతి ॥ తాదృగ్విధే-తాదృశప్రకారే, అ
నిర్వాచ్యఇత్యర్థః ॥ మహత్యనల్పేచ గౌతమధర్మపత్న్యైః-అహ
ల్యాయాః, దుఃఖే-పాషాణావస్థాజనితక్లేశే, సుఖే-పూర్వరూపప్రా
ప్తిజనితానందేచవిషయే, రజఏవ రజోగుణోరేణుశ్చ ॥ ఏవకారోవధా
రణార్థకః ॥ హేతుః కారణంబభూవ ॥ కుతఃయస్మాత్కారణాత్సాగౌ
తమధర్మపత్నీ గుణేన-గుణరూపేణ రజసా-రజోగుణేనేత్యర్థః । వి
కృతింగతా-పాషాణావస్థావికారం ప్రాప్తా, తథా రామస్య శ్రీ
రామచంద్రస్య పాదరజసా-చరణరేణునా, ప్రకృతిం-పూర్వరూపం
ప్రపేదే శ్రీరామచంద్రచరణారవిందరజస్సంపర్కాత్ పాషాణ
త్వం విహాయ నిజాకృతిం ప్రాపేత్యర్థః ॥ ని ॥ అథోరజోగుణేరే

తింగతాసా రామస్యపాదరజసా ప్రకృతింప్రపేదే ॥ ౧౫ ॥ ౫ ॥ త
స్మిన్నహల్యయా గౌతమేనచ కృతమాతిథ్యం విశ్వామిత్రస్సరాజపు
త్రః ప్రతిగృహ్య మిథిలోపకంఠభువిజనకయజనభవనమభజత॥౧౬॥
తదను జనకేన విధివదభ్యర్చితే తస్మిన్నిమికులపురోధాశ్శతానందోర
ణావా త్రవేచేతి నానార్థరత్నమాలా ॥ రజఇతి కేవలప్రకృతగోచ
రః శ్లేషాలంకారః ॥ యద్యపి పూర్వమస్పృశ్యాంచకారేత్యుక్తం ॥ న
తు పాషాణావస్థాం॥తథాపి వికృతింగతా ప్రకృతింప్రపేదే ఇత్యనే
న పద్మపురాణోక్తపాషాణావస్థోచ్యతే ॥ తథాచపాద్మే * సాతత
స్తస్యరామస్య పాదస్పర్శాన్మహాత్మనః । అభూత్సురూపావనితా శా
పాక్రాంతా మహాశిలేతి * గుహేనాప్యుక్తమ్ * క్షాళయామితవపాద
పంకజే నాథదారుదృషదోః కిమంతరమ్ । మానుషీకరణచూర్ణమస్తి
తేపాదయోరితికథా ప్రథీయసీతి * మహానాటకేప్యుక్తమ్ * శిలాకం
పంధత్తే శివశివవియుక్తైః కఠినతామహోనారీచ్ఛాయామయతివనితా
రూపమయతే । వదత్యేవంరామేపికసిలిముఖీవలలాలముఖరఃస్థలేధృత్వా
బద్ధ్వాకచభరముదస్థాదృషివధూః ॥ * అస్యత్రిగౌతమేనచ * పదక
మలరజోభిర్ముక్తపాషాణదేహామలభత యాహల్యాం గౌతమోధర్మప
త్నీమ్ । త్వయిచరతివిశీర్ణగ్రావవింధ్యాద్రిపాదే కతికతిభవితారస్తాప
సాదారవంతఇతి ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౧౫ ॥ —తస్మిన్నితి ॥త
స్మిన్నాశ్రమే విశ్వామిత్రః అహల్యయా గౌతమేనచ కృతమాతిథ్యం
విహితమతిథిసత్కారం, స రాజపుత్రాభ్యాం రామలక్ష్మణసహితస్సన్ ప్ర
తిగృహ్య-స్వీకృత్య, మిథిలోపకంఠభువి విదేహనగరాంతికప్రదేశే,
జనకస్య యజనభవనం-యజ్ఞశాలామభజత-ప్రావిశత్ ॥ ని ॥ విదే
హోమిథిలాపురీ। ఉపకంఠాంతికాభ్యర్ణాభ్యగ్రాఅప్యభితోవ్యయమి
తిచామరః ॥ ౧౬ ॥ తదన్వితి ॥ తదను యజ్ఞశాలాప్రవేశానంతరం,
తస్మిన్-విశ్వామిత్రే,జనకేన రాజ్ఞా విధివత్ విధ్యర్హంయథాశాస్త్రమి

ఘునందనమేవమభాషత ॥ ౧౫-౨ ॥ ప ॥ తిష్ఠన్ క్షాత్రవృత్తౌము
నిరగమదసావాశ్రమంబ్రహ్మసూనోరాతిథ్యంతత్రలబ్ధ్వానిరవధిసురభేః
ప్రాభవాదిత్యవేత్య । సా తేనప్రార్థితాభూత్తదనుమునివరేనాభ్యుపే
తేచకర్ణక్రోశంతీం తాంతథైవప్రచురబలసృజా కాందిశీకోబభూవ ॥

త్యర్థః + తదర్హమితి వతిప్రత్యయః ॥ అభ్యర్చితే-పూజితేసతి, ని
మిర్నామ రాజా విదేహానాం కూటస్థః తత్కులపురోధాః-తద్వంశ
పారంపర్యాగతపురోహితః॥పురఃపురస్తాదేవ రాజ్ఞోహితంధత్తే పురో
ధాఇతివిగ్రహః ॥ని॥ పురోధాస్తుపురోహితఇత్యమరః ॥ శతానందో-
గౌతమపుత్రః, మునిః రఘునందనం-శ్రీరామం, ప్రత్యేవం వక్ష్య
మాణప్రకారేణాభాషత-అవోచత్, విశ్వామిత్రమాహాత్మ్యం వక్తు
ముపచక్రమఇత్యర్థః ॥ ౧౫-౨ ॥—అ॥ తదేవవివృణోతి ॥ తిష్ఠన్ని
తి ॥ అసావయమితి హస్తనిర్దేశః ॥ మునిర్మననశీలో విశ్వామిత్రః,
క్షాత్రవృత్తౌ-క్షత్రవర్ణయోగ్యవ్యాపారే, క్షాత్రమితిపాఠే
క్షత్రధర్మయోగ్యవ్యాపారే తిష్ఠన్, వర్తమానస్సన్ పురేతి శేషః బ్ర
హ్మసూనోర్వసిష్ఠస్య, ఆశ్రమం-తపోవనమగమత్-ప్రాప, ఆఖేటక
యాత్రాయామితిశేషః ॥ అథ తత్రఆశ్రమే నిరవధినిర్మర్యాదం ష
డ్రసోపేతచతుర్విధమృష్టాన్నపానాదిసమృద్ధతయా నిర్వక్తుమశక్యమి
త్యర్థః ॥ ఆతిథ్యమతిథిసత్కారం,+అతిథయే ఇదమితి తాదర్థ్యే-అతి
థేర్ఞ్య ఇతి ఞ్య ప్రత్యయః ॥ లబ్ధ్వా - ప్రాప్య, వసిష్ఠకృతమితి శే
షః తతస్సురభేః-కామధేనోః ॥ ని ॥ సురభిర్గవిచస్త్రియామిత్య
మరః ॥ ప్రాభవాత్సామర్థ్యాదిత్యేవమవేత్య-జ్ఞాత్వా, సాసురభి
స్తేన విశ్వామిత్రేణ, ప్రార్థితా-మహ్యమియందీయతామితివసిష్ఠము
ద్దిశ్య యాచితాభూత్ ॥ తదను యాచ్ఞానంతరం మునివరే-మునిశ్రే
ష్ఠే, వసిష్ఠే, నాభ్యుపేతే ధేనుం దాతుమనంగీకృతవతిసతీత్యర్థః ॥
నఞర్థస్యనశబ్దస్య సుప్సుపేతిసమాసః ॥ క్రోశంతీమార్తస్వరం కు

౧ ॥ బహుశస్తద్బలచకితస్య తపోబలాధిగతవివిధాయుధనిగమస్య భూ
యోపి సురభినిమిత్తం సమారబ్ధసమరస్యాస్యదివ్యాస్త్రపరంపరాం
ర్వతీం, తాం ధేనుం చకర్ష-బలాత్కారేణనీతవాన్, తతః ప్రచుర
బలజుషా-అత్యంతబలిష్ఠయా ప్రచురబలస్యజేతి పాఠే ప్రకృష్టబలశ
కయేవ నామ్యత్వాదికమిత్యర్థః। తయాధేన్వైవ కాందిశీకో-భయద్రుతో
బభూవ ॥ మహాబలసంపన్నకామధేనువిదళితచతురంగబలస్సన్ పలా
యితోభూదిత్యర్థః ॥ ని ॥ కాందిశీకో భయద్రుత ఇత్యమరః ॥ తయై
వేత్యత్ర ఏవకారో వసిష్ఠవ్యవచ్ఛేదార్థకః ॥ రాజా తపోబలేన నవ
ధ్య ఇతి తేనాపేక్షితత్వాదితి భావః*తదుక్తం శ్రీరామాయణేకిష్కిం
ధాకాండే * దుర్లభస్య చ ధర్మస్య జీవితస్య శుభస్య చ । రాజానో వా
నరశ్రేష్ఠ ప్రదాతారో న సంశయః ॥ తాన్న హింస్యాన్న చాక్రోశేన్నా
క్షిపేన్నాప్రియం వదేత్ । దేవా మానుషరూపేణ చరంత్యేతే మహీత
ల ఇతి ॥ * స్రగ్ధరావృత్తమ్ ॥ తదుక్తం కేదారేణ * మ్రభ్నైర్యా
నాం త్రయేణ త్రిమునియతియుతా స్రగ్ధరా కీర్తితేయమితి ॥ ౧౪౩ ॥—
ఆ ॥ ఏవంభూతోపి పునర్యుద్ధార్థమేవ ప్రవృత్త ఇత్యాహ ॥ బహు
శ ఇతి ॥ బహుశః-బహువారం, + బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్కారకాదన్య
తరస్యామితి శస్ప్రత్యయః ॥ తస్యాః కామధేనోర్బలాత్ శక్తేశ్చకిత
స్య భయసంభ్రాంతస్య ॥ని॥ చకితో భయసంభ్రాంత ఇత్యభిధానాత్ ॥
తపోబలేన అధిగతాః ప్రాప్తా వివిధా బహుప్రకారాశ్చ ఆయుధని
గమా ధనుర్వేదాద్యస్త్రవిద్యా యేన తస్య అతఏవ సురభినిమిత్తం-
కామధేనుప్రాప్త్యర్థం, + తాదర్థ్యే చతుర్థీ స్థానే నిమిత్తపర్యాయ
ప్రయోగే సర్వాసాం ప్రాయదర్శనమితి ప్రథమా ॥ భూయః-పునర
పి, సమారబ్ధసమరస్య-ఉపక్రాంతయుద్ధస్య, అస్య విశ్వామిత్రస్య ది
వ్యాస్త్రపరంపరామమానుషాస్త్రశ్రేణిం, బ్రహ్మదండేన-బ్రహ్మతేజో
మయేన దండేన, నిరుంధన్-నివారయన్, మోఘీకుర్వన్నిత్యర్థః ॥

బ్రహ్మదండేన నిరుంధన్నరుంధతీజానిరవతస్థే ॥ ౧౫౮ ॥ తత్రాయం జా
తప్రతీకః క్షాత్త్రాత్తైజసః పరం బ్రాహ్మమేవ మహో మహీయ ఇతి ని
శ్చిత్య తత్సిద్ధయే దక్షిణస్యాం దిశి తీవ్రతరం తపశ్చచార ॥ ౧౫౯ ॥ అ
థ సావిత్రః క్షత్త్రియస్త్రిశంకుస్సశరీరః స్వర్గసిద్ధిమభ్యర్థయమా
నో వసిష్ఠేన ప్రత్యాఖ్యాతస్తస్య పుత్త్రైర్మహోదయాదిభిర్నిర్బంధ

అరుంధత్యేవ జాయా యస్య అరుంధతీజానిస్సప్తః + జాయాయా నిజితి
నిఙాదేశః ॥ అవతస్థే-మౌనమేకస్థితవాన్, + సమవప్రవిభ్యస్థ ఇత్యా
త్మనేపదమ్ ॥ ౧౫౮ ॥ —తత్రేతి ॥ తత్ర-తదనంతరం, అయం-విశ్వామి
త్రః జాతప్రతీకః-క్షత్త్రియబలే సముత్పన్నాప్రతీతిస్సన్, ని ॥ అలీకం
త్వప్రియేఽనృత ఇత్యమరః ॥ అథవా ఉత్పన్నదుఃఖః ॥ ని ॥ వ్యళీకమ
స్యలీకం ఖ ఇతి వైజయంతీ ॥ అతఏవ క్షాత్త్రాత్-క్షత్త్రసంబంధినః తే
జసః బలాత్ ॥ ని ॥ తేజః ప్రభావే దీప్తౌ చ బల ఇత్యమరః ॥ పరమిత్యం
తం బ్రాహ్మం-బ్రహ్మసంబంధ్యేవ మహస్తేజో, మహీయో-మహత్తరం
ప్రశస్తమితి యావత్ । ఇతి నిశ్చిత్య-నిర్ధార్య * తథా శ్రీరామాయ
ణే * ధిగ్బలం క్షత్త్రియబలం బ్రహ్మతేజోబలం బలమ్ । ఏకేన బ్రహ్మ
దండేన సర్వాస్త్రాణి హతాని మే ఇతి ॥ తత్సిద్ధయే బ్రహ్మతేజః ప్రాప్త్య
ర్థం దక్షిణస్యాం దిశి తీవ్రతరమత్యుగ్రం తపశ్చచార ఘోరతరం తపో
నిష్ఠో బభూవేత్యర్థః ॥ ౧౫౯ ॥ —అథేతి ॥ అథానంతరం, సావిత్రః-
సవితృవంశోద్భవః, క్షత్త్రియః-క్షత్త్రకులప్రసూతః + క్షత్త్రాద్ఘ ఇతి ఘ
ప్రత్యయః ॥ విశేషణద్వయేనాపి గృహీతా పరిత్యాగిత్వం సూచ్యతే ॥
త్రిశంకుర్నామా సశరీరః-శరీరేణ సహ తస్సన్నేవ, స్వర్గసిద్ధిః-స్వర్లో
కప్రాప్తిం, అభ్యర్థయమానః సశరీర ఏవాహం స్వర్గం యాస్యామీ
తి యాచమానస్సన్నిత్యర్థః ॥ వసిష్ఠేన గురుణా ప్రత్యాఖ్యాతః సశ
రీరస్వర్గగమనమశక్యమితి నిరాకృతః ॥ తతో నిర్బంధకుపితైః ॥ యుష్మా
భిరపి వా గురుపుత్త్రైరహం సశరీర ఏవ స్వర్గం ప్రాపణీయ ఇతి ప్ర

కుపితైర్దత్తచండాలభావస్తమేనం శరణమభజత ॥ ౧౪౬ ॥ అసా
వపి తన్మనోరథపరిపూర్తయే క్రతుమేకం ప్రాక్రమత ॥ ౧౪౭ ॥
తత్ర సమాగతేషు బ్రాహ్మణేషు జుగుప్సయా త్రిశంకోరనాగతాన్వసి
ష్ఠపుత్రానయంశాపేన శ్వభక్షకానకరోత్ ॥ ౧౪౮ ॥ తతఃక్రతుభు
జాం వర్గోపి స్వర్గాదనవతీర్ణః ॥ ౧౪౯ ॥ ప ॥ అయంమహాత్మా

భగపునర్యాచ్ఞానిర్బంధజనితోపద్రవసంజాతకోపైఃమహోదయమేవఆది
ర్యేషాంతైస్తస్యవసిష్ఠస్య పుత్రైః దత్తః చండాలభావోయస్యసత
థోక్తః చండాలోభవేతిశప్తస్సన్నిత్యర్థః ॥ తమేనం విశ్వామిత్రం
తపస్యంతం శరణమభజత తత్ప్రతిపక్షతయా అయం మాం స్వర్గం
ప్రాపయిష్యతీతి శరణాగతోభూదిత్యర్థః ॥ ౧౪౬ ॥ —అ ॥ త
త్కిమతఆహ ॥అసావితి॥ అసౌ విశ్వామిత్రోపి తస్య త్రిశంకోర్మనో
రథపరిపూర్తయే-సశరీరస్వర్గప్రాప్తిరూపమనోరథం పరిపూరయితుమి
త్యర్థః ॥ ఏకంక్రతుం ప్రాక్రమత-కంచిద్యాగం ప్రారబ్ధవానిత్యర్థః॥
౧౪౭ ॥ —తత్రేతి ॥ తత్ర త్రిశంకోస్సంబంధిని తస్మిన్ క్రతౌ, బ్రా
హ్మణేషు-బ్రహ్మర్షిషు, సమాగతేషు విశ్వామిత్రభయాదుపాగతేషు
సత్సు, త్రిశంకోర్నృపాత్ + జుగుప్సావిరామేత్యాదినాపంచమీ ॥
జుగుప్సయా శాఖాంతరంప్రవిష్టః, జాతిభ్రష్టోస్మత్పరిపంథినం శరణం
గతశ్చండాలోయం యజమానః, క్షత్రియశ్చ యాజకస్తస్మాత్తత్ర గ
మనమనుచితమిత్యుత్పన్నమనస్సంకోచేనేతి భావః ॥ అనాగతాన్సం
ప్రాప్తాన్, వసిష్ఠస్య పుత్రాన్ అయం విశ్వామిత్రః శాపేన శ్వ
భక్షకానకరోత్ యతోస్మదుపక్రాంతయాగం ప్రతిషేద్ధుం యానసమా
గతాస్త ఇమే వసిష్ఠస్యపుత్రాఃఅతః శ్వమాంసభక్షకాభవంత్వితి శశాపే
త్యర్థః ॥ ౧౪౮ ॥ —తత ఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, క్రతుభుజ ఇ
తి క్రతుభుజః తేషామింద్రాదిదేవానాం, వర్గః-సంఘోపి, స్వర్గాద
నవతీర్ణః జుగుప్సయైవ అనవతరతిసతిహావిర్భాగాన్ గృహీతుమితి శే
షః ॥ ౧౪౯ ॥ —అయమితి ॥ మహాత్మా-మహానుభావోయం విశ్వా

తపసాం ప్రభావాదారోపయామాస దివం త్రిశంకుమ్ । నీలాంబరం నిహ్నుతరాజవేషం వర్షానిశీథాదవిశేషవేషమ్ ॥ ౧౬౦ ॥ అపాతయత్స్వర్గముపాశ్రయంతం సంజాతమన్యుశ్శతమన్యురేనమ్ । తతో౽వలమ్బ్య స్వనియోగశంకుం లేభే త్రిశంకుర్గగనే ప్రతిష్ఠామ్ ॥ ౧౬౧ ॥

మిత్రః, తపసాం ప్రభావాత్తపస్సామర్థ్యాత్, త్రిశంకుం దివం-స్వర్గం, ఆరోపయామాస-ఆరోపితవాన్, + రుహేర్ణ్యన్తాల్లిట్ ॥ రుహః పో౽న్యతరస్యామితి పకారః ॥ గతిబుద్ధీత్యాదినా అణికర్తుః ణౌ కర్మత్వం ॥ కీదృశం త్రిశంకుం నీలమంబరం వాసో వ్యోమ చ యస్య తం ఏకత్ర చండాలాకృతిధారిత్వాదన్యత్ర మేఘావరణజనితాంధకారావృతత్వాచ్చేతి భావః ॥ ని ॥ అంబరం వాససి వ్యోమ్నీతి విశ్వః ॥ తథా నిహ్నుతః-ఆచ్ఛాదితః, రాజవేషో నృపనైపథ్యం, చంద్రప్రకాశశ్చ యస్మిన్ తం ॥ ని ॥ రాజా ప్రభౌ నృపే చంద్రే యక్షే క్షత్రియశక్రయోరితి విశ్వః ॥ అత ఏవ వర్షానిశీథాత్-ప్రావృట్కాలార్ధరాత్రాదవిశేషో విశేషరహితో వేషో యస్య తం అర్ధరాత్రతుల్యాకారమిత్యర్థః ॥ ని ॥ స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షా ఇతి ॥ అర్ధరాత్రనిశీథౌ ద్వావితి చామరః ॥ శ్లేషాలంకారః ॥ ఇంద్రవజ్రావృత్తం ॥ ౧౬౦ ॥ —అపాతయదితి ॥ తతస్తదనంతరం శతం మన్యవః క్రతవో యస్య శతమన్యురింద్రః ॥ సంజాతమన్యుః చండాలం కిమితి స్వర్గమారోపితవానితి సముత్పన్నక్రోధస్సన్ ॥ ని ॥ మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీత్యమరః ॥ స్వర్గముపాశ్రయంతం-ప్రవిశంతమేనం త్రిశంకుమపాతయత్-పాతయామాస, తతో౽నంతరం త్రిశంకుః పతమాన ఇతి శేషః ॥ అస్య మహాత్మనో విశ్వామిత్రస్య, నియోగశంకుం త్వమత్రైవ తిష్ఠేత్యాజ్ఞారూపాలంబనయష్టివిశేషం అవలంబ్యావష్టభ్య, గగనే ప్రతిష్ఠాం స్థితిం, లేభే-ప్రాప, ఏతన్నియోగావలంబేన అంతరిక్షే స్థితో

౮ ॥ తతో గీర్వాణగణప్రార్థనయా పరిత్యక్తపూర్వాం తదన్తర్ధానక
ర్తారం తతో తపఃప్రత్యూహకరాః పరిత్యజ్య తీర్థే పశ్చిమాయాం దిశి
పుష్కరే పుష్కలం తపశ్చరంతమముమంబరీషయజ్ఞపశునాశే ప్రాయ
శ్చిత్తార్థం బహ్వీభిర్గోభిః క్రీత్వా నరపశుతాం నీయమానస్తాప
దృచీకస్య మధ్యమపుత్రశ్శునశ్శేఫస్త్రాణమయాచత ॥ ౧౬-౫ ॥

ఘూదిత్యర్థః ॥ మహాత్మానః కింవాం త్రుంసతీపన్నిప తితీఘః మిం॥ ఉపసా
తివృత్తమ ॥ ౧-౧ ॥ —— తత ఇతి ॥ తతః-ప్రశాంతే గణగణప్రస్తావ
నానంతరం, గీర్వాణగణప్రార్థనయా పురందరాదిబృందారకబృం
దయాచ్ఛయా, పరిత్యక్త-విసృష్టా, భువనాంతరసర్గాంతరకర్తృస్వర్గాం
తరరచనైవ కర్మ యేనతథా తేన దక్షిణస్యాం-దిశి తపఃప్రత్యూహం ప్ర
షావిఘ్నః ॥ ని ॥ విఘ్నాంతరాయప్రత్యూహా ఇత్యమరః ॥ పశ్చి
మ్యాతస్సంజాత ఇతి పశ్చిమాయాం దిశి, పుష్కరే-తీర్థవిశేషే, పుష్క
లం-సమగ్రం, తపశ్చరంతమముం విశ్వామిత్రం, అంబరీషస్య మహారా
జస్య యజ్ఞపశునాశనిమిత్తే ప్రాయశ్చిత్తార్థం-ప్రాయశ్చిత్తం నా
మ ప్రారబ్ధకర్మలోపజనితదురితనాశకం, అవశ్యకర్తవ్యకర్మ
విశేషః ॥ తదర్థం బహ్వీభిర్నేకాభిః స్వ్యాకారైః సర్వైః +వో
తోగుణనవనాదిజేపే ॥ గోభిర్మూల్యభూతాభిః, క్రీత్వా-క్రయద్ర
వ్యదానేనోపక్రమ్య, నరపశుతాం నీయమానః ప్రాప్యమానః స్వస్య
శున్యశ్శేఫస్త్వేన విధిబోధితత్వాదితిభావః ॥ తాపనీదనీ ఋచీకస్య
ఋచీకనామ్నః కస్యచిద్దరిద్రబ్రాహ్మణస్య, శునశ్శేఫః-శునశ్శేఫనామా
శునఇవశేఫోయస్యేతి విగ్రహః+శేపుచ్ఛలాంగూలాని శేపః ఇత్యలుక్
మధ్యమపుత్రః శునః పుచ్ఛః శునోలాంగూలః ఇత్యాద్యన్యతమపుత్రా
పేక్షయా మధ్యమోయః పుత్రః మధ్యమః స పుత్రః +మధ్యమస్య ఇతి
మపత్రత్రయే * పితా జ్యేష్ఠమవిక్రేయం మాతా చాయాం సీయసం చక్రే
తమధ్యమం మన్యే రాజపుత్రయస్వనామితి రామాయణే ౯ నై

ఆయోధ్యాం గతవాన్ స్వతనయానిరాయోనసక్షిగా వేనమున్న్షిపరాజ్ఞుక్ష్వా
స్తైశ్శైహాంచ బృందాది, బ్రశ్నాపెంపనిస్రక్ష యిదశా। దత్వాగాథ ద్వ
యమప్రత్రా న్యమెంచోప్రెపెందాభ్యామ బరీషం శునశ్శేఫ-చ పరిఫ్రా
వోక్తత్రైవత ॥ శరణమయాచత అపనోహం మత్ప్రాణసంరక్షణం దు
ర్లభ్యే ప్రార్థితవానిత్యర్థః ॥ నను ఋచీకోయం బ్రాహ్మణః తత్క
థం సర్వగోపకపూరణాయ పశ్వర్థం స్వపుత్రదానరూపం పాపం కృ
తవాన్, కిం చ ఆత్మా వై పుత్రనామాసీతి శ్రుతేః ॥ పుత్రస్యాత్మరూప
త్వాత్ అత్మహంత్రృపాపప్రసంగాచ్చేతి చేత్ ॥ సత్యం బుభుక్షిత
స్యాపన్నత్రాణేవ సమాన్యావత్, తదుక్తమ్ * త్యజేత్ క్షుదార్తా మ
హిళా పుత్రం ఖడ్గం క్షుధార్తా భుజగస్స్వమండమ్ । బుభుక్షితః కిం
న కరోతి పాపం క్షీణా నరా నిష్కరుణా భవంతి ॥ అన్యచ్చ * అన్యదగ్నో
వరస్యార్థే కిం న కుర్వంత్యసాంప్రతమితి ॥ అతస్తథా కృతవానిత్యలమ
తిప్రసంగేన ॥ ౧౬-౨౧ ॥ ——౨౨ ॥ తతః కిం కృతవాన్ నిరీక్ష్యత ఆహ ॥ అ
యమితి ॥ అయమితి పురోవర్తినో నిర్దేశః ॥ భగవానుత్పత్తిం చ వి
నాశం చేత్యాది కల్యాణః విశ్వామిత్రః ॥ నిజతనయవినిమయేన-స్వపుత్ర
ప్రత్యర్పణేన, ఏనం శునశ్శేఫం రక్షితుం-పాలయితుమున్ముఖః * సర్వ
కామసమృద్ధస్య హ్యశ్వమేధస్య యత్ఫలమ్ । తత్ఫలం లభతే విప్రో సేరక్షితే
శరణాగతే ఇతి ॥ శరణాగతరక్షణే మహాఫలశ్రవణాత్ నిజతనయార్పణే
నాప్యేనం పరం భావనిర్బంధాన్మోచయిష్యే కృతనిశ్చయస్సన్నిత్యర్థః॥
పరాజ్ఞునైత్యః వినిమయానంగీకారేణ ప్రతికూలేభ్యః మధుష్యందః
ఆదిగ్య్ఫాంలేభ్యః మధుష్యంద ప్రముఖేభ్యః ॥ తేభ్యో నిజతనయేభ్యః
శాపేన వసిష్ఠతనయవత్ శ్వభక్షకావస్థాం దత్వా వసిష్ఠతనయా ఇవ
శ్వమాంసభోజినో భవంతి ఇతి శప్త్వేత్యర్థః ॥ ని ॥ దశావరావస్థాయా
మితివిశ్వః ॥ గాథాద్వయప్రీతాభ్యాం-గాథయోరింద్రోపేంద్ర ప్రసా
దకసూక్తివిశేషయోర్ద్వయేన శునశ్శేఫగీతేన ప్రీతాభ్యాం-సంతుష్టా

ర్ణమనోరథౌ కారయామాస ॥ ౧౬౩ ॥ తతస్తపస్యంతమేనం మేన కాసంగతస్తపోభంగశ్చిరమంగీచకార ॥ ౧౬౪ ॥ పశ్చాత్పశ్చాత్తాపాభిభూతో౾యముత్తరే భూభృతికౌశికీతీరే ఘోరం తపశ్చచార ॥౧౬౫ తత్ర జంభారిప్రహితాం రంభాం శైలీభవేతిశప్త్వా పూర్వస్యాందిశి ని

ఖ్యామింద్రోపేంద్రాభిఖ్యం, యాగాధిష్ఠాతృదేవతాఖ్యం అంబరీషం శునశ్శేఫంచేత్యుభౌ పరిపూర్ణమనోరథౌ-సంపూర్ణాభిలాషౌ కారయామాస ॥ ఇంద్రోపేంద్రసంతోషోత్పాదనపూర్వకం యజ్ఞస్య సాంగత్వాపాదనేన అంబరీషమనోరథం ప్రాణపరిత్రాణేన శునశ్శేఫమనోరథంచ పూరయామాసేత్యర్థః ॥ ౧౬౩ ॥ —తతఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, తపస్యంతం-తపఃకుర్వాణం, తపోనిష్ఠమిత్యర్థః ॥ ఏనం విశ్వామిత్రం మేనకాయాః మేనకాఖ్యాయా అప్సరసస్సంగతః-సంగాత్, + పంచమ్యాస్తసిః ॥ తపోభంగస్తపోవిఘ్నః కర్తా, చిరం-బహుకాలం, అంగీచకార-అనుససార, మేనకాసంభోగతాత్పర్యేణ చిరకాలమయంపరిత్యక్తనియమోభూదితిభావః ॥ తపోభంగస్యప్రాబల్యం బోధయితుం కర్తృకర్మవ్యత్యాసః ॥ ౧౬౪ ॥ —పశ్చాదితి॥ పశ్చాత్తదనంతరమయం విశ్వామిత్రః పశ్చాత్తాపేనకిమేతదసదాచరితమంగీకృతమిత్యనుతాపేనాభిభూతః ఆక్రాంతస్సన్నుత్తరే - ఉత్తరస్మిన్ భూభృతి-హిమవత్పర్వతే + పూర్వాదిభ్యోనవభ్యోవేతివికల్పాత్ స్మిన్నాదేశాభావః ॥ కౌశిక్యాస్తత్రత్యాయాః స్వభగిన్యా నద్యాస్తీరే ఘోరమత్యుగ్రం తపశ్చచార ॥తథాచశ్రీరామాయణే*కౌశికీపరమోదారాప్రవృత్తాచమహానదీ । దివ్యపుణ్యోదకారమ్యాహిమవంతముపాశ్రితా ॥లోకస్యహితకామ్యార్థంప్రవృత్తాభగినీమమేతిశ్రీరామంప్రతి స్వేనైవోక్తమ్ ॥ ౧౬౫ ॥ —తత్రేతి ॥ తత్ర హిమవత్పర్వతే, జంభారిణా-జంభాఖ్యదైత్యద్వేషిణేంద్రేణ, ప్రహితాం-తపోవిఘ్నార్థంప్రేషితాం, రంభామప్సరసం ॥ ని ॥ స్త్రియాంబహు

రస్తనిశ్వాసంతపశ్చరత్యముష్మిన్నూష్మణా తపోగ్నేరుద్విగ్నామరసఖ
స్త్వామరసాసనస్సన్నిధాయ జితేంద్రియత్వాద్బ్రహ్మర్షిరసి వసిష్ఠో
ప్యేవం వ్యాహరతుభవంతమిత్యభాషత ॥ ౧౬ ॥ వ ॥ అసౌ వసిష్ఠ
నిర్దేశాద్బ్రహ్మర్షిత్వమవిందత । యథోపనయసంస్కారాద్ద్విజ

ష్వప్సరసస్స్వర్వేశ్యా ఊర్వశీముఖాః ॥ ఊర్వశీమేనకారంభాఘృతా
చీదతిలోత్తమేత్యమరః ॥ శైలీ-శిలామయీ, మయడర్థేఽణ్ ॥ శిలా
రూపాభవేతి శప్త్వా శాపేన పాషాణావస్థాం దత్వేత్యర్థః ॥ పూర్వ
స్యాందిశి-ప్రాచ్యాం, నిరస్తనిశ్వాసం-నిరుద్ధప్రాణసంచారం యథాత
థా రేచకపూరకకుంభకలక్షణప్రాణాయామసహితమిత్యర్థః॥ అము
ష్మిన్విశ్వామిత్రే తపశ్చరతి మహోగ్రతపోనిష్ఠాపరతంత్రేసతి తపో
గ్నేస్తపోరూపవహ్నేరూష్మణా సంతాపజనకజ్వాలయా, ఉద్విగ్నా
విహ్వలాః యేఅమరా దేవాస్తేషాంసఖాతత్సఖః భయసంభ్రాంతాఖి
లగీర్వాణసహితస్సన్నిత్యర్థః + రాజాహస్సఖిభ్యష్టజితిటచ్ ॥ త్వా
మరసాసనో-బ్రహ్మా, సన్నిధాయ-సన్నిహితోభూత్వా, జితేంద్రియ
త్వాద్విషయప్రవృత్తిప్రతిరోధేన శిక్షితేంద్రియగ్రామత్వాద్ధేతోః బ్ర
హ్మర్షిరసి జాతః వసిష్ఠోపి త్వత్ప్రతిపక్షోపి భవంతమేవం బ్రహ్మర్షి
రసీతి వ్యాహరతు-వదతు, మదనుగ్రహాదితి శేషః ॥ తథైవ తవ మ
నసివిద్యతఇతిభావః ॥ ఇతీత్థమభాషత ॥ ౧౬ ॥ —అ ॥ తతఃకింత
త్రాహ ॥అసావితి ॥అసౌవిశ్వామిత్రః వసిష్ఠస్యనిర్దేశాన్నిరూపణా
ద్బ్రహ్మర్షిత్వం-బ్రాహ్మణఋషిత్వం, ద్విజన్మనీఉత్పత్తికర్మభ్యాం యస్య
సద్విజన్మా-బ్రాహ్మణః, ఉపనయసంస్కారాదుపనయనరూపసంస్కా
రాద్బ్రహ్మవర్చసంయథా బ్రహ్మతేజఇవఅవిందత-అలభత+ బ్రహ్మహ
స్తిభ్యాం వర్చసఇతిఅచ్ప్రత్యయః ॥ అత్రయథాశబ్దఃఇవార్థకః ॥
ఇవవ ద్వాయథాశబ్దాఇతి దండ్యాచార్యానుశాసనాత్ ॥ అతఏవోప

స్వాబ్రహ్మాపర్వసమ్ ॥ ౧౬౭ ॥ ఇతిజనకపురోధశ్శ్లాఘితో గాధిసూను స్సహనృపతనయాభ్యాం శర్వరీంతత్రనీత్వా । విధివదదిశదర్ఘ్యం పుష్పవద్దర్భాగ్రగర్భం సరసిజదయితాయజ్యోతిషేఛాందసాయ ॥ ౧౬౮॥

౪ ॥ తదను రామలక్ష్మణనిరీక్షణకౌతుకాదనవరతపతితేన [వికచకువల

మా ॥ ౧౬౭ ॥ —ఇతీతి ॥ ఇత్యుక్తప్రకారేణ జనకస్య పురోధసా-పురోహితేన, శతానందేన, శ్లాఘితః-ప్రశంసితః, గాధిసూనుర్విశ్వామిత్రః, నృపతనయాభ్యాంసహ-శ్రీరామలక్ష్మణాభ్యాంసాకం, తత్రయజ్ఞశాలాయాంశర్వరీం-రాత్రిం, నీత్వా-గమయిత్వా,సరసిజదయితాయ-పద్మబాంధవాయ,ఛాందసాయ-ఛందోమయాయ,సంధ్యాత్రయేపి క్రమేణ ఋగాదివేదత్రయమయత్వాదితిభావః ॥తథాచశ్రుతిః॥ ఋగ్భిఃపూర్వాహ్ణే దివిదేవఈయతే ॥ యజుర్వేదేతిష్ఠతిమధ్యే అహ్నః సామవేదేనాస్తమయేమహీయతఇతి జ్యోతిషే-సూర్యాయ, పుష్పవద్దర్భాగ్రగర్భం-పుష్పదర్భాంకురమిశ్రం, తథాభూతస్యైవ శాస్త్రచోదితత్వాదితిభావః ॥ ఉక్తంచ జ్ఞానవాసిష్ఠే * దత్వార్ఘ్యంకీర్ణకుసుమం ప్రణమ్యాశుప్రదక్షిణైః । విష్ణుమాహుద్విజో వాక్యైరంభోదమివచాతకఇతి ॥ అర్ఘార్థం పూజార్థం ద్రవ్యమర్ఘ్యం జలాంజలిః + పాదార్ఘాభ్యాంచేతియత్ప్రత్యయః ॥ ని ॥ మూల్యేపూజావిధావర్ఘః॥ షట్సుత్రిష్వర్ఘ్యమర్ఘార్థ ఇతిచామరః ॥ విధివత్-విధ్యర్హంయథాశాస్త్రమిత్యర్థః + తదర్హమితివతిప్రత్యయః ॥ అదిశత్ దత్తవాన్, అత్రశ్రుతిః ॥ * తమహావాఏతేబ్రహ్మవాదినః పూర్వాభిముఖాస్సంధ్యాయాం గాయత్ర్యాభిమంత్రితాఆపఊర్ధ్వం విక్షిపంతి తాఏతాఆపోవజ్రీభూత్వా తానిరక్షాగ్ంసిమందేహారుణాద్వీపేప్రక్షిపంతీతి ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౧౬౮ ॥ —తదన్వితి ॥తదనుఅర్ఘ్యప్రదానానంతరం, విశ్వామిత్రః రామలక్ష్మణయోః కర్ణయోః నిరీక్షణకౌతుకాద్విలోకనకౌతూహలాద్ధేతోః ॥ ని ॥ కౌతూహలం కౌతుకం

యనిచయోపచీయమానమేచకమరీచిమలిమ్లుచేన పౌరనారీజనలోచనరోచిషా కవచితనరపతిపథాం జనకరాజధానీం విశ్వామిత్రః ప్రవిశ్య దశరథతనయావిదమభాషత ॥ ౧౬ ॥ అస్యాంఖలునగర్యామారబ్ధయజ్ఞస్య రాజ్ఞో జనకస్య భాగధేయాత్సీతానామధేయభాజనమజని చ కుతుకంచకుతూహలమిత్యమరః ॥ అనవరతమతి తేన-నిరంతరప్రసృతేన, వికచకువలయానాముత్ఫుల్లనీలోత్పలానాం, నిచయేన-సమూహేన, ఉపచీయమానా-ప్రవర్ధమానా, యా మేచకమరీచిశ్శ్యామలకాంతిః ॥ ని ॥ కృష్ణేనీలాసితశ్యామకాలశ్యామలమేచకాఇత్యమరః ॥ తస్యాః మలిమ్లుచేన- పాటచ్చరేణ, తిరస్కారకేణేతియావత్ ॥ తద్వస్మిన్నలవణేన-నేత్యర్థః ॥ అతఏవోపమా॥ని ॥ ప్రతిరోధిపరాస్కందిపాటచ్చరమలిమ్లుచాఇత్యమరః ॥ పౌరనారీణాం-పురసుందరీణాం, లోచనరోచిషా-నయనకాంత్యా, కవచితః-సంవలితః, నరపతేః పంథా నరపతిపథః రాజమార్గోయస్యాస్తాం + ఋక్పూరిత్యాదినాసమాసాంతః ॥ రాజానోధీయంతేస్యామితి రాజధానీ ॥ జనకస్య రాజధానీ జనకరాజధానీ మిథిలానగరీ తాం + కరణాధికరణయోశ్చేత్యధికరణార్థేల్యుట్ప్రత్యయః ॥ ప్రవిశ్య దశరథతనయా-శ్రీరామలక్ష్మణౌ, ప్రతీదం వచనమభాషత ॥ ౧౬ ॥ —— అ ॥ తదేవాహ ॥ అస్యామితి ॥ అస్యాం నగర్యాం-మిథిలాయాం, ఖలుశబ్దః ప్రసిద్ధార్థకః భగవతీ-పూజ్యా, రత్నానిమణయోగర్భేయస్యాస్సా రత్నగర్భాభూః ॥ ని ॥ జగతీరత్నగర్భాచేత్యమరః ॥ ఆరబ్ధయజ్ఞస్యోపక్రాంతసవనస్య, రాజ్ఞః హలముఖకర్షణేన-యజ్ఞభూమిం శోధయతఇత్యర్థః॥ భాగధేయాద్భాగ్యాద్ధేతోః ॥ ని ॥ దైవందిష్టంభాగధేయం భాగ్యం స్త్రీనియతిర్విధిరిత్యమరః ॥సీతాలాంగలపద్ధతి స్తజ్జన్యత్వాత్సీతేత్యన్వర్థసంజ్ఞా ॥ ని ॥ సీతాలాంగలపద్ధతిరిత్యమరః ॥ సీతేతినామధేయస్యనామ్నోభాజనం-పాత్రం+ నామరూపభాగేభ్యః స్వార్థేధేయోవక్తవ్య

జనత్కన్యారత్నం రత్నగర్భాభగవతీ ॥ ౧౭౦ ॥ అస్యాఃపురః కిమప
రం మాహాత్మ్యం ॥ కుతః ॥ ౧౭౧ ॥ ప ॥ దేవ్యాయస్యావసనముదధిః
పీఠికాహాటకాద్రిర్హారస్సింధుస్స్వగరతనయస్స్వర్గమార్గైకబంధుః ।
క్రీడాశైలఃపరమపురుషక్రోడదంష్ట్రాచతస్యాస్సీతామాతుర్జగతిమి

ఇత్యుభయత్రాపి ధేయప్రత్యయః ॥ కన్యారత్నం-శ్రేష్ఠాంకన్యామి
త్యర్థః ॥ అజీజనత్-జనయామాస, రత్నగర్భాయాస్తస్యాః రత్నజ
ననం యుక్తమేవేతిభావః + జనేర్ణౌచఙ్యుపధాయాహ్రస్వోభ్యా
సదీర్ఘశ్చ ॥ ని ॥ రత్నంశ్రేష్ఠేమణావపీతివిశ్వః * జాతౌజాతౌచ య
చ్ఛ్రేష్ఠం తద్రత్నమభిధీయతఇత్యభిధానాత్ ॥ ౧౭౦ ॥ — అస్యా
ఇతి ॥ అస్యాః పురోమిథిలానగర్యాః, అపరం-ఇతోన్యన్మాహాత్మ్యం,
మహానుభావత్వం కిం వర్ణనీయమస్తి నకించిదస్తీత్యర్థః ॥ కుతఃయ
తః యస్మాత్కారణాత్ ॥ ౧౭౧ ॥ —దేవ్యాఇతి ॥ యస్యాదేవ్యా
భూదేవ్యాః, ఉదకానిధీయంతేస్మిన్నిత్యుదధిః - సముద్రః + ఉదక
స్యోదస్సంజ్ఞాయామిత్యుదకశబ్దస్య ఉదాదేశః ॥ వసనం-వస్త్రం, త
థా హాటకాద్రిస్స్వర్ణాచలః ॥ ని ॥ స్వర్ణం సువర్ణంకనకంహి
రణ్యంహేమహాటకమిత్యమరః ॥ అల్పంపీఠం పీఠీ సైవపీఠికా ఉపవేశ
నపీఠం + గౌరాదిత్వాత్ జీష్ ॥ తతః స్వార్థేకః కేణఇతిహ్రస్వః
తథాసగరతనయానాంకపిలకోపానలదగ్ధానాంస్వర్గమార్గేఏకబం
ధుః-ముఖ్యసుహృత్- స్వర్లోకప్రాపికేత్యర్థః ॥ సింధుస్సరిత్-
మందాకినీతియావత్ ॥ హారోముక్తాకలాపః ॥ ని ॥ దేశేనదవిశేషేచ
బ్ధౌ సింధుర్నాసరితిస్త్రియామిత్యమరః ॥ తథా పరమపురుషః-పు
రుషోత్తమో విష్ణుః, సచాసౌ క్రోడోవరాహశ్చ తస్యదంష్ట్రా దంత
విశేషశ్చ క్రీడాశైలో-విహారాచలః, సర్వత్రాభూదితి శేషః ॥ త
స్యాస్సీతామాతుస్సీతాజనన్యాః-భూదేవ్యాః, జగతి-జగత్సు వర్త్యర్థః
మిథిలాం పరిచ్ఛిన్నతయా వర్తమానాం మిథిలానగరీం సూతికాగా

థిలాంసూతికాగేహమాహుః ॥ ౧౨౨ ॥ వ ॥ అత్రసీతావివాహార్థమ
మమ్రైరపిదుష్కరమ్ । జనకఃకల్పయామాస ధనురారోపణంపణమ్ ॥
౧౨౩ ॥ ఇతి ॥ తతోమహర్షిర్జనకస్యరాజ్ఞస్సభాంసుధర్మాసదృశీం
హం-సూతికాగృహమాహుః-బ్రువంతి, యతఏవమపరిమేయానుభా
వాయాః భూదేవ్యాః మిథిలాం సూతికాగేహం కథయంత్యతోస్యామా
హాత్మ్యం కిమన్యద్వక్తవ్యమస్తీత్యర్థః + బ్రువః పంచానామిత్యా
దినాణలాదేశః ॥ బ్రువఆహాదేశశ్చ అత్రాద్యాదిమహాపరంజకత్వేన
వసనత్వాదిరూపణాత్సమస్తవస్తువర్తిరూపకాలంకారః ॥ * ఆరోపవి
షయస్యస్యాదతిరోహితరూపిణః । ఉపరంజకమారోప్యమాణంతద్రూ
పకంమతమితిలక్షణాత్ ॥ అత్ర తథాల్పీయస్యాం మిథిలాయాంసాగ
రాంబరాదిమత్తయా మహీయస్యా భూదేవ్యా ఆధేయత్వకథనాదధి
కప్రభేదోలంకారః ॥ తదుక్తమ్ ॥ * ॥ ఆధారాధేయయోరానురూ
ప్యాభావోధికోమతఇతి ॥అయంచోక్తరూపకానుప్రాణితఇతిసంకరః॥
మందాక్రాంతావృత్తం ॥ ౧౨౨ ॥ అత్రేతి ॥ అత్రమిథిలాయాం -
సీతోత్పత్తిసమయే జనకోరాజాపితాచ ॥ ని ॥ తాతస్తుజనకఃపితే
త్యమరః - సీతాయావివాహార్థమమరైరింద్రాదిభిరపికిముతాన్యైరి
తిభావః - దుష్కరంకర్తుమశక్యం + ఈషద్దుస్సుష్విత్యాదినాఖల్
ప్రత్యయః - ధనుషఃహరకోదండస్య - ఆరోపణంఅవనమనం - పణం
మూల్యంకల్పయామాసయోవాకోవాఇదం ధనురారోపయతి తస్మై
ఇయంకన్యాదీయతే నత్వన్యస్మాఇతి ప్రతిజ్ఞాతవానిత్యర్థః ఇతి ॥ ఇ
దమభాషతేతి పూర్వేణసంబంధః ॥ ని ॥ పణోద్యూతాదిషూత్సృ
ష్టైభృతౌ మూల్యేధనేపిచేత్యమరః ॥ ౧౨౩ ॥ తతఇతి ॥ తతః ॥ సీతా
వృత్తాంత కథనానంతరం - మహర్షిర్విశ్వామిత్రః- ఋషిలక్షణము
క్తం । సుధర్మాసదృశీందేవసభాసమాం ॥ ని ॥ స్యాత్సుధర్మాదే
వసభేత్యమరః - జనకరాజస్య సభాస్థానం ప్రాపేడేప్రాప-త్తథా

ప్రాపేదే । తౌ చాపతుశ్చాపవిలోకలోలౌ సచాపకౌ కోసలరాజపుత్రౌ ॥ ౧౭౪ ॥ గ ॥ తత్రవిధివదభ్యర్చితః కథితదశరథతనయవృత్తాంతః కౌశికః- కౌశికప్రముఖైరమరైరస్త్రతుల్యమహత్తరదేవరాతే నిక్షిప్తం విశేషతస్సీతాశుల్కార్థం మయా రక్షితమిదమితి జనకేన

చాపవిలోకలోలౌ ధనుర్దర్శనలాలసౌ ॥ ని ॥ లోలుపో లోలుభో లోలో లంపటో లాలసశ్చస ఇతి యాదవః- కులేచ చాపాభ్యాం సహ సచాపకౌ ధన్వినౌ- ఇతి ధనుర్విద్యావిశారదత్వం సూచ్యతే + తేన సహేత్యాదినా బహువ్రీహిః శేషాద్విభాషేతి కప్ప్రత్యయః- కోసలరాజపుత్రౌ రామలక్ష్మణౌ చ- ఏతేన మహాకులీనత్వాదిసకలగుణసంపత్తిస్సూచ్యతే- ఆపతుః ప్రాప్తవంతౌ - ఉపజాతివృత్తం - లక్షణం తూక్తం ॥ ౧౭౪ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర సభాయాం- కుశవంశసంభూతత్వాత్ కౌశికో విశ్వామిత్రః * కుశవంశసముద్భూతం కౌశికం రఘునందన ఇతి శ్రీరామాయణే- విధివద్యథాశాస్త్రమభ్యర్చితః పూజితః-రాజ్ఞేతి శేషః-తథా కథితః ఉపవర్ణితః దశరథతనయస్య వృత్తాంతో వంశప్రశంసాదిప్రవృత్తిర్యేన స తథోక్తస్సః ॥ ని ॥ వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాన్త ఇత్యమరః- తథా కౌశికప్రముఖైర్మహేంద్రాదిభిరమరైః ॥ ని ॥ మహేంద్రగుగ్గులూలూకవ్యాలగ్రాహిషు కౌశిక ఇత్యమరః- అస్త్రతుల్యమహత్తరే అస్త్రద్వంశశ్రేష్ఠ దేవరాతే రాజ్ఞి- నిక్షిప్తం విన్యస్తం విశేషతో విశేషాకారేణ- సీతాయాశ్శుల్కార్థం వివాహపణార్థం- తదారోపణస్యైవ సీతాప్రదానమూల్యత్వాదితి భావః ॥ని॥ శుల్కో (స్త్రీ)(స్త్రీ)ధనేపి చేత్యమరః- మయా రక్షితం గుప్తమిదం ధనురితి శేషః-ఇత్యుక్త్వా- ఇతి నైవగమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగః - జనకేన ప్రదర్శితస్య చాపస్యారోపణాయ అవనమనాయ - రామభద్రం సంజ్ఞాపయామాస- నన్వీశ్వరేణ ధనుర్దేవరాతే న్యాసభూతతయా నిక్షిప్తమితి రామాయణే దాశరథిము కే - అహేంద్రాదిభిరితి కథమేతద్గచ్ఛతీతి

తపసాం ప్రభావాదారోపయామాస దివం త్రిశంకుమ్ । నీలాంబరం నిహ్నుతరాజవేషం వర్షానిశీథాదవిశేషవేషమ్ ॥ ౨౦ ॥ అపాతయత్స్వర్గముపాశ్రయంతం సంజాతమన్యుశ్శతమన్యురేనమ్ । తత్రావలమ్బ్య స్వనియోగశంకుం లేభే త్రిశంకుర్గగనే ప్రతిష్ఠామ్ ॥ ౨౧ ॥

మిత్రః, తపసాం ప్రభావాత్తపస్సామర్థ్యాత్, త్రిశంకుం దివం-స్వర్గం, ఆరోపయామాస-ఆరోపితవాన్, + రుహేర్ణ్యన్తాల్లిట్ ॥ రుహః పోన్యతరస్యామితి పకారః ॥ గతిబుద్ధీత్యాదినాఽణికర్తుః కర్మత్వం ॥ కీదృశం త్రిశంకుం నీలమంబరం వాసో వ్యోమచ యస్య తం ఏకత్ర చండాలాకృతిధారిత్వాదన్యత్ర మేఘావరణజనితాంధకారావృతత్వాచ్చేతి భావః ॥ ని ॥ అంబరం వాససి వ్యోమ్నీతి విశ్వః ॥ తథా నిహ్నుతః-ఆచ్ఛాదితః, రాజవేషో నృపనైపథ్యం, చంద్రప్రకాశశ్చ యస్య తం ॥ ని ॥ రాజా ప్రభౌ నృపే చంద్రే యక్షే క్షత్రియశక్రయోరితి విశ్వః ॥ అతఏవ వర్షానిశీథాత్-ప్రావృట్కాలార్ధరాత్రాదవిశేషో విశేషరహితో వేషో యస్య తం అర్ధరాత్రతుల్యాకారమిత్యర్థః ॥ ని ॥ స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాంభూమ్ని వర్షా ఇతి ॥ అర్ధరాత్రనిశీథౌ ద్వావితి చామరః ॥ శ్లేషాలంకారః ॥ ఇంద్రవజ్రావృత్తం ॥ ౨౦ ॥ —అపాతయదితి ॥ తతస్తదనంతరం శతం మన్యవః క్రతవో యస్య శతమన్యురింద్రః ॥ సంజాతమన్యుః చండాలంకిమితి స్వర్గమారోపితవానితి సముత్పన్నక్రోధస్సన్ ॥ ని ॥ మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీత్యమరః ॥ స్వర్గముపాశ్రయంతం-ప్రవిశంతమేనం త్రిశంకుమపాతయత్-పాతయామాస, తతోఽనంతరం త్రిశంకుః పతమాన ఇతి శేషః ॥ అస్య మహాత్మనో విశ్వామిత్రస్య, నియోగశంకుం త్వమత్రైవ తిష్ఠేత్యాజ్ఞారూపాలంబనయష్టివిశేషం అవలంబ్యావష్టభ్య, గగనే ప్రతిష్ఠాం స్థితిం, లేభే-ప్రాప, ఏతన్నియోగావలంబేన అంతరిక్షేస్థితో

౧౭౬ ॥ ప ॥ రామాకర్షణభగ్నకార్ముకభువాధ్వానేనరోదోరు
ధాదృప్తక్షత్రియకస్సితచ్ఛదకులేజీమూతనాదాయితమ్ । వీరశ్రీప్రథ
మప్రవేశసమయే పుణ్యాహఘోషాయితంమైథిల్యాఃకిలమానసేవరిణా

ర్వాపితనిజభుజగర్వాబభౌ పురిత్యర్థః - శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తం
౧౭౬ ॥—॥ రామేతి ॥ రామాకర్షణేన శ్రీరామకర్తృకాకర్షణే
న- భగ్నంవిదళితంయత్కార్ముకంతస్మాద్భవతీతితథోక్తేన- తథారో
దసీద్యావాభూమీరుణద్ధ్యావృణోతీతిరోదోరుధా ॥+॥ అన్యేభ్యోపి
దృశ్యతఇతిక్విప్ సర్వవ్యాపినేత్యర్థః ॥ ని ॥ ద్యావాభూమీచరోద
సీ ఇత్యమరః - ధ్వానేనధ్వనినాక(ర్త్రా) - దృప్తామదోద్రిక్తాయేక్ష
(త్రా)ఃక్షత్రియాః- అత్రజాతివాచినాక్షత్రశబ్దేనతజ్జన్యాఃక్షత్రియా ల
క్ష్యంతేతేషాంయశఏవసితచ్ఛదకులంహంసశ్రేణీతి రూపకంతస్మిన్విష
యే ॥ ని ॥ హంసాస్తుశ్వేతగరుతఇత్యమరః - జీవనస్యజలస్యమూతఃపు
టబంధోజీమూతో మేఘః + మూతబంధనేపృషోదరాదిత్వాత్సాధుః ॥
ని॥ జీమూతౌ మేఘపర్వతావిత్యమరః జీమూతనాదేన జలధరగర్జితే
నేవాచరితంజీమూతనాదాయితం తస్యతన్నివారకత్వాదితిభావః +క
ర్తుఃక్యఙ్సలోపశ్చ - తతఃభావే క్తఃఅకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘ ఇతి
దీర్ఘః ఏవముత్తర(త్రా)పియోజ్యం-తథావీరశ్రియోవీరలక్ష్మ్యాః-ప్రథమ
ప్రవేశసమయే ప్రథమప్రవేశకాలే ॥ ని ॥ సమయాశ్శపథాచారకాలసి
ద్ధాంతసంవిద ఇత్యమరః - పుణ్యాహఘోషేణ స్వస్తివాచనరవేణే
వాచరితంపుణ్యాహఘోషాయితంపుణ్యంచ తదహశ్చపుణ్యాహమితి
+విశేషణమితిసమాసః॥ రాజాహస్సఖిభ్యష్టజితిటచ్ - పుణ్యసుదినా
భ్యామహ్నఃక్లీబతేతిక్లీబత్వం- తథామైథిల్యాస్సీతాయాః మానసేమ
నసిప్రవర్తమానఇత్యర్థః, పరిణయేవివాహవిషయేమాంగల్యతూర్యే
ణమాంగల్యార్థతూర్యధ్వనినేవాచరితం మాంగల్యతూర్యాయితంకి
లేతిసంభావనాయాం ॥ ని ॥ వార్తాసంభావ్యయోఃకిలేత్యమరః- ఉ

మేమాంగల్యతూర్యాయితమ్ ॥ ౧౭౭ ॥ ప ॥ రవఃకఠినకర్షణత్రుటి
తచాపజన్మాక్షణాద్దిశాంద్విరదఘీట్కృతైఃకృతహరిత్పతిస్వాగతః । జగ
ద్భ్రమణకౌతుకోచ్చలితరామకీర్త్యంగనా ప్రయాణపటహధ్వనింప్ర
థయతిస్మ తారాధ్వని ॥ ౧౭౮ ॥ గ ॥ తత్ర దశరథస్సీతాపరిణయవిహి
తనిర్ణయజనకప్రహితదూతాహూతః పురోహితాభ్యుపగమాన్మిథిలా

ప్తోపమాలంకారః- వృత్తంపూర్వవత్ ॥ ౧౭౭ ॥—॥ రవఇతి ॥ కఠిన
కర్షణాద్దృఢాకర్షణాద్ధేతోః త్రుటితః భగ్నః యశ్చాపః తస్మాజ్జన్మ
యస్యసతథోక్తఇతివ్యధికరణబహువ్రీహిః + అవజ్యోఽబహువ్రీహిః
వ్యధికరణోజన్మాద్యుత్తరపదఇతివామనః-క్షణాదతిశైఘ్ర్యేణదిశాంద్వి
రదఘీట్కృతైర్దిగ్గజఘీట్కారైహేతుభిఃస్వభయజనితైరేవేతిభావః॥
కృతోవిహితఃహరిత్పతిస్వాగతోదిగీశ్వర కర్తృకశోభనాగమన ప్ర
శ్నోయస్య స తథోక్తః - అతివేగేన దిగంతవ్యాపీత్యర్థః - రవః
ధ్వనిః- తారాధ్వనినక్షత్రమార్గే అంతరిక్షే జగద్భ్రమణకౌతుకాత్
లోకసంచారకౌతూహలాద్ధేతోః- ఉచ్చలితాప్రవృత్తారామస్య కీ
ర్తిరేవాంగనేతిరూపకం- తస్యాఃప్రయాణపటహధ్వనిం యాత్రార
మ్భే భేరీఝాంకారం - ప్రథయతి స్మ ప్రకటయతి స్మ తాదూప్యమవా
పేత్యర్థః - అత్రధనుర్భంగజనితధ్వనౌపటహధ్వనిత్వారోపణాదూ
పకాలంకారః - తథాన్యస్మిన్దిఘీట్కృతేష్వన్యకర్తృకస్వాగతత్వ
రూపణాద్వ్యధికరణరూపకమిత్యనయోరంగాంగిభావాత్సంసృష్టిః- పృ
థ్వీవృత్తం॥ జసౌజసయలావసుగ్రహయతిశ్చపృథ్వీగురురితిలక్షణాత్॥
౧౭౮॥—॥ తత్రేతి ॥ తత్రతస్మిన్ సమయే- దశరథఃసీతాపరిణయేసీ
తావివాహే- విహితనిర్ణయేసకృతనిశ్చయేన ॥ ని ॥ సమౌనిర్ణయ
నిశ్చయావిత్యమరః - జనకేనప్రహితాః ప్రేషితాయేదూతాః ప్రే
ష్యాఃతైరాహూతస్సన్ పురోహితాభ్యుపగమాద్వసిష్ఠాంగీకారాత్
॥ని॥ అంగీకారోభ్యుపగమ ప్రతిశ్రవసమాధయ ఇత్యమరః, మిథిలా

మగమత్ ॥ ౧౭౯ ॥ ప ॥ యత్కీర్తిస్తిలకాయతే సురవధూసంగీతగోష్ఠీముఖే యేనాద్యః పితృమాన్పుమాన్వసుమతీయేనైవరాజన్వతీ । ఇన్ద్రస్సంగరసంకటేషువిజహౌ వీరస్యయస్యోన్ముఖప్రేంఖత్స్యందన

మగమత్ప్రాప ॥ ౧౭౯ ॥— తమేవదశరథంవర్ణయతి ॥ యదితి ॥ యస్యదశరథస్యకీర్తిః దానక్షాత్రాద్భవాసమాఖ్యా, సురవధూనాం దేవతాస్త్రీణాం సంగీతగోష్ఠీసంగీతప్రస్తావః, తస్యాముఖంప్రారంభః సఏవముఖం వక్త్రమితిశ్లిష్టరూపకం, తస్మిన్ ॥ ని ॥ ముఖంప్రధానేప్రారంభే వక్త్రఇతి నానార్థరత్నమాలా, తిలకాయతేతిలకోభూషణవిశేషః సఇవాచరతి, సురవధూనామపి గేయాంతరాపేక్షయా ప్రథమతఏవవర్ణనయోగ్యాభవతీత్యర్థః॥+కర్తుః క్యఙ్సలోపశ్చేతిక్యఙ్, అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘఇతిదీర్ఘః ॥ని॥ తమాలపత్రతిలకచిత్రకాణివిశేషకం - ద్వితీయంచతురీయంచ నస్త్రియామిత్యమరః,తథాయేనదశరథేన, ఆద్యఃపుమాన్ పురాణపురుషోవిష్ణుః పితాస్యాస్తీతిపితృమానభూదితిశేషః - శ్రీరామరూపేణాస్యతద్గర్భసంభూతత్వాదితిభావః, ఏతేనాస్యమహాభాగ్యసంపత్తిస్సూచ్యతే-యేనదశరథేన నాన్యేనేత్యేవకారార్థః - వసుమతీపృథివీ,సురాజాస్యా అస్తీతిరాజన్వతీసురాజ్ఞీఅభూత్ ॥ ని ॥ సురాజ్ఞిదేశేరాజన్వానిత్యమరః ॥ + రాజన్వాన్సౌరాజ్యఇతి నిపాతనాత్సాధుః ॥ ఉగితశ్చేతిఙీప్ తథాయస్యవీరస్య దశరథస్యోన్ముఖంఅభిముఖంయథాతథా, ప్రేంఖంత్యోవాయువశాచ్చలంత్యః యాఃస్యందనకేతనాంబరదశాః రథనిబద్ధధ్వజపతాకాంచలానితాసాంసందర్శనాత్సమ్యగ్దర్శనాద్ధేతోః ॥ ని ॥ వర్త్యాంవస్త్రాంశుకాంతేషుదశేతిరత్నమాలా, ఇందతీతీంద్రః ॥+ఇదిపరమైశ్వర్యే,పరమైశ్వర్యసంపన్నః పాకశాసనః, + ఋజ్రేంద్రేత్యాదినా ఔణాదికోరప్రత్యయః, సంగరసంకటేషు దేవాసురయుద్ధసంమర్దేషు ॥ ని ॥ అథప్రతిజ్ఞాజిసంవిదాపత్సుసంగర ఇత్య

కేతనాంబరదశాసందర్శనాద్దుర్దశామ్ ॥ ౧౨ం ॥ జనకస్య కనీయాంస మాజుహావకుశధ్వజమ్ । హత్వాయుధిసుధన్వానంసాంకాశ్యేస్థాపితం పురే ॥ ౧౨౧ ॥ ౫ ॥ తదను తాభ్యామభ్యర్చితస్సపురోహితోదశరథ స్తత్ర పుత్రాణాం గోదానమంగళం నిర్వర్తయామాస ॥ ౧౨౨ ॥

మరః, దుర్దశాందురవస్థాం విజహౌతత్యాజ, ఇంద్రస్యాప్యాశాస్య పౌరుషఇతిభావః, సోయందశరథః మిథిలామగమదితిపూర్వేణసంబంధః, తిలకాయితఇత్యత్రలుప్తోపమా - సాచోక్తరూపకేణసంకీర్యతే శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తం ॥ ౧౨ం ॥—॥ జనకఇతి ॥ జనకోరాజా స్వస్యకనీయాంసంఅనుజమిత్యర్థః ॥ ని ॥ జఘన్యజేస్యుః కనిష్ఠయవీయోవరజానుజాఇత్యమరః + యువాల్పయోఃకనన్యతరస్యామితివికల్పాత్కనాదేశః - తథాయుధియుద్ధేసుధన్వానం నామరాజానం హత్వాసాంకాశ్యేసాంకాశ్యాఖ్యేపురేసుధన్వపత్తనేస్థాపితం ప్రతిష్ఠితం-కుశధ్వజమాజుహావతత్పుత్రికయోరపి వివాహమహోత్సవంకర్తుమాకారయామాసేత్యర్థః ॥ ౧౨౧ ॥—॥ తదన్వితి ॥ తదనుతదనంతరం తాభ్యాంజనకకుశధ్వజాభ్యాం, అర్చితఃయథార్హంపూజితస్సపురోహితస్సవసిష్ఠోదశరథఃతత్రతస్మింత్సమయే - పుత్రాణాం శ్రీరామాదీనాం చతుర్ణాంకుమారాణాం, గోదానమేవమంగళంనిర్వర్తయామాస - వివాహదీక్షాంగత్వేన కృతవానిత్యర్థః ॥ ని ॥ గౌర్నాదిత్యేబలీవర్దేక్రతుభేదర్షిభేదయోః - స్త్రీతుస్యాద్దిశిభారత్యాంభూమౌచసురభావపి, నృస్త్రియోఃస్వర్గవజ్రాంబురశ్మిదృగ్బాణలోమసువితికేశవః - గావోలోమానికేశాదీయుంక్తేఖండ్యంతేఇతివ్యుత్పత్త్యా గోదానంనామ బ్రాహ్మణాదీనాం షోడశాదిషు వర్షేషుకర్తవ్యం కేశాంతాఖ్యం కర్మోచ్యతే, తదుక్తంమనునా ॥ * ॥ కేశాంతంషోడశేవర్షే బ్రాహ్మణస్యవిధీయతే - రాజన్యబంధోర్ద్వావింశే వైశ్యస్యద్వ్యధికేతత ఇతి ॥ * ॥ వేదానధీత్యవేదౌవావేదంవాపియథాక్రమం-

ప॥ జగ్రాహ జనకాత్సీతాం తాతాదేశేన రాఘవః । ఆమ్నాయశాస
నేనార్చ్యాం యజమానాదివానలః ॥ ఆశ్చర్యమేతత్ ॥ ౧౨౩ ॥ గుణ
మనిమిషచాపేకంచిదారోప్య సీతాం కుశికతనయవాక్యాదగ్రహీద్రా
మభద్రః । తదను తదనుజన్మా మైథిలేంద్రస్య చిత్తే నిహితబహుగుణస్స

విప్లుతబ్రహ్మచర్యో గృహస్థాశ్రమమావసేదితి ॥ ౧౨౪ ॥—॥ జగ్రా
హేతి ॥ రఘోర్గోత్రాపత్యం పుమాన్ రాఘవః శ్రీరామః – తాత
స్య పితుర్దశరథస్య ఆదేశేన ఆజ్ఞయా ॥ ని ॥ తాతస్తు జనకః పితేత్యమ
రః జనకాద్ధాతుః సీతాం, అనలో హుతాశనః. ఆమ్నాయశాసనేన శ్రు
తిచోదనయా – యజమానాద్యజనశీలాద్గృహస్థాత్ ॥+యజతేః తాచ్ఛీ
ల్యే చానశ్ – ఆనే ముగితి ముగాగమః – అర్చ్యాం హోమాదిసత్క్రియా
మివ – జగ్రాహ గృహీతవాన్ పరిణీతవానిత్యర్థః – బింబప్రతిబింబ
భావేన ఉపమాలంకారః – ఆశ్చర్యమేతత్ ఏతదాశ్చర్యమద్భుతం ॥
౧౨౩ ॥—॥ అ ॥ కింతదిత్యత ఆహ ॥ గుణమితి ॥ రామభద్రః – శ్రీ
రామః, అత్ర భద్రశబ్దప్రయోగః సకలకల్యాణస్వరూపత్వాత్ వి
వాహకర్మదీక్షితత్వాచ్చేత్యవగంతవ్యం ॥ ని ॥ శ్వఃశ్రేయసం శివం భ
ద్రం కల్యాణం మంగళం శుభ మిత్యమరః – కుశికతనయవాక్యాద్విశ్వా
మిత్రనియోగవచనాత్ – న నిమిషంతీత్యనిమిషా దేవాః ॥+పచాద్యచ్
తేషాం చాపే మూర్తత్వాన్నిక్షేపణార్హ ఇతిభావః – కంచిదేకం గు
ణం మౌర్వీం విద్యాదిష్వేకతమం గుణం చేతి గమ్యతే – ఆరోప్య నిక్షిప్య –
సీతామగ్రహీత్ గృహీతవాన్ – తదను సీతాగ్రహణానంతరం, తస్య
శ్రీరామస్య అనుపశ్చాజ్జన్మయస్యానుజన్మా లక్ష్మణోపి – మైథిలేంద్ర
స్య జనకస్య చిత్తే అమూర్తత్వాన్నిక్షేపణానర్హేపీతి భావః – నిహితాః
పరయోగం వినైవ నిక్షిప్తాః బహవః అనేకే గుణాః విద్యావినయాదయో
మాశ్చర్యశ్చ యేన స తథోక్తస్సన్ – ఊర్మిళాం జనకస్యౌరసీం కన్యా
మగ్రహీత్ ఉక్తరీత్యా – శ్రీరామస్య సీతాగ్రహణం యుక్తం లక్ష్మణ

మ్మూర్మిళాంలక్ష్మణోపి ॥ ౧౩౪ ॥ తతోభరతశత్రుఘ్నౌ కుశధ్వజని
యోగతః । మాండవీశ్రుతకీర్తిభ్యామభూతాంగృహమేధినౌ ॥ ౧౩౫॥
౫॥అథదశరథస్తనయైస్సహకృతవివాహైర్విదేహేభ్యః ప్రతినివర్తమా

స్యార్మిళాగ్రహణమేవాశ్చర్యమిత్యర్థః- దురారోపహరచాపారో
పణాదమానుషవీర్యవత్తాం నిరీక్ష్య- జనకః శ్రీరామాయసీతాంవీర్య
శుల్కాందదౌ- వీర్యవినయాదిసకలసద్గుణ సంపన్నతయాయోగ్యతా
మాలోచ్య లక్ష్మణాయదదావూర్మిళామితిపరమార్థః- నాత్రవ్యుత్క్ర
మవివాహదోషః భిన్నోదరత్వాత్తేషాం ॥ * ॥ పితృవ్యపుత్రీసాప
త్న్యపరనారీసు తేషుచ- వివాహోపనయేయజ్ఞేనభవత్సాహిదూషణీ॥
ని॥ గుణోప్రధానే రూపాదౌ పూర్వేన్యూనాదేవ్యకోవరే - స్తంభ
సత్త్వాదిసంధ్యాదివిద్యాది వినయాదిష్వితి విశ్వః - అత్రఉపమానా
చ్ఛ్రీరామాదుపమేయస్య లక్ష్మణస్యాధిక్య ప్రతీతేః వ్యతిరేకాలంకా
రః ॥*॥ ఉపమానాద్యదన్యస్య వ్యతిరేకస్సఉచ్యత ఇతిలక్షణాత్ - స
చోక్తశ్లేషానుప్రాణితఇతిసంకరః ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౧౩౪ ॥——
॥ తతఇతి ॥ తతః రామలక్ష్మణవివాహానంతరం భరతశత్రుఘ్నౌ-కుశ
ధ్వజస్యజనకానుజస్య నియోగతః నిదేశాత్, + పంచమ్యాస్తసిః ॥
నియోజితావితిపాఠే కుశధ్వజేన నియోజితౌ మదీయం కన్యాద్వయం
యథాయోగ్యం ప్రతిగృహ్ణీతామితి నియుక్తౌ సంతౌ మాండవీ
శ్రుతకీర్తిభ్యాం గృహమేధినౌ-గృహస్థావభూతాం, మాండవీశ్రుతకీ
ర్త్యాఖ్యే కుశధ్వజపుత్ర్యౌ క్రమేణ భరతశత్రుఘ్నౌ పరిణీతవంతా
విత్యర్థః ॥ గృహైర్దారైర్మేధంతే సంగచ్ఛంతే ఇతిగృహమేధినౌ ॥ని ॥
దారేష్వపిగృహాఇత్యమరః ॥ జాయాచగృహిణీగృహాఇతిహలాయుధ
శ్చ + మేధృసంగమేఇతిధాతోర్ణినిః ॥ ౧౩౫ ॥ అథేతి ॥ అథ తన
యవివాహానంతరం, దశరథః కృతవివాహైర్విహితపరిణయైర్నవోఢా
సంగతైరిత్యర్థః ॥ తనయైస్సహ-రామాదిభిస్సాకం, విదేహేభ్యః-

నస్సంవృత్త సమయసముజ్జృంభిత హుతవహదుస్సహరోషభీషణం దుర్వారపరాక్రమక్షత్రవర్గగర్వసర్వంకషపరశ్వధధారాధీనరుధిరధారాపరికల్పిత పితృతర్పణం దర్పవతామగ్రేసర ముదగ్రప్రతాపం తపస్సముచితం వల్కలమయం వసనంవసానమపి వాసనావశాదనతిపరి

జనపదేభ్యః, + అపాదానే పంచమీ ॥ ప్రతినివర్తమానః-నిజరాజధానీంప్రత్యావృత్తస్సన్, సంవర్తసమయే-ప్రళయకాలే, ॥ని॥ సంవర్తఃప్రలయఃకల్పఇత్యమరః ॥ సముజ్జృంభితో జాజ్వల్యమానో యో హుతవహోఽగ్నిస్తద్వద్దుస్సహస్సోఢుమశక్యో యో రోషః తేన భీషణం-భయంకరం+భీషణశ్చేత్యత్ర భీస్మ్యోర్హేతుభయఇతిషుక్॥ దుర్వారో నివారితుమశక్యః పరాక్రమః భుజబలం యస్యతస్య క్షత్రవర్గస్య క్షత్రియనివహస్య, గర్వసర్వంకషా అహంకారనిరాసికాయాపరశ్వధస్య పరశోఃధారా అగ్రభాగః ॥ ని ॥ ద్వయోఃకుఠారస్స్వధితిఃపరశుశ్చపరశ్వధఇత్యమరః ॥ తదధీనా-తదాయత్తా, తన్నిష్పాదితేతియావత్ ॥ యా రుధిరధారా-రక్తప్రవాహస్తయా ॥ని॥ ధారాపూఃకాపి సేనాగ్రం పతదంబ్వాదిసంతతిః । ఖడ్గాదినిశితప్రాంతఇతి రత్నమాలా ॥ పరికల్పితమనుష్ఠితం పితృతర్పణం యేనతంతథోక్తం ॥ సప్రతిజ్ఞం త్రిస్సప్తకృత్వః క్షత్రియాన్ నిజకుఠారేణ నిహత్య తదీయరుధిరేణ పితృనివాపాంజలిం కృతవంతమిత్యర్థః॥ సర్వంకషేత్యత్ర + సర్వకూలాభ్రకరీషేషుకషః ఇతిఖచ్ప్రత్యయః ॥ అరుర్ద్విషదిత్యాదినాముమాగమః ॥ దర్పశ్శౌర్యాదిమదః తద్వతామగ్రేసరమతిమదోద్ధతమిత్యర్థః ॥ ఉదగ్రప్రతాపం ఆజ్ఞాదండప్రతిజ్ఞాదండాభ్యాం ప్రచండప్రతాపమిత్యర్థః ॥ తథా తపస్సముచితం-తపశ్చర్యానుకూలం, వల్కలమయం వృక్షత్వఙ్నిర్మితం వసనం-వస్త్రం, వసానమాచ్ఛాదయంతం + వసఆచ్ఛాదనఇతిధాతోశ్శానచ్ ॥ తథాపి వాసనావశాత్ క్షత్రియక్షేత్రజననసంస్కారవశాదనతిపరిముషితా అత్యంతానపహృతా

ముషితయుద్ధశ్రద్ధం మధ్యేమార్గమన్విష్టరామభద్రం భార్గవంముని
మద్రాక్షీత్ ॥ ౧౦౬ ॥ గ ॥ అప్రాక్షీచ్చ ॥ తన్నిరీక్షణక్షణా
దేవప్రక్షీణహర్షోపిమహర్షిభిస్సమం విధాయ సపర్యామార్యశీ
లకుశలమితి ॥ ౧౦౭ ॥ ప ॥ అథదశరథవాణీం తామశృణ్వన్ప్రసన్నాం
భృగుపతిరిదమూచే ప్రశ్రితంరామభద్రమ్ । అవజిగమిషురాసంజ్ఞ

యుద్ధశ్రద్ధా-యుద్ధాదరోయస్యతం * ఇదం బ్రాహ్మమిదంక్షాత్రంశాపాదపి శరాదపీతి వచనాదితిభావః ॥ అన్విష్టరామభద్రం-అన్వేషితరామచంద్రం, మునిం-మననశీలం, భార్గవం-భృగువంశోద్భవం,జామదగ్న్యం మధ్యేమార్గం మార్గస్యమధ్యే + పారేమధ్యేషష్ఠ్యావేత్యవ్యయీభావః ॥ తత్సన్నియోగాదేకారాంతత్వంచ మధ్యశబ్దస్యఅద్రాక్షీత్-దృష్టవాన్ + దృశేర్లుఙిఇరితోవేతివికల్పాదఙభావపక్షే సిచివృద్ధిః నదృశేరితి క్సాదేశాభావః ॥ ౧౦౬ ॥ —అప్రాక్షీదితి ॥ తస్య భార్గవస్య నిరీక్షణక్షణాదేవ నతు వ్యవహితకాలాదిత్యేవకారార్థః ॥ ప్రక్షీణహర్షోపి నిహతానందోపిమహర్షిభిస్సహవసిష్ఠాదిమహర్షిభిస్సాకం సపర్యాం-పూజాం ॥ ని ॥ పూజానమస్యాపచితిస్సపర్యార్చార్హణాస్సమాఇత్యమరః ॥ విధాయ-కృత్వా, అవశ్యకర్తవ్యత్వాత్కాలోచితత్వాచ్చేతిభావః ॥ హేఆర్యశీలసత్స్వభావసమ్పన్నేతి భయభక్తిభ్యామామంత్రణం కుశలమితికాకుః ఇత్యప్రాక్షీత్పృష్టవాన్*బ్రాహ్మణంకుశలంపృచ్ఛేత్ క్షత్రబంధుమనామయమితి స్మరణాత్ దర్శనసముచ్చయార్థకశ్చశబ్దః॥ని॥ప్రశ్నోనుయోగఃపృచ్ఛా చేత్యమరః ॥ ౧౦౭ ॥ —అథతతఃకిమిత్యతఆహ ॥ అథేతి ॥ అథ-కుశలప్రశ్నానంతరం, భృగుపతిర్భార్గవరామః ప్రసన్నాం-ప్రసాదగుణసంపన్నాం, శ్రావ్యామిత్యర్థః ॥ తాం పూర్వోక్తాం, దశరథస్య వాణీం-వచనమశృణ్వన్-అనాదరాదనాకర్ణయన్, ప్రశ్రితం బ్రాహ్మణోయమితి వినయప్రహ్వం రామభద్రం ప్రతిఇదంవచనమూ

చాపే త్తకీర్తేరవిదితపరశోస్తేదోర్మదంకార్ముకే స్మిన్ ॥ ౧౮౫ ॥ ఆదా
యతత్సగుణమాశువిధాయతత్రసంధాయబాణమవధాయ తపోధనత్వం
తజ్జీవితస్యదయమానమనామనీషీసంభూతఘోరసమరాద్విరరామరా

చే-ఉక్త్వాన్, కింతద్వచనమతఆహ ॥ అపేతి ॥ జీర్ణచాపేన- శిథిల
హరచాపారోపణేన, హేతునా ఆత్తకీర్తేస్సంప్రాప్తయశసఇతి సావ
హేళనవచనం తథా భవిదితపలశోరజ్ఞాతనిజాయుధప్రభావస్యేతి భ
యోత్పాదనవచనం యేనపరశునా త్రిస్సప్తకృత్వః క్షత్రియావిహారి
తాఇతిభావః ॥ తే తవ దోర్మదం భుజదర్పమస్మిన్వైష్ణవే కార్ముకేక
ర్మణి ప్రభవతీతికార్ముకం + కర్మణఉకఇతిఉకఇన్ప్రత్యయః తస్మిన్న
వజిగమిషుః జ్ఞాతుమిచ్ఛుః అసం-అభవం + గమెస్సన్నంతాదుప్ర
త్యయః ॥ శిథిలతరహరచాపస్య కిం నమనేనభంగేనవా మదీయ చా
పారోపణేనత్వదీయభుజబలం జ్ఞాతుమిచ్ఛామీత్యుక్తవానిత్యర్థః॥మా
లినీవృత్తమ్ ॥ ౧౮౫ ॥ — అ ॥ తతః శ్రీరామః కిమకార్షీదిత్య
తఆహ ॥ ఆదాయేతి ॥ మనసఈశీ మనీషీ - వివేకసంపన్నః,
శకం ధ్వాదిత్వాత్పరరూపం - వ్రీహ్యాదిత్వాన్మత్వర్థైనిః రామః- త
ద్భార్గవకార్ముకంఆదాయగృహీత్వా , ఆశుశీఘ్రం సగుణంసజ్జం
విధాయకృత్వా ॥ ని ॥ మౌర్వీజ్యాశింజినీగుణఇత్యమరః - తత్రకార్ము
కె - శరంబాణంసంధాయయోజయిత్వా, తత స్తపోధనత్వమవధాయ
అయం తపస్వీబ్రాహ్మణః అవధ్యఇతినిర్ధార్యేత్యర్థః- అతఏవతజ్జీవిత
స్య భార్గవరామప్రాణధారణంప్రతీత్యర్థః ॥ కర్తృకర్మణోఃకృతీ
తికర్మణిషష్ఠీ- దయమానంతాచ్ఛీల్యేనదయాతత్పరం మనోయస్య స
తథోక్తస్సన్- సంభూతఘోరసమరాత్ సముపస్థితదారుణరణాద్విరర
రామవిరతోభూత్ + జుగుప్సావిరామేత్యాదినాపంచమీ॥వ్యాజ్పరి
భ్యోరమఇతి పరస్మైపదం ఉక్తరీత్యాచాపారోపణాద్యాడంబరమేవ
కృతవాన్ నబ్రాహ్మణోహంతవ్యఇతిన్యాయేన యుద్ధంనకృతవానిత్య

మః॥౧౮॥ తౌపుభౌవభృగువంశసంభవౌచాపదండజమదగ్నిసంభవౌ।
ప్రిహ్యభావమవలంబ్యకేవలం రాఘవార్పితగుణౌబభూవతుః ॥౧౯॥
॥వ॥యుగపత్ప్రాప్తగుణయోశ్చాపభార్గవరామయోః । ఋజుతావ

ర్థః- నహియుక్తాయుక్తవిచారతత్పరవివేకినోనిజభుజబలమేవపశ్యం
తీతిభావః. వసంతతిలకావృత్తం ॥ ౧౮ ॥—॥ తావితి ॥ కించేతిచా
ర్థః - భృగువంశౌభృగుమునివంశోసంభవఃకారణంయయోస్తౌతజ్జన్యా
విత్యర్థః- యద్వాభృగువంశే శైలప్రపాతజవనౌభృగుమునిశ్చేచ
సంభవః ఉత్పత్తిర్యయోస్తౌ ॥ ని ॥ భృగుర్దైత్యగురౌశమ్భౌ జమద
గ్నిప్రపాతయోరితి నానార్థరత్నమాలా- తౌపూర్వోక్తౌ ఉభౌచాప
దండ జమదగ్నిసంభవౌ ధనుర్యష్టి జామదగ్న్య- కేవలమత్యంతంప్ర
హ్యభావం ఆరోపణప్రయుక్త నమ్రత్వం వినయాపనతత్వంచావలం
బ్య- రాఘవేణార్పితోనిక్షిప్తః గుణోమౌర్వీసాధుత్వంచయయోస్తౌ
యద్వారాఘవే అర్పితఃగుణః పరాక్రమః సత్వగుణశ్చ యాభ్యాం
తౌబభూవతుః- ఏకత్రస్వారోపణస్య మహాపరాక్రమసూచకత్వాద
న్యత్ర విష్ణ్వవతారత్వే నతత్రస్వసత్త్వగుణసమర్పణాచ్చేతిభావః-అ
త్రచాపదండ జమదగ్నిసంభవయోఃకేవలప్రకృతయోరేవ ప్రహ్యభా
వావలమ్బనరూపసమానధర్మేణౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్కేవలప్ర
కృతగోచరాతుల్యయోగితాలంకారః ॥ ✻ ॥ ప్రస్తుతానాంతథాన్యే
షాం కేవలంతుల్యధర్మతః - ఔపమ్యంగమ్యతేయత్ర సామతాతుల్య
యోగితేతిలక్షణాత్. సచోక్తశ్లేషాంగేన సంకీర్యతే - రథోద్ధతావృ
త్తం ॥ ✻ ॥ రాన్నరావిహరథోద్ధతాలగావితిలక్షణాత్ ॥౧౯॥—॥
॥యుగపదితి ॥ యుగపదేకదాప్రాప్తః గుణోమౌర్వీసాధుత్వంచయ
యోస్తయోఃచాపభార్గవరామయోః చాపభార్గవయోస్తయోరితిచ
పాఠః- ఋజుతాఆర్జవంవక్రతాంనమ్రత్వంప్రాప - తథావక్రతాకౌటి
ల్యమార్జవంప్రాప + ఆప్నోతేర్లిట్ సజ్యత్వాద్ధృజుశ్చాపోనమ్రోభూ

క్రితాంప్రాపవక్రితాచతథార్జవమ్ ॥ ౮౧ ॥ గ॥ తత స్తత్క్షణమమోఘేన
రాఘవస్య శరేణ భార్గవస్య స్వర్గతిం రురోధ ॥ స్థానే హి తత్ ॥ ౮౨ ॥
ప ॥ నూనం జనేన పురుషే మహతి ప్రయుక్తమాగః పరం తదనురూపఫ
లం ప్రసూతే । కృత్వా రఘూద్వహ గతౌ క్షణమంతరాయం యద్భా

త్రాదృగ్గమర్న మనదక్షమిమమహం కిం కర్తుం శక్తోస్మీత్యహంకారంపరి
త్యజ్యసాధుత్వగ్రహణాద్వక్రో భార్గవః ఋజురాసీదితి వాక్యార్థః- అ
త్ర ప్రాప్త గుణపదార్థస్య విశేషణగత్యా ఋజుతావక్రతయో రితరేతర
భావప్రాప్తిం ప్రతి హేతుత్వాత్పదార్థ హేతుకం కావ్యలింగమ
లంకారః * హేతోర్వాక్యపదార్థతే కావ్యలింగముదాహృతమి
తిలక్షణాత్ ॥ తథా ధనుర్గుణప్రాప్త్యనంతరకాలీనత్వేపి భార్గవ
గుణప్రాప్తేః యుగపదైక్యకాలీనత్వోక్త్యా తదసంబంధేపి సంబం
ధాభిధానాదసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః ॥ సాచ స్వతస్సిద్ధక
విప్రౌఢోక్తిసిద్ధ కార్యకారణ పౌర్వాపర్యవిపర్యయనిబంధనేతి రహ
స్యం తథా ఋజుతా- వక్రితాం, వక్రితా చార్జవం ప్రాపేతి స్ఫురతో
విరోధస్యోక్తరీత్యా సమాధానాద్విరోధాభాసశ్చేతి సంకరః ॥ ౮౧॥
తతఇతి ॥ తత స్తదనంతరం, రాఘవ స్తత్క్షణం-తస్మిన్నేవక్షణే, అత్యం
తసంయోగే ద్వితీయా ॥ అమోఘేనావ్యర్థేన శరేణ భార్గవస్య-భృగు
నందనస్య రామస్య, స్వర్గతిం,స్వర్లోకగమనం, రురోధ-బభంజే
త్యర్థః ॥ ని ॥ స్వరవ్యయం స్వర్గనాకేత్యమరః ॥ దేశోపాయగమేగ
తిరితి వైజయంతీ ॥ స్థానే హి తత్ ॥ తద్గతినిరోధనం స్థానే హి యుక్తం ఖ
లు ॥ ని ॥ యుక్తేద్వేసాంప్రతంస్థానఇత్యమరః ॥ ౮౨ ॥—తత్క
థమిత్యతఆహ ॥ నూనమితి ॥ జనేన మహతిపురుషే-మహానుభావేవి
షయే, ప్రయుక్తంకృతం ఆగోపరాధః ॥ ని ॥ ఆగోపరాధో మంతు
శ్చేత్యమరః ॥ పరమత్యంతం తస్యాగసః అనురూపం-అనుగుణం, ఫ
లం, ప్రసూతే-జనయతి, నూనమితి వస్తువిచారత్వేనాన్వయముత్ప్రే

ర్గవఃపరగతేర్విహతిం ప్రపేదే ॥ ౧౭౩ ॥ ౫ ॥ అథ సంక్రాంతయా
జామదగ్న్యశ్శక్తిసంపదాపన్నం పన్నగపరిబృఢభోగభుజాభిరా
మం రామమవిరళమాలింగ్య మూర్ధన్యుపాఘ్రాయ దశరథఃపరిక్షయో

క్షాలంకారః ॥ కుతః యద్యస్మాత్కారణాత్ భార్గవః ఉద్వహ ఇత్యుద్వ
హో రఘూణాముద్వహో రఘునందనః ॥ ని ॥ తస్యాస్తులోకాపత్యం
చ ప్రసవోద్వహనందనాశ్చాఽమరశేషః ॥ + నందిగ్రహిత్యాదినా
పచాద్యచ్ ॥ తస్యగతౌ విఘ్నే క్షణం-క్షణమాత్రమంతరాయం-వి
ఘ్నం నిరోధమితియావత్ ॥ కృత్వా పరగతేః-స్వర్లోకప్రాప్తేః,
విహతిం-హానిం, ప్రపేదే-ప్రాప, ఐహికాముష్మికగత్యోరన్యతరవి
చ్ఛేదం పృష్టస్సన్నిహలోకసంచారతాత్పర్యేణాముష్మికగతినిరోధమే
వాంగీచకార భార్గవః ॥ అత స్తన్నిరోధమేవ శ్రీరామశ్చకారేత్య
ర్థః ॥ విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసాలంకారః ॥
సామాన్యవిశేషకార్యకారణభావాభ్యాం నిర్దిష్టప్రకృతసమర్థనమ
ర్థాంతరన్యాస ఇతి సర్వస్వసూత్రం ॥ ౧౭౩॥—అథేతి॥ అథజామద
గ్న్యస్యపరలోకగతివిహత్యనంతరం, దశరథఃసంక్రాంతయా-ప్రతిఫలి
తయా, జమదగ్నేరపత్యంపుమాన్ జామదగ్న్యః + గర్గాదిభ్యో
యఞ్ తస్య భార్గవరామస్య శక్తిసంపదా-సామర్థ్యేన వత్సా,
సంపన్నం-సమృద్ధ , అవతారాదవతారాంతరసంక్రమణనియమాత్సం
ప్రతిపన్నవైష్ణవతేజః పరిపూర్ణమిత్యర్థః ॥ పరిబృంహతీతి పరిబృ
ఢః ప్రభుః + బృహేర్బృంహేర్వా కర్తరి క్తప్రత్యయః ప్రభౌపరిబృ
ఢ ఇతి సకారహకారయోర్లోపనిపాతనాద్రూపస్య ఢత్వ-చనిపాత్యతే ప
న్నగపరిబృఢస్య-భుజగేంద్రస్య, భోగః కాయః తత్తుల్యాభ్యాం భు
జాభ్యామభిరామం-మనోహరం ॥ని॥ భోగస్సుఖేస్త్ర్యాదిభృతావ
హేశ్చ ఫణకాయయోరిత్యమరః ॥ రామం-శ్రీరామభద్రమ్, అవిరళం
గాఢమాలింగ్య, ఆశ్లిష్య, తథామూర్ధని-శిరసి, ఉపాఘ్రాయ-ఆఘ్రా

వ పరిసరే పరిసరంత్యా సరయూసరితానువిద్ధామయోధ్యాం సదారాన్ దారకాంత్సాదరమాలోకయంతీనాం పౌరపురంధ్రీణాం నీరంధ్రితగవాక్షైః కటాక్షైః సౌందర్యవంచితతాపింఛైః పింఛాతపత్రాయమాణం చకృత్వా, కృచ్ఛ్రనిర్గతం పుత్రం పితా శిరసి జఘ్రౌ ఇతి శాస్త్రాచారప్రసిద్ధిః ॥ పరిఖయా-పత్తనస్య వలయాకారేణ నిఖాతజలాధారదుర్గవిశేషేణైవేత్యుత్ప్రేక్షా ॥ పరిసరే-పర్యంతభువి, ని ॥ పర్యంతభూః పరిసర ఇత్యమరః ॥ పరిసరంత్యా-ప్రవహంత్యా, సరయూసరితా-సరయ్వాఖ్యయా నద్యా, అనువిద్ధామావేష్టితాం, అయోధ్యాం-నిజరాజధానీం, సదారాంత్సవధూకాన్ దారాన్ శ్రీరామాదికుమారాన్ ॥ ని ॥ దారకౌ బాలభేదకావిత్యమరః ॥ సాదరం-సస్నేహమాలోకయంతీనాం, పౌరపురంధ్రీణాం సంబంధిభిస్తథా నీరంధ్రితగవాక్షైర్నిరంతరగవాక్షమార్గైః ॥ ని ॥ వాతాయనం గవాక్ష ఇత్యమరః॥ సౌందర్యవంచితతాపింఛైః-సౌభాగ్యనిర్జితతమాలకుసుమైస్తత్సదృశైరిత్యర్థః ॥ అతఏవోపమాలంకారః ॥ ని ॥ కాలస్కంధస్తమాలస్స్యాత్తాపింఛ ఇత్యమరః ॥ తాపింఛస్య పుష్పం తాపింఛం +పుష్పమూలేషు బహుళమితి లుప్ ॥ ని ॥ ద్విహీనం ప్రసవే సర్వమిత్యమరః ॥ కటాక్షైరపాంగావలోకనైః ॥ యద్వా - యద్గతాగతవిశ్రాంతివైచిత్ర్యేణ వివర్తనం । తారకాయాః కలాభిజ్ఞాస్తం కటాక్షం ప్రచక్షత ఇత్యుక్తలక్షణైః పింఛాతపత్రం-బర్హమయచ్ఛత్రం, తద్వదాచరతీతి పింఛాతపత్రాయమాణం ॥ ని ॥ పింఛబర్హే నపుంసక ఇత్యమరః +పింఛాతపత్రశబ్దాదాచారక్విజంతాల్లటశ్శానజాదేశః ఆనేముగితి ముగాగమః ॥ తథాభూతం ధవళాతపత్రం- శ్వేతచ్ఛత్రం యస్య స తథోక్తస్సన్, ప్రవివేశ ప్రవిష్టవాన్, అత్రాతపత్రస్య స్వధవళిమపరిత్యాగేన కటాక్షనీలిమస్వీకరణోక్తేస్తద్గుణాలంకారః ॥ తేన చోక్తోపమా నిరూఢేన ధవళాతపత్రస్య పింఛాతపత్రత్వముత్ప్రేక్ష్యత ఇతి త్రయాణాం సంకరః ॥౧౯౪

షూణాధవళాతపత్రః ప్రవివేశ ॥ ౧౯౪ ॥ ప ॥ లజ్జావశాదవిశదస్మరవి
క్రియాభిస్సాభిర్వధూభిరితి వేలమవాప్తసౌఖ్యాన్ । ఇక్ష్వాకునాథతన
లజ్జేతి॥లజ్జావశాల్లజ్జాయుక్తత్వాద్ధేతోః,త్రపాపారతంత్ర్యాదిత్యర్థః॥
ని ॥ వశఆయత్తతాయాంస్యాద్వశమిచ్ఛాప్రభుత్వయోరితి కేశవః ॥ అ
విశదా-అస్ఫుటాః, స్మరవిక్రియా-మన్మథచేష్టాయాసాంతాభిః, ఏతేన
ముగ్ధావస్థా సూచ్యతే॥*॥ఉదయద్యౌవనాముగ్ధాలజ్జావిజితమన్మథేతిల
క్షణాత్ ॥ తాభిర్వధూభిస్సీతాదిభిర్నవోఢాభిః ॥ ని ॥ వధూజాయా
యానవోఢయోరితి విశ్వః ॥ అతివేలమత్యర్థమవాప్తసౌఖ్యాన్-ప్రా
ప్తానందాన్, చతురశ్చతుస్సంఖ్యాకాన్, ఇక్ష్వాకునాథస్య-దశరథ
స్య, తనయాన్-శ్రీరామాదికుమారాన్, తారుణ్యయోగే-యౌవ
నసంగతిదశాయాం చతురో నిపుణః వినోదకర ఇతియావత్ ॥ ని॥యో
గస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిష్విత్యమరః ॥ రసానాంనవా
నాంప్రథమః శృంగారరసస్సిషేవే-సేవితవాన్, నవధూకానాం-తరు
ణానాం, చతుర్ణాం రాజకుమారాణాం శ్రీరామాదీనాం సంభో
గశృంగారః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః ॥ నవరసాస్త్వలంకారశాస్త్రేఉక్తాః ॥
*శృంగారవీరకరుణారౌద్రహాస్యభయానకాః । బీభత్సాద్భుతశాంతా
ఖ్యారసాఃపూర్వైరుదాహృతా ఇతి ॥ తత్ర శృంగారో ద్వివిధః ॥ సం
భోగో విప్రలంభశ్చేతి ॥ తదుక్తం శృంగారతిలకే ॥ సమ్భోగో విప్రలం
భశ్చ ద్విధాశృంగార ఇష్యతే। సంయుక్తయోస్తు సమ్భోగో విప్రలంభో
వియుక్తయోః ॥ విప్రలంభశ్చతుర్ధాత్ర వర్ణ్యతే రసకోవిదైః । పూ
ర్వానురాగమానాఖ్యప్రవాసకరుణాత్మనా ॥ ప్రాగసంగతయోర్యూ
నో రాద్యస్స్యాదుత్తరేత్రయః । స్యుఃప్రాక్సంగతయోరేవ తత్రపూ
ర్వానురంజనమితి ॥ అత్ర చ సమవాయికారణత్వేనాలంబనయోర్నా
యికానాయికయోస్సమాగమజన్యారతిస్థాయీ సమ్భోగశృంగారః ॥ ర
తిర్నామ సమ్భోగవిషయ ఇచ్ఛావిశేషః ॥ తదుక్తం ॥ యూనోరన్యో

యౌన్వృద్ధమోరసానాం తారుణ్యయోగవపుశ్చతురస్సిషేవే ॥ ౯౫ ॥
విద్యమేవత్రయీందృష్ట్వాదర్భపత్రాగ్రధీస్సుధీః । రాజపుత్ర్యా త
యా రామః ప్రపేదే ప్రీతిముత్తమామ్ ॥ ***************

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే చంపూరామాయణే బాలకాండః

స్వవిషయాస్థాయినీచ్ఛా ప్రీతిస్స్మృతేతి ॥ సమ్భోగశ్చ యూనోరన్యో
న్యానందజనకం దర్శనాలింగనాదికం కర్మ । తదుక్తమ్ భావప్రకాశే॥
* కామోపచారసంభూతకామస్త్రీపుంసయోస్సుఖం । సుఖమానన్దసం
భేదః పరస్పరవిమర్దజః ॥ ఉపచారస్తథానన్దకాంక్షకర్మ కథ్యతే ఇతి ॥
తద్విషయ ఇచ్ఛావిశేషః స్పృహాపరపర్యాయః ప్రేమోదాత్మకమనో
వృత్తివిశేషో రతిరిత్యర్థః ॥ తదుక్తమ్ ॥ *సంపన్నైశ్వర్యసుఖయో
రశేషగుణయుక్తయోః । నవయౌవనయోశ్శ్లాఘ్యప్రకృత్యోర్విన్నిస్సరూప
యోః ॥ నారీపురుషయోస్తుల్యా పరస్పరవిభావనా । స్పృహా ద్వయోశ్చి
త్తవృత్తి రతిరిత్యభిధీయతే ఇత్యలమతిప్రసంగేన ॥ వసంతతిలకావృ
త్తమ్ ॥ ౯౫ ॥ —విద్యామితి ॥ దర్భపత్రాగ్రధీః-నిశితబుద్ధిరిత్య
ర్థః ॥ సుధీః-విద్వాన్, కర్తా, విశేషణద్వయమేతదాత్రేయేపి యో
జ్యం త్రయీ-త్రివేదీ ॥ ని ॥ ఇతి వేదాస్త్రయస్త్రయీత్యమరః ॥ త
స్యాః దృష్ట్వా పర్యాలోచనేన యో విద్యాజ్ఞానం తదేవ రామః త
యా రాజపుత్ర్యా-జానక్యా, (* సుతాగ్రరాజభోజపదేరుభోః ప్రము
హితుః పుత్రీవద్వక్తవ్య ఇతి మహీత్యగర్భిస్య పుత్రీవదాదేశః ॥) ఉత్త
మాం ప్రీతిం-పరమానందం, ప్రపేదే-ప్రాప ॥ ఉపమాలంకారః ॥౯౬॥
అథ కవిః కావ్యవర్ణనాఖ్యానపూర్వకం కాండసమాప్తిం కథయతి ॥
ఇతీత్యాది ॥ ఇతిశబ్దః పరిసమాప్తౌ । విదర్భాణాం జనపదానాం రా
జా విదర్భరాజో భోజః, తేన విరచితే-ప్రణీతే ఇతి కవినామకథనం॥
గద్యపద్యాత్మకం కావ్యం చంపూరిత్యభిధీయతే ఇత్యుక్తలక్షణః చంపూః
తద్రూపభూతం రామస్యాయనం చరితం వృత్తం చంపూరామాయణం॥

అయోధ్యాకాండప్రారంభ

గచ్ఛతా దశశేషేణ నిర్వృతిం భూభుజామసులభాం భుజబలాత్ ।
మాతులస్య నగరే యుధాజితః స్థాపితౌ భరతలక్ష్మణానుజౌ ॥ ౧ ॥

తస్మిన్నితి కావ్యవర్ణ్యయోః కథనం శిష్టం స్పష్టం ॥ ******
ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృంద మానసేందీవరసందోహమందానన్ద లాఖాభినందితరఘునందనచరణారవిందమకరందాస్వాదనకంచళీతసారస్యతేనాఖండతపః ప్రచండమునిప్రకాండమండలేశ్వరశాండిల్యమహామునిగోత్రావతంసస్య వంచనాన్వయసుధాపారావారపారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్యాయుర్వేదప్రముఖనిఖిలవిద్యాసారసర్వజ్ఞసార్వభౌమస్య కోదండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికా
గర్భరత్నాకరసుధాకరేణ శ్రీరామచంద్రబుధేంద్రేణ
విరచితాయాం చంపూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం
సాహిత్యమంజూషికా సమాఖ్యాయాం బాలకాండస్సమాప్తః

రామచంద్రార్యరచితా రామచంద్రపదార్పితా ।
బాలకాండస్యసంపూర్ణా వ్యాఖ్యామంజూషికాభిధా ॥

శ్రీరామార్పణమస్తు

౧ ॥ అ ॥ అథ శ్రీమదయోధ్యాకాండో వ్యాఖ్యాయతే ॥ గచ్ఛతేతి ॥ భుజాబలాత్ నిజభుజశక్తేః ॥ ని ॥ బలంశక్తౌ బలోసురే ఇతి శాశ్వతః - అత్ర భుజాశబ్దష్టాంబతః ॥ని॥ దోస్పరౌ ద్వయోః । భుజబాహూ ఇత్యమరః ॥ త్రేతాయాం రఘునాయకః స్యమహితఖ్యాతా భుజాయామఘేతి ప్రయోగశ్చ - భూభుజాం రాజ్ఞాం అసులభాం దుర్లభాం అనన్యసాధారణీమిత్యర్థః ॥ * ॥ నిర్వృతిం సుఖం ॥ ని ॥ నిర్వాణం నిర్వృతిస్సుఖమితిపర్యాయః - గచ్ఛతా ప్రాప్తవతా అనుభవతేతియావత్

అథదశరథఃపుత్రంరామంస్వతస్త్రిజగత్పతిం స్వవిషయమహీమాత్రే కర్తుంపతింవిదధేమతిమ్ ॥ భువనభరణైకల్యం కల్యాణభూధరమాదరా

గుణవత్పుత్రలాభేన నిజభుజబలస్య సాఫల్యసిద్ధేరితి భావః - దశరథేన భరతలక్ష్మణానుజౌ భరతశత్రుఘ్నౌ - శత్రుఘ్నస్య రామానుజత్వేపి సైయత్యేన భరతానుజత్వం శ్రీలక్ష్మణస్యచ శ్రీరామానుజత్వమిత్యు భయస్యాపి స్వతస్సిద్ధత్వాదితి భావః, యుధాజితః యుధాజిన్నామ్నః- మాతులస్యమాతృభ్రాతుః- తయోరేవేతి భావః ॥+పితృవ్యమాతులమాతామహపితామహాఇతి సూత్రేణమాతృశబ్దాద్భ్రాత్రర్థేడులచ్ప్రత్యయః ॥ ని ॥ మాతృభ్రాతాతుమాతులఇత్యమరః - నగరేకేకయస్య పురే, అశ్వమేధపురేవాస్థాపితౌ- ప్రతిష్ఠాపితౌ - దౌహిత్రదిదృక్షోర్వృద్ధస్య కేకయస్యాజ్ఞయా - తదానయనార్థముపాగతవతియుధాజితి- రాజా - తనయౌప్రేషితవానిత్యర్థః, శ్రీరామాయణే అయోధ్యాకాండప్రారమ్భే - గచ్ఛతామాతులకులమిత్యాద్య పద్యే- ప్రథమతః ప్రయుక్తంగచ్ఛతేతిపదంవాల్మీకినాతదేతదృష్టేనాత్రాపిమంగళాచరణతయాచమత్కారకారితయావా ప్రయుక్తమిత్యనుసంధేయం - ఏవముత్తరత్రాపి తత్తత్కాండాద్యపదంతత్తత్కాండాదౌ ప్రయుక్తమిత్యవగంతవ్యం - రథోద్ధతావృత్తం- రాన్నరావిహ రథోద్ధతాలగావితిలక్షణాత్ ॥ ౨ ॥ —— ॥ అ ॥ తదనంతరంరాజా శ్రీరామాభిషేకం కర్తుముద్యుక్తవానిత్యాహ ॥ అథేతి ॥ అథభరతశత్రుఘ్నయోర్మాతులనగరప్రతిష్ఠాపనానంతరం, దశరథఃస్వతః స్వభావాదేవ- త్రయాణాంజగతాంసమాహారస్త్రిజగత్ +తద్ధితార్థేత్యాదినాద్విగుఃతస్యపతింత్రిలోకాధీశ్వరం పుత్రంనిజభాగ్యోదయాత్పుత్రరూపేణావతీర్ణం రామంశ్రీరామనామాంకితంవిష్ణుమిత్యర్థః-స్వవిషయాస్స్వస్యపరిపాల్యత్వేన గోచరా, యామహీభూస్తన్మాత్రేతావత్యాం మహ్యామిత్యర్థః ॥ ని॥ మాత్రంకార్త్స్న్యేఽవధారణఇత్య

త్స్వగృహపటలీధుర్యస్తంభంవిధాతుమనా ఇవ ॥ ౨ ॥ X ॥ తదనంత
రమసా సమ్మంత్ర్యమంత్రిభిస్సహపౌరవృద్ధాన్స్వైర్ద్విజైః పురోధస్స

మరః - పతిం కర్తుం మతిం విదధే నిర్ధారితవానిత్యర్థః * అర్థనిర్ధా
రణం మతిరితి తజ్జ్ఞాః - కథంభూత ఇవ భువనభరణాత్రిలోకోద్వహనే ॥ని॥
భువనం సలిలే లోక ఇత్యజయ్యః - కల్యం సమర్థం కల్యాణ భూధరం
స్వర్ణాచలం ॥ ని ॥ కల్యాణమక్షయే స్వర్ణే కల్యాణం మంగళేపి చేతి
విశ్వః - ఆదరాచ్ఛ్లాఘ్యమిత్యాసక్తేః స్వగృహపటలీ నిజగృహ ని
వహః । గౌరాదిత్వాత్ జీష్ తస్యాః ధురం వహతీతి ధుర్యః ధురంధరః
ధురో యడ్ఢకావితి యత్ప్రత్యయః - స చాసౌ స్తంభశ్చ తం విధాతుమ
నా ఇవ కర్తుం కామ ఇత్యుత్ప్రేక్షా + తుం కామమనసోరపీతి తుము
నో మకారలోపః - (శ్రీ) రామస్యపరిమితమహీపతిత్వకరణనిర్ధారణాసు
మేరోర్గృహాధారదారువిశేషత్వకరణనిర్ధారణ (ప్రా) యమివేత్యుత్ప్రే
క్షార్థః - తయా చ విశిష్టమతివిధానమేరుస్తంభవిధానయోర్వాక్యా
ర్థయోర్నిర్దిష్టైకత్వాసంభవాత్సాదృశ్యే లక్షణాయామసంభవద్వ
స్తుసంబంధవాక్యార్థవృత్తిర్నిదర్శనా భేదో వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణాల
ఙ్కారధ్వనిః - న చాయం దృష్టాంతః ధ్వనితో వాక్యభేదేన ప్రతిబింబకర
ణాక్షేపితస్యాశ్రవణాత్ ॥ * ॥ అత్ర తు వాక్యార్థే వాక్యార్థసమా
రోపాత్ వాక్యైకవాక్యతాయాం తథాభావ ఇత్యలంకారసర్వస్వకా
రః - హరిణీవృత్తం ॥ * ॥ భవతి హరిణీ న్సౌమ్రౌ స్లౌ గో రసాంబుధివిష్ట
-పైరితి లక్షణాత్ ॥ ౨ ॥— ॥ తదితి ॥ తదనంతరం మతివిధానానంత
రం, అసౌ దశరథః మంత్రిభిస్సుమంత్రప్రముఖైః రమాత్యైస్సహేత్య
ర్థః, సహార్థవివక్షాయాం తృతీయా - అత ఏవ వినాపి సహశబ్దేన భవ
తీతి కాశికా, సంమంత్ర్య సమ్యగాలోచ్య వృద్ధద్విజైః పురోధాః పురుహూ
తపురోహితో బృహస్పతిస్తత్సమా విద్యాబుద్ధ్యాదిభిర్గుణైస్తత్క
ల్పానిత్యర్థః - ఉపమాలంకారః - పురేభవాః పౌరాః తే చ తే వృద్ధాశ్చ

మాంత్సమాహూయసమాదిదేశ ॥ 3 ॥ విదితమేవహి భవతాం శివతా
తిమేవమతిందధానాస్సుపథా సంచరమాణాః ప్రాణినాం దయమాన
మానసా మానధనా యశస్సమార్జనజాగరూకాజనోపతాపసమ్మార్జనప
రాః పరాం నిర్వృతిముపేత్య దేవభూయంగతాస్సర్వే నః పూర్వపు

తాన్వయోవృద్ధాన్ప్రాంత్సమాహూయామంత్ర్య - సమాదిదేశ ఉ
క్తవానిత్యర్థః ॥3॥——॥అ॥సమాదేశప్రకారమేవవివృణోతి॥ విదితమి
తి॥శివతాతింశివంకరీంకల్యాణీమేవేత్యర్థః ॥ని॥ శివతాతిశ్శివంకరఇత్య
మరః మతింబుద్ధిందధానాఃధారయంతః - నతు కదాచిదప్యాఘ్రాతదు
ర్బుద్ధిగంధాఃసుపథానీతిశాస్త్రోక్తమార్గేణసంచరమాణాః, ప్రవృత్తిత
త్పరాః నతూత్పథవర్తినః +సమస్తృతీయాయుక్తాదిత్యాత్మనేపదం ।
సుపథేత్యత్రనపూజనాదితినిషేధాత్సమాసాంతాభావః॥ తృతీయావిధానే
ప్రకృత్యాదిభ్యఉపసంఖ్యానమితితృతీయోపపత్తిరిత్యాద్యుక్తం ప్రాక్-
తథా ప్రాణినాందయమానమానసాఃసకలభూతదయాపూర్ణచిత్తా ఇత్య
ర్థః,నతు కఠినహృదయాః + ప్రాణినామితి అధీగర్థదయేశామితికర్మ
ణిషష్ఠీ- మానధనామానైకవిత్తాః - నతు యథాకథంచిత్త్రాణత్రా
ణపరాయణాః యశస్సమార్జనజాగరూకాఃకీర్తిసంపాదన సావధా
నాఃనతు కేవలార్థార్జనతత్పరాః ॥+జాగురూకఇత్యూకప్రత్యయః -
జనోపతాపసంమార్జనపరాః నిరుపాధిపరదుఃఖపరిహారేచ్ఛా పరతం
త్రాః నతూపేక్షాతత్పరాః, ఇత్థంభూతాఃనోస్మాకం - ఇదానీంతన
పుత్రాభిప్రాయసంభావనయాఅస్మదోద్వయోశ్చేతివానఇతి బహువ
చనం- సర్వేనిఖిలాఃపూర్వపురుషాఃఇక్ష్వాకుప్రభృతయః పురాతన నృ
పాలాఃపరాంనిర్వృతింపరమసుఖముపేత్య దేవభూయందేవత్వం+భు
వోభావేక్యప్, గతాః ప్రాప్తాఃఇత్యేతద్వృత్తం భవతాంవిదితమేవ
భవద్భిర్జ్ఞాతమేవేత్యర్థః ॥ నతుమయాజ్ఞాపనీయం- తథాపివక్తవ్యా
ర్థసంగత్యర్థంజ్ఞాపితమిత్యేవకారార్థః ॥+ మతిబుద్ధీత్యాదినావర్త

దుపా ఇతి ॥ ౪ ॥ తస్మాదస్మాభిరపి తేషామేవమనీషామనుసరమాణైరే తావంతం కాలం పరిపాలితాఃకిలసకలాః ప్రజాః ॥ ౫ ॥ ప్రమాణమ త్రపరిపాలనక్రియామిమాం మదీయామనుభవంతోఽనుభవంతఏవ ॥ ౬॥ భవతామభ్యుపగమానాం నిగమానాంవా ప్రతీపగామినీం పదవీం న

మానార్థేఃక్తః క్తస్యచ వర్తమానఇతిషష్ఠీవిశేషణానామభిప్రాయ గర్భత్వాత్పరికరాలంకారః ॥*॥ సాభిప్రాయవిశేషణంపరికరఇతిల క్షణాత్ ॥ ౪ ॥ —— ॥ తస్మాదితి ॥ తస్మాత్కారణాత్ - తేషామస్మ త్పూర్వపురుషాణాం సంబంధినీం మనీషాంబుద్ధిం ॥ ని ॥ బుద్ధిర్మనీషా ధిషణేత్యమరః , సరణిమితిపాఠే సరణింపద్ధతింమార్గమిత్యర్థః-అ నుసరమాణైరనువర్తమానైః తాచ్ఛీల్యేచానచ్ - అవశ్యంపితురాచా ర ఇతిన్యాయేన శివతాతిబుద్ధిధారణాదివైశిష్ట్యేనైవ ప్రవర్తమానైరి త్యర్థః ; అత్రాన్యమనీషాయా అన్యత్రాసంభవాత్తత్సదృశీంమ నీషామితిసాదృశ్యాక్షేపాదసంభవద్వస్తుసంబంధరూపో నిదర్శనాలం కారః, అస్మాభిరపిఏతావంతంకాలంబహుకాలమిత్యర్థః ॥ కాలాధ్వ నోరత్యంత సంయోగఇతిద్వితీయా - సకలాఃప్రజాఃపరిపాలితాః కిల నీతిశాస్త్రానుసారేణ సంరక్షితాఃఖలు॥ ని ॥ వార్తాసంభావ్యయోఃకిలే త్యమరః ॥ ౫ ॥——॥అ॥ నతువార్తామాత్రమేవకింతుభవతాంప్రత్యక్షప్ర మాణమిత్యాహ ॥ ప్రమాణమితి ॥ అత్రాస్మిన్నర్థే - ఇమాం ప్రవ ర్తమానాం మదీయాం- పరిపాలనక్రియాం ప్రజాసంరక్షణకృత్యం- అ నుభవంతః ప్రత్యక్షమనుసందధానాః భవంతోయూయమేవ- ప్రమా ణం నను సాక్షిణః ఖల్విత్యర్థః నన్విత్యామంత్రణవా కిం ప్రమాణాం తరోపన్యాసేనేత్యేవకారార్థః ॥ ౬ ॥——॥అ॥ అస్తుతర్హితతఃకింతత్రా హ ॥ భవతామితి ॥ భవతామభ్యుపగమానాం భవత్కర్తృకాంగీకా రాణామిత్యర్థః ॥ని॥ అంగీకారాభ్యుపగమేత్యమరః, నిగమానాంవానీ తిశాస్త్రాణామివ ॥ అత్రవాశబ్దఇవార్థకః । ప్రతీపగామినీంప్రతికూల

ప్రత్యేతిఖలులోకః తద స్తికించిద స్యర్థః నీయమ్॥ ౭ ॥ ప ॥ మమాసు
రనరగిత్ఖ్యాతిభిర్హేతిభిర్వాదివిభువిచసమాన ప్రక్రమైర్విక్రమైర్వా
నియతమపరిహార్యాయాజరాసామదంగే వికచకమలషండే చంద్రికే
వావిరాసీత్ ॥ ౮ ॥ ౫ ॥ తస్మాత్సమ స్తక్షత్రవర్గగర్వపాటనపటిష్ఠ

వ ర్తినం వదవింమార్గంలోకోజనః కశ్చిదపీతిశేషః ॥ ౭ ॥ లోకస్తుభు
వనేజనఇత్యమరః - నప్రత్యేతి నానువ ర్తనేఖలు - యు ష్మదుపదిష్టమా
ర్గమేవానుసరతీత్యర్థః - తస్మాత్కారణాత్కించిత్ప్రయోజనం అభ్యర్థ
నీయంయాచనీయం ప్రష్టవ్యమితియావత్ - అస్తి ॥ ౭ ॥—॥ అ ॥కిం
తదభ్యర్థనీయమిత్యతఆహ ॥ మమేతి ॥ సురనరగిత్ఖ్యాతిభిః దేవమా
నుషాభిష్టూశప్రతిష్ఠైఃహేతిభిరాయుధైర్వా ॥ ౭ ॥ హేతిజ్వాలాం
శురాయుధమితివైజయంతీ- హేతిర్న స్త్రీపి స్త్రీయోరితి కేశవశ్చ
తథావివిభువిచస్వర్గమ ర్త్యలోకయోః-సమానప్రక్రమైఃతుల్యప్రకా
రైః లోకద్వయేప్య ప్రతిహతప్రసారైరిత్యర్థః- విక్రమైః - పరా
క్రమైర్వా, యాజరాపలితాదిరూపజీర్ణావస్థా ॥ ౭ ॥ పలితంజరసా
శౌక్ల్యం కేశాదావిప్రసాజరేత్యమరః, నియతంనిశ్చితమపరిహార్యా
పరిహర్తుమశక్యాఆయుధశక్త్యావీర్యేణవా ముష్పరిహరేత్యర్థః-సా
జరామదంగెమదీయశరీరె వికచకమలషండే ప్రఫుల్లాంబుజకదంబే-
చంద్రికాకౌముదీవావిరాసీత్ ప్రాదురభూత్ యథాచంద్రికాకమల
సంకోచమ్లానతాది హేతుః తథాశ్దీయాంగసంకోచాదిహేతుర్జ
రాసముత్పన్నాభూదిత్యర్థః ॥ ౭ ॥ మృణాళమ్బిసమబ్జాదికదంబే
షండమస్త్రీయాంచంద్రికాకౌముదీజ్యోత్స్నేతిచామరః - ఉపమాల
ఙ్కారః , మాలినీవృ త్తమ్ ॥ ౮ ॥ —— ॥ తతఃకిమిత్యతఆహ ॥ త
స్మాదితి ॥ తస్మాజ్జరావిర్భావాద్ధేతోః , సమ స్తక్షత్రవర్గస్యకా ర్త
వీర్యాద్యశేషక్షత్రియనివహస్య, గర్వపాటనేనఅహంకారవిదళనేన
పటిష్ఠాపటుతరాదృఢతరేతియావత్ ॥ పటుశబ్దాదిష్ఠనిఇష్ఠేమేయస్స్వితి

ధారపరశ్శోనకరణభీషణవేషభాగ్యావభంగాదపరిచ్ఛిన్నతరశౌర్యశాలిని
సౌజన్యభాజనేజనానురాగనిలయేనిర్మత్సరేవత్సలేవత్సేస్నిగ్ధేవిశ్వంవిశ్వం
భరాభారం చిరకాలధార్యమాణమార్యైరనుమతస్సన్నహంతత్రవిశ్రా
న్తిసుఖమనుభవితుమభిలషామీతి ॥ ౯ ॥ తతస్తే ప్రావృషేణ్యపయో
వాహవ్యూహస్తనితనినాదాకర్ణనసముదీర్ణనిరతిశయాహ్లాదసంసర్గ

టిలోపకితాదృశీధాచాయస్య సతథోక్తః పరశ్వధః కుఠారః తస్యభరణే
నధారణేనభీషణోభయంకరోవేషోనైపథ్యంయస్యసః తథోక్తస్యభా
ర్గవస్యజామదగ్న్యస్య భంగేనగర్వనిర్వాపణేన అపరిచ్ఛిన్నతరః మతి
గంభీరం యచ్ఛౌర్యం తేనశాలతేఅభీక్ష్ణ్యేనేతితథోక్తే ॥+బహుళమా
భీక్ష్ణ్యఇతిణినిః సౌజన్యభాజనే సుజనత్వైకనికేతనే, జనానురాగనిల
యే సకలప్రాణిలోకప్రేమాస్పదే- నిర్మత్సరే పరోత్కర్షాసహ
నంమత్సరః, తద్రహితేఅనసూయఇత్యర్థః, వత్సలేసర్వత్రస్నిగ్ధేవ
త్సః స్నేహః సోస్యాస్తీతివత్సలః ॥ ని ॥ స్నిగ్ధస్తువత్సలఇత్యమరః +వ
త్సాంసాభ్యాంకామబలఇతిలచ్ప్రత్యయః - అస్మిన్వత్సే ఏతాదృశే
సకలసద్గుణసంపన్నే శ్రీరామే - చిరకాలమారభ్య ధార్యమాణ ము
హ్యమానం విశ్వంబిభర్తీతివిశ్వంభరా॥+సంజ్ఞాయాంభృతౄవృజిధా
దినాఖచ్ప్రత్యయేముమాగమః - విశ్వంవిశ్వంభరాభారమశేషభూపరి
పాలనవ్యాపారం అవతార్యనివేశ్యఆర్యైస్తత్రభవద్భిరనుమతః తథా
వనాశ్రియార్థమనుజ్ఞాతస్సన్ - విశ్రాంతిసుఖంవిశ్రమానందం అను
భవితుమనుసంధాతుమభిలషామీచ్ఛామీత్యేవమాదిదేశేతి పూర్వేణ
సంబంధః ॥ ౯ ॥ —— ॥ అ ॥ తతః కింజాతమిత్యతఆహ ॥ తతఇతి ॥
తతః ఆదేశానంతరం ప్రావృషిభవః ప్రావృషేణ్యోవార్షికః ॥ ని॥
వార్షికంప్రావృషేణ్యంస్యాదిత్యమరః + ప్రావృషఎణ్యఇతిఎణ్యప్ర
త్యయః - తాదృశోయః పయోవాహవ్యూహోజలధరపటలంతస్యస్తని
తంగర్జితమేవనినదోధ్వనిః ॥ ని ॥ స్తనితంగర్జితంమేఘనిర్ఘోషే

నిరర్గళనిర్గళత్కేకాలాపినః కలాపిన ఇవ జనాః ప్రమదభవకలకలరవముఖరితదిఙ్ముఖా బభూవుః ॥ ౧౦ ॥ వ ॥ ఆనందబాష్పవిసరో నయనే ప్రజానామావిర్బభూవ మకరంద ఇవారవిందే । రామస్య కాంతిమభిషేకదినే భవిత్రీం ప్రక్షాళ్య చక్షురివ వీక్షితుమాదరేణ ॥ ౧౧ ॥ X ॥

రసితాదిచేత్యమరః - తస్యాకర్ణనేన శ్రవణేన సముదీర్ణస్సముత్పన్న ఇత్యర్థః - గౌణార్థత్వాదగ్రామ్యత్వం ప్రత్యుతోత్కర్షావహమేవ యథాహ దండీ ॥ * ॥ నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణవాంతాదిగౌణవృత్తి వ్యపాశ్రయం - అతిసుందరమన్యత్రగ్రామ్యకక్ష్యాంవిగాహత ఇతి, తథాభూతో యో నిరతిశయాహ్లాదః పరమానందః తస్య సంసర్గేణావేశేన నిరర్గళమప్రతిబంధం యథా తథా నిర్గళంత్యో నిర్గచ్ఛంత్యో యాః కేకాః స్వవాణ్యస్తాః ఆలపంతి తాచ్ఛీల్యేన కూజంతీతి తథోక్తాః - కే మూర్ధ్ని కాయతి ధ్వనతీతి విగ్రహః ॥ ని ॥ కేకా వాణీ మయూరస్యేత్యమరః - కలాపినో బర్హిణః మయూరా ఇవేత్యుపమా-జనాః శ్రోతారః ప్రమదభవః హర్షసముత్పన్నః + ప్రమదసంమదౌ హర్ష ఇత్యప్రత్యయాంతో నిపాతః - యః కలకలరవః కోలాహలధ్వనిః ॥ ని ॥ కోలాహలః కలకల ఇత్యమరః తేన ముఖరితాని ముఖరీకృతాని వాచాలీకృతానీత్యర్థః ॥ తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః తాని దిఙ్ముఖాని దిగంతరాణి తాన్యేవ ముఖాని వదనాని యేషాం తే తథోక్తా బభూవురితి శ్లిష్టరూపకముక్తోపమయా సంకీర్యతే, శ్రీరామాభిషేకవార్తాశ్రవణజనితానందాతిశయోల్లసితకోలాహలేనాశేషదిగంతరాళాని ప్రతిధ్వనించక్రురిత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ —— ఆనందేతి ॥ ఆనందబాష్పవిసరః ఆనందాశ్రుపూరః - ప్రజానాం నయనే నేత్రే అరవిందే పద్మే మకరందః పుష్పరస ఇవేత్యుపమా- ఆవిర్బభూవ ప్రాదురాసీత్ ॥ ని ॥ మకరందః పుష్పరస ఇత్యమరః కింకర్తుమివ అభిషేకదినే భట్టాభిషేకదివసే భవిత్రీం భావినీం రామస్య కాంతిం శోభావిశేషం చక్షుర్నేత్రాణీత్యర్థః

రాజాపి తేషాం సంపత్స్యమానమహోత్సవౌత్సుకజనసమ్మర్దజనిష్య
మాణరజోరాజిపాతపరిజిహీర్షయేవ రోమాంచప్రపంచేన కంచుకితాం
గానాం ప్రమాణాతీతాం ప్రీతిం ప్రపన్నానాం హర్షప్రకర్షేణ ద్వి
గుణీకృతమానందమంతర్నియమ్య సుమంత్రప్రముఖాన్మంత్రిము

ప్రక్షాళ్యసంశోధ్య - ఆదరేణ ప్రేక్ష్యా వీక్షితుం ద్రష్టుమివేతి ఫలోత్ప్రే
క్షా, యథాలోకే చక్షుః ప్రక్షాళనపూర్వకం ద్రష్టవ్యం వస్తు పశ్యంతి,
తథాత్రాపి జనా విశిష్టశ్రీరామశరీరకాంతిం ద్రష్టుకామాః చక్షుః ప్ర
క్షాళయితుమివానందాశ్రూణి ప్రవర్తయామాసురిత్యుత్ప్రేక్షార్థః-
ఉక్తాలంకారయోరన్యోన్యనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః వసంతతిలకావృత్తం
॥ ౧౧ ॥—॥ రాజాపీతి ॥ రాజా దశరథోపి, సంపత్స్యమానః ప్రత్యా
సన్నతయా సంభవిష్యన్ యో మహోత్సవః హర్షోత్పాదకః శ్రీరామ
పట్టాభిషేకరూపవ్యాపారః ఉక్తంచ భావప్రకాశే *ఉత్సవో హర్షమి
త్యేషఉద్భవః పరికీర్తిత ఇతి తేనోత్సుకాః కాలాక్షమత్వలక్షణౌత్సు
క్యసంపన్నాః + ప్రసితోత్సుకాభ్యామిత్యాదినా తృతీయాసమాసః
యే జనాః తేషాం సమ్మర్దేన సంభ్రమేణ జనిష్యమాణ ఉత్పత్స్య
మానో యో రజోరాజిపాతః ధూళినికురుంబపతనం, తస్య పరిజిహీర్ష
యా పరిహరణేచ్ఛయేవేతి హేతూత్ప్రేక్షా - ఉత్పన్నస్య ప్రతీకారా
దనర్థస్యోత్పత్తిప్రతిబంధ ఏవ పరమితి న్యాయేన ప్రాగేవ రజస్సంశ్లేష
పరిహారణోపాయ చికీర్షయేవేత్యుత్ప్రేక్షార్థః + పరిపూర్వాద్ధరతే
స్సన్నంతాత్ స్త్రియామప్రత్యయే టాప్-రోమాంచప్రపంచేన రోమహ
ర్షణవ్యాప్త్యా ॥ ౨ ॥ రోమాంచో రోమహర్షణమిత్యమరః ॥ కం
చుకితాని-కంచుకవత్కృతాని- నిర్మితానీత్యర్థః ॥ తాన్యంగాని యే
షాం తేషాం + కంచుకశబ్దాత్తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః ॥ తతః
ప్రమాణాతీతాం-ప్రీతిమపరిచ్ఛిన్నానందం ప్రపన్నానాం తేషాం జ
నానాం హర్షప్రకర్షేణ ఇష్టలాభజన్యో మనః ప్రసాదో హర్షః త

ఖ్యానేనమాచఖ్యౌ ॥ ౧౨ ॥ ప ॥ అస్థాననాశ్రితతపోవనభూమిభా గానున్ముచ్యలోకపరిపాలనజాగరూకాన్ । అమ్లానమౌగ్ధ్యమచిరాద వలంబ్య రామమేవంవిధః కథముదేతిజనానురాగః ॥ ౧౩ ॥

స్య ప్రకర్షేణాతిశయేనహేతునా ద్వాగుణావావృత్తియస్యసద్విగు ణః ॥ని॥ గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రియాముఖ్యతంతుష్వితివైజయం తీ ॥ ద్విగుణీకృతఃద్విరావృత్తః + పూర్వవత్కర్మణి క్తః ॥ తమానంద మిష్టాపష్టానుభవజన్యసుఖం రాజ్యాభిషేకస్య ప్రజాహర్షమూల త్వాత్తముపబృంహితానందాతిరేకమిత్యర్థః ॥ అంతర్నియమ్యాంత రంగేనిరుధ్య, సుమంత్రప్రముఖాంత్సుమంత్రాదీన్ మంత్రిముఖ్యా నమాత్యప్రవరాన్ప్రతి। ఏవంవక్ష్యమాణప్రకారేణాచఖ్యౌ-ఉవాచేత్య ర్థః ॥ అత్ర ప్రీతిహర్షానందశబ్దానాం వృత్తిభేదాద్భేదోపన్యాసః ॥ ౧౨ ॥ —అ ॥ ఆఖ్యానప్రకారమేవాహ ॥ అస్థానితి ॥ అనాశ్రితః అనధిష్ఠితః, తపోవనభూమిభాగః-పుణ్యారణ్యభూప్రదేశః, యైస్తాన్ తథోక్తాన్, అస్వీకృతవానప్రస్థాశ్రమానిత్యర్థః ॥ కించ లోకా నాం-ప్రజానాం, పరిపాలనే-నీతిమార్గేణసంరక్షణే, జాగరూకాన్ సావధానాన్, విశేషణద్వయేనాప్యపరిత్యాజ్యత్వంసూచ్యతే ॥ ఏవం విధానప్యస్మాన్ నః బహువచనమత్రాత్మసంభావనయా ద్రష్టవ్యం॥ ఉన్ముచ్య-త్యక్త్వా, అమ్లానమక్షీణం, మౌగ్ధ్యం ముగ్ధభావో యస్య త మనతిప్రౌఢమిత్యర్థః । త్రిజగత్పతేః-సకలకార్యధురంధరస్య శ్రీ రామస్య, తత్త్వతః అత్యంతప్రౌఢిమసంపన్నభావేప్యాదరాతిశయా దిత్థం నిర్దిష్టమిత్యనుసంధేయం ॥ రామమచిరాత్-క్షిప్రమేవావలం బ్యాశ్రిత్య, ఏవంవిధః- ఇత్థంభూతప్రకారోఽనిర్వాచ్యఇతియావత్ ॥జ నానురాగః-ప్రజాభిలాషవిశేషః, కథం కుతోవా ఉదేతి ఉత్పద్యతే ఏతదత్యంతాశ్చర్యమిత్యర్థః ॥ మనఃప్రవృత్తేః పరతంత్రా ఏవ ప్ర జాఃనసంస్తవపరతంత్రా ఇతిభావఃఏతచ్చ సర్వతోజయమన్విచ్ఛేత్పు

॥౪॥ తేపినియమితనిజమనోరథాయదశరథాయసవినయమేవంవ్యజిజ్ఞ
పన్ ॥౧౪॥ప॥ దేవేస్థితేపితనయంతవరామభద్రం లోకస్స్వయం భజ
తునామకిమత్రచిత్రమ్। చంద్రంవినాతదుపలంభనహేతుభూతంక్షీ

రాబ్ధిచ్ఛత్వరాజయమితిన్యాయేన రాజ్ఞోభిమతమేవేతిరహస్యం॥
వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౧౩ ॥ — తఇతి ॥ తె సుమంత్రప్రముఖమ
న్త్రిణోపి నియమితో-నిర్ధారితః, నిజః-స్వకీయః, మనోరథః శ్రీ
రామాభిషేకకరణరూపోయేన తస్మై, యద్వా నియమితఃప్రజానురా
గస్య శ్రీరామే ప్రవృత్తత్వాత్సంకోచితః నిజమనోరథో రాజ్యాభి
లాషోయేన, యద్వా నియమితః అంతరాచ్ఛాదితః నిజమనోరథఃరా
మాభిషేకవిషయకస్వకీయాభిలాషోయేనతస్మై దశరథాయ సవినయం
సప్రశ్రయంయథాతథా ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా వ్యజిజ్ఞపన్-విజ్ఞాప
యామాసుః ॥ ౧౪ ॥—అ॥విజ్ఞాపనప్రకారమేవాహ॥దేవఇతి ॥ దేవ
-రాజ్ఞి, త్వయి ॥ ని ॥ దేవస్సురేఘనేరాజ్ఞీతివిశ్వః ॥ స్థితె ప్రజాపరి
పాలనదక్షతయా వర్తమానేసత్యపి లోకో-జనః, తవతనయం-రామ
భద్రం, స్వయంచోదనాంవినైవ భజతు-సేవతాం, సమాశ్రయత్విత్య
ర్థః ॥ నామేతిసంభావనాయాం, అస్మిన్నర్థే కించిత్రమాశ్చర్యం న
కించిదపీత్యర్థః ॥ కుతఏతదిత్యాశంక్య దృష్టాంతమాహ ॥ చంద్రమి
తి ॥ తృషితః-పిపాసితః, చకోరః-చంద్రికాపాయీపక్షివిశేషః*చకో
రశ్చంద్రికాపాయీత్యుక్తత్వాత్ ॥ చంద్రంవినా-చంద్రంవిహాయేత్య
ర్థః + పృథగ్వినేత్యాదినావికల్పాద్ద్వితీయా ॥ తదుపలంభనస్య చం
ద్రోత్పత్తేః హేతుభూతం-కారణభూతం, క్షీరాణ్యుదకానియస్యతం
క్షీరోదం-క్షీరసముద్రం + ఉదకస్యోదస్సంజ్ఞాయామిత్యుదకశబ్దస్యో
దాదేశః ॥ ఆశ్రయతి-సేవతేకిం, నాశ్రయత్యేవేత్యర్థః ॥ అతఏవత
న్నచిత్రమితివైధర్మ్యేణ దృష్టాంతాలంకారః *బింబానుబింబన్యాయే
ననిర్దేశౌధర్మధర్మిణోః। దృష్టాంతాలంకృతిర్జ్ఞేయాభిన్నవాక్యార్థ

రోదమాశ్రియతికిం తృషితశ్చకోరః ॥ ౧౫ ॥ గ ॥ తదనంతరం చత్వరే తత్వరే తత్పరస్తత్త్వవిదాం వరిష్ఠస్య వసిష్ఠస్య శాసనాదభిషేకోపకరణాహరణాయ సామాత్యః పౌరవర్గః ॥ ౧౬ ॥ ప ॥ ఆహూయ రామం వినయాభిరామమావిః ప్రమోదః ప్రభురేవమూచే । తవోత్తమాంగే మకుటం విధాతుమహ్నాయ తిష్యే దివసే యతిష్యే ॥ ౧౭ ॥

సంశ్రయేతి విద్యాచక్రవర్తిలక్షణాత్ ॥ వృత్తం తు పూర్వవత్ ॥ ౧౫॥ తదనంతరమితి ॥ తదనంతరం-రాజమన్త్రిసంభాషణానంతరకాలే, తత్త్వవిదాం-ఆగమరహస్యవేత్త్రూణాం, వరిష్ఠస్య శ్రేష్ఠస్య-వసిష్ఠస్య మహర్షేః, శాసనాదాజ్ఞావచనాత్, అభిషేకోపకరణానాం పుణ్యతీర్థపరిపూరితకనకకలశభద్రాసనచ్ఛత్రచామరాదిరాజ్యాభిషేకసాధనానాం ఆహరణాయ తాన్యాహర్తుమిత్యర్థః * తత్పర ఆసక్తస్స్యాత్ ॥ ని ॥ తత్పరే ప్రసితాసక్తావిత్యమరః ॥ సామాత్యః-మంత్రిసహితః, పౌరవర్గః-నాగరికసమూహః, చత్వరే-అంగణే, తత్వరే-త్వరాం చకార ॥ ౧౬ ॥—అనంతరవృత్తాంతమాహ॥ ఆహూయేతి ॥ ప్రభుర్దశరథః, పరాపేక్షయా స్వస్మిన్నికృష్టతానుసంధానం స్వాపేక్షయా పరస్మిన్నుత్కృష్టతానుసంధానం వా వినయః తేన వినయేన- ప్రశ్రయేణాభిరామం-రమణీయం, రామమాహూయ ఆవిః ప్రమోదః, సముత్పన్నానందస్సన్ ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారేణ ఊచే-ఉక్తవాన్ ॥ తదేవాహ॥ అహ్నాయ ద్రుతం తిష్యే-పుష్యనక్షత్రయుక్త ఇత్యర్థః॥ని॥పుష్యే తు సిధ్యతిష్యావిత్యమరః ॥ పుష్యస్సర్వార్థసాధక ఇతి శాస్త్రాత్సకలకార్యసిద్ధిసాధకత్వేన ప్రశస్తత్వాదితి భావః + నక్షత్రేణ యుక్తః కాల ఇతి విహితాణః లుబవిశేష ఇతి లుప్ ॥ దివసే శ్వ ఏవేత్యర్థః ॥ తథా రామాయణే దశరథవచనం ॥ శ్వ ఏవ పుష్యో భవితా శ్వోభిషించ్యేతు మే సుత ఇతి॥ తవోత్తమాంగే-శిరసి ॥ ని ॥ ఉత్తమాంగం శిరశ్శీర్షమిత్యమరః ॥ మకుటం మహారాజ్యలక్షణం కనకకోటీరం విధాతుం-ని

త్రజసుఖాన్యనుభూయ స్వర్గతస్య నైవాపమంబు భరతేనన మేప్రదేయమ్ ॥
పాలనార్తే-యస్మిన్ కర్తే, తత్రైవ ప్రవిమంలోకే విలపంతు-సదస్ప్రవృత్తిసం
పన్నాసు, సాధ్వీషు స్త్రీషు గణః + విలాసస్య కేసదస్వృత్తావిత్యమరః
గణ్యాగణనీయా నైవాభవః నైవాసీః + భవాలోకపరలోకతాసిస్యాత్మన
శ్శ్రేయోఽభావేన శక్తివిపలతనేవాత్యనిష్టనివృత్తిః ప్రతిష్ఠితేపి సు
ఖప్రాప్తిరిత్యాదివత్ ఉభయాభావోస్తీత్యర్థః ॥ తథా స రామః పి
తృమతాం-జీవత్పితృకాణాం, రాజన్యానాంమధ్యే గణనాం-సంఖ్యాం
నైవాభజత్-న ప్రాప్నోత్, పితా వనమేవ ప్రేష ఇతి తస్య మమా
కించిత్కృతవానితి పితృకర్తవ్యాభిషేకాదిసన్నానసిద్ధేరితి భావః ॥ త
థాహమప్యాత్మజైర్యానిసుఖాని తాని నైవాపం వాత్సల్యేనపుత్రకృతో
పచారాదిజనితసౌఖ్యాని నైవ ప్రాప్నవమిత్యర్థః॥ రామప్రవ్రాజనే
న మహాదుఃఖపూర్వక మరణస్యావశ్యంభావిత్వాదితి భావః ॥ సర్వత్ర
వకారోఽవధారణార్థః + అవ్యానైతెలుగుణేజ్, భ్రమాదిత్వాచ్ఛైరజాదే
శః ॥ తథా భరతేన మే-మహ్యం, నివాపః-పితృదర్పణం ॥ ని ॥ పి
తృదానంనివాపస్స్యాదిత్యమరః ॥ తస్యసంబంధినైవాపం + సంబం
ధార్థేఽణ్॥అంబు-ఉదకం,నప్రదేయం-నదాతవ్యం, భరతస్యాగ్రజత్వే
ప్యనార్యాయాస్తవమర్భగర్భసంభూతత్వాత్ ॥ నద్విజాన్యభిస్యా
నియుష్యేయుఃశ్రేత్రవాపకః । ఇతిన్యాయేన అయోగ్యయా మహా
ర్థ్యేదైహికక్రియానకర్తవ్యేత్యర్థః । భవన్మరణభయాద్రామే ప్ర
వ్రాజితే ఆత్మనోఽపి మరణం సునిశ్చితమేవేతి భావః ॥ అత్ర పరేతస్య
నివాపోదకమిష్టమేవ తథాపి నదేయమితి నిషేధితత్వాదనిష్టవిధిరిష్ట
నిషేధస్యాప్యనుపపద్యమానతయా ఆభాసత్వాత్తేన నిజమరణాక్షిప్య
తఇత్యాక్షేపాలంకారః, ఉక్తంచవిద్యానాథేన ॥ సమానార్థతయా
నిష్టవిధ్యాభాసోప్యాక్షేపఇష్యతే యథా చేష్టనిషేధస్యాప్యను
పపద్యమానతయా ఆభాసత్వం తథా అనిష్టవిధేరప్యనుపపద్యమానత

౧౯ ॥ తత్ర ॥ యామేవాహుర్నిశిచరకులోన్మూలనేమూలహేతుంయ
స్యాశ్చిత్తం ప్రకృతికుటిలం గాత్రమిత్రంబభూవ । అంభోజిన్యాశ్శిశిర
సరసంకాసరీవాద్భుమఃభఃకైకేయ్యాస్సాహృదయమదయంమంథరాణా

నాం ప్రమోదఆనందః, ఉజ్జృమ్భితః-ఉత్కటోభూదిత్యర్థః ॥ అత్ర
తూర్యఘోషాణాం దిగ్గజకర్ణతాళపూరణాసంబంధేపి తత్సంబంధాభి
ధానాదసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః ॥ ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్ ॥
॥ ౧౯ ॥ — తత్ర-తస్మిన్, ప్రమోదోజ్జృంభణసమయఇత్యర్థః ॥
యామేవేతి॥యాంమంథరాం ఏవకారోన్యవ్యవచ్ఛేదార్థకః॥నిశిచరా
ణాం-రావణాదిరాక్షసానాం,కులోన్మూలనే-వంశనాశనే, గణవిధ్వం
సనేవా ॥ ని ॥ సజాతీయగణేగేహే గోత్రేపికథితంకులమితి విశ్వః ॥
మూలహేతుమాద్యకారణమాహుః-బ్రువతే, జనాఇతి శేషః +బ్రువః
పంచానామిత్యాదినాణలాదేశోబ్రువఆహాదేశశ్చ ॥ తద్దుర్బోధాద్విప
రీతబుద్ధ్యా కైకెయ్యా, రామే వనం ప్రవ్రాజితే తతస్సీతాపహరణే
సతి శ్రీరామేణ రావణాదిసంహారస్య ప్రకృతత్వాదితిభావః తథా
ప్రకృత్యా కుటిలం స్వభావేన వక్రం + ప్రకృత్యాదిభ్యస్తృతీయే
తి తృతీయయాసమాసః ॥ యస్యాః మంథరాయాశ్చిత్తంగాత్రమిత్రం
తస్యాఏవ శరీరసదృశంబభూవ ॥ యథా తద్గాత్రం స్వభావవక్రం త
థా చిత్తమప్యాసీదిత్యర్థః ॥ ఆకారసదృశః ప్రజ్ఞేతివచనాత్ప్రాయేణ
ప్రజ్ఞాయాఆకారసదృశత్వ నియమాదితిభావః- సామంథరామంథరా
భిధానా కైకెయీగృహవాసినీ-కాసరీవ-వనమహిషీవ ॥ ని ॥ లులా
యోమహిషోవాహద్విషత్కాసరసైరిభాఇత్యమరః ॥ + ॥ జాతెరస్త్రీ
విషయాదయోపధాదితిజీష్, శిశిరంచతత్సరసంమధురంచేతి విశేషణ
యోరపి మిథోవిశేషణ విశేష్యభావవివక్షాయాం + విశేషణంవిశే
ష్యేణ బహులమితిసమాసః - అచ్ఛంనిర్మలం - ఏతద్విశేషణ ద్వ
యంహృదయేపి యోజ్యం- అంభోజిన్యాః సరస్యాఃఅంభఇవకైకెయ్యాః

ర్మమంథ ॥ ౨౦ ॥ ప ॥ అలఘుచలితఝంఝావాతనిష్పేషదోషాదశనిరివ కఠోరశ్శీతలాంభోదపఙ్క్తేః । అపహృతజనసౌఖ్యాన్మంథరాభేదవాక్యాదపి భరతజనన్యాం హంత దౌర్జన్యమాసీత్ ॥ ౨౧ ॥

హృదయం - అదయం దయారహితం యథాతథా నిర్మమంథ ఆలోడయామాస - యథా తస్యాః శ్రీరామాభిషేకవిఘాత శ్రవణం స్యాత్తథా - నిజచిత్తగాత్రమిత్రైరేవ వాక్యైః ప్రలోభయామాసేత్యర్థః, మనోవాక్కాయకర్మసు కుటిలాయాస్తస్యాః కిం కపటం నాటయితుమశక్యమితి భావః - పూర్ణోపమాలంకారః - మందాక్రాంతావృత్తమ్ ॥ ౨౦ ॥ అలఘ్వితి ॥ అలఘు అమందం - చలితః ప్రవృత్తో యో ఝంఝావాతః ధ్వనివిశేష సూక్ష్మాంబువర్షమిశ్రితో మహామారుతః తేన యో నిష్పేషః సంఘర్షణం స ఏవ దోషస్తస్మాద్ధేతోః ॥ ని ॥ ఝంఝాధ్వనివిశేషే స్యాదపి సూక్ష్మాంబువర్షణ ఇతి నానార్థరత్నమాలా - శీతలాంభోదపఙ్క్తేః శిశిరజలదపటలేః కఠోరస్తీక్ష్ణః అశనిః దంభోలిరివ - అపహృతం విధ్వంసితం జనానాం సౌఖ్యం శ్రీరామాభిషేక మహోత్సవజనితానందో యేన తస్మాత్ మంథరాయా భేద వాక్యాత్ -రాజా ఇదానీం శ్రీరామమభిషేక్తుముద్యతస్తతస్త్వం శ్రీరామస్య - ప్రవ్రాజనం భరతస్యాభిషేకం ఇచ్ఛపూర్వదత్తవరద్వయేనాభ్యర్థయ- అన్యథా మహాననర్థస్స్యాదిత్యుపజాపవచనాదిత్యర్థః ॥ ని ॥ భేదోపజాపావిత్యమరః- భరతజనన్యాం భరతస్య మాతరి కైకేయ్యామపి, దౌర్జన్యం-శ్రీరామాభిషేకవిఘాతుకత్వరూపమసాధుత్వమాసీత్-ప్రాదురభూదిత్యర్థః ॥ భరతజనన్యామిత్యనేన భరతే సౌజన్యం సుప్రసిద్ధమేవ తథాచ తజ్జనన్యా అపి తథాత్వముపపద్యతే॥ కారణగుణపూర్వకత్వాత్కార్యగుణానాం అతస్సౌజన్యయుక్తాయామప్యస్యాం దౌర్జన్యమాసీదితి విరోధసూచకోఽయమపిశబ్దః ॥ ఏతేన మంథరాయావచనస్య తాదృక్కల్బిషోత్పాదనపాటవం సూచ్యతే హంతేతి విషాదే ॥ ని ॥ హంత హర్షేఽనుకం

గ॥ సైషా మంథరాభిధానపిశాచికావేశపరవశనిజాశయా పూర్వం దండకే వైజయంతపురవాస్తవ్యశంబరాసురసంగరసంగతవేదనాపనోదనార్థమాత్మనే వితీర్ణం వరద్వయం వరాయ దశరథాయ న్యవేదయత్ ॥౨౨॥

షాయాం వాక్యారంభవిషాదయోరిత్యమరః ॥ అలంకారస్తుపూర్వవత్ ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ తథా శ్రీరామాయణే కైకేయీంప్రతిమంథరావాక్యమ్ * తవదైవాసురేయుద్ధేసహరాజర్షిభిఃపతిః । అగచ్ఛత్త్వాముపాదాయ దేవరాజస్యసాహ్యకృదిత్యారభ్య తౌవరౌ యాచభర్తారం భరతస్యాభిషేచనమ్ । ప్రవ్రాజనంచరామస్యత్వం వర్షాణిచతుర్దశేత్యంతమ్ ॥ ౨౧ ॥ —— అ ॥ తతః కైకేయీకిమకరోదిత్యాశంకాయామాహ ॥ సైతి ॥ మంథరేత్యభిధానం నామయస్యాస్సా తథోక్తాయా పిశాచికా మహాభూతగ్రహః + స్యాద్ధేటకః కేణ ఇతిహ్రస్వః ॥ తస్యాఆవేశేన ఆవాహనేన ఆక్రమణేనేతియావత్ ॥ పరవశః-పరతంత్రః, వివేకశూన్య ఇత్యర్థః ॥ నిజాశయస్స్వకీయాంతఃకరణం యస్యాస్సా తథోక్తా, సాప్రాక్సుగుణా, ఏషా కైకేయీ పూర్వం-పూర్వకాలే, దండకేవనే వైజయంతమితి యత్పురం తద్వాస్తవ్యస్తత్రవసన్ + వసేస్తవ్యత్కర్తరి ణిచ్చేతి కర్తరి తవ్యప్రత్యయో వృద్ధిశ్చ ॥ యశ్శంబరాసురః-శంబరాఖ్యో మహాదైత్యః, తస్య సంగరే-యుద్ధే, సంగతా-ప్రాప్తా, యా వేదనా అసురశస్త్రక్షతిజనితఖేదః ॥ ని ॥ ఖేదేపి వేదనేత్యమరశేషః ॥ తదపనోదనం-తన్నివారణం, అర్థః-ప్రయోజనం, యస్యతత్ తత్సంభావితమిత్యర్థః ॥ ని ॥ అర్థోభిధేయరైవస్తుప్రయోజననివృత్తిష్వి త్యమరః ॥ ఆత్మనే-స్వస్మై, వితీర్ణం తాదృగ్రణసంకటాదపసార్య త్రాతృత్వబాధాయా నివర్తితత్వాత్పారితోషికతయా దత్తమిత్యర్థః । వరయోః ద్వయం-ద్వౌవరావిత్యర్థః ॥ ని ॥ దేవాద్వృతే వరః శ్రేష్ఠ ఇత్యమరః ॥ వరాయ భర్త్రే దశరథాయ + క్రియాగ్రహణమపికర్తవ్యమితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ ॥ న్యవేదయత్-విజ్ఞాపయామాస,

ప ॥ తయోరేకస్య సంరంభో భరతస్యాభిషేచనమ్ । అన్యస్య వన్యవృత్త్యైవ వనే రామస్య వర్తనమ్ ॥ ౨౩ ॥ తస్మిన్ క్షణే వరయుగం చిరతప్తతామ్రనారాచవేధపరుషం శ్రవసీ విదార్య । సత్యప్రహాణచకితస్య

తథా రామాయణమ్ * స్మర రాజన్ పురావృత్తం తస్మిన్ దైవాసురే రణే । తత్ర చాచ్యావయచ్ఛత్రుస్తవ జీవితమంతరా ॥ తత్ర చాపి మయా దేవ యత్త్వం సమభిరక్షితః । జాగ్రత్యా యతమానాయాస్తతో మే ప్రాదదా వరౌ ॥ తౌ తు దత్తౌ వరౌ దేవ నిక్షేపం మృగయామ్యహమ్ । తవైవ పృథివీపాల సకాశే సత్యసంగరేతి ॥ ౨౨ ॥ — అ ॥ విజ్ఞాపితస్య వరద్వయస్య వినియోగప్రకారమేవాహ ॥ తయోరితి ॥ తయోర్వరయోర్మధ్యే ఏకస్య వరస్య సంరంభః సంభ్రమః ప్రవృత్తిరితి యావత్ ॥ ని॥ సంరంభస్సంభ్రమే కోప ఇతి శబ్దార్ణవః ॥ భరతస్యాభిషేచనం-రాజ్యాభిషేకః, అన్యస్య వరస్య సంరంభః వన్యవృత్త్యా-మునివృత్త్యా, జటావల్కలధారణకందమూలఫలాశనరూపవ్యాపారేణేత్యర్థః ॥ ఉపజాపబుద్ధిజనకవృత్త్యంతరవ్యవచ్ఛేదార్థమేవకారః ॥ రామస్య వనే-దండకావనే, వర్తనం వృత్తిరవస్థానమితి యావత్ ॥ పూర్వం సామాన్యేన దత్తౌ వరావిదానీం భరతాభిషేకరామవివాసనరూపేణ దాతవ్యావిత్యుక్తవతీత్యర్థః ॥ తథా చ రామాయణమ్ ॥ నవ పంచ చ వర్షాణి దండకారణ్యమాశ్రితః । చీరాజినజటాధారీ రామో భవతు తాపసః ॥ భరతో భజతామద్య యౌవరాజ్యమకంటకమితి ॥ ౨౩ ॥ — అ ॥ తదానీం కిం జాతమిత్యాహ ॥ తస్మిన్నితి ॥ తస్మిన్ క్షణే-తత్కాలే, ని॥ నిర్వ్యాపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణ ఇత్యమరః ॥ చిరం-చిరకాలం, తప్తః-అగ్నిసంతప్తః, అత ఏవ తామ్రః-రక్తవర్ణో యో నారాచః శలాకాకారతీక్ష్ణశస్త్రవిశేషః తస్య వేధస్సంప్రహారస్తద్వత్పరుషం కఠోరం దుస్సహమితి యావత్ ॥ వరయుగం కర్తృ, సత్యస్య-సూనృతభాషిత్వస్య, ప్రహాణం-ప్రచ్యుతిః, + కృత్యేష్విత్ణత్వం ।

నృపస్య కామమురరీచకార హృదయే పుటపాకరీతిమ్ ॥ ౨౪ ॥
తనయవిరహవార్తామాత్రసంతప్యమానా దశరథచిత్తాచ్చేతనా నిర్జ
గామ । దవహుతవహరోచిర్జ్వాలయాలెహ్యమానాద్గుడితి గహనమ

తస్మాచ్చకితస్య-భయసంభ్రాన్తస్య, నృపస్య-రాజ్ఞో దశరథస్య, శ్రవ
సీ విదార్య-శ్రోత్రే విభిద్య, బాహ్యేంద్రియద్వారా అంతరింద్రియ
స్యార్థగ్రాహకత్వాదితి భావః ॥ ని ॥ కర్ణశబ్దగ్రహౌ శ్రోత్రం శ్రు
తి స్త్రీ శ్రవణం శ్రవణత్యమరః ॥ హృదయే-తస్యైవమానసే, పుటపాక
రీతిం-మూషికాసంపుటమధ్యే సువర్ణాదికం నిగూఢం నిక్షిప్య అ
గ్నినా సంతాపనంపుటపాకః, తస్యరీతిం-తత్సదృశీం, పరిపాటీమిత్య
ర్థః, అతఏవ నిదర్శనా॥ కామమత్యంతం ఊరీచకారాంగీచకార ॥
ప్రతిశ్రుతస్యాశ్రవణే అగ్రహణేవా సత్యవిఘ్నో భవేదితి శ్రుత్యాగ్ర
హీతత్వాచ్చ తత్తనారాచదుస్సహం వరయుగం ద్వారభూతశ్రవణవి
దాహపూర్వకం రాజ్ఞోంతరంగం ప్రవిశ్య తం నిరుచ్ఛ్వాసం తాప
యామాసేత్యర్థః ॥ ని ॥ ఊరీకృతమురరీకృతమంగీకృతమాశ్రుతంప్రతి
జ్ఞాతమిత్యమరః + ఊర్యాది చ్విడాచశ్చేతి గతిసంజ్ఞాయాం కుగతి
ప్రాదయఇతిసమాసః ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౨౪ ॥ — తనయే
తి ॥ అథ-అనంతరం, తనయవిరహవార్తామాత్రేణ శ్రీరామవియోగ
వృత్తాంతాకర్ణనేనైవ సంతప్యమానాద్దహ్యమానాత్, విరహఏవసతి
కింభవిష్యతీతివా నజ్ఞాయతఇతి మాత్రశబ్దార్థః, దశరథస్య చిత్తాద్ధృద
యాత్ + ధ్రువమపాయేఽపాదానమిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ ॥ చేత
నాసంజ్ఞా-జీవనశక్తిః, దవహుతవహస్య-వనవహ్నేః, రోచిర్జ్వాలయా
దీప్తశిఖయా, రోచిషా-జ్వాలయావా ॥ ని ॥ వనేచ వనవహ్నౌచ ద
వో దావఇతీరితఇతిశాశ్వతః ॥ లేహ్యమానాదాస్వాద్యమానాత్, ద
హ్యమానాదితియావత్ ॥ గహనగుల్మాత్కాననకుంజాత్, ఉజ్జిహానాని
ర్గమనశీలా + ఓహాఙ్ గతావితి ధాతోశ్శానచ్ ॥ మృగీవ-కురంగీవ,

ల్లాదుద్విగ్నా మృగీవ ॥ ౨౧ ॥ × ॥ అథదశరథఃకథమపిలబ్ధసంజ్ఞః కై
కేయీమిదమభాషత ॥ ౨౨ ॥ ప ॥ రామః కామముపాశ్రయిష్యతి
వనం త్యక్త్వాధృతం కౌతుకం లోకస్త్యక్ష్యతి కౌతుకం చిరధృతం తస్యా
భిషేకే కథమ్ । ధర్మాపాయభయేన వత్స విరహం వక్ష్యామి వక్ష్యామి కిం

+ జాతేరస్త్రీవిషయాదయోపధాదితి జీష్ ॥ ఝుడిత్యంజనా ॥ ని ॥ స్త్రా
ఘ్ డిత్యంజనాహ్నాయేత్యమరః ॥ నిర్జగామ-నిరగాత్, శ్రీరామవిర
హవార్తాం శ్రుత్వా అతిమాత్రపుత్రవత్సలో రాజా సపది మూర్ఛా
మగచ్ఛదిత్యర్థః ॥ పూర్ణోపమాలంకారః ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౨౧ ॥
అథేతి ॥ అథ-చేతనానిర్గమనానంతరమ్, దశరథః కథమపి కృచ్ఛ్రే
ణ, లబ్ధసంజ్ఞః-ప్రాప్తచేతనస్సన్, కైకేయీం ప్రతి ఇదం వచనమ
భాషత-అవోచత ॥ ౨౨ ॥ —తత్ప్రకారమేవాహ ॥ రామఇతి॥ రా
మః ధృతం రాజ్యాభిషేకాంగత్వేనాముక్తం కౌతుకం హస్తసూత్రం,
త్యక్త్వా-లీలయైవ విసృజ్య, కామమత్యంతం అప్రతిబంధమిత్యర్థః॥ వ
నముపాశ్రయిష్యతి-ప్రవేక్ష్యతి, ధర్మాచారతత్పరత్వాదనాయాసేనై
వ ప్రవ్రజిష్యతీత్యర్థః, తథా లోకోజనః, తస్య శ్రీరామస్యాభిషే
కే విషయే చిరధృతం- చిరకాలమారభ్యసంస్తృతం కౌతుకం-హర్షం, క
థం-కథందిత్, త్యక్ష్యతి-దుస్త్యజమప్యతికృచ్ఛ్రేణ విసృక్ష్యతీత్యర్థః,
తథాధర్మస్యాఙ్గీకృతపరిపాలనరూపసుకృతస్య అపాయాత్-వినాశాద్భయ
యం తేనవత్సవిరహం-రామవియోగం, వక్ష్యామిధారయిష్యామి అహ
మితి శేషః+వహప్రాపణఇత్యస్మాద్ధాతోర్లృట్ ॥ కిం ప్రతివచనం వక్ష్యా
మ్యాలపిష్యామివక్తుమశక్యాభావాదితిభావః ÷ అత్రవచపరిభాషణఇ
త్యస్మాద్ధాతోర్లృట్ అథవావక్ష్యామివక్ష్యామీతివహనార్థోద్విరుక్తో
యంశబ్దః, పునఃపునఃధారయిష్యామీత్యర్థః॥+చాపలేద్వేభవతఇతి
ద్విరుక్తిః - సంభ్రమేణప్రవృత్తిశ్చాపలమితి కాశికా, అతిమన్ననహపు
త్రవిరహవేదనాజనితోద్వేగాత్సంభ్రమః, కిం కింతు సోఽజాయే వేంథా

యావత్కల్పమకీర్తిరాత్రిజననీ జాయేత జాయేత వ ॥ ౨౭ ॥ వత్సంక
ఠోరహృదయేన నయనాభిరామం రామం వినా న ఖలు తిష్ఠతి జీవితం మే ।
భాతుర్బలాదుపయమస్త్వయి జాతపూర్వః కైకేయి మాముపయమం నయ

శ్యే - తవ యావత్కల్పం కల్పాంతపర్యంతమిత్యర్థః + యావదవ
ధారణ ఇత్యవ్యయీభావః , అత్రిజననీ పీడాకరీ మమ దుఃఖదనీతి యావ
త్ ॥ ని ॥ అకీర్తిరపి వాదనుష్కోట్యోరిత్యమరః - అకీర్తిః శ్రీరామా
భిషేకవిఘ్నాచరణజన్యాపఖ్యాతిః జాయేత ప్రాదుర్భవేత్ ॥ + జనేర్లి
ఙ్ , యథా తథా వా స్మాకం నిర్వాహో భవిష్యతి జాయాత్వేన సం
భావితాయాస్తవైవ మహానసహ్యః ॥ * ॥ సంభావితస్య చాకీర్తిర్మర
ణాదతిరిచ్యత ఇతి గీతాయాం భగవతోక్తత్వాదితి భావః - వృత్త్యను
ప్రాసః , శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం ॥ ౨౭ ॥—॥ వత్సమితి ॥ హే
కఠోరహృదయే కఠినచిత్తే మమ కోన్వప్నేపి మన్నహం శ్రీరామవిరహం
సాక్షాత్సంబోధయసి - అతఏవ స్వహృదయస్య కఠోరత్వం కిం వక్తవ్య
మితి ధ్వేతత్సంబోధనం నయనాభిరామం నేత్రానందకరం వత్సం బా
లం తనయం దారకవిరహాసహిష్ణుత్వద్యోతనార్థమేతద్విశేషణద్వయం
॥ ని ॥ వత్సో నాభిటకెపోతార్ణకో వత్సయోరాదికం ఇతి వైజయంతీ, రామం
వినా రామం వినా ఏతదేవోద్యః ॥ పృథగ్వినేత్యాదినా వికల్పాద్ద్వితీయా,
మే మమ జీవితం ప్రాణః న ఖలు తిష్ఠతి ఖలు నిశ్చితం మరిష్యామీత్యర్థః - అ
తః హే కైకేయి అత్రియమర్ధ్యపి భార్యానామగ్రహణం శాస్త్రనిషి
ద్ధం , తథాపి భార్యేయం వంచితస్య పహరుతాం యుజ్యత ఇత్యేవమామం
త్రితమిత్యవధేయం, భాతుర్బలాత్ స్వభుజబలాత్ త్వయి విషయే పూర్వం జా
తః జాతపూర్వః + సుప్సుపేతి సమాసః - ఉపయమో వివాహః యమ
సమీపం చ భవిష్యతి ॥ ని ॥ వివాహోపయమౌ సమావిత్యమరః, మాం
యమస్యాంతకస్య సమీపముపయమం + అవ్యయం విభక్తీత్యాదినావ్య
యీభావః - నయ ప్రాపయ త్వేవం మన్యే బుధ్యామి - ఉపయమ

తీతి మన్యే ॥ ౨౦ ॥ ౫ ॥ తదనునిజమనోరథైకపరిపూరణకృతాదరా
కైకేయీసాపహాసమవాదీత్ ॥ ౨౧ ॥ ౬ ॥ సత్యవిప్లవమపత్యసంగత
స్సంగతంభృశమపత్రపత స్తవ । ఆశ్రితస్యవిఫలత్వమ స్తిచేదాశ్రితస్య

స్య ఉపయమప్రాపకత్వం యత్ర తత్ర మమాప్యేవం మరణముపయు
జ్యతఇత్యర్థః - లోకేలక్షణవతీనాంకన్యకానాం పరిణయోభర్తృజీవ
నాయభవతి ఈదృగవలక్షణ దుర్భగాయాస్తవపరిణయస్తు మమమర
ణాయభవతీతిభావః-వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౨౦ ॥— తదన్వితి॥ తద
నుదశరథభాషణానంతరం-నిజమనోరథస్యఏకస్య భరతాభిషేచనరామ
ప్రవ్రాజనరూపస్యాభిలాషస్యైవ పరిపూరణేనిష్పాదనే - అత్రమనో
రథైక శబ్దయోర్నిపాతవత్సమాసః - అథవాఏకపరిపూరణేముఖ్యప
రిపూరణే ॥ ని ॥ ఏకేముఖ్యాన్యకేవలాఇత్యమరః కృతాదరావిహితా
స్థా, కైకేయీసాపహాసంసోల్లుంఠనమవాదీత్ ఉవాచ ॥ ని ॥ సోల్లుం
ఠనంతుసోత్ప్రాసం సాపహాసంసమాస్త్రయఇతిహలాయుధః ॥ ౨౧ ॥
౬ ॥ ఉక్తప్రకారమేవ వివృణోతి ॥ సత్యేతి ॥ అపత్యసంగతః పుత్ర
మోహాద్భ్రాంతః + పంచమ్యాస్తసిః సంగతం ప్రాప్తంసత్యవిప్లవంస
త్యవాక్యప్రచ్యుతిం - భృశమత్యంతమపత్రపతః అనాలోచయతః ఈష
దప్యననుసందధతఇత్యర్థః తవఆశ్రితస్య వరద్వయం దాస్యామీతి
ప్రతిజ్ఞాతవచసస్య ॥ ని ॥ అంగీకృతమాశ్రితం ప్రతిజ్ఞాతమిత్యమరః -
విఫలత్వం నైష్ఫల్యమస్తిచేత్ తర్హి ప్రతిశ్రుతంవిఫలంభవతియదిత్యర్థః
ఆఇత్యపహాసే విసర్గాంతోనిపాతః - శ్రుతిస్య సత్యంవద ధర్మంచ
ర స్వాధ్యాయాన్మాప్రమదః - అంగీకృతంహికృతినః పరిపాలయంతీ
త్యాది ధర్మశాస్త్రస్య ॥ ని ॥ శ్రుతంశాస్త్రావధృతయోరిత్యమరః-
అయమంజలిః ప్రణామః ॥ ని ॥ తోయయుతానంజలిఃపుమానిత్యమరః ॥
రచితః విహితః, శాసనాచ్ఛాస్త్రమితి వ్యుత్పత్త్యావిధురథవ ప్రవృత్తి
ప్రతిషేధకత్వేన ప్రసిద్ధంశాస్త్రం - ఈదృశాచ్ఛాస్త్రజ్ఞస్యాపిభవతోయ

రచితో ఽయమంజలిః ॥ ౩౦ ॥ వ ॥ కింనాగతస్త్రిశ్రవసోఽస్సకాశమరింద
మస్సత్యవతాంపురోగః । శ్యేనామిషీభూతకపోతపోతజీవాతవేశస్త్ర

ద్యేవం ప్రవృత్తిస్స్యాత్తర్హి కించిత్కరత్వాత్తన్నమస్కారో ఽపీత్య
ర్థః ॥ * । తస్మాచ్ఛాస్త్రంప్రమాణంతే కార్యాకార్యవ్యవస్థితా వి
త్యాదిభగవద్వచనాచ్ఛాస్త్రమనుసంధాయ ప్రతిశ్రుత నిర్వాహో ఽవ
శ్యం కర్తవ్యః - నాన్యథాశ్రయతి తాత్పర్యం - భక్తిశ్రద్ధాదర బం
ధురాంతఃకరణతయా - విధీయమానో నమస్కారః ప్రసిద్ధః, తథాప్యహ
సాదావపినమస్కారస్సంభవతి - తథాప్యుక్తం ప్రాచ్యైః - బిందు
ద్వంద్వతరంగితాగ్రసరణిః కర్తాశిరో బిందుకం కర్మేతిక్రమశిక్షితాన్వ
యకలాయే కేపి తేభ్యోంజలిః - యే తు గ్రంథసహస్రశాణకషణత్రుట్య
త్కళంకైర్గిరాముల్లాసైకమయంతి బిల్హణకవిస్తేష్వేవసన్నహ్యతీతి॥
రథోద్ధతావృత్తమ్ ॥ రాన్నరావిహరథోద్ధతాలగావితిలక్షణాత్ ॥౩౦॥
॥అ॥ ప్రతిశ్రుతమవశ్యం కర్తవ్యమితి పురాతనరాజవృత్తాంతం దృ
ష్టాంతయతి ॥ కిమిత్యాదినా ॥ సత్యవతాంపురోగః సత్యసంధాగ్రగ
ణ్యః అతఏవానామిషమామిషం సంపద్యమానమామిషీభూతం ॥ + అ
భూతతద్భావేచ్వి - కుగతిప్రాదయ ఇతిసమాసః - శ్యేనస్య శ్యేనభూ
మికాధారిణ ఇంద్రస్య - అమిషీభూతః మాంసఖండీభూతః ॥ ని ॥
పిశితంతరసంమాంసంపలలంక్రవ్యమామిషమిత్యమరః । యద్వా భోగ్య
వస్తుభూతః । ఆమిషంభోగ్యవస్తునీతి కేశవః - యః కపోతపోతః కపోత
డింభవేషధారీయమః ॥ ని ॥ పోతః పాకోఽర్భకో డింభ ఇత్యమరః తస్య జీవా
తవే జీవనౌషధార్థం తముపజీవయితుమిత్యర్థః ॥ ని ॥ జీవాతుర్జీవనౌ
షధమిత్యమరః ॥ + తాదర్థ్యేచతుర్థీ - శస్త్రనికృత్తగాత్రః ఖడ్గవిదళితశరీరః
అరిం దమయతీత్యరిందమః శిబిచక్రవర్త్యపరనామాత్వద్వంశ్యో మ
హారాజః + సంజ్ఞాయాంభృతౄవృజీత్యాదినా ఖచ్ అరుర్ద్విషదిత్యా
దినా ముమాగమః తేనైవ - శ్రవసోఽస్సకాశం శ్రోత్రపథం - నాగతః కిం

నికృత్తగాత్రః ॥ కించ ॥ ౩౦ ॥ప॥ అభ్యర్చ్య కస్మైచిదుపాశ్రితాయేతి

త్వయానశ్రుతః కిమిత్యర్థః - శ్రుతశ్చేత్త్యాగమేవ వక్ష్యసీతి భావః
పురా కిలేంద్రయమౌ శిబిసత్యసంధతాయాం వివదమానౌ తత్పరీక్షార్థం
శ్యేనకపోతౌ భూత్వా తత్ర సంకేతపూర్వకం శ్యేనేనోపద్రుతః త్వమాం
త్రాయస్వేతి కపోతో యోగదీక్షితం శిబిం శరణం జగామ సోఽపి శ్యేనే
న మదామిషీభూతోఽయం దేయ ఇతి స్పృష్టః కరుణాగతపరిత్యాగదోషపరి-
హారౌ తత్పరిమాణస్వశరీరమాంసపిండదానేనైవ విమోచయితుకామః
కపోతం తులాయామారోప్య స్వమాంసం సకలదానేనైతద్వేన భారాయ
మాణకపోతవిప్రలబ్ధః ప్రతిజ్ఞాభంగభయాదశేషశరీరం నికృత్తవాని
తి పౌరాణికథాత్రానుసంధేయా - పఠంతి చాత్రిమం శ్లోకమ్ ॥ క
ర్ణస్త్వచం శిబిర్మాంసం ప్రాణాన్ జీమూతవాహనః । దదౌ దధీచిరస్థీని కిమ
దేయం మహాత్మనామితి ॥ వృత్తముపజాతిః ॥ ౩౦ ॥—॥ నను బహూ
నామనుగ్రహణాన్యసంభవ్య ఇతి లోకప్రసిద్ధేరేకేన దృష్టాంతేన కించరి
తార్థత్వేత్యత్రాహ ॥ కించేతి । స ఏవాయం దృష్టాంతః కిం తు రాజాంతర
మపి విద్యత ఇత్యర్థః తమేవాహ ॥ అభ్యర్చ్యేతి ॥ ప్రజ్ఞ ఏవ ప్రాజ్ఞః
॥ని॥ ధీరో మనీషీ జ్ఞః ప్రాజ్ఞ ఇత్యమరః ॥*॥ ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థేఽణ్ప్ర
త్యయః, అథవా ప్రజ్ఞాస్యాస్తీతి ప్రాజ్ఞః । ప్రజ్ఞాశ్రద్ధార్చాభ్యో ణ ఇతి
ణప్రత్యయః - ప్రథితప్రభావః ప్రఖ్యాతతేజాః ॥ ని ॥ స ప్రతాపః
ప్రభావశ్చ యత్తేజః కోశదండజమిత్యమరః - అలర్కసంజ్ఞో అలర్క-
నామా కశ్చిద్రాజా ॥ ని ॥ సంజ్ఞా నామని గాయత్ర్యాం చేతనాయాం
రవిస్త్రియామితి విశ్వః ॥ ఉపాశ్రితాయ నేత్రయాచనార్థమతిథిభా
వేన సమీపమాశ్రితాయేత్యర్థః ॥ కస్మైచిదజ్ఞాతకులగోత్రాయ నత్వ
పరిచితాయ, విశేషం ప్రాపయతీతి విప్రాయ-బ్రాహ్మణాయ, వేదవే
దాంగపారగాయ + కర్మణాయమభిప్రైతి సనంప్రదానమితి సంప్ర
దానత్వాచ్చతుర్థీ ॥ అభ్యర్చ్య-పూజయిత్వా, నత్వవజ్ఞాయేత్యర్థః

ర్యవిప్రాయవిలోచనేస్వే । అపూరయత్కశ్చిదలర్కసంజ్ఞః ప్రాజ్ఞః
ప్రతిజ్ఞాంప్రథితప్రభావః ॥ ౩౭ ॥ అసురసమరవేళాజాతబాధావసానే
వరయుగమదిశస్త్వంప్రీతిపూర్వంయయా మే । అశిథిలగుణబంధాస్స

అన్యథా * అసత్కృతమవజ్ఞాతం తత్తామసముదాహృతమితి గీతాయాం శ్రీ భగవదుక్తరీత్యా అప్రఖ్యాపనీయతాస్యాదితిభావః ॥ స్వే-స్వకీయే, ని ॥ స్వోజ్ఞాతావాత్మనిస్వంత్రిష్వాత్మీయఇత్యమరః ॥విలోచనే-నేత్రే, ద్వితీయాద్వివచనమేతత్ నత్వేకమిత్యర్థః ॥ వితీర్య-దత్వా, ప్రతిజ్ఞాం-సత్యసంధతాం, అపూరయత్పరిపూరయామాస, సమర్థితవానిత్యర్థః ॥ సత్యసంధతానిర్వాహేణ కీర్తిసంపాదనతత్పరా రాజానోనాత్మక్లేశం గణయంతీతిభావః ॥ తపతు నైవంవిధక్లేశః । తస్మాదాశ్రితం పరిపాలనీయమితి శ్లోకద్వయస్య తాత్పర్యం ॥ వృత్తం పూర్వవత్ * శైబ్యః శ్యేనకపోతీయేస్వమాంసం పక్షిణేదదౌ । అలర్కశ్చక్షుషీదత్వా జగామగతిముత్తమామ్ ॥ తథా ॥ సంశ్రిత్య శైబ్యశ్శ్యేనాయ స్వాంతమంజగతీపతిః । ప్రదాయపక్షిణేరాజాజగామగతిముత్తమామ్ ॥ తథాహ్యలర్కస్తేజస్వీ బ్రాహ్మణే వేదపారగే । యాచమానేస్వకేనేత్రే ఉద్ధృత్యావిమనాదదావిత్యేతత్ ఉక్తశ్లోకద్వయస్యాపిమూలమ్ ॥ ౩౭ ॥ —అ ॥ యద్యేవమప్యాశ్రితంనపరిపాల్యేతతర్హి సత్యసంధసమానస్కంధగర్హణరూపానర్థస్సమాపతేదిత్యాహ ॥ అసురేతి॥ అసురసమరవేళాయాం-శంబరాసురయుద్ధసమయే, జాతా-సముత్పన్నా, యా బాధా అసురశస్త్రక్షతిజనితవేదనా, తస్యాఅవసానే-అంతే, సంగ్రామాదన్యత్రాపసారణేనతద్బాధాయానివర్తితత్వాదితిభావః ॥ త్వం యయాగిరా వాచా, మే-మహ్యం, వరయోర్యుగం-యుగళం ॥ ని ॥ యుగ్మంతుయుగళంయుగమిత్యమరః ॥ ప్రీతిపూర్వం బాధానివర్తనజనితపరితోషపూర్వకంయథాతథా అదిశః-దత్తవానసి పారితోషికతయా వరద్వయం దాస్యామీతి

తాంనిక్షిప్యచిక్షేప శూలంరఘూద్వహౌ ॥ ౬ ॥తదనుశూలమఖం డయదంజసా శితశిఖంరఘునాయకసాయకః । నియతమేవ విరాధవిరోధినాం హృదయశూలమపిత్రిదివౌకసామ్ ॥ ౭ ॥ ౪ ॥ విరాధోపి క్రుధాసరభసమభిపత్య స్కంధేనిధాయ రామలక్ష్మణౌ గతినిరోధాపరాధపరిహారాయేవ మిహిరహిమకరౌప్రస్థేవహన్వింధ్యఇవప్రతస్థే॥

ధః సీతాం నిక్షిప్య నిధాయ, రఘూద్వహౌ-రఘునాయకేవిషయే, శూలంచిక్షేప-ప్రయుయోజ ॥ ౬ ॥—తదన్వితి ॥ తదను-తదనంతరం, రఘునాయకస్య సాయకోబాణః, శితశిఖం-తీక్ష్ణాగ్రం, శూలం-విరాధప్రయుక్తం త్రిశూలం, అంజసా శీఘ్రం అఖండయదచ్ఛినత్, తథా విరాధవిరోధినాం-విరాధోపద్రుతానామిత్యర్థః ॥ త్రిదివః-స్వర్గః, ఓకః స్థానం యేషాంతేషాం దేవానాం నియతంనిత్యానుస్యూతం ఏవకారస్త్వయోగవ్యవచ్ఛేదార్థకః ॥ హృదయశూలం-హృచ్ఛల్యమప్యఖండయత్ శ్రీరామబాణఖండితం విరాధశూలంనిరీక్ష్య దేవావిశల్యాంతఃకరణాబభూవురిత్యర్థః ॥ అత్రద్వయోశ్శూలయోః ప్రకృతయోరేవ ఖండనక్రియారూపసామ్యాదౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్-కేవలప్రకృతగోచరాతుల్యయోగితా ॥ ద్రుతవిలంబితం ॥ * ద్రుతవిలంబితమాహనభౌభరావితిలక్షణాత్ ॥ ౭ ॥ — విరాధఇతి ॥ విరాధోపి క్రుధా శూలఖండనజనితక్రోధేన సరభసం-సవేగం, ని ॥ రభసౌవేగహర్షయోరితివిశ్వః ॥ అభిపత్యాభ్యుపగమ్య గతినిరోధాపరాధపరిహారాయేవనిజాగమనప్రతిబంధనిరాకరణార్థమివరామలక్ష్మణౌ స్కంధే అంసయోరిత్యర్థః ॥ నిధాయారోప్య మిహిరహిమకరౌ-సూర్యాచంద్రమసౌ, ప్రస్థే సానావిః ॥ ని ॥ స్నుప్రస్థస్సానుస్త్రియామిత్యమరః ॥ ఉభయత్ర జాత్యేకవచనమ్ ॥ వహన్-ధారయమాణో వింధ్యః-వింధ్యాచలఇవ, ప్రతస్థే-చచార+సమనప్రవిభ్యస్థఇత్యాత్మనేపదమ్ ॥ అత్ర వింధ్యస్య మేరుస్పర్ధయా సూర్యచంద్రప్రగతినిరో

త్ప్రవర్తమానమ్ ॥ ౩౪ ॥ గ ॥ ఏవంవాదినీమేనాంభూయోపి భూపతి
రవాదీత్ ॥ ౩౫ ॥ అయికఠినహృదయే కిముక్తముత్సృష్టలోకమర్యా
దయా దయాపేతయా త్వయా ॥ ౩౬ ॥ వ ॥ నైవాభవస్త్వమిహశ్లీ
లవతీషు గణ్యా నైవాభవత్త్రిష్వసమస్తాంగనాసు రామః । నైవాపమా

సపత్నీసన్తానస్య హైనస్యమహత్వస్య యుస్మహత్వదితి భావః ॥ అతః
ప్రవర్తమానం-సంపద్యమానం, సన్నాహం-రామాభిషేకసంభ్రమం,
నత్యజసిచేత్-నవిసృజసియది, తే-తవ, పశ్యతస్సతః-పశ్యన్తం త్వా
మనాదృత్యేత్యర్థః + షష్ఠీచానాదర ఇతి షష్ఠీ, విషముపభుజ్య గర
ళమభ్యవహృత్య ॥ ని ॥ క్ష్వేళస్తు గరళం విషమిత్యమరః ॥ సంస్థాస్యే-
మరిష్యే, హీనజీవనాద్వరం మరణమేవేతిభావః ॥ ని ॥ సంస్థాధారే
స్థితౌ మృతావిత్యమరః + సమవప్రవిభ్యస్థ ఇత్యాత్మనేపదం ॥ ఉపసర్గవ
శాదర్థాన్తరం ॥ అత్ర రామాయణశ్లోకః ॥ ॥ తత్ప్రతిశ్రుత్య ధర్మేణ
నచేద్దాస్యసి మే వరమ్ । అద్యైవ హి ప్రహాస్యామి జీవితం త్వత్కృతే మానితే
తి ॥ అహం హి విషమద్యైవ పీత్వా పిహితవాగ్రతః । పశ్యతస్తే మరి
ష్యామి రామో యద్యభిషిచ్యత ఇతి ॥ ప్రహర్షిణీవృత్తమ్ ॥ మ్నౌ
జ్రౌగస్త్రిదశయతిః ప్రహర్షిణీయమితిలక్షణాత్ ॥ ౩౪ ॥ —ఏవమి
తి ॥ ఏవంవాదినీమేనాం కైకేయీం, భూయః-పునరపి, భూపతిర్దశర
థః, అవాదీత్-ఉవాచ ॥ ౩౫ ॥ —తదేవాహ ॥ అయీతి ॥ కఠిన
హృదయే-కఠినచిత్తే, పునఃపునరనునయేపి మార్దవాభావాద్ధృదయస్య
ఇదం సంబోధనం, ఉత్సృష్టా-పరిత్యక్తా, లోకమర్యాదా సతీ పతిన్యా
యరూపా యయా తయా సమతిక్రాన్తకులవధూసమాచారయేత్యర్థః ॥
దయాపేతయా-దయాహీనయా, క్రూరయేతియావత్, త్వయా కిం కు
త్సితవచనముక్తం బహ్వనర్థమూలత్వాత్సత్యాద్యామిత్యాదికుత్సిత
వచనం పరుషమనుచితమిత్యర్థః ॥ ని ॥ కుత్సాప్రశ్నవితర్కేషు క్షేపే
కింశబ్ద ఇష్యత ఇతి శాశ్వతః ॥ ౩౬ ॥ —అనర్థానేవాహ ॥ నేతి ॥

త్రజనసుఖాన్యనుభవన్నపి-త్యే నైవాపమంబు భరతేనన దేయమ్ ॥
పాలనార్థే-యస్మిన్కాలే, తత్ర ఉపకల్పమితం-లోకే పితృకాంక్షా-సద్వృత్తిరసం
పన్నానస్య, సాక్షీపివష్టగణః + పితాస్వపితా దేశత్వస్వత్రాపిత్యపరః
గణ్యాగణనీయా నైవాపవః నైవాపః+పునలోకపతాపి ప్రాత్మన
స్మే హయోఽభావేన శత్రుతపితలోకేనోవ్యాకిచ్చనివృత్తః పితభ్రంశేపి సు
ఖాప్రాప్తిరిత్యాదివత్ ఉభయభ్రష్టాసీద్వ్యరణః ॥ తథా సరామః పి
తృమతాం-జీవత్పితృకాణాం, రాజన్యానాంమధ్యేగణనాం-సంఖ్యాం
నైవాభజత్-న(ప్రా)ప్నోత్, పితాపి. యేమే పరకాంతస్య మమా
కించిత్కారత్వాత్ పితృకర్తవ్యాభిషేకాదిసన్మానాసిద్ధేరితిభావః ॥ త
థాహమప్యాత్మనైర్యానిసుఖాని తానినైవాపంచాభరణపుత్రకృతో
పచారాదిజనితసౌఖ్యానినైవ(ప్రా)ప్నవమిత్యర్థః॥ రామప్రవ్రాజనే
న మహాదుఃఖపూర్వకమరణస్యావశ్యంభావిత్వాదితిభావః ॥ సర్వత్రై
వకారోవధారణార్థః + అపి సమేతేయుక్తః, పుమాదిత్వాత్ప్లేచ్ఛరజాదే
శః ॥ తథా భరతేన మే-మహ్యం, నివాపః-పితృతర్పణం ॥ ని ॥ పి
తృదానంనివాపస్స్యాదిత్యమరః ॥ తస్యసంబంధి నైవాపం + సంబం
ధార్థేఽణ్॥అంబు-ఉదకం,నప్రదేయం-నదాతవ్యం, భరతస్యార్యత్వే
వ్యనార్యాయాస్తవమర్త్యగర్భసంభూతత్వాత్ ∗ సద్విజాన్యపిసస్యా
నిమత్స్యేయుతఃక్షేత్రిదోషతః । ఇతిన్యాయేన అయోగ్యతయా మహా
ర్ణవే దైహికక్రియాసకర్తృత్వాభావాత్ప్రతీతః । భవన్మరణశయా ద్రావమే ప్రి
యాజితే అత్మనోపి మరణం సునిశ్చితమేవేతిభావః ॥ అత్రి పరేతస్య
నివాపాధికమిష్టమేవ తథాపి నదేయమితినిషేధితత్వాదనిష్టవిధిరి వేష్ట
నిషేధస్యాప్యనుపపద్యమానతయా అభాసత్వాత్తేననిజమరణమాక్షిప్య
తఇత్యాక్షేపాలంకారః, ఉక్తంచవిద్యానాథేన ∗ సమానార్థతయా
నిష్టవిధ్యాభాసోప్యాక్షేపఇత్యుపగమ్యతే యథాచేష్టనిషేధస్యాప్యను
పపద్యమానతయా ఆభాసత్వం తథా అనిష్టవిధేరప్యనుపపద్యమానత

౩౭ ॥ కించ ॥ వాసస్త్వచాంభవతుకించనతారవీణాం ఛాయాద్రుమా
శ్చభవనానిభవంతువన్యాః । కైకేయితస్యశయనానికథంభవేయుస్త్వ

యా అభాసత్వమితిరామాభిషేకవిఘాతేపి పుత్రస్య రాజ్యలాభ
స్యాదితిలోభేనసీలవరిమగణ్యత్వాభావాద్యనర్థాంగీకారిణ్యాపిస్వ
స్యవైధవ్యం స్వపుత్రస్య పితృకర్మాచరణానర్హత్వంచేత్యైహి
కాముష్మికవిరుద్ధమనర్థద్వయం స్యాదితివా మత్వా అస్మాదభినివే
శాద్విరతాభవిష్యతీతి మన్వానేనరాజ్ఞా భరతనివాపాంబుదాననిషే
ధోపన్యాసేన నిజనిధనం సూచితమితిపరమరహస్యం - అత్రరామా
యణశ్లోకః ॥ రామఃకారయితవ్యో మే మృతస్యసలిలక్రియాం - సపు
త్రయాత్వయానైవ కర్తవ్యాసలిలక్రియేతి; యద్వాభరతేననైవాప
[?]ంబు- మేసప్రదేయమితి కాకుః ప్రదేయమేవేత్యర్థః - రామప్ర
వ్రజనోత్తరక్షణమేవనిజమరణస్యావశ్యం భావిత్వాత్తత్సాన్నిధ్యాభా
వేన భరతఏవమహార్హ్యౌర్ధ్వదైహికక్రియాచరణ తత్పరోభవిష్యతీతిభా
వః - వసంతతిలకావృత్తం ॥ ౩౭ ॥ వక్తవ్యాంతరం విద్యత ఇత్యాహ ॥
కించేతి ॥ హేకైకేయి తస్యరామస్యదివ్యాంబరధారిణ ఇతిభావః ,తా
రవీణాం తరుసంబంధినీనాం + సంబంధార్థేఽణ్-టిడ్ఢాణఞిత్యాది
నాఙీప్- త్వచాంసంబంధికించన కించిద్వల్కలాదికమిత్యర్థఃకి ॥ ని ॥
త్వక్స్త్రీవల్కంవల్కలమస్త్రియామిత్యమరః - వాసోవస్త్రంభవతు
తథాధన్యాః ॥ రామస్యనివాసత్వేన సఫలజన్మానః-ఛాయాప్రధానా
ద్రుమావృక్షాఃఛాయాద్రుమాఃనమేరుతరవః॥ + శాకపార్థివాదిత్వా
న్మధ్యమపదలోపీసమాసః ॥ ని ॥ ఛాయావృక్షోనమేరుస్స్యాదితి శ
బ్దార్ణవః - నీరంధ్రద్రుమావా భవనానిగృహాఃభవంతుదివ్యభవనసం
చారిణఇతిభావః - వన్యాఇతిపాఠాంతరం +కాననతారవీణాం కానన
శారవీణామితి పాఠద్వయేప్యనుశతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః । అనుశ
తికాదేరాకృతిగణత్వాత్ ।రురుర్మృగః॥ని॥ కృష్ణసారరురున్యంకురంకుశ

చ్చైతసోపకఠినాని శిలాతలాని ॥ ౩౭ ॥ ఏవం భర్త్రా భర్త్సితా తా ప్రవ్రజ్య
చిత్రా మూఢా దేహా మంథరా క్రోధ్నవృత్తిః । హాహా చంద్రే రాజమానే

మృదుతరాహే హాసా ఇత్యర్థః । తత్సంబంధినీనాం । ల్వచాం ... నానాం
కింతు, త్వచ్చేతసః తపహృదయాదపి కఠినాని కఠోరాణి త్వచ్చేతసా
తికఠినం తతో వ్యలికకఠినత్వేపి తేషాం యోగ్యతా కిం వక్తవ్యేతి భావః - శి
లాతలాని శిలాప్రదేశాః శయనాని నిశయ్యాః కథం భవేయుః - వల్కలచ్ఛా
యామృత్ర మైగ్యథాకథంచిద్ద్వైహాయాత్రా భవిష్యతి కింతు శిరీషపుష్పాధి
క సౌకుమార్యసంపన్న శరీరస్య హంసతూలికాతల్పసుఖోచితస్యక
ఠినతర శిలాతలాన్యేవ శయనాని భవితుం నార్హంతీత్యర్థః ॥ * ॥ ఏ
తదేవమమహృదయం నికృంతతీతి భావః - వృత్తం తు పూర్వవత్ ॥౩౭॥
॥ ఏవమితి ॥ ఏవముక్తరీత్యా భర్త్రా తాన్విత్యేన భరణకర్త్రా ప్రసిద్ధే
శ్వరేణ దశరథేన + భృశమత్యర్థం భర్త్సితా అపవాదితాపి ॥ని॥
భర్త్సనం త్వపవాదనమిత్యమరః - మంథరయా పిశాచకల్పయా క్రోధిం
తా భవ్యానిహృణ్ణేతి యావత్, వృత్తిస్సద్వర్తనం యస్యాస్సా ॥ ని ॥
వృత్తిర్వర్తన జీవనే ఇత్యమరః - ఏషా కైకేయీ రాకా చంద్రే పూర్ణే మా
చంద్రే ॥ ని ॥ పూర్ణే రాకా నిశాకర ఇత్యమరః- అబాధం మేఘావర
ణాదిప్రతిబంధరహితం యథా తథా, రాజమానే ప్రకాశమానే సత్యపి
వీరుద్భిర్నాలతాచ్ఛాదితా ॥ ని ॥ లతా ప్రతానినీ వీరుదిత్యమరః, చం
ద్రకాంతస్థలీ చంద్రకాంత మణిమయామిరివ + జానపదేత్యాదినా అకృ
త్రిమార్థే జీప్ - అచ్రిచిత్తా స్నేహార్ద్రహృదయా రామాభిషేక వి
ఘాతాభినివేశపరాఙ్ముఖీతి యావత్, మూఢాత్ నాసీత్ నహి దుష్టా
క్రోధాః ప్రియమత్నాపి ప్రకృతిం ప్రతిపద్యంత ఇతి భావః ॥ +॥ అత్ర
మాం జోనజ భరణ కర్త్వాన్నా జిలుజో నాశిరథం ల్వాపకారేః అత్రోపసస్యపిభ
ర్త్సితత్వ కారణావృత్తస్యాపి ... కార్యానుదయాత్ విశేషో
క్తిరలంకారః ॥ * ॥ తత్రాసమగ్రానుమిత్యుత్తిర్వ్యవేశో క్త్రిగద్యలే॥

వ్యవాదంవీక్ష్య న్యాచంద్రికాన్తస్థలీవ ॥ ౩౯ ॥ ౪ ॥ తదనుమహా
త్రమాత్రమపి రామముఖావలోకనసుఖమనుభూయ కుమారమా
సమేతిదశరథస్సుమన్త్రమాదిదేశ ॥ ౪౦ ॥ ౫ ॥ తేనసహైవం రాజగో
వనంప్రవేశితో రామః కృతప్రణామః పితరం యథాపూర్వముఖవికాస
మారాధాలక్ష్య [illegible] ॥ ౪౧॥

ఇతిలక్షణాత్ - రథాయ [illegible] విశేషణాన్యల్పవిర్త్రా
దీర్ఘావాస్థానం [illegible] - రథాచ
చంద్రికాంతస్థలీవెక్ష్యతి ఉపవెలి [illegible] స్పెషత్వా
త్సంకరః-శాలినీవృత్తం-శాలిన్యుక్తాస్రౌతగౌ గోష్ఠిలోకైరితి లక్షణా
త్ ॥ ౩౯ ॥—॥ తదనన్తరం ॥ తదనన్తరం కైకేయీగృహాద్రామస్య దీర్ఘప్రవాస
న్తరం, ముహూర్తమాత్రంక్షణమ- [illegible] సమ
నంతరం శ్రీరామవిరహ [illegible] - ఏతేన కైకే
య్యాఅనివార్యనిశ్చయత్వముక్తం [illegible] రామప్రవ్రజన
తత్వంచ [illegible] ॥ ౬ ॥ ముహూర్తమల్పకాలస్యా
ఘటికాద్వితయేపి [illegible] - రామముఖావలోకనేన యస్సుఖమా
[illegible] శ్రీరామ [illegible]
[illegible] + [illegible] దశరథః, కుమారం
రామమాసయసమీపం ప్రాపయేతి సుమన్త్రం [illegible] మాది
దేశఆజ్ఞాపయామాస ॥౪౦॥—[illegible]॥ తేనసుమన్త్రేణసత్వరమవిలంబి
తంరాజ్ఞోవిలందాసమీపంప్రాపితోరాఘవః ॥౬ ॥ సత్వరంచపలంతూర్ణ
మవిలంబితమాశుచెత్య [illegible]- రాజ్ఞోపసం [illegible]
+ విశేష్యనిఘ్నాల్యలాజ్ఞేతి - [illegible] కృతప్రణామః కృతాభివాద
నస్సన్ [illegible] యథాపూర్వం [illegible] ముఖవి
కాసమేవ [illegible] పితరం [illegible] ॥ ౬ ॥ అరా
[illegible] - [illegible]-చకిత [illegible]

సాపిహాహేతియా ప్రత్యవాదీత్ ॥ ౪౨ ॥ పర్యుపశ్రితవరద్వయేతి ని
ర్వ్యాజా [illegible] సాపరాయస్తనయవాత్సల్యాత్స
త్యపాశ[illegible] గాధశోకసాగరే నిమజ్జతీతి ॥ ౪౩ ॥
వరద్వయ[illegible] నివసంచరతస్యేతి ॥ ౪౪
[illegible] రామస్య కింకరోతో వా బాలమి
తి [illegible] పృచ్ఛత్ ॥ ౧ ॥ ప్రశ్నో
న యోగం [illegible] ॥ ౪౫ ॥—సేతి ॥ [illegible] హాహేతియా హా
భి[illegible] ॥ ౧ ॥ [illegible]
[illegible] కైకేయ్యపి ప్రత్యువాదీత్ ప్రత్యువాచ
[illegible] రామప్రస్థాన[illegible] + [illegible]
౪౭ ॥—॥ [illegible] ॥ వత్సేతి ॥ సావత్సరామ [illegible]
పితా ॥ ౧ ॥ [illegible] – సంప్రతిదానీం – ప్రతిశ్రుతం
[illegible] మర్థనే [illegible]
[illegible] స్తాదితరః
అసమర్థ[illegible] ॥ ౧ ॥ [illegible] జనిష్టాం శిక్షితా
ఇత్యర్థః– [illegible] ॥ ౧ ॥ రంధ్రేశబ్దే
[illegible] తనయే వాత్స
ల్యాత్ [illegible] ॥ ౧ ॥ [illegible] – [illegible]
[illegible] తత్రా
సా [illegible] త్యర్థః శోకసాగరే
దుఃఖార్ణవే [illegible] మిత్యర్థః ॥ ౧ ॥ ప
గాఢం [illegible] – మజ్జతినిమగ్నా భవతీత్యేవం
ప్రత్యవాదీది[illegible] ॥ ౪౩ ॥—॥ కింతద్వరద్వయమిత్యా
శంకాయామాహ ॥ [illegible] ॥ వరద్వయం వరయుగళం, తావచ్ఛబ్దో
వధారణార్థకః ॥ ౧ ॥ యావత్తావచ్ఛబ్దౌ [illegible] మేవధారణే ఇ

రామస్తదాకర్ణ్య ప్రముదితహృదయః కృతాంజలిరేనాం ప్రత్యవి
జ్ఞపత్ ॥ ౩౫ ॥ వ ॥ భీతో భూభారతః కిమంబ భరతః కిం వా వనాత్త్వా
వనాత్త్రస్తోహం నగరాన్నవాంఘుకపదస్తాలయస్తన్న్యనౌ । దిర్వ్యా
త్యమరః-తవ భగవతః మునివృత్త్యా తాపసవృత్త్యైనపపకారో ధీదబుద్ధిజనక
వృత్త్యంతరస్యాపచ్ఛాదార్థకం పనెడుండకాపనేపత్రసం పరుద్ధకసుత్సరా
వస్థానం తథాభరతస్య అవనౌనవసంమారక్షణంచ + అపరమగాహా నె
ల్యుట్, తవవనవాసమకో వరః, భరతస్య క్షమాపరిపాలన మపుంజ్యా ర్థ
ర్థః ॥ ఇతి రాజ్ఞ్యవాక్యసమాప్తౌ - అథవా భరతప్రత్యవాడదినంబంధః
యద్వా ఇతి వరద్వయంతావత్ వరద్వయంఖల్విద్ప్రసన్నయః ॥ ౪౪ ॥
రామఇతి ॥ రామస్తద్వరద్వయమాకర్ణ్య-నపితేసంశ్రుత్య, ప్ర
ముదితహృదయః-ధీరోదాత్తతయా వికారమనపేక్ష్య సంగృహ్య - సం
స్థాంతఃకరణఇవసన్, ధీరోదాత్తలక్షణం తు * మహాసత్త్వోతిగంభీ
రః కృపావానవికత్థనః । సువర్ణో దృఢవ్రతో ధీరోదాత్తస్సమ్మత
ఇతి ॥ఏతేన ధైర్యముక్తమ్ * మనసో నిర్వికారత్వం ధైర్యం సత్స్వపి హే
తుష్వితిరసికాః ॥ అతఏవ కృతాంజలిం-విరచితకరసంపుటో భక్తి వినయ
యవిధేయతాలక్షణమేతత్ ॥ ఏనాం కైకేయీం ప్రతి వ్యజ్ఞపత్-వి
జ్ఞాపయామాస ॥ ౪౫ ॥—తదేవాహ॥ భీతఇతి ॥ హే అంబ-మాతః,
ని ॥ అంబామాతాథబాలాస్యాదిత్యమరః + అంబార్థనద్యోర్హ్రస్వ
ఇతిహ్రస్వః ॥ అత్ర సపత్నీమాతృత్వేపి సాంప్రతికవరోధాచరణా
త్పరత్వేపి భర్తృప్రీతికూల్యపరాయణత్వేపి స్వీయసర్వకాలత్వా
దేవమామంత్రితవానిత్యనగంతవ్యమ్ ॥ భరతః భ్రాతృపుత్రః భూభారతః
భూభారాత్, నతు వృథాభారాత్ + పంచమ్యాస్తసిః ॥ భీత్రా
ర్థానాం భయహేతురిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ ॥ భీతః-భయవిహ్వ
స్తః, కింనభీతఏవేత్యర్థః ॥ తథాహం రామః హానయోరిహాపవాక్య
వనిత్రా నౌతేః, నతు నైరర్థకాపహారాత్ + త్రస్తసనేత

యోస్సరిగానివాపకరణాల్లస్స్వంప్రతిజ్ఞామిమా మాహాఖ్యామభిప్రార
రిత్యర్థః ॥ పతాల్ - ఏవం సంగత్య, పూర్వపత్స్వంచమీ ఛ్రస్తూర్ధఃతః, కిం
సత్యస్తవవేత్యర్థః ॥ ని ॥ చక్రవర్తిపుత్రాస్సాభీతిర్భిస్సాన్స్వసంభవమ
మిత్యర్థః ॥ అతస్సగరస్య-సగరచక్రవర్తినః, అస్వవాయస్య-కుల
స్య, ప్రవరః-శ్రేష్ఠః, అథవా సగరాన్వవాయానాం రాజ్ఞాంశ్రేష్ఠః॥
ని ॥ సగరాన్వవాయస్సంతానఇత్యమరః ॥ కథద్వత్కథదా శ్రేష్ఠ
వృషాంగె రాజలక్ష్మణేతి విగ్రహప్రకారః ॥ అత్ర సగరాన్వవాయగ్రహ
ణం సర్వపి సగరవంశ్యా భగీరథాదయో రాజానః దుస్తరప్రతిజ్ఞా
పారంపాత పారగా ఏవ, అతస్తత్కులశ్రేష్ఠస్యాస్య తద్వత్ప్రతిజ్ఞాకు
ల్యాపాదనం కిముతేతి సూచనార్థః మిత్యవగంతవ్యమ ॥ అతోస్మత్పితా
పూర్వపుత్రేజనకః పతంగః రుతా హేతుశోకశోచతి-ఖిద్యతి, వచుతోపి
శోకితవ్యమిత్యర్థః ॥ శోకకారణయోరుభయోరవ్యన్యతరస్యాభావా
దితిభావః ॥ తదంతఇత్యాశంక్యాహ॥ దివిభవాదివ్యా తస్యాస్సరితో
వియద్గంగాయాః నివాపకరణాత్పితృతర్పణాంజలివిధానాత్, అస్య
పూర్వపితామహరాజభగీరథస్య కృతార్థతేతిభావః ॥ ని ॥నివాపః పితృతర్ప
ణమిత్యమరః ॥ లక్ష్మీవహాల్పాం, నతత్సమాం-నతతోవ్యధికాం చేత్యర్థః
+ పాఠాంగదాంవిచనాదితి జీవ ॥ ఇమాంప్రతిజ్ఞాం-వరద్వయరూపాం,
అంతమిస్వా ప్రతిఅనాస్యం-సచలహంచఆవాంతాభ్యాంసాధనభూతా
భ్యాం భరతేన మయాచేత్యర్థః + త్వదాదీని సర్వైర్విత్యమితి స
ప్రహాణాప్యదాదినా భరతేనసహాస్మద స్త్యదాదిత్వాదెకశేషః ॥
యువాంపదస్థితవత్యావాదెశః ॥ యుష్మదస్మదోరనాదేశఇత్యాదా
రోంతాదేశస్స ॥ నాభిపూరయిష్యతిచేత్ -సనిర్వహిష్యతిచేత్, క
థం కుతః పుత్ర-పుత్రస్తపుత్రవాన్+ ప్రశంసాయామినిఃస్యాత్ భావ
త్ నస్యాదేవ పున్నామ్నో నరకాత్త్రాయతఇతివ్యుత్పత్త్యాఅనన్యసా
ధారణనిరయోద్ధరణైకసూత్రాణాం పుత్రాణామస్మాకంజనవెబహా

యిష్యతీతిన చేత్పుత్రస్య భరతస్యాభ్యుదయమ॥౪౬॥వనభువి తనుమాత్రత్రాణమా
జ్ఞాపితం మే సకలభువనభారస్థాపితో నన్దనస్తే । తదిదం సుకర
తాయాం హాసదో మర్కటానాం వ్యవసితమయి లోకే నిన్దనీయం హి రాజ్ఞః॥

క్లేశభాగినోఽస్య రాజ్ఞో మమ భూపరప్రతాపస్య స్వపుత్రస్యాభిషేకే
యా అల్పతరా యా అస్యానిష్టఫలాభావే కిం వా స్థితి పుత్ర్యో బద్ధవా
చ్యతాం కుతో యేన వా పుత్రవాంత్సావరోధే వా స్యాత్ ఏవ
ఙ్గీకృతమతే తాలేనాపి నతో విరస్యమితి ॥ శారూలవిక్రీడితం
వృత్తమ్ ॥ ౪౬ ॥ —— వనేతి ॥ హే అంబ మే-మమ, వనభువి-కా
న్తారసీమ్ని, తనుమాత్రస్య-మూలకదేహస్యైవ, త్రాణం-ర
క్షణమల్పభారభరణమిత్యర్థః ॥ ఆజ్ఞాపితమాదిష్టం, మమైతత్సుకర
మితి భావః ॥ కింతు తే నన్దనః భరతోఽల్పగానాను సకలభువనభా
తస్య భరతస్య స్వగర్భసంభూతనన్దనస్య, మూర్ధ్నా-శిరసి, సకలభువనభా
రః-అశేషభూభారః, గురుతరో భారస్థాపిత ఇత్యర్థః ॥ స్థాపితో-నిక్షి
ప్తః ॥ ని ॥ భువనం విష్టపే లోకే జలే లోకే చిదాత్మని ఇతి విశ్వః ॥ తత్రస్థా
త్కారణాదిహ అస్మిన్ కార్యద్వయే మదిదం, ఆపత్-భరతస్య మమ
చేత్యర్థః ॥ సుకరతాయాం-సౌకర్యే లఘ్వికరణాయాం, ఆలోచితాయాం
సత్యాం, గరీయాన్-గురుతరః, + గురుకోపాదీయసుని॥ ప్రియస్థిరేత్యా
దినా గురోః గరాదేశః ॥ తే-తవ, వక్షపాతః-ఆదరః, మయి పతతి-
ప్రసరతి, స్వతనయే భరతే సపత్నీసుతే మయి చాపరానాదరాభ్యాం
సుఖాసుఖసంపాదకరాజ్యాభిషేకవనవాసవిధానార్థం వ్యాయత్నః
కృతః సోఽయం విచార్యమాణో విపరీతో జాతః ॥ అత్ర సదేవగురుభారాక
రణప్రసక్తౌ మర్కటభావవ్యాఘ్రాయిమం సుఖార్థం చంచలేసలేపే
నాలోపేకప్రసంగకల్పం చాభూదిత్యర్థః ॥ అతఏవ విషమాలంకా
రః ॥ విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యత్ర తాదృశస్య వా భవేత్ ॥ విరూపఘట
నా సా స్యాద్విషమాలంకృతిస్త్రిధేతి లక్షణాత్ ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥౪౭॥

॥ ౪౭ ॥ కించ ॥ తాతస్యవాచా వ్యవహృత్య హృద్యం వత్సా
భిషేకోత్సవమంగళం మే । ప్రణామసంజ్ఞస్యమయార్పితస్య కింపూర్ణ
పాత్రస్యనపాత్రమాసీత్ ॥ ౪౮ ॥ ౫ ॥ తత్క్షణమగనిహాత్ర ఇవ పర్వతః
౮ ॥ ఆస్తాంతావద్యుక్తిరచనాసునిశ్చితం వక్తవ్యాంతరమస్తీత్యాహ॥
కించేతి ॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥ తాతఇతి ॥ తాతోస్మత్పితా, స్వవా
చా-స్వముఖోచ్చారితేననియోగవచనేన, భవద్వచనేనైవ భరతాభిషే
కమభినందయితా మమ స్వవచనేనచేత్యపేక్షితమితి భావః॥హృ
ద్యం మనోహరం, వత్సస్య ఉభయోరప్యనలాలనీయస్య భరతస్యాభి
షేకోమూర్ధాభిషేకస్సఏవోత్సవః * ఉత్సవోహర్షమిత్యేష ఉ
త్సవఃపరికీర్తితఇత్యుక్తలక్షణః సఏవ మంగళం - కల్యాణం, మే-మ
హ్యం, వ్యవహృత్యోక్త్వా, కథయిత్వేతియావత్ ॥ ౫ ॥ వ్యాహారఉ
క్తిర్లపితమిత్యమరః ॥ మయా అర్పితస్య-దత్తస్య,ప్రణామసంజ్ఞస్య
నమస్కారాఖ్యస్య, పూర్ణపాత్రస్య ఉత్సవాదిషు దేయవస్తునఃపా
త్రం యోగ్యః, నాసీత్కిం-నజాతఃకిమితి కాకుః ॥ తాతేన భరతాభి
షేకః క్రియతఇతివక్తవ్యం ॥ మయాచాంగీకారప్రూర్వకం నమస్కర్త
వ్యంచేత్యర్థః ॥ సత్యసంధస్య స్వస్య స్వముఖోచ్చారణే కస్సంకో
చః తతోనిస్సంకోచంవదత్వితితాత్పర్యమ్ * ఉత్సవాదిషుయద్దేయం
పూర్ణపాత్రంతదుచ్యతఇత్యభియుక్తాః ॥ ౫ ॥ యోగ్యభాజనయోః
పాత్రమిత్యమరః ॥ అత్ర నాసీత్కిమితి కాక్వా రాజ్ఞోయోగ్యతాప్ర
దర్శనద్వారా రామస్య భరతాభిషేకాంగీకరణమాక్షిప్యతఇతిసంభూత
వ్యంగ్యమ్ ॥ తదుక్తమ్ ॥ అగూఢమపరస్యాంగం వాచ్యసిద్ధ్యంగమ
స్ఫుటమ్ । సందిగ్ధతుల్య(ప్రా)ధాన్యే కాక్వాక్షిప్తమసుందరమితి॥ వృ
త్తముపజాతిః ॥ ౪౮ ॥ —తత్క్షణమితి ॥ తస్మిన్నేవక్షణే రామస్యభ
రతాభిషేకాంగీకరణసమయఇత్యర్థః + అత్యంతసంయోగే ద్వితీ
యా ॥ పఙ్క్తిరథోదశరథః॥ ౫ ॥ పఙ్క్తిర్దశాక్షరచ్ఛందోదశసంఖ్యా

సర్వతః పరీతదవదహనఇవ వనస్పతిః ర్దివస్పతిపదభ్రంశవిధురఇవ న
హుషః పపాతనిస్సంజ్ఞః పఙ్క్తిరథః ॥౪౯॥ తతస్సపితృనిదేశమవిచా
రమచిరాదాచరేతి రామమాదిదేశ ॥ ౫౦ ॥ సఏషః ॥ స ॥ మాతురా
జ్ఞాంవహన్మూర్ధ్నా మాలామివ మహాయశాః । వనాయరామోవవ్రా

శిమ(స్త్రి)యామితికోశః ॥ అశనిహతో వజ్రవిదారితః, పర్వతఇవ స
ర్వతస్సమంతాత్పరీతదవదహనో వ్యాప్తదవాగ్నిః వనస్పతిర్వృక్షఇవ
॥ ని ॥ వనస్పతిర్వృక్షమాత్రేవినాపుష్పైఃఫలద్రుమఇతివిశ్వః ॥ ది
వః-స్వర్గస్య, పతిర్దివస్పతిరింద్రః ॥ ని ॥ తతమన్యైర్దివస్పతిరిత్యమ
రః + షష్ఠ్యాఃపతిపుత్రేత్యాదినా అలుకికస్కాదిత్వాత్ విసర్జనీయ
స్య సత్వం తస్యపదాద్భ్రంశేన ప్రచ్యుత్యా విధురః విశ్లిష్టః ॥ ని ॥
విధురఃపత్న్యపేతే ప్రత్యశ్లిష్టవిశ్లిష్టయోరపీతి వైజయంతీ ॥ నహుషో
యయాతిపితేవ విసంజ్ఞో విచేతనస్సన్ పపాత రామవిరహాసహిష్ణు
త్వాన్మూర్ఛేత్యర్థః । పురాకిల నహుషః కుతశ్చిత్పుణ్యోదయా
త్స్వర్గే ఇంద్రత్వంప్రాప్య తత్ర నిజాహంకారహుంకారప్రకోపితే
న కుంభసంభవేన భుజంగోభవేతిశప్తః స్వర్గపదాత్ప్రచ్యుతోభు
వివపాతేతి పౌరాణికీకథా ॥ వక్ష్యతిచారణ్యకాండే ॥ మాలోపమా
లంకారః ॥ ౪౯ ॥ —తతఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, సాకైకేయీపితుః
ర్దశరథస్య నిదేశమాజ్ఞాం అవిచారమనాలోచనం, అచిరాజ్ఝడితి,ఆ
చర-విధేహీతి రామమాదిదేశ-ఆజ్ఞాపయామాస ॥ ౫౦ ॥—తతోరా
మః కిమకార్షీదిత్యత్రఆహ ॥ సఇతి ॥ యోయం కైకేయ్యాజ్ఞప్తస్స
ఏషః మహాయశాః-కీర్తిసంపన్నః, రామః మాతుః-కైకేయ్యాః, ఆ
జ్ఞాం వనవాసాయ వ్రజేత్యేవం రూపశాసనం మాలాం పుష్పస్రజ
మివ మూర్ధ్నావహన్ శిరసా ధారయన్నిత్యాదరోక్తిః ॥ వనాయ
దండకావనంగంతుమిత్యర్థః+ క్రియార్థోపపదస్యేత్యాదినాచతుర్థీ॥
తథా జగతామవనాయ-జగద్రక్షణాయచ, వవ్రాజ-జగామ, వనంప్ర

నగ్వతః పరీతదవదహనస్సఇవ వనస్పతి ర్దివస్పతిపదభ్రంశవిధురఇవ న
హుషః పపాత నిస్సంజ్ఞః పఙ్క్తిరథః ॥౪౯॥ తతస్స పితృనిదేశమవిచా
రమచిరాదాచరేతి రామమాదిదేశ ॥ ౫౦ ॥ సఏషః ॥ ప ॥ మాతురా
జ్ఞాంవహన్మూర్ధ్నా మాలామివ మహాయశాః । వనాయ రామో వవ్రా
శిషుత్త్రప్రియామితి కోశః ॥ అశనిహతః వజ్రవిదారితః, పర్వతఇవ స
గ్వతస్సమన్తాత్పరీతదవదహనో వ్యాప్తదవాగ్నిః వనస్పతిః వృక్షఇవ
॥ ని ॥ వనస్పతిర్వృక్షమాత్రేవినాపుష్పైః ఫలద్రుమఇతివిశ్వః ॥ ది
వః-స్వర్గస్య, పతిర్దివస్పతిరిన్ద్రః ॥ ని ॥ శతమన్యుర్దివస్పతిరిత్యమ
రః + షష్ఠ్యాః పతిపుత్త్రేత్యాదినా అలుక్ కస్కాదిత్వాత్ విసర్జనీయ
స్య సత్వం తస్యపదాద్భ్రంశేన ప్రచ్యుత్యా విధురః విశ్లిష్టః ॥ ని ॥
విధురంప్రత్యవాయేస్యాత్ శ్లిష్టవిశ్లిష్టయోరపీతి వైజయన్తీ ॥ నహుషో
యయాతిపితేవ విసంజ్ఞో విచేతనస్సన్ పపాత రామవిరహాసహిష్ణు
త్వాన్మమూర్ఛేత్యర్థః । పురాకిల నహుషః కశ్చిత్పుణ్యోదయా
త్స్వర్గే ఇన్ద్రత్వంప్రాప్య తత్ర నిజాహంకారవాలంకారవక్కోపితే
న కుమ్భసంభవేన భుజంగో భవేతి శప్తః స్వర్గపదాత్ప్రచ్యుతో భు
వి పపాతేతి పౌరాణికీ కథా ॥ వక్ష్యతి చారణ్యకాణ్డే ॥ మాలోపమా
లంకారః ॥ ౪౯ ॥ —తత ఇతి ॥ తతస్తదనన్తరం, సా కైకేయీ పితుః
దశరథస్య నిదేశమాజ్ఞాం అవిచారమనాలోచనం, అచిరాజ్ఝడితి, ఆ
చర-విధేహీతి రామమాదిదేశ-ఆజ్ఞాపయామాస ॥ ౫౦ ॥ —తతో రా
మః కిమకార్షీదిత్యత ఆహ ॥ సఇతి ॥ సోయం కైకేయ్యాజ్ఞప్తస్స
ఏషః మహాయశాః-కీర్తిసంపన్నః, రామః మాతుః-కైకేయ్యాః, ఆ
జ్ఞాం వనవాసాయ వ్రజేస్త్యేవం రూపశాసనం మాలాం పుష్పస్రజ
మివ మూర్ధ్నా వహన్ శిరసా ధారయన్నిత్యాదరోక్తిః ॥ వనాయ
దణ్డకావనం గన్తుమిత్యర్థః + క్రియార్థోపపదస్యేత్యాదినా చతుర్థీ ॥
తథా జగతామవనాయ-జగద్రక్షణాయచ, వవ్రాజ-జగామ, వనంప్ర

జ జగతామవనాయచ ॥ ౫౧ ॥ గ ॥ అసౌసమాసాద్యసద్యఃకౌసల్యా
సదనమభిషేకప్రతిబంధం కైకేయీనిర్బంధమాత్మనశ్చవనవాసంప్ర
ణామానంతరం తస్యైవ్యవేదయిత్ ॥ ౫౨ ॥ సైతదాకర్ణ్య విదీర్ణ
హృదయా విషదిగ్ధసుఖశిలీముఖవిద్ధప్రీణాయుగళేవ సహసా నిపత్య
విలలాప ॥ ౫౩ ॥ ప ॥ రేఖాంగరథాంగసరసీరుహశంఖవిద్యా క్షేమంక

తి గంతుమైచ్ఛదిత్యర్థః ॥ వనవాసేదుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనాభ్యాం
లోకనిర్వాణస్య జాయమానత్వాజ్జగతామవనాయచేత్యుక్తమిత్యవగం
తవ్యమ్ ॥ ఉపమాలంకారః ॥ ౫౧ ॥ — అసావితి ॥ అసౌరామః స
ద్యః-అవిలంబేన, కౌసల్యాసదనం-నిజమాతృగృహం, ఆసాద్య-ప్రవి
శ్య, అభిషేకస్య-నిజరాజ్యాభిషేకస్య, ప్రతిబంధమంతరాయభూతం
కైకేయ్యానిర్బంధం-సంకటం, వరద్వయయాఞ్చాపాశేన రాజానంనిర్బం
ధ్య భరతస్యాభిషేకప్రవర్తనరూపాభినివేశమిత్యర్థః ॥ తథా ఆత్మ
నో వనవాసంచ ప్రణామానంతరం-నమస్కారానంతరకాలే, తస్యై
కౌసల్యాయై, వ్యవేదయిత్-కథితవానిత్యర్థః ॥ ౫౨ ॥ — సైతదితి ॥
సాకౌసల్యా ఏతద్రామవనవాసవచనమాకర్ణ్య-శ్రుత్వా, విదీర్ణ
హృదయా-విదళితాంతరంగాసతీ, తస్య వజ్రప్రహారప్రాయత్వాదితి
భావః ॥ శిలీ శల్యంముఖే యస్యశిలీముఖః, విషదిగ్ధం-విషరూషితం,
ముఖమగ్రభాగోయస్యసతథోక్తోయశ్శిలీముఖో బాణః ॥ ని ॥ ముఖం
స్యాదగ్రభాగేపి। అళిబాణౌశిలీముఖావిత్యభయత్రాప్యమరః ॥ తేన
విద్ధం సంప్రహృతం ప్రీణయుగళం-కర్ణయుగ్మం, యస్యాస్సాతథో
క్తేవేత్యుత్ప్రేక్షా ॥ తయోశ్చైతద్వచనస్య విశిష్టబాణవదత్యంతదుస్స
హత్వంసూచ్యతే ॥ సహసా-శీఘ్రం + స్వరాదిపాఠాదవ్యయమితి
శాకటాయనః ॥ నిపత్య-భువిపతిత్వా, స్థాతుమశక్యత్వాదితిభావః ॥
విలలాప-పరిదేవితవతీ ॥ ని ॥ విలాపఃపరిదేవనమిత్యమరః॥ ౫౩ ॥—
ప ॥ తదేవాహ ॥ రేఖేతి ॥ రేఖాఏవ రథాంగాని-చక్రాణిచ, సరసీరు

౫౫ ॥ ఆర్య నకార్యమిదమ్ ॥ ౫౬ ॥ లోకగర్హణార్హాయాః కైకే
య్యాః వచసా రజసా జరసా చ సమాక్రాంతస్వాంతస్య కృత్యాకృ
త్యవివేకమూఢస్య రాజ్ఞః ప్రజ్ఞాశైథిల్యాన్నిస్సృతేన వచసా సంత్యజ్య
రాజ్యమటవీపర్యటనం విధాతుమ్ ॥ ౫౭ ॥ కింతు తుభ్యమస్పర్ధమానా య

శ్చైత్రిష్ప్రత్యయః ॥ అతిమాత్రప్రవృద్ధమన్యుః శ్రీరామవనవాసక
థాయాః శ్రోతుమశక్యత్వాదత్యంతప్రవృద్ధకోపస్సన్, శోకమన్యుస
మానం-భోగైశ్వర్యాభిజనాదిభిస్తుల్యమిత్యర్థః ॥ అగ్రజన్మానం
జ్యేష్ఠభ్రాతరం శ్రీరామం ప్రత్యేవం వక్ష్యమాణరీత్యా అకథయద
వోచత్ ॥ ౫౫ ॥—అ ॥ తత్ప్రకారమేవవివృణోతి ॥ ఆర్యేతి ॥ హే
ఆర్య-పూజ్య, ఇదమేతన్నకార్యం అకార్యం-అయుక్తం నైతన్నైవప
ద్యత ఇత్యర్థః ॥ ౫౬ ॥ —అ ॥ కిమిదమిత్యత ఆహ ॥ లోకేతి ॥ లో
కగర్హణార్హాయాః ఉద్వేగకార్యకరణశీలత్వాల్లోకనింద్యాయాః ॥ ని ॥
ఉత్పాదితాచ గర్హణ ఇత్యమరః ॥ కైకేయ్యాః వచసా విప్రలాపేన
రజసా-రజోగుణేన చ, ని ॥ రజో రజోగుణే ధూళౌ పరాగార్తవయోర
పీతి శాశ్వతః ॥ జరసా-వార్ధకావస్థయా చ, + జరాయాః జరసన్యతర
స్యామితి జరాశబ్దస్య జరసాదేశః ॥ సమాక్రాంతస్వాంతతయా సమభి
భూతాంతఃకరణతయా హేతునా ॥ ని ॥ స్వాంతం హృన్మానసం మన ఇ
త్యమరః ॥ కృత్యాకృత్యవివేకమూఢస్య కార్యాకార్యవివేకశూన్య
స్య, ఉక్తత్రితయమధ్యే ఏకైకమప్యనర్థాయ భవతి మేళనేతు కిము
వక్తవ్యమితి భావః ॥ రాజ్ఞః ప్రజ్ఞాశైథిల్యాద్బుద్ధిమాంద్యాత్, ని
స్సృతేన వచసా-నిర్గతేన నర్థకవాక్యేన, రాజ్యం-ప్రజాపరిపాలనా
త్మకం రాజకృత్యం సంత్యజ్య-విహాయ, అటవీపర్యటనమరణ్యసంచా
రం విధాతుం కర్తుం అకార్యమితి పూర్వేణాసంబంధః ॥ ౫౭ ॥—అ ॥
ననుభవతు యథాతథా శ్రేయస్కామేన పుంసా గురునిదేశోవ
శ్యం కర్తవ్యః ॥ అన్యథా నిషేధస్మరణాదిత్యాశంక్య తత్రయుక్తిం వక్తి ॥

ప్రథమమేవ పిత్రా ప్రదత్తాం న పృథ్వీమ్ ॥ ౪౮ ॥ క్షత్త్రధర్మోఽపి ధర్మ్యా త్పథః ప్రమాద్యాపి వర్ణాశ్రమరక్షణతః సమీచీనః క్రమేణ ప్రద

కింత్వితి ॥ కింతు తతః కిముచ్యతే చేదిత్యర్థః ॥ అనభ్యర్థయమానా య-అయాచమానాయ, పునఃపునర్యాచ్ఞానిర్బంధేనానుపద్రవకారిణ ఇత్యర్థః ॥ అభ్యర్థయమానాయైవ ప్రదత్తం పునర్గ్రాహ్యం అనభ్యర్థయమానాయ చేత్కిముపవక్తవ్యమితి భావః ॥ * అత్రైవమర్థయతే రథాయామానేయాచ్ఞావరోధయోరితి వచనాత్ తుల్యం-భవతి, + కర్మణాయమభిప్రైతి స సంప్రదానమితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ ॥ పిత్రా పృథ్వీ భూర్దత్తా నను వితీర్ణా ఖలు, అతః ప్రతిగృహీతాయాః పునః గ్రహణేన తవాపి ప్రతిగ్రహపరిత్యాగదోషః తస్యాపి నష్టయం దత్తాపహరణదోషః తస్మాదుభయతాపకత్వాత్ త్వయా పునరవశ్యం పృథ్వీ గ్రాహ్యేతి తాత్పర్యమ్ ॥ ౪౮ ॥ —౭ ॥ నను తథాపి న మమాయం ధర్మః పురుషార్థవ్యాహతిహేతుత్వాదితి సమంతవ్యమ్ * క్షత్రియస్య పరో ధర్మః ప్రజానామేవ పాలనమితి మనువచనాత్ ॥ వస్తుతః ధర్మమార్గభ్రంశేఽపి సమ్యక్ప్రజాపరిపాలనతత్పరస్య పురుషస్య మోక్షసాధకత్వాదిత్యాహ ॥ క్షత్త్రేతి ॥ సమీచీనస్సమర్థః, క్షత్త్రధర్మః-క్షత్త్రియకులాచారోఽపి వస్తుస్వభావావధారణార్థకోఽయమపి శబ్దః ధర్మాదనపేతో ధర్మ్యః + ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేత ఇతి యత్ప్రత్యయః ॥ తస్మాత్పథో మార్గాత్ + జుగుప్సావిరామేత్యాదినా పంచమీ. ప్రమాద్యాపి- ప్రమాదం ప్రాప్యాపి, ధర్మమార్గానవహితో భూత్వా పీత్యర్థః ॥ వర్ణాః బ్రాహ్మణాదయః, ఆశ్రమాః బ్రహ్మచర్యాదయః తేషాం రక్షణతః-పరిపాలనాద్ధేతోః, క్రమేణ-ధామ్నా, ని ॥ క్రమో ధామ్న్యంతగమన ఇత్యమరః ॥ పురుషం నితరాం శ్రేయో నిశ్శ్రేయసం + అచతురాదినా సూత్రేణాచ్ప్రత్యయాంతో నిపాతితః ॥ తస్మిన్ సకలపురుషార్థాధ్యక్షే మోక్షే నియోజయేత్ ॥ ప్రవర్తయేత్,

ప్రథమమేన పి త్రా, ప్రదత్తాం పృథ్వీమ్ ॥ ౫౮ ॥ క్షత్రియధర్మో పి ధర్మ్యా
త్పృథక పరిమాణాత్యాప ప్రార్థ్యమాన ... (illegible)
కింత్విత్యతి ॥ కింతు లిఙ్గ కిము వృలచెదిత్యర్థః ॥ అనభ్యర్థితాయామయాచితా
యా-అయాచమానాయు, ప్రసన్నప్రసాదాత్ప్రదానైస్యాపేనాసుపదప్రవకారిణ
ఇత్యర్థః ॥ అభ్యర్థయామానాయాప్రాప్తం ప్రసన్నాగ్రాహ్యం అనభ్య
ర్థః యమానాయ పేత్యుక్తమునక్తవ్యమితి భావః ॥ * అత్రిమేధయతే
రథాదయానేయాష్ఠానరోపయోరితపవనాత్ తువ్యం-భానత్వే + కర్మ
ణాయమభిప్రైతి ససంప్రదానమితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ ॥ పి
త్రా పృథ్వీ దత్తా నను వితరణాఖ్యాత్, అతః ప్రతిగృహీతాయాఃపు
నగృహణేన తదాది ప్రతిగ్రహాపరిత్యాగరూపః తస్యాపి సన్న్యాయం
దత్తాపహరణదోషః తస్మాదనయా కాంగుర్యా ప్రతీయమానస్యం పృ
థ్వీగ్రాహ్యేత్యతి తాత్పర్యమ్ ॥ ౫౮ ॥ —అ ॥ నను లఘాపి న మమా
యంధర్మః పురుషార్థవ్యాప్తాంతి హేతుత్వాదితి, మంతవ్యమ్ * క్షత్రి
యస్యపరోధర్మః ప్రజానామేవపాలనమితి మనువచనాత్ ॥ వస్తుతః
ధర్మమార్గభ్రంశేపి సమ్యక్ప్రజాపరిపాలనతత్పరస్య పురుషస్య మో
క్షసాధకత్వాదిత్యాహ ॥ క్షత్రేతి ॥ సమీచీనస్సుమధురః, క్షత్రధర్మః-
క్షత్రియకులాచారోపి వస్తునవధావాదధారణార్థకో యమపి శబ్దః ధ
ర్మాదనపేతోధర్మ్యః + ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేతఇతియత్ప్రత్య
యః ॥ తస్మాత్పథోమార్గాత్ + జుగుప్సావిరామేత్యాదినాపంచమీ
ప్రమాద్యాపి- ప్రమాదంప్రాప్యాపి, ధర్మమార్గాత్పచ్యుతోభూత్వా
పేత్యర్థః ॥ వర్ణాః బ్రాహ్మణాదయః, ఆశ్రమాః బ్రహ్మచర్యాదయః
తేషాం రక్షణాతః-పరిపాలనాద్ధేతోః, క్రమేణ-భూపస్య, స్వ
దోభూమ్యన్తంతగమనఇత్యమరః ॥ పురుషం నిత్యం శ్రేయసి ప్రా
యుసం + అదతురాదినా సూత్రేణాప్ప్రత్యయం ... ॥ త
స్మిన్ సకలపురుషార్థాగ్ర్యక్షే మోక్షేనియోజయేత్ ॥ ప్రసన్నమేత్,

షం నిశ్రేయసే నియోజయేత్ ॥ ౫౯ ॥ నియతం నియతిబలమతిలంఘ్య నై
పౌరుషమేవ ధీరస్య పురుషార్థాన్ సమర్థయేత్ ॥ ౬౦ ॥ ప ॥ మా
భూత్త్వత్పదపద్మయో రరుణిమా కాంతారసంచారతః పాణౌ హా కిణిమా
మౌర్వ్యాస్ఫాలకారిణాంతవ ర్యాదిత్యర్థః ॥ కుతశ్చిత్కారణాద్ధర్మమార్గేణాప్రి
మాదేన వైగుణ్యేపి స్వధర్మత్వాత్ప్రజాపరిపాలనాత్మకస్య క్ష
త్రధర్మస్య మునిజనోచితాటవీపర్యటనరూపపరధర్మానుష్ఠానాపేక్షయా
శ్రేష్ఠత్వాచ్ఛ్రేయస్కరత్వం సంభవతి ॥ శ్రేయాన్ స్వధర్మో విగుణః ప
రధర్మాత్స్వనుష్ఠితాత్ । స్వధర్మే నిధనం శ్రేయః పరధర్మో భయావహ ఇతి
భగవద్వచనాదితి భావః ॥ ౫౯ ॥ — అథ దైవబలోల్లంఘనేనాపి పౌ
రుషస్య పురుషార్థసమర్థనసామర్థ్యసంభవాత్తత్రధర్మనిర్వాహ
కః పురుషకార ఏవ సమాశ్రయణీయ ఇత్యాహ ॥ నియతమితి ॥ పురు
షస్య కర్మ పౌరుషం పురుషకార ఏవ ॥ ని ॥ పౌరుషం పురుషస్యోక్తం
భావే కర్మణి తేజసీతి విశ్వః + యువాదిత్వాదణ్ ॥ అవధారణార్థో
య మేవకారః ॥ నియతం నిశ్చితం యథా తథా, నియతిబలం-దైవబలం,
ని ॥ నియతిర్నియమే దైవ ఇతి విశ్వః ॥ అతిలంఘ్య అతిక్రమ్య, ధీరస్య-ధై
ర్యశాలినః పుంసః, పురుషార్థాన్-ధర్మార్థకామమోక్షరూపచతుర్వి
ధపురుషార్థాన్, సమర్థయేన్నిర్వహేత్ ॥ స్వశక్త్యా పౌరుషనిర్వా
హకస్యైవ పురుషార్థలాభః న త్వన్యస్య, అతః పురుషకార ఏవ స
మాశ్రయణీయ ఇతి భావః ॥ ౬౦ ॥ — అ ॥ ఇత్థం స్వనిశ్చయముపన్యస్య త
స్య ఫలితమాహ ॥ మాభూదితి ॥ మాన్య-పూజ్య, శౌర్యజలధే- అ
పారశౌర్యసంపన్నస్యేత్యర్థః ॥ త్వత్పదపద్మయోః-భవచ్చరణారవిందయోః,
కాంతారసంచారతః-అరణ్యసంచారాత్, అరుణిమా-అరుణ్యం, లౌహి
త్యమితి యావత్ + వర్ణదృఢాదిభ్యః ష్యఞ్ చేతి చకారాదిమనిచ్ ॥
మాభూన్మాస్తు + మాఙి లుఙితి సిద్ధిలుఙ్ ॥ కింతు జ్యాకర్షణాత్ -
మౌర్వ్యాకర్షణాత్, ని ॥ మౌర్వీజ్యా శింజినీ గుణ ఇత్యమరః ॥ మౌ-మ

మనాక్ప్రసరతు జ్యాకర్షణాదేవ మే । కైకేయీపరిభూతతాతవచనే న
మ్రో భవాన్మాస్మభూత్కించిన్నాయకమార్గణస్య శిరసాగ్ర్యం గ్రైసమ్రంభణే ఽస్త్రి
ష్య, పాణా-హస్త ఏవ, పాటలిమా-రక్తిమా, ని ॥ శ్వేతరక్తస్తు పాట
ల ఇత్యమరః + పూర్వవదిమనిచ్ ॥ మనాగీషత్, ప్రసరతు ప్రవర్త
తాం, తథా భవాన్ కైకేయ్యా పరిభూతస్య-విమోహితస్య, తాతస్య
పితుర్వచనే విషయే, నమ్రః-ప్రహ్వః, విధేయ ఇతియావత్ ॥ మాస్మ
భూత్ -మాభూదిత్యర్థః ॥ స్త్రైణవచనస్యానాదరణీయత్వాదితిభావః ॥
+ స్మోత్తరే లఙ్చేతి చకారాదాశీలర్థే లుఙ్ నమాఙ్యోగ ఇత్యట్ప్రతిషే
ధః ॥ శేషే ప్రథమ ఇతి ప్రథమపురుషత్వం కింతు కించిదీషన్నాయకం మ
దీయం + తవక మమకావేకవచన ఇతి మమకాదేశః ॥ ధనుః నమ్రం స
త్ వర్తతాం స్త్రీపరతంత్రస్య పితుర్వచననియంత్రితయా కాంతా
రసంచారతత్పరో నభవ కింతు మార్వీకర్షణపూర్వకం మదీయం
ధనురాయమ్య బాణప్రయోగేణ కార్యాకార్యవిచారవిధురమమిత్ర
భూతం పితరం హనిష్యామీత్యర్థః ॥ తథాచ రామాయణమ్ ॥ * ॥
ప్రోత్సాహితోఽయం కైకేయ్యా సంతుష్టో యదినః పితా । అమిత్రభూతో
నిస్సంగం వధ్యతాం బధ్యతామితి ॥ తథాస్మృతిశ్చ * గురోరప్యవలిప్త
స్య కార్యాకార్యమజానతః । ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య కార్యం భవతి శా
సనమితి ॥ లక్ష్మణస్య ధీరోద్ధతత్వాదిత్థముక్తిరిత్యనుసంధేయం ॥ లక్ష
ణం తు * దర్పమాత్సర్యభూయిష్ఠశ్ఛద్మవృత్తిర్వికత్థనః । మాయావీసు
లభక్రోధస్సధీరోద్ధత ఉచ్యత ఇతి ॥ అత్ర సామయికత్వేన ప్రాప్తయోః
శ్రీరామపాదపద్మహస్తారుణిమపాటలిమ్నోః శ్రీరామపాదపద్మారు
ణిమానం కంఠోక్త్యా నిషిధ్య పాణౌ నియమనాదేకః పరిసం
ఖ్యాలంకారః ॥ తథోత్తరార్ధే శ్రీరామధనుర్నమ్రత్వయోః ప్రాప్త
యోః శ్రీరామనమ్రత్వం నిషిధ్య ధనుషి నియమనాదపర ఇతి త
యోస్సాపేక్షితత్వాత్సంకరః ॥ ఏకస్యవస్తునః ప్రాప్తావనేకత్రైక

రుప్రభృతయః కుర్వాణా నిర్విచారం తేనాచారవతామగ్రిణ్యఇ
తిగణ్యంతే ॥ ౬౮ ॥ తస్మాదవశ్యంవశ్యఏవ పితురవగాహేంగహనమితి॥

తాకృత్యవినియోజకోఽపి పితృనిదేశోనలంఘనీయః॥ఇయత్కాలవనవా
సమాత్రవినియోజకస్తు కిం వక్తవ్యఇత్యపిశబ్దత్రియార్థః ॥ నిర్విచా
రం-విచారరహితంయథాతథా ధర్మశాస్త్రనిషిద్ధం గోహత్యాది మహా
పాతకం కథంకారం కర్తుం యుక్తం స్యాదితి శంకాశూన్యమిత్యర్థః ॥
కుర్వాణాః-ఆచరితవంతః + కరోతేస్తాచ్ఛీల్యేశానచ్ ॥ తేనాచరణే
న ఆచారవతాం సదాచారసంపన్నానాం అగ్రముత్కర్షం నయంతి
ప్రాపృవంతీత్యగ్రిణ్యః శ్రేష్ఠాః + సత్సూద్విషేత్యాదినాక్విప్ ॥
అగ్రగ్రామాభ్యాం నయతేర్ణోవక్తవ్యఇతిణత్వం ॥ ఇత్యేవంగణ్యంతే
సంఖ్యాయంతే-ప్రశస్యంతేఖల్విత్యర్థః ॥ పితృనిదేశం గురూకుర్వ
తామిదృగకార్యకరణమేవ ప్రశంసాహేతురఘూత్కిముతవనవాసాది
కార్యకరణమితిభావః ॥ కుర్వాణానిర్విచారమాచారవతామగ్రగణ్యా
ఇతిపాఠః ॥ నిర్విచారమిత్యస్యగణనక్రియాయాం విశేషణత్వేనాన్వ
యః ఇతికేచిత్ ॥ ౬౮ ॥ —ఉక్తమర్థంనిగమయతి ॥ తస్మాదితి॥ య
స్మాత్పితృనిదేశోఽవశ్యమనుష్ఠేయస్తస్మాత్కారణాదిత్యర్థః ॥ అవ
శ్యంనిశ్చితం పితుర్వశ్యోవశంగతఏవసన్ నతు విమతఇత్యేవకారా
ర్థః + వశంగతఇతియత్ప్రత్యయః ॥ గహనమరణ్యమవగాహే ప్రవి
శామిఇత్యవోచతేతి పూర్వేణసంబంధః ॥ అత్రరామాయణమ్* ఋ
షిణాచపితుర్వాక్యం కుర్వతావ్రతచారిణా । గౌర్హతాకండునాధర్మం
జానతాపివిపశ్చితా ॥ జామదగ్న్యేనరామేణ రేణుకాజననీస్వయం ।
కృత్తాపరశునారణ్యే పితుర్వచనకారణాత్ ॥ అస్మాకంతుకులేపూర్వం
సగరస్యాజ్ఞయాపితుః । ఖనద్భిస్సాగరైర్భూమిమవాప్తస్సుమహాన్వ
ధఇతి ॥ పూరుస్తు నరామాయణేసంగృహీతః ॥ తస్యేయంకథా మహా
భారతాదౌ కథితా ॥ పూర్వం శుక్రశాపవశాదసమయేసం ప్రాప్తదు

।౬౫ ॥ తత్ర విస్మృత పుత్త్రవాత్సల్యా కౌసల్యా తేనసహ గం
తుమభిలషంతీ కృతప్రణామేన రామేణసవినయమేవమభిహితా॥౬౬
॥ ౭ ॥ కాంతారభాజిమయి కేకయరాజపుత్త్ర్యాః కార్కశ్యకందళిత
యాపరిళితస్యవాచా । తాతస్యశోకదహనగ్లపితంశరీరంమాతస్త్వయా
స్నేహజరాభరవిహ్వలేన పిత్త్రా యయాతినానియుక్తః పూరుస్స్వ
తారుణ్యంతస్మైదత్త్వా తజ్జరాం స్వయం గృహీతవానితి ॥ అత్రగాహ
త్యాద్యుద్దిష్టక్రమేణ కంటకాదీనాము ద్దేశాక్రమాపరనామా యథా
సంఖ్యాలంకారః ॥ ఉద్దిష్టానాంపదార్థానాం పూర్వం పశ్చాద్యథా
క్రమమ్ । ఉద్దేశస్తు భవేద్యత్ర తద్యథాసంఖ్యముచ్యతఇతిలక్షణాత్ ॥
౬౫॥—తత్రేతి ॥ తత్ర తస్మిన్సమయే,విస్మృతపుత్రవాత్సల్యా-సమ
ధికపుత్రస్నేహా, కౌసల్యా, తేనసహ-పుత్రేణసాకం, గంతుం వనం
ప్రతీతి శేషః ॥ అభిలషంతీ-కామయమానాసతీ, కృతప్రణామేన-విహి
తనమస్కారేణ, రామేణ సవినయం-సప్రశ్రయం, ఏవం వక్ష్యమా
ణరీత్యా అభిహితా-ఉక్తా ॥ ౬౬ ॥ —అ ॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥
కాంతారేతి ॥ హేమాతః మయి కాంతారభాజి-అరణ్యంగతేసతి, కేక
యరాజపుత్త్ర్యాః-క్షత్రియతనయాయాః కైకేయ్యాః, అతః క్షాత్ర
యుక్తమేవ కరిష్యతీతి భావః ॥ కార్కశ్యేన-క్రౌర్యేణ, ని ॥ కర్క
శంకఠినంక్రూరమిత్యమరః ॥ కందళితయా-ఉత్పన్నయా వాచా, శస్త్ర
ధారాకల్పయేత్యర్థః ॥ దళితస్య-విదారితస్య, పీడితస్యేత్యర్థః ॥
తాతస్యాస్మత్పితుః సంబంధిశోకదహనగ్లపితం-మద్విరహజనితశోకా
నలేనపీడితం, సంతప్తమితియావత్ ॥ శరీరం త్వయా కదాచిత్క్షణ
మాత్రమపీత్యర్థః । నాపేక్షణీయం-నానాదరణీయం, తుశబ్దోవారణా
ర్థకః॥కింతుతత్రత్యాలోచితోపాయాన్తరైస్సర్వథా పరితోషణీయమిత్య
ర్థః । వాక్యద్వయస్యవివరణమేవ దుస్సహం పుత్త్రాపి శోకాకులసంతా
పశ్చాత్కృతముపేక్ష్యం ॥నఖప్రాప్తోపరిభవసూచకమాతృప్రేయసీత్వాదతిభా

నతుక దాచిదు పేక్షణీయమ్ ॥ ౬౭ ॥ గ ॥ తతస్సా తనయస్య స్వస్త్య యనాయ సమస్తదేవతాసంకీర్తనపురస్సరీమాశిషమాచచక్షే ॥ ౬౮ ॥ తదను రామస్తామభివంద్య నిష్క్రాంతః ప్రక్రాంత నైపథ్యాయాస్సీతాయాః ప్రాసాదమాససాద ॥ ౬౯ ॥ వ ॥ కల్యాణవాదసుఖితాం సహా నైవకాంతాం కాంతారచారకథయాకలుషీచకార । అంభోదనాదముదితాంవిపినేమయూరీం స-త్రాసయన్నివధనుర్ధ్వనినాపుళిందః

వః ॥ మయ్యేకనైవ వనంప్రతిగమ్యతే పతిదేవతయా త్వయాతు తదుపచారతాత్పర్యేణ గృహఏవ స్థాతవ్యమితిభావః ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౬౭ ॥ —తతఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, సాకౌసల్యా తనయస్య రామస్య స్వస్త్యయనాయ మాంగల్యసంపాదనార్థమిత్యర్థః । సమస్తదేవతాసంకీర్తనపురస్సరీంఇంద్రాదిసకలదేవతాస్తుతిపూర్వికాం॥ + పురోగ్రతాగ్రేసుసర్తేరితిట ప్రత్యయేటిడ్ఢాణఞిత్యాదినా జీప్ ॥ఆశిషమాచచక్షే-ఉవాచ * యన్మంగళంసహస్రాక్షేసర్వదేవనమస్కృతే । వృత్రనాశేసమభవత్తత్తేభవతుమంగళమిత్యాద్యాశీర్వాదంచకారేత్యర్థః ॥ ౬౮ ॥ —తదన్వితి ॥ తదనుఆశీరుక్త్యనంతరం, రామస్తాం కౌసల్యామభివంద్య-నమస్కృత్య,నిష్క్రాంతః-మాతృగృహాద్వినిర్గతస్సన్, ప్రక్రాంతంసఖిభిరారబ్ధంనైపథ్యమభిషేకోచితవేషోయస్యాస్తస్యాస్సీతాయాః ప్రాసాదం-సదనమాససాద-వివేశ ॥౬౯—అ ॥ తతః శ్రీరామః కిమకరోదిత్యాహ ॥ కల్యాణేతి ॥ కల్యాణవాదేన-రాజ్యాభిషేకమంగళకథనేన, సుఖితాం-సంజాతసుఖాం,+తారకాదిత్వాదితచ్ ॥ తాంకాంతాం ప్రియతమాం సీతాం కాంతారచారకథయా-అరణ్యసంచారవార్తయా, విపినే-అరణ్యే, అంభోదనాదేన-జలదగర్జితేన, ముదితామానందితాం, మహ్యామతిశయేనరాతీతిమయూరీ తాం మయూరాంగనాం + పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః॥ జాతేరస్త్రీవిషయాదితిజీప్ ॥ ధనుర్ధ్వనినా-ధనుష్టంకారేణ, పుళిం

॥౭౦॥ గ॥ అయమేనామనుగంతుముపక్రాంతాంకాంతామకథయత్ ॥౭౧॥
ప ॥ ప్రియేజనకనందిని ప్రకృతిపేశలామీదృశీం కథంగ్లపయితుంసహే తవశిరీషమృద్వీంతనుం । గృహీతహరిణీగణత్రికవిసారినానాసిరాక్షబో-వ్యాధఇవ, సంత్రాసయన్-భీషయన్, సహసా-సద్య ఏవ కలుషీచకార-సంక్షోభయామాస ॥ కైకేయీవచననియంత్రితేన రాజ్ఞానియుక్తోహం వనం ప్రతి గమిష్యామీత్యేవంరూపవచనేన విమనీచకారేత్యర్థః ॥ ఉపమాలంకారః ॥ నాత్రనీచోపమాశంకాధర్మిప్రాధాన్యకథనే నైవ తథాత్వోపపత్తేః ॥ కింత్వత్ర సంత్రాసనమాత్ర ఏవ కవివిశ్రాంతిః అన్యథాతిప్రసంగాదిత్యలం ॥ వృత్తం పూర్వవత్ ॥౭౦॥
తతఃకిమతఆహ॥అయమితి॥అయం శ్రీరామః అనుగంతుమనుసర్తుముపక్రాంతాం కృతాదరాం కాన్తామేనాంసీతాం ప్రతిఅకథయదవోచత్ ॥ ౭౧ ॥—తదేవాహ ॥ ప్రియఇతి ॥ ప్రీణాతీతిప్రియా + ఇగుపధజ్ఞాకప్రీత్యయః అకారాంతత్వాట్టాప్ ॥ హేప్రియే జనకనందిని - జనకరాజపుత్రి + కృత్యల్యుటోబహుళమితిబహుళగ్రహణసామర్థ్యాల్ల్యుట్ప్రత్యయః॥ టిత్త్వాత్ జీప్ ఏతత్సంబోధనద్వయం కాంతారసంచారక్లేశానర్హత్వాద్యోతనార్థం ప్రకృత్యా పేశలాం-చారుతరాం,ని॥ చారౌదక్షేచ పేశలఇత్యమరః ॥ అతఏవ శిరీషమృద్వీం-శిరీషపుష్పవన్మృదులాం, ఈదృశీమిత్థంభూతాం సుఖోపచారోచితామిత్యర్థః ॥తవ తనుం శరీరం, గృహీతం దష్టం యద్ధరిణీగణత్రికం కురంగనికురుంబత్రికప్రదేశః ॥ వృకాహిజిఘృక్షితజంతోస్త్రికప్రదేశమేవప్రథమం గృహ్ణంతీతిప్రసిద్ధిః ॥ ని ॥ పృష్ఠవంశాధరే త్రికమిత్యమరః॥ తత్ర విసారిభ్యో నిస్సరంతీభ్యో యాః నానాసిరాః నానావిధనాడ్యః ॥ ని ॥ నాడీతుధమనీసిరేత్యమరః ॥ తాభ్యః అక్షతమవిచ్ఛిన్నం యథా తథా యద్వా తాసాంక్షతేభ్యో-వ్రణేభ్యః, క్షరితం పరిస్రుతం యచ్ఛోణితమసృక్ తేనారుణాని వృకాణామీహామృగాణాం ఆననాని

తత్క్షరితశోణితారుణవ్రణాం న సేహే కాననే ॥ ౭౨ ॥ ౫ ॥ తదను నానావిధ
ప్రియయత్నేనాప్యనున్నిషదనుజిగమిషాశైథిల్యాయాం మైథిల్యాం లక్ష్మ
ణేప్యనవసితానుగమనవ్యవసాయే వాసిష్ఠాయ సుయజ్ఞాయ భూష
ణమశేషం నాగసహస్రేణ సహ శత్రుంజయాహ్వయం మాతులదత్తం
మత్తహస్తినమగస్త్యకౌశికాభ్యాంచ పిత్ర్యా మహార్ఘాణి రత్నాని త

యస్మిన్ తస్మిన్ హింస్రప్రచురతయాత్యంతభయంకరత్వాదిత్యర్థః ॥ ని ॥
క్రోడః స్త్రీ వహేమ్మృగోప్యక ఇత్యమరః ॥ కాననే-అటవ్యాం, గ్లపయితుం-
పరిక్లేశయితుం, కథం సహే కుతోవా మృష్యే నకథంచిదపి సహ ఇత్య
ర్థః ॥ ఏవమకథయదితి పూర్వేణ సంబంధః ॥ పృథ్వీవృత్తమ్ ॥ లక్ష
ణంతూక్తమ్ ॥ ౭౨ ॥—తదన్వితి ॥ తదను-తదనంతరం, మైథిల్యాం-
జానక్యాం, నానావిధేన *హితబుద్ధ్యాభిహితపదోపవర్ణనప్రియయత్నే
సదాసుఖం వహామి దుఃఖమేవసహానమిత్యాది రామేణోక్త
ప్రకారేణాపి యత్నేన బహుప్రకారైః ప్రయత్నైరిత్యర్థః॥ అనున్ని
షదనుదయాత్ అనుజిగమిషా శైథిల్యమనుగమనేచ్ఛా దౌర్బల్యం
యస్యాస్తస్యామనివృత్తానుసరణేచ్ఛాయాంసత్యామిత్యర్థః ॥ తథా
లక్ష్మణేపి అనవసితానుగమనవ్యవసాయే-అనువర్తితానుయానాభిధోద్యోగే
సతి అవసితేత్యత్ర + షోంతకర్మణీతి ధాతోః కర్మకర్తరి క్తః తతో నఞ్స
మాసః ॥ తతః వాసిష్ఠాయ-వసిష్ఠపుత్రాయ, + తస్యాపత్యమిత్యణ్
సుయజ్ఞాయ-సుయజ్ఞనామ్నే ఆచార్యాయ, అశేషంభూషణం,భూషణ
జాతం కనకరత్నమయకేయూరకంకణకుండలాద్యశేషభూషణానీత్య
ర్థః ॥ శత్రూన్ జయతీతి శత్రుంజయః + సంజ్ఞాయాం భృతవృజి
త్యాదినా ఖచ్ప్రత్యయః ॥ అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః ॥ స ఇత్యా
హ్వయో యస్య తం శత్రుంజయనామ్నా ప్రసిద్ధమిత్యర్థః ॥ మాతుల
దత్తం మత్తహస్తినం మత్తేభంచ నాగసహస్రేణ సహ-గజసహస్రే
ణ సాకం, ని ॥ గృహీతాని గజానాం నాగానాం ప్రాబల్యాత్ ॥ పిత్ర్య-దల

దసునిర్జరారాతివీర్యముషీ ధనుషీ నిరపాయత్రాణకర్మణీ వర్మణీ నిర్మ-
ర్యాదశిలీముఖకృతానుషంగౌ నిషంగౌ నిర్వర్తితవీరపాణౌ కృపాణౌ
వరుణేన జనకసదసి మే దత్తమేతత్సమస్తమాయుధజాలమాదాయ మా-

తద్భాగస్త్యకౌశికాభ్యాం కుంభసంభవవిశ్వామిత్రాభ్యాంచ మహా-
ర్హాణ్యనర్ఘ్యాణి ॥ ని ॥ మూల్యే పూజావిధావర్ఘ ఇత్యమరః ॥ రత్నా-
ని-మణికాంచనాదీని శ్రేష్ఠవస్తూనిచ ॥ ని ॥ రత్నం శ్రేష్ఠే మణావపీతి
విశ్వః ॥ వితీర్య తదను నిర్జరారాతీనాం దేవద్విషాం దైత్యానాం వీ-
ర్యం ప్రభావం-సామర్థ్యంవా, ముష్ణీతః-అపహరతఇతి తథోక్తే ॥ ని ॥
అమరానిర్జరాదేవాః ॥ వీర్యంశత్రుప్రభావేచ తేజస్సామర్థ్య-
యోరపీత్యమరశ్శాశ్వతౌ ॥ ధనుషీచ నిరపాయం-నిరాతంకం, త్రాణ-
కర్మ రక్షణకృత్యం యయోస్తేతథోక్తే వర్మణీ కంచుకే ॥ ని ॥ తనుత్రంవ-
ర్మదంశనమిత్యమరః ॥ తథా నిర్మర్యాదా-అసంఖ్యయా యే శిలీము-
ఖా బాణాః తైః కృతః అనుషంగో-అనుబంధోయయోస్తౌ అక్షయసా-
యకావిత్యర్థః ॥ నిషంగౌ-తూణీరౌచ ॥ ని ॥ తూణోపాసంగతూ-
ణీరనిషంగాఇషుధిర్ద్వయోరిత్యమరః ॥ నిర్వర్తితం-నిష్పాదితం, వీరపా-
ణం-రణసమాప్త్యనంతరకర్తవ్యమధుపానంయాభ్యాంతౌ శత్రుసంహా-
రకావిత్యర్థః ॥ ని ॥ వీరపాణంతుయత్పానంవృత్తేభావినివారణఇత్య-
మరః ॥ కృపాణౌ-ఖడ్గౌచేత్యేతత్సమస్తం ౹ నపుంసకమనపుంసకేనే-
త్యేకశేషః ౹ జనకసదసి-జనకయజ్ఞసభాయాం,వరుణేన మే-మహ్యం
దత్తమాయుధజాతమస్త్రకలాపం- ఆదాయ-గృహీత్వా, మాం అనుగ-
చ్ఛ-అనుసరేతి లక్ష్మణమన్వగ్రహీత్-అనుగృహీతవాన్, ఆజ్ఞాపితవా-
నిత్యర్థః ✽ తథాచ రామాయణమ్ ॥ యేచ రాజ్ఞో దదౌదివ్యే మహా-
త్మావరుణస్స్వయమ్ ౹ జనకస్య మహాయజ్ఞే ధనుషీ రౌద్రదర్శనే ॥ అభేద్యే
కవచే దివ్యే తూణీచాక్షయసాయకౌ ౹ ఆదిత్యావిమలౌ చోభౌ ఖడ్గౌ
హేమపరిష్కృతౌ ॥ సత్కృత్య విహితం సర్వమేతదాచార్యసద్మని ౹ స

మనుగచ్ఛతి సౌమిత్రిమన్వగ్రహీత్ ॥ ౨౩ ॥ సీతాపి నిజాభరణజాతం సుయజ్ఞపత్నై ప్రాదాత్ ॥ తతస్సౌమిత్రిరపి స్వాధీనేనధనేన కంచి త్కౌసల్యాశ్రితముపాధ్యాయమతోషయత్ ॥ ౨౪ ॥ తత్ర సకుటుంబాయ త్రిజటాభిధానాయ నిర్ధనాయశమధనాయస్వహస్తవిక్షిప్తదండ

త్వమాయధమాబాయ క్షిప్రమావ్రజలక్ష్మణేతి ॥ అత్రై కేవ్యాఖ్యాతారః కించిదాశంక్యసమాదధుః ॥ తత్ప్రకారస్తు ॥ నను జనకయజ్ఞే ధనురాదిప్రదానస్యాశ్రవణాత్ కథమప్రసిద్ధస్యానువాదఃక్రియతే ॥ సత్యమేతత్ ॥ భగవతోవాల్మీకేరియం శైలీప్రస్తుతార్థప్రతిపాదనపారవశ్యాత్ యత్ర యోవక్తవ్యోర్థః తం తత్రానుక్త్వాఉత్తరత్ర కేనచిద్వ్యాజేన ప్రసిద్ధవదనువదతీతి ॥ యథా బాలకాండేనభిహితంమణిబంధనమ్ ॥ * మణిరత్నమిదంతత్తంవైదేహ్యాశ్వశురేణమఇతిసుందరకాణ్డే అభిహితవాన్ ॥ అయోధ్యాకాండే వక్తవ్యం కాకాసురవృత్తాంతమ్ * సపిత్రా చపరిత్యక్తస్సురైస్సర్వమహర్షిభిరిత్యాదిసుందరకాండే ఉక్తవానితి ॥ అతస్తదనుసారిణా తత్రభవతా భోజేనాపితథైవోక్తత్వాన్నవిరోధఇతిమంతవ్యమ్ ॥ ౨౩ ॥ —తతఃకిమిత్యతఆహ ॥ సీతాపీతి ॥ చాథోపిశబ్దః నిజాభరణజాతం రత్నకేయూరకంకణరశనాదిస్వకీయభూషణకలాపంసుయజ్ఞస్యపత్నైభార్యాయైప్రాదాత్-దత్తవతీ, మహాప్రభోః శ్రీరామస్యాచార్యసంభావనంతత్పత్న్యాస్సీతాయాస్తత్పత్నీసంభావనంచయుక్తమితిభావః ॥ తతః సౌమిత్రిర్లక్ష్మణోపి స్వాధీనేన-స్వాయత్తేన, ని ॥ అధీనోనిఘ్నఆయత్తఇత్యమరః ॥ ధనేన-రత్నకాంచనాదిరూపేణద్రవ్యేణ, కౌసల్యాశ్రితం కౌసల్యాయాః ప్రత్యేకం పురోహితమిత్యర్థః ॥ కంచిత్తైత్తిరీయాచార్యం బ్రాహ్మణమతోషయత్ ॥ స్వకీయద్రవ్యప్రదానేనసంభావయామాసేత్యర్థః ॥ ఏతేన సౌమిత్రేర్నిజజనన్యపేక్షయా కౌసల్యాయామేవాత్యంతాదరస్సూచ్యతే ॥ ౨౪ ॥ —తత్రేతి ॥ తత్ర-తస్మిన్సమయే, ర

పతనదేశావధికం గోధనంచ కపింజలాదిభ్యోద్విజాతిభ్యశ్చ రఘుపతి
ర్విత్తానివివిధాని వితతార ॥ ౪౫ ॥ తతస్తేపౌరనారీణాం నిశ్వాసజం
ఝానిలచలదధరకిసలయానామస్రసలిలాసారేణ శోకపావకేనచ వ
పూంషి మనాంసిచ సిక్త్వా దగ్ధ్వాచనిషిద్ధపరిజనానుగమసతయాప్ర

ఘుపతిః సకుటుంబాయ-కుటుంబసహితాయ, పత్నీపుత్రసమేతాయేత్య
ర్థః॥త్రిజటఇత్యభిధానం నామధేయంయస్యతస్మైమహనాయశాస్త్రాయ
కస్మైచిద్ద్విజాతయేఇత్యర్థః సహస్తేన-త్రిజటహస్తేనవిక్షిప్తః పరిక్షిప్తదం
డపతనేన యావద్భూతలమాక్రాన్తే తావద్భూతలపరిమితం గోధన
మవాప్స్యసీతి బ్రాహ్మణాంగంగ్రహణచాపల్యప్రదర్శనార్థముదీ
రిత(శ్రు)రామవచనవశాత్ప్రేరితోయోదండః తస్యపతనం పాతః తదధి
కరణం యోదేశః సఏవావధిర్మర్యాదాయస్యతథోక్తం తావద్దేశస్థ
మిత్యర్థః ॥ గోధనం-గోవ్రజంచ ॥ ని ॥ గోకులంతు గోధనంస్యా
ద్గవాంవ్రజఇత్యమరః ॥ తథా కపింజలోనామ బ్రాహ్మణఆదిర్యేషాంతే
తథోక్తాస్తేభ్యోద్విజాతిభ్యః కఠకలాపదండమాణవాదిభ్యో బ్రాహ్మ
ణేభ్యశ్చవివిధాని-నానారూపాణి, విత్తాని గోరత్నాంబరయానాదీని
ద్రవ్యాణి ॥ ని ॥ ద్రవ్యంవిత్తంస్వాపతేయమిత్యమరః ॥ వితతార-వి
శ్రాణితవాన్ ॥ ని ॥ విశ్రాణనంవితరణమిత్యమరః ॥ ౪౫ ॥—తతఇ
తి ॥ తతః-విశ్రాణనానంతరం, తే సీతారామలక్ష్మణాః నిశ్వాసైరేవ
జంఝానిలైస్సధ్వనిమహామారుతైశ్చలంతి వలమానానిఅధరకిసలయా
న్యోష్ఠపల్లవాయాసాంతాస్తథోక్తాస్తాసాం పౌరనారీణాం వపూంషి
మనాంసిచ ॥ అస్రసలిలాసారేణ-అశ్రుజలధారాసంపాతేన, ని ॥ అ
స్రమశ్రుణిశోణితేఇతివిశ్వః ॥ శోకపావకేన-శోకదహనేనచసిక్త్వా-
ఆర్ద్రీకృత్య, దగ్ధ్వా-సంతాప్యచ,వపూంష్యస్రసలిలాసారేణ సిక్త్వా
మనాంసి శోకపావకేన దగ్ధ్వాచేతి యథాక్రమమన్వయాద్యథాసం
ఖ్యాలంకారః తథోద్వేలంవిషాదముత్పాద్యేత్యర్థః ॥ నిషిద్ధపరిజనా

కాశిత ప్రవాససిద్ధాంతాశ్శుద్ధాంతాన్నిశ్చక్రముః ॥ తత్ర ॥ ౭౬ ॥ ప ॥ సీతాపురాగగనచారిభిరప్యదృష్టామాభూదియంసకలమానవనేత్రపాత్రమ్ । ఇత్యాకలయ్యనియతంపిదధేవిధాతాబాష్పోదయేన నయనానిశరీరభాజామ్ ॥ ౭౭ ॥ తతః ॥ రుద్ధాపి యాంతమనుగచ్ఛతి మైథిలీ

నుగమనతయా ఐకాంతికత్వాన్నివారితభృత్యానుయాత్రతయాహేతునా ॥ ప్రకాశితః-ప్రకటీకృతః, ప్రవాససిద్ధాంతో వనవాసరాద్ధాంతో యైస్తేతథోక్తాస్సంతః శుద్ధాంతాదంతఃపురాత్, ని ॥ సమౌసిద్ధాన్తరాద్ధాంతౌ । శుద్ధాంతశ్చావరోధశ్చేతిచామరః ॥ శుద్ధః-కాపటికజనరహితః, అంతస్సమీపఃయస్యసః ॥ ని ॥ అంతో స్త్రీవసితెమృత్యౌస్వరూపేనిశ్చయేంతికె ఇతివిశ్వః ॥ సిద్ధః-నిష్పన్నః, అంతో నిశ్చయోయస్మిన్ ససిద్ధాంతః ॥ నిశ్చక్రముర్నిర్జగ్ముః ॥ తత్రనిర్గమనసమయే ॥ ౭౬ ॥ —సీతేతి ॥ సీతా పురా-పూర్వం; గగనచారిభిః ఖచరైరపి కిముతాన్యైరితిభావః ॥ అదృష్టానావలోకితా మహారాజపరిగ్రహత్వాదితిభావః ॥ ఇయంసీతా సకలమానవనేత్రపాత్రం-సమస్తజనదృష్టిగోచరా, మాభూత్-మాస్తు + మాఙిలుఙిత్యాదినా ఆశీరర్థేలుఙ్ నమాఙ్యోగ ఇత్యట్ప్రతిషేధః ॥ ఇత్యేవమాకలయ్య-విచార్య + కలిఃకామధేనుః విధత్తఇతివిధాతా యుక్తాయుక్తసమాధానతత్పరో బ్రహ్మాబాష్పోదయేన-అశ్రూత్పాదనేన, శరీరభాజాం ప్రాణినాం నయనాని-నేత్రాణి, పిదధే-ఆచ్ఛాదితవాన్, నియతం-నిశ్చితమిత్యుత్ప్రేక్షాయాం, మన్యేశంకేధ్రువం ప్రాయో నూనమిత్యేవమాదిభిః । ఉత్ప్రేక్షావ్యజ్యతేశబ్దైరివశబ్దోపితాదృశ ఇత్యాచార్యదండివచనె ఆది

పదేననియతశబ్దస్యాపిగ్రహణాత్ ॥ శ్రీరామప్రవాసమసహమానామానవానాస్సోద్వేగం రురుదురిత్యర్థః ॥ ని ॥ అపిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛాదనానిచేత్యమరః + వష్టిభాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయోరిత్యపేరకారలోపః ॥౭౭॥ —తతస్తదనంతరం ॥ రుద్ధేతి ॥ మైథిలీ-సీతా, రు

మాం వత్సోఽనుజహాతి న కదాచన లక్ష్మణోఽపి । ఇత్యేతయోరనుగతిం ప్రతిబోధ్య గంతుం భూయోఽపి రాజభవనం ప్రవివేశ రామః ॥ ౨౮ ॥ X ॥ తస్మిన్ సుమంత్రేణ విజ్ఞాప్య ప్రదర్శితే భూపతిర్భూతావిష్ట ఇవ విష్టరాన్నిపత్య సదారస్సదారచితపరిదేవనో వనోత్కంఠాం స్వయమప్యకరోత్ ॥ ౨౯ ॥ తదా సుమంత్రః కైకేయీమబ్రవీత్ ॥౩౦॥ దేవి

ద్ధా-బహుప్రియత్వేనానివారితాపి, యాంతం-వనంప్రతిగచ్ఛంతం + యాతేన్మత్ప్రత్యయః మాం అనుగచ్ఛత్యనుసరతీతి తథావత్సోఽనుజః లక్ష్మణోఽపి, కదాచన-క్షణమాత్రమపీత్యర్థః, మాం నజహాతి-నత్యజతి, సోఽప్యనుగచ్ఛతీత్యర్థః ॥ ఇత్యనేన ప్రకారేణైతయోస్సీతాలక్ష్మణయోరనుగతిమనుయాత్రాం, ప్రతిబోధ్య-విజ్ఞాప్య, దశరథాయేతి శేషః ॥ గంతుం-వనంప్రతియాతుం, రామః భూయః-పునరపి, రాజసదనం-దశరథగృహం, ప్రవివేశ సర్వత్ర తదాజ్ఞయైవ ప్రాధాన్యాదితి భావః ॥ ౨౮ ॥ —తస్మిన్నితి ॥ తస్మిన్-శ్రీరామే, సుమంత్రేణ-మంత్రివృద్ధేన, విజ్ఞాప్య రామోఽయంభవద్దర్శనార్థం సమాగత ఇతి విజ్ఞాపనంకృత్వా ఇత్థంభూతవ్యవహారస్య రాజధర్మత్వాదితి భావః ప్రదర్శితే-దృష్టిగోచరీకృతే సతి, భూపతిః రాజా భూతావిష్టః పిశాచాక్రాంత ఇవ, ॥ ని ॥ భూతంక్ష్మాదౌ పిశాచాదౌ న్యాయ్యే సత్యౌపమానయోరితి విశ్వః ॥ విష్టరాదాసనాత్ + వృక్షాసనయోర్విష్టర ఇతి నిపాతితః ॥ ధ్రువమపాయేఽపాదానమిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ ॥ నిపత్య శోకవేగస్య సోఢుమశక్యత్వాన్మూర్ఛయా భువి పతిత్వేత్యర్థః ॥ సదా అవిచ్ఛిన్నం పరిదేవనక్రియావిశేషణమేతత్ రచితపరిదేవనః-కృతవిలాపస్సన్, సదారః-కౌసల్యాసహితః, స్వయమపి వనోత్కంఠాం-వనవాసోత్సుక్యం, వనోత్కంఠామతిమితిపాఠే వనవాసోత్సుకాం బుద్ధిమకరోత్ ॥ ౨౯ ॥ —తదేతి ॥ తదా-తస్మిన్సమయే, సుమంత్రః కైకేయీమబ్రవీత్-అవోచత్ ॥ ౩౦ ॥ — అ ॥ తత్ప్రకా

విరమ రామాభిషేకసమున్మిషితాహ్లాదాంకురావగ్రహాద్వాగ్రహాత్ ॥
౮౭ ॥ పురా ఖలు వరప్రసాదాదవగతసకలప్రాణిభాషణతయా ప
ర్యంకపర్యన్తపరిసర్పత్పిపీలికాలాపే కృతహాసం తవపితరం హాసకార
ణం పృష్ట్వా తద్వివరణం పత్యుర్మరణకారణమిత్యవేత్యాపి భూయసా
నిర్బన్ధాత్కుపితేన రాజ్ఞా పక్షితాయాః మాతుస్సేవితాం మానదుర్విధా
రమేవాహ ॥ దేవీతి ॥ హే దేవ కైకేయి, రామాభిషేకేణ-శ్రీరా
మరాజ్యాభిషేకోత్సవేన, సమ్యక్ జలసేకేనచ సమున్మిషితస్సము
త్పన్నో య ఆహ్లాదాంకురః, ఆనన్దకన్దళ ఇతి రూపకం తస్యావగ్రహా
త్-ప్రతిబన్ధకాత్, + అవగ్రహో వర్షప్రతిబన్ధ ఇతి వైకల్పికేన
ప్రత్యయః ॥ ని ॥ తద్విఘాతే పగ్రాహావగ్రహౌ సమావిత్యమరః ॥ ఆ
గ్రహాదభినివేశాత్ + జుగుప్సావిరామేత్యాదినా పఞ్చమీ ॥ విరమ-
విరతా భవ, తాదృగాగ్రహం పరిత్యజేత్యర్థః + వ్యాఙ్పరిభ్య ఇతి పర
స్మైపదం ॥ ౮౧ ॥ అ ॥ పునస్తస్యా దౌశ్శీల్యపరిత్యాజనార్థం తన్మా
తృగోచరమితిహాసమాహ ॥ ॥ పురేతి ॥ పురా-పూర్వకాలే, ఖలుశ
బ్దో వాక్యాలంకారే ॥ వరప్రదాతుః-కస్యచిద్యోగినః వరరూపాత్ప్ర
సాదాదనుగ్రహాత్, అవగతసకలప్రాణిభాషణతయా-విజ్ఞాతసకలజం
తువచనతయా హేతునా, పర్యంకపర్యన్తే-శయనసమీపే, పరిసరన్తీ
నాం-ప్రసర్పన్తీనాం, పిపీలికానాం భూవివరసంచారిసూక్ష్మజంతువిశే
షాణాం, ఆలాపే-భాషణవిషయే, కృతహాసం కిమేతే అజ్ఞానిజన్తవః స
మాలపన్తీతి హసితవన్తం తవపితరం కేకయం హాసకారణం-హాసహే
తుం, పృష్ట్వా కేన హేతునా మామయం పరిహసతీతి జిజ్ఞాసయా-నుయుజ్యే
త్యర్థః ॥ తద్వివరణం హాసకారణకథనం పత్యుర్భర్తుర్మరణకారణమిత్య
వేత్య-జ్ఞాత్వాపి, తద్వచనాదేవేతి భావః ॥ భూయసా బహుళాత్ + బ
హోర్లోపో భూ చ బహోరితి భూరాదేశః బహోర్లోపశ్చ ॥ నిర్బన్
ధాత్ప్రయాసకరణాద్ధేతోః, కుపితేన-క్రుద్ధేన, రాజ్ఞా-కేకయేన, అవ

ఇతి ॥ ౨౨ ॥ ప ॥ కృత్వాఽసమంజనిర్వాసం సగరం కైకయాత్మజా । నిద
ర్శనత్వేన నిర్దిశ్య నిరబధ్నాన్నిజం పతిమ్ ॥ ౨౩ ॥ తత్ర ॥ సిద్ధార్థకో
మహామాత్యస్తత్పరిత్యాగమబ్రవీత్ । సరయూపాతితానేకప్రజామర
ణకారణాత్ ॥ ౨౪ ॥ గ ॥ అథ దశరథేన రామస్సపరిచ్ఛదః వనగచ్ఛ

జ్ఞాతాయాః-అవమానితాయాస్తేతవ, మాతుర్విధాం-ప్రకారం ॥ ని ॥
విధా విధౌ ప్రకారే చేత్యమరః ॥ మార్గమితి పాఠాంతరం మార్గం-
సరణిం, మానుకుర్విథాః-నానుకురుష్వేత్యర్థః ॥ భర్తృప్రాతికూ
ల్యాచరణేన మాతృవద్విగర్హణీయా మాభూరిత్యర్థః + కిరో॰ లి॰
జిథాస ॥ ఇత్యబ్రవీదితి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౨౨ ॥ అ ॥ సుమంత్రవ
చనం శ్రుత్వా సా కిమకార్షీదిత్యత ఆహ ॥ కృత్వేతి ॥ కేకయాత్మజా కై
కేయీ, కృతః-విహితః, అసమంజనామ్నః పుత్రస్య నిర్వాసః-పరి
త్యాగః యేన తం అసమంజాఖ్యపుత్రత్యాగినమిత్యర్థః ॥ సగరం రా
జానం నిదర్శనత్వేన-దృష్టాంతత్వేన నిర్దిశ్య సగరవత్త్వమపి పుత్రం పరిత్య
జేతి నిరూప్యేత్యర్థః ॥ నిజం పతిం-స్వభర్తారం, నిరబధ్నాన్నిరుత్త
రం చకారేత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ అ ॥ అత్రాంతరే కైకేయీవచనమసహ
మానః కశ్చిదమాత్యవృద్ధః ప్రత్యవోచదిత్యాహ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర-
కైకేయీనిర్బంధవాక్యసమయే, సిద్ధార్థకః-సిద్ధార్థకనామా మ
హామాత్యస్సుమంత్రాదన్యో మాత్యప్రవరః + అమా సహ భవతీత్య
మాత్యః శుభాశుభకార్యేషు సదా సహ వర్తత ఇత్యర్థః + అవ్యయాత్త్య
ప్ సరయూపాతితానాం-సరయూనదీనిక్షిప్తానామనేకప్రజానాం బ
హుజనానాం, మరణమేవ కారణం నిమిత్తం, తస్మాత్ తత్పరిత్యాగం
తస్యాసమంజస్య పరిత్యాగం నిర్వాసమబ్రవీత్ ॥ అసమంజసచరిత్ర
త్వాదసమంజస్య త్యాగస్సమంజసః ॥ సమంజసస్య సకలసద్గుణాభిరా
మస్య శ్రీరామస్య తు పరిత్యాగః కథం సమంజస ఇతి భావః ॥ ౨౪ ॥
అ ॥ ఇత్థం బహూపాలంభేష్వవార్యనిశ్చయాం తామవబుధ్య రాజా

తినిర్దిష్టః కేవలం ఖనిత్రపిటకౌ వల్కలయుగళంచ ప్రార్థయత ॥౭౯॥

౮౦ ॥ సుఖోచితానాంసువ్యక్త దివ్యలావణ్యసంపదామ్ । త్రయాణా మపి కైకేయీ వల్కలాన్యుదపాహరత్ ॥ ౮౦ ॥ అథ రఘుకులనాథో మధ్యమాంబానియోగాద్గుణవతిపరిధానే వల్కలే నిరాసీః । రఘుస రామ మేవమువాచేత్యాహ ॥ అథేతి ॥ అథామాత్య వ్యక్త...

దశరథేన రామః సపరిచ్ఛదః-సపరివారస్సన్నేవగచ్ఛ ఇతి ...ని ర్దిష్టో నియుక్తస్సన్, పరిచ్ఛాద్యతేఽనేనేతిపరిచ్ఛదః ఇతి నిగ్రహః + పుంసిసంజ్ఞాయాంఘః ప్రాయేణేతిఘప్రత్యయః ఛాదేర్ఘేఽద్వ్యుపసర్గస్యేతిహ్రస్వః ఖనిత్రపిటకౌ-ఖనిత్రమవదారణం, ఖననసాధనం కుద్దాలాదికమిత్యర్థః ॥ పిటకః-కందమూలఫలాద్యాహరణయోగ్యః కండోలః తౌ కేవలం-తావేవ ॥ ని ॥ ఖనిత్రమవదారణం । కండోల పిటకావితిచామరః ॥ కేవలశబ్దస్త్వవధారణార్థకః ॥ తథా వల్కల యుగళం-వల్కలవస్త్రయుగ్మంచ, ప్రార్థయత-అయాచత, త్యక్త సంగస్య మమపరిచ్ఛదేన కిం కార్యం ॥ అపితు మునిజనోచితం వల్కల ఖనిత్ర పిటకమాత్రమేవ దాతవ్యమితి ప్రార్థితవానిత్యర్థః॥

౮౦ ॥ —అ ॥ అత్రాంతరే శ్రీరామవివాసనదీక్షితా కైకేయీ విలంబాసహిష్ణుతయా త్వరితతరం వల్కలాన్యాజహారేత్యాహ ॥ సుఖో చితానామితి ॥ కైకేయీ సుఖోచితానాం-సుఖార్హాణాం, సువ్యక్తే స్ఫుటే దివిభవ్యాదివ్యే శ్రేష్ఠే + తత్రభవ ఇతి భవార్థే యత్ప్ర త్యయః ॥ లావణ్యం - శరీరసౌందర్యాది, సంపత్ - లక్ష్మీశ్చ తేయే షాం తేతథోక్తాస్తేషాం సకలగుణసంపన్నానామిత్యర్థః ॥ త్రయా ణాం-సీతారామలక్ష్మణానామపి, నైకస్యైవరామస్యేత్యపిశబ్దార్థః॥ వల్కలానిచీరాణి ఉదపాహరత్-పరిదధ్యామితి ప్రాదాదిత్యర్థః ॥

౮౧ ॥ —అథేతి ॥ అథ-వల్కలాహరణానంతరం, రఘుకులనాథో-ర ఘువంశశ్రేష్ఠః, శ్రీరామః మధ్యేభవామధ్యమా+మధ్యాన్మ ఇతిమప్ర

చతటవల్గజ్జానకీబాష్పసేకాదపగతఖరభావంవల్కలంపర్యధత్త ॥ ౧౭ ॥ ౫ ॥ తత్రాదితిరియంతస్యై నిర్వికారవదనలక్ష్మీకమిక్ష్వాకుకులాధ్యక్ష

త్యయఃసాదసాఅంబాచ తస్యామధ్యమాంబాయాః కైకేయ్యాః, నియోగాదాజ్ఞావశాత్, మంగళార్హే-రాజ్యాభిషేకకల్యాణోచితే, గుణవతి-మార్దవాదిగుణసంపన్నే, తంతునిర్మితేవాపరిధానే అధోంశుకే॥ని॥ అంతరీయోపసంవ్యానపరిధానాన్యధోంశుక ఇత్యమరః ॥ నిరాశః - నిస్పృహస్సన్, కుచతటే-అధికుచతటం + విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః తత్ర వల్గంతః-ప్లవంతః, యే జానకీబాష్పాః-సీతానేత్రాంబూని, తైస్సేకాత్ కఠినవల్కలపతనోత్పతనాద్బాష్పబిందూనాం తత్రస స్ర్సమణాదితిభావః ॥ ఏతేన జానక్యాభర్తురత్యంతసాన్నిధ్యం వల్కలధారణాసహిష్ణుత్వంచసూచ్యతే ॥ని॥ బాష్పోనేత్రాంబుధూమయోరిత్యభిధానాత్ ॥ అపగతః ఖరభావఃకార్కశ్యంయస్యతత్ సంప్రాప్తమార్దవం సద్ధారణానుకూలమిత్యర్థః ॥ వల్కలం పర్యధత్త-పరిహితవాన్, అత్రకేచిత్ రాజ్ఞః కైకేయీ-తృతీయైవమహిషీ, మధ్యమాశబ్దప్రయోగస్తు మధ్యమాధందోపత్ పరిసిద్ధత్వాన్నతు మధ్యేభవత్వాత్ అర్జునే కుంతీసుతమధ్యమశబ్దప్రయోగవదితివదంతి తదేతద పచారరమణీయం బకబంధప్రయాసప్రాయత్వాత్ ॥ కించిజ్జ్ఞప్రామాదికప్రయోగాణామేవ తాదృక్సమాధానత్వాత్॥ కింతుస్వర్గపాతాళయోర్మధ్యే భవత్వాద్భూలోకేయథా మధ్యమలోక ఇతిప్రయోగః ॥తథాకౌసల్యాసుమిత్రయోరన్యాసాంచ మాతౄణాం మధ్యేభవత్వాన్మధ్యమేయమితి యుక్తముత్పశ్యామః అమధ్యమేతివాచ్ఛేదః॥ ఏతదభిప్రాయేణైవ* న తెంబామధ్యమాతాతగర్హితవ్యాకథంచనేతి అగస్త్యకాండషోడశసర్గసప్తత్రింశశ్లోకానుసారేణ సర్వజ్ఞోభోజోపిఅధరఘుకులనాథో మధ్యమాంబానియోగాదితిప్రయుక్తవానిత్యలం ప్రసక్తానుప్రసక్త్యా మాలినీవృత్తమ్॥ ౧౭ ॥—తత్రేతి॥తత్ర-తస్మిన్కాలే,శ్రీరామవల్కల

మధ్యక్షయంతః తేషామేవ శోకశంకుకీలితమానసానామాననేషు పార
మ్పర్యేణాస్ఫురద్వికారః ॥ ౭౭ ॥ కింతు ॥ వ ॥ సపల్లవ-లదాశరథౌ
విషాదాదామీలితాక్షోయదభూద్వసిష్ఠః । తదేవబాలం కరణం మహా

ధారణసమయే, సర్వేఽపి తేషాం జనాః నిర్వికారా ధీరోదాత్తత్వాద్వికార
రహితాః ప్రసన్నా వదనలక్ష్మీర్ముఖశోభా యస్యాస్తం + శైషికఃకప్ ప్ర
త్యయః ॥ ఇక్ష్వాకుకులాధ్యక్షం-ఇక్ష్వాకుకులశ్రేష్ఠం, శ్రీరామంఅధ్య
క్షం ప్రత్యక్షంకుర్వంతః అధ్యక్షయంతః పశ్యంతస్సంతఇత్యర్థః + అ
ధ్యక్షశబ్దాత్తత్కరోతీతిణ్యంతాల్లట్శ్శత్రాదేశః॥ అచిత్రీయంత-ఆశ్చ
ర్యమకుర్వన్, ఆశ్చర్యమభజన్నిత్యర్థః ॥ వికారకారణసత్త్వేపి వి
కారాదర్శనమాశ్చర్యమితి భావః + నమోవరివశ్చిత్రఙః క్యజిత్య
త్ర చిత్రఙఆశ్చర్య ఇతిక్యచ్ ॥ చిత్రఙోఙిత్వాత్తఙ్ ॥ శోకఏవశం
కుః తేన శోకశల్యేన కీలితమానసానాం విద్ధహృదయానాం తేషా
మేవ జనానామాననేషు-ముఖేషు, మానసేషి ప్రతిపాఠే మానసేషు-
హృదయేషు ॥ ని ॥ చిత్తంతుచేతోహృదయం స్వాంతం హృన్మానసం
మనఇత్యమరః ॥ పారంపర్యేణ-అవిచ్ఛేదేన, వికారః-వైవర్ణ్యవైక
ల్యంచ అస్ఫురత్ వల్కలం వసానం శ్రీరామందృష్ట్వా సర్వే జనా
వివర్ణవదనా-వికలమానసాశ్చ బభూవురిత్యర్థః ॥ నిర్వికారవదనద
ర్శనేన వికారోత్పత్తేర్విషమాలంకారః ॥ ౭౭ ॥ —అ ॥ తదానీంస
ర్వసాధారణ్యాద్వసిష్ఠస్యాప్యుత్పన్నం వికారమన్యథాయోజయతి ॥
కింత్వితి ॥తదేవాహ॥సవల్కలఇతి॥ దాశరథౌ-శ్రీరామే,+అతఇఞ్
సవల్కలే ॥ ద్రుమత్వగ్వికారవాసోధారిణిసతీత్యర్థః॥ విషాదాత్-
ఖేదాత్, వసిష్ఠః ఆమీలితాక్షః ద్రష్టుమశక్తతయా ఈషన్నిమీలితన
యనః + బహువ్రీహౌసక్థ్యక్ష్ణోస్స్వాంగాత్షచ్ ॥ అభూదితియత్ త
న్నిమీలితాక్షత్వమేవ మహర్షేః ఋషిశ్రేష్ఠస్య వసిష్ఠస్య మహర్షి
లక్షణముక్తమ్ ॥ కాకుత్స్థస్యయాథార్థ్యవిలోకితస్య శ్రీరామతత్త్వ

షేః కాకుత్థ్సస్యయాథార్థ్యేవిలోకితస్య ॥ ౪౯ ॥అస్యపీతాంబరత్యా
గే కింజాతావిక్రియాపురా । ఇతిప్రత్యగ్దృశాం శ్రేష్ఠోవసిష్ఠో నాతివి

దర్శనస్య, భావే క్తః, కరణం సాధనంజాతంఆమీలితనయనానాము
షీణాం తత్త్వావమర్శసంభవప్రసిద్ధేః ॥ మహర్షేరముష్యామీలితన
యనత్వం తారకబ్రహ్మణః శ్రీరామస్య తత్త్వావబోధకత్వేనోపకా
రకమభూదిత్యర్థః ॥ తత్త్వానుసంధానసమయే సంయమినామర్ధోన్మీ
లితనయనత్వం యోగశాస్త్రప్రసిద్ధం ॥ కేవలనిమీలనే నిద్రాస్యాత్ కే
వలోన్మీలనే విషయదర్శనేన చిత్తవిక్షేపస్స్యాదితి॥ అత్రవిషాదకృతా
మీలనస్య తత్త్వానుసంధానపరత్వేనోత్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షా ॥ వ్యంజ
కాప్రయోగాద్గమ్యా ॥ వృత్తముపజాతిః ॥ ౪౯ ॥——ఆ ॥ అతఏవ న
వ్యథితోభూదిత్యాహ ॥ అస్యేతి ॥ అస్యశ్రీరామస్య పీతాంబరత్యా
గే-కాంచనాంబరవిసర్జనేసతి, పీతాంబరంత్యక్త్వా వల్కలం దధానే
సతీత్యర్థః ॥ అపురా-అపూర్వా, పీతాంబరధారణసమయే, అనుప
లభ్యమానేత్యర్థః + పూర్వార్థవాచినా నిపాతేన పురాశబ్దేన న
ఞ్సమాసః ॥ విక్రియా-వికారః, జాతా-ఉత్పన్నా కిం; నజాతైవేత్యర్థః
స్వతోనిర్వికిక్రియాణా మలంకారానలంకారయోరకించిత్కరత్వాదితి
భావః ॥ ఇత్యాలోచ్యేతి శేషః ॥ ప్రత్యగ్దృశామంతర్ముఖానాం జ్ఞాని
నామిత్యర్థః ॥ శ్రేష్ఠః ప్రశస్యః + ప్రశస్యస్యశ్రఇతిశ్రాదేశః ॥ వ
సిష్ఠః నాతివివ్యధే-అత్యంతవ్యధాంనప్రాప, లౌకికానుసృత్యా కించి
ద్వ్యధాంప్రాప్తవేత్యతిశబ్దార్థః ॥ పీతాంబరంత్యక్త్వా వల్కలంధృ
తవతః శ్రీరామస్య బాహ్యాభ్యంతరవికారరాహిత్యేన విశుద్ధచిత్స్వ
భావమనుసంధాయ నశుశోచేత్యర్థః ॥ ఉక్తంచజ్ఞానవాసిష్ఠే *యో
నిత్యమధ్యాత్మమయోనిత్యమంతర్ముఖస్సుఖీ । నిత్యంచిదనుసంధానస్స
నశోకేనబాధ్యతఇతి ॥ కేచిత్తు పురా క్షీరాబ్ధౌ రావణభీతదేవాక్రో
శనసమయే తదనహిష్ణోర్భగవతస్త్వరయా పీతాంబరం విస్మృత్యాగ

వ్యథే ॥ ౯౦ ॥ గ ॥ సోయం మైథిలీవల్కలధారణమరుణదరుణసారథికులగురుః ॥ ౯౧ ॥ తత్ర ప్రయాణాయ ప్రణిపతంతీంస్నుషామాలింగ్య ప్రస్నుతపుత్రవాత్సల్యా కౌసల్యా బాష్పగద్గదమవదత్ ॥ ౯౨ ॥ ప ॥ ఘర్మే నిదాఘకిరణస్య కరైః కఠోరైః కాంతారమధ్యపదవీషు నఖంపచాసు । త్వాం వీక్ష్య సంస్ఖలపదాం వనదేవతాభిర్నిందిష్యతే నియత

మనాత్మ తాంబరత్యాగోజని । తథా కా విక్రియా జాతేత్యర్థః ఇత్యాహుః ॥ ౯౦ ॥ — స ఇతి ॥ సోయమరుణసారథికులగురుః-అరుణోనూరుస్సారథిర్యస్యారుణసారథిస్సూర్యః ॥ ని ॥ సూరసూతోరుణోనూరురిత్యమరః ॥ తస్యకులం-వంశః, తస్యగురురాచార్యోవసిష్ఠః, మైథిలీవల్కలధారణమరుణత్-న్యవారయత్, అస్యాస్సుకుమార్యా-రాజకుమార్యాః, నైవృగ్వసనధారణం యోగ్యమితినివారితవానిత్యర్థః + రుధేర్లజిరుధాదిభ్యః శ్నమితిశ్నమ్ శ్నసోరల్లోప ఇత్యకారలోపే సంయోగాంతలోపః ॥ రషాభ్యామిత్యాదినాణత్వం ॥ అత్ర లక్ష్మణవల్కలధారణాకథనేపి శ్రీరామస్య తద్ధారణకథనాత్సీతాయాశ్చ తన్నిషేధాత్సోపి ధృతవానేవేత్యనుసంధేయం ॥ ౯౧ ॥ — తత్రేతి ॥ తత్ర తస్మిన్సమయే, ప్రయాణాయ-వనవాసయాత్రార్థం, ప్రణిపతంతీం నమస్కుర్వాణాం, స్నుషాం-శ్రీరామవధూం, సీతాం ॥ ని ॥ సమాస్నుషా జనీవధ్వ ఇత్యమరః ॥ ఆశ్లిష్యాలింగ్య, ప్రస్నుతం - సముత్పన్నం, పుత్రే-శ్రీరామే ఇవ వాత్సల్యం-స్నేహోయస్యాస్సా తథోక్తా స్నుషాయామపి సుతనిర్విశేషం స్నేహవతీత్యర్థః ॥ కౌసల్యాబాష్పైర్గద్గదం-అవిస్పష్టం, వచనమవదత్-అవోచత్ ॥ ౯౨ ॥ — అ॥ తత్ప్రకారమేవవివృణోతి ॥ ఘర్మ ఇతి ॥ ఘర్మే-గ్రీష్మర్తౌ, నిదాఘకిరణస్యోష్ణాంశోః కఠోరైః-తీక్ష్ణైః కరైః-కిరణైః, నఖాన్పచంతి-సంతాపయంతీతినఖంపచాసు + మితనఖేచేతిఖశ్ముమాగమః ॥ కాంతారమధ్యపదవీషు-గహనాంతరాళమార్గేషు, సంస్ఖలపదాం-పరిస్ఖలిత

మేవనిమేషహానిః ॥ ౯౩ ॥ x ॥ అథ మైథిలీనాథస్సలక్ష్మణః సప్రద
క్షిణం రాజానం జననీజనంచప్రణమ్య ప్రతిషిద్ధప్రతీహారచక్రోనిశ్చ
క్రామ ॥ ౯౪ ॥ రథోపి దశరథాజ్ఞాపరతంత్రేణసుమంత్రేణద్వారి స
మానీతః ॥ ౯౫ ॥ వ ॥ ప్రారబ్ధయాత్రస్యరఘూద్వహస్య ప్రాగేవ

పాదవిన్యాసాం, పరిస్ఫుటితపాదాంవా, పదవీనామత్యంతసంతప్తత్వా
త్ పరిక్లిష్టసంచారామిత్యర్థః ॥ త్వాంవీక్ష్య-దృష్ట్వా, వనదేవతా
భిర్వనాభిమానినీభిర్దేవతాభిరిత్యర్థః ॥ నిమేషహానిః -స్వకీయ ని
ర్నిమేషత్వం నిందిష్యతే-గర్హిష్యత ఏవ ॥ నిర్నిమేషత్వాదస్మాభిరి
దృక్సుకుమారీపరిక్లేశావిచ్ఛిన్నదర్శనజనితసంతాపోనుభూయతే ॥ స
నిమేషత్వేతు నైవంస్యాద్ధి కష్టం బ్రహ్మణాకిమేతత్కృతమిత్యుపాలం
భిష్యత ఇత్యర్థః ॥ నియతమిత్యుత్ప్రేక్షాయాం ॥ వసంతతిలకావృ
త్తమ్ ॥ ౯౩ ॥ —అథేతి ॥ అథానంతరం, మైథిలీనాథః-సీతాపతిః-
శ్రీరామః మైథిలీగ్రహణం-తయాచసహితస్సన్నితిసూచనార్థం స
లక్ష్మణః-లక్ష్మణసహితస్సన్, సప్రదక్షిణం-ప్రదక్షిణప్రక్రమపూర్వకమి
త్యర్థః ॥ రాజానం-దశరథం, జనన్యేవజనః తంచ కౌసల్యాదిజననీ
శ్చేత్యర్థః ॥ ప్రణమ్య-నమస్కృత్య, ప్రతిషిద్ధప్రతీహారచక్రః నివా
రితద్వార్స్థనివహస్సన్, అనుసరతో ద్వారపాలకాన్నివారయన్నిత్య
ర్థః ॥ నిశ్చక్రామ-నిర్జగామ, అంతఃపురాదితిశేషః ॥ ని ॥ ద్వా
రిద్వార్స్థేప్రతీహారఇత్యమరః ॥ ౯౪ ॥ —అ ॥ తతఃకిమిత్యతఆహ ॥
రథ ఇతి ॥ దశరథాజ్ఞాపరతంత్రేణ-రామప్రయాణార్థం రథమానయేతి
దశరథనియుక్తేనేత్యర్థః, సుమంత్రేణ రథో ద్వారి-ద్వారప్రదేశే, స
మానీతః-సంప్రాపితః, ని ॥ (స్త్రీ) ద్వార్ద్వారం ప్రతీహారఇత్యమరః ॥అ
॥తదానీమౌత్సుక్యాత్ప్రథమం సీతైవ రథమారురోహేత్యాహ॥ప్రార
బ్ధేతి ॥ సీతాప్రారబ్ధయాత్రస్య-ప్రక్రాంతప్రయాణస్య, వనంప్రతి జి
గమిషోరిత్యర్థః ॥ రఘూద్వహస్య-రఘునందనస్య, అగ్రేసరీసతీ

సీతారథమారురోహ । ఆనీలరథ్యంరథమారురుక్షోరహ్నంప్రభోరగ్రే
సరీప్రభేవ ॥ ౯౬ ॥ చ ॥ దాశరథీచతంరథమారురుహతుః ॥ ౯౭ ॥
ప ॥ యథాయథారాఘవరాజధానీం విహాయసీతావిపినోత్సుకాభూ
త్ । తథాతథాజాయతయాతుకామాలంకాంవినారాక్షసరాజలక్ష్మీః॥

ఇదంచవాక్యాంతరస్థమప్యన్వయసౌకర్యార్థమత్రానుషంజనీయం। అన్యథా + అన్యారాదితరర్తే ఇత్యాదినా పంచమీ స్యాత్ ॥ ప్రాక్-ప్రథమమేవ, రథమారురోహ-ఆరూఢవతీ, కథమివ, రథంవహంతీతి రథ్యాః + తద్వహతి రథయుగప్రాసంగమితియత్ప్రత్యయః ॥ ఆనీలా ఈషన్నీలా హరిద్వర్ణా ఇత్యర్థః ॥ రథ్యా రథంవోఢారః అశ్వాయస్యతం రథం ఆరురుక్షోరారోఢుమిచ్ఛోః + రుహేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః ॥ అహ్నంప్రభోరహర్పతేస్సూర్యస్య అగ్రేసరతీత్యగ్రేసరీపురస్సరీ + పురోగ్రతోగ్రేషుసర్తేరితిటప్రత్యయః ॥ బాహులకాదనేదంతత్వం ॥ టిత్వాత్ జీప్ ప్రభాదీప్తిరివేతి శ్రౌతీపూర్ణోపమా । తయాచ సీతారామయోరత్యంతావినాభూతత్వరూపంవస్తువ్యజ్యతఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః ॥ ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్ ॥ ౯౬ ॥ —దాశరథీ ఇతి ॥ దాశరథీ-రామలక్ష్మణౌచ, తంరథమారురుహతుః ఆరూఢవంతౌ ॥ ౯౭ ॥ —యథేతి ॥ సీతా యథాయథా-యేనయేనప్రకారేణ + వీప్సాయాం ద్విర్భావః ॥ రాఘువరాజధానీమయోధ్యాం, విహాయ-త్యక్త్వా,విపినోత్సుకా-వనవాసయాత్రోత్కంఠితాఽభూత్,తథాతథా-తేనతేనప్రకారేణ,పూర్వవద్ద్విర్భావః ॥ రాక్షసరాజస్య లక్ష్మీః - రావణస్య సామ్రాజ్యశ్రీః లంకాంవినా-లంకాంవిహాయేత్యర్థః + పృథగ్వినేత్యాదినాపాక్షికద్వితీయా ॥ యాతుంకామోయస్యాస్సాయాతుకామా-గంతుమనాః + తుంకామమనసోరపీతి తుమునోమకారలోపః ॥ అజాయత-జాతా, తద్వనవాసమూలత్వాత్తదపసరణస్యేతిభావః ॥ వృత్తముపజాతిః ॥ ౯౮ ॥ —

౯౮ ॥ ఆబాలవృద్ధమనుగచ్ఛతిరామభద్రం భక్త్యైషాపురీతదిహకింఖలుని
ర్గుణాస్స్యామ్ । ఇత్యాదరాదివధరాబహుధావిధాయ ధూళీచ్ఛలా
న్నిజతనుంతమనుప్రతస్థే ॥౯౯॥ నృపసుఖవిముఖేన స్వేన కాంతేనసా
కం దుహితరివిధిపాకాత్కాననాయవ్రజంత్యామ్। అకుశలమితి మత్వా

ఆబాలేతి ॥ ఏషా పురీ-అయోధ్యా, బాలాశ్చవృద్ధాశ్చబాలవృద్ధాస్తా
నభివ్యాప్య ఆబాలవృద్ధం + అభివిధావవ్యయీభావః ॥ రామభద్రం
ప్రియాంతం శ్రీరామమనుగచ్ఛతి-అనుసృత్యగచ్ఛతి, తత్తస్మాత్కార
ణాదిహజగతి అహంనిర్గుణా-జనానుసరణాద్గుణహీనా మాస్యాంఖలు
నభవేయంకిమితి కాకుః స్యామేవేత్యర్థః ॥ భక్త్యా-గౌరవేణ, సం
గతత్వేనవా, మహదనుసరణస్య కర్తవ్యత్వాదితిభావః ॥ ఇతిమత్వేతి
శేషః ధరాభూః ఆదరాత్ప్రేమవశాత్ నిజతనుం స్వకీయమూర్తిం, ధూ
ళీచ్ఛలాద్రజోవ్యాజాత్, బహుధావిధాయ-బహుప్రకారంకృత్వా,
తమను-శ్రీరామస్య పశ్చాదిత్యర్థః॥ని॥పశ్చాత్సాదృశ్యయోరన్విత్యమ
రః +అనుర్లక్షణఇతికర్మప్రవచనీయత్వంకర్మప్రవచనీయయుక్తేద్వితీయే
తిద్వితీయా॥పురత ఇతిపాఠేతస్య పురస్తాత్ప్రతస్థే జగామేతి క్రియాస్వ
రూపోత్ప్రేక్షావాచ్యా ॥ వ్యంజకస్యాభావాత్ సాచధూళీచ్ఛలాదితిఛ
లశబ్దేనాసత్యత్వప్రతిపాదనరూపాపహ్నవోజ్జీవితేతిసంకరః +సమవ
ప్రవిభ్యస్థ ఇత్యాత్మనేపదమ్ ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥౯౯॥—॥నృపే
తి ॥ నృపసుఖవిముఖేన-రాజభోగవిరక్తేన, స్వేన-స్వకీయేన, కాంతే
నసాకం-ప్రాణనాథేన శ్రీరామేణసహ, ని ॥ జీవితేశః ప్రాణనాథః
కాంతోరమణవల్లభావితిప్రతాపమార్తాండః ॥ దుహితరి-స్వపుత్రికా
యాం, విధిపాకాద్దైవవిపర్యాసాత్, కాననాయ-వనాయ + క్రియా
ర్థోపపదస్యకర్మణిస్థానిన ఇతిచతుర్థీ ॥ వ్రజంత్యాం-గచ్ఛంత్యాంస
త్యాం, ధాత్రీ-వసుమతీ జననీచ ॥ ని ॥ ధాత్రీజనన్యామలకీవసుమ
త్యుపమాతృషు ఇతివిశ్వప్రకాశః ॥ అకుశలమమంగళమితిమత్వా ॥ వ

నూనమహ్నాయ ధాత్రీ పరిజనముఖబాష్పైః పాంసుభిః పర్యహాసీత్ ॥ ౧౦౦ ॥ రామానుసారరసనిర్గతపౌరవర్గా సంస్థానమాత్రగృహచత్వరరాజమార్గా । నిర్ముక్తభోగభుజగత్వగివ క్షణేన లక్ష్మ్యా బభూవ రఘుపుంగవరాజధానీ ॥ ౧౦౧ ॥ గ ॥ అథ దశరథస్సాంతఃపురజనః పురాన్నిర్గత్య గత్యంతరాభావాత్తమేవ రామం సుచిరమాలోకయన్నాలోకపథమతిక్రాంతే సుమంత్రాక్రాంతస్యందనే రఘునందనే

రిజనముఖేషు-భృత్యజనవదనేషు యో బాష్పః నేత్రాంబు, అహ్నాయ ద్రాక్ పాంసుభిః-పరాగైః, పర్యహాసీత్-పరిహృతవతీ + పరిపూర్వాద్ధరతేలుఙి సిచి వృద్ధిః ॥ నూనమిత్యుత్ప్రేక్షాయాం ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౧౦౦ ॥ —రామేతి ॥ రామస్యానుసరణే యో రసో రాగస్తేననిర్గతః పౌరవర్గః-పురజననివహో యస్యాస్సా ॥ ని ॥ గుణే రాగే ద్రవే రస ఇత్యమరః ॥ అత ఏవ సంస్థానమాత్రా అవస్థిత్యైవావశిష్టాః, న తు తత్తదనుగుణం సంభ్రమోజ్జృంభితా ఇత్యర్థః ॥ తే గృహాః చత్వరాణి అంగణాని రాజమార్గాశ్చ యస్యాస్సా ॥ ని ॥ అంగణం చత్వరాజిరే ఇత్యమరః ॥ రఘుపుంగవానాం రాజధానీ-ప్రధాననగరీ ॥ ని ॥ ప్రధాననగరీ రాజ్ఞాం రాజధానీతి కథ్యత ఇతి ప్రతాపమార్తాండః ॥ నిర్ముక్తః త్యక్తః భోగః కాయో యయా సా తథోక్తా యా భుజగత్వక్ నిర్మోకపట్టికా సేవ క్షణేన లక్ష్మ్యా నిస్సారశూన్యేతి యావత్ ॥ బభూవ ॥ ని ॥ భోగస్సుఖే స్త్ర్యాదిభృతావహేశ్చ ఫణకాయయోరిత్యమరః ॥ ఉపమాలంకారః ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౧౦౧ ॥ —అథేతి ॥ అథ-శ్రీరామనిర్గమనానంతరం, దశరథః సాంతఃపురజనః-సావరోధవధూకస్సన్, పురాదయోధ్యానగరాత్, నిర్గత్య గమ్యత ఇతి గతిః గంతవ్యదేశః అన్యా గతిః-గత్యంతరం, + సుప్సుపేతి సమాసః ॥ తస్యాభావాదసంభవాత్ ॥ ని ॥ దేశోపాయగమే గతిరితి వైజయంతీ ॥ తం రామమేవ సుచిరం బహుకాలమాలోకయన్, తతః సుమంత్రేణ సారథినా, ఆక్రాంతోధిష్ఠితః స్యందనో రథో యస్య తస్మిన్ ॥ ని ॥ శఖాంగస్స్యం

స్యందమానబాష్పప్రవాహో మోహముపగమ్య భూమ్యాం పపాత ॥ ౧౨॥తతఃపరిజనకృతాశ్వాసాల్లబ్ధసంజ్ఞాయరాజ్ఞే కౌసల్యాసదనమరోచత॥౧౩॥అథదాశరథిరహమహమికయా సంమూర్ఛన్మహాజనౌఘదురవగాహతయా మందాయమానస్యందనవేగస్సకలజనవివేకకోకనదం

దశరథఇత్యమరః ॥ రఘునందనే ఆలోకపథం-దర్శనమార్గం ॥ని॥ ఆలోకౌదర్శనద్యోతావిత్యమరః + ఋక్పూరిత్యాదినాసమాసాంతః అతిక్రాంతే,అతీత్యగతేసతి, స్యందమానబాష్పప్రవాహో-విగళదశ్రుపూరస్సన్, మోహం-మూర్ఛాముపగమ్య,భూమ్యాంపపాత॥ ౧౨ ॥ అ ॥ తతఃకింజాతమిత్యతఆహ ॥ తతఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, పరిజనైస్సేవకజనైః, కృతః-విహితః, యఆశ్వాసః-మూర్ఛాపగమోచితోపచారః, తస్మాద్ధేతోః, లబ్ధసంజ్ఞాయ-పునఃప్రాప్తచేతనాయ, రాజ్ఞే-దశరథాయ, + రుచ్యర్థానాంప్రీయమాణఇతిచతుర్థీ ॥ కౌసల్యాయాః సదనం-గృహం, అరోచత-నివాసార్హతయాఇష్టమభూత్ తద్గృహం ప్రవివేశేత్యర్థః ॥ ఏతేన రాజ్ఞః పూర్వం కైకేయీగృహమేవ నియతనివాసఇతిసూచ్యతే ॥ ౧౩ ॥ — అ ॥ తతః శ్రీరామవృత్తాంతమాహ ॥ అథేతి ॥ అథ దాశరథిః-శ్రీరామోపి, అన్యోన్యం ప్రతిప్రష్ఠోహమిత్యభిమానోహమహమికా ॥ ని ॥అహమహమికాతుసాస్యాత్పరస్పరం యోభవేదహంకారఇత్యమరః+అహమితివిభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయంనిపాతితం ॥ తస్యపిప్సాయాంద్విరుక్తిః +సంజ్ఞాయాంకప్ప్రత్యయః ॥ తయా అహం ప్రథమికయేత్యర్థః॥ మూర్ఛన్ సమ్మిళన్, యో మహాజనౌఘః తేన దురవగాహతయా-దుష్ప్రవేశతయా, మందాయమానో-మందీభవన్, స్యందనవేగో యస్యసతథోక్తస్సన్, మోహస్తమఇవ-మోహఇవ తమశ్చేత్యుపమితసమాసః॥ తేన మోహాంధకారేణ సకలజనానామశేషజనానాం, వివేకః కోకనదం-రక్తోత్పలమివ సఇవచ కోకనదం ॥ ని ॥ రక్తోత్పలం కోకనదమి

ముకుళయన్హ్నో హతమసాతటముపాగమచ్చరమగిరితటమపి స
హస్రదీధితిః ॥ ౧౦౮ ॥ ప ॥ ఆవిఃప్రలాపమటవీంభజతో జనస్య
కాకుత్స్థపాదవిరహాసహమానసస్య । ఆస్తీర్ణపర్ణశయనాన్యభవన్
గృహాణిమూలస్థలానితమసాతటభూరుహాణామ్ ॥ ౧౦౯ ॥

త్యమరః ॥ ముకుళయన్-సంకోచయన్, విశేషణమేతత్సూర్యేపియో
జ్యం ॥ తమసానామనదీ తస్యాస్తటముపాగమత్-(ప్రా)ప, తథాసహ
స్రదీధితిస్సూర్యోపి చరమగిరితటమస్తాచలకూటమగమదితి సంబంధః,
అత్ర ప్రస్తుతాప్రస్తుతయోర్ద్రాశదథిసహస్రదీధిత్యోర్ముకుళయన్నితి స
మానధర్మేణౌపమ్యస్యగమ్యత్వాద్దీపకం ॥ *ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాంచ
సామాన్యేతుల్యధర్మతః । ఔపమ్యంగమ్యతేయత్ర దీపకంతన్నిగద్యత
ఇతిలక్షణాత్ ॥ తచ్చోపమయాసంకీర్యతే ॥ ౧౦౮ ॥— ఆవిరితి ॥ఆ
విః-ప్రలాపమావిర్భవత్పరిదేవనంయస్మిన్కర్మణి తద్యథాభవతితథా అ
టవీం భజతః-ప్రవిశతః, కాకుత్స్థపాదవిరహస్య-శ్రీరామచరణారవి
న్దవియోగస్య, నసహతఇత్యసహ మసహిష్ణు+ పచాద్యచ్ ॥తన్మానసం
యస్యతస్య ఆస్తీర్ణాన్యాస్తృతాని యానిపర్ణాని తాన్యేవ శయనా
ని శయ్యాయేషుతాని ॥ తమసాతటభూరుహాణాం- తమసానదీతీరరుహ
తరూణాం, మూలస్థలాని-మూలప్రదేశాః, గృహాణి-మందిరాణ్యాభ
వన్, తేషు విశశ్రమురిత్యర్థః ॥ యద్యపి॥ ని ॥ గృహాఃపుంసిచభూ
మ్న్యేవేత్యమరః ॥ తథాపి నపుంసకత్వే కవిరేవ ప్రమాణం ॥
అత్ర మూలస్థలేషు గృహత్వరూపణాద్రూపకాలంకారః ॥౧౦౯ ॥—

యద్యపీత్యాదిప్రమాణమిత్యంతంవాక్యంచింత్యం॥సుధాదిష్వమరవ్యా
ఖ్యానేషుపుంస్త్వేబహువచనాంతఏవ గృహశబ్దఃనపుంసకత్వేసర్వవచ
నాన్తోపీత్యుక్తేః॥ఉత్తరరామచరితేనీవారముష్టిపచనాగృహిణోగృహా
ణీతి॥యాదవాభ్యుదయేసప్తమసర్గే॥ మణిప్రదీప్తైరతమాంసిగోప్యః
ప్రవిశ్యరమ్యాణిగుహాగృహాణిఇత్యాది ప్రయోగదర్శనాచ్చేత్యాహుః)

౫ ॥ అథనిశీథే దాశరథిస్సుమంత్రేణ సమ్మంత్ర్య వంచితజనసంహతి
రతివినతానందనేనస్యందనేనవేదశ్రుతిగోమతీనిష్యందికానామనదీత్రి
యపరిష్కృతామిక్ష్వాకవే మనునాదత్తాంవసుమతీమతీత్యవివిధవనగ
హనవీరుత్తృణపటలపిహితరథతురగఖురముద్రియాపదవ్యాగంగాతరం
గసంగతమూలం గగనగంగాలింగితశృంగం శృంగిబేరపురాలంకార

అథేతి ॥ అథానంతరం, దాశరథిః - శ్రీరామః, నిశీథే - అర్ధ
రాత్రే, ని ॥ అర్ధరాత్రనిశీథౌ ద్వావిత్యమరః ॥ సుమంత్రేణ స
హ సమ్మంత్ర్యసిద్రాణానిమాన్పౌరాన్విలోభ్య గమిష్యామీత్యాలో
చ్య, వంచితజనసంహతిః-ప్రతారితానుగతపౌరవర్గస్సన్, వినతా
నందనమతిక్రాంతో౽తివినతానందనః తేనవైనతేయాధికజవేనేత్యర్థః ॥
+ అత్యాదయః క్రాంతాద్యర్థే ద్వితీయయేతి సమాసః ॥ స్యందనేన-ర
థేన, కరణేన వేదశ్రుతిశ్చగోమతీచనిష్యందికాచేతినామాని యస్య
తత్తథోక్తం యన్నదీత్రయం తేన పరిష్కృతాం వేదశ్రుతిగోమతీని
ష్యందికాఖ్యాభిస్తిసృభిర్నదీభిర్భూషితామిత్యర్థః + సంపర్యుపే
భ్యః కరోతౌభూషణేసమవాయేచేతిసుడాగమః ॥ తథా ఇక్ష్వాక
వే-రాజ్ఞే, మనునాపి(త్రా)వైవస్వతమనునా, దత్తాం వసుమతీం-భూ
మిం, కోసలదేశమిత్యర్థః ॥ అతీత్యాతిక్రమ్య, ఏతేనాస్య రాజ్యల
క్ష్మ్యాం తృణీకారస్సూచ్యతే ॥ వివిధాని-నానాప్రకారాణి, వనానిస
ఞ్చారయోగ్యాని గహనాని దుష్ప్రవేశాన్యరణ్యానిచ తేషు , వీరు
ధాం-లతానాం తృణానాంచ పటలేన-జాలేన, పిహితా-ఆచ్ఛాదితా,
అనుపలభ్యమానేతియావత్ । రథతురగఖురముద్రారథాశ్వఖురన్యా
సోయస్యాంతయా పదవ్యామార్గేణ * తృతీయావిధానే+ప్రకృత్యా
దిభ్యఉపసంఖ్యానాత్తృతీయోపపత్తిః ॥ గంగాయా భూతలవాహిన్యా
మందాకిన్యాః, తరంగైరూర్మిభిః, సంగతం-సంశ్లిష్టం, మూలంయస్య
తం గంగాతీరరుహమిత్యర్థః ॥ ఏతేనాత్యంతపవిత్రతాసూచ్యతే ॥

మింగుదీపాదపముపాగమత్ ॥ తత్ర ॥ ౧౦౬ ॥ ప ॥ దృష్ట్వారామమ
నేకజన్మరచితైర్దుర్లక్ష్యం శుభైః కర్మభిశ్శ్రుత్వా మాతృవరద్వయాదుపన
తాం వృత్తించ వైఖానసీమ్। అత్యుజ్జృంభితహర్షశోకజనితైర్బాష్పైః
ర్నిషాదాధిపశ్శీతాశీతగుణాన్వితైరవిరతైస్సంపృక్తవక్త్రోభవత్ ॥౧౦౭॥

తథా గగనగంగయా-ఆకాశగంగయా, ఆలింగితమాశ్లిష్టం, శృంగమ
గ్రభాగో యస్య తమిత్యన్యత్త్యాతిశయోక్తిః ॥ శృంగిబేరపురస్య-గు
హనగరస్యాలంకారమాభరణభూతం శోభావహమిత్యర్థః ॥ ఇంగు
దీపాదపం-తాపసతరుముపాగమత్, తన్మూలప్రదేశమశిశ్రియదిత్యర్థః।
ని ॥ ఇంగుదీతాపసతరురిత్యమరః ॥ తత్ర తస్మిన్ తరుమూలే ॥ ౧౦౬॥
దృష్ట్వేతి ॥ నిషాదావనగోచరరాజాత్యంతరాస్తేషామధిపో రాజా గు
హః అనేకజన్మరచితైః-జన్మాంతరసహస్రచరితైరిత్యర్థః ॥ శుభైః క
ర్మభిః-వ్రతనియమోపవాసాదిసత్కార్యైర్హేతుభిర్దుర్లక్ష్యం సాక్షాత్కా
రణీయం, రామం దృష్ట్వా తథా మాతుః కైకేయ్యాః వరద్వయాత్తావ
ద్వాక్త్వాద్వరయుగ్మాద్ధేతోః ఉపనతాం-ప్రాప్తాం, వైఖానసానాం-వా
నప్రస్థానాం సంబంధినీం వైఖానసీం + తస్యేదమిత్యణ్ టిడ్ఢాణఞి
త్యాదినా ఙీప ॥ వృత్తించ జటావల్కలధారణకందమూలాద్యశనవనవా
సవ్యాపారంచేత్యర్థః ॥ ని ॥ వైఖానసా వనేవాసీ వానప్రస్థశ్చ తాప
స ఇతియాదవః ॥ శ్రుత్వా అత్యుజ్జృంభితాభ్యాం-అత్యుత్కటాభ్యాం
హర్షశోకాభ్యామానందవిషాదాభ్యాం జనితైః శ్రీరామదర్శనాత్
హర్షః వనవాసశ్రవణాచ్ఛోక ఇతిచ వివేకః॥ అతఏవ శీతాశీతగుణాభ్యాం
శీతోష్ణగుణాభ్యాం అన్వితైస్సమవేతైః, హర్షజత్వాచ్ఛీతగుణాన్విత
త్వంశోకజత్వాదశీతగుణాన్వితత్వమితి వివేకః ॥అవిరతైస్సాంద్రైర్బా
ష్పైరశ్రుభిః సంపృక్తవక్త్రః-పరిక్లిన్నవదనః, సంపృక్తగాత్ర ఇతి పా
ఠాంతరం అభవత్ ॥ శ్రీరామదర్శనవనవాసశ్రవణజనితానందవిషాదా
భ్యాం శీతాశీతగుణాన్వితాన్యశ్రూణ్యవర్షయదిత్యర్థః ॥ అతఏవ యథా

౫ ॥ సౌయం ప్రియసుహృద్గుహస్సమాసాద్య కృతాంజలిరంజసా రఘునాథమనునాథితవాన్ ॥ ౧౦౭ ॥ దేవ పితృనియోగప్రవణాంతఃకరణమపి భవంతం విజ్ఞాపయితుమజ్ఞాతజానపదరీతిర్భారతీ మాం ముఖరయతి ॥ ౧౦౮ ॥ అస్త్యేతదనివార్యవీర్యోద్భటభటదుర్గవర్గయుక్త

క్రమమన్వయాత్క్రమాపరనామాయథాసంఖ్యాలంకారః॥ శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥ ౧౦౬ ॥ —స ఇతి ॥ సౌయంప్రియసుహృత్-ప్రియమిత్రం + సుహృత్సుహృదౌ మిత్రామిత్రయోరితి నిపాతః ॥ గుహస్సమాసాద్య-సమీపమాగత్య, కృతాంజలిర్విరచితకరసంపుటస్సన్ వినయలక్షణమేతత్ ॥ అంజసా యాథార్థ్యేన నత్వౌపచారికతయేత్యర్థః ॥ ని ॥ తత్త్వేత్వద్ధాంజసాద్వయమిత్యమరః ॥ రఘునాథం-శ్రీరామమనునాథితవాన్-యాచితవాన్ ప్రార్థితవానిత్యర్థః + నాథృయాచ్ఞాయామితి ధాతోః క్తవతుప్రత్యయః ॥ ౧౦౭ ॥—అ ॥ తత్ప్రకారమేన వివరిష్యన్నాదౌ తావత్స్వవినయమావిష్కరోతి ॥ దేవేతి ॥ హేదేవ-స్వామిన్, పితృనియోగప్రవణం-పిత్రాజ్ఞాపరతంత్రమన్తఃకరణం యస్య తం తథోక్తమపి అనివార్య నిశ్చయమపీత్యర్థః ॥ భవంతంప్రతి విజ్ఞాపయితుం-వక్తవ్యార్థంకథయితుం, అజ్ఞాతా-అవిదితా, జానపదానాం-జనపదవాసినాం, అపామరజనానాం రీతిశ్శైలీ యస్యాస్సా తథోక్తా పామరసాధారణేత్యర్థః॥ భారతీ-సరస్వతీ, మాం ముఖరయతి-ముఖంవాగస్యాస్తీతిముఖరోనిరంతరభాషీ +నఖముఖసంజ్ఞేభ్యోరోవక్తవ్యఇతిరప్రత్యయః ॥ ని ॥ దుర్ముఖేముఖరాబద్ధముఖావిత్యమరః ॥ తత స్తత్కరోతీతిణ్యంతాల్లట్ ॥ ముఖరీకరోతి-వ్యాహారయతీత్యర్థః ॥ అతో విజ్ఞాపయామీతిభావః ॥ ౧౦౮ ॥ —అ ॥ సంప్రతి యద్విజ్ఞాపనీయంతదాహ ॥ అస్తీతి ॥ అనివార్యవీర్యోద్భటా-అనతిక్రమణీయపరాక్రమోజ్జృంభితా, భటా-వీరయోధాయస్మిన్సతథోక్తోయోదుర్గవర్గః-గిరిదుర్గాదిగుప్తస్థాననివహః, తేన యుక్తం-

మనుషక్తభోగ్యజాతమంథరం మంథరాహృదయతోదావహమస్మ
దీయంరాజ్యమ్ ॥ ౧౧౦ ॥ తదిదమనిదంప్రథమప్రవృత్తం పరిగృహ్య
కించిదనుగృహ్యచ పరిజనయోగ్యభాగ్యభాజనమముంజనం స్వయమ
ముంచన్నేవ తాతాదేశం దేశేస్మిన్ విస్మయనీయానుభావమునిబృందేమ
సంగతం, యుగేత్యత్రియుగఖనగమ్యతేత్రేతివిగ్రహః + సుదురోరధి
కరణాఇతిగమేర్డః ॥ ఇత్థంభూతస్యైవరాజ్ఞామాశ్రయణీయత్వాదితిభా
వః ॥ తథాహమనుః ॥ * ధనుర్దుర్గంమహీదుర్గమబ్దుర్గంవా
ర్క్షమేవచ । నృదుర్గంగిరిదుర్గంవా సమాశ్రిత్యవసేన్నృపఇతి ॥
తథా అనుషక్తమనపాయి యద్భోగ్యజాతం స్రక్చందనాదిభోగార్హ
వస్తువిశేషసమృద్ధిః ॥ తేనమంథరం-నిర్భరం పరిపూర్ణమిత్యర్థః ॥
ఏవంభూతస్యైవోపాదేయత్వాదితిభావః ॥ తథామంథరాయాః యు
ష్మద్రాజ్యాభిషేకవిఘాతకారిణ్యాః కైకేయీదాస్యాః, హృదయ
తోదావహం-మనోవ్యథాకరం, ఏతద్విఘటనే తస్యాఅనధికారాదితి
భావః ॥ అస్మదీయమస్మత్సంబంధి + త్యదాదీనిచేతివృద్ధసంజ్ఞాయాం
వృద్ధాచ్ఛః । ఏతద్రాజ్యమయందేశఇత్యర్థః ॥ అస్తి-వర్తతే॥౧౧౦॥
అస్తుప్రస్తుతే కింతత్రాహ ॥ తదితి ॥ హేరామ భవాన్ ఇదం ప్ర
థమం ప్రవృత్తం ప్రవృత్తిః ప్రాప్తిర్యస్యతదిదం ప్రథమప్రవృత్తం
తన్నభవతీత్యనిదంప్రథమప్రవృత్తం । చిరకాలప్రాప్త్యా అనూత
నమిత్యర్థః + ప్రవృత్తమితిభావేక్తః ॥ పూర్వం యదాకదాచిద
పీదృఙ్మహారాజాపరిపాలితత్వాదితిభావః ॥ తత్పూర్వోక్తప్రకారమి
దమేతద్రాజ్యం పరిగృహ్య-స్వీకృత్య, తథా అముంజనం మామిత్య
ర్థః ॥ పరిజనస్య-భృత్యవర్గస్య, యోగ్యమర్హంయద్భాగ్యం -భా
గధేయం, తస్యభాజనం-పాత్రం, కించిదీషత్ పూర్ణానుగ్రహస్యాన
ర్హత్వాదితివినయోక్తిః ॥ అనుగృహ్య-భృత్యత్వేననియుజ్యేత్యర్థః॥
తథా తాతాదేశం మునివృత్త్యా వనమాశ్రయేత్యేవంరూపంపితృనియో

న్దాకినీసందర్శనేన మందాయమానజననీజనవియోగదుర్దశశ్చతుర్దశ దశరథకథితాన్సమాస్సమాపయితు భవానితి ॥ ౧౧౧ ॥ ప॥ తస్మిన్నిత్థం ప్రార్థనాభాజి సఖ్యౌ ప్రత్యాచఖ్యౌ రామభద్రః ప్రియోక్త్యా । మాతుర్వాక్యాద్వల్కలేనావృతం మే గాత్రం క్షాత్రప్రక్రియాం నార్హతీతి ॥ ౧౧౨ ॥

గమిత్యర్థః ॥ స్వయమముంచన్నపరిత్యజన్నేవ, విస్మయనీయః-ఆశ్చర్యకరః, అనుభావస్తపస్సామర్థ్యం యస్య తత్తాదృశం మునిబృందం యస్మిన్ తస్మిన్ ॥ గంగాతీరత్వేనాస్యాత్యంతపుణ్యక్షేత్రత్వాన్నిరంతరమహాతపోనిష్ఠనివహాధిష్ఠిత ఇత్యర్థః ॥ ఏతేన సహవాసయోగ్యసంపన్నతయా నివాసార్హతా సూచ్యతే ॥ అస్మిన్ దేశే-జనపదే, మందాకినీసందర్శనేన హేతునా మందాయమానా-మందీభవంతీ జననీజనవిరహదుర్దశా మాతృవర్గవిశ్లేషజనితవిషాదో యస్య స తథోక్తస్సన్ లోకజననీత్వాద్గంగాయా ఇతి భావః ॥ తేన మాతౄణామత్యంతపవిత్రతా సూచ్యతే ॥ దశరథేన కథితాః-నిర్దిష్టాశ్చతుర్దశసంఖ్యాకాస్సమాః వత్సరాన్ సమాపయితు-అతివాహయితు, ఇత్యనునాథితవానితి పూర్వేణ సంబంధః + సంపూర్వాదాప్నోతేః ప్రార్థనాయాం లోట్ ॥ శేషే ప్రథమః ॥ ని ॥ సంవత్సరో వత్సరోబ్దో హాయనో స్త్రీ శరత్సమా ఇత్యమరః ॥ ౧౧౧ ॥—తస్మిన్నితి ॥ సఖ్యౌ-మిత్రే, తస్మిన్ గుహే-ఇత్థమనేనప్రకారేణ, ప్రార్థనాభాజి-ప్రార్థనాం కుర్వతి సతి, రామభద్రః ప్రియోక్త్యా-ప్రియవచనేన, అన్యథా తస్య మనఃక్లేశస్స్యాదితి భావః ॥ ప్రత్యాచఖ్యౌ-ప్రత్యాఖ్యాతవాన్, తత్ప్రార్థనాం నిరాకృతవానిత్యర్థః ॥ కిమితి ॥ మాతుర్వాక్యాత్-కైకేయీనియోగవచనాత్, అత్ర మాతృగ్రహణం పితుర్నిర్దోషత్వప్రకాశనార్థం, వల్కలేనావృతం-మునివేషధారీత్యర్థః ॥ మే-మమ, గాత్రం-శరీరం, క్షాత్రప్రక్రియాం-క్షత్రియోచితప్రకారం, రాజవేషమిత్యర్థః ॥ గృహీతుమితి శేషః నార్హతి-యోగ్యం న భవతీత్యర్థః ॥ + గృహీతం న పరి

౫ ॥ తతస్తదనురోధేన రోధస్తరోరధస్తాత్సుమన్త్రే నియంత్రియర
థ్యే దాశరథ్యోరాతిథ్యం సమధుపర్కం కర్తుమివ మందమందమరవింద
బృందస్యందమానమకరందబిందుసందోహవాహినివాహినీతరంగమరు
తి వాతి కాననగమనావస్థాం కాకుత్స్థస్య ప్రేక్షితుమక్షమాయామి
వ క్ష్మాభృతి చరమే తిరోహితాయామహ్నామధిదేవతాయాం సంధ్యాం చ

త్యజేదితి న్యాయాద్గృహీతపరిత్యాగస్య అనుచితత్వాదితి భావః ॥ ఇతి
ప్రత్యాచఖ్యావితి పూర్వేణ సంబంధః ॥ శాలినీ వృత్తమ్ ॥ ౧౧౭॥—
తత ఇతి ॥ తతః ప్రత్యాఖ్యానానంతరం, తదనురోధేన-గుహానువర్తనే
న, రోధస్తరోర్గంగానదీతటరుహస్య, కస్యచిద్వృక్షస్యేత్యర్థః ॥ అధ
స్తాదధః ప్రదేశే సుమంత్రే నియంత్రితరథ్యే-నియమితరథాశ్వే సతి
దాశరథ్యోః-రామలక్ష్మణయోః, మధుపర్కః-మధుగుడాదిమధురప
దార్థమిశ్రితం పూజ్యానాం దేయద్రవ్యం తేన సహ సమధుపర్కం
ఆతిథ్యమతిథిసత్కారం కర్తుమివేతి ఫలోత్ప్రేక్షా ॥ అరవిందబృందా
దబ్జషండాత్, స్యందమానం-ప్రస్రవంతం, మకరందబిందుసందో
హం-పుష్పరసశీకరనికురుంబం వహతీతి తథోక్తే వాహినీతరంగమరుతి-
గంగాతరంగమారుతే, మందంమందం-మందప్రకారం-+ ప్రకారే గు
ణవచనస్యేతి ద్విర్భావః ॥ కర్మధారయవద్భావాత్సుపోలుక్ ॥ ఏతేన
శైత్యమాంద్యసౌరభ్యసంపత్తిరుక్తా ॥ వాతి-ప్రసరతి సతి ÷ వాతేశ్శతృ
ప్రత్యయః ॥ వహతీతి పాఠే వహతి ప్రవర్తమానే సతి తదా కాకుత్స్థ
స్య శ్రీరామస్య అత్రైకవచనగ్రహణం తస్యైవ ప్రాధాన్యాదిత్య
వగంతవ్యమ్ ॥ కాననగమనావస్థామరణ్యయాత్రాదుర్దశాం ప్రేక్షి
తుం-ద్రష్టుమక్షమాయామసహమానాయామిత్యుత్ప్రేక్షా ॥ అహ్నామ
ధిదేవతాయామహఃపతౌ, చరమే-క్ష్మాభృతి, అస్తాచలే ॥ అస్తస్తు
చరమక్ష్మాభృదిత్యమరః ॥ తిరోహితాయామంతర్హితాయాం సత్యాం,
సూర్యేఽస్తంగతే సతీత్యర్థః ॥ రామశ్చరమాం పశ్చిమాం సంధ్యాం స

రహాం రామస్సముపాస్య తస్యాం తరుమూలభువి లక్ష్మణపరికల్పితం పర్ణతల్పమభజత ॥ ౧౧౩ ॥ ప ॥ రామే విదేహసుతయా తరుమూలసంజ్ఞమంతఃపురం విశతి లక్ష్మణసౌవిదల్లమ్ । నిధ్యాయతం నియమితామితబా

ముపాస్య-సాయంసంధ్యావందనం కృత్వేత్యర్థః ॥ తస్యాం పూర్వోక్తాయాం తరుమూలభువి-ఇంగుదీవృక్షాధఃప్రదేశే లక్ష్మణేన పరికల్పితం విరచితం, పర్ణతల్పం-పర్ణమయశయ్యాం, ॥ ని ॥ తల్పం శయ్యాట్టదారేష్వి త్యమరః ॥ అభజత-ప్రాపత్, తత్ర సంవివేశేత్యర్థః ॥ అత్ర సకలలోకవంద్యమానచరణారవిందస్యాపి భగవతః శ్రీరామస్య సంధ్యావందనాచరణం లోకే సంప్రదాయప్రవర్తనార్థమిత్యవగంతవ్యమ్ ॥ తదుక్తం భగవతా గీతాసు ॥ * లోకసంగ్రహమేవాపి సంపశ్యన్కర్తుమర్హసి । యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠస్తత్తదేవేతరో జనః ॥ సయత్ప్రమాణం కురుతే లోకస్తదనువర్తత ఇతి ॥ అథవా * అహరహస్సంధ్యాముపాసీతేత్యాదిసకలశాస్త్రాభిజ్ఞస్య సమస్తధర్మాచరణతత్పరస్య లీలావిగ్రహధారిణః శ్రీరామస్యాయురారోగ్యాదిసకలశ్రేయఃప్రదత్వాత్సంధ్యావందనం యుక్తమేవేతి ద్రష్టవ్యమ్ * తథాచ మహాభారతే ॥ పితామహః పితౄన్ సృష్ట్వా మూర్తిం తాముత్ససర్జ హ । సా ప్రాతస్సాయమాగత్య సంధ్యారూపేణ వర్తతే ॥ తాం సంధ్యాం యతాత్మానో యే తు దీర్ఘముపాసతే । దీర్ఘాయుషో భవిష్యంతి నీరుజః పాండునందనేతి ॥ ౧౧౩ ॥ — రామ ఇతి ॥ రామే విదేహసుతయా-వైదేహ్యా, సహేత్యర్థః ॥ అత్ర సహార్థశబ్దాప్రయోగేపి తదర్థస్య గమ్యతాయాం వృద్ధో యూనేతి సూత్రనిర్దేశాదేవ జ్ఞాపకాత్సహార్థశబ్దానామప్రయోగేపి సహయుక్తేఽప్రధాన ఇతి సహార్థే తృతీయా ॥ లక్ష్మణ ఏవ సౌవిదల్లః కంచుకీ దౌవారికో యస్య తత్ సౌమిత్రికృతసంరక్షణమిత్యర్థః ॥ ని ॥ సౌవిదల్లాః కంచుకిన ఇత్యమరః ॥ తరుమూలం వృక్షాధఃప్రదేశ ఇతి సంజ్ఞా యస్య తం తద్రూపమిత్యర్థః ॥ అంతఃపు

ష ప్రవృష్టిర్నిద్రాం నిరస్య నిషసాద నిషాదనాథః ॥౧౧౪॥ గ ॥ వ్యతీతా
యాం విభావర్యామర్యమమరీచిమాలభారిణి పూర్వోర్వీధరమూర్ధ్ని
విరచితజటాబంధౌ దాశరథీ భాగీరథీకచ్ఛమగచ్ఛతామ్ ॥ ౧౧౫ ॥ త
త్ర రామః ప్రహృష్టచేతాః సీతామాచష్ట ॥ ౧౧౬ ॥ వ ॥ మేధ్యాశ్వ
మార్గణపరిమార్గణసంభవస్య దివ్యౌషధీంకపిలకోపమహాజ్వరస్య ।

రం-శుద్ధాంతం, ప్రవిశతి-ప్రవిష్టవతి సతి, నిషాదనాథో గుహః, తంత
థాభూతం భూతలశాయినం శ్రీరామం నిధ్యాయ-దృష్ట్వా, ని ॥ ని
ర్వర్ణనం తు నిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణమిత్యమరః ॥ నియమితా -
అన్తర్నిరుద్ధా, అమితా-అవిచ్ఛిన్నా, బాష్పప్రవృష్టిరశ్రుసంపాతో
యేన స తథోక్తస్సన్ శ్రీరామస్య దుర్దశాదర్శనేన రోదనప్రవృత్తావపి
అమంగలధియా-గళనిరుద్ధరోదన ఇత్యర్థః ॥ నిద్రాం నిరస్య-త్యక్త్వా
నిషసాద-లక్ష్మణసల్లాపతాత్పర్యేణ జాగ్రదేవ తత్రోపవిష్టవానిత్యర్థః
వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౧౧౪ ॥ —వ్యతీతాయామితి ॥ విభావర్యాం-
రజన్యాం, ని ॥ విభావరీతమస్విన్యౌ రజనీ యామినీ తమీత్యమరః ॥ వ్య
తీతాయాం-అపగతాయాం సత్యాం, పూర్వోర్వీధరమూర్ధ్ని-ఉదయాచ
లశిఖరే, ని ॥ ఉదయః పూర్వపర్వత ఇత్యమరః ॥ అర్యమ్ణస్సూర్యస్య,
మరీచిమాలా-కిరణపఙ్క్తిః, తాం బిభర్తీతి అర్యమమరీచిమాలభారీ త
థాభూతే సతీత్యర్థః ॥ సూర్యకిరణప్రసరణానంతరమితి యావత్ +
ఇష్టకేషీకామాలానాం చితతూలభారిష్వితి హ్రస్వః ॥ దాశరథీ-రామ
లక్ష్మణౌ, విరచితః-విహితః, జటానాం బంధః వటవృక్షక్షీరైర్గ్రంథనం
యాభ్యాం తౌ సీతయా సహ భాగీరథీకచ్ఛం-గంగాతీరమగచ్ఛతాం ప్రా
ప్తవంతౌ ॥ ని ॥ జలప్రాయమనూపం స్యాత్పుంసి కచ్ఛస్తథావిధ ఇత్య
మరః ॥ ౧౧౫ ॥ —తత్రేతి ॥ తత్ర భాగీరథీకచ్ఛే, రామః ప్రహృష్ట
చేతాః-తద్దర్శనేనాత్యంతసంతుష్టాంతఃకరణస్సన్, సీతామాచష్టావో
చత్ ॥ ౧౧౬ ॥ —అ ॥ తదేవాహ ॥ మేధ్యేతి ॥ మేధ్యః-పవిత్రః

తాతానుతర్పణపచెళిమభాగధేయాం భాగీరథీం భగవతీం శరణంభజా
మః ॥ ౧౧౭ ॥ ౫ ॥ తదనంతరం రామస్సాంత్వవచసవారితసుమంత్రి

యద్వా * ప్రజాపతిరశ్వమేధమసృజత ॥ యోమేధాయాలభ్యతే ॥
ఆశాసానామెధపతిభ్యాం మెధమిత్యాదిశ్రుతౌ దర్శనాన్మేధశబ్దోయా
గవచనః ॥ యథా త్వమెవపితృమేధఇతివత్ ॥ ని ॥ మేధఃక్రతౌ ప
శౌమేధేతివిశ్వశ్చ ॥ తథాచ మెధెసాధుర్మేధ్యః + తత్రసాధురితి య
త్ప్రత్యయః ॥ అథవా మెధార్హః మెధ్యః + తదర్హమితి యత్ప్రత్య
యః ॥ సచాసావశ్వశ్చ అశ్వమేధీయాశ్వఇత్యర్థః ॥ తస్య మార్గప
రిమార్గణా-వత్మానాన్వేషణా, సంభవః ఉత్పత్తిర్యస్యతస్య కపిలకోప
మహాజ్వరస్య-కపిలమునిక్రోధరూపమహామయస్య, దివ్యౌషధీమసా
ధారణౌషధీభూతాం, తదుపశాంతికరీమిత్యర్థః ॥ తథా తాతానుత
ర్పణెనాస్మత్పూర్వపితృసంతర్పణెన, పచెళిమం-పరిపక్వం, భాగధె
యం-భాగ్యంయస్యాస్తాం పరోపకారాచరణోపయోగితయైవజన్మసా
ఫల్యసంభవాదితిభావః ॥ పచెళిమేత్యత్ర + కర్మకర్తరికెళిమరఉప
సంఖ్యానమితికెళిమర్ప్రత్యయః ॥ భగవతీం-పూజ్యాం, భాగీరథీం-గం
గాం, శరణంభజామః-ప్రాప్నుమః, యతోస్మత్కులమహత్తరేణభ
గీరథేనేంద్రపరిముషితాశ్వమేధీయాశ్వాన్వేషణసమయె కాపిలకోపా
నలదగ్ధానాం పితౄణాం స్వర్లోకప్రాపణాయావతారితా కార్యసి
ద్ధిం కృతవతీ అతో భాగీరథీనామ్నా ఇయం వ్యవహ్రియతె ॥ తస్మాద
స్మాకమపి శరణాగతానాం కార్యసిద్ధింకరిష్యతీతి తద్భజనం యుక్తమే
వేతిభావః ॥ స్పష్టోత్ప్రేక్షారూపకాలంకారః ॥ వసంతతిలకావృత్తం॥౧౧౭
తదితి ॥ తదనంతరం భాగీరథీభజనానంతరం, రామః సాంత్వవచనైః-

తాతానువర్తనెతిపాఠేతాతస్య పూర్వపురుషస్య, భగీరథస్యకర్మణః అ
నువర్తనెనానుసరణెన, పచెళిమంభాగధేయం భాగ్యంయస్యాస్తాం ॥
భగీరథకర్మకానుసరణెన గంగాపుణ్యప్రభావః ప్రకటితఇతిభావః ॥

స్సాసౌమిత్రిర్మఙ్గళాని ప్రార్థయమానయా తయా మైథిల్యాసహ గుహేనానీతాం నావమారురోహ ॥ ౧౧౭ ॥ సఏషనిషిధ్య నిషాదాధిపతేరనుగమనమపి తూర్ణమేవనిస్తీర్ణసురసరిత్పూరస్సంపూర్ణసస్యే వత్సాభిధానే జనపదే కృతపదశ్చలలక్ష్యవేధనచతురశ్చతురో మృగాన్నిహత్య కుత్రచిద్వనస్పతిమూలే నిశామనైషీత్ ॥ ౧౧౮ ॥

ప్రియోక్తిభిరేవవారితః త్వంపునరయోధ్యాంప్రతియాహీతినివర్తితః సుమన్త్రేణసతథోక్తః ॥ అత్ర సాన్త్వగ్రహణం తన్మనఃఖేదనిరాసార్థమిత్యవగన్తవ్యమ్ ॥ ససౌమిత్రిస్సలక్ష్మణస్సన్ మఙ్గళాని * పుత్రోదశరథస్యాయం మహారాజస్యధీమతః । నిదేశంపారయిత్వేమం గఙ్గేత్వదభిరక్షితఇత్యాదిశ్రీరామాయణోక్తకల్యాణానీత్యర్థః ॥ ప్రార్థయమానయా-యాచమానయా * యాచ్ఞాయామభియాచనేచప్రార్థనాకథ్యతేబుధైరిత్యభిధానాత్ ॥ తయా అనుసృతయా మైథిల్యాసహ జానక్యాసాకం, గుహేన ఆనీతాం భృత్యద్వారాప్రాపితామిత్యర్థః నావంతరిమారురోహ-అధిష్ఠితవాన్ ॥ ని ॥ స్త్రియాంనౌస్తరణిస్తరిరిత్యమరః ॥ ౧౧౭ ॥ —— సఇతి ॥ యోనావమారురోహ సఏష రామః నిషాదాధిపతేర్గుహస్యాపి సుమన్త్రానుసరణనిషేధసముచ్చయార్థకోయమపిశబ్దః ॥ అనుగమనమనుసరణంనిషిధ్య త్వయాసమ్యగ్భక్తిః ప్రదర్శితా అతస్త్వమత్రైవవసేతినివార్య తూర్ణంక్షిప్రమేవ విలంబేంతరాయస్స్యాదితిభయాదితిభావః ॥ నిస్తీర్ణసురసరిత్పూరః-విలంఘితగఙ్గాప్రవాహస్సన్, సంపూర్ణసస్యేవ్రీహ్యాదిసకలసస్యసమృద్ధఇత్యర్థః ॥ వత్సఇత్యభిధానమాఖ్యాయస్యతస్మిన్జనపదే-దేశే ॥ ని ॥ నీవృజ్జనపదోదేశవిషయావిత్యమరః ॥ కృతపదః-ప్రవిష్టఇత్యర్థః ॥ చలలక్ష్యవేధనచతురశ్చంచలశరవ్యప్రహారనిపుణః, అతఏవ చతురశ్చతుస్సంఖ్యాకాన్ మృగాన్ వరాహాదీన్ నిహత్య-ప్రహృత్య, క్షత్రధర్మత్వేనానిషిద్ధత్వాదితిభావః ॥ కుత్రచిత్కస్మింశ్చిద్వనస్ప

అన్యేద్యుస్సర్వన్యేనపథా ప్రయాతాస్తే ప్రయాగేప్రతాయమానహోమ
ధూమప్రాగ్భారం భరద్వాజాశ్రమమాశ్రయంతః పశ్చాదభివాద్య త
మమందహర్షం మహర్షిమనేనాదిష్టవర్త్మనా వైకర్తసీపూరోపప్లవం ప్ల

తిమూలె-వృక్షాధః ప్రదేశే, నిశాం-రాత్రిమనైషీత్-వ్యగమయత్,
మత్స్యాభిధానఇతి ప్రామాదికఃపాఠః ॥ ఉక్తంచ శ్రీరామాయణే ॥
తతస్సమృద్ధాన్ శుభసస్యశాలినః క్షణేనవత్సానుదితానుపాగమత్ ।
తౌ తత్రహత్వాచతురోమహామృగాన్ వరాహమృశ్యంపృషతం మహా
రురుమిత్యాది ॥ ౧౯ ॥ —అన్యేద్యురితి ॥ అన్యేద్యురన్యస్మిన్దినే
+ సద్యఃపరుదిత్యాదినానిపాతితమవ్యయం ॥ని॥ అద్యాత్రాహ్న్య
థపూర్వేహ్నీత్యాదౌ పూర్వోత్తరాపరాత్ ॥ తథాధరాన్యాన్యత
రేతరాత్పూర్వేద్యురాదయఇత్యమరః ॥ తే సీతారామలక్ష్మణాః వ
నేభవావన్యస్తేనపథా ఆరణ్యకవర్త్మనా,ప్రయాతాః-ప్రస్థితాస్సంతః,
ప్రయాగే-ప్రయాగాఖ్యే పుణ్యక్షేత్రే, ప్రతాయమానః-స్వయం ప్రత
న్యమానోవ్యాప్నువానఇతియావత్ + తనోతేఃకర్మకర్తరి యకిలట
శ్చానచిముమాగమః ॥ తనోతేర్యకీతిఅనునాసికస్య వైకల్పికఆకారః
హోమధూమప్రాగ్భారో-హోమధూమసమూహో యస్మిన్తం హో
మ్యగంధిధూమానుమేయమిత్యర్థః ॥ ప్రాగ్భారశబ్దస్సమూహేరూ
ఢః భరద్వాజాశ్రమం-భరద్వాజాఖ్యమహర్షేస్తపోవనం, ఆశ్రయం
తః-ప్రాప్నువంతస్సంతః, అమందహర్షం-నిజాగమనాదమందఃఅనల్పః
హర్షః ఆనందోయస్య తం మహర్షిం-ఋషిశ్రేష్ఠం,తం భరద్వాజం-అ

గంగాయమునయోర్మధ్యే ప్రయాగప్రదేశోవత్సదేశః తతః పశ్చిమ
భాగే పాంచాలః, యమునాదక్షిణదేశే శూరసేనః,తస్మాత్పశ్చిమతో
మత్స్యదేశఇతి, ఇత్థం దేశవ్యవస్థాయా దృశ్యమానత్వాన్మత్స్యానితి
పాఠః ప్రామాదికఇతి శ్రీరామాయణాయోధ్యాకాండ త్రిపంచాశస్సర్గ
వ్యాఖ్యానే గోవిందరాజీయే ॥

ఔన వైణవేన నిస్తీర్య శమధనజనసన్నిధానశమితశాత్రవసకలసత్త్వచరి
త్రవిచిత్రం చిత్రకూటాచలమభజత్ ॥ ౧౨౦ ॥ ప ॥ అనుజరచితపర్ణా
గారహృద్యాసు మాద్యత్పరభృతగళచంచత్పంచమైరంచితాసు । జన
కదుహితృయోగాజ్జాతసాకేతసౌఖ్యశ్చిరమరమత రామశ్చిత్రకూటస్థలీ
భివాద్య-నమస్కృత్యచ, రామస్స్వయం తారకబ్రహ్మాపి క్షత్రియరూ
పేణావతీర్ణత్వాద్యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ ఇత్యాదిస్మరణాత్ క్షత్రియ
మర్యాదాం ప్రవర్తితవానితి సూచితం ॥ అనేన మహర్షిణా ఆదిష్టం య
ద్వర్త్మ చిత్రకూటమార్గస్తేన వికర్తనస్య సూర్యస్యాపత్యం వైకర్తనీయ
మునానదీ + తస్యాపత్యమిత్యణ్ టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా ఙీప్ ॥ తస్యాః
పూరః-ప్రవాహ ఏవ, ఉపప్లవ ఆపత్ తం మార్గనిరోధకత్వాదితి భావః ॥
ని ॥ కాళిందీ సూర్యతనయా యమునా శమనస్వసేత్యమరః ॥ వైణవేన-
వేణుమయేన, ప్లవేనోడుపేన ॥ ని ॥ ఉడుపంతు ప్లవః కోల ఇత్యమరః
నిస్తీర్య-తీర్త్వా, శమో వైరాగ్యాదినా నిర్వికారచిత్తత్వం స ఏవ ధనం
యేషాం తే శమధనా మహర్షయస్త ఏవ జనాః తేషాం సంనిధానేన-సా
న్నిధ్యేన- శమితశాత్రవాణి-ప్రశాంతవైరాణి, యాని సకలసత్త్వాని గో
వ్యాఘ్రాదిసమస్తజంతవః తేషాం చరిత్రేణాన్యోన్యసాహచర్యరూపే
ణ విచిత్రమాశ్చర్యకరం నిర్వైరదేశత్వాన్నివాసార్హమిత్యర్థః ॥ చి
త్రకూటం నామ అచలం పర్వతమభజత్-ప్రాపః ॥౧౨౦॥ అనుజేతి ॥
అనుజరచితపర్ణాగారహృద్యాసు- సౌమిత్రినిర్మితపర్ణశాలామనో
హరాసు, తథా మాద్యత్పరభృతానాం మత్తకోకిలానాం, గళేషు-కం
ఠకుహరేషు, చంచంతః-ప్రసరంతో యే పంచమాః-స్వరవిశేషాస్తైః
॥ ని ॥ పికః కూజతి పంచమమిత్యభిధానాత్ ॥ ని ॥ వనప్రియః పరభృ
తః కోకిలః పిక ఇత్యమరః ॥ అంచితాసు-మనోహరాసు + అంచేః పూ
జాయామితీడాగమః ॥ చిత్రకూటస్య స్థలీష్వకృత్రిమభూమిషు +
జానపదేత్యాదినా అకృత్రిమార్థే ఙీప్ ॥ రామః జనకదుహితృయో

హ ॥ ౧౨౧ ॥ గ ॥ అథ మాం వనవాసవైరస్యాదపి నామ రామస్సమా
హ్వయేదితి ప్రత్యాశాపరతంత్రస్సుమంత్రః కానిచిదహానిగుహసకా
శేనీత్వా నిరాశస్తతః ప్రతినివృత్తో నివృత్తోత్సవామయోధ్యామాసా
ద్య నిర్దాశరథిస్సారథిరయంసమాగతఇతి శోకాతిరేకాతురపౌరజనజ
నితదీనాక్రందమంది భూతనేమిఘోషాదవరుహ్య రథాద్దశరథంప్రియా

గాత్-జానకీసాంగత్యాద్ధేతోః ॥ ని ॥ యోగస్సన్నహనోపాయధ్యా
నసంగతియుక్తిషిత్యమరః ॥ జాతముత్పన్నం సాకేతే అయోధ్యా
యాం యత్సౌఖ్యమానందః తత్సదృశంసౌఖ్యంయస్యసతథోక్తస్సన్ని
తినిదర్శనాలంకారః ॥ చిరం బహుకాలమరమత-ఆక్రీడత్ ॥ ని ॥ సా
కేతంస్యాదయోధ్యాయాంకోసలానందినీతథేతియాదవః ॥ ౧౨౧ ॥—
అథేతి ॥ అథ చిత్రకూటభజనానంతరం, వనవాసే క్లేశభూయిష్ఠే వన
సంచారే వైరస్యాత్ ద్వేషాదపి నామ అస్మత్సహవాసానురాగాభా
వేపీత్యపిశబ్దార్థః ॥ నామేతిసంభావనాయాం ॥ ని ॥ నామప్రకా
శసంభావ్యకుత్సాభ్యుపగమేషుచేతివిశ్వః ॥ రామః మాం సమాహ్వ
యేత్ ఆకారయేదిత్యేవంభూతాయాః ప్రత్యాశాయాః-ప్రత్యాకాం
క్షాయాః పరతంత్రః-పరాధీనః, తాదృగాశాబద్ధస్సన్నిత్యర్థః ॥సు
మంత్రః గుహసకాశే-గుహనికటే, కానిచిదహానిద్విత్రాణి దినానీ
త్యర్థః ॥ తథారామాయణమ్ * తతస్సాయాహ్నసమయే తృతీయే
హనిసారథిరితి ॥ నీత్వా-గమయిత్వా, తతస్తదనంతరం, నిరాశః దృ
ఢప్రతిజ్ఞస్య కుతో వైరస్యంకుతః పునరాహ్వానమిత్యాశారహితస్సన్,
ప్రతినివృత్తః-ప్రత్యావృత్తః, నివృత్తోత్సవాం-నిరానందామిత్యర్థః ॥
అయోధ్యాం సమాసాద్య-ప్రాప్య, నిర్దాశరథిః-దాశరథిరహితః, అ
యంసారథిస్సుమంత్రః సమాగతఇతిహేతోః యశ్శోకాతిరేకః - వి
షాదాతిశయస్తేనాతురైః విహ్వలైః పౌరజనైర్జనితః ఉత్పాదితః
యో దీనాక్రందః ఆర్తఘోషస్తేన మందీభూతోంతర్హితో నేమిఘో

ణోన్ముఖప్రాణం ప్రాణంసీత్ ॥ ౧౨౨ ॥ ఏతద్దర్శనేన విసంజ్ఞో ద
శరథః కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యాం సమాశ్వాసితః కథంప్రయాతం రా
మేణ కథంకథితం మైథిల్యాకింవృత్తస్సౌమిత్రిరితి ముహుర్ముహురశ్రు
కుంఠితకంఠస్సుమంత్రమన్వయుఙ్క్త ॥ సోపిరాజ్ఞేవ్యజిజ్ఞపత్ ॥౧౨౩॥
దేవ కథంబ్రవీమి కఠినహృదయోహం॥కుతః ॥ ౧౨౪ ॥

షశ్చక్రధారాధ్వనిర్యస్యతస్మాదిత్యాక్రందాతిశయోక్తిః ॥ ని ॥ చక్ర
ధారాప్రధిర్నేమిరిత్యమరశేషః ॥ రథాదవరుహ్యాప్రయాణోన్ముఖాఉ
త్క్రమణోద్యుక్తాః ప్రాణాః యస్యతం పుత్రవియోగవేదనాసహిష్ణు
త్వేన ఆసన్నమరణమిత్యర్థః ॥ దశరథం ప్రాణంసీత్ప్రణతవాన్ ॥
+ నమేర్లుఙ్ యమరమనమాతాంసక్చేతిసగాగమః చకారాదిడా
గమశ్చ ఇటఈటీతిసిచోలుక్ నేటీతిప్రతిషేధాద్వృద్ధ్యభావః ॥ అడ
భ్యాసవ్యవాయేపీతిణత్వం ॥ ౧౨౨ ॥ —ఏతదితి ॥ ఏతద్దర్శనేన సు
మంత్రస్య కేవలస్యాలోకనేనేత్యర్థః ॥ విసంజ్ఞోవిచేతనః, మూర్ఛి
తఇతియావత్ ॥ అథ కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యాం కైకేయ్యాఅనభిమ
తతయా బహిర్భూతత్వాదితిభావః ॥ సమాశ్వాసితః యథా ససంజ్ఞ
స్స్యాత్తథోపలాలితస్సన్నిత్యర్థః ॥ దశరథః రామేణ కథం కేనప్ర
కారేణ ప్రయాతం ప్రస్థితం భావేక్తః ॥ నతు దుఃఖేన ప్రయాతంకిమి
త్యర్థః ॥ తథా మైథిల్యా కథం కయారీత్యా కథితముక్తం నతు ని
ర్వేదేన కథితంకిమిత్యర్థః ॥ తథా సౌమిత్రిః కింవృత్తః కథంభూత
వ్యాపారః, అనువర్తనతత్పరోవా ఉతనవేత్యర్థః॥ ఇత్యేవం ముహు
ర్ముహుః-పునఃపునః, + వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః ॥ అశ్రుకుంఠితకంఠః-
బాష్పగద్గదవచనస్సన్, సుమంత్రమన్వయుఙ్క్త-అపృచ్ఛత్ ॥ ని ॥
ప్రశ్నోనుయోగఃపృచ్ఛాచేత్యమరః ॥ సోపిసుమంత్రోపి రాజ్ఞే-దశ
రథాయ వ్యజిజ్ఞపత్-విజ్ఞాపితవాన్ ॥ ౧౨౩ ॥— తత్ప్రకారమేవా
హ ॥ దేవేతి ॥ హేదేవ రాజన్ కథం కుతోవాబ్రవీమి కథయామి

॥ ప ॥ సేవారసానుగతపౌరమనోరథస్య దూరేరథస్యచ సుతౌ త
వ వర్తమానౌ । భూత్వావిదేహదుహితుర్నవసౌవిదల్లౌ భాగీరథీతటవ
నే పథికావభూతామ్ ॥ ౧౫ ॥ కించ ॥ దేవత్వత్తనయస్యకుంతలభ
రంక్షీరైస్సవధేనూద్భవైస్సేక్తుంనాలమరుంధతీపతిరభూత్తస్యాభిషేకో
పక్రమ్య త్తరమితి శేషః, కుతః॥ యతః అహం కఠినహృదయో-నిర్దయచి
త్తః, అరణ్యే రామంవిహాయ పునరాగతత్వాత్తస్య తాదృగ్వార్తాక
థనవ్యాలోలరసనత్వాచ్చేతిభావః ॥ ౧౪ ॥ — అ ॥ ఏవమాత్మానం
వినింద్య సంప్రతి ప్రశ్నత్రయస్య క్రమేణోత్తరమాహ ॥ సేవేతి ॥
హేదేవ తవసుతౌ-త్వత్పుత్రౌ, రామలక్ష్మణౌ, సేవారసేన-భజనా
నురాగేణ, అనుగతాః-అనుసృతాః, యే పౌరాః, పురవాసినోజనా
స్తేషాం మనోరథస్యానువర్తనరూపాభిలాషస్య తథా రథస్య-స్యంద
నస్యచ, దూరే-విప్రకర్షే, వర్తమానౌ తమసాతీరే నిద్రాణానాం
పౌరాణాం విసృష్టత్వాద్వనవాసతత్పరాణామస్మాకం కిమనేన రథేనే
తి పరిత్యక్తత్వాచ్చేతిభావః ॥ భాగీరథీతటే యద్వనం తత్ర విదేహదు
హితుర్వైదేహ్యాః, నవసౌవిదల్లౌ-నూతనకంచుకినౌ, భూత్వా తత్ప
రిరక్షణతత్పరౌ సంభూయేత్యర్థః ॥ ఏతత్సౌవిదల్లస్యేదం ప్రథమ
త్వాజ్జాగరూకత్వద్యోతనార్థత్వాన్నవత్వం ద్రష్టవ్యమ్ ॥ పంథానం
గచ్ఛతఇతిపథికౌ పాదచారిణావితియావత్ + పథష్కన్నితి ఠన్ప్రత్య
యః॥ అభూతాం॥ అత్ర పూర్వార్థే మనోరథరథయోః కేవలప్రకృ
తయోః స్వీకృతత్వరూపతుల్యధర్మేణౌపమ్యస్యగమ్యమానత్వాత్కే
వలప్రకృతగోచరాతుల్యయోగితా॥ఉత్తరార్థేతుదాశరథ్యోర్నవసౌ
విదల్లత్వరూపణాద్రూపకాలంకారః ఇత్యనయోరన్యోన్యనైరపేక్ష్యా
త్సంసృష్టిః ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౧౫ ॥ — వక్తవ్యాంతరమ
ప్యస్తీత్యాహ ॥ కించేతి ॥ తదేవాహ ॥ దేవేతి ॥ హేదేవ అరుంధతీ
పతిర్వసిష్ఠః, అభిషేకోత్సవే-రాజ్యాభిషేకమహోత్సవే, తస్య - త్వ

త్సవే । సిక్తో హా హంత స ఏష మైథిలసుతాబాష్పోదకోత్పాదకైర్న్య
గ్రోధక్షరితైర్జటా రచయితుం క్షీరైర్నిషాదాహృతైః ॥ ౧౨౬ ॥ త
స్యా విదేహదుహితుః పదయోర్నఖేషు లాక్షాం వినాప్యరుణిమా సహ
సా బభూవ । వన్యే పథి ప్రియతమేన సహ వ్రజంత్యా వైవర్ణ్యమాపిర

త్తనయస్య, యుష్మత్పుత్రస్య రామస్య కుంతలభరం-చికురనికురుంబం
॥ ని ॥ చికురః కుంతలో వాల ఇత్యమరః ॥ స్వధేనూద్భవైః-స్వస్యయా
ధేనుః కామధేనుః తదుద్భవైస్తత్సంభూతైః, అత్యంతశ్లాఘ్యైరిత్య
ర్థః ॥ క్షీరైస్సేక్తుమార్ద్రీకర్తుం, తదానీం గోక్షీరాభిషేకస్య శా
స్త్రవిహితత్వాదితి భావః ॥ అలం శక్తో నాభూత్ వైవర్ణ్యాపత్తిభయా
దితి భావః ॥ అలంశబ్దయోగే + పర్యాప్తివచనేష్వలమర్థేష్వితి
తుమున్ ॥ ని ॥ అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచకమిత్యమరః॥
స ఏవ కుంతలభరః మైథిలసుతాయాః-సీతాయాః, బాష్పోదకోత్పాద
కైరశ్రుజలోత్పత్తిహేతుభిః నిషాదాహృతైః-గుహపరిజనానీతైః, న్య
గ్రోధక్షరితైర్వటవృక్షోద్భవైః ॥ ని ॥ న్యగ్రోధో బహుపాద్వట ఇత్య
మరః ॥ క్షీరైః జటాః రచయితుం-గ్రంథయితుం, సిక్తః-ఆర్ద్రీకృతః
హంతేతి ఖేదే ॥ అత్రారుంధతీపతేః కామధేనుక్షీరాభిషేకశక్తత్వే
ఽపి తదశక్తత్వోక్తేః సంబంధే అసంబంధరూపాతిశయోక్తిః ॥ తయా
చ కుంతలభరస్య తాదృగ్రమణీయకం వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణ వస్తు
ధ్వనిః ॥ శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ ॥ ౧౨౬ ॥ —తస్యా ఇతి॥ వన్యే
పథి-కాంతారమార్గే, ప్రియతమేన-భర్త్రా, శ్రీరామేణ సహ వ్రజ
న్త్యా-గచ్ఛంత్యాస్తస్యాః విదేహదుహితుర్వైదేహ్యాః, పదయోశ్చరణ
యోర్నఖేషు లాక్షాం వినాపి-అలక్తద్రవ్యాభావేఽపీత్యర్థః + పృథగ్వి
నేత్యాదినా ద్వితీయా ॥ అరుణిమా-లౌహిత్యం + వర్ణదృఢాదిభ్యష్ష్య
ఞ్చేతి చకారాదిమనిచ్ ॥ సహసా-శీఘ్రం, బభూవ-ప్రాదుర్బభూవ,
పల్లవకోమలత్వాచ్చరణనఖేష్వారుణ్యమరణ్యసంచారేణావిరభూదిత్య

భవన్నకదాపివక్త్రే ॥ ౧౨౭ ॥ సీతాపతేఃకిసలయైఃకరికల్ప్యతల్పం సంచార్యసత్త్వదమనాయనిశాసుదృష్టిమ్ । ధన్వీతదంఘ్రిభజనాదివ పుణ్యలభ్యాదస్వప్నఏవ వనవర్త్మనిలక్ష్మణోఽభూత్ ॥ ౧౨౮ ॥౫॥ ఏవం సుమంత్రనివేదితపుత్రచరిత్రశ్చరమగిరిశిఖరజుషి నిగమనపుషి

ర్థః ॥ వక్త్రే-ముఖేతు, కదాపి-కదాచిదపి వైవర్ణ్యం-కాంతిహైన్యం, నావిరభవత్-నప్రాదురభూత్, పూర్వవదేవ వక్త్రమశోభతేత్యర్థః ॥ ప్రియతమసాహచర్యాదితిభావః ॥ తద్వచనంతు కిమపి న శ్రుతమితి వాక్యశేషః ॥ అత్ర లాక్షారూపకారణంవినాప్యరుణిమరూపకార్యోత్పత్తికథనాద్విభావనాలంకారః ॥ తథా కాంతారసంచారరూపకారణసద్భావేపి వైవర్ణ్యరూపకార్యాసత్వత్తికథనాద్విశేషొక్తిరిత్యనయోః పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః స్పష్టా ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౧౨౭ ॥ —సీతేతి ॥ ధన్వీ-ధనుర్ధరః + వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః ॥ లక్ష్మణః వనవర్త్మని-కాంతారమార్గే, నిశాసు-రాత్రిషు, సీతాపతేస్సీతాసమేతస్య శ్రీరామస్యేత్యర్థః ॥ కిసలయైః-పల్లవైః, తల్పం-శయ్యాం, పరికల్ప్య-నిర్మాయ, సుఖశయనార్థమితిభావః ॥ తథా సత్త్వదమనాయ-దుష్టజంతూన్ దమయితుమిత్యర్థః ॥ ని ॥ సత్వమస్త్రీతుజంతుషిత్యమరః ॥ దృష్టింసంచార్య-దిక్షుప్రసార్య,పుణ్యలభ్యాత్-పుణ్యైర్వ్రతోపవాసాది సుకృతవిశేషైః లభ్యాత్ప్రాప్యాత్ తదంఘ్రిభజనాత్తస్య శ్రీరామస్యాంఘ్రిభజనాచ్చరణసేవనాదివేతిహేతూత్ప్రేక్షా ॥ అస్వప్నో-నిర్నిద్రః,జాగరూకఏవేతియావత్, దేవస్త్వేతిగమ్యతే ॥ ఏవకారః క్షణమాత్రనిద్రాసంబంధమపి వ్యవచ్ఛినత్తి అభూత్-జాతః, మహాత్మనః తత్ర భవతః శ్రీరామస్య పాదసేవాయాదేవభూయప్రాపకత్వాదితిభావః ॥ అస్వప్న ఇత్యత్ర అభిధాయాః ప్రస్తుతైకగోచరత్వాద్దేవవిషయశబ్దశక్తిమూలోధ్వనిః ॥ సచోత్ప్రేక్షానిర్వాహకత్వాద్వాచ్యసిద్ధ్యంగం ॥ ౧౨౮ ॥— ఏవమి

జ్యోతిషి హృదయలగ్నశోకశల్యాం కౌసల్యాంసమాశ్వాస్య నరపతిరిత్థమకథయత్ ॥ ౧౨ ॥ పురాఖలు సరయూరోధసి వివిధతరునివహ పిహితదివసప్రతౌ మృగయాస్పృహయా కమపిసమయమగమం॥ తత్ర ॥ ౧౩ ॥— ప ॥ తోయాదానసనాదపుష్కరగజభ్రాంత్యాతపస్విమయా విద్ధఃకశ్చనశబ్దవేధనవిద్యాపాథస్సరయ్వాంహరః । తత్రే

తి ॥ ఏవముక్తరీత్యా సుమన్త్రేణ నివేదితం-విజ్ఞాపితం, పుత్రయోః-రామలక్ష్మణయోః, చరిత్రంవ్యాపారో యస్యసతథోక్తః ॥ సుమన్త్రముఖాదాకర్ణితపుత్రస్నుషావృత్తాంతఇత్యర్థః ॥ నరపతిర్దశరథః, నిగమవపుషి-త్రయీతనౌ, జ్యోతిషి-సూర్యే, చరమగిరిశిఖరజుషి-అస్తాచలకూటభాజి అస్తంగతేసతీత్యర్థః ॥ హృదయలగ్నం-శోకఏవ శల్యం శంకుః యస్యాస్తాం దురంతశోకాక్రాంతాంతఃకరణామిత్యర్థః॥ కౌసల్యాం సమాశ్వాస్య తత్కాలోచితైర్వచనైః ఉపలాల్య, ఇత్థం-వక్ష్యమాణరీత్యా, అకథయదవోచత్ ॥ ౧౨ ॥—అ ॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥ పురేతి ॥ పురా-పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దో వాక్యాలంకారే ॥ వివిధతరునివహేన-నానావిధవృక్షసందోహేన, పిహితదివసప్రతౌ-ఛాదితసూర్యే, సూర్యతేజసోప్యనవకాశప్రదఇతి తరూణాంసాంద్రత్వాతిశయోక్తిః + తృతీయాదిషు భాషితపుంస్కం పుంవద్గాలవస్యేతి పుంవద్భావాతిదేశవికల్పాద్వనస్పతావితిసిద్ధం ॥ సరయూరోధసి-సరయూనదీతీరే, మృగయాస్పృహయా-ఆఖేటకేచ్ఛయా, కమపిసమయం-కస్మింశ్చిత్కాలఇత్యర్థః ॥ ని ॥ సమయాశ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిదఇత్యమరః + కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగే ద్వితీయా ॥ అగమమగచ్ఛం ॥ తతఃకిమతఆహ ॥ తత్రేతి ॥ తత్రసరయూరోధసి ॥ ౧౩ ॥— తోయేతి ॥ తోయాదానేనోదకగ్రహణేన, సనాదం-సబృంహితం పుష్కరం శుండాగ్రంయస్యసతథోక్తో యోగజస్సఇతి భ్రాంత్యా-భ్రమేణ, ని ॥ పుష్కరంకరిహస్తాగ్రేవాద్యభాండ

జ్యోతిషి హృదయలగ్నశోకశల్యాం కౌసల్యాంసమాశ్వాస్య నరపతిరి త్థమకథయత్ ॥ ౧౨ ॥ పురాఖలు సరయూరోధసి వివిధతరునివహ పిహితదివస్పతౌ మృగయాస్పృహయా కమపిసమయమగమం॥ తత్ర ॥ ౧౩ ॥— ప ॥ తోయాదానసనాదపుష్కరగజభ్రాంత్యాత పస్వీమయా విద్ధఃకశ్చనశబ్దవేధనవిధాపాథస్సరయ్వాంహరన్ । తత్ర

తి ॥ ఏవముక్తరీత్యా సుమంత్రేణ నివేదితం-విజ్ఞాపితం, పుత్రయోః-రామలక్ష్మణయోః, చరిత్రంవ్యాపారో యస్యసతథోక్తః ॥ సుమంత్రముఖాదాకర్ణితపుత్రస్నుషావృత్తాంతఇత్యర్థః ॥ నరపతిర్దశరథః, నిగమవపుషి-త్రయీతనౌ, జ్యోతిషి-సూర్యే, చరమగిరిశిఖరజుషి-అస్తాదలకూటభాజి అస్తంగతేసతీత్యర్థః ॥ హృదయలగ్నం-శోకఏవ శల్యం శంకుః యస్యాస్తాం దురంతశోకాక్రాంతాంతఃకరణామిత్యర్థః॥ కౌసల్యాం సమాశ్వాస్య తత్కాలోచితైర్వచనైః ఉపలాల్య, ఇత్థం-వక్ష్యమాణరీత్యా, అకథయదవోచత్ ॥ ౧౨ ॥—అ ॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥ పురేతి ॥ పురా-పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దో వాక్యాలంకారే ॥ వివిధతరునివహేన-నానావిధవృక్షసందోహేన, పిహితదివస్పతౌ-ఛాదితసూర్యే, సూర్యతేజసోప్యనవకాశప్రదఇతి తరూణాంసాంద్రత్వాతిశయోక్తిః + తృతీయాదిషు భాషితపుంస్కం పుంవద్గాలవస్యేతి పుంవద్భావాతిదేశవికల్పాద్దివస్పతావితిసిద్ధం ॥ సరయూరోధసి-సరయూనదీతీరే, మృగయాస్పృహయా-ఆఖేటకేచ్ఛయా, కమపిసమయం-కస్మింశ్చిత్కాలఇత్యర్థః ॥ ని ॥ సమయాశ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిదఇత్యమరః + కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగే ద్వితీయా ॥ అగమమగచ్ఛం ॥ తతఃకిమతఆహ ॥ తత్రేతి ॥ తత్రసరయూరోధసి ॥ ౧౩ ॥— తోయేతి ॥ తోయాదానేనోదకగ్రహణేన, సనాదం-సబృంహితం పుష్కరం శుండాగ్రంయస్యసతథోక్తో యోగజస్సఇతి భ్రాంత్యా-భ్రమేణ, ని ॥ పుష్కరంకరిహస్తాగ్రేవాద్యభాండ

దుర్గతో మునిః ॥ ౧౩౨ ॥ గ ॥ తదవశ్యం వశ్యఏవాస్మి మృత్యోరితి స్మృతిపథగతరామఏవ విరరామ ॥ ౧౩౩ ॥ వ ॥ మునిశాపకృతోత్ప త్తిర్వ్యప త్తిర్నిష్ప్రతిక్రియా । తతోదశరథాయాశు దిదేశ దశమీం ద శామ్ ॥ ౧౩౪ ॥ నాకాన్తత్రిదివఃప్రైస్సుమనసాం కాంతానబంధీ

ర్గతః-స్వర్లోకంగతః ॥ ని ॥ స్వరవ్యయంస్వర్గనాకత్రిదివత్రిదశాల యాఇత్యమరః ॥ తథాచ(శ్రీ)రామాయణె * బ్రహ్మహత్యాకృతం పా పం హృదయాదపనీయతామ్ । నద్విజాతిరహంరాజన్నాభూత్తే మన సోవ్యథా ।. శూద్రాయామస్మివైశ్యేన జాతోజనపదాధిపేతి ॥౧౩౨ తదితి ॥ తత్తస్మాన్మునిశాపకారణాత్, అవశ్యం నిశ్చితం మృత్యోరంత కస్య, వశ్యో వశంగతఏవాస్మి, నాత్రసందేహఇత్యేవకారార్థః ॥ ఇత్యుక్త్వేతి శేషః ॥ స్మృతిపథగతః-స్మరణగోచరోరామో యస్యస త థోక్తస్సన్నేవ రామమనుశోచన్నేవేత్యర్థః॥ విరరామ-నిర్వచనో భూత్, కంఠగతప్రాణోభూదిత్యర్థః + వ్యాజ్పరిభ్యోరమఇతి ప రస్మైపదమ్ ॥ ౧౩౩ ॥ —మునీతి ॥ తతోవిరామానంతరం, మునిశా పేనోక్తరూపేణ కృతాఉత్పత్తిర్యస్యాస్సాతథోక్తా మునిశాపజనితే త్యర్థః ॥ నిష్ప్రతిక్రియా-ప్రతిక్రియారహితా, ఉపాయాంతరైరపరిహా ర్యేత్యర్థః ॥ విపత్తిరాపత్ దశరథాయ దశానాంపూరణీ దశమీ + త స్యపూరణెడడితిడట్ ॥ నాంతాదసంఖ్యాదేర్మడితిడటోమడాగమః॥ టిడ్ఢాణఇత్యాదినాఙీప్ ॥ తాం దశమీందశాం-మరణావస్థాం, దిదేశ-ద త్తవతీ, అమోఘమునిశాపానుసారెణైవాయం మమారేత్యర్థః॥ మ న్మథావస్థాసుఅస్యాదశమత్వాదిత్థంనిర్దేశః॥ తదుక్తమ్ ॥ దృఙ్మనస్సం గసంకల్పా జాగరఃకృశతారతిః । హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాంతా ఇ త్యనంగదశాదశేతిదశరూపకె ॥ ౧౩౪ ॥ —నేతి ॥ అత్ర యద్యపీతిప దం సర్వత్రానుబధ్యతె ॥ యద్యపి విచార్యమాణే ప్రైశ్నతుభిః, త్రిదివః స్వర్గోనాకాన్తః-నాస్మ్రదితః, తథా యద్యపి సుమన

కృత్వా నాకీర్ణం పురుహూతశాసనధరైస్సాకేతబాహ్యాంగణమ్ । నాదిష్టాస్సచివాశ్చ భూతలపరిత్రాణాయ యద్యప్యహో నాకం శోకవశాదగాద్దశరథో నాస్థాం వహన్వాహనే ॥ ౧౩౬ ॥ ౫ ॥ అథ దశరథప్రశంసామాంసలైః కైకేయీనిందాకందళితైః శ్రీరామగుణకీర్తనద్విగుణితైరవ

సాం-దేవానాం, ని ॥ సుమనాః పుష్పమాలత్యోః స్త్రియాం దివ్యబుధయోః పుమానితి వైజయంతీ ॥ కాంతాః సబందీకృతాః - నోపగృహీతాః, శత్రుభిరితి శేషః ॥ ని ॥ ప్రగ్రహోపగ్రహౌ బంద్యామిత్యమరః ॥ తథా యద్యపి పురుహూతశాసనధరైః-ఇంద్రాజ్ఞాంధరైర్దూతైః, సాకేతబాహ్యాంగణం-అయోధ్యాపురబహిశ్చత్వరం, ॥ ని ॥ స్యాత్సాకేతమయోధ్యాయామిత్యమరః ॥ నాకీర్ణం-నసంకీర్ణం, ఇంద్రాజ్ఞయా నిజాహ్వానార్థమాగతైర్దేవదూతైర్నసంకులమిత్యర్థః॥ తథా యద్యపి భూతలపరిత్రాణాయ భూమండలసంరక్షణార్థం, సచివా మంత్రిణో నాదిష్టా నాజ్ఞప్తాః రాజ్ఞా దేశాంతరగమనే భూభారస్య సచివేషు నిక్షేప్తవ్యత్వాదితి భావః ॥ తథాపీతి శేషః ॥ దశరథః శోకవశాత్పుత్రవిరహజనితశోకాయత్తత్వాద్ధేతోః ॥ ని ॥ వశఆయత్తతాయాం చేత్యమరః ॥ వాహనే-రథే, ఆస్థామాదరం, నవహన్నగృహ్ణన్నేవ వాహనం విహాయైవేత్యర్థః ॥ నాకం-స్వర్గం ॥ ని ॥ ఆకాశే త్రిదివే నాక ఇత్యమరః ॥ అగాత్ప్రాప అహో పూర్వం త్రిదివస్య పరాక్రమణాదినిమిత్తసంభవే తత్ర గచ్ఛతిస్మ, ఇదానీంతు తాదృశ్నిమిత్తాభావేప్యగాదిత్యాశ్చర్యమిత్యర్థః ॥ ని ॥ అహో హీ చ విస్మయే ఇత్యమరః ॥ అతఏవ విభావనాలంకారః ॥ పుత్రశోకాతురతయా స్థూలశరీరం విహాయ సూక్ష్మశరీరేణ స్వర్లోకం జగామేతి తాత్పర్యమ్ ॥ శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥ ౧౩౫ ॥ —అథేతి ॥ అథ-రాజ్ఞః స్వర్లోకగమనానంతరం, దశరథస్య ప్రశంసయా మహారాజోయం సత్యసంధః స్వర్లోకం గత ఇత్యాద్యుపశ్లోకేన మాంసలైః-ప్రచురైస్తద్భూయిష్ఠైరిత్యర్థః ॥ సి

రోధవధూజనపరిదేవనరవైర్ముఖరితేషు దిఙ్ముఖేషు ॥ ౧౩౬ ॥ వ ॥ అభూ
దరాజకం మ్లానసద్గుణం గగనాంగణమ్ । ఆలోక్యేవ తదా శాన్తమశే
షం చ మహీతలమ్ ॥ ౧౩౭ ॥ గ ॥ తతః ప్రభాతే వసిష్ఠవచసా సచివా

ర్థాదిత్వాన్మత్వర్థీయో ల చ్ప్రత్యయః ॥ కైకేయ్యాః నిందయా పాపిష్ఠయాఽఽశయా రామే ప్రవ్రాజితే తద్విరహశోకాతురో రాజా కాలధర్మం గత ఇత్యాదిగర్భాణేన కందళితైః-కందళైః కిసలయైః, తద్వన్తః కృతాః కందళితాః తైః సంవర్ధితైరిత్యర్థః + కందళవచ్ఛబ్దాణ్ణిచి ణావిష్ఠవద్భావాత్ విన్మతోర్లుగితి లుక్ ॥ రామస్య గుణకీర్తనేన గుర్వాజ్ఞాపరతన్త్రః సత్యధర్మపరాయణోఽయం మునివ్రతచారీ వనం గత ఇత్యాదిసద్గుణవర్ణనేన ద్విగుణితైః-ద్విరావర్తితైః, అవరోధవధూజనపరిదేవనరవైరంతఃపురస్త్రీజనవిలాపాక్రన్దైః, దిఙ్ముఖేషు-హరిదన్తరాళేషు, వదనేషు చేతి గమ్యతే ॥ ముఖరితేషు-వాచాలితేషు, ప్రతిధ్వనితేషు సత్స్విత్యర్థః ॥ ౧౩౬ ॥—తతః కిం జాతమిత్యత ఆహ ॥ అభూదితి ॥ తదా-తస్మిన్సమయే, న విద్యతే రాజా చన్ద్రో యస్మిన్తత్తథోక్తం కృష్ణపక్షరాత్రిత్వాచ్చన్ద్రరహితమిత్యర్థః + శైషికః కప్ప్రత్యయః ॥ అత ఏవ మ్లానః-తేజోహీనస్సద్గుణో నక్షత్రమండలం యస్మింస్తత్తథోక్తం గగనాంగణం-నభస్థలమాలోక్య దృష్ట్వేవేత్యుత్ప్రేక్షా ॥ అశేషం-కృత్స్నం, మహీతలం-భూమండలం చ, అరాజకం-దశరథరహితం, అత ఏవ మ్లానస్సద్గుణః సాధుజననివహో యస్మింస్తత్తథోక్తం సత్ శాన్తం-స్తిమితమభూత్ + వాచాన్తశాంతేత్యాదినా నిపాతః ॥ చన్ద్రరాహిత్యేన గగనం యథా తేజోహీననక్షత్రకం భవతి తథా దశరథమహారాజరాహిత్యేన భూతలమపి ఖిన్నసాధుజనమభూదిత్యర్థః ॥ ని ॥ రాజా మృగాఙ్కే క్షత్రియే నృపే ఇత్యమరః ॥ని॥ సన్ సత్యే విదుషి శ్రేష్ఠే సాధౌ భవతి చ త్రిషు ॥ సత్స్త్రీ బహ్వృత ఇతి నానార్థరత్నమాలా ॥ అత్రోత్ప్రేక్షా శ్లేషయోస్సాపేక్షత్వాత్సంకరః ॥౧౩౭
తత ఇతి ॥ తతః-పరిదేవనానన్తరం, ప్రభాతే-ప్రాతఃకాలే, సచివా

స్తైలద్రోణ్యాం నిక్షిప్య క్షితిపతేస్తనుం క్షిప్రమేవ భరతమకథితదశరథకథామేవానయతేతి దూతాన్ కేకయేషు ప్రేషయామాసుః ॥౧౩॥
తేపి జితపవనజవనహయసంకోచితపథాః తురగపతిపురే దుస్స్వప్నదర్శనదూయమానమానసం భరతమభివంద్య గురునియోగం వ్యజిజ్ఞపన్ ॥
సోయం మాతామహేన మాతులేన యుధాజితా చానుజ్ఞాతః కతిపయై

మంత్రిణః॥ ని ॥ మంత్రీధీసచివోమాత్య ఇత్యమరః ॥ వసిష్ఠస్యవచసా భరతాగమనపర్యన్తమేతచ్ఛరీరం రక్షంత్వితి నియోగవచనేన ॥ క్షితిపతేః పరేతస్య దశరథస్య తనుం-కళేబరం, తైలద్రోణ్యాం-తైలపూరితకాష్ఠాంబువాహిన్యాం, నిక్షిప్య-ఉచ్ఛ్వాసత్వాదినా వైరూప్యాభావార్థమితి భావః ॥ ని ॥ ద్రోణీ కాష్ఠాంబువాహినీత్యమరః ॥ అకథితదశరథకథా-అనివేదితదశరథవృత్తాన్తాస్సంత ఏవ, అన్యథా కార్యవిఘాతాపత్తేరితి భావః ॥ భరతం క్షిప్రమవిలంబితమేవ, ఆనయత-ప్రాపయత, ఇత్యాదిశ్యేతి శేషః ॥ దూతాన్-సందేశహారిణః, కేకయేషు-తన్నామకదేశేషు, ప్రేషయామాసుః-ప్రహితవంతః॥ ని ॥స్యాత్సందేశహరో దూతఇత్యమరః ॥౧౩॥—తేపీతి ॥ తేపి దూతాశ్చ జితపవనాః-పవనాధికవేగాః, జవనా-జవశీలాశ్చ + జుచంక్రమ్యేత్యాదినా యుచ్ యే హయా అశ్వాస్తైస్సంకోచితస్సంకోచం ప్రాపిత ఇవ పంథా యేషాం తే తథోక్తాస్సంతః తాదృగశ్వవేగవశాత్సంకుచితతయా ప్రతీయమానమార్గదైర్ఘ్యా ఇత్యర్థః ॥ తురగపతేరశ్వపతేః, కేకయస్య పురే-పత్తనే దుస్స్వప్నదర్శనేన స్వపితుర్దురవస్థాశంసి స్వప్నదర్శనేన దూయమానం-పరితప్యమానం, మానసం యస్య తం, తాదృశం భరతమభివంద్య-నమస్కృత్య, గురోర్వసిష్ఠస్య నియోగం శీఘ్రమాగంతవ్యమిత్యేవంరూపామాజ్ఞాం వ్యజిజ్ఞపన్-విజ్ఞాపయామాసుః ॥౧౪॥— ॥సోయమితి ॥ సోయంభరతః మాతామహేన-మాతుఃపిత్రా, కేకయేన మాతులేన-మాతృభ్రాత్రా, యుధాజితా చానుజ్ఞాతః, కతిపయైరేవ దినైః

తేవదినైరనిమిత్తసంపాతసాతంకస్సాకేతమాససాద ॥ ౧౮౦ ॥ ప ॥ అతిచకితమతిః పురైవపశ్యన్ పురమయథాపురచారపౌరవర్గమ్ । స్వవిశత భరతః పరీతమూత్తః పితృభవనం పితృకాననాదనూనమ్ ॥ ౧౮౧ ॥ సపితరమనవేక్ష్య తత్ర మాతుస్సదనగతః ప్రణిపత్య తామపృచ్ఛత్ । క్వను

నృపశ్చ దేవాహోభిః, మాతులగృహనిర్గమనదినమారభ్యాష్టమేదిన ఇత్యర్థః ॥ తథా రామాయణే ॥ అద్య మే సప్తమీరాత్రిశ్చ్యుతస్యార్యక చేశ్మన ఇతి కైకేయీం ప్రతి భరతవచనమ్ ॥ అనిమిత్తసంపాతేన-దుర్నిమిత్తపరంపరయా, సాతంకస్సభయసంభ్రమస్సన్, సాకేతమయోధ్యామాససాద-ప్రాప ॥ ౧౮౦ — అతీతి ॥ పరీతమూర్తః-పరివేష్టితమూర్తో భరతః పురా-పురాభావమనతిక్రమ్య యథాపురం-యథాపూర్వం+ యథార్థే అనతిక్రమణే ఽవ్యయీభావః ॥ అవ్యయీభావశ్చేతి నపుంసకత్వం ॥ * హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్యేతి హ్రస్వత్వం తన్న భవతీత్యయథాపురం తతశ్చారశబ్దేన సుప్సుపేతి సమాసః ॥ అయథాపురంచారః ప్రచారః పరిపాటీ యస్య స తథోక్తః ॥ పౌరాణాం వర్గః సమూహో యస్మిన్ తత్తథోక్తం శ్రీరామవనవాసరాజవిపత్తిభ్యాం విషణ్ణజనసఙ్కులమిత్యర్థః ॥ పురమయోధ్యాం, పురానికట ఏవ, పశ్యన్నవలోకయన్, ని ॥ స్యాత్ప్రబంధేచిరాతీతే నికటాగామికేపురేత్యమరః ॥ అత ఏవాతిచకితమతిరత్యంతభయసంభ్రాంతాంతఃకరణస్సన్, పితృకాననాత్-శ్మశానాదనూనమన్యూనం భూతాక్రోశభూయిష్ఠత్వాత్తత్కల్పమిత్యర్థః ॥ పితుర్దశరథస్య భవనం-గృహం, స్వవిశత-ప్రవిష్టవాన్ ॥ ని ॥ శ్మశానంస్యాత్పితృవనమిత్యమరః ॥ పుష్పితాగ్రావృత్తమ్ ॥ అయుజినయుగరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రేతిలక్షణాత్ ॥ ౧౮౧ ॥—స ఇతి ॥ స భరతః తత్ర భవనే పితరం దశరథమనవేక్ష్యాదృష్ట్వా, మాతుః-కైకేయ్యాస్సదనగతో-గృహం ప్రవిష్టస్సన్, తాం మాతరం ప్రణిపత్య గురుజనాదరతత్పరత్వాన్నమస్కృ

మమగతవాన్ పితేతి సైషాపరుషతరం భరతాయవాచమూచే ॥౧౪౨॥ వనచరఇవసాకం మైథిలీలక్ష్మణాభ్యాం పితృవిధిమనురోద్ధుం ప్రస్థితో రామభద్రః । తదనుతవపితాభూత్కాలధర్మానుకూలస్త్వమనుభవయథేచ్ఛంనిస్సపత్నాంధరిత్రీమ్ ॥ ౧౪౩ ॥ మయూరీవమహానాగం కేకయాకేకయాత్మజా । భారత్యాభరతంచక్రే పరిక్షుభితమానసమ్॥౧౪౪ ॥తదనుభరతశ్చిరతరం విలప్య విలుప్యమానవివేకః కైకేయీమిత్థమ

త్య మమ పితా-దశరథః,క్వను-కుత్రగతవానిత్యపృచ్ఛత్-పృష్టవాన్ అథ సైషా కైకేయీ భరతాయ-భరతంప్రతీత్యర్థః ॥ క్రియాగ్రహణమపి కర్తవ్యమితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ ॥ పరుషతరమత్యంతకఠోరంయథాతథా వాచమూచే-ఉక్తవతీ, వృత్తం పూర్వవత్ ॥ ౧౪౨ ॥ —అ ॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥ వనచరఇతి ॥ రామభద్రః మైథిలీలక్ష్మణాభ్యాంసాకం పితృవిధిం-పితృనియోగం, అనురోద్ధుమనువర్తితుం, వనచరో మునిరివ ప్రస్థితో గతః, మునివేషధారీసన్ త్వం గచ్ఛేతి పిత్రాజ్ఞప్తస్సన్ అరణ్యంగతఇత్యర్థః ॥ తదనుతదనంతరం తవ పితా దశరథః కాలధర్మస్య-మరణస్య, అనుకూలః-యోగ్యః,అభూజ్జాతః,మృతఇత్యర్థః॥ని॥స్యాత్పంచతా కాలధర్మ ఇత్యమరః॥అతస్త్వం నిస్సపత్నాం-నిష్కంటకాం, ధరిత్రీం, యథేచ్ఛం-స్వచ్ఛందమనుభవపరిపాలయేత్యర్థః ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౧౪౩ ॥—మయూరీతి ॥ కేకయాత్మజా-కైకేయీ, భారత్యా-ఉక్తరూపయావాచా, భరతం మయూరీబర్హిణీ + జాతే రస్త్రీవిషయాదయాపథాదితిఙీష్ ॥ కేకయాస్వవాణ్యా, ని ॥ కేకావాణీమయూరస్యేత్యమరః ॥ మహానాగం-మహాభుజంగమివ, పరిక్షుభితమానసం-క్షుబ్ధహృదయం, చక్రే ॥ ని॥మయూరోబర్హిణోబర్హీ నీలకంఠో భుజంగభుగిత్యభిధానాన్మయూర్యాస్తద్విరోధిత్వాదితిభావః ॥ పూర్ణోపమాలంకారః ॥ ౧౪౪ ॥ తదన్వితి ॥ తదను-కైకేయీవచనానంతరం, భరతశ్చిరతరం-బహుకా

కథయత్ ॥ ౧౮౫ ॥ వ ॥ పరిణతిపరుషాణాంపాప్మనాంసన్నిపాతాన్న హిభవసిచతుర్ణాం సాత్వమస్మాకమంబా। తదిహ తనయవత్యస్సల్లపిష్యంతి కామం శ్రుతిపుటరచితార్తిస్త్వాంసవిత్రీమకీర్తేః ॥ ౧౮౬ ॥ గ॥ తదను తన్ముఖాదాకృష్టదృష్టిరనుజమిదమవాదీత్ ॥ ౧౮౭ ॥ వ ॥

లం, విలప్య-పితృభాతృద్వైశేన పరిదేవనంకృత్వేత్యర్థః॥ విలుప్యమానో లోపం ప్రాప్నువన్ వివేకోయస్యసతథోక్తః॥పితృమరణభ్రాతృప్రవ్రజనశ్రవణలుప్తబుద్ధిస్ఫురణతయా కర్తవ్యాకర్తవ్యవిచారవిధురఇత్యర్థః ॥ కైకేయీమిత్థమకథయదవోచత్॥౧౮౫॥—తదేవవివృణోతి ॥పరిణతీత్యాదినా॥ హేకైకేయి పరిణతిపరుషాణాం-పర్యంతేదుర్దశాను సంధాయకానాం, పాప్మనామేవంవిధపాపానాం॥ ని ॥అస్త్రీపంకంపుమాన్పాప్మేత్యమరః ॥ సన్నిపాతాత్సంఘాతాద్ధేతోస్సాతథాభూతా త్వం చతుర్ణాం శ్రీరామాదీనామస్మాకం, అంబా-మాతా, నభవసిహి-నజాయసేఖలు, ఈదృశ్యాపిస్త్వమస్మాకమమ్బాభవితుం నార్హసీత్యర్థః ॥ తత్తస్మాత్కారణాత్ ఇహ-అస్మిన్లోకే, తనయవత్యః-పుత్రవత్యః, స్త్రియః తథాభూతానామేవ పరిజ్ఞానసంభవాదితిభావః ॥ త్వాం శ్రుతిపుటయోశ్శ్రోత్రగోళకయోః, రచితా-విహితా, ఆర్తిః-పీడాయయాసా తథోక్తా తస్యాశ్శ్రోత్రాణామత్యంతఖేదకారిణ్యాఇత్యర్థః ॥ అకీర్తేరపకీర్తేః, సవిత్రీమంబాం కామమత్యంతం సల్లపిష్యంతి పాపాచారేయం కిమేతదకృత్యమకరోత్ యతో దుర్నివారాపకీర్తిమూలమభూదిత్యన్యోన్యసంభాషణంకరిష్యంతీత్యర్థః ॥ ని ॥ సల్లాపోభాషణంమిథఇత్యమరః ॥ సంభావితస్యచాకీర్తిర్మరణాదతిరిచ్యతఇతి భగవద్వచనాదితిభావః ॥ అత్ర కైకేయ్యానిజమాతృత్వమపహ్నుత్య అకీర్తిమాతృత్వస్యారోపాదపహ్నవభేదః॥ ఏతదాదిశ్లోకచతుష్టయం మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౧౮౬ ॥— తదితి ॥ తదను-తదనంతరం, తన్ముఖాత్కైకేయీవదనాదాకృష్టా-అపసారితా దృ

అవిరళమివవంశందగ్ధుమాశ్రిత్యతాపంజనమనసికిరన్త్యాం హంతసత్యాం భవత్యామ్। అనుసవనమపాపైర్దేవతాపూజ్యమానావహతికథమిదానీమాశ్రయాశాభిధానమ్ ॥ ౧౪౭ ॥ అవిరతకృషితాంతం వత్సమాలో

క్షిర్యైవ సతథోక్తః ॥ ఈదృగపకారకారిణ్యా ముఖం కిమవలోకనీయమితి జుగుప్సయా తదపనీతచక్షుస్సన్నిత్యర్థః॥ అనుజం-శత్రుఘ్నం ప్రతీదంవచనమవాదీదవోచత్ ॥ ౧౪౮ ॥—తదేవవివృణోతి ॥ అవిరళమితి ॥ భాతీతిభవత్యాం పూజ్యాయాం + భాతేర్డవతురిత్యౌణాదికోడవతుప్రత్యయః ఉగితశ్చేతిఙీప్ ॥ సత్యాం-సాధ్వ్యామస్యాంకైకేయ్యామితి సొల్లుంఠనోక్తిః ॥ ని ॥ సతీసాధ్వీపతివ్రతేత్యమరః ॥ అవిరళం-సాంద్రం, ప్రవృద్ధమితియావత్ ॥ అవికలమితిపాఠే వైకల్యరహితమక్షతమిత్యర్థః ॥ ఇనవంశం-సూర్యవంశం, వేణువనంచగమ్యతే॥ దగ్ధుం-నాశయితుం, భస్మీకర్తుంచ, ఆశ్రిత్యాధిష్ఠాయ జనానాం మనసి-హృదయే, తాపం-సంతాపమూష్మాణంచ, కిరంత్యాం-విక్షిపన్త్యాం ప్రవర్తయన్త్యాంసత్యామిత్యర్థః ॥వంశవినాశకారిణ్యాస్తస్యాస్సజ్జనమనస్సంతాపహేతుత్వాదితిభావః॥ సవనేష్వనుసవనం ప్రాతరాదిసవనత్రయేపీత్యర్థః + విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః॥అపాపైస్సుకృతిభిర్యజమానైః, పూజ్యమానా దేవతా పావకఇత్యర్థః ॥ ఇదానీమస్మిన్నవసరే, ఆశ్రయం-కాష్ఠగుల్మాదికమశ్నాతీత్యాశ్రయాశః సఇత్యభిధానం నామధేయం కథం వహతి ప్రాప్నోతి-నవోఢవ్యమిత్యర్థః ॥ సతిప్రతిపక్షే స్వప్రతిష్ఠాయాఅనిర్వాహ్యత్వాదితిభావః ॥ ని ॥ ఆశ్రయాశోబృహద్భానుఃకృశానుఃపావకోనలఇత్యమరః ॥ హంత అప్రచ్యుతస్యాస్మద్వంశస్యేయంప్రచ్యుతిం సంపాదితవతీతిఖేదఇత్యర్థః ॥ అత్రోపమేయస్యాధిక్యకథనాపేక్షయోపమానస్య పావకస్యాశ్రయాశాభిధానవహనాక్షేపాత్ప్రతిపాలంకారః * యత్రోపమానస్యాక్షేపశ్శక్తైమర్థక్యేనకథ్యతే। యద్వోపమేయభావోత్ర ప్రతీపస్స్యాద్దలం

కృధేనోరపితనుజశతానాంమాతురస్రంబభూవ । తదిహతనయశోకం
సంతరేదేకపుత్రా కథయకథమిదానీం కోసలేంద్రస్యపుత్రీ ॥౧౪౯

కృతిరితిలక్షణాత్ ॥ ౧౪౭ ॥ — అ ॥ పుత్రపీడనమతియస్సహదుఃఖ
కారణమితి దర్శయితుమితిహాసమాహ ॥అవిరతేతి॥ అవిరతా-అవిచ్ఛి
న్నా, మధ్యాహ్నపర్యంతేతి యావత్ ॥ తయాకృష్యాకర్షణేన తా
న్తం-గ్లానం, ఖిన్నం వత్సౌతనయౌ-బలీవర్దావిత్యర్థః ॥ జాతావేక
వచనం ॥ స్వపంశ్యత్వాద్వత్సత్వేననిర్దేశః ॥ ని ॥ వత్సోనాకుటజేవ
షేః తర్ణకేతనయాదిక ఇతివైజయంతీ ॥ ఆలోక్య - దృష్ట్వా, త
న్వాంజాతాస్తనుజాః-పుత్రాః తేషాం శతానాం మాతుః అనేకపు
త్రజనన్యాఅపీత్యర్థః ॥ ధేనోః-కామధేనోః, గగనస్థాయాఇతి శేషః
అస్రమశ్రు బభూవ తనయక్లేశజనితశోకవశాద్రుదితవతీత్యర్థః ॥ ని॥
రోదనంచాస్రమశ్రుచేత్యమరః ॥ తత్తస్మాత్కారణాదేకః శ్రీరామః
పుత్రోయస్యాస్సాతథోక్తా ఏకపుత్రా కోసలేంద్రస్యపుత్రీ - కౌస
ల్యా, ఇహాస్మిఁల్లోకే ఇదానీం తనయశోకం-పుత్రవిరహజనితశోకం
అతిదుస్తరమితిభావః । కథం కేనోపాయేన సంతరేత్-తరితుంశక్ను
యాత్, నకేనాపి సంతరేదేవేత్యర్థః ॥ కథయ-బ్రూహీతివిషాదా
భినయవచనం బహుపుత్రసంపన్నాపి స్వర్లోకనివాసిన్యపి కామ
ధేనురపి సాక్షాదనాత్మజస్యాపి వత్సస్య క్లేశమసహమానా శోచితవతీ
ఏవంభూతాకౌసల్యా శోచిష్యతీతి కిమువక్తవ్యమిత్యర్థః ॥ తథాశ్రీ
రామాయణమ్ * యస్యాఃపుత్రసహస్రాణి సాపిశోచతికామధుక్ ।
కింపునర్యావినారామం కౌసల్యావర్తయిష్యతి॥ ఏకపుత్రాచసాధ్వీ
చవివత్సేయంత్వయాకృతేతి ॥ అత్ర కామధేన్వపేక్షయా అసారా
యాః కౌసల్యాయాః శోకసంతరణాశక్తత్వస్య కైముత్యన్యాయేన
కథితత్వాదర్థాపత్తిరలంకారః ॥ ఏకస్యవస్తునోభావాద్యత్ర వస్త్వ
న్యథాపతేత్ । కైముత్యన్యాయతస్సాస్యాదర్థాపత్తిరలంక్రియేతి ల

అపిబదియమమంత్రే కాలయోగాన్నరేంద్రే వరయుగరసనాభ్యాం ప్రా
ణవాయుం తదీయమ్ । అపనగరమముష్యా వర్తనం యుక్తరూపం పితృవ
నవసుమత్యాం క్వాపి వల్మీకవత్యామ్ ॥ ౧౪౦ ॥ ఏషా నికృష్టమతిరా
త్మగుణోచితేషు వంశేషు సత్సు బహుధా పిశితాశనానామ్ । మాకంద

క్షణాత్ ॥ ౧౪౧ ॥—అపిబదితి ॥ ఇయం కైకేయీ భుజగీచ ప్రతీయతే నరేంద్రే-రాజ్ఞి, దశరథే, విషవైద్యే చ ॥ ని ॥ నరేంద్రః పార్థివే రాజ్ఞి విషవైద్యే చ కథ్యత ఇతి విశ్వః ॥ కాలయోగాత్కాలవశాత్, నవిద్యతే మంత్ర ఉపాయచింతనం భుజగస్తంభనమంత్రశ్చ యస్య తస్మిన్ అమంత్రే పూర్వం మంత్రసంపన్నేఽపి కాలవశాత్తద్విహీనే సతీత్యర్థః ॥ వరయుగమేవ రసనే తాభ్యాం తదీయం నరేంద్రసంబంధినం + త్యదాదీని చేతి వృద్ధసంజ్ఞాయాం వృద్ధాచ్ఛ ఇతి ఛప్రత్యయః ॥ ప్రాణవాయుమపిబత్-పీతవతీ, వరయుగాపదేశేన నరేంద్రం నిహతవతీత్యర్థః + పాఘ్రాధ్మేత్యాదినా పిబాదేశః ॥ అముష్యాః-కైకేయ్యాః నగరాదపసృత్య అపనగరం అయోధ్యానగరం వర్జయిత్వేత్యర్థః + అపపరిబహిరంచవః పంచమ్యా ఇత్యవ్యయీభావసమాసః ॥ అవ్యయీభావశ్చేతి నపుంసకత్వం ॥ వల్మీకవత్యాం భుజగీనివాసోచిత వామలూరుప్రచురాయాం ॥ ని ॥ వామలూరుశ్చ నాకుశ్చ వల్మీకం పున్నపుంసకమిత్యమరః ॥ క్వాపి కస్యాంచిత్ పితృవనవసుమత్యాం-శ్మశానభువి వర్తనమవస్థానం యుక్తరూపం ప్రాశస్త్యేనయుక్తం + ప్రశంసాయాం రూపప్ ॥ ఈదృశదుష్కర్మసమాచారేయం నగరాన్నిర్వాసనీయేత్యర్థః ॥ అత్ర, వరయుగే రసనాత్వరూపణాత్కైకేయ్యా భుజగీత్వప్రతీతేః శ్లేషసంకీర్ణైకదేశవర్తిసావయవరూపకం తథా పూర్వవాక్యార్థస్యోత్తరవాక్యార్థం ప్రతి హేతుత్వాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమిత్యనయోరంగాంగిభావేన సంకరః ॥ ౧౪౦ ॥— ॥ ఏషేతి ॥ నికృష్టమతిర్నీచబుద్ధిరేషా కైకేయీ ఆత్మగుణోచితేషు-నిజగు

శాలినివనే విషవల్లరివహో హంత కేకయకులేకథమావిరాసీత్ ॥ ౧౪౦ ॥
జననీతి విహీనా మె జననీతి పధర్మవిత్ । నిరయాన్నిరయాద్వీరో నిరయా
దివసానుజః ॥ ౧౪౧ ॥ ౫ ; తత్ర సామాత్యస్సముపేత్య పత్యశ్చితా
ధిరోహణమభిలషంతీం కౌసల్యాం భరతశ్శపథశతైర్నివార్య వసిష్ఠా

గుణానుగుణేషు, పిశితాశనానాం-రాక్షసానాం, వంశేషు బహుధా
బహుప్రకారేణ, సత్సు-విద్యమానేషు, మాకందైర్యుతవృక్షైశ్శాల
తేభీక్ష్ణమితి మాకందశాలిని + బహులమాభీక్ష్ణ్యఇతిశేనిః ॥ తస్మిన్
వనే-ఉద్యానే, విషవల్లరీ-విషమంజరీవ ॥ ని ॥ వల్లరీమంజరీసమె ఇ
త్యమరః ॥ కేకయస్యరాజ్ఞఃకులె సకలలోకశ్లాఘ్యే మహారాజవంశ
ఇత్యర్థః ॥ కథం కుతః ఆవిరాసీత్-ఉదితాభూత్, తాదృఙ్మహారా
జకులె అస్యాఉత్పత్తిరనుచితేత్యర్థః ॥ ఉపమాలంకారః ॥ వసంతతి
లకావృత్తమ్ ॥ ౧౪౦ ॥—జననీతి ॥ వీరః దేయదానాదిషువీర్యశాలీ,
ధర్మవిద్ధర్మజ్ఞః సఃభరతః మే-మమ, జననీ-మాతా, జనానాం నీత్యా
మర్యాదయా- విహీనేత్యుక్త్వేతి శేషః ॥ సానుజస్సశత్రుఘ్నస్సన్,
నిరయాత్-రలయోరభేదాన్నిలయాత్, కైకెయీగృహాత్ నిరయాన్న
రకాదివ ॥ ని ॥ స్యాన్నారకస్తునరకోనిరయోదుర్గతిః స్త్రియామిత్య
మరః ॥ నిరయాత్-నిరగాత్ + నిర్పూర్వాత్ యాప్రాపణె ఇత్య
స్మాద్ధాతోర్లఙ్ ॥ ఉపమానుప్రాసయోస్సంసృష్టిః ॥ ౧౪౧ ॥—
తత్రేతి ॥ తత్ర-తస్మిన్సమయే, భరతస్సామాత్యస్సమంత్రివర్గస్సన్
సముపేత్య-సమీపమాగత్య, కౌసల్యాయాఇతి శేషః ॥ పత్యుః భర్తుర్ద
శరథస్య, చితాధిరోహణమనుగమనమభిలషంతీం కామయమానాం ॥
శ్లో ॥ ఆర్తార్తెముదితెహృష్టాప్రోషితెమలినాకృశా । మృతేమ్రియేత
యానారీ సాస్త్రీజ్ఞేయాపతివ్రతేతి స్మృత్యా తస్య పతివ్రతాధర్మత్వా
దితిభావః ॥ కౌసల్యాం శపథశతైః ✽ కృతా శాస్త్రానుగా బుద్ధిర్నా
భూత్తస్యకదాచన । సత్యసంధస్సతాంశ్రేష్ఠోయస్యార్యోనుమతేగత

దిష్టేనపథా దశరథాయ సదాయాగశీలాయ యాయజూకాభిప్రేతం ప్రేతకృత్యమకరోత్ ॥ ౧౫౩ ॥ ప ॥ తాతే పితృవనంయాతేయాతుం భ్రాతృవనంతదా। భరతఃప్రార్థయామాస ప్రాంజలిః ప్రకృతీఃకృతీ॥౪॥ అథ తాభ్యాంకౌసల్యాసుమిత్రాభ్యామంతఃపురజనేనచసాకమనునీతో

ఇత్యాదిశ్రీరామాయణోక్తానేకశపథైరిత్యర్థః ॥ నివార్య చితాధిరోహణాభినివేశాన్నివర్త్య, వసిష్ఠేన-నిజకులాచార్యేణ, మహర్షిణా ఆదిష్టేన పథా అంత్యేష్టిమార్గేణ సదా యాగశీలాయ దశరథాయ యాయజూకః-అశ్వమేధాదిబహుయజ్ఞకర్తా ॥ ని ॥ ఇజ్యాశీలో యాయజూక ఇత్యమరః ॥ + యజజపదశాం యజ ఇతియజలేర్యజంతాదూకప్రత్యయః ॥ తస్యాభిప్రేతమభిమతం ॥ ప్రేతకృత్యం దహనాదిమృతసంస్కారమకరోత్ ॥ ని ॥ మృతః ప్రేతః పరాసుశ్చేతి వైజయంతీ। ౧౫౩ ॥—తతః కింజాతమిత్యతఆహ ॥ తాత ఇతి ॥ కృతమనేనకృతీ కుశలః కృతకృత్య ఇత్యర్థః + ఇష్టాదిభ్యశ్చేతి ఇనిప్రత్యయః ॥ భరతః తాతే పితరి దశరథే పితృవనం-శ్మశానం, యాతే-గతేసతి, పరలోకగామినిసతీత్యర్థః ॥ తదాతస్మిన్సమయే స్వయం భ్రాతృవనం శ్రీరామాధిష్ఠితం దండకావనమిత్యర్థః ॥ యాతుం-గంతుం, ప్రాంజలిః-కృతాంజలిస్సన్,+ప్రాదిభ్య ఇత్యాదినాప్రబద్ధోంజలిర్యేనేతిబహువ్రీహిః ప్రకృతీరమాత్యాదీన్ ॥ని॥ ప్రకృతిస్సహజేయోనావమాత్యేపరమాత్మనీతి విశ్వః॥ స్వామ్యమాత్యసుహృత్కోశరాష్ట్రదుర్గబలానిచ । రాజ్యాంగానిప్రకృతయః పౌరాణాం శ్రేణయోపి చేత్యమరః ॥ ప్రార్థయామాస-యాచితవాన్॥ ౧౫౪॥ —తదనంతరవృత్తాంతమాహ ॥అథేతి ॥భరతః అనునీతః వసిష్ఠసుమంత్రాదిభిః ప్రార్థితస్సన్ తాభ్యాంమాతృత్వేన ప్రసిద్ధాభ్యాం కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యాం కైకేయ్యా అనాదరాభిఘాతత్వాదితి భావః ॥ తథాంతఃపురజనేన అన్యేన రాజావరోధనధూజనేనచ సాకం భవనం-గృహం, అభజత-ప్రవివేశ॥ ౧౫౫ ॥—

భరతో భవనమభజత ॥ ౧౫౫ ॥ అథ యథావిధివిహితౌర్ధ్వదైహికంగమితచతుర్దశదివసం దివసకరకులహితేన పురోహితేననగరవృద్ధైశ్చసార్థమమాత్యాస్సముపేత్య ముకుట భరణాయభరతంప్రార్థయామాసుః॥

అథేతి ॥ అథ-గృహప్రవేశానంతరం, విధిమనతిక్రమ్య యథావిధి-యథాశాస్త్రం + యథాసాదృశ్యఇత్యవ్యయీభావః ॥ ఊర్ధ్వం దేహాద్భవమౌర్ధ్వదైహికం పరలోకక్రియాం ॥ ని ॥ మృతార్థంతదహో దానం త్రిషుస్యాదౌర్ధ్వదైహికమిత్యమరః + ఊర్ధ్వదేహాచ్చేతి వక్తవ్యాట్ఠక్ ॥ అనుశతికాదేరాకృతిగణత్వాదుభయపదవృద్ధిః ॥ విహితమాచరితమౌర్ధ్వదైహికంయేనతంతథోక్తం గమితానీతాశ్చతుర్దశసఙ్ఖ్యాకాదివసాయేనతం భరతం అమాసహవసంతీత్యమాత్యాః మంత్రిణః + అవ్యయాత్త్యప్ ॥ దివసకరకులహితేన-పురోహితేన వసిష్ఠేన తథా నగరే పత్తనే, యేవృద్ధా-జ్ఞానవిద్యావయోవృద్ధాః తైశ్చ సార్థం సముపేత్య-సమీపమాగత్య, ముకుటస్య-రాజచిహ్నస్య, కోటీరస్యభరణాయ-భరతంప్రార్థయామాసుఃయాచితవంతఃమూర్ధాభిషిక్తోభూత్వా భువంపరిపాలయేత్యనునీతవంతఇత్యర్థః ॥ ననుక్షత్రియస్యషోడశాహోనీతి షోడశాహాశౌచసద్భావాత్ కథం చతుర్దశదివసమిత్యుచ్యతఇతిచేత్సత్యం ॥ * క్షత్రియస్తుదశాహేన స్వకర్మనిరతశ్శుచిరిత్యాది విశేషశాస్త్రానుసారేణ దశాహేనాశౌచనివృత్తౌ ద్వాదశేహ్ని శ్రాద్ధంకృతవానితి మంతవ్యం ॥ చతుర్దశదివసమితితువాస్తవత్వాదవిరోధః ॥ తథాచరామాయణమ్ ॥ * తతోదశాహేతిగతేకృతశౌచోనృపాత్మజః ॥ ద్వాదశేహనిసంప్రాప్తే శ్రాద్ధకర్మాణ్యకారయత్ ॥ తథా ॥ తతఃప్రభాతసమయే దివసేచ చతుర్దశే । సమేత్య రాజక

దేహమూర్ధ్వమూర్ధ్వదేహః । రాజదంతాదిః ।ఊర్ధ్వదేహేభవంఔర్ధ్వదైహికం । అధ్యాత్మాదిత్వాట్ఠఞ్ ॥ అనుశతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః । కేచిదుత్తరపదవృద్ధింనేచ్ఛంతీత్యమరసుధాయాం ॥

॥ ౧౫౬ ॥ తతస్తాన్నిర్బధ్నతో భరతః ప్రత్యవాదీత్ ॥ ౧౫౭ ॥ —
॥ ప ॥ బహుభిరిహ కిముక్తైస్త్యక్త సౌమిత్రివృత్తిర్మకుటమపి న
హేయంయుష్మదాజ్ఞాహిపూజ్యా । మమపరమవకాశః పర్ణశాలాను
కూలః క్వచిదపివిపులాయాంనాస్తిచేద్దండకాయామ్ ॥ ౧౫౮ ॥ ౫ ॥

త్రాహో భరతంవాక్యమబ్రవన్నితి * తతఃప్రభాతసమయె దివసేథ
త్రయోదశే । విలలాపమహాబాహుర్భరతశ్శోకమూర్ఛితఇతి ॥ త్రయో
దశేహ్ని భరతస్య శోకవిహ్వలత్వేన ప్రసాదయితుమయుక్తత్వాద్దివ
సేచతుర్దశఇతి శ్రీరామాయణోక్తమ్ ॥ అత్రతు గమితచతుర్దశది
వసమిత్యనేన చతుర్దశస్యాప్యహ్నో గమితత్వాత్పంచదశేహ్నిత్యా
యాతం ॥ తథాచ శ్రీరామాయణవిరోధఇతిచేత్ ॥తర్హి యద్యపివిరో
ధోదుర్వారః ॥ తథాపి యథాకథంచిదుపాంత్యన్యాయేన చతుర్దశది
వసఏవ పరిణమయితవ్యమ్ ॥ యద్వా గమితఇత్యత్ర వర్తమానార్థే
క్తప్రత్యయే క్రియమాణె గమితో గమ్యమానః నీయమానఇతి యావ
త్ ॥ చతుర్దశఃదివసో యేనతమితి చతుర్దశదివసఏవ పర్యవస్యతీతచా
నసోపి విరోధఇత్యలమతిప్రసంగేన ॥ ౫౬ ॥ —తతః ప్రార్థనాన
న్తరం, నిర్బధ్నతః ముకుటభరణార్థం నిర్బంధం కుర్వతః, తానమా
త్యాన్ ప్రత్యవాదీత్-ఉవాచ ॥ ౧౫౭ ॥ —తదేవాహ ॥ బహుభి
రితి ॥ ఇహేదానీం బహుభిరనేకైరుక్తైః ఉక్తిభిః + భావేక్తః ॥ కిం
నకించిదపీత్యర్థః ॥ వృథా కాలక్షేపావహత్వాదితిభావః ॥ కింతు త్య
క్తా-విసృష్టా, సౌమిత్రేర్లక్ష్మణస్య, వృత్తిర్వర్తనం శ్రీరామకైంక
ర్యరూపం యేనసతథోక్తస్సన్ ముకుటమపి నహేయం-ధారయేయం
రాజ్యాధిపత్యమంగీకుర్యామిత్యర్థః ॥ అపిశబ్దస్సంభావనాయాం ॥
కుతః యుష్మాకమాప్తానాం భవతామాజ్ఞానియోగః పూజ్యాహి-మాన
నీయాఖలు, అవశ్యకర్తవ్యేత్యర్థః ॥ కథంచేత్ విపులాయాం-విస్తృ
తాయాం దండకాయాం క్వచిత్కుత్రచిదపి మమ పర్ణశాలానుకూ

ఇత్యుక్త్వా శ్రీరామసేవోత్సుకమనా నిశ్చక్రామ ॥ తత్ర ॥ ౧౫౯ ॥

ప ॥ అనుపధి రచయిత్వా సత్పథే పాంసులత్వం సుజననయనసౌఖ్యప్రాతికూల్యం చ కృత్వా । నరపతిగృహమధ్యాత్తూర్ణముద్ఘూర్ణమానా

లః పర్ణశాలానిర్మాణానుగుణః తావన్మాత్రక ఇత్యర్థః ॥ అవకాశాంతరం పరమత్యంతం నాస్తి చేత్ తదా వనేయామితి సంబంధః ॥ అతో లక్ష్మణవత్ శ్రీరామకైంకర్యతత్పరేణైవ మయాభూయతే నతే ముకుటభరణాదరవతేతి తాత్పర్యమ్ ॥ ౧౫౮ ॥ — ఇతీతి ॥ ఇత్యనేన ప్రకారేణోక్త్వా శ్రీరామసేవోత్సుకం-శ్రీరామకైంకర్యోత్కంఠితం మనః చిత్తం యస్య స తథోక్తస్సన్ నిశ్చక్రామ-నిర్జగామ, గృహాదితి శేషః ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర తస్మిన్ భరతనిర్గమనసమయే ॥ ౧౫౯ ॥ అనుపధీతి ॥ అనుపధి-అకపటం, అగాఢమితి యావత్ ॥ క్రియావిశేషణమేతత్ ॥ ని ॥ కపటో(స్త్రీ)వ్యాజదంభోపధయ ఇత్యమరః ॥ సత్పథే శ్రీరామాభిషేకాచరణరూపసాధుమార్గే, అన్యత్ర సతాం నక్షత్రాణాం పంథాస్సత్పథస్తస్మిన్నాకాశే + ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాంతః ॥ పాంసవో దోషా అస్యాస్సంతీతి పాంసులా ॥ ని ॥ స్వైరిణీ పాంసులా చ స్యాదిత్యమరః ॥ + సిధ్మాదిత్వాల్లచ్ప్రత్యయః ॥ తస్యా భావస్తత్త్వం తద్విఘాతకరణరూపదోషకారిత్వమిత్యర్థః + త్వతలోర్గుణవచనస్యేతి పుంవద్భావో వక్తవ్యః ॥ అన్యత్ర పాంసవః-పరాగా అస్య సంతీతి పాంసులః తద్భావస్తత్త్వం రచయిత్వా-ప్రకటయిత్వా, ఆపాద్య చ, అత ఏవ సుజననయనసౌఖ్యప్రాతికూల్యం సజ్జననేత్రానందవిఘాతం, అన్యత్ర సుష్ఠుజనానాం నయనసౌఖ్యస్య-నేత్రసుఖస్థితేః (ప్రా)తికూల్యం-విరోధం చ కృత్వా ఉద్ఘూర్ణమానా-పరిభ్రమమాణా, ఏకత్రోన్మత్తత్వాదన్యత్ర స్వాభావ్యాచ్చేతి భావః ॥ కుటిలగతిర్వక్రగతిః, ఏకత్ర కుబ్జత్వాదన్యత్ర తాదృక్చక్రచంక్రమణశీలత్వాచ్చేతి భావః ॥ మంథరానామ-మంథరేతి ప్రసిద్ధా, వాత్యా-వాతసంహతిః,

కుటిలగతిరుదస్థాన్మంథరానామదాత్యా ॥౧౬౦॥ కేశహస్తాం స్వహస్తే
న గృహీత్వావకద్వధోద్యతామ్ । కౌసల్యావాదయామాస క్రుద్ధం రామా
నుజానుజమ్ ॥ ౧౬౧ ॥ ౫ ॥ తతస్సాంతఃపుంజనః సపురాన్నిర్గత్య శి
ల్పివర్గసమీకృతసరణిర్భ్యంతతః పురతః ప్రసృతసగజరథతురగచరణక్షుణ్ణ
క్షోణితలసముత్థితేన రేణునికరుంబేణజంబాలయన్నంబరాంగణం

+ పాశాదిభ్యోయతిరియప్రత్యయః సంపతిగృహమధ్యాత్-రాజభవ
నాంతరాత్, తూర్ణం-క్షిప్రముగస్థాయుక్తితిపతి నిర్గతేత్యర్థః ॥
+ ఉపోన్మూలనే కర్మణి కృచస్య ప్రత్యయాహరణమేలత్ ॥ అత్ర ప్ర
కృతాప్రకృతగతిః శ్లేషాలంకారః ॥ * ప్రకృతాప్రకృత్యోగుణయోరేభావము
క్తంచేచ్ఛబ్దమాత్రసాధర్మ్యం॥శ్లేషోఽయం శిష్టైర్వంశస్త్వే(త్రా)ద్యవ్యయో
నాంత్యఇతిలక్షణాత్ ॥ ౧౬౦ ॥—కేశహస్తమితి ॥ తత సదనంతరం
కుబ్జాం తద్దశనాత్కోపావిష్టం అతఏవ స్వహస్తేన-నిజకరేణ, కేశ
హస్తం-మంథరాకేశకలాపం ॥ ని ॥ పాశపక్షశ్చహస్తశ్చ కలాపా
ర్థాఃకచాత్పరఇత్యమరః ॥ గృహీత్వా తస్యాః మంథరాయాః వధేఽ
ద్యతముద్యుక్తం ఈదృక్యాపిస్త్రాయావధేన (స్త్రీ)హత్యాదోషానస్యాస
జ్యేతేతి తద్విధ్వంసనే విహితాగ్రహమిత్యర్థః ॥ రామానుజస్య-భ
రతస్య, లక్ష్మణస్యవా అనుజం శత్రుఘ్నం కౌసల్యావాదయామాస కి
మనేన కుబ్జయావాసీనిగ్రహేణేతి తన్నిర్బంధాభినివేశాన్నివారితవతీత్య
ర్థః ॥ ఏతేనాస్యాస్స్వజనోచితదయాసౌశీల్యాదిగుణసంపత్తిసూచ్య
తే ఇతి మంతవ్యమ్ ॥ ౧౬౧ ॥ — తత ఇతి ॥ తతః-తదనంతరమ్, భ
రతస్సాంతఃపుంజనః సపరకౌసల్యాద్యంతఃపుర(స్త్రీ)సహితస్సన్ శిల్పివ
ర్గేణ ఖనకవర్ధకిప్రముఖశిల్పినివహేన, సమీకృతా గర్త
పాషాణగుల్మాదిరహితతయా ఋజూకృతాసరణిర్మార్గో యస్య సఃతథోక్త
స్సన్ పురః-పురస్తాత్, ప్రసృతానాం ప్రవృత్తానాం, నరాణాం గ
జానాం రథానాం తురంగాణాంచ, చరణైః-పాదైః, క్షుణ్ణమాపాదారి

గంగాంచ సుమన్త్రఫణితగుణనివహగుహానుమత్యా నిస్తీర్య దూరాదేవాశ్రమద్వారి నివేశితబలభారో భరద్వాజాభివన్దనమకరోత్ ॥ ౧౬౨ ॥ సోయం ప్రీతమనాముని ర్భరద్వాజో భరతం జననీజనమపి ప్రత్యేకమాలోక్య సేనామప్యావహాయ యథోచితమాతిథ్యమ

తంయత్ క్షోణీతలం తస్మాత్సముత్కీర్ణేన-సముత్థితేన, రేణునికురుమ్బేణ పాంసుభరేణ, అంబరగంగామాకాశగంగాం జంబాలయన్ జంబాలవతీంకుర్వన్ పంకిలయన్నిత్యర్థః ॥ అసంబన్ధే సంబన్ధరూపాతిశయోక్తిః ॥ ని ॥ నిషద్వరస్తుజంబాలః పంకోస్త్రీశ్యాదకర్దమావిత్యమరః + జంబాలశబ్దాత్తత్కరోతీతిణ్యన్తాల్లటశ్శత్రాదేశః ॥ తథాసుమన్త్రేణ ఫణితో వర్ణితః గుణనివహస్సౌశీల్యసౌహార్దాది సద్గుణసంపత్తిర్యస్యతథోక్తస్య గుహస్య నిషాదనాథస్యానుమత్యాంగీకారేణ గంగాం-భూతలవాహినీంచ, నిస్తీర్య-తీర్త్వా, అత్రాస్మాభిః క్రియమాణమతిథిసత్కారం పరిగృహ్య పునర్గన్తవ్యమితి ప్రార్థయమానం గుహం సాన్త్వవచనైః ప్రసాద్య తదనుమత్యా తేనసహైవ గంగాం సన్తీర్యేత్యర్థః ॥ దూరాద్దూరతఏవ-విప్రకృష్టదేశఏవ, మహర్షేరవరోధభయాదితిభావః + దూరాన్తికార్థేభ్యో ద్వితీయాచేతిచకారాత్పంచమీ ॥ ఆశ్రమద్వారే-తపోవనప్రతిహారప్రదేశే, నివేశితబలభారస్సంస్థాపితసేనానివహస్సన్ మహర్ష్యాశ్రమపీడా భయాత్క్రోశాదేవవిసృష్టసైన్యఇత్యర్థః ॥ తథా శ్రీరామాయణమ్ ॥ * ॥ భరద్వాజాశ్రమం దృష్ట్వా క్రోశాదేవనరర్షభః । బలంసర్వమవస్థాప్య జగామసపురోహితఇతి ॥ అథ భరద్వాజస్య మునేరభివన్దనం-పాదవన్దనమకరోత్ ॥ ౧౬౨ ॥ —స ఇతి॥ సోయం మునిర్మననశీలః భరద్వాజః ప్రీతమనాస్సన్తుష్టాన్తఃకరణస్సన్, భరతం జననీజనమపి కౌసల్యాదిభరతమాతృజనంచ ప్రత్యేకం వివిక్తమాలోక్య దయాదృష్ట్యానుగృహ్యేత్యర్థః ॥ సేనాం-భరతచమూమప్యా

కురుత ॥ ౧౬౩ ॥ ప ॥ తథాతిథ్యంచక్రే భరతబలభాజాంతనుభృతాంభ
రద్వాజస్సోఽయంభ్రుకుటిఘటకల్పాఖిలసురః । తపస్తప్త్వాఘోరం దివి
సుమనసస్తత్ఫలభుజో యథాతేషాం తోషఃక్షణమభిలషేయుర్మునిక్ష
హాయి-ఆనీయతామితస్సేనేతి భరతనూజ్ఞాప్య తద్భల్యైర్ముఖేనా
కారయిత్వేత్యర్థః । యథోచితం-యథార్హ్యమాతిథ్యమతిథిసత్కారం
అకురుత-కృతవాన్ ॥ ౧౬౩ ॥ —తత్ప్రకారమేవవర్ణయతి॥ తథేతి॥
భ్రుకుట్యా-భ్రూభంగమాత్రేణైవహేతునా, ఈషదసమాప్తౌ ఘటాభ
టకల్పాః కింకరప్రాయాఇతియావత్ + ఈషదసమాప్తౌ కల్పబ్దే
శ్యదేశీయరఇతి కల్పప్పప్రత్యయః ॥ ని ॥ కల్పబ్దేశ్యశ్చ దేశీయఃప్రత్య
యాఃకింవిహీనకైత్యేమరః ॥ తే అఖిలసురా-అఖిలదేవా యస్యసత
థోక్తః ॥ లోకత్రయేప్యస్యాసాధ్యం నకించిదస్తీతిభావః ॥ అతఏవసో
యంభరద్వాజః భరతస్య బలభాజాం చమూచరాణాం + భజోణ్విః
తనుభృతాం-శరీరిణాం, తథా తేన ప్రకారేణ ఆతిథ్యం-అభ్యంగస్నా
నవాసోగంధమాల్యాలంకారమృష్టాన్నపానాద్యతిథిసత్కారం చక్రే
చకార + అతిథేర్ణ్య ఇతితాదర్థ్యేణ్యప్రత్యయః ॥ కథం చకారేత్య
తఆహ ॥ ఘోరం దుష్కరం తపః ప్రతోపవాసాదిహూపంతప్త్వా కృ
త్వా, సుమనసో దేవాస్సంతః అతఏవ దివి-స్వర్గే, తత్ఫలభుజఃత
స్య తపసః ఫలభుజః రంభాసంభోగాదిఫలభోక్తారః పురుషాః ముని
క్షేపం-భరద్వాజేన విహితం తేషాం గుంచచమూచరాణాం తోషమా
నందం, క్షణం-క్షణమాత్రం, యథాఽభిలషేయుః-క్షణమాత్రమప్యద్యక్ష
రిఙ్గాయోస్మాకంసంభవేద్యది తర్హి కృతార్థాభవేమేతి యథావాంఛేయు
స్తథాచకారేత్యర్థః ॥ సర్వోపి చమూచరామునికృతాతిథ్యవశాత్స్వ
ర్గసుఖాదప్యధికం సుఖమనుబభూవురిత్యర్థః ॥ అత్ర స్వర్గిణాంత
త్పురిగాచ్ఛతాభిలషితాస బ భేదే తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిభేదః ॥
శిఖరిణీవృత్తమ్ ॥ రసైరుద్రైశ్ఛిన్నాయమనసభలాగశ్శిఖరిణీతిలక్షణా

తమ్ ॥ ౧౬౪ ॥ గ ॥ ఇతి తద్దినం దినశతకల్పం తత్రోషిత్వా మునేర్ని
దేశేన సర్వే చిత్రకూటవనోద్దేశమవిశన్ ॥ ౧౬౫ ॥ తత్ర సస్య స
సైన్యస్తత ఇతో గుహేన సహ రామమన్విష్యన్ హవ్యగన్ధినా గన్ధ
వహేన హోమధూమేన చ దూరాదేవ విభావ్యమానమచలమృగగ
ణం అదృశ్యరూపాభిర్వనదేవతాభిరవకీర్యమాణబలికుసుమమాశ్రమపదమపి
శితాశనపిశాచోచ్చాటనమన్త్రాయమాణ లక్ష్మణచాపఘోషశ్రవణ

ల్ ॥ ౧౬౪ ॥ — ఇతీతి ॥ ఇత్యనేనప్రకారేణ తద్దినం మునిదర్శనదివ
సం దినశతకల్పం శ్రీరామదర్శనోత్సుకత్వాద్బహుదినతుల్యమిత్యర్థః ॥
* తత్ర భరద్వాజాశ్రమే ఉషిత్వా-గమయిత్వా, అథ మునేః నిదేశే
న-భరద్వాజాజ్ఞయా సర్వే భరతాదయశ్చిత్రకూటస్య పర్వతస్య వ
నోద్దేశం-వనప్రదేశమవిశన్-ప్రావిశన్ ॥ ౧౬౫ ॥ — తత్రేతి ॥
భరతః తత్ర వనోద్దేశ ఏవ ససైన్యః సర్వత్రాన్వేషన్, శ్రీరా
మమనన్యథాప్రతీత్యనుదయార్థమితి భావః ॥ తథా గుహేన సహ
గహనమార్గవేదినా నిషాదాధిపేన సాకం తత ఇతః ప్రదేశే రామమ
న్విష్యన్ మృగయన్ హూయత ఇతి హవ్యమాజ్యాదితద్గన్ధోఽస్యాస్తీతి
తథోక్తేన హవ్యగన్ధినా గన్ధవహేన వాయునా హోమధూమేన-హో
మసాధనాద్యగ్నిసూచకహోమధూమేన చ దూరాద్విప్రకృష్టదేశ ఏవ వి
భావ్యమానమనుమీయమానం అచలాః నిశ్చలా భయరహితత్వాదపలాయమానా
మృగగణాః-హరిణాదిమృగయూథాని, యస్మింస్తం అదృశ్యరూపాభి
రన్తర్హితాకారాభిర్వనదేవతాభిర్వనాభిమానినీభిర్దేవతాభిః అవ
కీర్యమాణాని-ప్రక్షిప్యమాణాని బలికుసుమాని-పూజోపహారపుష్పాణి
యస్మింస్తం వనదేవతానామప్యర్చనీయమిత్యర్థః ॥ ని ॥ కథోపహార
యోగ్యపుష్పాణి బలిరిత్యమరః ॥ శితాశనాస్సమస్తా రక్షోపిశితాశనాః - క్రి

* స్వైరముత్తరపదలోపః । నిఖిలం కాననమాత్మప్రతిభాసమానమయమి
త్యత్ర అవిశబ్దపరిగృహీతకల్పశబ్దేన సమాసస్పదవిగ్రహః ॥

సముదితసామీప్యప్రదేశం నూతనపరికల్పితపర్ణశాలావాస్తవ్యవైఖానసకుటుంబినీనిబిరీసభూభాగం అనోకహశాఖావలంబమాన వల్కలాజినమమరతరుశాఖాపవిత్రైరంబరచరపతికరకిసలయవిముక్తైః అభిన

వ్యాదాస్త ఏవ పిశాచభూతగ్రహవిశేషాస్తేషాముచ్చాటనమంత్రవదాచరన్నుచ్చాటనమంత్రాయమాణో † యో లక్ష్మణచాపఘోషః సౌమిత్రిధనుష్టంకారః తచ్ఛ్రవణస్య తదాకర్ణనస్య సముచితో యోగ్యస్సామీప్యప్రదేశః ॥ ప్రాంతభూమిర్యస్యతం నిరంతరలక్ష్మణచాపఘోషఘుమఘుమాయమానసమీపదేశమిత్యర్థః ॥ నూతనపరికల్పితాః శ్రీరామసహవాసేన కృతార్థత్వసంపాదనార్థం ప్రత్యగ్రం నిర్మితాస్తాసు పర్ణశాలాసు వసంతీతివాస్తవ్యా వసంతః + వసేస్తవ్యత్కర్తరిణిచ్చేతి కర్తరితవ్యప్రత్యయో వృద్ధిశ్చ ॥ వైఖానసాస్తపోవిశేషలబ్ధసంజ్ఞాస్తాపసవిశేషాః ॥ యద్వా బ్రహ్మణో నఖజాతా వైఖానసాః ॥ యేనఖాస్తే వైఖానసా ఇతి శ్రుతేః ॥ యద్వా విఖనసమునినా ప్రోక్తం సూత్రమధికృత్య తన్మార్గానుసారిణో వైఖానసాః నూతనపరికల్పితపర్ణశాలావాస్తవ్యాశ్చ తే వైఖానసాశ్చ తేషాం కుటుంబిన్యః పురంధ్ర్యః తాభిర్నిబిరీసః నిబిడో భూభాగో భూప్రదేశో యస్యతం ॥ ని ॥ నివిడం నిబిరీసంచ దృఢం గాఢం ప్రచక్షత ఇతి వైజయంతీ + నేర్బిడజ్బిరీసచావితి నిశ్శబ్దాద్బిరీసచ్ప్రత్యయః ॥ నిబిడేతి పాఠే నిబిడశబ్దాన్నిరుక్తాత్తత్కరోతీతిణిచికర్మణి క్తః సాంద్రీకృతేత్యర్థః ॥ అనోకహానాం-వృక్షాణాం, శాఖాసు లంబమానాని స్రంసమానాని స్థాపితాని వల్కలాని చీరవసనాన్యజినాని కృష్ణాజినాని చ యస్మింస్తం తథా అమరతరుశాఖాభ్యః-కల్పవృక్షశాఖాభ్యః, అవచిత్రైర్నిఖిలూనైః అంబరచరపతయః-సిద్ధగంధర్వాదిఖచరాధీశ్వరా ఇంద్రాదయః, తేషాం కరకిసలయవిముక్తైః-పాణిపల్లవవికీర్ణైః, అభినవప

---

† మంత్రవదాచరతీత్యర్థే + కర్తుః క్యఙ్సలోపశ్చేతి క్యఙ్ క్యజన్తాల్లటశ్శానచ్

వపల్లవసంగశబలైరవిరలైః కుసుమనికరైరభ్యర్చ్యమానజానకీనివాస తరుమూలవేదికమాలక్ష్యమాణఖడ్గకార్ముకనిషంగమతిథిజనసపర్యాప ర్యుత్సుకసౌమిత్రిసమాహృత కందమూలఫలకలితైక దేశమవినాభూత జనకదుహితృచరణనలినవిన్యాసమపహసితసాకేతరామణీయకం రా మాశ్రమం భరతస్ససంభ్రమమభజత ॥ ౧౬౬ ॥ ప ॥ అథావాసంశాం తేఽకృతసుకృతానామసులభం నవాంభోదశ్యామం నళినసయనం వల్క

ల్లవభంగశబలైః బాలప్రవాళకలమిశ్రైః కిర్మీరైః ॥ ని ॥ చి త్రకిర్మీరకల్మాష శబలైతాశ్చకర్బురే ఇత్యమరః ॥ అవిరలైస్సాంద్రైః, కుసుమనికరైః-పుష్పనికురుంబైః, అభ్యర్చ్యమానా-సంపూజ్యమా నా జానకీనివాసతరుమూలవేదికా సీతానికేతనవృక్షాధఃప్రదేశవితర్ది కాయస్మిన్ తం ॥ ని ॥ స్యాద్వితర్దిస్తువేదికేత్యమరః ॥ ఆలక్ష్యమాణాః పరిదృశ్యమానాః, ఖడ్గకార్ముకనిషంగాయస్మిన్ తం ॥ అతిథిజనానాం సపర్యాయాం పర్యుత్సుకేనప్రోత్సాహవతా సౌమిత్రిణా సమాహృ తైరానీతైః, కందమూలఫలైః కలితస్సమృద్ధః ఏకదేశోయస్యతం క న్దావర్తులమూలపిండాః, మూలాని దీర్ఘాకారాణీతివివేకః ॥ అవినా భూతాః నిరంతరానువృత్తాఃజనకదుహితృచరణనలినవిన్యాసాః-జానకీ పాదపద్మముద్రాః యస్మిన్ తం ॥ అతఏవ అపహసితం-పరిహసితంధి క్కృతమితియావత్ తత్సాకేతరామణీయకమయోధ్యాపుర సౌభా గ్యంయేనతం+ రమణీయస్యభావో రామణీయకం యోపధాద్గురూపో త్తమాద్వుఞ్ ॥ రామాశ్రమం-శ్రీరామనివాసస్థానం, సంభ్రమేణ- సంతోషజనితవేగేన, సహితం యస్మిన్ కర్మణితద్యథాభవతితథా ససం భ్రమం ॥ అభజత-ప్రాప, అత్రసాకేతరామణీయకస్యాపహసితత్వా సంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిభేదః ॥ ౧౬౬ ॥ —అథేతి ॥ అథాశ్రమభజనానంతరం, శాంతెరావాసంశమైకనికేతనంఅకృతసుకృ తానామనాచరితపుణ్యకర్మణాం జనానామసులభం-దుష్ప్రాపం, న

లధరమ్ । జటాజూటాపీడం భుజగపతిభోగోపమభుజం దదర్శ శ్రీమం
తం విపినభువి సీతాసహచరమ్ ॥ ౧౬౮ ॥ తతస్తస్యోపాంతే జనకయజ
నాధీనజననాం నవాం దేశే దేవీం రజనికరరేఖామివ నవామ్ । అరణ్యా

వాంభోదశ్యామం-నీలమేఘకోమలాంగం, నళిననయనం-పుండరీకా
క్షం, వల్కలధరం-వల్కలవస్త్రధారిణం, జటాజూటఏవ ఆపీడః శేఖ
రో యస్య తం ॥ ని ॥ శిఖాస్వాపీడశేఖరావిత్యమరః ॥ భుజగపతేరా
దిశేషస్య భోగః కాయః స ఏవ ఉపమా సదృశో యయోస్తౌ తాదృశౌ
భుజౌ యస్య తం ఉపమోపమానం స్యాదిత్యత్ర పరితో ఉపమాశబ్దస్య ని
త్యస్త్రీలింగస్య సదృశసాదృశ్యోభయార్థకత్వాత్ ॥ వృత్తాయతపీవ
రబాహుమిత్యర్థః ‡ శ్రీమంతం సహజశోభాసంపన్నం + నిత్య
యోగే మతుప్ ॥ సీతాసహచరం-జానకీసమేతం, శ్రీరామం, విపిన
భువి-కాంతారసీమ్ని, దదర్శ ॥ ఏతదాదిశ్లోకత్రయం శిఖరిణీవృత్తం।
౧౬౮ ॥ —తత ఇతి ॥ తతః-శ్రీరామదర్శనానంతరం, తస్య శ్రీరామ
స్యోపాంతే-పార్శ్వదేశే, నవాం-నూతనాం, రజనికరరేఖాం-చంద్ర
కలామివ స్థితామిత్యుత్ప్రేక్షా ॥ భూలోకగతాయాశ్చంద్రకలాయా అ
ప్రసిద్ధత్వాన్నోపమా ‡ జనకస్య రాజ్ఞో యజనాధీనం-యజ్ఞాయత్తం
జననం-జన్మ యస్యాస్తాం ॥ హలముఖకృష్టజనకయజ్ఞక్షేత్రసముత్పన్నా
మిత్యర్థః ॥ ని ॥ అధీనో నిఘ్న ఆయత్త ఇత్యమరః ॥ తథాపుణ్యాత్ప

---

‡ యద్వా భుజగపతిభోగస్య సదృశౌ భోగోపమౌ తాదృశౌ భుజౌ
యస్య తం । వాచ్యలింగా ఇత్యారభ్య స్యురుత్తరపదత్వేపి । నిభసం
కాశనీకాశప్రతీకాశోపమాదయ ఇత్యుక్తేః ప్రకృతే విశేష్యనిఘ్నేన
సదృశార్థకోపమశబ్దేనాస్య పదవిగ్రహః ॥
‡ *యదాయముపమానాంశో లోకసిద్ధిమపేక్షతే । తదోపమైవ యే
నేవశబ్దస్సాధర్మ్యవాచకః ॥ యదాప్రసరయం లోకాదసిద్ధః కవికల్పి
తః । తదోత్ప్రేక్షైవ యే నేవశబ్దస్సంభావనాపరః ॥ ఇతి హరివచనాత్ ॥

నాం పుణ్యాత్పదకమలముద్రాపరిచయాదయోధ్యాసధ్రీచీమవికలమవ
స్థాం విదధతీమ్ ॥ ౧౬౭ ॥ స్వతస్సిద్ధం యస్మిన్నితరదురవాపం విజయతే
సుమిత్రాపుత్రత్వాదపి జగతి రామానుజపదమ్ । యదీయాక్షిద్వంద్వ

విచిత్రాత్, పదకమలముద్రాపరిచయాత్, నిజ పాదపద్మవిన్యాససం
స్థానాద్ధేతోః అరణ్యానాం-విపినానాం, ॥ ని ॥ అటవ్యరణ్యం విపినమి
త్యమరః ॥ అవికలం-దృఢం యథాతథా అయోధ్యాసధ్రీచీమయోధ్యా
సహచరీం, తత్సదృశీమిత్యర్థః ॥ అత ఏవోపమాలంకారః॥ అవస్థాం
దశాం, విదధతీం-సంపాదయంతీమిత్యర్థః ॥ యత్ర నిజసంచారస్త
స్యైవాయోధ్యాపురసబ్రహ్మచారిత్వాదితిభావః + దధాతేశ్శతర్యుగిత
శ్చేతి జీప్ ॥ నాభ్యస్తాచ్ఛతురితినుమభావః ॥ వైదేహీం-జానకీం, వ
వందే-నమశ్చకార, శ్రీరామస్య దర్శనం సీతాయాశ్చ వందనంచేతి
నైతచ్ఛోద్యముద్భావనీయం ॥ శ్రీరామాపేక్షయాపి తత్పత్న్యాం
పరమపతివ్రతాయాం తస్యామేవాత్యంతాదరసంభవాదితిభావః + స
ధ్రీచీమిత్యత్ర సహాంచతీతి సధ్రీచీ అంచతేః ఋత్విగిత్యాదినాక్విన్
ప్రత్యయః ॥ సహస్యసధ్రిరితిసహశబ్దస్య సధ్ర్యాదేశః ॥ అనిదితా
మిత్యాదినా నకారలోపః ॥ అచ ఇత్యకారలోపేచావితిదీర్ఘః ॥ ఉగి
తశ్చేతి జీప్ ॥ ఉక్తాలంకారయోఃపరస్పరనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః॥౧౬౭
స్వతస్సిద్ధమితి ॥ ఇతరదురవాపం-భ్రాత్రంతరదుష్ప్రాపం, భిన్నోదర
రదుర్లభమిత్యర్థః ॥ రామానుజ ఇతి పదం శబ్దః యస్మిన్ లక్ష్మణే సు
మిత్రాపుత్రత్వాత్ సపత్నీమాతృజన్యత్వేన భిన్నోదరత్వాదపీత్య
ర్థః ॥ కౌసల్యాగర్భసంభూతత్వాభావేపీత్యపిశబ్దార్థః ॥ తథాత్వే

రామానుజస్త్వాదిశేషే లక్ష్మణేపి ధనంజయ ఇత్యభిధానాద్రామాను
జశబ్దస్య తత్రైవ రూఢేః స్వతస్సిద్ధం సదితరదురవాపం విజయత ఇత్య
న్వయః ॥ రూఢ్యా స్వతస్సిద్ధత్వమత్ర । అన్యత్ర రూఢ్యభావాత్తయా
తన్నామదురవాపత్వంచ సిద్ధమ్ ॥

ప్రాసూత భవేదంబుజయుగంనిశీథేనిర్నిద్రంయదితమపిసాక్షాదకృతసః॥

రామానుజత్వస్య స్వతస్సిద్ధత్వే అవివాదఏవేతిభావః ॥ యద్వా సుమిత్రాయాఅపుత్రత్వాదీషత్పుత్రత్వాత్ ॥ అస్య సుమిత్రాగర్భసమ్భూతత్వమాత్రమేవ పుత్రలాభఫలస్యతు కౌసల్యాగామిత్వాదితిభావః ॥ అత్రాపిరవధారణార్థకః ॥ అథవా సుమిత్రామకృత్రిమసుహృత్ అపుత్రఈషత్పుత్రః పుత్రకల్పఇత్యర్థః ॥ పితృసమోజ్యేష్ఠ ఇతి న్యాయస్యాత్రైవప్రసిద్ధత్వాదితిభావః ॥ సుమిత్రంచాసావాపుత్రశ్చేతి విశేషణసమాసః ॥ తస్యభావ స్సత్త్వాత్ ॥ అస్యస్వైతాదృశత్వాభావాదిత్యపిశబ్దార్థః ॥ యద్వా సుమిత్రా పుత్రత్వాత్ సుమిత్రాపుత్రత్వంవిహాయేత్యర్థః + ల్యబ్లోపేకర్మణ్యధికరణేచేతి పంచమీ ॥ అత్రాపిరేవకారార్థకః స్వతస్సిద్ధం నిసర్గసిద్ధంసత్ జగతి లోకే విజయతే-సర్వోత్కర్షేణవర్తతే ॥ పుణ్యైర్యశోలభ్యతఇతి న్యాయాదితిభావః ॥ వివరాభ్యాం జేరిత్యాత్మనేపదం ॥ తథా అంబుజయుగం-అరవిందయుగ్మం, కర్తృ నిశీథే-అర్ధరాత్రే ॥ ని ॥ అర్ధరాత్రనిశీథావిత్యమరః ॥ నిర్నిద్రం యదిప్రఫుల్లంచేత్, యస్య లక్ష్మణస్య సంబంధి యదీయంతచ్చతత్ అక్షిద్వంద్వం-నేత్రయుగళం చ తస్య ప్రతినిధిఉపమానంభవేత్, స్యాత్ నాస్యోపమానం కించిత్పశ్యామఇతిభావః ‖ ఏతేన లక్ష్మణస్య సర్వదా నిద్రారాహిత్యం సూచ్యతే॥ తంలక్ష్మణమపి సఃభరతః సాక్షాదకృత ప్రత్యక్షీచకార-అపశ్యదిత్యర్థః ॥ + కరోతేలుఙ్జిసిచఃకిత్వాన్న గుణః హ్రస్వాదంగాదితి సలోపః ॥ అత్రాంబుజయుగస్య నిశీథే నిర్నిద్రత్వాసంబంధేపి తత్సంభావనయా సంబంధకథనాదతిశయోక్తిః । ఉపమాలంకారశ్చ ప్రతిమానం ప్రతి

‖ యదీయాక్షిద్వంద్వం ప్రతినిధిర్నస్యేతి బహువ్రీహిః పుంసి ప్రతినిధిరిత్యుక్త్వా తస్య నిత్యపుంస్త్వాత్ ॥ ఉపమానస్య కమలయుగ్మద్వస్యైవ మేయత్వప్రకల్పనాత్ప్రతీపాలంకారః ప్రతీపముపమానస్యోపమేయత్వప్రకల్పనమితిలక్షణాత్ ॥

౧౬౯ ॥ ౫ ॥ తదనన్తరం మరుపథే పృథుతరగ్రీష్మోష్మణి దైవాత్కృతోపలమ్భమమ్భోరుహతటాకం సుధాసారపూరితాపం సతృష్ణ ఇవ కృష్ణసారో భరతస్సరభసం సముపేత్య రామం పాదయోర్నిపత్య చిరం రుదన్ దశరథకథామపి కథయిత్వా మైథిలీసహితాయ సలక్ష్మణాయ రామాయ శోకమూర్ఛాం ప్రాయచ్ఛత్ ॥ ౧౭౦ ॥ జననీజనోఽపి తత్ర వాఙ్మోపహితం యది స్యాదిత్యుపచాహ్యత్యాలంకారసర్వస్వస్వీకారః స్పష్టీచకార ॥ ౧౬౯ ॥ — తదనన్తరమితి ॥ తదనన్తరం శ్రీరామసీతాలక్ష్మణదర్శనానన్తరం, పృథుతరో అత్యన్తబహుళః గ్రీష్మోష్మా గ్రీష్మర్తుజనితసన్తాపో యస్మిన్ తస్మిన్ దుస్సహసన్తాపకారిణీత్యర్థః మరుపథే-ఊషరస్థలవర్త్మని, నిర్జలదేశ ఇతి యావత్ + ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాన్తః ॥ దైవాద్భాగ్యవశాత్ ॥ ని ॥ దైవం దిష్టం భాగధేయం భాగ్యమిత్యమరః ॥ కృతోపలమ్భముపలబ్ధిం ప్రాప్తమిత్యర్థః ॥ సుధాయా అమృతస్య సార ఇవ సారః ఉత్కృష్టాంశో యాసాం తాః పూరితాః పరిపూర్ణాశ్చ కర్తరి క్తః ॥ ఆపో యస్మిన్ తం అమృతప్రాయపయఃపరిపూర్ణమిత్యర్థః + ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాన్తః ॥ అమ్భోరుహతటాకం-పద్మసరోవిశేషం, భూరితాపః-బహుళసన్తాపః, అత ఏవ సతృష్ణః-పిపాసాతురః, కృష్ణసారో-హరిణవిశేష ఇవేత్యుపమా । భరతః సరభసం-సవేగం యథా తథా ॥ ని ॥ రభసో వేగహర్షయోరిత్యమరః ॥ రామం సముపేత్య-ప్రాప్య, పాదయోర్నిపత్య చిరం రుదన్ రోదనం కుర్వన్, దశరథస్య కథాం పరలోకయాత్రారూపాం వార్తామపి కథయిత్వా మైథిలీసహితాయ-సలక్ష్మణాయ, రామాయ శోకేన యా మూర్ఛా తాం ప్రాయచ్ఛత్-దత్తవాన్, భరతముఖాత్ దశరథపరలోకయాత్రాం శ్రుత్వా సీతారామలక్ష్మణాః శోకవశాన్మూర్ఛాం ప్రాపురిత్యర్థః + పాఘ్రాధ్మేత్యాదినా దాణో యచ్ఛాదేశః ॥ ౧౭౦ ॥ — జననీజనోఽపీత్యాదిస్పష్టం ॥ తతః కిమిత్యత ఆహ ॥

నిపత్య సువిరమరోదీత్ ॥ ౧౭౦ ॥ వేలోల్లంఘన మేతేషాంశోకోదన్వ
తిపన్వతి । అగస్త్యాయితమేతస్మిన్వసిష్ఠేన త్మవేదినా ॥ ౧౭౧ ॥ గ ॥త
తః ప్రతిపద్య సంజ్ఞాం గురోరనుజ్ఞయా గంగామమరసరితి సముచిత ని
వాపకృత్యం పరిసమాప్య రామం ప్రతినివర్తయితుం భరతః ప్రాన్తరత ॥
వేలేతి॥ ఏతేషాం శ్రీరామాదీనాం సంబన్ధిని ఏతస్మిన్ పూర్వోక్తే శోక
ఉదన్వాని వేత్యుపమితిసమాసః ॥ అగస్త్యాయితమిత్యుపమాలింగాత్
తస్మిన్ శోకోదన్వతి-దుఃఖసాగరే + ఉదన్వానుదధౌచేతి నిపాతనా
త్సాధుః ॥ వేలోల్లంఘనం-కూలాతివర్తనం మర్యాదాతిక్రమణంచ ॥
ని ॥ అబ్ధ్యంబువికృతౌవేలా కాలమర్యాదయోరపీత్యమరః ॥ తన్వతి
కుర్వతి, ఉద్వేలసతీత్యర్థః ॥ ఆత్మవేదినా-ఆత్మతత్త్వజ్ఞేన శోకాపన
యకోవిదేనేత్యర్థః॥ వసిష్ఠేనమహర్షిణా అగస్త్యేనేవాచరితమగస్త్యా
యితం కుంభసంభవోంభోధిమివ వసిష్ఠస్తదీయశోకసంరంభం స్తంభి
తవానిత్యర్థః +కర్తుఃక్యఙ్సలోపశ్చేతిక్యఙ్ ॥ అకృత్సార్వధాతుకయో
దీర్ఘ ఇతిదీర్ఘః, తతో ధాతోర్వ్యేక్తః ॥ ఉపమాలంకారః ॥ ౧౭౧ ॥—తత
ఇతి ॥ తత స్తదనంతరం సంజ్ఞాం-చేతనాం ప్రతిపద్య ప్రాప్య, ప్రతిబు
ద్ధ్యేత్యర్థః ॥ ని ॥ సంజ్ఞానామనిగాయత్రాఖ్యం చేతనాయాం రవి
స్త్రియామితి విశ్వః ॥ గురోరనుజ్ఞయా వసిష్ఠనిదేశేన అమరసరితి-
గంగాయాం, విరచితమాచరితం సముచితం న్యాయ్యం తత్కాలోచి
తంవా నివాపకృత్యం-పితృతర్పణకర్మ యేనతం ॥ * ఇదం భుంక్ష్వమ
హారాజప్రీతోయదశనావయం । యదన్నః పురుషోభవతి తదన్నా
స్తస్య దేవతాః ఇతి శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా ॥ తదానీం సంభవద్భిః
పదార్థైర్నిర్వర్తిత పితృయజ్ఞమిత్యర్థః ॥ రామం ప్రణిపత్య - నమ
స్కృత్య, భరతః ప్రతినివర్తయితుం-వనవాసాత్ప్రత్యావర్తయితుం,
ప్రాన్తరత-ప్రస్తావయత్, శ్రీరామప్రతినివర్తనార్థం విజ్ఞాపయి
తుముపాక్రమతేత్యర్థః ॥ ౧౭౨ ॥—ఉక్తమేవవివృణోతి ॥

వికర్తనకులస్య యదనుకూలం గుణగణస్య యదనుగుణం యశోరూపస్య యదనురూపం సమాచారస్య యత్సముచితం ప్రాచీనభాగ్యస్య యద్యోగ్యం లోకగర్హణాయాయదనర్హం శ్రుతస్య యత్సదృశంతాదృశమాశయం ప్రకాశయంతీ భరతోపజ్ఞం విజ్ఞాపనా ॥ ౧౭౩ ॥

వికర్తనేతి॥ అత్రానుకూలాదిశబ్దానాం ప్రాయశస్త్వేకార్థకత్వం॥ తథాపి కించిద్వ్యాఖ్యాయతే ॥ వికర్తనకులస్యార్కవంశస్య ॥ ని ॥వికర్తనార్కమార్తండేత్యమరః॥ యత్ యాదృగితి సర్వత్ర యచ్ఛబ్దార్థః ॥ అనుకూలం-సమ్మతం, గుణగణస్య విద్యావినయాదిసంపత్తేః, యదనుగుణమనువృత్తంయోగ్యమిత్యర్థః ॥ యశోరూపస్య-ప్రశస్తయశసః + ప్రశంసాయాం రూపప్ప్రశంసావచనైశ్చేతిసమాసః ॥ యదనురూపమర్హం సమాచారస్య-సమ్యగాచారస్య, ✝ యత్సముచితం న్యాయ్యం ప్రాచీనభాగ్యస్య-పురాతనపుణ్యస్య, యత్ యోగ్యంయుక్తం, లోకగర్హణాయాలోకాపవాదస్య యదనర్హమయోగ్యం లోకనిందానివర్తకం యాదృగిత్యర్థః ॥ శ్రుతస్య-శాస్త్రస్య, యత్సదృశం సమానమవిరుద్ధమిత్యర్థః ॥ ని ॥ శ్రుతంశాస్త్రావధృతయోరిత్యమరః ॥ తాదృశం-తాదృక్ప్రకారమేవ, విధేయప్రాధాన్యాత్పుల్లింగనిర్దేశః ॥ ఆశయమభిప్రాయం ॥ ని ॥ ఆశయస్స్యాదభిప్రాయేమావసాధారయోరపీతివిశ్వః ॥ ప్రకాశయంతీ-ప్రకటయంతీ, విజ్ఞాపనా-ప్రార్థనా, + ఉపజ్ఞాయత ఇత్యుపజ్ఞా ఆద్యజ్ఞానవిషయః + ఆతశ్చోపసర్గే-ఇతి కర్మణ్యఙ్ప్రత్యయః॥ భరతస్యోపజ్ఞాభరతోపజ్ఞం భరతేనాద్యోజ్ఞాతేత్యర్థః ॥ కర్తరిషష్ఠ్యాసమాసే ఉపజ్ఞోపక్రమమిత్యాదినా నపుంసకత్వం ॥ ని ॥ ఉపజ్ఞోపక్రమాంతాన్చతదాదిత్వప్రకాశనఇత్యమరః ॥ మహాకులీనత్వాదిగుణసంపన్నత్వస్య యథా యుక్తంస్యాత్తథా భరతోవిజ్ఞాపితవానితి ఫలితార్థః ॥ శ్రీరామప్రతి ని

✝ సమయాచారస్యేతిపాఠే సంప్రదాయాచరణస్యేత్యర్థః ॥

తత్క్షణాత్క్షణప్రభాభంగురలక్ష్మీసమావేశలక్షణౌ క్షోణీపతిశతధృతోజ్ఝితౌ ముకుటే విఘటితాశం సాదరం ప్రణిపత్య మాం పాదుకాభ్యాం పరిష్కురుతం యువామితి రఘువరచరణౌ స్వయమేవ ప్రార్థ్య ప్రతిశ్రాయితుం స్థండిలశాయిచరితమివ బభార భరతస్యోత్తమాంగమ్ ॥ ౧౨౪ ॥ వ॥

వర్తనార్థం అనన్యసాధారణీం విజ్ఞాపనాం కృతవానితి తాత్పర్యమ్ ॥ ౧౨౩ ॥ —తతః కిం జాతమిత్యత ఆహ ॥ తత్క్షణమితి ॥ తస్మిన్నేవ క్షణే తత్క్షణం + అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా ॥ క్షణం ప్రభా ద్యుతిర్యస్యాస్సా క్షణప్రభా-విద్యుత్, తద్వద్భంగురా-భంగశీలా, అతిచంచలేత్యర్థః + భంజభాసమిదో ఘురచ్ ॥ తస్యా లక్ష్మ్యాః రాజ్యశ్రియః-సమావేశస్య సంప్రాప్తేః లక్షణౌ-చిహ్నౌ, తథా క్షోణీపతిశతైరనేకక్షోణీపతిభిః, ధృతంచ-తదుజ్ఝితం త్యక్తం చేతి స్నాతానులిప్తవత్పూర్వకాలేత్యాదినా సమాసః తస్మిన్ విశేషణద్వయేనాపి హేయత్వం సూచ్యతే॥ ముకుటే-కోటీరే, విఘటితాశం-త్యక్తస్పృహం, భరతస్యోత్తమాంగం శిరః ॥ ని ॥ ఉత్తమాంగం శిరశ్శీర్షమిత్యమరః ॥ అతఏవ సాదరం-సగౌరవం, ప్రణిపత్య-నమస్కృత్య, యువాం పాదుకాభ్యాం భవదీయాభ్యాం పరిష్కురుతం-మామలంకురుతం, నహి మే తద్వ్యతిరేకేణ ముకుటమలంకార ఇతి భావః + సంపర్యుపేభ్యః కరోతౌ భూషణ ఇతి సుట్ ॥ కరోతేర్లోణ్మధ్యమపురుషద్వివచనం ॥ ఇత్యేవం రఘువరచరణౌ-రఘునాయకపాదౌ, స్వయమేవోత్తమాంగమేవ ప్రార్థ్య-యాచయిత్వా, ప్రతిశ్రాయితుం-నిజప్రార్థనామంగీకర్తుం ॥ ని ॥ అంగీకారాభ్యుపగమప్రతిశ్రవసమాధయ ఇత్యమరః ॥ స్థండిలే-భూతలే, శేతే వ్రతవశాదితి స్థండిలశాయీ ॥ ని ॥ యస్స్థండిలే వ్రతవశాచ్ఛేతే స్థండిలశాయ్యసావిత్యమరః + స్థండిలాచ్ఛయితరి వ్రత ఇతి ణినిః ॥ తస్య యచ్చరితమాచరణం స్థండిలశాయిత్వరూపం తద్బభారేవేత్యుత్ప్రేక్షా॥ యథా కశ్చిద్వ్రతీ స్వేష్టదేవతాయా యావదనుగ్రహం స్థండిలశాయీ

త్వయా మయా చ కర్తవ్యస్సత్యవాచః పితుర్విధిః । ఇతి ప్రత్యాదిశద్రా
మో భారతీమపి భారతీం ॥ ౧౭౫ ॥ ౫ ॥ తత్ర జాబాలిప్రార్థనాయా
మపి వ్యర్థాయామ్ ॥ ౧౭౬ ॥ ౬ ॥ భరతస్తదనుప్రార్థ్య లేభే లాభ

వ్రతనియమాదితాత్పర్యేణావతిష్ఠతే ॥ తథా భరతస్యోత్తమాంగమపి
శ్రీరామచరణనికటే పాదుకాదానరూపానుగ్రహపర్యంతం నిపత్యా
తిష్ఠదిత్యుత్ప్రేక్షార్థః ॥ ౧౭౪ ॥ — తతశ్శ్రీరామః కిమకరోదిత్యత
ఆహ ॥ త్వయేతి ॥ సత్యవాచస్సత్యవచనస్య, పితుర్దశరథస్య విధిః చ
తుర్దశవత్సరావధికభూపరిపాలనవనవాసనియోగ ఇత్యర్థః ॥ త్వయా
మయా చ పుత్రాభ్యామావాభ్యామిత్యర్థః ॥ కర్తవ్యః-అవశ్యం విధే
యః, అన్యథా దోషస్మరణాదితి భావః ॥ ఇత్యుక్త్వేతి శేషః ॥ భారతీం
భరతసంబంధినీమపి, భారతీం ప్రార్థనావాచం ప్రత్యాదిశత్ప్రత్యా
ఖ్యాతవాన్, పుత్రస్య పిత్రాజ్ఞోల్లంఘనమనుచితమతోఽవశ్యం మ
యా నియతకాలం వనే వస్తవ్యం త్వయా చ ప్రజాపరిపాలనతత్పరేణ భ
వితవ్యమితి నిరాకృతవానిత్యర్థః ॥ తాదృగ్వినయాదిసద్గుణసంపన్న
స్య భరతస్యైవ ప్రార్థనాం ప్రత్యాఖ్యాతవాన్ కిముతాన్యస్యేతి కిం
వక్తవ్యమస్యసత్యప్రతిజ్ఞాపరిపాలకత్వమపీత్యపిశబ్దార్థః॥౧౭౫॥ అథ కిం
తత్రాహ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర-తస్మిన్ సమయే, ॥ జాబాలీతి ॥అత్ర రా
మాయణం॥*ఆశ్వాసయంతం భరతం జాబాలిర్బ్రాహ్మణోత్తమః(అలో
క్యేతి శేషః)ఉవాచ రామం ధర్మజ్ఞం ధర్మాపేతమిదం వచః॥సాధు రాఘ
వమాభూత్తే బుద్ధిరేవం నిరర్థికా।ప్రాకృతస్య నరస్యేవ హ్యార్యబుద్ధేస్తప
స్వినః ॥ కః కస్య పురుషో బంధుః కిమాప్యం కస్య కేనచిత్ ।యదేకో జా
యతే జంతురేక ఏవ వినశ్యతి । తస్మాన్మాతా పితా చేతి రామ సజ్జేత యో న
రః ॥ ఉన్మత్త ఇవ స జ్ఞేయో నాస్తి కశ్చిద్ధి కస్యచిదిత్యేవంభూతాయాం జా
బాలేర్మహర్షేః ప్రార్థనాయాం యాచ్ఞాయామపి వ్యర్థాయామ
నంగీకృతాయాం సత్యాం జాబాలివచనేఽపి నిరాకృతే సతీత్యర్థః ॥

విద్వాంవరః । కాకుత్థ్సపాదుకాకారం మహార్హంముకుటద్వయమ్॥౧౭౭
సఏషసానుజః ప్రాయాదయోధ్యాంభ్రాతృశాసనాత్ । అటవీం పితృ

మహాషేఃరపి వచనం నాంకీకృతం కిముతాన్యస్యేత్యపిశబ్దార్థః ॥ భ
రత ప్రార్థనానంగీకారసముచ్చయార్థః కోవా ॥ ౧౭౬ ॥ —భరత
ఇతి ॥ తదను-జాబాలి ప్రార్థనానంతరం, లాభవిదామధికఫలప్రాప్తి
వ్యవహారపరిజ్ఞాతౄణాం, + విదిజ్ఞానేనాధార్యాత్సంపదాదిత్వాత్క్వి
ప్ ॥ వరః-శ్రేష్ఠః ॥ ని ॥ దైవాద్వ్యే తెపరః శ్రేష్ఠఇత్యమరః ॥ భరతః
ప్రార్థ్య * అధిరోహార్యపాదాభ్యాం పాదుకేహేమభూషితే ।ఏ
తేహిసర్వలోకస్య యోగక్షేమంవిధాస్యతఇతి రామాయణోక్తరీత్యా
యాచయిత్వాకాకుత్‌స్థస్య-శ్రీరామస్య, పాదుకాకారం మహార్హమ
మూల్యం ॥ ని ॥ మూల్యేపూజావిధావర్హ ఇత్యమరః॥ ముకుటద్వయం
కోటీరయుగళం, లేభే-ప్రాప, కిమేతేనాపకర్షావహేన రాజలక్ష
ణకోటీరేణేతి పరిహృత్యోత్కర్షావహం మస్తకాలంకారోత్తమం
పాదుకాద్వయం స్వీకృతవానిత్యర్థః ॥ ధర్మిష్ఠం జ్యేష్ఠం పరిత్యజ్య
రాజ్యపరిపాలనమపూజ్యమితిమత్వా తదీయపాదుకాద్వయపురస్కా
రేణ రాజ్యంకర్తుం తద్ద్వయం సంగృహీతవానితిభావః ॥ అత్ర లాభ
విద్వరపదార్థస్య విశేషణగత్యా ముకుటద్వయప్రాప్తిపదార్థహే
తుత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః ॥ హేతోర్వా
క్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృతమితిలక్షణాత్ ॥ ౧౭౭ ॥—
అనంతరవృత్తాన్తమాహ ॥స ఇతి॥ సఏషభరతస్సానుజస్సశత్రుఘ్నస్సః
భ్రాతృశాసనాచ్ఛ్రీరామనియోగాత్, అయోధ్యాం ప్రయాతాప్రా
పత్, తథా రామస్సలక్ష్మణస్సః పితృనియోగాత్పితృశాసనాత్, అ
టవీం-దండకారణ్యం, యయౌ యథా శ్రీరామస్య పిత్రాజ్ఞాపరిపా
లనీయత్వేన గరిష్ఠా, తథా భరతస్య భ్రాత్రాజ్ఞేతిభావః ॥ ఏతేనభ
రతస్య పిత్రాజ్ఞాపేక్షయాపి భ్రాత్రాజ్ఞైవగరీయసీతిసూచ్యతే ॥౧౭౮

సందేశాద్వయోా రామస్సలక్ష్మణః॥ ౧౭౮ ॥విలంఘ్యవివిధాన్దేశాన్
భరతోధృతవల్కలః । విషయంస్వముపాశ్రిత్యవిషయేవిముఖోభవత్ ॥
౧౭౯ ॥౫॥ తతశ్చాయం యావదార్యస్య ప్రత్యాగమనం తావదయో
ధ్యాంనాధ్యాస్యే, తస్మిన్నవధిమతిక్రమ్య చిరాయతిసతి సద్యఏవాశ్రి

విలంఘ్యేతి ॥ భరతః ధృతవల్కలస్సన్ జ్యేష్ఠే ధర్మిష్ఠే వల్కలధారి
ణిసతి మమ సమీచీనవస్త్రధారణమయుక్తమితి పరిధృతవల్కలవసన
ఇత్యర్థః ॥ వివిధాన్నానావిధాన్ దేశాన్ భరద్వాజాశ్రమాది ప్రదే
శాన్, జనపదాన్వా, విలంఘ్యాతిక్రమ్య, తతః స్వం-స్వకీయం విష
యం కోసలదేశముపాశ్రిత్య విషయే-రాజార్హభోగే, విముఖో-ని
రాస్థోభవత్ భ్రాతృవత్కందమూలఫలాహారేణ శరీరయాత్రాం తత్ప
రోభూదిత్యర్థః ॥ అత్రాయంధ్వనిః ॥ భరతో నామ కశ్చనమునిః
వివిధాన్ తిర్యఙ్మనుష్యాదిరూపేణ బహుప్రకారాన్ దిశ్యంతఇతి దే
శాః శరీరాణివిలంఘ్య తత్తత్కర్మానుసారేణ తత్తచ్ఛరీరోపాధ్యవ
చ్ఛిన్నతయా యావత్కర్మానుభవంస్థిత్వా తత్తత్కర్మక్షయే తాని స
ర్వాణ్యతిక్రమ్యేత్యర్థః ॥ ధృతవల్కలః చరమశరీరావచ్ఛిన్నదశా
యాం వైరాగ్యాద్వల్కలధారీసన్ స్వంస్వహృదయాకాశాంతస్థంవిష
యం జ్ఞేయతయా నిర్దిష్టం చిదానందాత్మకం బ్రహ్మోపాశ్రిత్య తత
శ్చిద్భాగ్యోదయాద్ధ్యానగోచరంకృత్వా విషయే తుచ్ఛసాంసారికసు
ఖే విముఖః విరక్తోభవత్, అత్రాభిధాయాః ప్రకృతార్థనియంత్ర
ణాదప్రకృతమునిగోచరశబ్దమూలోయం ధ్వనిరితిసంక్షేపః ॥ ౧౭౯ ॥
తతఇతి ॥ తత స్తదనంతరమయంభరతః యావత్ యావత్పర్యంతం,ఆర్య
స్య-శ్రీరామస్య,ప్రత్యాగమనం-ప్రత్యావృత్తిః, తావత్ తావత్పర్యం
తం అయోధ్యాంనగరీం + అధిశీఙ్స్థాసాంకర్మేతికర్మత్వం నాధ్యాస్యే
నాధితిష్ఠామి,సతివనవాసిని జ్యేష్ఠేతత్ర రాజ్యస్య కర్తుమనర్హత్వాది
తిభావః ॥ తథా తస్మిన్ శ్రీరామే అవధిం-చతుర్దశవత్సరాత్మకమర్యా

యాశమాశ్రిత్యాపి ప్రాణాన్నందయిష్యామీతి నందిగ్రామసంజ్ఞమాశ్రమమశిశ్రియత్ ॥ ౧౮౦ ॥ దాశరథిరపి శమధనజనకథితనిశిచరగణకదనపరిహరణాయ గహనజఠరమవజగాహే ॥ ౧౮౧ ॥

దామతిక్రమ్యోల్లంఘ్య, చిరాయతిసతి స శీఘ్రం నాయాతి చేదిత్యర్థః సద్య ఏవ-అవిలంబేనైవ, ఆశ్రయమశ్నాతీత్యాశ్రయాశమనలం ఆశ్రిత్యాపి ప్రాణాన్ నందయిష్యామి-సంతోషయిష్యామి, తదనంతరవిరహస్యాగ్నిప్రవేశాదప్యత్యంతదుస్సహత్వాదితి భావః॥ ప్రాణపరితోషకోపాయాంతరాత్యంతాభావసూచకోయమపిశబ్దః ఇతి ప్రతిజ్ఞాయేతి శేషః॥ నందిగ్రామ ఇతి సంజ్ఞా నామధేయం యస్యతం ఆశ్రమం-తపోర్థానివాసం, అశిశ్రియత్-ఆశ్రితవాన్, తత్రార్యపాదుకయోః రాజ్యాభిషేకం కృత్వా తత్పరతంత్రతయా రాజ్యం పరిపాలయన్నతిష్ఠదిత్యర్థః + శ్రియతెలుఙ్జిణిశ్రిద్రుస్రుభ్యః కర్తరి చఙితిచఙ్॥ చఙిచేతిద్విత్వం॥ననుఅసూర్యానామతేలోకా అంధేనతమసావృతాః । తాంస్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛంతి యేకేచాత్మహనోజనా ఇతిశ్రుతేరాత్మహంతౄణాం మహానర్థశ్రవణాద్ధర్మశాస్త్రరహస్యాభిజ్ఞోయంభరతః కథమాశ్రయాశాశ్రయణరూపప్రతిజ్ఞాంకృతవానితిచేత్సత్యం॥ ఏవం కథయతి భగవతీశ్రుతిః ॥ తథాప్యాతురస్య భరతస్యాత్యంతసౌభ్రాత్రప్రదర్శనార్థకత్వాదిత్థం ప్రతిజ్ఞేతి వేదితవ్యమ్ ॥ ౧౮౦ ॥—దాశరథిరితి ॥ దాశరథిః-శ్రీరామోపి, శమధనజనైర్మహర్షిభిః కథితం-నివేదితం, నిశిచరగణరచితం-రాక్షసనివహాకృతం, యత్కదనమాశ్రమోపప్లవరూపం తస్య పరిహరణాయ-నిరసనార్థం, మహోపద్రవకారిరాక్షససంహరణేన మహర్షీన్ స్వస్థాన్ కర్తుమిత్యర్థః ॥ గహనజఠరం-కాంతారాంత

(భావలక్షణసప్తమ్యాః గోషు దుహ్యమానాసు గత ఇత్యాదౌ జ్ఞాప్యజ్ఞాపకభావః॥ పాఠసిద్ధేతే త్ర షష్ఠాశాస్త్రబోధ్యే హేతుహేతుమద్భావః॥ ప్రకృతే శ్రీరామాగమనవిలంబస్యాగ్నిప్రవేశహేతుత్వాద్ధేతుహేతుమద్భావోర్థః ॥)

వ॥ విస్తీర్ణాక్షైర్విపినహరిణైర్విగతభీతిప్రరోహైర్దర్భగ్రాసేప్యకృతరుచి
భిస్సస్పృహం వీక్ష్యమాణః। రామః ప్రాప్య ప్రకృతిమహితం స్థానమత్రే
ర్మహర్షేర్జగ్రాహాస్య ప్రముదితధియః ప్రేమపర్యాం సపర్యామ్॥ ౧౮-అ॥

రాశిం, అవజగాహే-ప్రవివేశ ॥ ౧౭ ॥ —విస్తీర్ణేతి ॥ రామః వి
గతాఽపగతా భీతిప్రరోహో భయావిర్భావో యేషాం తైః ప్రసన్నత్వాది
గుణదర్శనజనితవిస్రంభాదనుత్పన్నభయైరిత్యర్థః ॥ అతఏవ విస్తీర్ణా
న్యౌత్సుక్యాద్విస్తారితాన్యక్షీణి యేషాం తైః + బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణో
స్స్వాంగాత్షచ్ ॥ తథా దర్భాణాం గ్రాసే-కబళేఽపి, అకృతరుచిభి
రవిహితాదరైః, శ్రీరామదివ్యమూర్తిదర్శనవ్యాసంగాన్నిజదేహయా
త్రాయామప్యాసక్తిరహితైరిత్యర్థః ॥ విపినహరిణైః-అరణ్యమృగ
విశేషైః, సస్పృహం-సాభిలాషం యథాతథా వీక్ష్యమాణః-అవలో
క్యమానస్సన్, శ్రుతిశతపద్మభవప్రముఖానామప్యగోచరో భగవాన్
సీతాలక్ష్మణోపేతశ్శ్రీరామః వంగూపరి గంగాప్రవాహవదస్మాకం పు
రతః ప్రాదురాసీదితి సకలజగన్మోహనదివ్యమంగళవిగ్రహదర్శనాన
న్తవిచ్ఛేదభయేన నిమేషరహితైర్నేత్రైర్విశిష్టమృగాదిభిరపి సవిస్మ
యం పరిదృశ్యమానశ్చేత్యర్థః ॥ తిరశ్చామప్యయం విలోకనీయః కిము
తాన్యేషామితి భావః ॥ ప్రకృత్యా-స్వభావేనైవ, మహితం-పూజ్యం,
అత్రేరత్రినామ్నో, మహర్షేః-ఋషిశ్రేష్ఠస్య, స్థానమాశ్రమం ప్రా
ప్య, ప్రముదితధియః-నిజాగమనాత్సంతుష్టాంతఃకరణస్య, అస్యాత్రి
మహర్షేస్సంబంధినీం ప్రేమపర్యాం-ప్రీతిపూర్వకత్వాదుత్కృష్టాం
సపర్యామతిథిపూజాం, జగ్రాహ-స్వీకృతవాన్, యథార్హాతిథిసత్కా
రాచరణతత్పరేణ మహర్షిణా యావదుత్సాహం సంభావితాం-పూ
జాం, గృహీతవానిత్యన్వయః ॥ ని ॥ పూజానమస్యాపచితిస్సపర్యా
ర్చార్హణాస్సమా ఇత్యమరః ॥ సకలలోకపూజ్యస్యాస్య భగవతో ర
ఘునందనస్య మహర్షిపూజ్యత్వం యుక్తమేవేతి భావః ॥ ౧౮-అ ॥

॥౧౮॥ సీతాప్యనసూయాభిధానా తస్య పత్నీ స్వభూషణైరతోషయత్
॥౧౮ ౭ ॥౯॥ ఖండనాయ వసుధావధూః పుండరీకతుహినత్విషాం ద్వి
షాం । వంశకాననమనాస రాఘవస్స్వండభానురివ మేఘమండలమ్ ॥
లతంకిమలంతహ ॥ సీతాపీతి ॥ అనసూయేత్యభిధానమాఖ్యా యస్యా
స్సాలఖోక్తా తస్య మహర్షేరత్రేః పత్నీ-భార్యా, సీతాం-శ్రీరామ
ధర్మపత్నీమపి, స్వభూషణైః-స్వకీయాలంకారైః, అతోషయదమో
దయత్, వస్త్రమాల్యాదిదానేన సంభావయామాసేత్యర్థః ॥ సా
ధ్వీమణ్యాస్సాధ్వీమణితోషణం యుక్తమితిభావః ॥ తథారామాయణం
* ఇదందివ్యంపరంమాల్యం వస్త్రమాభరణానిచ । అంగరాగంచ వైదే
హిమహార్హ్వంచపవిలేపనమ్ ॥ మయాదత్తమిదంసీతే తవగాత్రాణి శో
భయేదితి ॥ ౧౯ ॥ —ఖండనాయేతి ॥ రాఘవః-రఘువంశోద్భవః,
శ్రీరామః వసుధైవవధూః భార్యాత త్వత స్తస్య శ్రీమహావిష్ణుత్వేన
భూపతిత్వాదితిభావః ॥ తస్యామనవధ పుండరీకం-సితాంభోజం ॥ని॥
పుండరీకంసితాంభోజమిత్యమరః ॥ తస్య తుహినత్విషాం-హిమక
రాణాం- చంద్రాణామితియావత్ ॥ చంద్రివత్తదుల్లాసనిరసనహేతు
భూతానామిత్యర్థః ॥ అధర్మాచరణతత్పరత్వేన మనస్సంతాపకారి
త్వాదితిభావః ॥ నచానేకచంద్రగ్రహణం దోషాయ, విశేష్యబాహు
ళ్యేనోపచరితత్వాదిత్యుక్తం విద్యానాథేన ॥ * పోద్యన్మృక్తాఫలా
రాపక్రకరపరివృతస్వర్ణభూపక్తిచంద్రేతి ॥ ద్విషాం-రాక్షసానాం,
ఖండనాయ-సంహరణార్థం, వస్తుతః స్వయం దుష్టరాక్షసశిక్షణార్థ
మవతీర్ణత్వాత్తేషాంచావశ్యముపలాలసీయాయా వసుధారూపనిజభా
ర్యాయా మానసోల్లాసనిరాసనకృత్యకారిత్వాచ్చేతి భావః ॥ చండభా
నుకుస్సర్యో మేఘమండలమివ వంశకాననమనాస తత్స
మీపం జగామేత్యర్థః ॥ రూపక వంశయోస్సంసృష్టిః స్పష్టా॥శబ్దాల
జ్కారత్వస్య వాగ్రి ॥ అలంకారిత యాసంప్రదాయశుద్ధిరా

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతిచంపూరామాయణే

అయోధ్యాకాండస్సమాప్తః

అథఅరణ్యకాండప్రారంభః

ప్రవిశ్యవిపినంమహత్తదనుమైథిలీవల్లభో మహాబలసమన్వితశ్చ
లితనీలశైలచ్ఛవిః । నిశాచరదవానలప్రశమనం విధాతుంశరైశ్చచార

తకతయాచ శ్రీరామాయణాయోధ్యాకాండాంతిమశ్లోకతురీయపా
దాంతిమోపమామాత్రాప్యంతే ప్రయుక్తవానిత్యనుసంధేయం ॥ త
థాచశ్రీరామాయణం * ఇతీవతైఃప్రాంజలిభిస్తపస్విభిర్ద్విజైఃకృ
తస్వస్త్యయనఃపరంతపః । వనంసభార్యఃప్రవివేశరాఘవః సలక్ష్మణ
స్సూర్యఇవాభ్రమండలమితి ॥ రథోద్ధతావృత్తమ్ ॥ రాన్నరావిహర
థోద్ధతాలగావితిలక్షణాత్ ॥ ****************

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమానసేందిందిరసందోహ
మందానందలాభాభినందిత రఘునందనచరణారవిందమకరందాస్వాదన
కందళితసారస్వతేనాఖండతపఃప్రచండమునిప్రకాండమండలేశ్వరశాం
డిల్యమహామునిగోత్రావతంసస్య పంచనాన్వయసుధాపారావారపారి
జాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్య ఆయుర్వేదప్రముఖ నిఖిలవిద్యా
సారసర్వజ్ఞసార్వభౌమస్య కొండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాం
బికాగర్భరత్నాకరసుధాకరేణరామచంద్రబుధేంద్రేణ
విరచితాయాం చంపూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం
సాహిత్యమఞ్జూషికాసమాఖ్యాయాం అయోధ్యాకాణ్డః

అథ శ్రీమదరణ్యకాండోవ్యాఖ్యాయతే ॥ ప్రవిశ్యేతి ॥ తదను-
దండకావనప్రాప్త్యనంతరం, మహాబలసమన్వితః-అప్రమేయపరా
క్రమశాలీత్యర్థః ॥ ఏతేన అవిసంవాదితయా సకలరాక్షసశిక్షణదక్ష
త్వంసూచ్యతే ॥ అన్యత్ర మహాబలోవాయుః తేనసమన్వితః తత్ప్రే
రితఇత్యర్థః ॥ చలితస్య సంచలతోనీలశైలస్య-ఇంద్రనీలాచలస్య ఛ
విరివచ్ఛవిర్యస్యసతథోక్తః ॥ సమాసమేతత్ ॥ ఏతేనాత్యంతాశ్చర్య

సశరాసనస్సురపథే తటిత్వానివ ॥ ౧ ॥ ౫ ॥ తదను కందూలవసకుం
డాలకపోలకషణవిషమితామిత విటపసాలషండనిర్యాత నిర్యాసః ౦

కరత్వాం మహాస్నత్వం చ సూచ్యతే ॥ వైదేహీసహితః-సీతాసహితః, శ్రీ
రామః మహద్విపులం విపినం-దండకారణ్యం, ప్రవివేశ శరైరాస్త్రై
ర్నిరైశ్చ ॥ ౨ ॥ శరోదధ్యాద్యగ్రసారే బాణకాండేత్కటాంతరే । శ
రంతు నీరమితి నానార్థరత్నమాలా ॥ నిశాచరాః-రాక్షసాః, దవానలా
వనవహ్నయ ఇవేత్యుపమితిసమాసః ॥ తటిత్వానివేతి స్పష్టోపమాలిం
గాత్ ॥ తేషాం ప్రశమనం వినాశముపశమనం చ విధాతుం-కర్తుం,
సశరాసనో ధనుర్ధరస్సన్, అన్యత్ర సేంద్రచాపః, సురపథే-ఆకాశే,
+ ఋత్వ్యారిత్యాదినా సమాసాంతః॥ తటిదస్యాస్తీతి తటిత్వాన్ మే
ఘ ఇవ + తసౌ మత్వర్థ ఇతి భసంజ్ఞాయా మేకసంజ్ఞాధికారేణాపదత్వా
త్పదకార్యం జశ్త్వం న భవతి ॥ కింతు ఝయ ఇతి మతుపో మకారస్య
వకారః ॥ చచార-విజహారేత్యర్థః ॥ అత్రోత్తరార్ధే శ్లేషానుప్రా
ణితోయముపమాలంకారః స్పష్టః, చలితనీలశైలేత్యత్ర నీలశైలస్య
చలనాసంభవాత్ ॥ ఇయమభూతోపమేత్యాచార్యదండిప్రభృతయో
బభణుః అత ఏవాప్రసిద్ధస్యోపమానత్వాయోగాదుత్ప్రేక్షేత్యాధునికా
లంకారికాస్సర్వే వర్ణయంతి ॥ పక్షచ్ఛేదాత్పూర్వం యది విహా
తదోపమైవేత్యలం ॥ పృథ్వీవృత్తమ్ ॥ లక్షణంతూక్తమ్ ॥ అత్ర శ్రీ
రామాయణారణ్యకాండాద్యపద్యాద్యపదం ప్రయుక్తమిత్యవగంత
వ్యమ్ ॥ తచ్చ ప్రవిశ్యతు మహారణ్యమితి ॥ ౧ ॥—తదన్వితి ॥ కందూ
ర్నామ నఖాద్యుల్లేఖనాపనేయస్త్వగ్రోగవిశేషః సా ఏషామస్తీతి
కందూలాః + సిధ్మాదిత్వాల్లచ్ ॥ ౨ ॥ కందూః ఖర్జూశ్చ కందూయే
త్యమరః॥ శుండాస్తుండా ఏషాం సంతీతి శుండాలాః + ప్రాణిస్థాదా
తో లజన్యతరస్యామితి మత్వర్థీయో లచ్ప్రత్యయః ॥ రేఫాంతః స్త్రీ ప
టీశమీ శుండాభ్యో ర ఇతి రప్రత్యయః ॥ కందూలాః యే వనశుండా

ధానవ్యాకృత్తగంధాన్విదధానైరాహుతిగంధైరనుమీయమానా నవినా
భూతజలాశయానాశ్రమభాగానభితశ్చరతో రాతిథ్యంప్రశమిత మార్గ
శ్రమయో రామలక్ష్మణయోరధ్వానం తరసా రురోధ విరాధాభిధానో

లకపోలాః అరణ్యమత్తేభగండస్థలాని తేషాం కషణేన సంఘర్షణేన
విషమితాః-వికలీకృతాః, అమితా-అసంఖ్యాతాశ్చ విటపాశ్శాఖా
యస్యసతథోక్తః ॥ ని ॥ విటపఃపల్లవేషిడ్గైవిస్తారే స్తంబశాఖయోరితి
విశ్వః ॥ తాదృశోయస్సాలషండస్సర్జకతరునివహః తస్మాన్నిర్యాతఃని
గతః, నిర్యాసగంధోమజ్జావిశేషామోదోయేషాంతేతథోక్తానపిఆ
త్తగంధాన్ పునఃస్వీకృతామోదాన్ అభిభూతామోదానితిచ గమ్య
తే ॥ విదధానైః నిర్యాసగంధవిధురత్వేపి పునస్స్వాభివ్యాప్త్యా బ
హుళతరగంధసంపన్నాన్ కుర్వాణైరిత్యర్థః ॥ ని ॥ సాలేతు సర్జ
కార్ష్న్యశ్వకర్ణకాస్సస్యసంవరః । ఆత్తగంధోభిభూతస్స్యాదితిచా
మరః ॥ ఆహుతిగంధైహూయమానహవిరాద్యామోదైర్హేతుభిః ॥
ని ॥ గంధోగంధకఆమోదేలేశేసంబంధగర్వయోరితివిశ్వః ॥ అనుమీ
యమానానభ్యూహ్యమానాన్, దూరాదేవేతిశేషః ॥ ఇమేఋష్యా
శ్రమాభవితుమర్హంతి ఆహుతిగంధవత్త్వాత్సంప్రతిపన్నాశ్రమవత్ ఇ
త్యనుమితివిషయీక్రియమాణానిత్యర్థః ॥ అవినాభూతాః సర్వతః
ప్రతిపన్నాః జలాశ్రయా హ్రదాయేషుతాన్ శ్రమహారిణఇత్యర్థః।
ఆశ్రమభాగానభితః-తపోవనానాంసమంతాత్ + అభితఃపరితఇత్యా
దినాద్వితీయా ॥ చరతోస్సంచారతత్పరయోః, ఆతిథ్యేన-మునివిరచి
తాతిథిసత్కారేణ + అతిథేర్న్యఇతిణ్యప్రత్యయః ॥ శమితః - శాం
తింగమితః, మార్గశ్రమోధ్వగమనప్రయుక్తఖేదోయయోస్తయోఃశ్ర
మః ఖేదోధ్వరత్యాదేరితిలక్షణమ్ ॥ రామలక్ష్మణయోః దాశరథ్యోః,
అధ్వానం-మార్గం, తరసా-వేగేన ॥ ని ॥ రంహస్తరసీతురయస్స్య
దఇత్యమరః ॥ విరాధఇత్యభిధానం నామయస్యసతథోక్తో యాతు

యాతుధానః ॥ ౨ ॥ ౪॥ సఏషరోషభీషణవేష(స్త్రి)శిఖశిఖావతంసిత వివిధమృగశవశతహృదయస్స్నతహ్రిదా తసయస్సీతామపజహార వ్యాజ హారదాశరథీచ ॥ 3 ॥ కౌయువాంయువానౌ కుతస్త్వా వామాచారవ త్ప్రతిభాతి మేవామాచారఃచీరంవపుషిజటాశ్శిరసిక రేచచండకోదండ

ధానో రాక్షసః దురోధ-నిరుద్ధవాన్ ॥ ౨ ॥ యాతుధానఃపుణ్యజనో నైరృతో యాతురక్షసీఇత్యమరః ॥ ౨ ॥ —— సఇతి ॥ రోషేణ-సహ జామషేణ, భీషణోభయంకరః, వేషోయస్యసతథోక్తః +నంద్యా దిత్వాల్ల్యుః ॥ త్రిశిఖశిఖయా-త్రిశూలాగ్రేణ, అవతంసితాని-ప్రోతా ని వివిధమృగశవశతహృదయాని శతసంఖ్యాకసింహాదినానావిధమృత మృగశరీరవక్షఃప్రదేశాయస్యసతథోక్తః ॥ భక్షణార్థంశూలాగ్రప్రో తసింహాద్యనేకమృగనివహఇత్యర్థః ॥ తథారామాయణమ్ * త్రీన్ సింహాన్ చతురోవ్యాఘ్రాన్ ద్వౌవృకౌపృషతాన్ దశ । సవిషాణంవ సాదిగ్ధం గజస్యచశిరోమహత్ ॥ అవసజ్యాయసేశూలేవినదంతం మ హాస్వనమితి ॥ శతహ్రిదాయాస్తనయః సఏషః సోయంవిరాధః సీ తామపజహార-అపహృతవాన్, దాశరథీ-రామలక్ష్మణౌ, ప్రతివ్యాజ హారోవాచచ ॥ ౨ ॥ వ్యాహారఉక్తిర్లపితమిత్యమరః ॥ 3 ॥——వ్యా హారప్రకారమేవాహ ॥ కావితి ॥ యువానౌ-తరుణౌ, యువాం-భ వంతౌ, కౌ కస్మిన్వంశేజాతావిత్యర్థః ॥ కుతః కస్మాద్దేశాదాగతౌ కుతస్త్వా + అవ్యయాత్త్యప్ ॥ వాం-యువయోః + యుష్మదస్మదో ష్షష్ఠీచతుర్థీద్వితీయాస్థయోర్వాన్నావావితి వామాదేశః ॥ ఆచా రః-ప్రవృత్తిః, వామాచారవద్వక్రాచారవదతిరమ్యాచారవదితిపరమా ర్థః ॥ ౨ ॥ వామస్తువక్రేరమ్యేస్యాత్సవ్యేవామస్థిలేపిచేతిశబ్దార్ణవే + తేనతుల్యం క్రియాచేద్వతిరితివతిప్రత్యయః ॥ మే-మమ, ప్రతిభా తి-పరిస్ఫురతి, కుతః వపుషి-దేహే, చీరం-వల్కలం, శిరసి జటాఃక రేచచండః ప్రకాశమానఃకోదండదండః ధనుర్యష్టిశ్చాస్తిఅయంపరిదృ

దండః క్వాయమాకల్పః క్వచ సకల్పలతాకల్పేయమనల్పాభరణా తరుణీతి ॥ ౪ ॥ దాశరథిరపి కథితనిజాన్వయో విరాధాంకే వేపమానాం విదేహదుహితరం విలోక్య సకోపస్సౌమిత్రిణా సాకం రక్షోవక్షసి శిలీముఖాన్నిచఖాన ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ విశిఖవిశిఖాత్తస్మిన్విధాతృవరవర్మణి । సీ

వ్యమానః ఆకల్పః జటావల్కలశరచాపాసిధారణరూపో వేషః ॥ ని ॥ ఆకల్పవేషౌ నైపథ్యమిత్యమరః ॥ క్వ॥ ఈషదసమాప్తౌ కల్పలతా కల్పలతాకల్పా-కల్పవల్లీసదృశీ, సకలమనోరథపూరణీత్యర్థః + ఈషదసమాప్తౌ కల్పబ్దేశ్యదేశీయర ఇతి కల్పప్రత్యయః ॥ అనల్పాభరణా-సకలాభరణభూషితా ఇయమేషా తరుణీ సుందరీ, క్వచన, మునివేషధారణ(స్త్రీ)సాహచర్యయోరత్యంతవిరుద్ధత్వాదితి భావః ॥ ఇతి వ్యాజహారేతి సంబంధః ॥ ౪ ॥ —దాశరథిరితి ॥ దాశరథిః-శ్రీరామోపి, కథితః ఉక్తః, నిజాన్వయః-నిజవంశో యేన సతథోక్తస్సన్ ఇక్ష్వాకువంశప్రభవత్వాది నిజకథాం కథయిత్వేత్యర్థః ॥ విరాధస్యాంకే కటిప్రదేశ ఇతియావత్ ॥ వేపమానాం భయసంభ్రాంతతయా కంపమానాం, విదేహదుహితరం-వైదేహీం, విలోక్య అతఏవ సకోపస్సామర్షస్సన్, సౌమిత్రిణా సాకం-లక్ష్మణేన సహ, రక్షోవక్షసి-విరాధోరస్థలే, శిలీ శల్యం ముఖే యేషాం తే శిలీముఖా బాణాస్తాన్ నిచఖాన-నిఖాతితవాన్ సప్తభిర్బాణైః రక్షోవక్షో విదారయామాసేత్యర్థః * ధనుషా జ్యాగుణవతా సప్తబాణాన్ముమోచ హేతి శ్రీరామాయణే ॥ ని ॥ అళిబాణౌ శిలీముఖావిత్యమరః ॥ ౫ ॥ —తతః కింతత్రాహ ॥ విశిఖ ఇతి ॥ విధాతృవరో-బ్రహ్మవరఏవ వర్మ కంచుకం యస్య తస్మిన్ వరరూపాభేద్యకవచ ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ తనుత్రం వర్మ దంశనమిత్యమరః ॥ అతఏవ తస్మిన్ విరాధవిషయే విశిఖే రామబాణేష్విత్యర్థః ॥ జాతావేకవచనం ॥ అతఏవ శిలీముఖానితి నబహువచనవిరోధః ॥ విగతాః శిఖా అగ్రాణి యస్య తస్మిన్ అకించిత్కరేష్వసత్స్వేవేత్యర్థః ॥ రక్షః విరా

తాంనిక్షిప్యచిక్షేప శూలంరక్షోరఘూద్వహే ॥ ౬ ॥తదనుశూలమఖం
డయదంజసా శితశిఖంరఘునాయకసాయకః । నియతమేవ విరాధవి
రోధినాం హృదయశూలమపి త్రిదివౌకసామ్ ॥ ౭ ॥ ౪ ॥ విరాధోఽపి
క్రుధాసరభసమభిపత్య స్కంధేనిధాయ రామలక్ష్మణౌ గతినిరోధా
పరాధపరిహారాయేవ మిహిరహిమకరౌప్రస్థేవహన్వింధ్యఇవప్రతస్థే॥

ధః సీతాం నిక్షిప్య నిధాయ, రఘూద్వహే-రఘునాయకేవిషయే, శూ
లంచిక్షేప-ప్రయుయోజ ॥ ౬ ॥—తదన్వితి ॥ తదను-తదనంతరం, ర
ఘునాయకస్య సాయకోబాణః, శితశిఖం-తీక్ష్ణాగ్రం, శూలం-విరాధ
ప్రయుక్తం త్రిశూలం, అంజసా శీఘ్రం అఖండయదచ్ఛినత్, తథా వి
రాధవిరోధినాం-విరాధోపద్రుతానామిత్యర్థః ॥ త్రిదివః-స్వర్గః,
ఓకః స్థానం యేషాంతేషాం దేవానాం నియతంనిత్యానుస్యూతం ఏ
వకారస్త్వయోగవ్యవచ్ఛేదార్థకః ॥ హృదయశూలం-హృచ్ఛల్యమ
ప్యఖండయత్ శ్రీరామబాణఖండితం విరాధశూలంనిరీక్ష్య దేవావి
శల్యాంతఃకరణాబభూవురిత్యర్థః ॥ అత్రద్వయోశ్శూలయోః ప్రకృత
యోరేవ ఖండనక్రియారూపసామ్యాదౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్
కేవలప్రకృతగోచరాతుల్యయోగితా ॥ ద్రుతవిలంబితం ॥ * ద్రుతవి
లంబితమాహనభౌభరావితిలక్షణాత్ ॥ ౭ ॥ — విరాధఇతి ॥ విరా
ధోఽపి క్రుధా శూలఖండనజనితక్రోధేన సరభసం-సవేగం, ని ॥ రభ
సోవేగహర్షయోరితివిశ్వః ॥ అభిపత్యాభ్యుపగమ్య గతినిరోధాపరా
ధపరిహారాయేవనిజాగమనప్రతిబంధనిరాకరణార్థమివరామలక్ష్మణౌ
స్కంధే అంసయోరిత్యర్థః ॥ నిధాయారోప్య మిహిరహిమకరౌ-
సూర్యాచంద్రమసౌ, ప్రస్థే సాన్వోః ॥ ని ॥ స్నుఃప్రస్థస్సానురస్త్రి
యామిత్యమరః ॥ ఉభయత్ర జాత్యేకవచనమ్ ॥ వహన్-ధారయమా
ణో వింధ్యః-వింధ్యాచలస్సన, ప్రతస్థే-చచార+సమవప్రవిభ్యస్స్థఇత్యా
త్మనేపదమ్ ॥ అత్ర వింధ్యస్య మేరుస్పర్ధయా సూర్యచంద్రగతినిరో

౮ ॥ రామస్తత్ర సౌమిత్రిం విరాధవధోద్యుక్తమభిదధే ॥ ౯ ॥ వ॥ యాతునః పదవీ సైషా యాతునశ్చైష లక్ష్మణ । యాతుకామం తమైవేదం యాతుకామం న హన్యతామ్ ॥ ౧౦ ॥ అయి కబళయ మామమూ విముంచేత్యాశికరుణం రుదతీమవేక్ష్య సీతామ్ । అరమరచయితాముభావసి

ధకౌన్నత్యసంభవేపి ప్రస్థానాసంభవాదుత్ప్రేక్షా ॥ ౮ ॥ రామ ఇతి ॥ తత్ర తస్మిన్ సమయే రామః విరాధస్య వధే హింసాయాముద్యుక్తం సన్నద్ధం సౌమిత్రిం అభిదధే-ఉవాచ ॥ ౯ ॥—తదేవాహ ॥ యేతి ॥ హే లక్ష్మణ యాతు ర్యైవ, తుశబ్దస్త్వవధారణార్థకః ॥ నః-అస్మాకం సంబంధినీ పదవీ-మార్గః, యాఽస్మాభిర్గమిషితా పదవీత్యర్థః ॥ సైషైవ అస్య యాతునో రక్షసశ్చ పదవీ ॥ ని ॥ నైరృతో యాతురక్షసీ ఇత్యమరః ॥ అస్త్వేవం కింతత్రాహ ॥ ఇదం రక్షః తయా పదవ్యైవ యాతుం కామోయస్య తత్ యాతుకామం-గంతుకామం + తుంకామమనసోరపీతి తుమునో మకారలోపః ॥ అతః కామం యథేచ్ఛం యాతు-గచ్ఛతు + యాతేర్లోట్ ॥ న హన్యతాం-న వధ్యతాం, దుర్గమే అస్మిన్ కాంతారమార్గే, అస్మద్వహనతాత్పర్యేణోపకారకత్వాత్ అయం న హంతవ్య ఇత్యర్థః ॥ న హ్యస్మాభిః అస్మాత్ క్షుద్రరక్షః కీటకాద్భేతవ్యం ॥ కింతు కతిపయప్రదేశాద్వహనేన సుఖం గత్వా అనంతరమముం నిహనిష్యామః ॥ అతో యథేచ్ఛం గచ్ఛత్వితి భావః ॥ ఏతేనాస్యాత్యంతధైర్యసంపత్తిః సూచ్యతే ॥ మనసో నిర్వికారత్వం ధైర్యం సత్స్వపి హేతుష్వితి రసికాః ॥ అత్ర శ్రీరామస్య కాంతారసుఖసంచారే కాకతాళీయన్యాయేనాన్యస్యార్థస్య రక్షోవహనస్య కారణత్వకథనాత్సమాధిరలంకారః ॥ కారణాంతరయోగాత్కార్యస్య సుకరత్వం సమాధిరితి సూత్రమ్ ॥ ౧౦ ॥ అయీతి ॥ అయి హే రాక్షస మాం కబళయ-భక్షయ, అమూ రామలక్ష్మణౌ విముంచ-త్యజ + శేముచాదీనామితి నుమ్ ॥ ఇత్యుక్త్వేతి శేషః ॥ స్వాపేక్షయాపి తయోరత్యంతప్రేమాతి

భ్యాం పిశితభుజం భుజభారహీనమేనమ్ ॥ ౧౧ ॥ ౫ ॥ తతస్తేన తీక్ష్ణతర
ప్రహారేణ గవాక్షితవక్షసాపి రక్షసా నపరిత్యక్తే మహాప్రాణో హ పరా
క్రమావిషయపరాక్రమాయాం ప్రాక్రమేతాం నేతౌ తద గ [illegible] ఠ

శయావిషయత్వస్య సంభవాదితి భావః ॥ అతికరుణమతిదీనం, రుదతీం
రోదనం కుర్వాణాం, సీతామపేక్ష్య-దృష్ట్వా, ఉభౌ రామలక్ష్మణౌ,
అరం-క్షిప్రం ॥ ౧౦ ॥ లఘుక్షిప్రమరం ద్రుతమిత్యమరః ॥ అసిభ్యాం-ఖ
డ్గాభ్యాం, ఏనం పిశితభుజం క్రవ్యాదం విరాధం భుజావేవ భారః తే
న హీనం రహితం, అరచయతామకురుతాం, లక్ష్మణస్సవ్యబాహుం
రామో దక్షిణం చ చిచ్ఛేదేత్యర్థః ॥ తథా శ్రీరామాయణమ్ ॥ *తస్య
తావదస్య సౌమిత్రిస్సవ్యం బాహుం బభంజహ । రామోపి దక్షిణం బా
హుం తరసా తస్య రక్షస ఇతి ॥ పుష్పితాగ్రావృత్తమ్ ॥ అయుజి నయు
గరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రేతి లక్షణాత్ ॥
౧౨ ॥ —తత ఇతి ॥ తతో భుజచ్ఛేదానంతరం, తీక్ష్ణతరప్రహారేణ -
గాఢతరప్రహారేణ, గవాక్షవత్కృతం గవాక్షితం-ఛిద్రితం + తదాకరో
తీతి ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః ॥ తద్వక్షః-ఉరస్స్థలం యస్య తేన తథోక్తేన +
శైషికస్య కపో వైభాషికత్వాన్నకప్ ॥ తేన రక్షసా-విరాధేన, ప్రాణౌ
హ నపరిత్యక్తే హసత్సు తస్మిన్నమృతే సతీత్యర్థః + నఞర్థస్య నశబ్దస్య
సుప్సుపేతి సమాసః ॥ ఏతౌ రామలక్ష్మణౌ పరాక్రమస్య-భుజబలస్య వి-
షయః అగోచరః పరాక్రమః కాఠిన్యం యస్యాస్సా ॥ తస్యాం ఖననాశ
క్యాయామిత్యర్థః ॥ తథా తస్య విరాధస్యాంగేభ్యోవయవేభ్యో గళితయా
పరిస్రవంత్యా రుధిరధారయా-రక్తప్రవాహేణ, యస్సేక ఆప్లవస్తేన ఖ
ననక్షమాయాం అవదారణయోగ్యాయాం కాననక్షమాయాం కాంతార -

పరాక్రమావిషయపరాక్రమావితి ద్వివచనాంతపాఠే పరేషాం వైరిణాం
ఆక్రమస్యావష్టంభనస్య అవిషయః-అగోచరః-పరాక్రమః నిజశక్తి
ర్యయోస్తావితి రామలక్ష్మణవిశేషణమ్ ॥

ధిరధారాసేకేన ఖననక్షమాయాం కాననక్షమాయాం రాక్షసశవోచిత
మతివిశంకటమవటముత్పాదయితుమ్॥౧౨॥ తత్క్షణమేవ క్షణదాచరోఽపి
సంజాతప్రత్యభిజ్ఞో రామాయ వ్యజిజ్ఞపత్ ॥౧౩॥ ఆత్మనో గంధర్వకు
లసంభవం రంభాపరిరంభణారంభసంరంభం తచ్ఛ్రవణకుపితవైశ్రవణ

క్షిప్త్వా ॥ని॥ క్షితిః క్షాన్తిః క్షమా యుక్తే క్షమం శక్తే హితే త్రిషు ఇత్యమరః
రాక్షసశవస్య - రక్షః కుణపస్య, ఉచితమనురూపం తాదృశాం -
తాదృశీ గతిరితి వచనాద్రాక్షసానాం మృతానాం గర్తప్రక్షేపణస్య ధ
ర్మత్వాదితి భావః ॥ తేనైవోక్తం శ్రీరామాయణే శ్రీరామం ప్రతి ॥ * ర
క్షసాం గతసత్త్వానామేష ధర్మస్సనాతనః। అవటే యే నిధీయంతే తేషాం
లోకాస్సనాతనా ఇతి॥ అతివిశంకటమత్యంతవిశాలం॥ని॥ విశంకటం పృ
థు బృహద్విశాలం పృథులం మహదిత్యమరః ॥ అవటం-గర్తం ॥ని॥ గర్తా
వటౌ భువి శ్వభ్ర ఇత్యమరః ॥ ఉత్పాదయితుం-రచయితుం, ప్రాక్రమె
తాం-ఉపక్రాంతవంతౌ ॥౧౨॥ — తత్క్షణమేవేతి ॥ తత్క్షణమేవ-త
స్మిన్నేవ క్షణే, గర్తం చ నాసమయ ఏవేత్యర్థః + అత్యంతసంయోగ
ద్వితీయా ॥ క్షణదాచరః-విరాధోఽపి సంజాతాస్మృత్యారూఢా ప్ర
త్యభిజ్ఞా పూర్వానుభూతస్వవృత్తాంతపరామర్శో యస్య స తథోక్తస్సన్
రామాయ వ్యజిజ్ఞపత్-విజ్ఞాపయామాస, నిజవృత్తాంతమితి శేషః + క్రి
యాగ్రహణమపి కర్తవ్యమితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ ॥౧౩॥ —
తత్ప్రకారమేవ వివృణోతి ॥ ఆత్మన ఇతి ॥ ఆత్మనః స్వస్యేతి సర్వత్ర స
మ్బధ్యతే ॥ గంధర్వాణాం-దేవయోనివిశేషాణాం, దేవగాయకానాం
కులే-వంశే, సంభవముత్పత్తిం, తథా రంభాయాః వైశ్రవణస్నుషా
యాః పరిరంభారంభసంరంభం-ఆలింగనోద్యోగసంభ్రమం చ త
థా తచ్ఛ్రవణేన రంభాపరిరంభణారంభసంరంభాకర్ణనేన కుపితః
క్రుద్ధో వైశ్రవణః కుబేరః తేనైవ దత్తామతిసృష్టాం + విశ్రవసోఽపత్యం
పుమాన్ ఇతి విగ్రహః ॥ తస్యాపత్యమిత్యణ్ విశ్రవసోఽపి శ్రవణరవ

దత్తాం రక్షోరూపిణీం శాపవ్యాపదం తస్యా స్తథావిధమవసానంచ ॥౧౪॥

॥ప॥ రక్షోవధః ప్రకృతఇత్యయమేవశం సేత్స్వర్గాయ గాయకపదం గమి

తో విరాధః । నాగాలయాయవపురస్యవదేదితి వశ్వభ్రే తదక్షిపదిషుప్ర

హతంసరామః ॥ ౧౫ ॥ ౫ ॥ తదనునాథలోకభజనాయపురుహూతే

ణావితిప్రకృతేర్విశ్రవణా దేశః ॥ ని ॥ కిన్నరేశో వైశ్రవణ ఇత్యమరః-

రక్షోరూపిణీంరాక్షసరూపదాయినీమిత్యర్థః, శాపవ్యాపదంశాప

రూపమహావిపత్తించ, తస్యాశ్శాపవ్యాపద స్తథావిధంతాదృశప్రకా

రం వనవాససంచారతత్పరేణ శ్రీరామేణశ్వభ్రప్రక్షేపణరూపమిత్య

ర్థః అవసానమంతంచ వ్యజిజ్ఞపదితి సంబంధః- అత్రేదం శ్రీరామాయణ

వచనం ॥ * ॥ అభిశాపాదహం ఘోరాం ప్రవిష్టో రాక్షసీం తనుం-తుం

బురుర్నామగంధర్వః శప్తో వైశ్రవణేనహ ॥ ప్రసాద్యమానశ్చ మయా

సోబ్రవీన్మాంమహాయశాః - యదాదాశరథీరామస్త్వాంవధిష్యతి సం

యుగే ॥ తదాప్రకృతిమాపన్నో భవాన్ స్వర్గంగమిష్యతి , ఇతి వై

శ్రవణోరాజారమ్భాసక్తమువాచహేతి ॥ ౧౪ ॥—॥ రక్ష ఇతి॥ రక్షో

వధః రాక్షససంహారః ప్రకృతః ప్రక్రాంతః - రామేణేతి శేషః - ఇతి

ఏతద్వచనమిత్యర్థః - గాయకపదం గంధర్వస్థానం గమితః ప్రాపి

తః అయంవిరాధఏవస్వర్గాయస్వర్గలోకవాసిభ్య ఇత్యర్థః- శం

సేత్ - స్వలోకగతమముం దృష్ట్వా దేవాః ప్రక్రాంతో రాక్షసవధ

ఇతి జానీయురిత్యర్థః , తథాస్య విరాధస్యవపుర్మృతశరీరం కర్తృ,

నాగాలయాయపాతాళలోకవాసిభ్య ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ అథో భువనపా

తాళ బలిసద్మరసాతలం - నాగలోకఇత్యమరః , రక్షోవధః ప్రకృత్త

ఇతివదేత్ కథయేత్ - భూలోకేతుప్రసిద్ధమేవేతిభావః , ఇతిమత్వే

తి శేషః - స రామః - ఇషుభిర్బాణైః ప్రహతం ప్రకర్షేణహతం త

ద్విరాధవపుః - శ్వభ్రేగర్తే, అక్షిపత్ క్షిప్తవానివేత్యుత్ప్రేక్షా,పా

తాళపర్యంతగంభీరెగర్తే తద్వపుర్నిపాతితవానిత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥—

స సమాహూతస్య భగవతశ్శరభంగస్యాశ్రమపదం రఘుపతిరభజత ॥౧౬
॥ తత్ర ॥ దశశతనయనేపి వీక్ష్యమాణే దశరథపుత్రే సిషేవిషైవ జా
తా । మనసిజశరభంగకారివృత్తేర్మునేశ్శరభంగనామభాజః ॥౧౭॥
॥ గ ॥ స మునిరాశ్రమస్థం కాకుత్స్థమాతిథ్యసమారాధ్య తత్సాన్నిధ్యశు

॥ తదన్వితి ॥ తదను విరాధవధానన్తరం, రఘుపతిః శ్రీరామః, నాకలోకభజనాయ స్వర్లోకనివాసార్థం, పురుహూతేనేన్ద్రేణ, సమాహూతస్య తావకం తపః ఫలితం అతః స్వర్లోకం భజేత్యాకారితస్యేత్యర్థః, సమస్తమునిజన సమభిలషణీయసాన్నిధ్యేనేన్ద్రేణ స్వయం సమాహూతత్వాత్కిం తస్య మాహాత్మ్యం కథనీయమితి భావః - భగవతః పూజ్యస్య శరభంగస్య శరభంగనామ్నో మునేరాశ్రమపదం తపోవనస్థానమభజత (ప్రా)ప ॥ తత్ర ॥ తస్మిన్ ॥ ౧౬ ॥ —— ॥ దశేతి దశశతాని నయనాని యస్య తస్మిన్ సహ(స్రా)క్షే వీక్ష్యమాణే దృశ్యమానే సత్యపి - అలభ్యదర్శనే దేవేన్ద్రే దృష్టే సత్యపీత్యపిశబ్దార్థః - మనసిజశరాణాం మన్మథబాణానాం భంగం కరోతీతి తద్భంగకారిణీ వృత్తిర్వర్తనం యస్య తథోక్తస్య, జితేన్ద్రియస్యేత్యర్థః - భంగకారీత్యత్ర + (స్త్రి)యాః పుంవదిత్యాదినా పుంవద్భావః - శరభంగ ఇతి నామ భజతీతి తథోక్తస్య మునేః ॥ * ॥ నివృత్తసర్వతత్త్వజ్ఞః కామక్రోధాదివర్జితః, ధ్యానస్థో నిష్క్రియో దాన్తః తుల్యమృత్కాంచనో మునిరిత్యుక్తలక్షణస్య శరభంగమునేర్మనసి, దశరథపుత్రే సిషేవిషైవ శ్రీరామభజనేచ్ఛైవ + సేవతేస్సన్నన్తాత్ (స్త్రి)యామప్రత్యయే టాప్, జాతా సముత్పన్నా - నిరతిశయనిర్మలనిత్యానన్దస్వరూపస్య భక్తజనపారిజాతస్య భగవతశ్శ్రీరామస్య భజనానన్దం విహాయ స్వర్లోకే న కిమపి భోక్తవ్యమస్తి, అతస్తత్సేవాం కృత్వా స్వర్లోకమాగమిష్యామీతి ఇన్ద్రం ప్రేషితవానిత్యర్థః, అత ఏవ ఇన్ద్రవాక్యముల్లంఘ్యాపి శ్రీరామభజనమస్య యుక్తమితి భావః, పుష్పితాగ్రావృత్తం ॥ ౧౭ ॥ —— ॥ స ఇతి ॥ స మునిశ్శరభంగః, ఆశ్రమే తిష్ఠతీత్యాశ్రమస్థం నిజ

యాతుధానః ॥ ౨ ॥ ౪ ॥ స ఏష రోషభీషణవేషస్త్రిశిఖశిఖావతంసిత
వివిధమృగశవశతహృదయశ్శతహ్రదా తనయస్సీతామపజహార వ్యాజ
హారదాశరథీచ ॥ ౩ ॥ కౌ యువాం యువానౌ కుతస్త్యౌ వామాచారవ
త్ప్రతిభాతి మే వామాచారః చీరం వపుషి జటాశ్శిరసి కరేచ చండకోదండ

ధానో రాక్షసః రురోధ-నిరుద్ధవాన్ ॥ ౧ ॥ యాతుధానః పుణ్యజనో
నైరృతో యాతురక్షసీ ఇత్యమరః ॥ ౨ ॥ — స ఇతి ॥ రోషేణ-సహ
జామర్షేణ, భీషణో భయంకరః, వేషో యస్య స తథోక్తః + నంద్యా
దిత్వాల్ల్యుః ॥ త్రిశిఖశిఖయా-త్రిశూలాగ్రేణ, అవతంసితాని-ప్రోతా
ని వివిధమృగశవశతహృదయాని శతసంఖ్యాకసింహాదినానావిధమృత
మృగశరీరవక్షఃప్రదేశా యస్య స తథోక్తః ॥ భక్షణార్థం శూలాగ్రప్రో
తసింహాద్యనేకమృగనివహ ఇత్యర్థః ॥ తథా రామాయణమ్ * త్రీన్
సింహాంశ్చతురో వ్యాఘ్రాన్ ద్వౌ వృకౌ పృషతాన్ దశ । సవిషాణం వ
సాదిగ్ధం గజస్య చ శిరో మహత్ ॥ అవసజ్యాయసే శూలే వినదంతం మ
హాస్వనమితి ॥ శతహ్రదాయాస్తనయః స ఏషః సోయం విరాధః సీ
తామపజహార-అపహృతవాన్, దాశరథీ-రామలక్ష్మణౌ, ప్రతివ్యాజ
హారోవాచ చ ॥ ౧ ॥ వ్యాహార ఉక్తిర్లపితమిత్యమరః ॥ ౩ ॥—వ్యా
హారప్రకారమేవాహ ॥ కావితి ॥ యువానౌ-తరుణౌ, యువాం-భ
వంతౌ, కౌ కస్మిన్వంశే జాతావిత్యర్థః ॥ కుతః కస్మాద్దేశాదాగతౌ
కుతస్త్యౌ + అవ్యయాత్త్యప్ ॥ వాం-యువయోః + యుష్మదస్మదో
ష్షష్ఠీచతుర్థీద్వితీయాస్థయోర్వాన్నావావితి వామాదేశః ॥ ఆచా
రః-ప్రవృత్తిః, వామాచారవద్వక్రాచారవదతిరమ్యాచారవదితి పరమా
ర్థః ॥ ౧ ॥ వామస్తు వక్రే రమ్యే స్యాత్సవ్యే వామస్థితేపి చేతి శబ్దార్ణవే
+ తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతిరితి వతిప్రత్యయః ॥ మే-మమ, ప్రతిభా
తి-పరిస్ఫురతి, కుతః వపుషి-దేహే, చీరం-వల్కలం, శిరసి జటాః క
రేచ చండః ప్రకాశమానః కోదండదండః ధనుర్యష్టిశ్చాస్తి, అయం పరిదృ

దండః క్వాయమాకల్పః క్వచనకల్పలతాకల్పేయమనల్పాభరణా తరు
ణీతి ॥ ౮ ॥ దాశరథిరపి కథితనిజాన్వయో విరాధాంకే వేపమానాం
విదేహదుహితరంవిలోక్య సకోపస్సౌమిత్రిణాసాకం రక్షోవక్షసి శిలీ
ముఖాన్నిచఖాన ॥ ౯ ॥ వ ॥ విశిఖవిశిఖతస్మిన్విధాతృవరవర్మణి । సీ
శ్యమానః ఆకల్పః జటావల్కలశరచాపాసిధారణరూపోవేషః ॥ ని ॥
ఆకల్పవేషౌనైపథ్యమిత్యమరః ॥ క్వ॥ ఈషదసమాప్తౌ కల్పలతా క
ల్పలతాకల్పా-కల్పవల్లీసదృశీ, సకలమనోరథపూరణీత్యర్థః + ఈష
దసమాప్తౌకల్పబ్దేశ్యదేశీయరఇతికల్పప్రత్యయః ॥ అనల్పాభరణా-స
కలాభరణభూషితా ఇయమేషాతరుణీ సుందరీ,క్వచన, మునివేషధార
ణ(స్త్రీ)సాహచర్యయోరత్యంతవిరుద్ధత్వాదితిభావః ॥ ఇతి వ్యాజహారేతి
సంబంధః ॥ ౮ ॥ —దాశరథిరితి ॥ దాశరథిః-శ్రీరామోపి, కథితః
ఉక్తః, నిజాన్వయః-నిజవంశోయేనసతథోక్తస్సన్ ఇక్ష్వాకువంశప్రభ
వత్వాది నిజకథాంకథయిత్వేత్యర్థః ॥ విరాధస్యాంకే కటిప్రదేశఇ
తియావత్ ॥ వేపమానాం భయసంభ్రాంతతయా కంపమానాం, వి
దేహదుహితరం-వైదేహీం, విలోక్య అతఏవ సకోపస్సామర్షస్సన్,
సౌమిత్రిణాసాకం-లక్ష్మణేనసహ, రక్షోవక్షసి-విరాధోరస్థలే, శిలీ శ
ల్యంముఖే యేషాంతే శిలీముఖా బాణాస్తాన్నిచఖాన-నిఖాతితవాన్
సప్తభిర్బాణైః రక్షోవక్షో విదారయామాసేత్యర్థః * ధనుషాజ్యా
గుణవతా సప్తబాణాన్ముమోచ హేతి శ్రీరామాయణే॥ ని ॥ అళిబాణౌ
శిలీముఖావిత్యమరః ॥ ౯ ॥ —తతఃకింత(త్రా)హ ॥ విశిఖఇతి ॥ వి
ధాతృవరో-బ్రహ్మవరఏవ వర్మ కంచుకం యస్య తస్మిన్ వరరూపాభే
ద్యకవచఇత్యర్థః ॥ ని ॥ తనుత్రంవర్మదంశనమిత్యమరః ॥ అతఏవత
స్మిన్ విరాధేవిషయే విశిఖా రామబాణాష్షివిత్యర్థః ॥ జాతావేకవ
చనం ॥ అతఏవ శిలీముఖానితి నబహువచనవిరోధః ॥ విగతాః శిఖా
అగ్రాణి యస్యతస్మిన్ అకించిత్కరేష్వసత్స్వేత్యర్థః ॥ రక్షః విరా

తాంనిక్షిప్యచిక్షేప శూలంరక్షోరఘూద్వహే ॥ ౬ ॥తదనుశూలమఖం
డయదంజసా శితశిఖంరఘునాయకసాయకః । నియతమేవ విరాధవి
రోధినాం హృదయశూలమపి త్రిదివౌకసామ్ ॥ ౭ ॥ ౫ ॥ విరాధోఽపి
క్రుధాసరభసమభిపత్య స్కంధేనిధాయ రామలక్ష్మణౌ గతినిరోధా
పరాధపరిహారాయేవ మిహిరహిమకరౌ ప్రస్థేవహన్వింధ్యఇవప్రతస్థే॥

ధః సీతాం నిక్షిప్య నిధాయ, రఘూద్వహే-రఘునాయకేవిషయే, శూలంచిక్షేప-ప్రయుయోజ ॥ ౬ ॥—తదన్వితి ॥ తదను-తదనంతరం, రఘునాయకస్య సాయకో బాణః, శితశిఖం-తీక్ష్ణాగ్రం, శూలం-విరాధప్రయుక్తం త్రిశూలం, అంజసా శీఘ్రం అఖండయత్ అచ్ఛినత్, తథా విరాధవిరోధినాం-విరాధోపద్రుతానామిత్యర్థః ॥ త్రిదివః-స్వర్గః, ఓకః స్థానం యేషాం తేషాం దేవానాం నియతంనిత్యానుస్యూతం ఏవకారస్త్వయోగవ్యవచ్ఛేదకః ॥ హృదయశూలం-హృచ్ఛల్యమప్యఖండయత్ శ్రీరామబాణఖండితం విరాధశూలంనిరీక్ష్య దేవావిశల్యాంతఃకరణా బభూవురిత్యర్థః ॥ అత్రోద్వయోశ్శూలయోః ప్రకృతయోరేవ ఖండనక్రియారూపసామ్యాదౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరాతుల్యయోగితా ॥ ద్రుతవిలంబితం ॥ * ద్రుతవిలంబితమాహ నభౌ భరావితిలక్షణాత్ ॥ ౭ ॥ — విరాధ ఇతి ॥ విరాధోఽపి క్రుధా శూలఖండనజనితక్రోధేన సరభసం-సవేగం, ని ॥ రభసోవేగహర్షయోరితివిశ్వః ॥ అభిపత్యాభ్యుపగమ్య గతినిరోధాపరాధపరిహారాయేవనిజాగమనప్రతిబంధనిరాకరణార్థమివరామలక్ష్మణౌ స్కంధే అంసయోరిత్యర్థః । నిధాయారోప్య మిహిరహిమకరౌ-సూర్యాచంద్రమసౌ, ప్రస్థే సానోః ॥ ని ॥ స్నుః ప్రస్థస్సానురస్త్రియామిత్యమరః ॥ ఉభయత్ర జాత్యేకవచనమ్ ॥ వహన్-ధారయమాణో వింధ్యః-వింధ్యాచల ఇవ, ప్రతస్థే-చచార+సమవప్రవిభ్యస్థ ఇత్యాత్మనేపదమ్ ॥ అత్ర వింధ్యస్య మేరుస్పర్ధయా సూర్యచంద్రగతినిరో

౮ ॥ రామస్తతస్సౌమిత్రిం విరాధవధోద్యుక్తమభిదధే ॥ ౯ ॥ ప॥
యాతు నః పదవీ సైషా యాతునశ్చాస్య లక్ష్మణ । యాతుకామం తయైవే
దం యాతుకామం న హన్యతామ్ ॥ ౧౦ ॥ అయి కబళయ మామమూ వి
ముంచేత్యతికరుణం రుదతీమవేక్ష్య సీతామ్ । అరమరచయితాముభావసి

ధకౌన్నత్యసంభవేపి ప్రస్థానాసంభవాదుత్ప్రేక్షా ॥౮॥ రామ ఇతి ॥ తత్ర త
స్మిన్ సమయే రామః విరాధస్య వధే హింసాయాముద్యుక్తం సన్నద్ధం
సౌమిత్రిం అభిదధే-ఉవాచ ॥ ౯ ॥—తదేవాహ ॥ యేతి ॥ హే ల
క్ష్మణ యాతు నైవ, తుశబ్దస్త్వవధారణార్థకః ॥ నః-అస్మాకం సంబంధినీ
పదవీ-మార్గః, యా అస్మాభిర్గమిషితా పదవీత్యర్థః ॥ సైషైవ అ
స్య యాతునో రక్షసశ్చ పదవీ ॥ ని ॥ నైరృతో యాతు రక్షసీ ఇత్యమ
రః ॥ అస్త్వేవం కింతత్రాహ ॥ ఇదం రక్షః తయా పదవ్యైవ యాతుం
కామో యస్య తత్ యాతుకామం-గంతుకామం + తుంకామమనసోర
పీతి తుమునో మకారలోపః ॥ అతః కామం యథేచ్ఛం యాతు-గచ్ఛ
తు + యాతేర్లోట్ ॥ న హన్యతాం-న వధ్యతాం, దుర్గమేఽస్మిన్
కాంతారమార్గే, అస్మద్వాహనత్వాత్ప్రత్యుతోపకారకత్వాత్ అయం న
హంతవ్య ఇత్యర్థః ॥ న హ్యస్మాభిః అస్మాత్ క్షుద్రరక్షః కీటకాద్భేత
వ్యం ॥ కింతు కతిపయప్రదేశోద్వహనేన సుఖం గత్వా అనంతరమముం
నిహనిష్యామః ॥ అతో యథేచ్ఛం గచ్ఛత్వితి భావః ॥ ఏతేనాస్యాత్యం
తధైర్యసంపత్తిః సూచ్యతే ॥ మనసో నిర్వికారత్వం ధైర్యం సత్స్వపి
హేతుష్వితి రసికాః ॥ అత్ర శ్రీరామస్య కాంతారసుఖసంచారే కా
కతాళీయన్యాయేనాన్యస్యార్థస్య రక్షోవహనస్య కారణత్వకథనాత్స
మాధిరలంకారః ॥ కారణాంతరయోగాత్కార్యస్య సుకరత్వం సమాధి
రితి సూత్రమ్ ॥ ౧౦ ॥ అయీతి ॥ అయి హే రాక్షస మాం కబళయ-
భక్షయ, అమూ రామలక్ష్మణౌ విముంచ-త్యజ + షేముచాదీనామితి
నుమ్ ॥ ఇత్యుక్త్వేతి శేషః ॥ స్వాపేక్షయాపి తయోరత్యంతప్రేమాతి

భ్యాం పిశితభుజం భుజాభ్యాం హీనమ్ ॥ ౧౧ ॥ ౪ ॥ తతస్తీక్ష్ణ
ప్రహారేణ గవాక్షితోరస్సోపి ... ...
క్రమావిషయపరాక్రమాయాం ప్రాక్రమేతాం మేతాం ...

శయవిషయత్వస్య సంభవాదితిభావః ॥ అతికరుణమతిదీనం, రుదతీం, రోదనంకుర్వాణాం, సీతాం వీక్ష్య-దృష్ట్వా, ఉభౌ రామలక్ష్మణౌ, అరం-క్షిప్రం ॥ ని ॥ లఘుక్షిప్రమరందుతమిత్యమరః ॥ అసిభ్యాం-ఖడ్గాభ్యాం, ఏనం పిశితభుజం క్రవ్యాదం విరాధం భుజావవభారః తేనహీనం రహితం, అరచయతామకురుతాం, లక్ష్మణస్సవ్యబాహుం రామోదక్షిణంచ చిచ్ఛేదేత్యర్థః ॥ తథాచశ్రీరామాయణమ్ ॥ *తస్య రౌద్రస్యసౌమిత్రిస్సవ్యంబాహుంబభంజహ । రామోపి దక్షిణం బాహుం తరసాతస్యరక్షసఇతి ॥ పుష్పితాగ్రావృత్తమ్ ॥ అయుజినయుగరేఫతోయకారో యుజిచనజౌజరగాశ్చపుష్పితాగ్రేతిలక్షణాత్ ॥ ౧౧ ॥ —తతఇతి ॥ తతో భుజచ్ఛేదానంతరం, తీక్ష్ణతరప్రహారేణ-గాఢతరప్రహారేణ, గవాక్షవదచ్ఛిద్రితం-గవాక్షితం-ఛిద్రితం + తదురః తీక్ష్ణ్యంతాతుర్క్ణికః ॥ తద్వక్షః-ఉరస్థలం యస్యతేనతథోక్తేన + శైషికస్యకపో వైభాషికత్వాన్నకప్ ॥ తేనరక్షసా-విరాధేన, ప్రాణేషు నవరిత్యక్తేషుసత్సు తస్మిన్నమృతేసతీత్యర్థః + నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతిసమాసః॥ ఏతౌ రామలక్ష్మణౌ పరాక్రమస్య-భుజబలస్యవిషయః అగోచరః పరాక్రమః శక్తిన్యం యస్యాస్సా॥ తస్యాం-ఖననాశక్యాయామిత్యర్థః॥తథాతస్యవిరాధస్యాంగేభ్యః ప్రయమేషు భూతయా పరిస్రవంత్యా రుధిరధారయా-రక్తప్రవాహేణ, యస్సేకఆర్ద్రత్వస్తేనఖననక్షమాయాం అవధారణయోగ్యాయాం కాననక్షమాయాం కాంతార

పరాక్రమావిషయపరాక్రమాపతిద్వివచనాంతపాఠే పరేషాం పరేషాం ఆక్రమస్యావష్టంభనస్య అవిషయః-అగోచరః-పరాక్రమః నిజశక్తిర్యయోస్తావితి రామలక్ష్మణవిశేషణమ్ ॥

ఖరధారాసికేన ఖననక్షమాయాం కాననక్షమాయాం రాక్షసశవోచిత
మతివిశంకటమవటముత్పాదయితుమ్॥౧౨॥ తత్క్షణమేవ క్షణదాచరోఽపి
సంజాతప్రత్యభిజ్ఞో రామాయ వ్యజిజ్ఞపత్ ॥౧౩॥ ఆత్మనో గంధర్వకు
లసంభవం రమ్భాపరిరమ్భణారమ్భసంరమ్భం తచ్ఛ్రవణకుపితవైశ్రవణ
శాపం ॥ని॥ క్షితిః క్షాన్తిః క్షమాయుక్తే క్షమం శక్తే హితే త్రిషు ఇత్యమరః
రాక్షసశవస్య - రక్షః కుణపస్య, ఉచితమనురూపం తాదృశాం -
తాదృశీ గతిరితి వచనాద్రాక్షసానాం మృతానాం గర్తప్రక్షేపణస్య ధ
ర్మత్వాదితి భావః ॥ తేనైవోక్తం (శ్రీ)రామాయణే శ్రీరామం ప్రతి ॥* ర
క్షసాం గతసత్వానామేష ధర్మస్సనాతనః। అవటే యే నిధీయంతే తేషాం
లోకాస్సనాతనా ఇతి॥ అతివిశంకటమత్యంతవిశాలం ॥ని॥ విశంకటం పృ
థుబృహద్విశాలం పృథులం మహదిత్యమరః ॥ అవటం-గర్తం॥ని॥ గర్తా
వటౌ భువి శ్వభ్రే ఇత్యమరః ॥ ఉత్పాదయితుం-రచయితుం, ప్రాక్రమే
తాం-ఉపక్రాంతవంతౌ ॥ ౧౨ ॥ — తత్క్షణమేవేతి ॥ తత్క్షణమేవ-త
స్మిన్నేవ క్షణే, గర్తరచనాసమయ ఏవేత్యర్థః + అత్యంతసంయోగే
ద్వితీయా ॥ క్షణదాచరః-విరాధో ...ంజాతా స్మృత్యారూఢా ప్ర
త్యభిజ్ఞా పూర్వానుభూతస్వవృత్తాంతపరామర్శో యస్య స తథోక్తస్స
రామాయ వ్యజిజ్ఞపత్-విజ్ఞాపయామాస, నిజవృత్తాంతమితి శేషః + క్రి
యాగ్రహణమపి కర్తవ్యమితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ ॥ ౧౩॥—
తత్ప్రకారమేవ వివృణోతి ॥ ఆత్మన ఇతి ॥ ఆత్మనః స్వస్యేతి సర్వత్ర స
మ్బధ్యతే ॥ గంధర్వాణాం-దేవయోనివిశేషాణాం, దేవగాయకానాం
కులే-వంశే, సంభవముత్పత్తిం, తథా రంభాయాః వైశ్రవణస్నుషా
యాః పరిరమ్భణారమ్భసంరమ్భం-ఆలింగనోద్యోగసంభ్రమం చ త
థా తచ్ఛ్రవణేన రమ్భాపరిరమ్భణారమ్భసంరమ్భాకర్ణనేన కుపితః
క్రుద్ధో వైశ్రవణః కుబేరః తేనైవ దత్తామతిసృష్టాం + విశ్రవసోఽపత్యం
పుమాన్ ఇతి విగ్రహః ॥ తస్యాపత్యమిత్యణ్ విశ్రవసో విశ్రవణరవ

దత్తాం రక్షోరూపిణీం శాపవ్యాపదంతస్యా స్తథావిధమవసానంచ ॥౧౪॥
॥వ॥ రక్షోవధః ప్రకృత ఇత్యయమేవశం సేత్స్వర్గాయ గాయకపదం గమి
తో విరాధః । నాగాలయాయ వపురస్య వదేదితీవ శ్వభ్రే తదక్షిపదిషుప్ర
హతం సరామః ॥ ౧౫ ॥ గ ॥ తదను నాకలోక భజనాయ పురుహూత

ణావితి ప్రకృతేర్వైశ్రవణాదేశః ॥ ని ॥ కిన్నరేశో వైశ్రవణ ఇత్యమరః- రక్షోరూపిణీం రాక్షసరూపదాయినీమిత్యర్థః, శాపవ్యాపదం శాపరూపమహావిపత్తిం చ, తస్యాశ్శాపవ్యాపద స్తథావిధం తాదృశప్రకారం వనవాససంచారతత్పరేణ శ్రీరామేణ శ్వభ్రప్రక్షేపణరూపమిత్యర్థః అవసానమంతంచ వ్యజిజ్ఞపదితి సంబంధః- అత్రేదం శ్రీరామాయణవచనం ॥ * ॥ అభిశాపాదహం ఘోరాం ప్రవిష్టో రాక్షసీం తనుం-తుంబురుర్నామ గంధర్వశ్శప్తో వైశ్రవణేనహ ॥ ప్రసాద్యమానశ్చ మయా సోబ్రవీన్మాం మహాయశాః - యదా దాశరథీ రామస్త్వాం వధిష్యతి సంయుగే ॥ తదా ప్రకృతిమాపన్నో భవాన్ స్వర్గం గమిష్యతి , ఇతి వైశ్రవణో రాజా రమ్భాసక్తమువాచ హేతి ॥ ౧౪ ॥—॥ రక్ష ఇతి॥ రక్షోవధః రాక్షససంహారః ప్రకృతః ప్రక్రాంతః - రామేణేతి శేషః - ఇతి ఏతద్వచనమిత్యర్థః - గాయకపదం గంధర్వస్థానం గమితః ప్రాపితః అయం విరాధ ఏవ స్వర్గాయ స్వర్గలోకవాసిభ్య ఇత్యర్థః- శంసేత్ - స్వర్లోకగతమముం దృష్ట్వా దేవాః ప్రక్రాంతో రాక్షసవధ ఇతి జానీయురిత్యర్థః , తథాస్య విరాధస్య వపుర్మృతశరీరం కర్తృ, నాగాలయాయ పాతాళలోకవాసిభ్య ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ అథో భువనపాతాళ బలిసద్మరసాతలం - నాగలోక ఇత్యమరః , రక్షోవధః ప్రవృత్త ఇతి వదేత్ కథయేత్ - భూలోకే తు ప్రసిద్ధమేవేతి భావః , ఇతి మత్వేతి శేషః - స రామః - ఇషుభిర్బాణైః ప్రహతం ప్రకర్షేణ హతం తద్విరాధవపుః - శ్వభ్రే గర్తే, అక్షిపత్ క్షిప్తవానిత్యుత్ప్రేక్షా, పాతాళపర్యంతగంభీరే గర్తే తద్వపుర్నిపాతితవానిత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥—

న సమాహూతస్య భగవతశ్శరభఙ్గస్యాశ్రమపదం రఘుపతిరభజత ॥౧౬॥ తత్ర ॥ దశశతనయనేऽపి వీక్ష్యమాణే దశరథపుత్రసిషేవిషైవ జాతా । మనసిజశరభఙ్గకారిమూర్తేర్మనసి మునేశ్శరభఙ్గనామభాజః ॥౧౭॥

॥ గ ॥ స మునిరాశ్రమస్థం కాకుత్స్థమాతిథ్యేన సమారాధ్య తత్రాసన్నిధ్యశ

॥ తదన్వితి ॥ తదను విరాధవధానన్తరం, రఘుపతిః శ్రీరామః, నాకలోకభజనాయ స్వర్లోకనివాసార్థం, పురుహూతేనేన్ద్రేణ, సమాహూతస్య తావకం తపః ఫలితం అతః స్వర్లోకం భజేత్యాకారితస్యేత్యర్థః, సమస్తమునిజన సమభిలషణీయసాన్నిధ్యేనేన్ద్రేణ స్వయం సమాహూతత్వాత్కిం తస్య మాహాత్మ్యం కథనీయమితి భావః - భగవతః పూజ్యస్య శరభఙ్గస్య శరభఙ్గనామ్నో మునేరాశ్రమపదం తపోవనస్థానమభజత ప్రాప ॥ తత్ర ॥ తస్మిన్ ॥ ౧౬ ॥ — ॥ దశేతి దశశతాని నయనాని యస్య తస్మిన్సహస్రాక్షే వీక్ష్యమాణే దృశ్యమానే సత్యపి - అలభ్యదర్శనే దేవేన్ద్రే దృష్టే సత్యపీత్యపిశబ్దార్థః - మనసిజశరాణాం మన్మథబాణానాం భఙ్గం కరోతీతి తద్భఙ్గకారిణీ స్వమూర్తిస్స్వతనుర్యస్య తథోక్తస్య, జితేన్ద్రియస్యేత్యర్థః - భఙ్గకారీత్యత్ర + స్త్రియాః పుంవదిత్యాదినా పుంవద్భావః - శరభఙ్గ ఇతి నామ భజతీతి తథోక్తస్య మునేః ॥ * ॥ నివృత్తస్సర్వతత్త్వజ్ఞః కామక్రోధాదివర్జితః, ధ్యానస్థో నిష్క్రియో దాన్తః తుల్యమృత్కాఞ్చనో మునిరిత్యుక్తలక్షణస్య శరభఙ్గమునేర్మనసి, దశరథపుత్రసిషేవిషైవ శ్రీరామభజనేచ్ఛైవ + సనశంసభిక్షః ఇతి + స్త్రియామప్రత్యయేటాప్, జాతా సముత్పన్నా - నిరతిశయనిర్మలనిత్యానన్దస్వరూపస్య భక్తజనపారిజాతస్య భగవతశ్శ్రీరామస్య భజనానన్దం విహాయ స్వర్లోకే నకిమపి భోక్తవ్యమస్తి, అతస్తత్సేవాం కృత్వా స్వర్లోకమాగమిష్యామీతి ఇన్ద్రం ప్రేషితవానిత్యర్థః, అత ఏవ ఇన్ద్రవాక్యముల్లఙ్ఘ్యాపి శ్రీరామభజనమస్య యుక్తమితి భావః, పుష్పితాగ్రావృత్తం ॥ ౧౭ ॥ — ॥ స ఇతి ॥ స మునిశ్శరభఙ్గః, ఆశ్రమే తిష్ఠతీత్యాశ్రమస్థం నిజ

ద్ధాం మంత్రపూతామాహుతిమివాత్మనస్తనుమతనూష్మణి తనూనపాతి పాతయిత్వా శాశ్వతం పదమాశ్రితవాన్ ॥ ౧౮ ॥ తతస్తీక్ష్ణతపసస్సుతీక్ష్ణస్య నిదేశేన దేశాత్తస్మాదుచ్చలితస్సలిలనిధిపానసంభావితజీవనాభావశంకయా శరణాశ్రయిణా యలంబమాననీలాంబుదసందోహసందేహ

భాగ్యవశాదాశ్రమం ప్రత్యాగతమిత్యర్థః + సుపిష్ఠ ఇతి కప్ ప్రత్యయః॥ కాకుత్స్థం కకుత్స్థాన్వయేవతీర్ణం శ్రీరామమాతిథ్యేనాతిథిసత్కారేణ సమారాధ్య-సమ్యక్పూజయిత్వా, తస్య శ్రీరామస్యసాన్నిధ్యేన-సన్నిధానేన, శుద్ధాం-పవిత్రామాత్మనః-స్వస్య, తనుం-శరీరం, మంత్రేణ-ఋగ్యజుస్సామాదినా, మంత్రవాదేన, పూతాం-పవిత్రామాహుతిమాజ్యాహుతిమివేత్యుపమా ॥ అతనుః-అమందః, ఊష్మాయస్యతస్మిన్ జాజ్వల్యమాన ఇత్యర్థః ॥ తనూనపాతి-జాతవేదసి॥ ని ॥ జాతవేదాస్తనూనపాదిత్యమరః ॥ పాతయిత్వా-నిక్షిప్య, శాశ్వతం పదం బ్రహ్మస్థానమాశ్రితవాన్-ముక్తోభూదిత్యర్థః ॥ ఆత్మావా అరేద్రష్టవ్యశ్శ్రోతవ్యోమంతవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యాదిశ్రుత్యా పరమాత్మరూపశ్రీరామదర్శనస్య మోక్షహేతుత్వాన్ముక్తిర్యుక్తైవేతి భావః ॥ * వృద్ధశ్శౌచక్రియాలుప్తః ప్రత్యాఖ్యాతభిషక్క్రియః । ఆత్మానం ఘాతయేద్యస్తు భృగ్వగ్న్యనశనాంబుభిరితి వచనాత్ శరభంగస్యాయ్యేవాగ్నిప్రవేశ ఇతి మంతవ్యమ్ ॥ ౧౮ ॥—తత ఇతి ॥ తతశ్శరభంగమోక్షానంతరం, రామః తీక్ష్ణం నిశితం తపః వ్రతోపవాసాదిరూపం యస్య తథోక్తస్య సుతీక్ష్ణస్య మునేర్నిదేశేనాజ్ఞయా ఏతేన సుతీక్ష్ణసందర్శనమపి కృతమితి సూచితం ॥ తస్మాద్దేశాత్-సుతీక్ష్ణాశ్రమప్రదేశాత్ + అపాదానే పంచమీ ॥ ఉచ్చలితః-ప్రస్థితస్సన్, సలిలనిధిపానేన-సముద్రాచమనేన, సంభావితా-సంప్రతిపన్నా, యా జీవనాభావశంకా-జీవనస్యోదకస్య జీవికాయాశ్చేతి గమ్యతే ॥ అభావశంకా అభావోత్ప్రేక్షా తయా హేతునా ॥ని॥ అనిష్టాభ్యాగమోత్ప్రేక్షాంశంకా

వహేన నానానోకహనివహేన పిహితాభోగమగస్త్యాశ్రమం రామ
స్ససంభ్రమమాససాద అకథయచ్చ మైథిలీమ్ ॥ ౧౯ ॥ ప ॥ తస్యేద
మాశ్రమపదం సరసీరుహాక్షి సంఖ్యావిహీనమహిమైకనికేతనస్య । భర్తా
సమస్తసరితాం కుపితస్య యస్య హస్తారవిందమకరందదశామవాప ॥ ౨౦

మాహుర్మనీషిణ ఇత్యభిధానాత్ ॥ ఉత్ప్రేక్షా-ఊహః, శరణాశ్రయ
ణాయ-శరణం గంతుమిత్యర్థః ॥ లంబమానః-స్రంసమానో, యో నీ
లాంబుదసందోహః-నీలమేఘనికురుంబం, స ఇతి సందేహావహేన-సం
శయప్రదేన నానానోకహనివహేన-నానావిధవృక్షషండేన, పిహితా
భోగమాచ్ఛాదితదేశవిస్తారం, + వష్టి భాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపస
ర్గయోరిత్యపేరకారలోపః ॥ ని ॥ అపిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛాద
నాని చేత్యమరః ॥ అగస్త్యమునేరాశ్రమం ససంభ్రమమాససాద-ప్రా
ప, అకథయదితి-మైథిలీం ప్రత్యకథయదుక్తవాంశ్చ, మనోవినోదార్థ
మాఖ్యాయికాః కథయితుమారబ్ధవానితి భావః ॥ అత్ర నోకహనివహ
విశిష్టనీలాంబుదసందోహ సందేహావహత్వోత్ప్రేక్షణాత్సందేహోజ్జీవి
నీ గుణనిమిత్తా జాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షేతి సంకరః ॥ సందేహశబ్దస్య భ్రాం
తిపరత్వేన భ్రాంతిమదలంకార ఇతి వివేకః ॥ ౧౯ ॥—కథనప్రకారమే
వాహ ॥ తస్యేత్యాదిభిశ్చతుర్భిః ॥ హే సరసీరుహాక్షి-పద్మలోచనే మైథి
లి, ఇదమేతత్పరిదృశ్యమానం సంఖ్యావిహీనమహిమైకనికేతనస్య-అగ
ణనీయమాహాత్మ్యముఖ్యనిలయస్య, మునేరాశ్రమపదం-ఆశ్రమస్థానం
యత్తదోర్నిత్యసంబంధాత్తచ్ఛబ్దస్య యచ్ఛబ్దాకాంక్షాయామాహ ॥
సమస్తసరితాం భర్తా-సముద్రః, కుపితస్య-క్రుద్ధస్య, యస్య మునేరగ
స్త్యస్య హస్త ఏవ అరవిందం తత్ర మకరందదశాం-పుష్పరసావస్థా
మవాప, ఈదృఙ్మాహాత్మ్యసంపన్నోఽయం మునిరితి భావః ॥ రూపకాలం
కారః ॥ తథా పరిచ్ఛిన్నే మునిహస్తే అపరిచ్ఛిన్నసముద్రస్యాధేయ
త్వకథనాత్ అధికప్రభేదోఽలంకారః * ఆధారాధేయయోరానురూ

ఇహానసమదగజేంద్రన్యస్తహస్తాతిభారాత్పథివిన(నియ)మితశాఖస్సల్లకీ
వృక్షఏషః । అభినయతినికామంసంగతోచ్చాగ్రియహానిర్మునివరకర
పాతాద్భుగ్నవింధ్యాద్రిముద్రామ్ ॥ ౧౧ ॥ అస్మిన్మహాపథధియా వద

ప్యాభావాధికోమతఇతిలక్షణాత్ ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౧౦ ॥
ఇహేతి ॥ ఇహాస్మిన్పథి-ఆశ్రమమార్గే, సమదగజేంద్రేణ-మత్తమ
హామతంగజేన, న్యస్తావిశ్రమార్థం పల్లవభక్షణార్థంవా నిక్షిప్తో
యోహస్తో నిజతుండః సఏవాతిభారో భారాతిశయస్తస్మాద్ధేతోః, వి
నమితశాఖోభుగ్నశాఖః, అతఏవ నికామమత్యంతంసంగతా(ప్రా)ప్తా
ఉచ్చాగ్రియహానిరౌన్నత్యభంగోయస్యసతథోక్తః ఉత్కృష్టఃశ్రియః
ఉచ్చాగ్రియఇతి + ఘఞంతేనోపసర్గస్యసమాసః నోపసృష్టాద్ఘఞ్
ప్రత్యయః ॥ శ్రిణీభువోనుపసర్గఇతినియమాత్ ॥ ఏషోయంపరిదృ
శ్యమానః, సల్లకీచాసౌవృక్షశ్చేతివిశేషణసమాసః ॥ గజభక్ష్యాఖ్యవృ
క్షవిశేషః ॥ అత్రవృక్షశబ్దస్య సామాన్యవాచకత్వాన్నపౌనరుక్త్యం
చూతవృక్షఇత్యాదివత్ ॥ ని ॥ గంధినీగజభక్ష్యాతు సువహాసురభీర
సా । మహేరణాకుందరుకీసల్లకీహ్రాదినీతి చైత్యమరః ॥సల్లకీస్యాద్గజప్రి
యేతిహలాయుధశ్చ ॥ మునివరస్యాగస్త్యస్య మహామునేః కరపాతా
త్ హస్తేననియమనాద్ధేతోః భుగ్నస్యావనతస్య వింధ్యాద్రేర్ముద్రాం
పరిపాటీమభినయతి-నాటయత్యనుకరోతి ప్రకటయతీత్యర్థః ॥ ఏత
న్మునినియమితవింధ్యాద్రిముద్రానుకరణమేతన్మున్యాశ్రమస్థ వృక్షస్య
యుక్తమితిభావః ॥ పురాకిలమేరుస్పర్ధయా ప్రవర్ధమానం సూర్య
మార్గనిరోధినం వింధ్యాచలం త్రిదశాభ్యర్థితోగస్త్యః స్వహస్తే
ననియమితవానితిపౌరాణికీకథా ॥ అత్రా(భి)నయనౌస్సాదృశ్యపర్యవ
సానాదుపమా ॥ తథా ముద్రామిత్యత్ర తత్సదృశీం ముద్రామితి సా
దృశ్యస్యాక్షేపాత్ అసంభవద్వస్తుసంబంధరూపో నిదర్శనాలంకారఇ
త్యనయోస్సంసృష్టిః ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౧౧ ॥—అస్మిన్నితి ॥ అస్మి

నంవిగాహ్యనిర్గన్తుమక్షమతయాజఠరేలుఠద్భిః । వన్యైర్గజైరజ
గరాఃపిశితాశనేభ్యోవాతాపిదానవదశాముపదేశయన్తి ॥కించ॥ ౨౨
చుళకగతసముద్రాస్వాదనేకుంభయోనేరితరకరనిరస్తా మక్షికోత్సారరీ
త్యా । గగనగతివిహీనామేఘనాఃపల్వలాన్తే విపినమహిషవేషైఃకేవ

న్నాశ్రమే అజగరా తిలిత్సాపరనామానః-మహాఙ్గాస్సర్పవిశేషాఃక
ర్తాకః, ని ॥ తిలిత్సస్స్యాదజగర ఇత్యమరః ॥ మహాపథధియా-మహామా
ర్గ ఇతి భ్రాన్త్యా, అతఏవ భ్రాన్తిమదలంకారః ॥ వదనం-నిజవక్త్ర
కుహరం, విగాహ్య-ప్రవిశ్య, నిర్గన్తుం-పునరాగన్తుమక్షమతయా
అసమర్థతయా సంకటత్వాదితి భావః ॥ జఠరే-కుక్షిగోళకే, లుఠద్భిర్వివ
ర్తమానైర్వనేభవైర్వన్యైర్గజైః, పిశితాశనేభ్యః క్రవ్యాదేభ్యః వాతా
పిదానవదశాం-వాతాపినామకదానవావస్థాం, ఉపదేశయన్త్యుపదే
శం కారయన్తి ఉపమా + ఉపపూర్వాద్దిశతేర్ణ్యన్తాల్లట్ ॥ణ్యర్థోఽపి వి
వక్షితః ॥ పూర్వమముష్య మహాత్మనోఽగస్త్యస్య ఉదరే వాతాపినామా
దానవః ఏవమేవ పరిలుఠన్ జీర్ణోఽభూదతోఽయుష్మాభిః కైతవాచ
రణైః నభవితవ్యమితిబోధయన్తీత్యర్థః ॥ అత్రోక్తార్థాసంబన్ధేపి
తత్సంబన్ధకథనాదతిశయోక్తిభేదః ॥ సచ పూర్వోక్తభ్రాన్తిమతాసా
పేక్షత్వాత్సంకీర్యతే ॥ అత్ర శ్రీరామాయణం * అగస్త్యేనతదాదేవైఃప్రా
ర్థితేన మహర్షిణా ॥ అనుభూయకిలశ్రాద్ధేభక్షితస్సమహాసురఇతి ॥
వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ఆశ్చర్యాన్తరమపివిద్యతఇత్యాహ ॥కించేతి॥
తదేవాహ ॥ చుళుకేతి ॥ మేఘనా-మేఘాః, చుళుకగతసముద్రస్య-
గోకర్ణాకృతిదక్షిణకరతలస్థసాగరస్య, ఆస్వాదనే-పానసమయఇత్య
ర్థః ॥ మక్షికోత్సారరీత్యా మక్షికానిరాకరణప్రక్రియయా, కుంభయోనే
రగస్త్యస్య ॥ ని ॥ అగస్త్యఃకుంభసంభవఇత్యమరః ॥ ఇతరకరేణస
వ్యహస్తేన నిరస్తాః-నిరాకృతాః, జాతా ఇతి శేషః ॥ మేఘనాః గగనగ
తివిహీనాః నిరాకరణజనితదౌర్బల్యాన్నభోమార్గసంచారసామర్థ్యర

లంతేవలంతే ॥౨౩॥ ఏవంవిపినవిలోకనవిస్మితమతి స్తదుటజనికటమా సాద్య రామశ్శిష్యైః ప్రవేశితస్సకలలోకవంద్యమానచరణారవిందమర విందసంభవమివ బృన్దారకై ర్మునిబృందారకైశ్చపరివృతం కోపహుంకా రనిరహంకారాయ నహుషాయభుజంగభావమూషితాయ దత్తఘు...

హితాస్సంతః పల్వలాంతే-అల్పసరోమధ్యే, ని॥ వేశంతఃపల్వలంచా ల్పసరఇత్యమరః ॥ విపినమహిషవేషైః-అరణ్యలులాయభూమికాభిః, కేవలమత్యంతం, వలంతే-సంచరంతి, వన్యమహిషవ్యాజేన పరిలుఠం తీత్యర్థః ॥ అత్రవేషశబ్దేన మహిషత్వమపహ్నుత్య విశిష్టఘనత్వప్ర తిపాదనాత్ సాపహ్నవోత్ప్రేక్షా వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా॥మా లినీవృత్తమ్ ॥ ౨౩ ॥ —ఏవమితి ॥ ఏవముక్తప్రకారేణ,విపినవిలో కనేన-తపోవనదర్శనేన, విస్మితా-విస్మయంప్రాప్తామతిర్యస్యసఃతథో క్తః రామః తస్యాగస్త్యస్య మునేరుటజనికటం-పర్ణశాలాభ్యర్ణం ॥ ని ॥ పర్ణశాలోటజోస్త్రియామిత్యమరః ॥ ఆసాద్య-ప్రాప్య, శి ష్యైర్మునేరంతేవాసిభిః శ్రీరామోయంమునిసందర్శనాకాంక్షితయా స మాగతస్తస్మై నివేదయంత్వితిలక్ష్మణవాక్యేన మునయేనివేద్య తదను మత్యా పునరాగతైరిత్యర్థః ॥ ప్రవేశితో మునిసమీపంప్రాపితస్సః సకలలోకేన అశేషభువనస్థజనేన వంద్యమానే-నమస్క్రియమాణే, చరణారవిందే-పాదపద్మేయస్యతం ॥ ని ॥ లోకస్తు భువనేజనఇత్యమ రః ॥ బృందారకైర్దేవశ్రేష్ఠైః, తథా మునిబృందారకైర్మునిముఖ్యైశ్చ పరివృతం-పరివేష్టితం, సకలసురమునిసేవ్యమిత్యర్థః ॥ ని ॥ బృం దారకాదైవతాని పుంసివాదేవతాస్త్రియాం ॥ బృందారకౌరూపిము ఖ్యావిత్యుభయత్రాప్యమరః ॥ అతఏవారవిందసంభవం-బ్రహ్మాణమి వస్థితమిత్యుపమా ॥ తథా కోపహుంకారేణ-నిజరోషజనితహుంకా రేణ, నిర్గతఃఅహంకారోయస్యతస్మైభుజంగభావేన-శచీవిటభావేన దూషితాయావలిప్తాయ, నహుషాయ-యయాతిజనకాయ, రాజ్ఞే ద

భావం ఖగగతినిరోధకల్యవైపుల్యయోర్దురవగాహమహావనయోర్విన్ధ్య
శైలసిన్ధురాజయోర్గాఢతాగాధతాతిరస్కారకరోదరముదరజాత జాత
వేదోవిరచితవాతాపిదానవావలేపలోపం లోపాముద్రావల్లభం సక

ర్తః భుజఙ్గభావః సర్పత్వం యేన తస్మై * భుజఙ్గౌ విటసర్పయోరి
త్యుభయత్రాప్యభిధానాత్ ॥ పురాకిల నహుషో రాజా కుతశ్చిత్పుణ్య
వశాత్ సశరీరస్స్వర్గం ప్రాప్య తత్రైన్ద్రస్సన్ శచీజారణార్థం యా
నమధిరుహ్య గచ్ఛన్ సాహంకారస్సర్పసర్పేతి భగవన్తమాక్షిప్య కో
పహుంకారకారిణా తేన సర్పోభవేతి శప్త ఇతి పౌరాణికాః కథాం క
థయన్తి ॥ ఖే గచ్ఛన్తీతి ఖగాః-పక్షిణః, తేషామపి గతినిరోధే గమన
ప్రతిబన్ధే కల్యం సమర్థం వైపుల్యం-విశాలత్వం, యయోస్తయోర్దు
రవగాహం-దుష్ప్రవేశం, మహావనం-మహాకాననం, అగాధజలం య
యోస్తయోః ॥ ని ॥ వనే సలిలకాననే ఇత్యుభయత్రాప్యమరః ॥ విం
ధ్యశైలసిన్ధురాజయోః-విన్ధ్యాచలసముద్రయోస్సమ్బన్ధిన్యౌ యే గా
ఢతాగాధతే-ఔన్నత్యగామ్భీర్యే, తయోస్తిరస్కారమవలోపకం కరోద
రం కరౌ హస్తౌ ఉదరం కుక్షిశ్చ యస్య తం తథోక్తం కరతలనియమి
విన్ధ్యత్వాత్ కుక్షినిక్షిప్తసముద్రత్వాచ్చేతి భావః ॥ అసాధారణసామ
ర్థ్యైకనికేతనమిత్యర్థః ॥ అత్ర విన్ధ్యస్య గాఢతా సముద్రస్య అ
గాధతేతి చ యథాక్రమమన్వయాత్ వనేత్యత్ర శ్లేషసంసృష్టో య
థాసంఖ్యాలంకారః ॥ తథా ఉదరజాతజాతవేదసా జాఠరాగ్నినా వి
రచితో విహితః వాతాపిదానవావలేపలోపో వాతాపినామక దానవ
గర్వనిర్వాపణం యేన తం తథోక్తమ్ ॥ ని ॥ అవలేపస్తు గర్వస్స్యాల్లేప
నే దూషణేపి చేతి విశ్వః ॥ లోపాముద్రాయాః వల్లభం-దయితం, ని ॥
మైత్రావరుణిరస్యైవ లోపాముద్రా సధర్మిణీత్యమరః ॥ వల్లభో ద
యితేధ్యక్ష ఇతి విశ్వః ॥ సకలానామశేషాణాం, సరితాం-నదీనాం, వ
ల్లభః-పతిః, సముద్రః తస్య నిశ్శేషీకరణే-నిరవశేషతాపాదనే, బాడ

లసరిద్వల్లభని శ్శేషీకరణబాడబం బాడబప్రశస్తమహాస్తసమస్తాశా పృపగతదక్షిణాశం వృషైకతానజన్మానమపికుంభజన్మానం భగవంతమగస్త్యమపశ్యత్॥ ౨౮ ॥ ప ॥ ప్రభామివార్కీం తమసాంనిహంత్రీం

బం-బడబానలం, పూర్వం నిజోదరస్య సామర్థ్యవర్ణనమిదానీంస్వస్యేతి నపౌనరుక్త్యం ॥ అత్ర మునౌబాడబత్వరూపణాద్రూపకం తైనప్రసిద్ధం బడబానలస్యైతచ్ఛోషకత్వమిత్యపూర్వత్వరూపం వస్తువ్యజ్యతే ॥ బాడబప్రశస్తం-బ్రాహ్మణోత్తమం, ని ॥ బాడబోబడబానలః । ఆశ్రమోస్త్రీద్విజాత్యగ్రజన్మభూదేవబాడబాఇతి చామరః హాస్త సమస్తాశ- నిరస్తాశేషతృష్ణమపి ఉపగతదక్షిణాశం ప్రాప్తదక్షిణారూపద్రవ్యాతితృష్ణమితివిరోధః అధిష్ఠితయామ్యదిశమితిపరిహారాద్విరోధాభాసాలంకారః ॥ ని ॥ ఆశాదిగతితృష్ణయోరిత్యుభయత్రాపివైజయంతీ ॥ ఉక్తంచ బ్రహ్మాండపురాణే ॥ * అగస్త్యోదక్షిణామాశామాశ్రిత్యనభసిస్థితః । వరుణస్యాత్మజోయోగీ వింధ్యవాతాపిమర్దనఇతి ॥ తథావృషైకతానం-సుకృతైకాయనం జన్మయస్యతం సకలధర్మైకనికేతనావతారతయా మహానుభావమిత్యర్థః ॥ వృషభాయత్తజన్మానమితిచ ప్రతీయతే ॥ తథాపి కుంభజన్మానం క్షుద్రకుంభోద్భవమితి విరోధః ॥ ఊర్వశీదర్శనాత్ ప్రస్కన్నస్య మిత్రావరుణతేజసః కుమ్భే నిక్షిప్తత్వాత్ తత్సంభవత్వేనాస్య వస్తుగత్యాపరిహారాత్ ॥ పూర్వవదలంకారః ॥మాహాత్మ్యేతావన్మాత్రోత్పత్తిస్థానం ప్రయోజకమితిభావః ॥ భగవంతం షడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నం అగస్త్యమపశ్యత్ ॥ ని ॥సుకృతేవృషభేవృషః ॥ ఏకతానోనన్యవృత్తిరేకాగ్రైకాయనావపీతిచామరః ॥ ౨౮ ॥ —అ ॥ తతః శ్రీరామః కిమకార్షీదిత్యాశంక్యాహ॥ ప్రభామితి ॥ ఆర్కీమర్కసంబంధినీం, ప్రభాం దీప్తిమివ, తమసామజ్ఞానజనితమోహానాం అంధకారాణాంచ నిహంత్రీం-విధ్వంసకారిణీం + కర్తృకర్మణోః కృతీతికర్మణిషష్ఠీ, బ్రాహ్మీం-లక్ష్మీం, బ్రహ్మతే

బ్రాహ్మీం దధానం నియమేన లక్ష్మీమ్ । తపోనిధిం శౌర్యనిధిః ప్రసన్నః స్వనామసంకీర్త్య ననామ రామః ॥ ౨౫ ॥ ౫ ॥ తతః పరమహర్షేణ మహర్షిణా ప్రణీతాభిరాశీర్భిస్సహ మురశాసనశరాసనం సరసిజాసనాస్త్రం సౌత్రామణం తూణీరయుగ్మం రుక్మమయకోశం ఖడ్గం చ ప్రతిగృహ్య

జః, నియమేన-నైయత్యేన, నిష్ఠాపారతంత్ర్యేణ సమిత్కుశాద్యాగన్తుకసాధననిష్పాద్యకర్మవిశేషేణవా హేతునా దధానం-ధారయంతం ॥ ని ॥ నియమస్తుసయత్కర్మనిత్యమాగంతుసాధనమిత్యమరః ॥ తపసః వ్రతోపవాసాదిసహితమితమేధ్యాశనరూపస్య నిధిం నిధానం అగస్త్యం శౌర్యనిధిర్మహాశౌర్యసంపన్నః, ప్రసన్నః నిర్మలాంతఃకరణ ఇతి చ విశేషణద్వయేన దుష్టనిగ్రహశిష్టానుగ్రహసామర్థ్యోక్తిః ప్రపన్న ఇతి పాఠే ప్రాప్త ఇత్యర్థః ॥ రామః స్వనామసంకీర్త్య ననామ శ్రీరామవర్మాహం భో అభివాదయే ఇతి నిజనామోచ్చారణపూర్వకం నమశ్చకారేత్యర్థః ॥ జ్యాయసాం నమస్కారే తథా శాస్త్రాచారాదితి భావః ॥ * అభివాదపరం విప్రం జ్యాయాంసమభివాదయేత్ । అసౌ నామాహమస్మీతి స్వనామపరికీర్తయేదితి మనుస్మరణాత్ ॥ అత్ర శ్లేషసంకీర్ణోపమా ॥ వృత్తముపజాతిః ॥ ౨౫ ॥—తత ఇతి ॥ తతః-నమస్కారానంతరం, రామ ఇత్యధ్యాహారః ॥ పరమహర్షేణ సాక్షాత్పరబ్రహ్మరూపోయం శ్రీరామః మద్దర్శనాపదేశేనాగత్య స్వయం ప్రత్యక్షోభూత్కృతనమస్కారశ్చాభూదిత్యుత్పన్నానందతుందిలాంతఃకరణేనేత్యర్థః ॥ మహర్షిణా అగస్త్యేన, ప్రణీతాభిః స్వయం మహర్షిత్వాత్ తస్య చ ప్రీత్యా రాజపుత్రత్వాచ్చ విరచితాభిరాశీర్భిస్సహ-ఆశీర్వాదైస్సాకం, మురశాసనశరాసనం-వైష్ణవచాపం, సరసిజాసనాస్త్రం-బ్రహ్మాస్త్రం, సుత్రామ్ణ ఇదం సౌత్రామణం ఐంద్రం తూణీరయుగ్మం, అక్షయసాయకతూణయుగళం, తథా రుక్మమయకోశం-హిరణ్మయపిధానం, ఖడ్గం చ ప్రతిగృహ్య - స్వీకృత్య ॥

తదాజ్ఞయా గోదావర్యాస్తటనికట ప్రకటితాం పఞ్చవటీమసేవత॥ ౨౬॥తత్ర విస్తృతపక్షద్వంద్వమప్రతిద్వన్ద్వమతిశౌర్యావస్థా ప్రత్యయంకృతాపరోక్ష్యమివ తార్క్ష్యంమహామహీధ్రకల్పం గృధ్రరాజ

ని ॥ క్రోశో(స్త్రీ)కుట్మ లేఖడ్గపిధానే౽ర్థౌఘదివ్యయోరిత్యమరః ॥ తదాజ్ఞయా-తస్యాగస్త్యస్యనిదేశేన, గోదావర్యాః తటనికటే రోధస్సమీపే ప్రకటితాం-ప్రసిద్ధాం, పంచానాంవటానాంసమాహారః పంచవటీ తాం తదుపలక్షితత్వాత్తదాఖ్యయాప్రఖ్యాతం కంచిదాశ్రమమిత్యర్థః ॥ అసేవత-నివాసార్థమభజత + పంచవటీత్యత్ర తద్ధితార్థేత్యాదినాసమాసః ॥ సంఖ్యాపూర్వోద్విగురితిద్విగుసంజ్ఞా॥ అకారాన్తోత్తరపదోద్విగుః (స్త్రీ)యాంభాష్యలఇతి(స్త్రీ)త్వం ద్విగోరితిజీప్॥ ౨౬ ॥—తత్రేతి ॥ తత్ర పంచవట్యాం శ్రీరామః విస్తృతం-విశాలం, పక్షద్వంద్వం గరుద్యుగ్మంయస్యతం ॥ ని॥ పక్షగపార్శ్వగరుత్పాహ్యసహాయబలభిత్తిష్వితియాదవః ॥ అప్రతిద్వంద్వమవిద్యమానప్రతిభటం జగదేకవీరమిత్యర్థః ॥ అతిశౌర్యావస్థాయాః మహాశౌర్యమర్యాదాయాః ప్రత్యయమధీనం, లోకోత్తరశౌర్యసీమానమిత్యర్థః ॥ ని ॥ ప్రత్యయోధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతుష్విత్యమరః ॥ అప్రతిద్వంద్వశౌర్యావస్థాప్రత్యయమితిపాఠే అప్రతిద్వంద్వాయానిరుపమాయాశ్శౌర్యావస్థాయాః ఇత్యన్వయః కృతమాపరోక్ష్యం అపరోక్షతాయేనతం ప్రత్యక్షమిత్యర్థః॥ తార్క్ష్యం-గరుడమివస్థితమిత్యుపమా॥ ని ॥ గరుత్మాన్గరుడస్తార్క్ష్యఇత్యమరః ॥ మహీంధరతీతిమహీధ్రః + మూలవిభుజాదిత్వాత్కప్రత్యయః॥ యథాహవామనః ॥ మహీధ్రాదయోమూలవిభుజాదౌ తథాదర్శనాదితి ॥ మహామహీధ్రకల్పం-ఈషదసమాప్తమహాపర్వతం +ఈషదసమాప్తౌకల్పప్రత్యయః గృధ్రాణాంరాజానం గృధ్రరాజం జటాయుషం+రాజాహస్సఖిభ్యష్టజితిటచ్॥అద్రాక్షీదపశ్యత్ + దృశేల్లుఙిసిచివృద్ధిః ॥ ౨౭ ॥— హానేనేతి ॥ ఏషో

షద్వాశౌర్యావస్థాయాఃప్రత్యయోనిశ్చయోయస్మిన్నితిబహువ్రీహిః

మద్రాక్షీత్ ॥ ౭౭॥ ప॥ పానేనహీనజలమబ్ధిమపాస్యనూనం మైనాక ఏష మునిమాశ్రయతీతి జాతామ్ । శంకామిమాం రఘుపతేః కథితాత్మవంశ స్త్వత్తాతమిత్రమహమిత్యహరజ్జటాయుః ॥ ౭౮ ॥ గ ॥ రామస్తు దశరథమివ తంపశ్యన్కాశ్యపసమ్భూతం సమ్భావితేరనుజమనుజచరిత

యం మైనాకః పర్వతః, సిద్ధవత్కారేణ నిర్దేశోత్ర తథాప్రతీయమానత్వాదిత్యవగంతవ్యం ॥ పానేన-మునికర్తృకపానక్రియయాహేతునా హీనజలం-జలరహితం, స్థలప్రాయమిత్యర్థః ॥ అబ్ధిం సముద్రమపాస్య-త్యక్త్వా, పూర్వంపక్షచ్ఛేదోద్యత పురందరభయాత్తత్ర నిలీనత్వాదితిభావః ॥ యథాహ కాళిదాసః ॥ మైనాకమంభోనిధిబద్ధసఖ్యమితి ॥ మునిమగస్త్యమాశ్రయత్యనుసరతి స్వాశ్రయభంగకారిణస్తస్య సేవనాశ్రయణీయత్వాదితిభావః ॥నూనమిత్యుత్ప్రేక్షాయామ్॥ ఇత్యేవంప్రకారేణ జాతాముత్పన్నామిమాం రఘుపతేః-శ్రీరామస్య, శంకాం వితర్కం ॥ ని ॥ శంకావితర్కభయయోరితిశాశ్వతః ॥ జటాయుః కథితాత్మవంశః వినతాయాం కశ్యపాజ్జాతస్యారుణస్య గరుడాగ్రజస్య తనయోహం శ్యేనీగర్భసంభవః సంపాతేరనుజఇత్యాద్యుపవర్ణితనిజాన్వయవృత్తాంతస్సన్ అహం త్వత్తాతస్య దశరథస్య మిత్రం-సుహృత్, ని ॥ మిత్రంసుహృదిమిత్రోర్క ఇతివిశ్వః ॥ ఇత్యుక్త్వేతిశేషః ॥ అహరత్పరిహృతవాన్, శ్రీరామమునేస్సందేహరహితమకార్షీదిత్యర్థః ॥ * తథారామాయణమ్ * ద్వౌపుత్రౌవినతాయాస్తు గరుడోరుణఏవచ । తస్మాజ్జాతోహమరుణాత్సంపాతిశ్చమమాగ్రజః ॥ జటాయురితిమాంవిద్ధిశ్యేనీపుత్రమరిందమేతి ॥ అత్రకపిస్థతసాదృశ్యాన్మహోన్నతే జటాయుషి మైనాకసందేహోదయాత్తస్యచ తేనైవ పరిహృతత్వాత్ ॥ నిశ్చయాంతస్సందేహాలంకారః ॥ అత్ర శంకాశబ్దస్య భ్రాంతిపరత్వే భ్రాంతిమదలంకారః ॥ సచోత్ప్రేక్షయాంగేనసంకీర్యతే ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౭౮ ॥ —రామ ఇతి ॥ రా

హసన్తికాపి స్త్రీ ష్వచ సుభగంకరణః మదనకరేణుకరవికీర్ణశీకరనికరా
యమాణతుషారధూళీధూసరవాసరస్సరసీరుహగహనదావపావకస్తు
హినవ్రణితలాసికాధరదళదూరీభూతదన్తక్షతకృత్యః ప్రక్షీణతారుణ్యస్య

ధూమాంగారైః-ధూమసహితాంగారైః, భరితం-పూర్ణం, యద్ధసంతికా యన్త్రం అంగారశకటీరూపయన్త్రం తస్యేవ ॥ ని ॥ అంగారధానికాంగారశకట్యపి హసన్త్యపీత్యమరః ॥ నిర్ధూమగ్రహణం నేత్రయోరనుద్వేజకత్వార్థమిత్యవగన్తవ్యం ।అసుభగం సుభగం కుర్వన్ సేనేతి సుభంగకరణః-సౌభాగ్యకరః, గర్భాగారాదీనాం శైత్యక్లేశనివర్తకస్వేనోపయోగిత్వాత్తజ్జన్మసత్తాసాఫల్యసంపాదక ఇత్యర్థః + ఆఢ్యసుభగస్థూలపలితనగ్నాంధప్రియేషు చ్వ్యర్థేష్వచ్వౌ కృఞః కరణేఖ్యున్నితి ఖ్యున్ప్రత్యయః ॥ అరుద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః ॥ అత్రాపి పూర్వపద్యవద్గృహాదీనాం ప్రకృతానామేవ సౌభాగ్యలాభరూపధర్మసమ్బంధేనౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా॥తథా మదనవివశరేణుః గజః తస్య గజో వా॥తస్య కరః శుణ్డా తేన వికీర్ణాః యే శీకరనికరాః సూక్ష్మబిందుసందోహాః, తద్వదాచరన్తః అతిసూక్ష్మాకారా ఇత్యర్థః కామో త్రైజకా ఇతి యావత్ + ఆచారక్యజన్తాల్లటశ్శానజాదేశః ॥ తాదృశాయే తుషారాః నీహారాస్తవివధూళ్యః పరాగా ఇతిరూపకం తాభిర్ధూసరాః ధూమ్రాః వాసరాః దివసాః యస్య స తథోక్తః ॥ ని ॥ క్లీబే దివసవాసరావిత్యమరః ॥ సరసీరుహాణాం దావపావకో-దవాగ్నిః, తుషారకృశాన కమలధ్వంసకత్వాదితి భావః ॥ ని ॥ వనే వనవహ్నౌ చ దవో దావస్స్యాకథ్యత ఇతి శాశ్వతః ॥ తుహినేన వ్రణితాని వ్రణవన్తి కృతాని స్ఫుటితానీత్యర్థః ॥ +వ్రణవచ్ఛబ్దాత్తత్కరోతీతి ణ్యన్తాత్కర్మణి క్తః ॥తాదృశాని యాని లాసికానాం నర్తకస్త్రీణామధరదళాని అధరోష్ఠపల్లవాని తేషాం దూరీభూతం దూరతోపాస్తం దన్తకృత్యం-దన్తక్షతక్రియా యస్మిన్ స తథోక్తః

నిరానన్దతాం చన్దనానులేపే నిర్లోలుపతాం చన్ద్రశాలాయాం ని
రాశతాం చన్ద్రోపలస్థలే నిరాస్థతాం వాతాయనసేవనే నిరుత్సుకతాం
వాపీకూపోపకణ్ఠే నిరుత్కణ్ఠతాం వాసరావసానే నిరాదరతాం వారివి
హారే నిరాకాంక్షతాముత్పలమాలాయాముపేక్ష్యతాముపవనభజనే
ప్యుద్విగ్నతాంచ జనానాంజనయన్ గమ్భీరాభోగగర్భగృహాన్తేషు నే

మరః ॥ తేనతుల్యంతద్వదితి తద్ధితగతాఽర్థే ఉపమా ∔ తేనతుల్యం
క్రియాచేద్వతిరితివతిప్రత్యయః ॥ తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తిరిత్యవ్యయసం
జ్ఞా ॥ వక్త్రపుటాని-తరుపలాశసంపుటాని, తాన్యేవపాత్రాణి చష
కా ఇతిరూపకం లేషుదృశ్యైః సంలక్ష్యమాణైః, అవశ్యాయ బిందుసం
దోహైః నీహారశీకరనికురుంబయస్మిన్ సతథోక్తః ॥ ని ॥ అవశ్యాయ
స్తునీహారస్తుషారస్తుహినంహిమమిత్యమరః ॥ తథా చంద్రాతపే-చం
ద్రికాయాం, నిరానందతాం-ప్రీతిరాహిత్యం, చందనానులేపే పటీర
చర్చాయాం నిర్లోలుపతాం-నిరపేక్షతాం, చంద్రశాలాయాం శిరో
గృహే ॥ ని ॥ చంద్రశాలాశిరోగృహమిత్యమరః ॥ నిరాశతామభిలా
షరాహిత్యం, చంద్రోపలస్థలే-చంద్రకాంతమణికుట్టిమే, ని ॥ ఉప
లః ప్రస్తరే మణావితి విశ్వః ॥ నిరాస్థతామాసక్తిరహితత్వం, వాతా
యనసేవనే-గవాక్షమార్గానువర్తనే, ని ॥ వాతాయనంగవాక్షస్స్యా
దిత్యమరః ॥ నిరుత్సుకతామపరితోషతాం, వాపీనాం-దీర్ఘికాణాం,
కూపానాం-ఉదపానానాంచోపకంఠే-అంతికసంచారే నిరుత్కంఠతాం-
నిరుల్లాసతాం, వాసరావసానే-సాయంకాలే, నిరాదరతామతత్పర
తాం, వారివిహారే-జలక్రీడాయాం, నిరాకాంక్షతాం-నిస్పృహత్వం
ఉత్పలమాలాయాం-కువలయదామ్ని ఉపేక్ష్యతామౌదాసీన్యవిషయ
తాం ఉపవనభజనే-ఉద్యానవనసేవనేప్యుద్విగ్నతాం-భీరుతాంచ, జనా
నాం జనయన్-ఉత్పాదయన్, కాలాంతరోపయోగినాం చంద్రాత
పాదిశీతలోపచారాణాం తదానీమనుపయుక్తత్వేన అనపేక్షితత్వాత్తే

ష్టకచితభిత్తైరశ్లక్ష్ణతిరస్కరిణీపటలస్య శశోదరలోమమృదులకమ్బ
లస్య కాలాగురుధూమస్య కాశ్మీరాంగరాగస్య నిర్ధూమాంగారభరిత

షు నిరానందత్వాదిజనక ఇత్యర్థః ॥ అత్ర చంద్రాతపనిరానందత్వా
దీనాం కేవలప్రకృతానామేవోత్పాదనక్రియారూపధర్మసంబంధేనౌ
పమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా
తదుక్తమ్ ॥ * ప్రస్తుతానాంతథాన్యేషాంకేవలంతుల్యధర్మతః । ఔ
పమ్యంగమ్యతేయత్రసాస్మృతాతుల్యయోగితేతిలక్షణాత్ ॥ తథాగం
భీరః తుషారవాతాదిదుష్ప్రవేశగాంభీర్యయుక్తః ఆభోగో విస్తారో
యస్యతత్తథోక్తం యద్గర్భగృహమావాసాగారం ॥ ని ॥ గర్భాగారం
వాసగృహమిత్యమరః ॥ తస్య ఘనం నీరంధ్రంయథాతథా ఇష్టకాభి
శ్చితా రచితా భిత్తిః కుడ్యం తస్యాశ్చ శీతబాధానివర్తకత్వేన తస్యా
అప్యుపయోగిత్వాదితిభావః ॥ ని ॥ భిత్తిఃస్త్రీకుడ్యమేడూకమిత్య
మరః ॥ + ఇష్టకేషీకామాలానాం చితతూలభారిష్వితిహ్రస్వః ॥
అశ్లక్ష్ణం అతను సుఘటితమితియావత్ ॥ తస్య తిరస్కరిణీ పటలస్య
ప్రతిసీరానికరస్య ॥ ని ॥ శ్లక్ష్ణందభ్రంకృశంతను ॥ ప్రతిసీరాయవని
కా స్యాత్తిరస్కరిణీచసేతిచామరః ॥ + తిరసోన్యతరస్యామితిసత్వం।
శశస్య మృగవిశేషస్య, ఉదరే-కుక్షిప్రదేశే, యాని రోమాణి-కోమల
తనూరుహాణి, తన్నిర్మితం యన్మృదులకంబలం అథవాతద్వన్మృదులం
యత్కంబలం సుఖసంస్పర్శకంబలం తస్య॥శీతంనైవప్రదీక్ష్యతే, ప్రియ
తమైరాలింగనం కమ్బలమితి చారుచర్యావచనాదితిభావః ॥ కాలా
గురుధూమస్య-కృష్ణాగురుధూమస్య కాశ్మీరాంగరాగస్య కుంకుమవి
లేపనస్య * కాశ్మీరపంకేనకృతప్రలేపోహైమంతికానాశు నిహంతి
దోషానితి ॥ తస్య దోషనివర్తకత్వేన తదానీమపేక్షితత్వాదితిభావః
॥ ని ॥ కుంకుమంఘుసృణంపుంస్యాత్ప్రోక్తంలోహితచందనమ్ । కాశ్మీ
రజన్మవిద్వద్భిః కాలేయంజాంగలంస్మృతమితి హలాయుధః ॥ నిర్ధూ

హసన్తి యాసు స్త్రీష్వపి చ సుభగఙ్కరణో మదనకరేణుకరవికీర్ణశీకరనికరాయమాణతుషారధూళిధూసరవాసరసంపన్నసరసీరుహగహనదావపావకస్తుహినవ్రణితలాసికాధరదళపరిభూతదంశకృత్యః ప్రక్షీణతారుణ్యః [illegible]

మాఙ్గారైః-ధూమరహితాఙ్గారైః, భరితం-పూర్ణం, యద్ధసన్తికాయన్త్రం అఙ్గారశకటీరూపయన్త్రం తస్య చ ॥ ని ॥ అఙ్గారధానికాఙ్గారశకట్యపి హసన్త్యపీత్యమరః ॥ నిర్ధూమగ్రహణం నేత్రయో రనుద్వేజకత్వార్థమిత్యవగన్తవ్యం ॥ అసుభగం సుభగం కరోతీతి సుభఙ్గకరణః-సౌభాగ్యకరః, గర్భాగారాదీనాం శైత్యక్లేశనివర్తకత్వే నోపయోగిత్వాత్తజ్జన్మసత్తాసాఫల్యసంపాదక ఇత్యర్థః + ఆఢ్యసుభగస్థూలపలితనగ్నాన్ధప్రియేషు చ్వ్యర్థేష్వచ్వౌ కృఞః కరణే ఖ్యున్నితి ఖ్యున్ప్రత్యయః ॥ అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః ॥ అత్రాపి పూర్వవద్ధసన్తీగృహాదీనాం ప్రకృతానామేవ సౌభాగ్యలాభరూపధర్మసమ్బన్ధేనౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా ॥ తథా మదనమేవ కరేణుః గజః తస్య గజో వా ॥ తస్య కరః శుణ్డా తేన వికీర్ణాః యే శీకరనికరాః సూక్ష్మబిన్దుసన్దోహాః, తద్వదాచరన్తః అతిసూక్ష్మాకారా ఇత్యర్థః కామోత్తేజకా ఇతి యావత్ + ఆచారక్యజన్తాల్లటశ్శానజాదేశః ॥ తాదృశాః యే తుషారాః నీహారాస్త ఏవ ధూళ్యః పరాగా ఇతి రూపకం తాభిః ధూసరాః ధూమ్రాః వాసరాః దివసాః యస్య స తథోక్తః ॥ ని ॥ క్లీబే దివసవాసరావిత్యమరః ॥ సరసీరుహాణాం దావపావకో-దవాగ్నిః, తుషారకృపానలేన తద్ధ్వంసకత్వాదితి భావః ॥ ని ॥ వనే చ వనవహ్నౌ చ దవో దావశ్చ కథ్యత ఇతి శాశ్వతః ॥ తుహినేన వ్రణితాని వ్రణవన్తి కృతాని స్ఫుటితానీత్యర్థః ॥ +వ్రణపదద్భిదా తత్కరోతీతి ణ్యన్తాత్కర్మణి క్తః ॥ తాదృశాని యాని లాసికానాం పణ్యస్త్రీణామధరదళాని అధరోష్ఠపల్లవాని తేషాం దూరీభూతం దూరతోఽపాస్తం దంశకృత్యం-దంతక్షతక్రియా యస్మిన్ స తథోక్తః

ర్జనాజ్జవత్ప్రియాతసౌభాగ్య ప్రపాసన్నివేశస్తాలవృన్తవిశ్రాన్తికాలః
కామినీ స్తనభరగిరిదుర్గసీమ్ని నిర్భయనిలీ నిదాఘభావో దివాభీత

వృత్తః స్ఫుటితానాం వంశకృత్యానామపూరణత్వాదితి భావః ॥ వంశకృత్య ఇతి పాఠే దూరీభూతం దూరతః పరిహృతం వంశకృత్యం వేణునాదక్రియా యస్మిన్, స్ఫుటితానామధరాణాం వేణుపూరణాసమర్థత్వాదితి భావః ॥ కులవధూజనాధరపుటానాం వంశకృత్యవంశకృత్యానాచిత్యాల్లాసికాగ్రహణం ద్రష్టవ్యం ॥ ని ॥ నర్తకీలాసికే సమే ఇత్యమరః ॥ ప్రక్షీణతారుణ్యపణ్యాంగనాంగవత్ - వృద్ధవేశ్యావయవవదిత్యుపమా ॥ ప్రయాతసౌభాగ్యోఽపగతరామణీయకః ప్రపాసన్నివేశః పానీయశాలికా సంస్థానం యస్మిన్ స తథోక్తః ॥ విటానాం - పాంథానాం చానపేక్షితత్వాత్ప్రసాధనాభావేన వృద్ధాంగనాంగానాం ప్రపాసన్నివేశానాం చ అపగతరామణీయకత్వం ద్రష్టవ్యం ॥ ని ॥ ప్రపా పానీయశాలికేత్యమరః + ఘుణథేకవిధానం ॥ తాలవృన్తానాం - వ్యజనానాం, విశ్రాంతికాలో విశ్రమసమయః ॥ విశ్రాంతికర ఇతి పాఠే విశ్రమసంపాదక ఇత్యర్థః ॥ గ్రీష్మర్తావితస్తతో వ్యజనవ్యాధూననజనితజన సందసంభవాదితి భావః ॥ ని ॥ వ్యజనం తాలవృన్తకమిత్యమరః ॥ కామినీనాం - తరుణీనాం, స్తనభరః - కుచభార ఏవ, గిరిదుర్గసీమా - గిరిదుర్గస్థానం తత్ర నిర్భయం - నిరాతంకం యథా తథా నిలీనో నిగూఢతయా ప్రవర్తమానో నిదాఘభావః ఊష్మా యస్మిన్ స తథోక్తః * కూపోదకం వటచ్ఛాయా తాంబూలం తరుణీస్తనౌ । శీతకాలే భవేదుష్ణముష్ణకాలే తు శీతలమిత్యుక్తేః తదానీం కామినీకుచభరేషు అత్యంతౌష్ణ్యస్య విద్యమానత్వాత్ ॥ ఇయముత్ప్రేక్షాగర్భా రూపకసంకీర్ణా ॥ ఏతేన హేమంతనిదాఘయోః జేతృజేతవ్యభావో వ్యజ్యతే ॥ ని ॥ నిదాఘో గ్రీష్మకాలే స్యాదుష్ణ స్వేదాంబునోరపి । భవస్తత్త్వస్వభావాభిప్రాయచేష్టాత్మజన్మస్వితివిశ్వప్రకాశామరౌ ॥ దివాభీతవృత్తస్య - దివాభీష

వ్రాతస్యాప్యనతిభయంకరదివాకరశ్చకోరనికరస్యాప్యనతిక్షేమంకరసు
ధాకరః కాదంబకదంబస్యాప్యనతిప్రియంకరః కమలాకరః కృతకరయుగ
ళస్వస్తికబంధనతయా నీహారాతంకశంకయా హృదయకమలమివ గో
పాయంతమశ్రాంతదంతవీణావ్యాపారేణ వేపమానాధరపుటతయా శీ

ని భయశీలస్య, ఘూకనికరస్యాపి ॥ ని ॥ దివాంధః కౌశికో ఘూక ఇ
త్యమరః॥ అనతిభయంకరః-మందప్రకాశత్వాదీషద్భయంకరః దివాకరః
సూర్యః యస్మిన్ సః ॥ + మేఘర్తిభయేషు కృఞః ఇతి ఖచి అరుర్ద్విషది
త్యాదినా ముమాగమః ॥ చకోరనికరస్యాపి చంద్రికాపాయిపక్షివిశేష
నివహస్యాపి ॥ ని ॥ చకోరశ్చంద్రికాపాయీత్యభిధానాత్ ॥ అనతి
క్షేమంకరః నీహారావరణేన మందరశ్మిత్వాదీషత్తృప్తికరః సుధాకరశ్చ
న్ద్రః యస్మిన్ సః + క్షేమప్రియమద్రేఽణ్చేతి ఖచి ముమాగమః ॥ కాదం
బకదమ్బస్యాపి-కలహంసనికురుంబస్యాపి ॥ ని ॥ కాదమ్బః కలహం
సస్స్యాదిత్యమరః ॥ అనతిప్రియంకరాః పద్మోల్లాసహైన్యాదీషత్ప్రీ
తిజనకాః, కమలాకరాస్సరాంసి యస్మిన్ సః + ప్రియంకరేత్యత్ర పూ
ర్వవత్ ఖచ్ప్రత్యయముమాగమౌ ॥ తథా కరయుగళస్య-హస్తయుగ్మస్య,
స్వస్తికః స్వస్తికాకారస్సన్నివేశవిశేషః ॥ వ్యత్యాసస్థాపనం స్వస్తికశ
బ్దార్థః ॥ తద్రూపం యద్బంధనం తత్ కృతం శీతబాధానివర్తకవస
నకమ్బళాద్యాచ్ఛాదనాభావాదురసి విరచితో యేన స తథోక్తః ॥ శీ
తబాధయా వ్యత్యస్తహస్తాచ్ఛాదితోరస్థల ఇత్యర్థః ॥ తస్య భావస్త
త్తా తయా హేతునా నీహారాతంకాత్తుహినోపద్రవాత్ యా శంకా
భీతిః తయా ॥ ని ॥ శంకావితర్కభయయోరితి యాదవః ॥ హృదయక
మలం-హృత్పద్మం, గోపాయంతం-రక్షంతమివేత్యుత్ప్రేక్షా + గుపూ
ధూపవిచ్ఛిపణిపనిభ్య ఆయ ఇత్యాయప్రత్యయః ॥ దంతా ఏవ వీణా-వల్లకీ
వాద్యవిశేషః ॥ శైత్యజనితకంపవశేన ధ్వననశీలత్వాత్ అశ్రాంతం ని
రంతరం యో దంతవీణావ్యాపారః చలనరూపక్రియావిశేషః ॥ తేనవే

తికాపిశాపిశాచికానిహారణాయ నిపుణం మంత్రజపమివ కుర్వంతమవిరళ పులకపాళీకబళితకళేబరతయా సకరుణవిధివితీర్ణరోమకంబలకృతాంగరక్షమివ భిక్షామటంతం దుర్గతవర్గం నిర్ఘృణా కదాచిదపి కమలా నాలోకితవతీతి తస్యై సాసూయేవ తదీయావాసతామరసం సపమానాధరపుటతయా-కమ్పమానాధరోష్ఠతయా హేతునా, శీతికాయాః-శైత్యబాధాయా ఏవ పిశాచికాయాః నిర్వారణాయ తాం నిరాకర్తుముచ్చాటయితుమిత్యర్థః ॥ నిపుణం-సమర్థం, మంత్రజపం-మంత్రోచ్చారణం, కుర్వంతమివేత్యుత్ప్రేక్షా ॥ అవిరళపులకపాళ్యాసాంద్రరోమాంచపంక్త్యా కబళితం గ్రస్తం ఆచ్ఛాదితమితియావత్ ॥ కళేబరం-శరీరం, యస్యతత్తయా హేతునా సకరుణేన దయాళునా విధినా-బ్రహ్మణా, వితీర్ణం-దత్తం, యద్రోమకమ్బలం-తనూరుహరూపకంబలం తేన కృతాంగరక్షం-విరచితాంగసంగోపనమివస్థితమిత్యుత్ప్రేక్షాణాం తిసృణాం సంసృష్టిః ॥ భిక్షామటంతం-భిక్షాచరణతత్పరం, దుర్గతవర్గం-దరిద్రసమూహం ॥ ని ॥ దరిద్రోదుర్గతోపిన ఇత్యమరః ॥ నిర్ఘృణా-నిష్కరుణా ॥ ని ॥ కారుణ్యంకరుణాఘృణేత్యమరః ॥ కమలం లీలాపద్మం అస్యాః అస్తీతికమలా-లక్ష్మీః + అర్శఆద్యచ్ప్రత్యయః ॥ ని ॥ లక్ష్మీఃపద్మాలయాపద్మాకమలాశ్రీర్హరిప్రియేత్యమరః ॥-నాలోకితవతీ-నదృష్టవతీ, కరుణాకటాక్షవీక్షణేన తస్య ధన్యతాం నాపాదితవతీత్యర్థః + నఞర్థస్యనశబ్దస్యసుప్సుపేతిసమాసః ॥ అథవా అలోకితవతీనభవతీత్యర్థః + అస్తిర్భవంతిపరోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీతిభాష్యకారవచనాత్ ॥ భవంతీతిలటః పూర్వాచార్యాణాంసంజ్ఞా॥ఇతిమత్వేతిశేషః ॥ తస్యై కమలాయై తస్యాం కమలాయామిత్యర్థః + క్రుధద్రుహేర్ష్యాసూయార్థానాం యంప్రతికోపఇతిచతుర్థీ ॥ సాసూయస్సేర్ష్యస్సన్నివేత్యుత్ప్రేక్షా ॥ సపత్రకోశం-సపర్ణకుట్మలం, సవాహనాధోఘంచ ॥ ని ॥ పత్రంవాహా

పత్రకోశం వినాశయన్నంగజమతంగజకరపుష్కరోత్థిత శీకరనికరా కారైరతి పరుషస్మరశరనిపాతప్రతప్తగగనాఙ్గనస్రవత్స్వేదసదృక్షైరక్షీణమహిమమహిమప్రసరైరధ్వగాంతఃకరణాని సీమన్తయన్ హేమన్తసమ

నపర్ణయోః ॥ కోశో౽స్త్రీ కుట్మలే ఖడ్గపిధానే౽ర్థౌఘదివ్యయోరిత్యుభయత్రాప్యమరః ॥ తస్యాఇదంతదీయం-కమలాసంబంధి, యద్వావాసతామరసం-నివాసపంకేరుహం ॥ ని ॥ పంకేరుహంతామరసమిత్యమరః ॥ తద్వినాశయన్విధ్వంసయన్, తత్రస్థాయాః కమలాయాః ప్రతీకారస్య దుష్కరత్వేన తదీయావాసతామరసప్రతీకారకథనాత్ప్రత్యనీకాలంకారః॥తదుక్తమ్ ॥ * బలినఃప్రతిపక్షస్యప్రతీకారే సుదుష్కరే । యస్తదీయతిరస్కారః ప్రత్యనీకంతదుచ్యతఇతి ॥ సచోక్తోత్ప్రేక్షోజ్జీవితఇతిసంకరః ॥ సపత్రకోశమితి శ్లేషస్తువిశేషః ॥ తథా అంగజః-మన్మథఏవ మతంగజః-కుంజరః ॥ ని ॥ మతంగజోగజోనాగఃకుంజరోవారణఃకరీత్యమరః ॥ తస్య కరపుష్కరేణ-హస్తాగ్రేణోత్థితః-ఉత్క్షిప్తః యశ్శీకరనికరోజలబిందుసందోహః తదాకారైస్తద్రూపైరితి రూపకసంకీర్ణతాద్రూప్యోత్ప్రేక్షాగమ్యా ॥ ని ॥ పుష్కరం కరిహస్తాగ్రేవాద్యభాండముఖేజలఇత్యమరః ॥ అత్ర పుష్కరశబ్దేనైవ కరాగ్రప్రతీతేః పునః కరగ్రహణంకరికలభకర్ణావతంసాదివద్ద్రష్టవ్యం॥అతిపరుషస్మరశరనిపాతేన అత్యంతకఠోరమన్మథబాణనిపతనేన,ప్రతప్తం సంతప్తం, యద్గగనమేవ అంగనా తస్యాః అంగం-శరీరం, తస్మాత్స్రవన్- స్యందమానః, యస్స్వేదః-ఘర్మాంబుకణగణః, తత్సదృక్షైః-తత్సదృశైరిత్యుత్ప్రేక్షా ॥ అభూతోపమా॥ గగనస్యాంగస్వేదయోరప్రసిద్ధత్వాదిత్యుక్తంప్రాక్ + దృశేఃక్స ఇతిక్సప్రత్యయః॥అమూర్తస్యగగనస్యైవ స్మరశరసంతప్తత్వే కిముతాన్యస్యేత్యాశ్చర్యమితిభావః॥అక్షీణమహిమమహిమప్రసరైః-అవిచ్ఛిన్నవైభవతుషారాసారైః, అధ్వగాంతఃకరణాని-పాంథహృదయాని, సీమంతయన్విదారయన్, హేమంతస

యస్సముదజృభత ॥ ౩౦ ॥ ప ॥ యత్రకాంతానపశ్యంతి క్లాంతా విర
హావహ్నినా । నిశావసానవేలాంచ వెలాంచవ్యసనామ్బుధేః ॥ ౩౦ ॥
గ ॥ తత్ర పర్ణశాలామధ్యమధ్యాసీనం లక్ష్మణాగ్రజముపససాదశూ
ర్పణఖా ॥ ౩౨ ॥ ప ॥ తస్మిన్నుజ్జృమ్భిశ్లేష్మ స్తనతటదయితాహీన

మయః-హేమంతకాలః, సముదజృంభత-విజృంభితో భూత్ ॥ ౩౦ ॥
యత్రేతి॥యత్ర-యస్మిన్ హేమంతే, విరహావహ్నినా-ప్రియవియోగా
గ్నినా, క్లాంతా-నిపీడితాః, కాంతాః-స్త్రియః, నిశావసానవేలాం-
రజనీవిరామకాలం, వ్యసనాంబుధేః-దుఃఖసాగరస్య, వేలాం-కూలం
చ, నపశ్యంతి దుస్సహవిరహవేదనావశాత్ తయోస్తథాఅనవధికత్వే
నప్రతీయమానత్వాదితిభావః ॥ వి ॥ అబ్ధ్యంబువికృతౌ వేలాకాలమ
ర్యాదయోరపీత్యమరః ॥ అత్ర వెలయోరుభయోరపి ప్రకృతయోరేవా
దర్శనక్రియారూపధర్మసామ్యేనౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవల
ప్రకృతగోచరాతుల్యయోగితా ॥ ౩౦ ॥ —తత్రేతి ॥ తత్ర-హేమంతే
శూర్పంశోణితభాజనం నఖవిభూషణఇతిధాతోః కః శూర్పేణశోణిత
భాజనేన యజ్ఞాదిసత్క్రియాః నఖయతిదూషయతీతిశూర్పణఖా॥య
ద్వాశూర్పాకారాణి నఖానియస్యాస్సా శూర్పణఖానామరాక్షసీ
రావణస్వసా + పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగఇతిణత్వం ॥ నఖముఖా
త్సంజ్ఞాయామితినజీప్ ॥ పర్ణశాలామధ్యం తన్మధ్యఇత్యర్థః + అధి
శీజ్స్థాసాంకర్మేతికర్మత్వం ॥ అధ్యాసీనమధిష్ఠితం + ఈదాసఇతీకా
రః ॥ లక్ష్మణాగ్రజం రామముపససాద-ప్రాప, కామాతురతయేతిభా
వః ॥ భావికార్యకరణదక్షత్వాల్లక్ష్మణగ్రహణం ద్రష్టవ్యమ్ ॥ ౩౨ ॥
తస్మిన్నితి ॥ ప్రలయాదాగతం ప్రాలేయం + తతఆగతఇత్యణ్ * కే
కయమిత్రయుప్రలయానాంయాదేరియఇతియశబ్దస్యఇయాదేశః ॥ప్రా
లేయధారాభిర్నీహారాసారైః, కవచితః-ఆవేష్టితః, గగనాభోగో-గ
గనవిస్తారః, దిక్చక్రవాళం దిఙ్మండలంచ యేనతస్మిన్ తథోక్తే ॥ వి ॥

సంహారకాలే కాలే ప్రాలేయధారాకవచితగగనాభోగదిక్చక్రవాళే॥
కామాన్ధా రాక్షసీసాపతిమతిమతనోన్మైథిలీప్రాణనాథే లక్ష్మీలీలారవిన్దే

చక్రవాళంతుమండలమిత్యమరః ॥ అతఏవోజ్జృంభితోన్నం-ప్రవృద్ధో
ష్ణస్తనతటం, కుచమండలం యాసాంతాభిర్వియుక్తాభిర్వధూభిః హీనా
విహీనా వియుక్తావిరహిణ్యఇత్యర్థః ॥ తేషాం సంహారకాలే ప్రాలేయ
కాలే- అథవా తేషాం సంహారే సంహరణక్రియాయాం కాలే కృతాం
తరూపే ॥ ని ॥ కృతాంతానేహసోఃకాలఇత్యమరః * హసంతీంచహ
సంతీంచ హసంతీంవామలోచనామ్ । హేమంతే యేనసేవంతే తేన
రాద్దైవవంచితా ఇతి వచనాత్ విరహిజనమారకఇత్యర్థః ॥ తస్మి
న్కాలే-హేమంతసమయే, కామేనాంధావివేకదృష్టిహీనేత్యర్థః ॥
సా పూర్వోక్తారాక్షసీ శూర్పణఖా + జాతేరస్త్రీవిషయాదయోప
ధాదితిఙీష్ ॥ లక్ష్మ్యాః లీలారవిందే-విహారపద్మే, లీలయా కరధృతక
మలేవా ॥ నవపిశితధియం-నూతనమాంసబుద్ధిం, తన్వతీ-కుర్వతీ, తా
దృగ్భ్రాన్తిం ప్రాప్నువతీత్యర్థః ॥ ని ॥ పిశితంతరసంమాంసమిత్య
మరః ॥ నవగ్రహణం జిఘృక్షోత్పాదనార్థమిత్యవగన్తవ్యమ్ ॥ శ్యే
నికేవశ్యేనాంగనేవ వర్తమానాసతీతి శేషః ॥ శ్యేనో గృధ్రజాతీయఃక
పింజలాదిక్షుద్రఖగగ్రాహీ పక్షివిశేషః + జాతేరస్త్రీత్యాదినాఙీష్ ॥
తతః స్వార్థేకః ॥ కేణఇతిహ్రస్వః ॥ మైథిలీప్రాణనాథే-సీతావల్ల
భే, శ్రీరామే ఏతేనాస్య సమ్భోగార్థం ప్రత్యంతరాత్యన్తాభావ
స్సూచ్యతే ॥ పతిమతిం-పతిరయంమేభూయాదితిబుద్ధిమతనోత్-అక
రోత్, పతిత్వేనావృణోదిత్యర్థః ॥ శ్యేనికాలీలారవిందే మాంసబు
ద్ధిమివ శూర్పణఖాపి శ్రీరామే ప్రియతమబుద్ధిం చకారేత్యర్థః ॥
అథవా రాక్షసీ శ్యేనికాలక్ష్మీలీలారవిందే నవపిశితధియమివ మైథిలీ
ప్రాణనాథే పతిమతిం తన్వతీ విదధానాసతీ, అతనోత్ప్రణయమితి శే
షః ॥ త్వం మే పతిర్భవేతి శ్రీరామమవృణోదిత్యర్థః ॥ ఉపమాలం

నవపిశితధియం తన్వతీ శ్యేనికేవ ॥ 33 ॥ ౫ ॥ తతస్తేన జానకీజానిరితి జానీహి జనమిమం సుమానుజమతిమనుజభుజబలమబలావియుక్తం యుక్తజాగరః ॥ స చాంతరవిందదే శ్యేనికాయాః పిశితభ్రాన్త్యుదయకథనాద్భ్రాన్తిమతాంగేసః సంకీర్త్యతే ॥ స్రగ్ధరావృత్తమ్ ॥ లక్షణంతూక్తమ్ ॥ 33 ॥ —తత ఇతి ॥ తతః-పతిత్వేనవరణానన్తరం, ఇమమేనం జనం మామిత్యర్థః ॥ తస్యాఖండితమహిమాతిశయద్యోతనార్థమిదంశబ్దేన నిర్దేశః ॥ జానకీ-జనకమహారాజపుత్రీ, జాయాయస్యజానకీజానిః సీతాపతిః + జాయాయా నిఙితి నిఙాదేశః ॥ ఈదృక్సౌభాగ్యశాలినీ మహాకులప్రసూతేయం సన్నిహితా మమ భార్యా నిసర్గతోహం చైకపత్నీవ్రతశీలః తస్మాన్మమ త్వయావరణమయుక్తమితిభావః ॥ ఇతి జానీహి జానకీపతిమవబుధ్యస్వేతి (ప్రా)తీతికోర్థః ॥ పరమార్థస్తు దశరథనందనరూపేణ జనానాం జనం దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనార్థం రాజపుత్రత్వేనావతీర్ణమిత్యర్థః ॥ ఇమం మాంజానీహి సీతారూపిణ్యాలక్ష్మ్యాః పతిః శ్రీమహావిష్ణుః ॥ తథాచ రాక్షససంహర్తుర్విష్ణోః నరాక్షసీవరణం యుక్తమితిభావః ॥ ఇతి జానీహి ॥ తతఃకిమిత్యాశంక్యాహ * గురుణాపిసమం హాస్యం కర్తవ్యం కుటిలం వినేత్యాది న్యాయేన భ్రాతృవిషయకమపి పరిహాసం ప్రయోజయన్ రామో లక్ష్మణవిషయత్వేన ప్రవృత్త్యాభాసప్రత్యాయకైః తాత్పర్యేణనివృత్తిప్రతిపాదకైః శ్లిష్టశబ్దైః ప్రలోభనార్థముత్తరమనుభాషతే ॥ సుమేత్యాదినా ॥ సుమానుజం-సోదరం, నతు యంకంచన ॥ సౌశీల్యసౌన్దర్యాదిభిర్మత్తుల్యమిత్యర్థః ॥ మనుజాతిక్రాన్తమతిమనుజమ్ + అత్యాదయఃక్రాన్తాద్యర్థే ద్వితీయయేతి సమాసః ॥ తద్భుజబలంయస్యతం అమానుషబాహుపరాక్రమశాలినమిత్యర్థః ॥ అబలావియుక్తమనూఢభార్యమసన్నిహితభార్యంవా అతోభార్యాపేక్షిణమిత్యర్థః ॥ సాచ త్వమేవ భవిష్యసీతి భావః ॥ ఈదృశం లక్ష్మణమాశ్రయితుం భార్యాత్వేనానువర్తితుం త్వమ

మాశ్రయితుం తవేతి ప్రత్యాఖ్యాతా రామేణ సా సౌమిత్రిముపేత్య యథామనీషితమభాషత ॥౩౪॥ తేనాపి భద్రే తస్యార్యస్య దాసోఽహం దాసభార్యాపదమనార్యం నను నార్యాః కులజాతాయాస్తస్మాత్తమేవ

యుక్తమనురూపమితి పరిహాసానుకూలః ప్రాశితికార్థః॥ అన్తరాశయస్తు మమానుజం ధర్మశీలత్వాదినా మత్సబ్రహ్మచారిణమిత్యర్థః॥ అతిమనుజః పురుషోత్తమో విష్ణురితియావత్ ॥ తస్యైవ భుజబలంయస్యతం విష్ణుతుల్యపరాక్రమమిత్యర్థః ॥ అబలావియుక్తం-పరదారపరిగ్రహాదిశూన్యం, ఏకపత్నీవ్రతమిత్యర్థః॥ ఆశ్రయితుం యుక్తమితి కాకుః ॥ నయుక్తమిత్యర్థః ॥ ఇత్యనేనప్రకారేణ రామేణ ప్రత్యాఖ్యాతా-ప్రత్యుక్తా, నిరాకృతావా శూర్పణఖా ॥సౌమిత్రిముపేత్య తాత్పర్యానభిజ్ఞతయా శ్రీరామవచనం స్వానుకూలమేవమన్వానామన్దబుద్ధిరియం లక్ష్మణసమీపంగత్వేత్యర్థః ॥మనీషితమనతిక్రమ్య యథామనీషితం యావదభిలాషమిత్యర్థః ॥ అభాషత మాం పరిగృహాణేత్యవోచత +యథాఽసాదృశ్యఇత్యవ్యయీభావః॥ని॥యథాసాదృశ్యవీప్సార్థపదార్థానతివృత్తిష్విత్యభిధానాత్ ॥ ౩౪ ॥ —తతః, కింజాతమిత్యతఆహ ॥ తేనేతి ॥ భద్రే-హేకల్యాణి, ఆర్యస్య-శ్రేష్ఠస్య తస్య శ్రీరామస్య యస్త్వయా ప్రథమం వృతస్తస్యేత్యర్థః ॥ అహం దాసోభృత్యః, అతః కులజాతాయాస్సత్కులప్రసూతాయాః ఆర్యాయా ఇతియావత్ ॥ నార్యాః-వధ్వాః ॥ ని ॥ నారీసీమన్తినీవధూరిత్యమరః ॥ దాసభార్యాపదం-భృత్యభార్యాస్థానం, తథాభూతత్వమిత్యర్థః ॥ని॥ పదంవ్యవసితిత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తుష్విత్యమరః ॥ అనార్యంనను-అయుక్తంఖలు, దాసభార్యాభూత్వా దాసీభావం గంతుమసాంప్రతమిత్యర్థః ॥ తస్మాత్కారణాత్తమార్యంశ్రీరామమేవ భజేథాః-ప్రాప్నుయాః, ఆర్యాయా ఆర్యభజనంయుక్తమిత్యక్షరార్థః॥ వాస్తవార్థస్తువిరుద్ధలక్షణయా అపహ్నవేన హేభద్రే

భజేథాః ॥ ౩౪ ॥ కించక్రూరసత్త్వభయానకకాననసంచారాచతురాం విదేహరాజపుత్రీం విహాయ తత్రభవతీం భవతీమేవాసౌ పరిగ్రహీష్య

అమంగళే, కుజవాసరే అమంగళే మంగళశబ్దప్రయోగవత్ అభద్రే జాతే సర్వంభద్రం జాతమిత్యాదిప్రయోగవచ్చద్రష్టవ్యమ్ ॥ ఆర్యస్య శ్రేష్ఠస్య, శ్రీరామస్య భార్యాత్వమేవ భవిష్యసీతిభావః ॥ ఈదృశం లక్ష్మణమాశ్రయితుం భార్యాత్వేనానువర్తితుం తవాయుక్తమననురూపమితి పరిహాసానుకూలః ప్రతీతికోఽర్థః: సర్వసుపర్వసార్వభౌమస్య తస్య ప్రసిద్ధస్య శ్రీమహావిష్ణురూపిణోఽహం దాసః భక్తః శ్రీవిష్ణురూపశ్రీరామభక్తత్వేన అత్యంతపావనఇత్యర్థః ॥ అతః కులజాతాయాః నార్యాః భవత్యాః దాసస్య శ్రీవిష్ణుభక్తస్య భార్యాయాః యత్పదం తద్వరణమయుక్తం ॥ శున్యాః ఆందోళికారోహణవాంఛావదిత్యర్థః ॥ తస్మాత్త్వం విష్ణురూపం రామమేవ భజేథాః శరణంగచ్ఛేః, యతఈదృగపకారిణీ త్వం ముక్తాభవిష్యసీత్యర్థః ॥౩౪

అథ గురుణాపిసమంహాస్యమిత్యాదిన్యాయేన లక్ష్మణః శ్రీరామే సీతాయామపి పరిహాసం ప్రయుఙ్క్తే ॥ కించేత్యాదినా ॥ క్రూరసత్త్వైః వ్యాఘ్రాదిభిశ్శ్వాపదైః భయానకే-భయంకరే, కాననే సంచారాచతురాం-సంచరణాశక్తాం, భీతామిత్యర్థః ॥ యద్వా సంచారేణాచతురాం-విహ్వలాం ఖిన్నాం ఉభయథాపివనవాసప్రతిబంధకీభూతామిత్యర్థః ॥ విదేహరాజపుత్రీం నతు సదేహరాజపుత్రీం అతఏవ కృశాంగీమిత్యర్థః ॥ అనుదరాకన్యా అలవణాయవాగూరిత్యాదిభాష్యకారవచనాదీషదర్థవాచిననఞర్థకోఽయంవిశబ్దః అవ్యయానామనేకార్థత్వాత్ ॥ విదేహశబ్దోఽయంరాజవిశేషణం రాజపుత్రీవిశేషణంవా॥త్వంతు నోక్తవిశేషణవిశిష్టేతిభావః ॥ ఈదృశీం సీతామవహాయ-త్యక్త్వా, తత్రభవతీం-పూజ్యాం, భవతీం త్వామేవేత్యర్థః ॥

+ ఇతరాభ్యోఽపి దృశ్యతఇతి (ప్రాగ్దిశీయత్రల్ప్రత్యయః సుప్సుపె

తేతి లక్ష్మణేనాభిహితా వీతమతిస్సా హితమితి తదీయం వచనమమనుత॥

వ ॥ దశరథాత్మజయుగ్మనిరీక్షణక్షణసమాకులబుద్ధిరియం దధౌ। ఉభయ

ఇతి సమాసః ॥ ఉగితశ్చేతి జీప్ ॥ ని ॥ త్రిషు తల్పే భవానూన్ప్వాఙ్యస్త్రనైవా

త్రభవాన్ పీతి యాదవః ॥ అసౌ రామః పరిగ్రహీష్యతి-స్వీకరిష్య

తీతి (ప్రా) తీతికో౽ర్థః ॥ వస్తుతస్తు ఇతిమిష్టత్వాపదవిశిష్టకాననసంచారే

ణాచతురాం పీడితాం సుకుమారీమిత్యర్థః॥యద్వాలత్సంచారేభీరుమి

త్యర్థః॥భీరుత్వస్యైవ కులస్త్రీధర్మత్వాదితి భావః॥ విదేహరాజపుత్రీం-

జనకమహారాజకన్యకాం, మహాకులప్రసూతాం విశిష్టదేహరాజపుత్రీం

చ, అతఏవ తత్రభవతీం బహుమాననీయాం సీతాం వే తాదృక్సకలగుణ

సంపన్నత్వేనాపరిత్యాగార్హామిత్యర్థః॥ విహాయ కఠోరహృదయాం

కులవధూధర్మపరిత్యాగేన ఆతతాయిన్యా కాననస్వైరసంచారతత్ప

రాం రాక్షసీత్వేనాకులజాతాం వికృతాకారాంచ అతఏవ తత్రభవతీం

విరుద్ధలక్షణయా అపూజ్యాం పరిత్యాగార్హాం త్వాం పరిగ్రహీష్యతీ

తి కాకుః ॥ నపరిగ్రహీష్యత్యేవేత్యర్థః ॥ ఇత్యేవంప్రకారేణ తేన ల

క్ష్మణేనాభిహితా ప్రత్యుక్తాసతీ వీతమతిః పరిహాసాశయానభిజ్ఞతయా

నష్టబుద్ధిస్సా శూర్పణఖా తదీయం లక్ష్మణోక్తం వచనం హితమనుకూల

మితి అమనుత-అబుధ్యత, తత్ర వీతమతిపదార్థస్య విశేషణగత్యా

మననశబ్దార్థం ప్రతి హేతుత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమల

ఙ్కారః ॥ ౩౬ ॥ —తతస్సా కిమకరోదిత్యత ఆహ ॥ దశరథేతి ॥ ద

శరథాత్మజయుగ్మస్య రామలక్ష్మణయోః నిరీక్షణక్షణేన దర్శనోత్సవేన

దర్శనావ్యవహితకాలేనవా సమాకులా ససంభ్రమాబుద్ధిర్యస్యాస్సా అ

నయోః కతరం భజామీతి దోలాయమానమానసేత్యర్థః॥ ని ॥ నిర్వ్యా

పారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణ ఇత్యమరః ॥ ఇయం శూర్పణఖా ఉ

భేచ తే కూలేచ ఉభయకూలే+ అతో౽భ్రాదుదాత్తా నిత్యమితి పృథక్సూ

త్రకరణాదేవ నిత్యత్వసిద్ధౌ పునర్నిత్యగ్రహణసామర్థ్యాద్వృత్తి

కూలసమస్థితశాద్వలభూమగతాగతభిన్నగవీదశామ్ ॥ ౩౭ ॥ వృషస్యంతీవృషస్కంధం రాఘవం రావణానుజా । భూయిష్ఠప్రణఖాభేదేతూ విషయే ఉభశబ్దస్థానే ఉభయశబ్దప్రయోగపి సాధురిత్యభిసంధేయం యథాహ కైయటః ॥ అభ్రిధానమదాత్తాన్నిత్యమితినిత్యగ్రహణస్యే దం ప్రయోజనం వృత్తివిషయే ఉభశబ్దప్రయోగో మాభూత్ ॥ ఉభయశబ్దస్యైవ యథాస్యాదిత్యుభయపుత్రఇత్యాదిభవతీతి ॥ ఏతద్వ్యాఖ్యాతం మదీయశృంగారనాటకే ॥ తయోః పూర్వోక్తనదీతీరయోస్సమం తుల్యం యథాతథా స్థితౌ శాద్వలౌ శష్పశ్యామదేశౌ శాద్వాశ్శష్పాణ్యేనయోదేశయోస్సంతీతి శాద్వలావితివిగ్రహః ॥ ని ॥ శాద్వలశ్శాదహరితఇత్యమరః ॥ శాదఃకర్దమశష్పయోరితివిశ్వశ్చ + నడశాదాడ్వలజితివలచ్ప్రత్యయః ॥ తయోర్భ్రమః పర్యాప్తా గచ్ఛామితి చిత్తసంభ్రమః ॥ తేనహేతునా గతాగతాభ్యాం-యాతాయాతాభ్యాం, భిన్నా-భేదం(ప్రా)ప్తాయా గౌః-ధేనుఃభిన్నగవీ+గోరతద్ధితలుకీతిసమాసాంతష్టచ్ టిత్వాత్ జీప్॥తస్యా దశామవస్థాంయమా-ధృతవతీ ॥ ని ॥ దశావర్త్తావవస్థాయామితివిశ్వః ॥ రామలక్ష్మణయోరన్యతరప్రాప్త్యాశాందోళనేన పరమఖిద్యతేత్యర్థః ॥ అ(త్రా)న్యధర్మస్యాన్యత్రా సంభవాత్తత్సదృశీం దశామితిసాదృశ్యాక్షేపాదసంభవద్వస్తుసంబంధరూపానిదర్శనాలంకారః ॥ తదుక్తమ్ ॥ * అసంభవద్వస్తుయోగాదుపమానోపమేయయోః । ప్రతిబింబక్రియాగమ్యాయత్రసాస్యాన్నిదర్శనేతిలక్షణాత్ ॥ ఉభయకూలసముత్థితేతిపాఠే ఉభయకూలయోఃసముత్థితఉత్పన్నౌ యౌశాద్వలభ్రమఇత్యన్వయః ॥ ౩౭ ॥—వృషస్యంతీతి ॥ వృషః పుమాన్ ॥ ని ॥ వృషస్స్యాద్వాసవేధర్మే సౌరభేయేచశుక్లజే॥ పుంరాశిభేదయోశ్శృంగ్యాం మూషికశ్రేష్ఠయోరపీతివిశ్వః ॥ వృషం పురుషమాత్మనఃఇచ్ఛతీతి వృషస్యంతీ కాముకీ ॥ ని ॥ వృషస్యంతీతుకాముకీత్యమరః ॥ + సుపఆత్మనఃక్యజితిక్యచ్ ॥ అశ్వక్షీరవృషలవణా

ర్ప్రకారాతిబాధితా ॥ ౩౭ ॥ ౫ ॥ తదను జనకదుహితురనితరయువతి
యోగ్యభాగ్యం రామస్య రూపరామణీయకంచ నిరూప్య పునరియ
మేవమచింతయత్ ॥ ౩౮ ॥ ౬ ॥ లావణ్యాంబునిధేరముష్య దయితా

నామాత్మప్రీత్యా కృచిత్యసుగాగమః ॥ అశ్వవృషయోర్మైథునేచ్ఛా
యామితివక్తవ్యమిత్యర్థనియమః॥ తతఃశతృప్రత్యయః॥ ఉగితశ్చేతిజీ
ప్॥ రావణానుజా-రావణస్వసా, శూర్పణఖా-శూర్పకర్ణంబరాపరనా
మాకశ్చిదసురః ॥ తస్యారాతిర్మదనస్తేనబాధితాపీడితాసతీ।జగన్మోహన
దివ్యమంగళవిగ్రహశ్రీరామదర్శనజనితమదనాతురాసతీత్యర్థః॥వృ
షస్య వృషభస్య స్కంధావివస్కంధౌ భుజశీర్షేయస్యతం, స్కం
ధౌన్నత్యస్య మహాపురుషలక్షణత్వాదితిభావః॥ రాఘవం-శ్రీరామం
భూయః-పునరపి, భేజే-ప్రాప ॥ ౩౭ ॥ —తదన్వితి ॥ తదను-భజ
నానంతరమియం శూర్పణఖా జనకదుహితుర్జానక్యాస్సంబంధి అని
తరయువతియోగ్యం-అనన్యవధూసాధారణం, భాగ్యం శ్రీరామపత్ని
త్వరూపం భాగధేయం, తథా రామస్య రూపరామణీయకం-ఆకార
సౌందర్యంచ ॥ ని ॥ రూపంస్వభావేసౌందర్యే ఆకారశ్లోకయోరపీతి
విశ్వః + యోపధాద్గురూపోత్తమాద్వుఞ్ ॥ యద్వా కుండలముక్తా
హారనూపురాంగదాదిచతుర్విధభూషణాభావేపి భూషితవదవభాస
మానఆకారవిశేషోరూపం ॥ తదుక్తంభావప్రకాశే ॥* ఆవేధ్యారో
ప్యనిక్షేప్యబంధనీయైరభూషితమ్ । యద్భూషితమివాభాతితద్రూప
మితికథ్యతఇతి ॥ అంగాన్యభూషితాన్యేవ ప్రేక్షణీయైర్విభూషణైః ।
యేనభూషితవద్భాంతితద్రూపమితికథ్యతఇతిభూపాలశ్చ॥తస్యరామ
ణీయకంరమణీయత్వంచ,నిరూప్య-నిర్వర్ణ్య,పునశ్శబ్దోవాక్యాలంకా
రే ॥ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారేణాచింతయత్-చింతితవతీ ॥ ౩౮ ॥—త
త్ప్రకారమేవాహ ॥ లావణ్యేతి ॥అస్మదన్వయగురోరస్మత్కులశ్రేష్ఠ
స్య అస్మత్కులకూటస్థస్య పులస్త్యస్యేత్యర్థః ॥ ని ॥గురుస్తుగీష్ప

మనామిమైనంజనం కస్మాన్నాసృజదస్మదన్వయగురోరుత్పత్తిభూః పద్మభూః । ఆస్తామేతదరణ్యవాసరసికే హాకష్టమస్మిన్నిమాంకాంతిం కాననచంద్రికాసమదశాం కింనిర్మమేనిర్మమె ॥ ౪౦ ॥

తాశ్శ్రేష్ఠ ఇతి విశ్వః ॥ ఉత్పత్తిభూర్జన్మస్థానం సాక్షాజ్జనక ఇతి యావత్ ॥ తథాచాస్మత్ప్రపితామహత్వేనాస్మాకం హితాచరణతత్పరేణ భవితవ్యమితిభావః ॥ పద్మభూర్బ్రహ్మా లవణైవలావణ్యం కాంతివిశేషః ॥ + చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థే ష్యఞ్ప్రత్యయః ॥ ని ॥ లవణోరసరక్షోబ్ధిభేదెషులవణారుచీతి విశ్వః ॥ యద్వా ముక్తాఫలెషుచ్ఛాయాయాస్తరళత్వమివాంతరా। ప్రతిభాతియదంగేషుతల్లావణ్యమిహోచ్యత ఇతిభూపాలః॥ తస్యాంబునిధేః అపరిచ్ఛిన్నలావణ్యసంపన్నస్యేత్యర్థః ॥ అముష్య శ్రీరామస్య దయితాం భార్యామేనాం సీతామివ ఏనంజనంమామిత్యర్థః ॥ కస్మాద్ధేతోః నాసృజత్-నసృష్టవాన్, ప్రపితామహత్వరూపసంబంధాదిత్థమేవ స్రష్టవ్యా॥ తథామామకాంగం నసృష్టవాన్ కుహకోవిధాతేత్యర్థః ॥ ఏవంచేదియమివాహమప్యస్య లావణ్యాంభోధేః భార్యాభూత్వా ధన్యతాం ప్రాప్నుయామితిభావః ॥ కిమనయా అకాండచింతయేతి స్వమనసి స్వయమెవనిషెధతి ॥ ఆస్తామితి ॥ ఏతత్సృజనవిషయకచింతనమాస్తాం-తిష్ఠతుగతజలసేతుబంధనప్రాయేణానేన కిమిత్యర్థః ॥ కింత్వరణ్యవాసరసికె వనవాసతత్పరె, రాజ్యశ్రీసంభోగాదినిస్పృహ ఇత్యర్థః + అతఇనితనావితిరసశబ్దాన్మత్వర్థీయఠన్ప్రత్యయః ॥ కుతః॥నిర్మమేమమేత్యేతద్విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం ॥ మమతావర్జాంఛితాదప్రిహితోనిర్మమః తస్మిన్వైరాగ్యసంపన్న ఇత్యర్థః ॥ అస్మిన్ శ్రీరామే కాననచంద్రికాసమదశా మరణ్యచంద్రికాప్రాయాముపభోగానుపయోగితయా నిష్ఫలామిత్యర్థః ॥ ఇమామేతాదృశీం కాంతిం లావణ్యసంపత్తిం, కిం కిమర్థం, నిర్మమే-నిర్మితవాన్, అరణ్యచంద్రికా

సీతామాహర్తుకామామసులభవిషయప్రార్థనోద్దామకామాంసౌమిత్రిశ్శ
స్త్రపాణిర్దశముఖభగినీంతామనార్యాంనివార్య। కామక్రోధాత్మకానామ
హమికయాప్రేంఖతామాయతానాంతస్యశబ్దావసానిలానామపరుతత

పన్నిరర్థకత్వాదీదృక్కాంతినిర్మాణమయుక్తమిత్యర్థః ॥ ప్రాయ
శఏతాదృశానుపయుక్తనిర్మాణైవాయంవిధాతేతిభావః ॥ హేతిఖేదే ॥
కష్టం బ్రహ్మణః ఏతాదృశకాంతినిర్మాణప్రయాసవైఫల్యాత్కష్టమి
త్యర్థః ॥ అథవా ఈదృక్పురుషాలాభాదాత్మనః కష్టమిత్యర్థః ఏవ
మచింతయదితి సంబంధః ॥ ౪౦ ॥ —తతః కింజాతంతత్రాహ ॥ సీ
తామితి ॥ సీతామాహర్తుం కామోయస్యాస్తాం రామలక్ష్మణకృతావ
మానజనితక్రోధాత్సీతాగ్రహణేచ్ఛయాభ్యుద్గచ్ఛంతీమిత్యర్థః+తుం
కామమనసోరపీతితుమునోమకారలోపః ॥ అసులభో దుర్లభో
యోవిషయః శ్రీరామసంభోగరూపార్థః ॥ తస్య ప్రార్థనాయాం
తత్ప్రాప్తీచ్ఛాయాముద్దామోబహుళః ॥ కామోభిలాషో యస్యా
స్తాం మూర్ఖతయాత్యన్తాలభ్యలాభాకాంక్షిణీమిత్యర్థః ॥ ని ॥ కామో
భిలాషస్తర్షశ్చేత్యమరః ॥ అతఏవానార్యాం దుర్బుద్ధిమతీం తాం పూ
ర్వోక్తాం దశముఖభగినీం-రావణానుజాం, సౌమిత్రిర్లక్ష్మణః, శస్త్రం
పాణౌయస్యసః శస్త్రపాణిః-ఖడ్గహస్తస్సన్ + సప్తమ్యుపమానే
త్యాదినా బహువ్రీహిః ॥ ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌభ
వత ఇతి వక్తవ్యాత్పాణిశబ్దస్యోత్తరనిపాతః ॥ నివార్య-నిరుధ్య, అల
భ్యవస్తువాంఛావిశేషః కామః, తదభావాన్మనః ప్రజ్వలనం క్రోధఃత
దాత్మకానాం తన యానాం, అహమధికోహమధిక ఇత్యన్యోన్యంప్ర
తియోభిమానోసావహమహమికా ॥ ని ॥ అహమహమికాతుసాస్యా
త్పరస్పరంయోభవత్యహంకార ఇత్యమరః ॥ + అహమితి విభక్తి
ప్రతిరూపకమవ్యయం నిపాతితం ॥ తస్య వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః ॥
సంజ్ఞాయాం కన్ప్రత్యయః ॥ పృషోదరాదిత్వాదితిసుభూతిచంద్రః ॥

రసా మార్గవిస్తారకృత్యం॥ ౪౧ ॥ గ॥ తతస్తస్యాం నికృత్తకర్ణనాసికాయాః కనీయస్యాః పరిభవం వదనే వచనే చ దృష్ట్వా శ్రుత్వా చ జనస్థానవర్తీ సమరముఖముఖరః ఖరశ్చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకశాఖం చతు

రయా అహమహమికయా హేతునా ప్రేంఖితానాం పరిలుఠతాం, నాసావివరయోస్సంకుచితత్వేన సంకటత్వాదితి భావః ॥ ఆయతానాం-దీర్ఘాణాం, తస్యాః శూర్పణఖాయాః శ్వాసానిలానాం నిశ్వాసమారుతానాం, తరసా-బలేన, రంహసా వా, ॥ ని ॥ తరసీ బలరంహసీ ఇత్యభిధానాత్ ॥ మార్గస్య విస్తారకృత్యం-విస్తారక్రియాం, అకురుత-కృతవాన్, సంకుచితమార్గే తద్విస్తారకృత్యస్య యుక్తత్వాదితి భావః॥ శ్రీరామాజ్ఞయా ఖడ్గేన తన్నాసికాం చిచ్ఛేదేత్యర్థః ॥ తస్యాస్తథైవ ప్రాయశ్చిత్తత్వాదితి భావః ॥ ఏతేన కర్ణచ్ఛేదోఽపి లక్ష్యతే ॥ తథా చ శ్రీరామాయణమ్ ॥ * ఇత్యుక్త్వా లక్ష్మణస్తస్యాః క్రుద్ధో రామస్య పశ్యతః । ఉద్ధృత్య ఖడ్గం చిచ్ఛేద కర్ణనాసం మహాబల ఇతి ॥ అత్ర నాసికాచ్ఛేదనరూపకారణేన ప్రస్తుతేనైవ మార్గవిస్తారరూపస్య కార్యస్య గమ్యతయా పర్యాయోక్తిరలంకారః ॥ * కారణం గమ్యతే యత్ర ప్రస్తుతాత్కార్యవర్ణనాత్ । ప్రస్తుతత్వేన సంబద్ధం తత్పర్యాయోక్తిరిష్యత ఇతి లక్షణాత్ ॥ ౪౧ ॥— తత ఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, జనస్థానం నామ దండకారణ్యమధ్యభూప్రదేశః, తత్ర వర్తితుం శీలమస్యాస్తీతి జనస్థానవర్తీ తదధిప ఇత్యర్థః + తాచ్ఛీల్యే ణినిప్రత్యయః ॥ సమరముఖే-రణాగ్రే, ముఖరః-సింహనాదాడంబరతత్పరః, రణశూర ఇత్యర్థః ॥ ఖరో నామ రాక్షసాధిపతిః, నికృత్తం-ఛిన్నం కర్ణనాసికం యస్యాస్తస్యాః తథాభూతాయాః కనీయస్యాః అనుజాయాస్తస్యాశ్శూర్పణఖాయాః పరిభవం-కర్ణనాసికాచ్ఛేదనరూపంభంగం, వదనే వచనే చ దృష్ట్వా శ్రుత్వా చ వదనే దృష్ట్వా వచనే శ్రుత్వా ఇతి యథాక్రమమన్వయాద్యథాసంఖ్యాలంకారః ॥ తదనంతరమేవ శూ

ర్దశాధ్యక్షరక్షితం రక్షోబలం రామలక్ష్మణౌజిఘృక్షుః ప్రేషయామాస ॥ ౮౨ ॥అథ దాశరథిర్నిరీక్ష్య రక్షోగణముపసర్పంతమపసర్పభూతయా శూర్పణఖయా దర్శితసరణిమరణిరివమథనాత్పూర్వమనావిష్కృతతేజః ప్రసరస్సీతారక్షణే లక్ష్మణమాదిశ్య యాతుధానవధంతథా

ర్పణఖయా తత్సమీపంగత్వా ప్రత్యక్షం స్వముఖభంగం ప్రదర్శ్య శ్రీరామలక్ష్మణకథాయాఃకథితత్వాదితిభావః ॥ వచనఇత్యత్ర + అపాదానేవక్తవ్యేవ్యధికరణవివక్షాయాంసప్తమీ॥ రామలక్ష్మణౌజిఘృక్షుఃగ్రహీతు మిచ్ఛుస్సన్ + గ్రహాస్సన్నన్తాదుప్రత్యయః ॥ చతుర్దశసంఖ్యాకాః శాఖాః వ్యూహాః విభాగాః యస్యతత్తథోక్తం॥ స్వయంచతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకరాక్షసాధిపతిత్వాదేకైకసహస్రకల్పితైకైకవ్యూహమిత్యర్థః ॥ అతఏవ చతుర్దశాధ్యక్షైః చతుర్దశసంఖ్యాకసేనానాయకైః రక్షితం-పరిపాలితం, ఏకైకవ్యూహస్యైకైకనాయకేనభావ్యత్వాదితిభావః ॥ రక్షోబలం-రాక్షససైన్యం, ప్రేషయామాస-ప్రహితవాన్ ॥ ౮౨ ॥—అథేతి ॥ అథానంతరం దాశరథిః శ్రీరామః అపసర్పభూతయాచారసమావస్థానం (ప్రా)ప్తయేత్యర్థః ॥ ని ॥ అపసర్పశ్చరఃస్పశః॥యుక్తౌక్ష్మాదావృతేభూతం(ప్రా)ణ్యతీతేసమేత్రిష్వితిచామరః ॥ శూర్పణఖయా దర్శితా-నివేదితా, సరణిర్మార్గో యస్యతం॥అతఏవఉపసర్పంతం-సమీపంప్రత్యాగచ్ఛంతం,రక్షోగణం-రాక్షససైన్యం, నిరీక్ష్య మథనాత్పూర్వమరణిరగ్నినిర్మంథనదార్వివ॥ ని ॥ యేనాపాగ్రిం తర్కనిర్మంథ్య దారుణిత్వరణిర్ద్వయోరిత్యమరః ॥ అనావిష్కృతః-అప్రకటితః, తేజః ప్రసరః ప్రభావస్ఫూర్తిరనలప్రకాశశ్చయస్యసః నిర్మంథనదారుణ్యగ్నివన్నిగూఢప్రతాపఇత్యర్థః ॥ శ్లేషసంకీర్ణోయముపమా ॥ ని ॥ తేజోఽసలేప్రభావేహ్నిజ్యోతిష్యర్చిషిరేతసీతివైజయంతీ ॥ లక్ష్మణం సీతారక్షణే ఆదిశ్యాజ్ఞాప్య స్వయమసహాయోఽపితత్వాత్తాదృక్సంకటే వధూనాంరక్షణీయత్వాచ్చేతిభావః॥ తథా

విధమకరోత్ ॥ ౪౩ ॥ యథా తపోధననిధనకరం కరనికురుంబమిదం పరుషభాషణస్పృహయాళుతాలుజాతమిదం పరదారనిరీక్షణనిరపత్రపం నేత్రబృందమిదం తాపసావసథచారణచతురం చరణయుగళమిద మితినిశితతరనిజశరశకలితనిశిచరశరీరావయవానాహృత్యాహృత్య ప్రత్యుటజం ప్రదర్శయద్భిస్తపోధనాధ్వశుద్ధిం విదధ్వమితి గృధ్రరాజనిదే

విధం తాదృక్ప్రకారం, యాతుధానవధం-రాక్షససంహారం, అకరోత్ ॥ ని ॥ యాతుధానఃపుణ్యజనఇత్యమరః ॥ ౪౩ ॥—కీదృగ్విధంరాక్షసవధమకరోదిత్యతఆహ ॥ యథేతి ॥ యథా-యేనప్రకారేణ, ఇద మేతత్ తపోధననిధనం-మునిహింసాంకరోతీతితథోక్తం కరనికురుంబం-హస్తకదంబకం, ని ॥ నికురుంబంకదంబకమిత్యమరః ॥ ఇదం పరుషభాషణాయ కఠోరవచనాయ, స్పృహయాళు-స్పృహావత్+స్పృహయతెరదంతాచ్చురాదిణిచిస్పృహిగృహీత్యాదినాఆళుచ్ప్రత్యయః॥ అతోలోపస్య స్థానివత్త్వాన్నలఘూపధాగుణః॥ తాలుజాతం-కాకుదనివహః, ని ॥ తాలుతుకాకుదమిత్యమరః ॥ ఇదం పరదారాణాం-పరస్త్రీణాం, నిరీక్షణె-సస్పృహావలోకనె, నిరపత్రపం-నిర్లజ్జం ॥ని॥ లజ్జాసాపత్రపాన్యత ఇత్యమరః ॥ నేత్రబృందం-నయనసమూహః, ఇదం తాపసావసథేషు-తపస్వినివాసేషు, చారణె-సంచారె, చతురం-నిపుణం, చరణయుగళమిత్యేవంప్రకారేణ నిశితతరైరతితీక్ష్ణైర్నిజశరైస్స్వకీయబాణైశ్శకలితాని-ఖండితాని,యానినిశిచరశరీరాణి-రాక్షసకళెబరాణి, తెషామవయవాన్ పూర్వోక్తకరప్రభృతీన్యంగాన్యాహృత్యాహృత్య+ వీప్సాయాంద్విరుక్తిః॥ప్రత్యుటజం-ప్రతిపర్ణశాలం+అవ్యయం విభక్తీత్యాదినా వీప్సాయామవ్యయీభావః ॥ ని ॥ పర్ణశాలోటజోస్త్రియామిత్యమరః ॥ ప్రదర్శయద్భిః-ప్రత్యక్షీకుర్వద్భిః, తెషామానందార్థమితిభావః ॥ వ్యంజకాభావాద్ధర్మోత్ప్రెక్షా ।తపోధనాధ్వశుద్ధిం-ఆశ్రమమార్గశోధనం, విదధ్వం రాక్షసవధతత్తన

గాదివ దేశాంతరాదాపతద్భిః కంకకాకప్రాచీకప్రాయైః పతద్భిరనవకాశమభూదాకాశమ్ ॥ ౪౫ ॥ తతో నికృత్తశిరసి త్రిశిరసి విస్రగ్గంధినా శరీరస్రుతవసాస్రోతసా ప్రేత్యాపి క్రియమాణాశ్రమదూషణే

కురుధ్వమిత్యేవంభూతాత్ గృధ్రరాజస్య జటాయుషోనిదేశాదాజ్ఞావచనాదివేతి హేతూత్ప్రేక్షా॥ అన్యో దేశో దేశాంతరం తస్మాత్ తద్వ్యపదేశేభ్య ఇత్యర్థః + సుప్సుపేతి సమాసః ॥ ని ॥ నీవృజ్జనపదౌ దేశవిషయావిత్యమరః ॥ ఆపతద్భిరాగచ్ఛద్భిః, కంకకాకప్రాచీకప్రాయైః కంకాః లోహపృష్ఠాపరనామకాః పక్షివిశేషాః॥ ని ॥ లోహపృష్ఠస్తు కంకస్స్యాదిత్యమరః॥ కంకో గృధ్రో లోహపృష్ఠ ఇతి వైజయంతీ చ॥ కాకాః ధ్వాంక్షాః ప్రాచీకాః మాంసభుజః పక్షివిశేషాః తత్ప్రాయైః తద్భూయిష్ఠైః తద్రూపైర్వా ॥ ని ॥ ప్రాయో భూయో మృత్యుతుల్యబాహుళ్యానశనేషు నేత్యేకాక్షరః ॥ ప్రాచీకశబ్దః పక్షివాచకోఽభిధానాంతరేషు మృగ్యః యద్వా ॥ ని ॥ ప్రాచీకోల్కా పిపీలికేతి స్త్రీలింగశేషేత్వమరః ॥ తత్ర మధుమక్షికాః ప్రాచీకా ఇతి తద్వ్యాఖ్యాతారః॥ తదా కంకకాకాః ప్రాచీకా ఇవ నీరంధ్రత్వసామ్యాత్తత్ప్రాయైస్తత్ప్రచురైః పతద్భిరండజైః ॥ ని ॥ పతత్రిపత్రిపతగపతత్పత్రరథాండజా ఇత్యమరః ॥ ఆకాశమంతరిక్షం అనవకాశమవకాశరహితం, నీరంధ్రమితియావత్ ॥ అభూత్ తథావిధం యాతుధానవధమకరోదితి సంబంధః ॥ ౪౫ ॥—తత ఇతి ॥ తతః-రాక్షసబలవధానంతరం, త్రిశిరసి-త్రిశిరో నామ రాక్షససేనానాయకే, నికృత్తం-రామబాణచ్ఛి

సర్వత్ర కోశేషు ప్రాచీకప్రాయైరితి చకారోత్తరదీర్ఘహ్రస్వాంతపాఠో దృశ్యతే॥ స చాసాధురితి ప్రాచికోల్కా పిపీలికేతి స్త్రీలింగశేషామరసుధాయాం ప్రాచతి అచగతౌ ణ్వుల్ వనమక్షికేతి ముకుటః పక్షిభేద ఇతి స్వామీ ఇతి ప్రక్రియార్థయోః ప్రదర్శనాత్ ప్రాచికాప్రాయైరితి చకారోత్తరహ్రస్వేకారదీర్ఘాంతపాఠ ఏవ సాధురితి భాతి ॥

దూషణేచ రోషభీషణవీక్షణఖరః ఖరోరాఘవమాహవాయాహ్వాయ

స్థః, శిరోయస్యతస్మిన్ తథోక్తే సతి, తథా దూషణే-దూషణాఖ్య సేనాధిపతౌ, పెళిన్య-మృత్వాపి, జీవద్దశాయాంకింవక్తవ్యమితిభావః॥ విస్రగంధోస్యాస్తీతివిస్రగంధినా-ఆమగంధినా, ని ॥ విస్రంస్యాదామగంధియదిత్యమరః ✳ అతఇనిఠనావితిమత్వర్థీయఇనిప్రత్యయః ॥అథవావిస్రమామగంధివస్తుతస్యేవగంధోయస్యతత్తథోక్తే నేత్యుపమాన పూర్వపదోబహువ్రీహిః + ఉపమానాచ్చేతిగంధస్యేకారోన్తాదేశః ॥ శరీరాత్-శరవిదళితనిజగాత్రాత్, స్రుతేన-స్రుతవతా,వసాస్రోతసా మేదఃప్రవాహేన, ని ॥ మెదస్తువపావసేత్యమరః ॥ క్రియమాణమాశ్రమదూషణం తదేవసబీభత్సాయేనతస్మిన్ తథోక్తే ॥ తస్మిన్నపి ని హతేసతీత్యర్థః ॥ రోషభీషణాభ్యాం క్రోధావేశభయదాభ్యాం కరాభ్యాం వీక్షణాభ్యాం నేత్రాభ్యాం ఖరస్తీక్ష్ణః దుర్ధర్ష ఇత్యర్థః ॥ని ॥ తిగ్మం తీక్ష్ణఖరంతద్వదిత్యమరః ॥ ఖరోరాక్షసః ఆహవాయ ఆహవార్థం, యోద్ధుమిత్యర్థః ॥ రాఘవం-శ్రీరామమాహ్వయత - స్పర్థయాహూతవాన్, నిహతైరేభీరాక్షసైః శ్లాఘామాంజితాన్ఖలు తవకృతకృత్యతేత్యాత్మనోసహాయశూరత్వగర్వాదాకారితవానిత్యర్థః ॥ + హ్వయతెలుఙిశి స్పర్ధాయామాజఇత్యాత్మనేపదమ్॥ లిపిసిచిహ్వశ్చఆత్మనేపదెష్వన్యతరస్యామితి చ్లేరఙాదేశః ॥ తత్రాయం పరమార్థఃస్ఫురతి ॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥ శ్రీరామోయం సాక్షాద్విష్ణ్వవతారః ॥ తదేతేన నిహతానాం-నిశ్చితానసుపరమపదప్రాప్తిః ॥ ఏవంచ సత్యేతావతా రాక్షసాన్నిహత్య హతశేషమేకమముం కింహనిష్యామీతి యద్యుపేక్షేత తర్హితదేతన్మమానిష్టంస్యాత్ ॥ తస్మాత్॥ ✳ ఆహూతోననివర్తేతద్యూతాదపిరణాదపీతి ॥ క్షత్రియధర్మత్వేనాహ్వానేసతి పునర్నినివర్తేత తథాచ మమేష్టసిద్ధిస్స్యాదితి మత్వాహూ

త ॥ ౪౫ ॥ తత్ర విపశ్చిద్భిరప్యనిశ్చీయమానజయాపజయమనిమిషైర ప్యననుసంధీయమానశరసంధానమోక్షమభూదభూతపూర్వం ద్వంద్వ యుద్ధమ్ ॥ ౪౬ ॥ తతః ఖరో గృహీతకోదండస్సకృదనుభూయమాన నమనోన్నమనాయాసస్సమరసమాపనచతురం చతురాననాస్త్రసం

తవానితి ॥ ౪౫ ॥ —— తత్రేతి ॥ తత్ర-తస్మిన్సమయే, విపశ్చితో-విద్వాంసః, సందిగ్ధార్థనిర్ధారకా ఇతియావత్ ॥ తైరపి కిముతాన్యైరితిభావః ॥ అనిశ్చీయమానావనిర్ధార్యమాణౌ జయాపజయావన్యతరవిషయౌ యస్మిన్ తత్తథోక్తం అన్యోన్యం తుల్యబలతయానిర్ధారితుమశక్యత్వాదితిభావః ॥ నవిద్యతేనిమిషోయేషాంతైరనిమిషైః సురైరితియావత్ ॥ ని ॥ సురమత్స్యావనిమిషావిత్యమరః ॥ తైరపి కిముతాన్యైస్సునిమిషైరితిభావః ॥ అననుసంధీయమానావవిభావ్యమానౌ శరాణాం రామఖరబాణానాంసంధానమోక్షౌమౌర్వీయోజనవిసర్గౌ యస్మిన్తత్తథోక్తం తథా క్షిప్రహస్తత్వాదితిభావః॥ పూర్వంభూతం భూతపూర్వం + సుప్సుపేతిసమాసః ॥ తతోనఞ్సమాసః నిరుపమమిత్యర్థః ॥ ద్వంద్వస్యాసహాయశూరయోర్యుద్ధం ద్వంద్వయుద్ధమభూత్ ॥ ఉభ రామఖరయోరితిభావః॥ అత్ర జయపరాజయయోర్నిశ్చయాసంబంధేపి తథా శరసంధానమోక్షయోరననుసంధీయమానత్వసంబన్ధేప్యసంబంధాభిధానాత్సంబంధే అసంబంధరూపాతిశయోక్త్యోశ్చ పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః ॥ ౪౬ ॥ ——తతఇతి॥ తతః-ద్వంద్వయుద్ధానంతరం, గృహీతకోదండశ్చాపపాణిః, ఖరః సకృదేకవారమనుభూయమానః అనుభవగోచరీక్రియమాణః నమనోన్నమనాయాసః జ్యాకర్షణప్రయాసః శరసంధానమోక్షప్రయాసోవా యేనసతథోక్తస్సన్ అసకృచ్ఛరసంధానమోక్షప్రయాసేపిక్షిప్రహస్తత్వాత్తథాభూతఇవ ప్రతీయమానఇతి వేగాతిశయోక్తిః ॥ సమరసమాపనే-రణసమాప్తికరణే, చతురం-నిపుణం, క్షిప్రమేవ రిపుమారకత్వాదితిభావః ॥ చ

ధానదశార్ఙ్గం దాశార్ఙ్గశరాసనం గ్రాహయితుకామ ఇవ రామహస్తాత్ప్రాక్తనం చాపం శరైరపజహార ॥ ౪౭ ॥ సోఽపి కోపపావకేనయా

ఉరాననాస్త్రసంధానదశార్ఙ్గం - బ్రహ్మాస్త్రసంధానక్రియాయోగ్యం, తేనైవ స్వశిరశ్ఛేత్స్యమానత్వాదితి భావః॥ దశార్ఙ్గస్యసంబంధిదాశార్ఙ్గం-వైష్ణవం, పూర్వమగస్త్యదత్తం శరాసనం-చాపం, గ్రాహయితుం-గ్రహణంకారయితుం, కామోయస్యసతథోక్త ఇవేతి ఫలోత్ప్రేక్షా ॥ రామేణేతి శేషః ॥ ఉత్తరత్ర తస్యైవ గ్రహీష్యమాణత్వాదితి భావః + గ్రహేర్ణ్యన్తాత్తుమున్ తతః తుంకామమనసోరపీతి తుమునో మకారలోపః ॥ రామహస్తాత్సకాశాత్ప్రాక్తనం-పురాతనం, పూర్వధృతమిత్యర్థః + సాయంచిరమిత్యాదినా ట్యుప్రత్యయస్తుడాగమశ్చ ॥ చాపం శరైరపజహార-అపహృతవాన్, నిజహస్తలాఘవం ప్రదర్శయన్ శ్రీరామచాపం ముష్టిప్రదేశే అఖండయదిత్యర్థః ॥ తథాచ శ్రీరామాయణే *తతోఽస్య సశరంచాపంముష్టిదేశేమహాత్మనః। ఖరశ్చిచ్ఛేదరామస్య దర్శయన్హస్తలాఘవమితి ॥ ౪౭ ॥—సోఽపీతి ॥ సః శ్రీరామోఽపి కోపపావకేన చాపఖండనజనితకోపాగ్నినాయావకవత్కృతం యావకితం శోణీకృతమిత్యర్థః + తత్కరోతీతిణ్యన్తా

అసకృదనుభూయమానమనన్యమనాయాసమితి ద్వితీయాంతపాఠే దాశార్ఙ్గశరాసనస్య విశేషణమిదం ॥ అనుభూయమానేత్యత్ర వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వేత్యనేన వర్తమానసమీపే భవిష్యతి కర్మణిలటశ్శానచ్ ॥ అసకృదాకర్షణసహత్వరూపదార్ఢ్యంద్యోతయదేతద్విశేషణముత్ప్రేక్షాం ద్రఢయతి ॥ కించ ఖరగృహీతః కోదండదండోఽసకృదనుభూయమానమనన్యమనాయాస ఇతిపాఠే ఖరసంబంధికోదండదండస్యైవ శ్రీరామేణ ధనురంతరస్య గ్రహణే ప్రయోజకత్వం ॥ తచ్చ ఝడితి యుద్ధసమాపనద్వారా స్వకీయమనన్యమనాయాసపరిహారార్థంభవేదితి భావోఽవగంతవ్యః ॥

వికృతాననః కుంభసంభవదత్తం ధనురాదత్త ॥ ౨౮ ॥ వ ॥ ఖరపరుషి శరాసనే గృహీతే ఖరకిరణాన్వయశేఖరేణ తేన । ఖరరఘువరయోరణం సమాప్తం ఖరనఖరాయుధయోరివ క్షణేన ॥ ౨౯ ॥ ఖరవధపరిశుద్ధిదం

త్కర్ణికే క్తః ॥ వికృతాననం యస్య స తథోక్తస్సన్ కుంభసంభవదత్తమగస్త్యమునిదత్తం, ధనుర్వైష్ణవం చాపం ఆదత్త-గృహీతవాన్ ॥ ని ॥ అగస్త్యః కుంభసంభవ ఇత్యమరః ॥ ౨౮ ॥ —ఖరేతి ॥ ఖరకిరణాన్వయశేఖరేణ-సూర్యవంశావతంసేన, యద్వా ఖరకిరణాన్వయానాం సూర్యవంశజన్యరాజన్యానాం, శేఖరేణ-శిఖామణినా ॥ని॥ శిఖాస్వాపీడశేఖరావిత్యమరః ॥ తేన శ్రీరామేణ, ఖరాణి దృఢాని నిబిడానిప రూంషి పర్వాణి యస్య తస్మిన్ దుష్ప్రధర్షణ ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ గ్రంథిర్నా పర్వపరుషీ ఇత్యమరః ॥ శరాసనే-వైష్ణవధనుషి, గృహీతే-స్వీకృతేసతి, ఖరరఘువరయోః-ఖరాసురశ్రీరామయోః, ఖరనఖరాయుధయోః, రాసభసింహయోరివ ॥ ని ॥ రాసభా గర్దభాః ఖరా ఇత్యమరః క్షణేనాల్పకాలేన, రణం సమరం ॥ని॥ అస్త్రియాం సమరానీకరణా ఇత్యమరః॥ సమాప్తం అభూదితి శేషః ॥ గర్దభసింహయోర్యావదంతరం తావదంతరం ఖరరాఘవయోరపీత్యుపమార్థః॥ శ్రీరామేణ వైష్ణవధనుర్గృహీత్వా తత్రైంద్రదత్తమహాస్త్రసంధానేన క్షిప్రమేవ ఖరవధోఽఙ్గీకృత ఇత్యర్థః ॥ సచ ప్రకృతః ప్రకృతేనైవ స్వకార్యేణ గమ్యత ఇతి పర్యాయోక్తముక్తోపమయా సంసృజ్యతే ॥ ఇంద్రశరేణ ఖరవధే శ్రీరామాయణవచనమ్ * స తద్దత్తం మఘవతా సురరాజేన ధీమతా । సందధే చ స ధర్మాత్మా ముమోచ చ ఖరం ప్రతి ॥ స వృత్ర ఇవ వజ్రేణ ఫేనేన నముచిర్యథా । బలో వేంద్రాశనిహతో నిపపాత హతః ఖర ఇతి ॥ కేచిత్తు ఖరనఖరాయుధయోరివేత్యత్ర ॥ ని ॥ కుక్కుటశ్చరణాయుధ ఇత్యభిధానాత్ ॥ తీక్ష్ణనఖకుక్కుటయోరివేతి కథయంతి॥ తదత్యంతారమణీయం॥ శ్రీరామే హీనోపమాదిదోషప్రసంగాదిత్యలమ్ ॥ ౨౯ ॥— ఖరేతి ॥

డకారణ్యభాగే మునిభిరభిహితానామాశిషాంతాదృశీనామ్ । స్వయ
మచరమపాత్రం స్వైస్స్వగుణైర్మంథరాభూత్తదను మనుకులేందు స్సాను
దండకారణ్యభాగే-దండకావనప్రదేశే, ఖరవధేన-ఖరాసురసంహారేణ
పరిపద్భ్యై పరిపూర్ణే, నిర్బాధేనేత్యర్థః ॥ అత ఏవ మునిభిస్తద్విష
యవాసిభిః తాపసైరభిహితానాం నిర్బాధస్థితిలాభజనితానందాతిరే
కేణోక్తానాం, తాదృశీనాం తథావిధానామమోఘానామిత్యర్థః ॥
ఆశిషాం-స్వస్తివచసాం ॥ ని ॥ స్వస్త్యాశీః క్షేమపుణ్యాదావిత్యమరః ॥
మంథరా కైకేయీదాసీ, స్వైస్స్వకీయైర్గుణైః కైకేయీదుర్మంత్ర
బోధన-శ్రీరామరాజ్యాభిషేకప్రఘాతుకవనవాస ప్రేరకత్వాదిభిః
స్వయమచరమపాత్రమాద్యపాత్రమభూత్ *దైవేనకూలే కిం న మ
నశివాయప్రవర్తత ఇతి న్యాయేన దైవానుకూల్యా అగుణమపి సగుణం భ
వతి ॥ యతో విరుద్ధాచరణతత్పరాపి మంథరా మున్యాశీర్వాదానా
మపాత్రం నాభూత్ ॥ కింతు ప్రథమపాత్రమిత్యేతచ్చిత్రమిత్యర్థః॥
తస్యా ఏవోక్తరీత్యా మునివిరోధిరాక్షససంహారనిదానత్వాదితి భావః ॥
ని ॥ యోగ్యభాజనయోః పాత్రమిత్యమరః ॥ తదను-తదనంతరం, శౌ
ర్యరాశిరితి శౌర్యశాలీత్యర్థః ॥ సానుజస్సలక్ష్మణః, మనుకులేందుర్వై
వస్వతమనుసంతానాహ్లాదకరః శ్రీరామః, స్వైర్గుణైశ్శౌర్యాదా
ద్యమునిజనక్షేమంకరత్వాదిభిశ్చరమపాత్రమభూదితి సంబంధః ॥ మం
థరామూలేనాయం సమాగత్యాస్మాకం నిరుపద్రవం చకారేతి సానందం
మునయః శ్రీరామస్యాశిషం ప్రయుంజతే స్మేత్యర్థః ॥ అత్ర శౌర్యరా
శిరితి శౌర్యతద్వతోరభేదోక్త్యా భేదే అభేదరూపాతిశయోక్తిః ॥ తథా
మంథరాయా అచరమపాత్రత్వాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తైరసంబం
ధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిరిత్యనయోస్సంసృష్టిః ॥ ౫౦ ॥—నను సా
క్షాద్రాక్షసహంతారం సకలసద్గుణాభిరామం శ్రీరామం విహాయ అ
మాన్యాయాః మంథరాయాః కథం మునిజనాశీర్వాదాచరమపాత్ర

జ్యోత్స్నారాశిః ॥ తథాహి ॥ ౫౦॥ ప్రాఙ్మంథరేతి మహిషీతి వరద్వయీతి ధర్మవ్యయవ్యథితభూపతి భారతీతి । కాకుత్స్థకాననకథేతి వసంతి సంజ్ఞాః పౌలస్త్య(హీన)భీతభువనత్రయభాగ్యపఙ్క్తేః ॥ ౫౧ ॥ ౪ ॥ అథ శూర్పణఖా లంకాపురమపి జనస్థానమివ విజనస్థానం కాకుత్స్థేన త్వమితి కవిరాశంక్య నైతావద్రాక్షససంహారపర్యేయం మూలం కింతు త్రిలోకకంటకరావణాదిసంహారేచేతి మనసికృత్వా తదుక్తమేవేత్యాహ ॥ తథాహీతి ॥ తదేవవివృణోతి ॥ ప్రాగితి ॥ ప్రాక్ప్రథమం మంథరేతి, తతః మహిషీకైకేయీతి, తదను వరద్వయీ పూర్వదత్తవరద్వయమితి, అనంతరం ధర్మవ్యయవ్యథితస్య ధర్మచ్యుతినిపీడితస్య భూపతేర్దశరథస్య భారతీరామవనవాసప్రేరకవాక్యమితి, కాకుత్స్థకాననకథా శ్రీరామవనవాసవార్తేతి చ, ఏవం పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరప్రేరకత్వేన ప్రసిద్ధా మంథరాదయ ఇత్యర్థః ॥ పౌలస్త్యేన లోకకంటకేన రావణేన హీనం రహితం యద్భువనత్రయం-త్రైలోక్యం తస్య భాగ్యపఙ్క్తేః నిర్బాధస్థితిహేతుభూతభాగధేయశ్రేణ్యాః సంజ్ఞాః నామధేయాని వర్తంతే ॥ అతో మంథరాయా అచరమపాత్రత్వం యుక్తమితి భావః ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౫౧ ॥ —అథ శూర్పణఖాయా లంకాగమనవృత్తాంతమాహ ॥ అథేతి ॥ అథ-ఖరప్రముఖరాక్షససంహారానంతరం, శూర్పణఖా లంకాపురం-రావణరాజధానీమపి, జనస్థానం-ఖరాసురదేశమివ విజనం-జనరహితం స్థానం యస్య తత్తథోక్తం శూన్యమిత్యర్థః ॥ కాకుత్స్థేన-శ్రీరామేణ, కారయితుం-విధ్వంసయితుమివేత్యర్థః ॥ అతఏవ ఫలోత్ప్రేక్షాగమ్యోపమ

పౌలస్త్యభీతభువనత్రయేతి పాఠస్తు సాధుః ॥ పౌలస్త్యహీనేతి పాఠే తు తదానీం హైన్యాభావాదాశంసాయాం భూతవచ్చేతి భవిష్యదర్థే భూతవత్ప్రత్యయః కల్పనీయః ॥ యద్వా పౌలస్త్యేన హీనం రావణహేతుకాపకర్షవద్భువనత్రయమితి సంబంధః ॥

కారయితుం దశకంఠోపకంఠే కృత్యైవ నిపత్య రామలక్ష్మణయోర్యా
థాతథ్యం వైదేహ్యా దేహసౌందర్యం ఖరప్రముఖైస్సాకమసికస్య చతు
ర్దశసహస్రసంఖ్యాకస్య పంచతాకరణకారణభూతామాత్మానుజ్ఞాం చవి

యాంగేనసంకీర్ణా ॥ సీతాహరణోపదేశాదినా తథాభావయిష్యమా
ణత్వాదితిభావః + కరోతేర్ణ్యంతాత్తుమున్ ॥ హృక్రోర్యతరస్యా
మిత్యణికర్తుః కర్మత్వవికల్పాత్కర్తృకరణయోస్తృతీయేతితృతీయా ॥ ద
శకంఠోపకంఠే-రావణసమీపే, కృత్యైవ మారణాధిదేవతైవ ॥ ని॥ కృ
త్యాక్రియాదేవతయోస్త్రిషుభేద్యేధనాదిభిరిత్యమరః + కృఞశ్చేతి
చకారాత్ క్యప్ ॥ నిపత్య-భువిపతిత్వా, రామలక్ష్మణయోర్యాథాత
థ్యం తథాభావమనతిక్రమ్యయథాతథం యథాస్వరూపమితియావత్ ॥
ని ॥ యథార్థంతుయథాతథమిత్యమరః ॥ + యథార్థేఽవ్యయీభా
వః ॥ అవ్యయీభావశ్చేతినపుంసకత్వమ్ ॥ హ్రస్వోనపుంసకేప్రా
తిపదికస్యేతిహ్రస్వత్వం ॥ తస్యభావఃయాథాతథ్యం బ్రాహ్మణాదిత్వా
ద్భావేష్యఞ్ప్రత్యయః ॥ ఞిత్త్వాదాదివృద్ధిః * దీర్ఘబాహుర్విశాలా
క్షశ్చీరకృష్ణాజినాంబరః । కందర్పసమరూపశ్చ రామోదశరథాత్మజ ఇ
త్యాదిరామలక్ష్మణతత్త్వస్వరూపమిత్యర్థః ॥ తథా వైదేహ్యా దేహ
సౌందర్యమన్యూనానతిరిక్తావయవసన్నివేశప్రయుక్తజగన్మోహనదివ్య
మంగళవిగ్రహరామణీయకమిత్యర్థః ॥ తదుక్తమ్॥ * అంగప్రత్యం
గకానాంయస్సన్నివేశోయథోచితమ్ । సంశ్లిష్టసంధిబంధంయత్తత్సౌంద
ర్యమితిచోచ్యతఇతి ॥ తథా ఖరప్రముఖైస్సాకం ఖరదూషణత్రిశిరః
ప్రభృతిభిస్సహ ॥ ని ॥ సాకంసత్రాసమంసహేత్యమరః ॥ చతురధి
కాఃదశ చతుర్దశసహస్రాణియస్యాంసాతథోక్తాసంఖ్యాయస్యతత్తథో
క్తస్య అనీకస్య-రాక్షససైన్యస్య ॥ ని ॥అనీకంతురణేసైన్యఇతివిశ్వః
పంచతాకరణే-మరణకర్మణి, కారణభూతాం-కారణత్వేనపర్యవసితాం
॥ ని ॥ స్యాత్పంచతాకాలధర్మోదిష్టాంతఃప్రలయోత్యయః । అంతోనా

జ్ఞాపయామాస ॥ ౪౨ ॥ ప ॥ స దణ్డకాయాం కృతదణ్డకాయాం స్వసారమేనాం ప్రథితః స్వసారః । నిశామ్య రామస్య నిశమ్య వృత్తం చక్రే రుషం రాక్షసచక్రవర్తీ ॥ ౪౩ ॥ గ ॥ తతః ప్రస్థాప్య జనస్థానే రాక్షసా

శో ద్వయోర్మృత్యుర్మరణం నిధనోఽస్త్రియామిత్యమరః ॥ ఆత్తానఙ్గాం కర్ణనాసికాచ్ఛేదనరూపనిజావమాననాం చ, విజ్ఞాపయామాస-విజ్ఞాపితవతీ, సీతారామకథాకథనేన రావణస్య కామక్రోధావుద్దీపయామాసేత్యర్థః ॥ ని ॥ రీఢావమాననాఽవజ్ఞేత్యమరః ॥ ౪౨ ॥ —— తతో రావణః కిం కృతవానిత్యత ఆహ ॥ స ఇతి ॥ ప్రథితః-సకలలోకప్రఖ్యాతః, స్వసారః స్వకీయభుజబలం యస్య స తథోక్తః ॥ ని ॥ సారో బలే స్థిరాంశే చేత్యమరః ॥ రాక్షసచక్రవర్తీ-రాక్షససార్వభౌమస్స రావణః, దణ్డకాయాం దణ్డకారణ్యే కృతో లక్ష్మణేన విరచితో దణ్డః కర్ణనాసికాచ్ఛేదనరూపశాసనం యస్య స తథోక్తః కాయో దేహో యస్యాస్తామితి బహువ్రీహిగర్భిత బహువ్రీహిః ॥ ని ॥ దణ్డోఽస్త్రీ శాసనే రాజ్ఞాం హింసాయాం లగుడేపి చ । మర్యాదాయాం సైన్యభేద ఇతి వైజయన్తీ ॥ కాయో దేహః క్లీబపుంసోరిత్యమరః ॥ ఏనాం స్వసారం భగినీం శూర్పణఖాం, నిశామ్య-దృష్ట్వా + శమోఽదర్శన ఇత్యనేన శామ్యతేర్దర్శనార్థే అమిత్త్వాద్ధ్రస్వాదేశాభావః ॥ తథా రామస్య వృత్తం పూర్వోక్తమాచరితం నిశమ్య-శ్రుత్వా, తన్ముఖాదేవేతి శేషః ॥ ని ॥ నిశామ్యతీతి శ్రవణే తథా నిశమయత్యసీతి భట్టమల్లః ॥ అత్ర నిశామ్యతేరిదంరూపమన్యథా నిశమయ్యేతి స్యాత్ ॥ అత ఏవాహ వామనః ॥ నిశమ్య నిశమయ్య శబ్దౌ ప్రకృతిభేదాదితి ॥ రుషం చక్రే మత్పరాక్రమానభిజ్ఞతయా వనగోచరోఽయం రామః కియత్కార్యం కృతవానితి చుకోపేత్యర్థః ॥ వృత్తముపజాతిః ॥ ౪౩ ॥ —— తత ఇతి ॥ తతః-రోషానన్తరం, జనస్థానే-ఖరాలయే, అష్ట రాక్షసాన్ ప్రస్థాప్య, తత్పరిపాలనార్థం ప్రేషయిత్వా, సప్తనీతి[illegible]తనయః, అమార్గవర్తీ

నష్టనష్టనీతిరయం తాటకేయహాటకమృగం పురస్కృత్య సీతాహ్వయాం హరిణీం గ్రహీతుం తస్యావసథమాససాద ॥ ౫౮ ॥ మారీచోఽప్యాకర్ణితరావణమతః ప్రయత్నశతైరప్యనివార్యమాణే తస్మిన్ సుబాహుమే

త్యర్థః ॥ అయం రావణః తాటకాయాః అపత్యం తాటకేయో మారీచః + స్త్రీభ్యో ఢగితి ఢక్ప్రత్యయాదేశః ॥ తద్రూపో హాటకమృగః మాయాకల్పితహిరణ్మయహరిణః ॥ ని ॥ హిరణ్యం హేమహాటకమిత్యమరః ॥ హాటకస్య హాటకమయో వా మృగో హాటకమృగ ఇతి విగ్రహః ॥ షష్ఠ్యా వివక్షితార్థాలాభే సతి మయడాదిగ్రహణాభావే వ్యదోషః ॥ తం పురస్కృత్య పురోధాయ సీతాహ్వయాం-సీతాభిధానాం, హరిణీం-మృగీం, గ్రహీతుం విచార్యేతి శేషః ॥ యథా లోకే లుబ్ధకః కంచన మృగం పురస్కృత్య వనం గత్వా తద్విప్రలబ్ధం మృగాంతరం గ్రహీతుమిచ్ఛతి తద్వదిత్యర్థః ॥ తస్య మారీచస్యావసథం-స్థానం ఆససాద-ఆవివేశ ॥ ని ॥ స్థానావసథవాస్తు చేత్యమరః ॥ అత్ర ప్రవంజనస్థానం ప్రతి రాక్షసప్రేరణం సీతాపహరణాత్పూర్వముక్తం ॥ శ్రీరామాయణే తు తదనంతరమిత్యేవం పౌర్వాపర్యవిపర్యయనిబంధనో విరోధః పురాణాంతరాత్సమాధేయః ॥ తాటకేయహాటకమృగమిత్యత్ర రూపకశంకా న కార్యా ॥ తస్యారోపహేతుకత్వాత్ ॥ మారీచే తు హాటకమృగత్వస్యాగమసిద్ధేరనారోప్యమాణత్వాదితి ॥ ౫౮ ॥ —— మారీచ ఇతి ॥ మారీచోఽప్యాకర్ణితం శ్రుతం, రావణస్య మతం సీతాపహరణరూపం చికీర్షితం యేన స తథోక్తస్సన్, తస్మిన్ రావణే ప్రయత్నశతైరపి * అపి రామో న సంక్రుద్ధః కుర్యాల్లోకానరాక్షసాన్ । అపి లేజీవితాంతాయ నోత్పన్నా జనకాత్మజా ॥ ఇత్యాది శ్రీరామాయణోక్తబహుప్రయత్నైరిత్యర్థః ॥ అనివార్యమాణే నివారయితుమశక్యే సతి, తద్వినాశకాలస్య ప్రత్యాసన్నత్వాదితి భావః ॥ సుబాహుం-సుబాహునామానం, స్వభ్రాతరమేవ యో హి విశ్వామిత్రాధ్వరే శ్రీరామే

వ బహుమన్యమానో గత్యంతరాభావా త్తదభ్యర్థనా మంగీకృత్య జా
తరూపమయమృగరూపం గృహీత్వా సీతాం వంచయితుం పంచవటీ
మగాహత ॥ ౫౫ ॥ దశముఖోపి జలధరపథస్థాపితరథః దాశరథివిఘ
టనే కృతాస్థ స్తస్థౌ ॥ ౫౬ ॥ వ ॥ విపినమవజగాహే రాక్షసానాం క

ణనిహతఇతిభావః ॥ బహు భూయిష్ఠం మన్యమానః సుబాహుఃపత్పూ
ర్వమేవ ఆత్మనో మరణే ఇదానీమేతాదృశనిర్బంధో నస్యాత్, అ
తః సఏవధన్యఇత్యవబుధ్యమానస్సన్నిత్యర్థః ॥ గత్యంతరాభావా త్త
ద్విపరీతబుద్ధినివర్తనే ఆత్మవిమోచనేవా ఉపాయాంతరాభావాత్ ॥
ని ॥ దేశోపాయగమేగతిరితి వైజయంతీ ॥ అభ్యర్థనామంగీకృత్య త
తః జాతరూపమయః-కాంచనవికారః, వికారార్థేమయట్ ॥మో
మృగ స్తద్రూపం తదాకారం గృహీత్వా-స్వీకృత్య, రాక్షసానాంకా
మరూపత్వాన్మాయాకనకమృగభూమికాం ధృత్వేత్యర్థః ॥ ని ॥ చా
మీకరంజాతరూపం మహారజతకాంచనేఇత్యమరః ॥ సీతాం వంచయి
తుం ప్రలోభయితుం పంచవటీమగాహత అసేవత ప్రవివేశేత్యర్థః
పంచవటీవ్యాఖ్యాతా ॥ ౫౫ ॥—దశముఖఇతి ॥ దశముఖోరావణశ్చ
జలధరాణాం-మేఘానాం, పంథాః జలధరపథః అంతరిక్షం + ఋ
క్పూరిత్యాదినా సమాసాంతోకారప్రత్యయః ॥ ని ॥ తారాపథోంత
రిక్షంచేత్యమరశేషః॥తత్ర స్థాపితోనిక్షిప్తో రథోయేనసతథోక్తః॥నిజక
పటాపరికాశార్థమితిభావః ॥ దాశరథి విఘటనే రామలక్ష్మణవియో
జనే, కృతాస్థావిహితాదరః, తదేకాగ్రచిత్తస్సన్నిత్యర్థః ॥ తస్థౌ-స్థి
తవాన్ ॥ ౫౬ ॥ విపినమితి ॥ అథానంతరమేషన్యంకుః కనకమృగ
రూపోమారీచః ॥ ని ॥ న్యంకుగుఃరుకులస్థాయాంశిపేష్యమినే మునౌ
మృగఇతినానార్థరత్నమాలా ॥ కృష్ణసారరురున్యంకురంకుశంబరరౌ
హిషాఇత్యమరశ్చ ॥ రాక్షసానాం-ఖరాదీనాం, కరోటీః-శిరోస్థీని,క
పాలానీతియావత్ ॥ ని ॥ శిరోస్థనికరోటి(స్త్రీ)త్యమరః ॥అసకృదసకృ

గోటీరసకృదసకృదావిర్బాష్పమాలోక్యశోచన్ । కృతరుచిరివ వ
త్మన్యంకుశానాంకుశానాం పథికచరణలావిన్యంకురేష్వంకురేషు ॥౫౭
తదనుజనకపుత్ర్యా యాచ్ఞయా తం జిఘృక్షుర్హరిణమనుజగాహే చాప
మాదాయరామః ॥ సమయఇతిచభాజేనక్రీమాత్యమృత్యోః కుశిక

త్ పునఃపునః-బహువారమిత్యర్థః ॥ వీప్సాయాం ద్విర్భావః ॥ ఆవిర్బాష్పం ప్రాదుర్భవదశ్రుజలం యథాతథా ॥ ని ॥ బాష్పోశ్రూణ్యూష్మభూమయోరితి వైజయంతీ ॥ ఆలోక్య-దృష్ట్వా, శోచన్ హాకష్టం జనస్థానవాసినా రామేణ ఖలు నిహతాస్సర్వేపి బాంధవాస్తదేషామిమాః కరోట్యః పరిలుఠంత్యో దృశ్యంతే స్వాత్మనాపి అస్మిన్ దేశే మరణం నిశ్చితమితి మనసి విషీదంత్సన్నిత్యర్థః ॥ తథా వర్త్మని-విపినమార్గే, అంకుశానాం నైశిత్యసామ్యాత్సృణిప్రాయాణాం ॥ ని ॥ అంకుశోస్త్రీ సృణిర్ద్వయోరిత్యమరః ॥ కుశానాం-దర్భాణాం, సంబంధిని ॥ ని ॥ అస్త్రీ కుశం కుథో దర్భ ఇత్యమరః ॥ అతఏవ పథికానాం పాంథానాం, చరణాన్పాదతలాని లునాతీతి పథికచరణలావిని + కర్మణ్యణ్ ॥ అంకురే అంకురేష్విత్యర్థః ॥ కృతరుచిః-కృతాభిలాష ఇవ, పశ్యతాం స్వకపటాప్రకాశనార్థం మృగజాతిధర్మమనువర్తమాన ఇవేత్యర్థః ॥ వస్తుతస్తు న తథేతి భావః ॥ విపినం-పంచవటీనికటారణ్యమ్, అవజగాహే-ప్రవివేశ, వైదేహ్యా విలోచనగోచరీభవితుమితి భావః ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౫౭ ॥—తదన్వితి ॥ తదను-మృగప్రవేశానంతరం, రామః జనకపుత్ర్యాః-జానక్యాః, యాచ్ఞయా ॥ * ఆర్యపుత్రాభిరామోసౌ మృగో హరతి మే మనః । ఆనయైనం మహాబాహో క్రీడార్థం నో భవిష్యతీత్యాది ప్రార్థనయా హేతునా తం హరిణం మాయాకనకమృగం జిఘృక్షుః-గ్రహీతుమిచ్ఛన్సన్ + గ్రహేః స్సన్నంతాదుప్రత్యయః ॥ నలోకావ్యయేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః ॥ పాశమాత్తస్యేతి పాఠే పాశం రజ్జుం ఆతత్య తద్గ్రహణార్థం విస్తీర్యేత్యర్థః

సుతమఖాజౌ భ్రష్టమేనంజిఘాంసుః ॥ ౫౮ ॥ఆకృష్య దూరముటజా దథదర్శి నాశః క్రవ్యాశఏషరఘునాథశరేణవిద్ధః । కార్తస్వరైణ తనుచామమాచాయానుజగామహే-అనుసృత్యజగామ, తథా మృత్యురంతకశ్చ ॥ సమయః అయమేవ కబళనావసరఇతిమత్వేతి శేషః ॥ వక్త్రమాతత్య వ్యాదాయ కుశికసుతమఖాజౌ-విశ్వామిత్రాధ్వరసమయప్రవృత్తయుద్ధే ॥ ని ॥ సమిత్యాజిసమిద్యుధఇత్యమరః ॥ భ్రష్టం-గళితం, శ్రీరామబాణేన సముద్రేపక్ష్యే జీవతఏవ తస్య ప్రాపితత్వాదితిభావః ॥ ఏనం మారీచం మాయామృగం జిఘాంసుః-హంతుమిచ్ఛుస్సన్ + హంతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః ॥ పూర్వవత్ షష్ఠీప్రతిషేధః భేజె-తదంతికం ప్రాపేత్యర్థః ॥ శ్రీరామజిఘృక్షితస్యతస్యావశ్యంభావిమరణకత్వాదితిభావః ॥ అత్ర పూర్వవాక్యార్థస్యోత్తరవాక్యార్థహేతుత్వాత్కావ్యలింగభేదః ॥ వృత్తంపూర్వవత్ ॥ ౫౮ ॥—ఆకృష్యేతి ॥ అథానంతరమేషః పూర్వోక్తః క్రవ్యంమాంసమశ్నాతీతి క్రవ్యాశః మాయామృగరూపోమారీచః + కర్మణ్యణ్ ॥ ని ॥ పలలం క్రవ్యమామిషమిత్యమరః ॥ దర్శితా-ఉత్పాదితా, ఆశా గ్రహణకాంక్షాయేనసతథోక్తస్సన్ ॥ హస్తలభ్యవత్పునఃపునర్ధావయాసన్నిహితత్వాదితిభావః ॥ శ్రీరామముటజాత్పర్ణశాలాయాస్సకాశాత్, దూరం-విప్రకృష్టం, ఆకృష్యోత్తరోత్తరాశోత్పాదనేన దూరం నీత్వేత్యర్థః ॥ * ప్రలోభయిత్వైవదేహం యథేష్టం గంతుమర్హసీతి॥రావణస్య కృతసంకేతస్య తథాభూతత్వాదితిభావః ॥ అథ రఘునాథస్య శ్రీరామస్య, శరేణ-బాణేన, విద్ధః ప్రలోభనేన దూరాకర్షణజనితకోపాత్సంప్రహృతస్సన్, హతోస్మి-మృతోభవామీత్యేవంరూపేణ

దర్శితాంగః క్రవ్యాదఏషఇతిపాఠే దర్శితాంగః ప్రదర్శితమృగదేహః క్రవ్యంపక్వమాంసమత్తీతిక్రవ్యాదః + కర్మణ్యణ్ ॥ ఆమమాంసార్థకత్వే క్రవ్యచేతి విటిక్రవ్యాదితిరూపంస్యాత్ ॥

తాంవిజహౌహతోస్మీత్యార్తస్వరేణ సహరామవచోనిభేన ॥ ౫౯ ॥
౫ ॥ ఏతద్వాక్యం విదీర్ణహృదయాహృదయదయితప్రేష్ఠాకర్తవ్యా

రామవచసాసదృశేన- రామవచోనిభేన, నిత్యసమాసత్వాదస్వపదవిగ్రహః ॥ అతఏవ ॥ ని ॥ స్యురుత్తరపదేత్వమీ । నిభసంకాశనీకాశప్రతీకాశోపమాదయఇత్యమరః॥ ఆర్తస్వరేణ సహ హా సీతే హాలక్ష్మణేతి దీనాక్రందనేనసాకం, ఏవంచేత్సీతారామంప్రతి లక్ష్మణం ప్రేషయేత్తచ్ఛూన్యే పర్ణశాలాభ్యంతరే సీతాం రావణోపహరేదితికపటోపాయాదితిభావః ॥ కార్తస్వరమయీ-హిరణ్మయీ, ఏణాతనుర్మృగశరీరం యస్యకార్తస్వరైణతనుస్తస్యభావస్తత్తా తాం విజహౌ-తత్యాజ ॥ ని॥ హిరణ్యంహేమహాటకం । రుక్మం కార్తస్వరం జాంబూనదమష్టాపదో స్త్రియామిత్యమరః ॥ దీనాక్రందనపూర్వకం కృత్రిమమృగశరీరం పరిత్యజ్య పూర్వరూపం ధృతవానిత్యర్థః ॥ తథాచరామాయణమ్ ❋ మ్రియమాణస్తుమారీచోజహౌతాంకృత్రిమాంతనూమ్ । కృత్వాతద్వచనంరక్షోవధ్యోకేనతులక్ష్మణమ్ ॥ ఇహప్రస్థాపయేత్సీతాశూన్యేతాం రావణోహరేత్ ॥ సంప్రాప్తకాలమాజ్ఞాయచకారచతతస్స్వరమ్ । సదృశంరాఘవస్యైవ హాసీతేలక్ష్మణేతిచ। మృగరూపంతుతత్త్యక్త్వారాక్షసంరూపమాత్మనః ॥ చక్రేససుమహాకాయో మారీచో జీవితంత్యజన్నితి ॥ అత్రార్తస్వరేణసహ దేహత్యాగకథనాత్సహోక్తిరలంకారః తదుక్తం కావ్యప్రకాశే ॥ సహోక్తిస్సహార్థస్య బలాదేకార్థవాచక ఇతి ॥ ౫౯ ॥ —— ఏతదితి ॥ ఏతత్పూర్వోక్తంరామవచనసదృశమార్తవచనం జానకీ ఆకర్ణ్య-శ్రుత్వా, హృదయదయితే మనోవల్లభే-ప్రాణేశ్వరఇతియావత్ శ్రీరామే ప్రేష్ఠా-స్నేహేనహేతునా ॥ ని ॥ ప్రేమానాప్రియతాహార్దం ప్రేమస్నేహ ఇత్యమరః విదీర్ణహృదయా-విదళితాంతరంగా, అతఏవకర్తవ్యాకర్తవ్యం-విధేయావిధేయంకృత్యాకృత్యమజానానా-అనవబుధ్యమానా, ఇతి కర్తవ్యతాశూన్యాసతీత్య

కర్తవ్యమజానానా జానకీ జానీహి భ్రాతరమితి సౌమిత్రిమాదిదేశ ॥ ౬౦ ॥
తతశ్చార్యే నకార్యమిదమాదిష్టం దిష్టదోషాన్మిథ్యాప్రతీతిః పరంపరి
భవతి భవతీమ్ ॥ ౬౧ ॥ త్రిభువనైకధనుర్ధరస్య శౌర్యరాశేరార్యస్య

ర్థః ॥ + జ్ఞా అవబోధనే ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సిప్ ॥ జ్ఞాజనోర్జా ఇతి జాదేశః ॥ భ్రాతరం-శ్రీరామం, జానీహి పరామృశ ఏవం ప్రకారేణ సౌమిత్రిమాదిదేశ ॥ రాక్షసేభ్యో రామస్య విపత్తిమాశంక్యత్వమాజ్ఞాపయామాసేత్యర్థః ॥ తథా రామాయణే * ఆర్తస్వరం తు తం భర్తుర్విజ్ఞాయ సదృశం వనే । ఉవాచ వచనం సీతా గచ్ఛ జానీహి రాఘవమిత్యాది ॥ ౬౦ ॥ —తత ఇతి ॥ తతశ్చ నిదేశానంతరం చ, హే ఆర్యే-పూజ్యే, జానకి, ఇదమాదిష్టమయమాదేశః + భావే క్తః ॥ నకార్యం-నకర్తవ్యం, భ్రాతరం జానీహీత్యేవమాజ్ఞప్తం నయుక్తమిత్యర్థః ॥ కుతః ॥ దిష్టదోషాత్-కాలవిపర్యాసాత్ ॥ ని ॥ కాలో దిష్టోప్యనేహాపీత్యమరః ॥ అథవా దిష్టదోషాద్దైవప్రాతికూల్యాత్ ॥ ని ॥ దైవం దిష్టం భాగధేయమిత్యమరః ॥ మిథ్యాప్రతీతిర్విపర్యయజ్ఞానం, అరామసంబంధిన్యార్తస్వరే తత్సంబంధిత్వేన భ్రాంతిరిత్యర్థః ॥ భవతీం త్వాం పరమధికం పరిభవతి-తిరస్కరోతి, లోకే చాకచక్యదోషాచ్ఛుక్తౌ రజతప్రతిపత్తివత్తవాపి అతస్మింస్తద్గ్రహణముత్పన్నమభూత్ అతః పరం భ్రాంతాసీత్యర్థః ॥ ౬౧ ॥ నను త్వయాప్యయమార్తస్వరః ప్రత్యక్షమనుభూతః సచ రామస్య విపత్తిమంతరా నోపపద్యతే అతః కథం మమ భ్రాంతత్వమిత్యాశంక్య నైతద్విశ్వసితుం యోగ్యమిత్యాహ ॥ త్రిభువనేతి + త్రయాణాం భువనానాం సమాహారస్త్రిభువనం తద్ధితార్థేత్యాదినా సమాహారసమాసః పాత్రాదిభ్యః ప్రతిషేధో వక్తవ్య ఇతి స్త్రీలింగతాప్రతిషేధః ॥ ని ॥ పాత్రాద్యదంతైరేకార్థో ద్విగుర్లక్ష్యానుసారతః ఇత్యమరః ॥ తత్రైకధనుర్ధరస్య-జగదేకధానుష్కస్యేత్యస్త్రబలసంపన్నతోక్తిః ॥ శౌర్యరాశేర్మహాశౌర్యసంపన్నస్యేతి శారీరబలసంపన్నతోక్తిః ॥ ఏవంవిధ

కశ్చిద్దధీతకోణపఘుణనిమిత్తాం విపత్తిమితి ప్రణిపత్య ప్రత్యాచక్షాణం లక్ష్మణం హృదయతోదకారిణ్యా వాణ్యా మోహవిహ్వలా సా హ్యతర్జయత్ ॥ ౬౭ ॥ భూయోపి లక్ష్మణః ప్రజావతీం పరుషభా

స్య్వాస్య మహాత్మనశ్శ్రీరామస్య కోణపా-రాక్షసా స్తేఘుణాః కీటవిశేషాఇవ తన్నిమిత్తాం తన్మూలాం, యద్వా మృగభూమికయా ప్రచ్ఛన్నమప్యముం నిజబుద్ధ్యా రాక్షసం నిశ్చిత్యాహ ॥ కోణపో రాక్షసో మారీచః సః ఘుణఇవ తన్నిమిత్తాం తన్మూలాం ॥ ని ॥ రాక్షసః కోణపఃక్రవ్యాదిత్యమరః ॥ విపత్తిం-(ప్రా)ణసంకటం కః వివేకీశ్రద్దధీత-విశ్వసేత్, సశ్రద్దధీతైవేత్యర్థః ॥ * పన్నగాసురగంధర్వదేవదానవరాక్షసైః । అశక్యస్తవవైదేహి భర్తాజేతుంనసంశయఇతి శ్రీరామాయణోక్తత్వాదితిభావః॥ + శ్రదంతరోరుపసర్గవద్వృత్తిర్వాచ్యేతి శ్రచ్ఛబ్దస్య పూర్వనిపాతః ॥ ఇత్యేవంప్రకారేణ ప్రణిపత్య-నమస్కృత్య, ప్రత్యాచక్షాణం-ప్రత్యాలపంతం, లక్ష్మణం హృదయతోదకారిణ్యా-మనోవ్యథోత్పాదికయా, వాణ్యా-వాచా * అనార్యాకరుణారంభనృశంసకులపాంసన । అహంతవప్రియంమన్యే రామస్యవ్యసనంమహదిత్యాద్యారభ్య నత్వహం రాఘవాదన్యం పదాపి పురుషం స్పృశేఇత్యంతేన శ్రీరామాయణోక్తప్రకారయేత్యర్థః ॥ మోహేన ప్రియవిపత్త్యాశంకాజనితచిత్తవైకల్యేన విహ్వలా విక్లబాసతీ, సా జానకీ బహు-భూయిష్ఠం, అతర్జయదభర్త్సయత్, అనిందయదితి యావత్ + తర్జయతేఃపరస్మైపదంకవిప్రయోగాత్సిద్ధం॥ తర్జయతేరనుదాత్తత్వేపి తస్యానుదాత్తేతశ్చక్షిఙోజిత్కరణేనఅనుదాత్తనిమిత్తస్యాత్మనేపదస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనాత్పరస్మైపదమితి॥అతఏవ తర్జయతి-భర్త్సయతి చేత్యపి దృశ్యతఇతిభట్టమల్లః ॥ ౬౭ ॥ —౭ ॥తామేతాం సీతావాణీమసహమానోలక్ష్మణః పునరువాచేత్యాహ ॥ భూయఇతి ॥ భూయః-పునరపి, లక్ష్మణః పరుషభాషిణీం-కర్ణకఠోరాభా

షిణీమేవమభాషత ॥ ౬౩ ॥ వ ॥ సుముఖి మమ సుమిత్రా సత్యమేం బాయదాసీస్తదభజమవితర్కం మాతృసంపర్కసౌఖ్యమ్ । సపది విధివిపాకాద్వ్యాహరంతీ దురుక్తిం త్వమసి విపినమధ్యే మధ్యమాంబాపి జాతా ॥ ౬౪ ॥ గ ॥ ఇత్యుక్త్వా భ్రాతృసమీపగామిని లక్ష్మణే తత్క్షణమేవ

పిణీం, ప్రజావతీం-భ్రాతృభార్యాం, సీతామేవం వక్ష్యమాణరీత్యా అభాషత-అవోచత, ని ॥ ప్రజావతీ భ్రాతృజాయేత్యమరః ॥ ౬౩ ॥ —

లక్ష్మణవాక్యమేవ వివృణోతి ॥ సుముఖీతి ॥ హేసుముఖి-మధురభాషిణి, జానకి + స్వాంగాదిత్యాదినా జీప్ ॥ యద్యస్మాత్కారణాత్త్వం మమ సత్యం-యథార్థం, అకపటమితియావత్ ॥ సుమిత్రా సుమిత్రారూపిణ్యంబా-మాతా, ఆసీః-అభూః, సువచనోపలాలనాదినా నిజజననీ జాతా ఆసీరిత్యర్థః ॥ తత్తస్మాత్కారణాదవితర్కం నిశ్శంకం మాతృసంపర్కేణ-మాతృసాన్నిధ్యేన, యత్సౌఖ్యమానన్ద స్తమభజం-ప్రాప్నువం, అన్వభూవమిత్యర్థః ॥ ఏతావత్పర్యంతమితి శేషః ॥ మాతృత్వే తవతత్సహవాససౌఖ్యానుభవస్య యుక్తత్వాదితిభావః ॥ సపదీదానీంతు విధివిపాకాద్దైవపారిణామ్యాద్ధేతోః ॥ని॥ విధిర్విధానే దైవేపీత్యమరః ॥ విపినమధ్యే-అరణ్యమధ్యే, త్వం దురుక్తిం-కర్ణకఠోరవచనం, వ్యాహరంతీ-ఆలపంతీసతీ ॥ ని ॥ వ్యాహారఉక్తిర్లపితమిత్యమరః ॥ మధ్యమాంబా-కైకేయ్యపి జాతాసి, నకేవలం సువచనేన సుమిత్రైవ, కింతు దుర్వచనేన కైకెయ్యపి జాతేతికృత్వా ఉభయథాపి త్వం మమాంబైవభవసి, అతః పుత్రే మయి కాన్యశంకాకార్యేతిభావః ॥ మధ్యమాంబావ్యాఖ్యాతా ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౬౪ ॥ —

ఇతీతి ॥ ఇత్యేవముక్త్వా లక్ష్మణే భ్రాతృసమీపం-శ్రీరామనికటం, ప్రతిగచ్ఛతీతి తద్గామినిసతి తత్క్షణమేవ-తస్మిన్నేవక్షణే, విలంబె కార్యవిఘాతాదితిభావః + అత్యంతసంయోగెద్వితీయా ॥ రంధ్రమపహరణోచితసమయమన్విష్యత్యాకాంక్షతఇతి రంధ్రాన్వేషీ దశకంధరో

రంధ్రాన్వేషీ దశకంధరస్స్యందనం విహాయ విహాయస్స్థలాదవతీర్య ని
జాంతఃకరణాప్యమాంతం రాగం బహిః ప్రకటయన్నివ ధృతకాషాయప
టః కపటసన్యాసివేషః పర్ణశాలాభ్యర్ణమాససాద ॥ ౬౫ ॥

రావణః, స్యందనం శతాంగం ॥ ని ॥ శతాంగస్స్యందనో రథ ఇత్యమ
రః ॥ విహాయ-త్యక్త్వా, విహాయస్స్థలాదాకాశమండలాదవతీర్య అవరు
హ్య ॥ ని ॥ పుంస్యాకాశవిహాయసీ ఇత్యమరః ॥ నిజాంతఃకరణే-నిజ
మానసే వ్యమాంతం అత్యుత్కటత్వాద్బహిర్నిర్గచ్ఛంతమిత్యర్థః॥
రాగమనురాగం లౌహిత్యంచ ॥ ని॥ రాగోనురక్తా మాత్సర్యే క్లేశాదా
లోహితాదిషు ఇతి విశ్వః ॥ బహిర్బాహ్యేపి ప్రకటయన్-ప్రకాశయ
న్నివస్థిత ఇత్యుత్ప్రేక్షా ॥ తస్యాశ్చ రాగయోః శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్య
వసాయమూలాతిశయోక్త్యనుప్రాణితత్వాత్సంకరః ॥ కపటసన్యాసి
వేషః-మాయాభిక్షువేషధారీసన్, సద్య ఏవ తస్యా అనుద్వేగార్థ
మితిభావః ॥ పర్ణశాలాభ్యర్ణం-సీతానివాసపర్ణశాలోపకంఠం,

ధృతకషాయపటః-కషాయేణ రక్తః కాషాయః + తేన రక్తం రాగాది
త్యణ్ ॥ తాదృశః పటః ధృతో యేనసః కాషాయవస్త్రధారీత్యర్థః ॥
భట్టికావ్యే పంచమసర్గే కమండులుకపాలేనేతి ద్విషష్టితమశ్లోకే
దండవాన్-త్రిదండీత్యర్థః ॥ అతఏవ పూర్వశ్లోకే శిఖిత్యుక్తం ॥ ఏ
కదండినశ్శిఖాభావాదితి మల్లినాథసూరివ్యాఖ్యానమ్ ॥ కించ శ్రీరా
మాయణారణ్యకాండే షట్చత్వారింశే సర్గే శ్లక్ష్ణకాషాయసంవీతశ్శి
ఖీ ఛత్రీ ఉపానహీ॥వామేచాంసేవసజ్యాథ శుభేయష్టికమండులూ ఇతి
శ్లోకవ్యాఖ్యానే యష్టిస్త్రిదండం శిఖిత్యనేన సాహచర్యాదితి విలిఖ్య॥
యతేర్లింగం ప్రవక్ష్యామి యేనాసౌ లక్ష్యతే యతిః । బ్రహ్మసూత్రం త్రి
దండంచ వస్త్రంజంతునివారణమ్ । శిక్యంపాత్రం బృసీచైవ కౌపీనం
కటివేష్టనమ్॥ యస్యైతద్విద్యతే లింగం సయతిర్నేతరో యతిరిత్యంగిర
స్స్మృతిరప్యుదాహృతా॥తస్మాత్త్రిదండసన్యాసివేష ఏవాత్రేతినిర్ణయః॥

ప ॥ రామాశ్రమాద్విగతలక్ష్మణసన్నిధానాత్సీతాంజహారచపలఃపిశితాశ
నేంద్రః।మాలాంనవోత్పలమయీం పలలభ్రమేణ దేవాలయాదివనిరస్త

ఆసనాద-ప్రాప + సదేలిఃటిద్విత్వం ॥ ని ॥ ఉపకంఠాంతికాభ్యర్ణా
భ్యగ్రాఅప్యభితోఽవ్యయమిత్యమరః ॥ ౬౫ ॥ — రామేతి ॥ చపల
శ్చంచలః అనియతచిత్తఇత్యర్థః ॥ పిశితాశనేంద్రః-రాక్షసచక్రవ
ర్తీ రావణః, విగతం లక్ష్మణస్య సన్నిధానం సాన్నిధ్యం యస్యాతస్మా
త్ లక్ష్మణరహితాదిత్యర్థః॥ రామాశ్రమాత్-శ్రీరామనివాసాత్,
+ ధ్రువమపాయేపాదానమిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ ॥ సీతాంజహా
రాపహృతవాన్,సాధారణవధూభ్రాంత్యేతిభావః॥కథమివ నిరస్తజనా
త్ అర్చకాదిజనశూన్యాత్ దేవాలయాత్, దేవాయతనాత్ పూర్వవత్పం
చమీ॥నవోత్పలమయీం-నూతనేందీవరవికారం, తద్గ్రథితామిత్యర్థః ॥
నవగ్రహణమమ్లానత్వాద్యోతనార్థం + వికారార్థేమయట్ జీప్ ॥
మాలాం-స్రజం, పలలభ్రమేణ-సకాలఖండాంత్ర్యభ్రాంత్యా, అన్యథా
పలలశబ్దస్య కేవలమాంసపరత్వే తస్యరక్తవర్ణత్వేన నీలోత్పలమా
లాయాం తద్భ్రాంత్యనుదయాత్ ॥ అలర్కః సాపస్మారశునకఇవే
త్యుపమా ॥ అలర్కస్య మాలాపహరణే యోలాభస్సఏవ సీతాపహ
ర్తుః రావణస్యాపీత్యుపమార్థః ॥ ని ॥శునకోభషకశ్శ్వాస్యాదలర్క
స్తుసయోగితఇత్యమరః ॥ అత్ర కశ్చిద్రహస్యావదేశః కథితః శ్రీ
రామాయణవ్యాఖ్యాతృభిః ॥ యద్యపి లక్ష్మీరూపాసీతా విష్ణురూప
రామస్య మృగాన్వేషణసమయే రామఏవ తిరోహితాతథాపి తస్మిన్
సమయే దేవైః స్వకార్యార్థం శ్రీరామానుమత్యా మాయయాని
మితాసీతా తత్రస్థితా, తాం రావణో జహారేతి ॥ అన్యథా రా
మస్యసీతావియోగాంగీకారే క్షణమాత్రమపి విశ్లేషాభావప్రతిపాద
కం విష్ణోరేషానపాయినీతి వాక్యమప్రమాణంస్యాత్ ॥ నను క్షణమా
త్రవిశ్లేషస్యానంగీకారే వివాహాత్పూర్వం సంబంధాభావః కథమితి

జనాదలర్కాః ॥ ౬౬ ॥ హానాథక్వవిరాయసీతిబహుశో వ్యాక్రుశ్య
బాష్పావిలం చక్షుర్దిక్షు విముంచతీం దశరథస్యావధ్యామవేక్ష్య స్ను
షామ్ । రెరెరాక్షసమహాసభూంప్రుజటేముంచేతిగృధ్రాధిపోఽరుద్ధ్వా
చేన్న ॥ సర్వదా స్వస్మిక్ విద్యమానాయాఏవసీతాయాః లోకవ్య
వహారమనుసరన్ జనకస్యగృహే ఆవిర్భావం పరికల్ప్య వివాహాదిలీ
లాకరణాత్ ॥ అన్వేషణవిలపనాదిఅనుకరణమాత్రం ॥ తచ్చ (శ్రీ)సం
గినామియమవస్థేతి ప్రఖ్యాపనార్థం ॥ అతఏవోక్తం శ్రీభాగవతే॥
(శ్రీ)సంగినామితిగతింప్రథయంశ్చచారేతి ॥ రావణకుంభకర్ణయోః
పూర్వం వరప్రదానాదేవ స్వవధస్యాసిద్ధే యద్యపి ప్రకారాంతరే
ణాపి తయోర్వధస్సంభవతి తథాపి మాయారూపసీతాంకల్పయిత్వాత
దపహరణాపరాధేన రావణహననాదికథాప్రవర్తనేన లోకం పవిత్రీ
కర్తుం పరదారాపహర్తురేవం వినాశఇతిజ్ఞాపనార్థంచేత్యలమతికథ
యా ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౬౬ ॥ —తతఃకింజాతమిత్యతఆహ॥
హానాథేతి ॥ హేతిఖేదే, నాథ-(ప్రా)ణేశ్వర, శ్రీరామ, క్వ-కుత్రచి
రాయసి విలంబసే ॥ మేనేత్రాదృశ్యస్థానం(ప్రా)ప్తేతిభావః ॥ ఇత్య
నేనప్రకారేణ బహుశః-బహువారం + బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్కార
కాదన్యతరస్యామితిశస్ప్రత్యయః ॥ వ్యాక్రుశ్య-ఉచ్చైరాక్రంద్య,బా
ష్పావిలమశ్రుకలుషం చక్షుః దిక్షుదిగంతరేషు విముంచతీం-ప్రసార
యంతీం,శ్రీరామాగమనాపేక్షయేతిభావః ॥ దశరథస్యావధ్యాంస్నుషాం-
జ్యేష్ఠపుత్రకళత్రత్వాత్ జ్యేష్ఠస్నుషాం, అవేక్ష్య-దృష్ట్వా, రేఇతి,
ప్రకృతేశ్ఛన్దసే వాపలాద్ద్విరుక్తోయం శబ్దో హీనసంబోధనవాచీ॥
ని ॥ హీనసంబోధనేతు రేఇత్యమరః + చాపలేద్వేభవతఇతిద్విరుక్తిః॥
సంభ్రమేణ ప్రవృత్తిశ్చాపలమితి కాశికోపదేశాచ్చ సంభ్రమః ॥ అ
త్ర స్వరితమామ్రేడితఇత్యాదినా (ప్రా)ప్తస్య ప్లుతస్య, సర్వత్రప్లుతః
సాహసమనిచ్ఛతావిభాషావక్తవ్యఇతిపాక్షికః ప్రతిషేధః॥శా(స్త్ర)త్వా

ధ్వానమనల్పకోపమకరోదగ్రేవణం రావణమ్ ॥ ౬౭ ॥ సమభూత్సమయేతస్మింత్సమరంసమరంహసోః । మిథోమథనసంక్రుద్ధగృధ్రరాక్షసరాజయోః ॥ ౬౮ ॥ దశముఖరథమాశుధ్వస్తరథ్యంవిసూతంశిథిలతరవరూథంశీర్ణచక్రంసచక్రే । గరుదభిహతశక్తిప్రాసబాణాసఖడ్గత్రిశి

గస్సాహసమితి హరవత్రః ॥ రాక్షసేతి తస్యనామాప్యుచ్చరితుమనుచితమిత్యామంత్రితమితి మంతవ్యం॥ మా, సీతాపహరణసాహసంమా కుర్విత్యర్థః ॥ మేతివారణే ॥ ని ॥ మాస్మమాలంచవారణే ఇత్యమరః ॥ ప్రరుదతీం-ప్రకర్షేణక్రోశంతీం, వధూం-స్నుషాం, ముంచ-త్యజ, మాప్రతిరుధఇతివాపాఠః ॥ తత్పక్షే నిరోధం మాకుర్విత్యర్థః । ని ॥ సమాస్స్నుషాజనీవధ్వఇత్యమరః ॥ అత్ర దశరథస్యాత్మప్రియసుహృద్భావేన భ్రాతృత్వాత్తత్స్నుషాయాఅపి స్వస్నుషాత్వాదవధూగ్రహణం ద్రష్టవ్యమ్ ॥ ఇత్యుక్త్వేతి శేషః ॥ గృధ్రాధిపో-జటాయుః, అగ్రేవణం-వనపురోభాగఇత్యర్థః + వనం పురగామిశ్రకాసిధ్రకాశారికాకోటరాగ్రేభ్యఇతి వనసకారస్యణత్వం ॥ అధ్వానం - మార్గం, రుద్ధ్వా-నిరుధ్య, రావణంప్రత్యనల్పకోపమధికక్రోధమకరోత్ ॥ అనుచితకారిణం రావణం విజిత్య సీతాం మోచయితుముద్యుక్తవానిత్యర్థః ॥ శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్॥ ౬౭ ॥—సమభూదితి ॥ తస్మింత్సమయే-సీతాపహరణకాలే, సమరంహసోస్తుల్యవేగయోః అతఏవమిథోమథనేన-పరస్పరప్రహారేణసంక్రుద్ధౌ సమ్యక్కుపితౌ, యౌగృధ్రరాక్షసరాజౌ, జటాయూరావణౌ తయోస్సమరం-యుద్ధం, సమభూత్-సమ్యక్ప్రవృత్తమిత్యర్థః ॥ ౬౮ ॥—తతఃకింతత్రాహ ॥ దశముఖేతి ॥ సశకుంతః-పక్షీ, జటాయుః ॥ ని ॥ శకుంతిపక్షిశకునిశకుంతశకునద్విజా ఇత్యమరః ॥ శక్తయః-ఆయుధవిశేషాః, ప్రాస్కుంత ఇతి

రుధిరావరణేఇతి ధాతోః మాఙిలుఙితిలుఙి సిపిఇరితోవేతి చ్లేరఙాదేశే న మాఙ్యోగ ఇత్యడాగమప్రతిషేధే మాప్రతిరుధఇతిరూపం ॥

ఖవిశిఖతూణీపాశకుంతశ్చకుంతః ॥ ౬౯ ॥ రాక్షసాసిక్షతః క్షిప్రంపపా
తపతతాంవరః । మైథిలీపక్షపాతేన పక్షపాతేన్యపాస్యసః ॥ ౭౦ ॥౫॥

ప్రాసాః కుంతాపరపర్యాయాః షట్కోణీయా ఆయుధవిశేషాః ॥ తదు
క్తం నృత్తికాలేన ॥ అకరరిచ కాండకెనసంజ్ఞాయామిత్యల్ ప్రాస్యంత
ఇతి ప్రాసాఇతి ॥ బాణా ఇషవః అస్యంతేఅనేనేతి బాణాసః-కార్ము
కం॥హలశ్చేలికరణేఘఞ్॥ని॥ ధనుశ్చాపౌధన్వశరాసనకోదండకార్ము
కం।ఇష్వాసఇత్యమరః ॥ ఖడ్గశ్చంద్రహాసః ॥ని ॥ఖడ్గేతునిస్త్రింశచం
ద్రహాసాసిరిష్టయఇత్యమరః ॥ త్రిశిఖం-త్రిశూలం, విశిఖా-బాణాః॥ని॥
పృషత్కబాణవిశిఖాఇత్యమరః ॥ తూణ్యా-తూణీరా॥ ని ॥ తూణో
పాసంగతూణీరనిషంగాఇషుధిర్ద్వయోః । తూణ్యామిత్యమరః ॥ పా
శాః-రజ్జ్వపరపర్యాయాఆకర్షణసాధనాయుధవిశేషాః, కుంతాః ప్రా
సాః ప్రసిద్ధాః ॥ ని ॥ ప్రాసస్తుకుంతఇత్యమరః ॥ తే రావణప్రయు
క్తా ఆయుధవిశేషాః ॥ గరుద్భ్యాం-పక్షాభ్యామభిహతాః-పరాహ
తాయేనసతథోక్తస్సః ॥ ని ॥గరుత్పక్షచ్ఛదాఃపత్రమిత్యమరః ॥ ద
శముఖరథం-రావణస్యందనం, ఆశు-క్షిప్రం, ధ్వస్తా వినాశితా రథ్యా
రథవోఢారోశ్వాయస్యతం ॥ ని ॥ రథ్యోవోఢారథస్యయఇత్యమరః ॥
+ తద్వహతి రథయుగప్రాసంగమితియత్ప్రత్యయః ॥ విగతస్సూతః
సారథ్యస్యవిహతం ॥ ని ॥ సూతఃక్షత్తాచసారథిరిత్యమరః ॥ శిథిలత
రోత్యంతవిశ్లిష్టోవరూథోరథగుప్తిర్యస్యతం ॥ ని ॥రథగుప్తిర్వరూథో
నేత్యమరః ॥ శీర్ణే-విచ్ఛిన్నే, చక్రే-రథాంగే, యస్యతం తథోక్తం
చక్రే-కృతవాన్, సీతావిమోచనాభినివేశవతయాయావచ్ఛక్తిబీభత్సం
చకారేత్యర్థః ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౬౯ ॥ —తతఃకింతత్రాహ ॥
రాక్షసేతి ॥ సః పతతాంవరః అండజమండలేశ్వరో జటాయుః, మైథి
ల్యాం పక్షపాతేన ఆసక్తివిశేషేణ హేతునా, రాక్షసాసిక్షతః-రావ
ణచంద్రహాసవిదళితస్సన్, పక్షపాతం-గరుద్భంగమవాప్య క్షిప్రం ప

తత్క్షణమన్యరథాధిరూఢేన రావణేన భూయోఽపి నీయమానా జానకీ శృంగ
గసంగతప్లవంగపంచకే పంచచూడ ఇవ క్ష్మాధరకుమారకే కస్మింశ్చిత్ క్ష్మా
ధరే సుగ్రీవసాత్కృతదశగ్రీవప్రతాపానలసదృశం వాలినాశపిశునమ
పాత, పక్షపాతతత్పరాణాంపక్షపాత(ప్రా)ప్తిర్యుక్తైవేతి భావః ॥ అసిని
ర్భిన్నపక్షో భువి న్యపతదిత్యర్థః ॥ ని ॥ పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్యస
హాయబలభిత్తిష్వితి వైజయన్తీ ॥ తథా రామాయణమ్ * స ఛిన్నప
క్షస్సహసా రక్షసా రౌద్రకర్మణా । నిపపాత హతో గృధ్రో ధరణ్యామ
ల్పజీవిత ఇతి ॥ ౭౦ ॥ —తత్క్షణమితి ॥ తత్క్షణం-తస్మిన్నేవ క్షణే, జటా
యునిపాతానంతరక్షణ ఇత్యర్థః ॥ అన్యరథాధిరూఢేన-రథాంతరాధి
ష్ఠితేన, పూర్వరథస్య జటాయుషా విధ్వస్తత్వాదితి భావః ॥ రావణేన
భూయః-పునరపి, నీయమానా-అపహ్రియమాణా, జానకీ శృంగసంగ
తం-శిఖరోపవిష్టం, ప్లవంగానాం సుగ్రీవాదికపీనాం పంచకం యస్య త
స్మిన్ తథోక్తే ॥ ని ॥ కపిప్లవంగప్లవగశాఖామృగవలీముఖా ఇత్యమరః ॥
అతఏవ పంచచూడాః శిఖాః యస్య తస్మిన్ ॥ ని ॥ శిఖా చూడా కేశపా
శ ఇత్యమరః ॥ క్ష్మాధరకుమారః-రాజకుమార ఇవ స్థిత ఇత్యుత్ప్రేక్షా రా
జకుమారస్య పంచచూడత్వాసంభవాత్ ॥ యద్యప్యుపనయనకాలీనత్వ
వివక్షా తదా ఉపమైవేతి వివేకః ॥ కస్మింశ్చిత్ క్ష్మాధరే-పర్వతే, ఋ
ష్యమూక ఇత్యర్థః ॥ సుగ్రీవసాత్కృతః-బ్రహ్మణా సుగ్రీవాధీనః కృ
తః + దేయే త్రా (చే)త్యత్ర చకారాత్సాతి ప్రత్యయః ॥ తథాభూతో
యో దశగ్రీవప్రతాపానలః-రావణప్రతాపాగ్నిః తత్సదృశం-తత్తుల్యం, అ
త్ర రావణప్రతాపానలస్య సుగ్రీవసాత్కృతత్వేన స్వతస్సిద్ధత్వసందే
హాదుపమోత్ప్రేక్షయోస్సందేహసంకరః ॥ వాలివినాశస్య పిశునస్సూ
చకో యో మహోల్కాపాతః తత్ప్రతిమం-తత్సదృశమితి పూర్వవ
త్సందేహసంకరః ॥ ఉత్తరత్ర ఏతత్ప్రత్యక్షీకరణతత్పరసుగ్రీవప్రత్యా
ఋతేన శ్రీరామేణ తథా కరిష్యమాణత్వాదితి భావః ॥ ని ॥ కణ్ఠజా

హారోల్కాపాతప్రతిమం రామసాహాయకప్రోత్సాహనాయ పుత్రమ
భిపతత్పతంగబింబశంకాపహంకనకకపిశకౌశేయోత్తరీయాంతరితమా
భరణజాలమపాతయత్ ॥ ౭౧ ॥ తత్పతనమపి స్వతేజఃపతనమివనాల
క్షయత్ లంకాలంకారభూతామశోకవనికాం మైథిలీమనయదనయా

వసూచకస్యాన్యత్రిప్రేశనఇత్యమరః ॥ రామస్య యత్సాహాయకం-సహా
యకర్మ, + యోపధాద్గురూపోత్తమాద్వుఞ్ ॥ తత్ర ప్రోత్సాహనా
య ప్రేరణార్థం, పుత్రం సుగ్రీవంప్రత్యభిపతతః-అభ్యాగచ్ఛతః, ప
తంగస్య యద్బింబం మండలం ॥ ని ॥ పతంగౌ పక్షిసూర్యౌ చేత్యమ
రః ॥ తచ్ఛంకాపహం-తత్సందేహజనకం, తద్భ్రాంతిజనకంవా అత
స్త్రావేవాలంకారౌ ॥ తథా పతంగబింబస్య పతనాసంభవాత్ అభూ
తోపమోత్ప్రేక్షావా మతభేదాదిత్యుక్తం తచ్ఛేతదుజ్జీవితముక్తాలంకా
రద్వయమితిసంకరః ॥ కనకేన కనకవద్వాకపిశం పిశంగం యత్కౌ-
శేయం ॥ ని ॥ కౌశేయంక్రిమికోశోత్థమిత్యమరః ॥ తన్మయం-తద్రూ
పం, యదుత్తరీయం సంవ్యానం తేనాంతరితం నిబద్ధం ॥ ని ॥ సం
వ్యానముత్తరీయంచేత్యమరః ॥ ఆభరణజాలం-హారనూపురాద్యాభర
ణకలాపం, అపాతయత్ ॥ రావణేన నీయమానాం మామిమే వాన
రాః శ్రీరామాయ కథయేయురితిమత్వా పాతయామాసేత్యర్థః ॥
౭౧॥—తదితి॥ తత్పతనమపి తస్యాభరణజాలస్యపతనమపి, స్వతేజఃప
తనమివ నిజప్రతాపనిపాతమివ, నాలక్షయత్-నప్రత్యక్షయత్, నక
లయన్నితిపాఠేప్యయమేవార్థః ॥ కామాంధత్వాదితిభావః + నఞర్థ
స్యనశబ్దస్యసుప్సుపేతిసమాసః ॥ నయాభిజ్ఞో-నీతినిపుణః, ని ॥ ప్రవీ
ణేనిపుణాభిజ్ఞవిజ్ఞనిష్ణాతశిక్షితా ఇత్యమరః ॥ సనభవతీత్యనయాభిజ్ఞః
దుర్వినీతఇత్యర్థః ॥ అనయజ్ఞ ఇతిపాఠే నయంజానాతీతినయజ్ఞః సన
భవతీత్యనయజ్ఞః + అత్రాతోనుపసర్గేకఇతికప్రత్యయః॥ నత్విగుప
ధేత్యాదినాకప్రత్యయః ॥ అతఏవాహభగవాన్కాత్యాయనః ॥ అ

భిక్షోదశగ్రీవః ॥ ౭౨ ॥ వ ॥ అశోకవనికాలభేరాక్షసీపరివేష్టితాం సీతాంమారుతివాలాగ్నిస్తంభనార్హామివౌషధీమ్ ॥ ౭౩ ॥

కారాదనుపసర్గాత్కర్మోపపదోభవతిప్రతిషేధేనేతి వార్తికవ్యాఖ్యానే భాష్యకారేణార్థజ్ఞశబ్దముదాహృత్యాస్యసాకాంక్షస్యసమర్థనాత్తతో నఞ్సమాసః ॥ అనయజ్ఞః-నీతిశాస్త్రాచాంశశూన్యఇత్యర్థః ॥ దశగ్రీవో రావణః, మైథిలీం-సీతాం, లంకాయాః అలంకారభూతాం- అలంకారోపమితాం, తత్ప్రియామిత్యర్థః ॥ ని ॥ భూతంక్ష్మాదౌ పిశాచాదౌ న్యాయ్యేసత్యోపమానయోరితివిశ్వః ॥ అశోకవనికాం-నిజవిహారోచితోద్యానవనికాం, అనయత్-తత్రనిక్షిప్తవానిత్యర్థః + దుహాదిత్వాన్నయతేర్ద్వికర్మకత్వం ॥ అత్రరామాయణమ్ * హ్రియమాణాతువైదేహీకంచిన్నాథమపశ్యతీ । దదర్శగిరిశృంగస్థాన్పంచవానరయూథపాన్ ॥ తేషాంమధ్యేవిశాలాక్షీకౌశేయంకనకప్రభమ్ । ఉత్తరీయంవరారోహాశుభాన్యాభరణానిచ ॥ ముమోచయదిరామాయ శంసేయురితిభామినీ ॥ వస్త్రముత్సృజ్యతన్మధ్యే వినిక్షిప్తసుభూషణమ్ । సంభ్రాంతస్తుదశగ్రీవస్తత్కర్మచనబుద్ధవానిత్యాది ॥ ౭౨ ॥ —అశోకేతి ॥ అశోకవనికా కత్రే, రాక్షసీభిః నిగూఢసంగోపనార్థంరావణనియుక్తరాక్షసస్త్రీభిః పరివేష్టితాం-పరివృతాం, సీతాం మారుతస్యాపత్యంపుమాన్ మారుతిః-హనుమాన్ + అతఇఞితీఞ్తస్యవాలే లాంగూలే యోగ్నిస్సుందరకాండే వక్ష్యమాణరూపః తస్య స్తంభనే నిరోధనే అర్హాం యోగ్యాం, శక్తామిత్యర్థః ॥ ఓషధీం-లతావిశేషమివ, లేభే-ప్రాపేత్యుత్ప్రేక్షా ॥ సీతాన్వేషణసమయే లంకాంప్రవిష్టో హనుమాన్ సీతామాలోక్య నిజాగమనజ్ఞాపనార్థమశోకవనికాం భఙ్క్త్వా పితృనియుక్తేనేంద్రజితా నిబధ్యనీతః వాలే వస్త్రైస్సంవేష్ట్యాగ్నినాప్రజ్వాలితో వైదేహీనివాసతయైకామశోకవనికామన్తరేణ కృత్స్నాం లంకాందదాహేతి సుందరకాండే వక్ష్యతి ॥౭౩॥

కాకుత్స్థోప్యథరక్షసామధిపతేర్వాగ్వాగురావేష్టితే కృత్వా హాటక
హాటకేయహరిణశార్దూలవిక్రీడితమ్ । ఆగచ్ఛన్ననుజేనతత్రగదితా
మాకర్ణ్యవార్తాంతతస్సీతాసంగమలాలసస్తదుటజం రామః ప్రతస్థే

అనంతరవృత్తాంతమాహ ॥ కాకుత్స్థ ఇతి ॥ కాకుత్స్థో-రఘునాయకో
పి॥ రక్షసామధిపతేః-రావణస్య, వాక్ప్రేరణవచనం, సైవ వాగు
రామృగబంధినీ రజ్జునిర్మితజాలవిశేషఇతియావత్ ॥ తయాఆవేష్టితే-ఆ
వృతే, నియమితఇత్యర్థః ॥ ని ॥ వాగురామృగబంధనీత్యమరః ॥హా
టకస్యవికారో హాటకమయోమయస్తాటకేయో మారీచస్తస్మిన్నేవహరిణే
మృగే, శార్దూలవిక్రీడితం శార్దూలోవ్యాఘ్రః ॥ ని ॥ శార్దూల
ద్వీపినౌవ్యాఘ్రఇత్యమరః॥ తస్య విక్రీడితవద్విక్రీడితంకృత్వా శార్దూ
లవత్తంనిహత్యేత్యర్థః ॥ అథానంతరమాగచ్ఛతా తత్రాగమనసమ
యే అనుజేన-లక్ష్మణేన, గదితాముక్తాం, వార్తాం-దీనాక్రందశ్రవణవి
షణ్ణసీతానిష్ఠురవచనప్రేరితోహమాగతోస్మీత్యేవంరూపవృత్తాన్తమి
త్యర్థః ॥ ని ॥ వార్తాప్రవృత్తిర్వృత్తాన్తఇత్యమరః ॥ ఆకర్ణ్య-శ్రు
త్వా, తతస్తదనంతరం సీతాయాస్సంగమే-సమాగమే, లాలసోత్యన్తా
భిలాషీసన్, విజనేవనే తద్విపత్తేరవశ్యంభావిత్వాదితిభావః ॥ తదుట
జం తస్యాస్సీతాయాః ఉటజం-పర్ణశాలాంప్రతి, తదితివాచ్ఛేదః॥ని॥
పర్ణశాలోటజో(స్త్రి)యామిత్యమరః ॥ రామో ద్రుతం-శీఘ్రం, ప్ర
తస్థే-చచాల, అత్ర భిన్నవాక్యస్థత్వాత్కాకుత్స్థ రామశబ్దయోర్న
పౌనరుక్త్యం ॥ యద్వా కాకుత్స్థః-కకుత్స్థవంశోద్భవఇతి విశేషణ
త్వేనవాయోజనా ॥ అత్ర వాక్తాటకేయయోర్వాగురాహరిణరూపణే
న కాకుత్స్థే మృగయుత్వప్రతీతేః ఏకదేశవర్తిరూపకం ॥ తచ్చ శా
ర్దూలవిక్రీడితమిత్యత్ర తత్సదృశం విక్రీడితమితిసాదృశ్యాక్షేపాదసంభ
వద్వస్తుసంబంధరూపనిదర్శనయా సాపేక్షితత్వాత్సంకీర్యతే ॥ శార్దూ
లవిక్రీడితమిత్యత్ర అస్యాపి వృత్తస్య శార్దూలవిక్రీడితత్వాత్ కవె

ధ్రితమ్ ॥ ౭౪ ॥ అయం కథం స్యాదితిబాష్పగర్భమాలోక్యమానో వ
నదేవతాభిః। విలోకయన్ కేవలపర్ణశాలాం వి(లీన)నష్ట)చేతా విలలాప
రామః॥౭౫॥ హా కష్టమత్ర న హి సా కిమిదం ప్రవృత్తమాలోకయామి చటు
లామిహ పాదముద్రామ్ । మాం వీక్ష్య నూనమగృహీతమృగం ముహూ

ర్త్యాతుర్యమనుసంధేయమ్ * సూర్యాశ్వైర్మసజా స్తతాస్సగురవశ్శా
ర్దూలవిక్రీడితమితి లక్షణాత్ ॥ ౭౪ ॥— అయం శ్రీరామః కథం-క
థంభూతః స్యాత్ భవేత్ ప్రియతమారహితపర్ణశాలాం ప్రేక్ష్యేతి శే
షః ॥ ఇతిమత్వేత్యర్థః ॥ బాష్పా అశ్రూణి గర్భే యస్మిన్ కర్మణి తద్య
థా భవతి తథా ॥ వనదేవతాభిరాలోక్యమానో దృశ్యమానస్సన్, తా
సామపి శోచనీయ ఇతి భావః ॥ రామః కేవలాం సీతారాహిత్యేన శూ
న్యాం పర్ణశాలాముటజం విలోకయన్, అతఏవ వినష్టచేతాః - భ
గ్నచిత్తస్సన్, విలలాప-పరిదేవయామాస ॥ ని ॥ విలాపః పరిదే
వనమిత్యమరః ॥ * మహాత్మగురుదేవానామశ్రుపాతః క్షితౌ యది । దే
శభ్రంశో మహద్దుఃఖం మరణంచ భవేద్ధ్రువమితి ॥ క్షితౌ దేవతాశ్రుపా
తనిషేధదర్శనాత్ శ్రీరామస్య క్షిప్రమేవ మహద్దుఃఖప్రాప్తిసూచ
నార్థం బాష్పగర్భమిత్యుక్తమ్ ॥ వృత్తముపజాతిః ॥ ౭౫ ॥ — వి
లాపప్రకారమేవాహ పంచభిః ॥ హా కష్టమితి ॥ హేతి ఖేదే, కష్టం కృ
చ్ఛ్రం ప్రాప్తమితి శేషః ॥ కుతః॥ అత్రాస్యాం పర్ణశాలాయాం
సా సీతా న హి-నాస్తి ఖలు, * అస్తిర్భవంతిపరః ప్రయుజ్యమానోప్య
స్తీతి భాష్యకారవచనాత్ ॥ భవంతీతి లటః పూర్వాచార్యాణాం సంజ్ఞా
ఇదమేతత్ సీతాఽభావరూపం కార్యం కిం ప్రవృత్తం కేన కారణేన సంజాత
మిత్యర్థః ॥ తథా ఇహాస్మిన్ ప్రదేశే చటులాం పాదముద్రాం వికలి
తాన్ పాదవిన్యాసానిత్యర్థః ॥ ఆలోకయామి-పశ్యామి, కిమేతది
త్యర్థః ॥ ఇత్యేవముక్త్వా స్వయం కథంచిదన్యథోత్ప్రేక్షతే ॥ మామి
తి ॥ అగృహీతమృగమనాహృతహిరణ్మయహరిణం, మాం వీక్ష్య సీతా

ర్తమంతర్హితా తరుషు రోషవతీ న సీతా ॥ ౩౮ ॥ త్వదభిలషితపూర్త్యా (పూర్త్యై) వంచితః పంచవట్యామచరమచరమోహం మోహభాజాం ప్రజానామ్। తదిహ సరళబుద్ధే నైష రోషస్య కాలస్సుముఖి మమ ముఖం కిం

రోషవతీవపి తేవ, వస్తుతస్తు న తథా పరమప్రేమాస్పదే మయి రోషాభావాదితి భావః ॥ తరుషు-వృక్షేషు, ముహూర్తం-క్షణమాత్రం, ఘటికాద్వితయం వా ॥ ని ॥ ముహూర్తమల్పకాలే స్యాద్ఘటికాద్వితయేపి చేతి విశ్వః ॥ అంతర్హితా-అంతర్ధానం గతా, నూనమిత్యుత్ప్రేక్షా లోకేహి కాంతాః కాంతే స్వాభిమతార్థాసంగ్రహీతరి సతి రోషవిడమ్బనయా కుత్రచిన్నిగూఢతయా కంచిత్కాలం గమయంతి తద్వదిత్యర్థః ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్॥ ౭౮ ॥—ఏవం సామాన్యాకారేణ విలప్య సంప్రతి సీతామామంత్ర్య విలపతి ॥ త్వదితి ॥ హే సరళబుద్ధే-ఋజుబుద్ధే సుముఖి, సుందరాననే జానకీతి సంబోధనద్వయేన నైవం విప్రలంభః త్వయా కర్తుముచిత ఇతి సూచ్యతే త్వదభిలషితపూర్త్యా తవ అభిలషితం అరణ్యేపి సహసంచారరూపమనోరథః చిత్రమృగాహరణరూపమనోరథో వా తస్య పూర్త్యా పూరణేన హేతునా వంచితః విప్రలబ్ధః ప్రతారితః వ్యామోహిత ఇతి యావత్ ॥ అహం మోహభాజాం స్త్రీణాం ప్రియాణామిత్యర్థః ॥ ప్రజానాం-జనానాం॥ ని ॥ ప్రజాస్స్యాత్సంతతౌ జన ఇత్యమరః ॥ చరమోంతిమో న భవతీత్యచరమః అద్యః-అగ్రసరస్సన్నిత్యర్థః ॥ పంచవట్యామచరం సంచరితవానస్మి ॥ ఏతావత్పర్యంతం త్వత్సహచర్యాత్ త్వన్మనోరథపరిపూరణతత్పరతయా వ్యవహృతవానస్మీత్యర్థః ॥ తత్తస్మాత్కారణాదిహ మహారణ్యే రోషస్యైష కాలో న ॥ రోషం కర్తుమయం సమయో న భవతీత్యర్థః ॥ సత్యపి రోషహేతావీదృగ్వనవాససంకటే మనస్సమాధాయానుకూల్యేనైవ వర్తితవ్యత్వాదితి భావః ॥ అస్త్వయం రోషకాలః ॥ మమ విరహేన పూర్త్యై ఇతి చతుర్థ్యంతపాఠే తదర్థం పూరణోద్దేశేనేత్యర్థః ॥

సోఢసీతావియోగం ॥ ౭౭ ॥ యద్యస్తికౌతుకమపూర్వమృగే మృగాక్షి
చాంద్రంహరామిహరిణం మమసన్నిధేహి । యావన్నముంచసి మ
యాహృతమేణమేనం తావద్దధాతుతవవక్త్రతులాంమృగాంకః॥౭౮॥

సోఢ్వాత్వాద్వా త్వయ్యైవంకర్తుమయుక్తమిత్యాహ ॥ హేసుముఖిమమ
ముఖం యత్త్వత్సహవాసేనైవ సోల్లాసమితిభావః॥ సోఢః క్షాంతఃసీ
తాయాస్తవవియోగః విరహో యేనతత్తథోక్తం కిం ॥ సీతావిరహస
హిష్ణుభవతికిం ॥ నభవత్యేవేత్యర్థః ॥ అతస్సర్వథారోషంపరిత్యజ్య
సన్నిధేయమితిభావః ॥ అత్ర సీతేత్యస్యాపదేశగ్రహణమఖండితప్రే
మాస్పదత్వద్యోతనార్థం ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౭౮ ॥—తథాప్యపూ
ర్వమృగాహరణే యది తవాభిలాషస్తదానేనతుచ్ఛేన మాయామృగే
ణ కిం ఇతోప్యత్యంతశ్లాఘ్యమానేష్యామీత్యాహ ॥ యదీతి ॥ హేమృ
గాక్షి-కురంగనయనే, జానకి, అపూర్వమృగే-అసాధారణమృగే, కౌ
తుకం-కుతూహలం, అభిలాషఇతియావత్ ॥ ని ॥ కౌతూహలంకౌతు
కంచకుతుకంచకుతూహలమిత్యమరః ॥ అస్తియది-వర్తతేచేత్, తర్హి
తిశేషః, తర్హి చంద్రస్యాయంచాంద్రః-చంద్రనిష్ఠఇత్యర్థః + తస్యే
దమిత్యణ్ ॥ తంహరిణం హరామ్యానయామి, యద్వా హరిష్యామీ
త్యర్థః ॥ వర్తమానసామీప్యే వర్తమానప్రత్యయః ॥ అతః మమస
న్నిధేహి-సన్నిహితాభవ, ॥ మత్సమీపంప్రత్యాగచ్ఛేత్యర్థః ॥ అతః
మయాహృతమానీతంఏనంచాంద్రమేణంహరిణంయావత్ యావత్పర్య
న్తం నవిముంచసి-నత్యజసి, కౌతుకాదితిభావః॥ తావత్ మృగః అంక
శ్చిహ్నం యస్య మృగాంకశ్చంద్రః తవవక్త్రేణ సహ-కలంకేన త్వదీ
యవదనేన తులాం-సాదృశ్యం, దధాతు-ధారయతు, + సంభావనా
యాంలోట్ ॥ తదనంతరమిదానీంవా వక్త్రసాదృశ్యధారణకథైవనా
స్తీత్యర్థః ॥ అత్ర తులాందధాత్వితి సంభావితార్థే ఉపమా త
యాచోపమానాదుపమేయస్యాధిక్యప్రతిపాదనరూపో వ్యతిరేకో వ్య

సప్రాణా చేజ్జనకతనయాకిం నతిష్ఠేత మహ్యంహింస్రైస్సత్త్వైర్న ఖలు నిహతారక్తసిక్తా న పృథ్వీ। గోదావర్యాం ప్రతినవిహృతిం రామహీనా న్యాసకుర్యాద్యుక్తం నక్తంచరకబళనాత్సర్వధా సంస్థితా సా ॥ 28 ॥

జ్యత ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః ॥ లోకోత్తరలావణ్యసంపన్న భవన్ముఖావలోకనాభావే మమ కథం నిర్వాహ ఇతి ఫలితార్థః + వక్త్రతులామిత్యత్ర తుల్యార్థైరతులోపమాభ్యామిత్యత్ర అసాదృశ్యవర్యాయస్యైవ తులాశబ్దస్య ప్రతిషేధాదత్ర సాదృశ్యవాచిత్వాత్తద్యోగేపి తృతీయాసమాసః ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ 28 ॥ —— ॥

ఇత్థం విలాపే వ్యసన్నిహితాయాస్తస్యామృతిం నిశ్చినోతి ॥ సప్రాణేతి ॥ జనకస్యతనయాజానకీ, విశిష్టపితృజన్యత్వాత్పరమసాధ్వీత్యర్థః సప్రాణాచేత్-సజీవితాయది, మహ్యమత్యంతవిరహాసహిష్ణవ ఇతి భావః॥నతిష్ఠేతకిం-ఆత్మానం ప్రకాశయంత్యేవనవర్తేతకిం,వర్తేతైవేత్యర్థః అతోనప్రాణసహితేతి + తిష్ఠతేర్లిఙ్జీవప్రకాశనస్థేయాఖ్యయోశ్చేత్యాత్మనేపదం ॥ తర్హి వ్యాఘ్రాదిభిః భక్షితాకిం నేత్యాహ ॥ హింస్రైస్సత్త్వైర్వ్యాఘ్రాదిఘాతుకజంతుభిః ॥ ని ॥ శరారుర్ఘాతుకోహింస్రఇత్యమరః ॥ ననిహతాఖలు-నహింసితాఖలు, కుతః పృథ్వీ-భూమిః, రక్తసిక్తా-రుధిరక్లిన్నానభవతీత్యర్థః ॥ తథాచేద్రక్తసిక్తాభవేదేవేతి శేషః ॥ తర్హి గోదావరీతీరే విహర్తుం గతవతీకిం తథాభూతాపి నభవతీత్యాహ ॥ గోదావర్యాం లక్షణయా గోదావరీతీరఇత్యర్థః॥గోదావర్యా ఇతిషష్ఠ్యంతపాఠే తస్యాః పులినేషు-సైకతేషు,విహృతిం-విహారం, ని ॥ తోయోత్థితంతత్పులినం సైకతంసికతామయమిత్యమరః ॥ రామేణ ప్రియతమేన మయాహీనావిరహితాసతీ నకుర్యాత్ నవిదధ్యాత్, యుక్తం, ప్రియతమవిరహితవిహారస్య పతివ్రతానామధర్మత్వాదితిభావః ॥ కింతు జానకీ సర్వథా-సర్వప్రకారేణ + ప్రకారవచనేథాల్ ॥ నక్తంచరకబళనాదాత్రిసంచరరాక్షసభక్షణాద్ధేతోః, సం

లోకాంతరప్రణయినం శ్వశురం ప్రణంతుమాజ్ఞాప్రకాలమతిలంఘ్య యది ప్రయాసి। విజ్ఞాప్య మామపి సమాహ్వయ సాధ్వి తస్మై సౌమిత్రిరేవ భరతే నిదధాతు రాజ్యం ॥ ౧౦ ॥ ఇత్థం విలప్య విపినే దయితాం విచిన్వ

స్థితా-నష్టా, యుక్తమేతద్విచారణం సంగతమిత్యర్థః ॥ ని ॥ సంస్థా స్థితౌ వ్యవస్థాయాం నాశ ఇతి విశ్వః ॥ వ్యక్తమితి పాఠే స్ఫుటమిత్యర్థః ॥ అత్రైవం బహుధా సందిహ్య నిశ్చయపర్యవసానకథనాన్నిశ్చయాంతస్సందేహాలంకారః ॥ మందాక్రాంతావృత్తమ్ ॥ ౯ ॥—
లోకాంతరేతి ॥ హే జానకి, లోకాంతరప్రణయినం-స్వర్గస్థం శ్వశురం పత్యుః పితరం-దశరథం, ప్రణంతుం-నమస్కర్తుం, ఉపసర్గాదసమాసేపి ణోపదేశస్యేతి ణత్వం ॥ ఆజ్ఞాప్రశ్చతుర్దశవత్సరాత్మకతయా నియుక్తః యః కాలస్తమతిలంఘ్య ఉల్లంఘ్య తావంతం కాలమయాపయిత్వైవేత్యర్థః ॥ ఇదానీం సాగ్రైకవత్సరస్యావశిష్టత్వాదితి భావః ॥ అవిలంఘ్యేతి పాఠే స్పష్టోర్థః ॥ ప్రయాసి యది-గచ్ఛసి చేత్, యద్యపి పరమపతివ్రతాయాస్తవ మాం పతిముత్సృజ్య పురస్తాద్గమనమనుచితం తథాపి శ్వశురప్రణామౌత్సుక్యేన గచ్ఛసి చేదిత్యర్థః ॥ తర్హి హే సాధ్వి-పతివ్రతే, అతో మద్విరహం న సహిష్యసే ఇతి భావః ॥ ని ॥ సతీ సాధ్వీ పతివ్రతేత్యమరః ॥ తస్మై శ్వశురాయ విజ్ఞాప్య ప్రియవియుక్తాహం స్థాతుం న శక్నోమీతి నివేద్య మామపి సమాహ్వయ-ఆకారయ ప్రవేశయేత్యర్థః ॥ ని ॥ హూతిరాకారణాహ్వానే ఇత్యమరః ॥ తద్వినాశాదాత్మనోపి వినాశో నిశ్చిత ఇతి భావః ॥ తర్హి రాజ్యస్య కా గతిరిత్యత్రాహ సౌమిత్రిర్లక్ష్మణ ఏవ భరతే రాజ్యం నిదధాతు-నిక్షిపతు స్వలోకయాత్రా(తత్పరేణ శ్రీరామేణాహం) ఇతి కర్తవ్యతాయాం నియుక్త ఇతి భరతం మదాజ్ఞాపరిపాలనతత్పరం సామ్రాజ్యే అభిషేక్ష్యతీతి భావః ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౧౦ ॥—కవేర్వాక్యం ॥ ఇత్థమితి ॥ ఇత్థమనేన ప్రకారేణ విలప్య-పరిదేవనం కృత్వా, రామస్తత్ర-తత్

రామో న తత్ర ధృతిమాన్నహి లక్ష్మణశ్చ । తాదృగ్విధామపి కథాం కథయన్ స్వవాచా వల్మీకజన్మమునిరేవ కఠోరచేతాః ॥ ౬౧ ॥ ౫ ॥ తతః ప్రారభ్యమాణప్రయాణాన్ ప్రాణానవష్టభ్య జటాయుస్తత ఇతః క్రియమాణసీతాన్వేషణం రామం సలక్ష్మణమాలక్షయన్నవోచత ॥ ౬౨ ॥ ఆయుష్మన్ స్త్వాం ఖడ్గవిక్షతపక్షతిం క్షితితలే నిక్షిప్య క్షిప్రమపజహార జానకీం

అస్మిన్నపి నె అరణ్యే, దయితాం ప్రేయసీం సీతాం విచిన్వన్ మృగయన్, ధృతిమాన్-ధైర్యవాన్, నాభూత్, కింతు సీతావిరహవేదనయా విషణ్ణహృదయో భూదిత్యర్థః ॥ తథా లక్ష్మణశ్చ ధృతిమాన్నహి నాభూదేవేత్యర్థః ॥ తద్దుఃఖస్యైతద్దుఃఖత్వాదితి భావః॥ కింతు తాదృశీ విధా ప్రకారో యస్యాస్తాం ఇత్థమితి వక్తుం శ్రోతుం వా అశక్యామిత్యర్థః॥ తథాభూతామపి కథాం శ్రీరామవిలాపప్రకారవాక్యప్రబంధం స్వవాచా-నిజకంఠోక్త్యా, కథయన్-పునఃపునర్వర్ణయన్, కఠోరచేతాః-కఠినహృదయః, నిర్దయహృదయ ఇతి యావత్ ॥ వల్మీకాజ్జన్మ యస్య స తథోక్తస్స చాసౌ మునిశ్చ స ఏవ వాల్మీకిరేవ ధృతిమానభూత్ ॥ సకలలోకానందకరసమస్తసద్గుణాభిరామస్య తత్ర భవతః శ్రీరామస్య తాదృగ్విషాదవైక్లబ్యాభివ్యంజక విలాపకథాకథనానిర్విణ్ణచిత్తతయా స ఏవాతిధైర్యసంపన్నో భూదిత్యర్థః ॥ పేలవచిత్తానామస్మాకం కథం ధృతిమత్త్వమితి భావః ॥ వృత్తంపూర్వవత్ ॥ ౬౧ ॥ — తత ఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, ప్రారభ్యమాణముపక్రమ్యమాణం ప్రయాణం వరలోకయాత్రా యైస్తానుత్క్రమణశీలానిత్యర్థః ॥ ప్రాణాన్ జటాయురవష్టభ్య-సంస్తభ్య, నిరుధ్యేత్యర్థః ॥ శ్రీరామాయ వార్తాకథనార్థమితి భావః ॥ తత ఇతః ప్రదేశేషు క్రియమాణ సీతాన్వేషణం-సీతామన్విష్యంతమిత్యర్థః॥ సలక్ష్మణం-సౌమిత్రిసహితం, రామమాలక్షయన్-పశ్యన్నేవమవోచత-ఉక్తవాన్ + బ్రూఞోవచేర్వాలుజి వచఉమిత్యుమాగమే గుణః ॥ ౬౨ ॥—కిమిత్యవోచతేత్యత ఆహ ॥ ఆ

రావణ ఇతి ॥ ౮౩ ॥ వ ॥ స్వయమపి శరభంగస్వీకృతాం భంగహీనాం
సపది గతిమవాప్తస్సంహృతాయుర్జటాయుః । నయనసలిలమిశ్రం
రామహస్తేన దత్తం దశరథదురవాపం ప్రాప నైవాపమంభః ॥ ౮౪ ॥

మేతస్మిన్నితి ॥ హే జటాయుష్మన్ + ప్రశంసాయాం మతుప్ సకలలోకహి
తాచరణతత్పరతయా సఫలజీవనేత్యర్థః ॥ ఖడ్గవిక్షతపక్షతిం-చంద్ర
హాసవిదళితపక్షమూలం ॥ ని ॥ స్త్రీ పక్షతిః పక్షమూలమిత్యమరః ॥
మాం క్షితితలే నిక్షిప్య పరిశ్రాంతం మాం పక్షవిచ్ఛేదపూర్వకం భూ
మౌ పాతయిత్వేత్యర్థః ॥ రావణః క్షిప్రం ద్రుతం జానకీం మైథిలీ
మపజహారాపహృతవానిత్యవోచతేతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ తథా చ రా
మాయణమ్ ॥ * పరిశ్రాంతస్య మే పక్షౌ ఛిత్త్వా ఖడ్గేన రావణః ॥ సీ
తామాదాయ వైదేహీముత్పపాత విహాయసమితి ॥ ౮౩ ॥ తతః కిం జాతం త
త్రాహ ॥ స్వయమితి ॥ జటాయుః సపది-సద్య ఏవ, శ్రీరామస్య
సీతాపహరణవార్తాకథనసమయ ఏవేత్యర్థః ॥ సంహృతాయుస్త్యక్త
జీవితస్సన్ ॥ స్వయమపి శరభంగేన మునినా స్వీకృతాం ప్రాప్తాం భం
గహీనామక్షతాం శాశ్వతీమిత్యర్థః ॥ గతిం వైకుంఠస్థానమవాప్తః
ప్రాప్తస్సన్, నిజభాగ్యోదయేన పరబ్రహ్మరూపస్య శ్రీరామస్య
దివ్యమంగళవిగ్రహసాక్షాత్కారాత్ శరభంగవన్ముక్తస్సన్నిత్యర్థః ।
నయనసలిలమిశ్రం-బాష్పోదకమిశ్రితం పితృసఖత్వేన తస్య పితృవద్రో
దనార్హత్వాదితి భావః రామహస్తేన దత్తం దశరథేన దురవాపం-దుర్ల
భం, అసాన్నిధ్యాదితి భావః ॥ నైవాపం పితృతర్పణసంబంధి ॥ ని ॥
పితృదానం నివాపస్స్యాదిత్యమరః ॥ అంభః ప్రాప పితృనిర్విశేషం
తస్యౌర్ధ్వదైహికం రామశ్చకారేత్యర్థః ॥ ఉక్తం చ రామాయణే ॥
* తతో గోదావరీం గత్వా నదీం నరవరాత్మజౌ । ఉదకం చక్రతుస్తస్మై

జటాయురితి సకారాంతః ఉకారాంతోఽపి జటాయో మా వమంస్థాస్త్వ
మితి భట్టి ప్రయోగాత్ ॥

౫ ॥ అథ దక్షిణారణ్యానీంప్రతిప్రస్థితే కాకుత్స్థే రాక్షసీ కాచిదయో
ముఖీ నామ సౌమిత్రిమభిభూయ తదీయశస్త్రేణ శూర్పణఖాసిద్ధిమల
భత ॥ ౨౫ ॥ తతః క్రౌంచారణ్యసరణ్యా ప్రయాతావేతౌ మహాన్తౌ
గృధ్రరాజాయితావుభావితి ॥ నను తిరశ్చాం కర్మానధికారాదగ్నిసం
స్కారానర్హత్వాచ్చ ఉత్తమలోకాభావేన కథమస్య ముక్తియుక్త
త్వమితి చేన్న * మయాత్వంసమనుజ్ఞాతశ్శాశ్వతీంముక్తిమాప్నుహీతి
శ్రీరామాయణోక్తత్వాదస్యైవాస్య ముక్తిః ॥ తదుక్తం నృసింహపు
రాణే ॥ * మత్కృతేమరణంయస్మాత్త్వయాప్రాప్తంద్విజోత్తమ ।
తస్మాన్మమప్రసాదేన విష్ణులోకమవాప్స్యసీతి ॥ సుగ్రీవోహనుమానృ
క్షోగజోగృధ్రోవణిక్పథఇతిముక్తమధ్యపరిగణనాచ్చ జటాయుషోము
క్తిప్రాప్తిస్సిద్ధేత్యవగమ్యతఇత్యుపరమ్యతే ॥ మాలినీవృత్తం॥౨౪॥——
అథేతి ॥ అథ జటాయుర్ముక్త్యనంతరం, కాకుత్స్థే-శ్రీరామే, మహా
దరణ్యమరణ్యానీ ॥ ని ॥ మహారణ్యమరణ్యానీత్యమరః ॥ + ఇంద్రవ
రుణేత్యాదినామహత్త్వేజీప్ ॥ ఆనుగాగమశ్చ ॥ దక్షిణాదక్షిణదిగవ
స్థితా సాచసాఅరణ్యానీచతాంప్రతి ప్రస్థితే-చలితేసతి, జటాయుషాత
ద్దిగవస్థితేన రావణేన సీతాహరణస్యోక్తత్వాదితిభావః ॥ అయోముఖీ
నామ-అయోముఖీతినామ్నాప్రసిద్ధా, కాచిద్రాక్షసీ,సౌమిత్రిం-లక్ష్మ
ణం, అభిభూయ * ఏహిరంస్యావహేత్యుక్త్వా సమాలంబతలక్ష్మణమి
త్యాద్యుక్తప్రకారేణాక్షిప్య తదీయేన-సౌమిత్రిసంబంధినా, శస్త్రేణ
ఖడ్గేన, శూర్పణఖాయాః-రావణభగిన్యాః, యాసిద్ధిః ముఖభంగరూ
పనిష్పత్తిః, తత్సదృశీం సిద్ధిమితినిదర్శనా ॥ అలభత-ప్రాప,శూర్ప
ణఖేవ లక్ష్మణఖడ్గనికృత్తకర్ణనాసికాబభూవేత్యర్థః ॥ ఉపలక్షణ
మేతత్ ॥ నికృత్తస్తనాచబభూవ॥తథాచోక్తంశ్రీరామాయణే * ఏ
వముక్తస్తుకుపితః ఖడ్గముద్యమ్యలక్ష్మణః । కర్ణనాసే స్తనౌతస్యాః వి
చకర్తారిసూదనఇతి ॥ ౨౫ ॥ —— తతఇతి ॥ తతః-అయోముఖీకర్ణ

స్థూలశిరసశ్శాపాత్కుణపతాం ప్రపన్నః పన్నగపతిభోగభీషణాభ్యాం భుజాభ్యాం బబంధ యథార్థనామా కబంధః ॥ ౮౬ ॥ తదనంత

నాసికాస్తనచ్ఛేదనానంతరం, క్రౌంచారణ్యస్య సరణ్యా-మార్గేణ॥ ని ॥ అయనం వర్త్మ మార్గాధ్వపంథానః పదవీ సృతిః । సరణిరిత్యమరః ॥ అత్ర తృతీయోపపత్తిర్వ్యాఖ్యాతా ॥ ప్రయాతౌ-ప్రస్థితౌ, ఏతౌ రామలక్ష్మణౌ, కర్మ, స్థూలశిరసస్తన్నామ్నో మహర్షేః-ఋషిశ్రేష్ఠస్య, శాపాత్కుణపతాం-రాక్షసత్వం, ప్రపన్నః-ప్రాప్తః, యథార్థనామా-అన్వర్థాభిధానః, కబంధః రాక్షసః, పన్నగపతేః-కుండలీశ్వరస్య, భోగః కాయస్తద్వద్భీషణాభ్యాం-భయంకరాభ్యాం, భుజాభ్యాం, బబంధ-రురోధేత్యర్థః ॥ వస్తుతస్తు శ్రీరామస్య సాక్షాద్విష్ణోః శేషాంకశాయిత్వాల్లక్ష్మణస్య శేషావతారత్వాచ్చ తయోర్నాయం బంధో న దుఃఖహేతుశ్చేతి జ్ఞాపయితుం పన్నగపతిభోగభీషణాభ్యామితి భుజవిశేషణముక్తమిత్యనుసంధేయం ॥ కబంధ ఇత్యత్ర విరుద్ధలక్షణయా కస్య శిరసో బంధోఽస్యాస్తీతి కబంధ ఇతి విగ్రహః, అపమూర్ధకళేబరమిత్యర్థః ॥ని॥ కబంధం సలిలే ప్రోక్తమపమూర్ధకళేబరమ్ । కబంధో (స్త్రీ) క్రియాయుక్తమపమూర్ధకళేబరమితి విశ్వామరౌ ॥ ప్రకృతే ఇంద్రవజ్రాభిఘాతాద్వక్షోవిభుగ్నశిరస్కతయా కబంధత్వాద్యథార్థనామత్వమస్యేతి భావః ॥ తథా చ శ్రీరామాయణే లక్ష్మణం ప్రతి కబంధవాక్యమ్ *పురా రామ మహాబాహో మహాబలపరాక్రమ । రూపమాసీన్మమాచింత్యం త్రిషు లోకేషు విశ్రుతమ్ ॥ తతః స్థూలశిరా నామ మహర్షిః కోపితో మయా । విచిన్వన్ వివిధం వన్యం రూపేణానేన ధర్షితః ॥ తేనాహముక్తః ప్రేక్ష్యైవం ఘోరశాపాభిధాయినా । ఏతదేవ నృశంసం తే రూపమస్తు విగర్హితమ్ ॥ ఇంద్రకోపాదిదం రూపం ప్రాప్తమేవం రణాజిర ఇతి ॥ ౮౬ ॥ —తదనంతరమితి ॥ తదనంతరం-నిరోధానంతరం, అనప్రపాతేష్వబాష్పయోగ్యేషు, ని

మనశ్శ్రీహాత్రేషు రాక్షసీనేత్రేషు సదోత్పాదితతరవారిభ్యాం రామల
క్ష్మణయోస్తగవారిభ్యాం కబంధబాహుయుగళం కదళీలావమలూయ
త ॥ ౮౭ ॥ ప ॥ తపనుదనుకబంధేనాదరాదర్థితౌతౌ గిరిశటభువిదే

జభర్తృణా మహాత్మ్నా కదాపి శోకాద్వ్యపహాత్యభావాదనాఘ్రాతా శ్రీ
గంధేష్విత్యర్థః ॥ ని ॥ యోగ్యభాజనయోః పాత్రమిత్యమరః ॥ రా
క్షసీ నేత్రేషు-రాక్షసాంగనానయనేషు, సదా-సర్వదా, ఉత్పాదితత
రాణ్యతిశయేనోత్పాదితాని + ద్వివచనవిభజ్యేత్యాదినా తరప్ప్రత్య
యః ॥ తానివారీణి బాష్పోదకాని యాభ్యాంతౌ తాభ్యాం రాక్షస
ఖండనేన శోకోత్పాదకత్వాన్నిరంతరరాక్షసీనేత్రజలోత్పాదకాభ్యా
మిత్యర్థః ॥ రామలక్ష్మణయోస్తరవారిభ్యాం ఖడ్గాభ్యాం ॥ ని ॥ తర
వారిర్మండలాగ్రః ఖడ్గకౌక్షేయకౌ సమా ఇత్యమరశేషః ॥ కబంధబాహు
యుగళం కదళీమివ లూత్వా కదళీలావమలూయత అచ్ఛిద్యత, కదళీ
కాండమివానాయాసేనాఖండ్యతేత్యర్థః, కదళీలావవదిత్యపపాఠః +
ఉపమానే కర్మణి చేతిణముల్ ప్రత్యయః ॥ కషాదిషు యథావిధ్యనుప్ర
యోగ ఇతి లూఞోనుప్రయోగః ॥ నిర్బంధకుపితౌ శ్రీరామలక్ష్మణౌ
నిజాసిభ్యాం కబంధస్య దక్షిణసవ్యబాహూచిచ్ఛిదతురిత్యర్థః, అత్ర
కరణయోరపి తగవార్యోః కర్తృత్వవ్యపదేశస్తయోరఖండితతీక్ష్ణత్వ
ద్యోతనార్థం ॥ తథా రామాయణమ్ ॥ దక్షిణో దక్షిణం బాహుమస
క్తమసినా తతః । చిచ్ఛేద రామో వేగేన సవ్యం వీరస్తు లక్ష్మణ ఇతి ॥ ౮౭ ॥
తదన్విత ॥-తదను-బాహుచ్ఛేదానంతరం, దనువంశోద్భవత్వాద్దనుః స
చాసౌ కబంధశ్చేతి విశేషణసమాసః ॥ యద్వా దనురిత్యస్య పూర్వ
నామ తథా శ్రీరామాయణే అరణ్యకాండే ॥ ఏవముక్తస్తు రామేణ
వాక్యం దనురనుత్తమమితి ॥ దనోస్సకాశాత్తత్త్వేన ప్రభావం తే మ
హాత్మనఇతి శబరీం ప్రతి శ్రీరామవాక్యం ॥ తథాచ దనుర్నామ శ్రియః పు
త్రశ్శాపాద్రాక్షసతాం గత ఇతి కిష్కింధాకాండే చోక్తమ్ ॥ తథాచ

హం దేహతు స్తస్యభీమమ్ । అకథయదథశాపాపాయతుష్టస్స రామం
తపనతనయమైత్ర్యా మైథిలీం ప్రాప్నుహీతి ॥ ౨౨ ॥ గ ॥ తస్మిన్నృ
శ్యమూ॰ మార్గముపదిశ్య స్వర్గం గతే మతంగాశ్రమవాసిన్యా తప

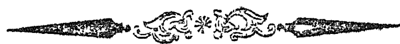
దనునామా చాసౌ కబంధశ్చ దనుకబంధ ఇతి శాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్య
మపదలోపీ సమాసః ॥ శాకపార్థివాదిరాకృతిగణః ॥ తేన దనుకబం
ధేనాదరాద్గౌరవాత్ అర్థితౌ * పుత్రం చైవోపదేక్ష్యామి యువా
భ్యాం సంస్కృతోఽగ్నినేతి యాచితే, తౌ రామలక్ష్మణౌ గిరితటభువి
గిరిప్రదరసీమ్ని * గిరిప్రదరమాసాద్య పావకం విససర్జతురితి శ్రీరామా
యణాత్ ॥ భీమం-భయంకరం, తస్య కబంధస్య దేహం-కళేబరం, దే
హాముర్భస్మీచక్రతుః + దహ భస్మీకరణ ఇతి ధాతోర్లిట్ ॥ అత ఏక హ
ల్మధ్యే నాదేశాదేర్లిటీత్యేత్వాభ్యాసలోపౌ ॥ అథ దహనానంతరం
శాపాపాయేన-మునిప్రయుక్తశాపాంతేన, తుష్టస్తోషం గతస్స కబ
న్ధః రామం ప్రత్యకథయత్-అవోచత్ ॥ కిమితి ॥ తపనతనయమైత్ర్యా
సుగ్రీవస్నేహేన, మైథిలీం-సీతాం, ప్రాప్నుహి-లభస్వేతి * ఉక్తం
చ శ్రీరామాయణే ॥ శ్రూయతాం రామ వక్ష్యామి సుగ్రీవో నామ వా
నర ఇత్యారభ్య స తే సహాయో మిత్రం చ సీతాయాః పరిమార్గణ ఇత్యం
తేన మైత్ర్యేత్యత్ర + బ్రాహ్మణాదిత్వాద్గుణవచనేత్యాదినా ష్యఙ్ప్ర
త్యయః ॥ షిద్గౌరాదిభ్యశ్చేతి జీష్ సచ మాతరిషిచ్చేతి షిత్వాదేవ సి
ద్ధే మాతామహశబ్దస్య గౌరాదిషు పాఠేనానిత్యత్వజ్ఞాపనాద్వైకల్పికః ॥
అత ఏవాహ వామనః ॥ ష్యఙః షితకరణాదీకారో బహుళమితి ॥ ని ॥
స్త్రీనపుంసకయోర్భావక్రియయోః ష్యఙ్ క్వచిచ్చ వుఞ్ । ఔచిత్య
మావిలే మైత్ర్యం మైత్రీ వుఞ్ ప్రాగుదాహృత ఇత్యమరః ॥ మాలినీవృ
త్తమ్ ॥ ౨౨ ॥ —తస్మిన్నితి ॥ తస్మిన్ కబంధే ఋశ్యమూకమార్గం
సుగ్రీవాధిష్ఠిత ఋశ్యమూకాఖ్యపర్వతవర్త్మ, ఉపదిశ్య-నివేద్య, స్వ
ర్గం గతే సతి, మతంగస్య మహర్షేరాశ్రమే వసతి తాచ్ఛీల్యేనేతి

స్విన్యా శబర్యాకృతాం సపర్యాం ప్రతిగృహ్య రామస్తదనుజ్ఞయా
మనోజ్ఞవివిధవిహగకూజితం మృగగణవిహరణమనోహరం గహనప
దమవగాహ్య వ్యాకోచకుశేశయపరిచయకషాయైర్వనదేవతాలతాదో
లానుకూలైస్సకూలాయతలీలాపరవశవశావల్లభమదాంబుచుంబిభిః

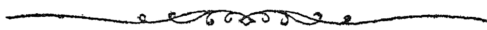
మతంగాశ్రమవాసిన్యా + తాచ్ఛీల్యేణినిః ॥ తపస్విన్యా-వ్రతోపవా
సాదితపోనిష్ఠయా + అస్మాయామేధాస్రజోవినిరితివినిప్రత్యయః ॥ శ
బర్యా శబరస్త్రియా, మతంగశిష్యయా కయాచిద్విరక్తరమణ్యా కృ
తాం విహితాం, సపర్యామర్ఘ్యపాద్యాదిరూపపూజాం ॥ ని ॥ పూ
జానమస్యాపచితిస్సపర్యార్చార్హణాస్సమా ఇత్యమరః ॥ రామః ప్ర
తిగృహ్య-స్వీకృత్య, నిరంతరభక్తిపరతంత్రత్వాచ్ఛబర్యాస్తద్విరచితా
యా అపి పూజాయా మహత్త్వేనా భక్తవత్సలేన శ్రీరామేణ గ్రాహ్య
త్వాదితిభావః ॥ తతః తదనుజ్ఞయా తస్యాశ్శబర్యాః అనుజ్ఞయా ని
యోగేన, మనోజ్ఞాని-మనోహరాణి, వివిధాని-అనేకప్రకారాణి, వి
హగకూజితాని-శుకశారికాదిపక్షిరుతాని యస్మింస్తత్తథోక్తం, మృగ
గణానాం హరిణచమరరుర్వాదిమృగయూథానాం విహరణేన-స్వైర
సంచారేణ, మనోహరం-హృదయానందకరం, గహనపదమరణ్యస్థాన
మవగాహ్య-ప్రవిశ్య, అథ వ్యాకోచకుశేశయపరిచయేన సంఫుల్లక
మలపరిశీలనేన కషాయైస్సౌరభ్యసంపన్నైః ॥ ని ॥ ప్రఫుల్లోత్ఫుల్ల
సంఫుల్లవ్యాకోచవికచస్ఫుటాః । సహస్రపత్రంకమలంశతపత్రంకుశే
శయమితి చామరః ॥ రాగద్రవ్యేకషాయోస్త్రీనిర్యాసేసౌరభేరసఇ
తియాదవః ॥ వనదేవతానాం యాలతాదోలాః-లతారూపప్రేంఖోళి
కాః తాసామనుకూలైరనుగుణైస్సప్రయత్నంవినైవ తతస్తతశ్చాల
నహేతుత్వాదితిభావః, కూలే-పంపారోధసి, ఆయతలీలాపరవశాః-అ
విచ్ఛిన్నక్రీడాపరతంత్రాః, తిర్యగ్దంతప్రహారరూపవ్యాపారతత్ప
రా ఇత్యర్థః, యే వశానాం-కరిణీనాం, వల్లభా మత్తమతంగజాస్తే

శంబరారాతిశరధిసదృశతటరుహసహకారశిఖరవిసరదాసవాసారశీకర శేఖరైర్వివిధలతాలాసికాలాస్యోపదేశదేశికాయమానైః కాయమానస మానాభోగలతాగృహకేళీలుబ్ధలుబ్ధకపురంధ్రీశిథిలధమ్మిల్లమల్లికాగన్ధ షాం మదాంబుదానోదకం చుంబన్త్యసబధ్నంతీతి తథోక్తైః, మద గంధసంబంధబంధురైరిత్యర్థః ॥ ని ॥ వశా(స్త్రీ)కరిణీవంధ్యేత్యమరః॥ శంబరారాతిశరధిసదృశాని- పంచబాణతూణీరసరూపాణీత్యుపమా ॥ యాని తటరుహసహకారశిఖరాణితీరరుహాతిసౌరభరసాలాగ్రమంజర్యః అత్ర శిఖరశబ్దేన తద్గతమంజర్యోలక్ష్యంతె ॥ ని ॥శిఖరంశైలవృక్షాగ్ర శిఖాపులకకోటిష్వితివిశ్వః॥ తెభ్యోవిసరన్ స్రంసమానోయఆసవా సారోమకరందధారాసంపాతః తస్యశీకరాః కణాఏవశేఖరా అవతం సాః యేషాంతై స్తథోక్తైః, మాకందమకరందబిందుసందోహసుందరై రిత్యర్థః ॥ ని ॥ ఆమ్రశ్చూతోరసాలోసౌసహకారోతిసౌరభః । శీ కరోంబుకణాస్స్మృతఇతిచామరః ॥ వివిధా-నానాప్రకారాః, లతాః- మల్లికామాలత్యాదివల్లర్యస్తాఏవలాసికాః నర్తక్యఇతి రూపకం, తా సాం లాస్యోపదేశే-నాట్యక్రియాసంశిక్షణె, దేశికాః గురవఇవాచరం తో దేశికాయమానాస్తైః నాట్యవిద్యాచార్యైరివ తాసాం నర్తనప్ర వర్తకైరిత్యర్థః + ఆచారక్యజంతాల్లటశ్శానజాదేశః ॥ అత్ర విచి త్రలతాచలనేన మారుతానాం దెశికాయమానత్వోత్ప్రేక్షణాత్క్రి యానిమిత్తాజాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షా.॥ ని ॥ నర్తకీలాసికేసమే । తాం డవంనటనంనాట్యం లాస్యంనృత్తంచనర్తనమితిచామరః॥ కాయమితం మానం ప్రమాణంయస్య కాయమానః అంగణాదౌ స్తంభాదినిర్మిత పురుషప్రమాణోన్నతోమండపవిశేషః తత్సమానస్తత్సదృశః ఆభో గోవిస్తారోయెషాంతేషు లతాగృహేషు-లతావితానమయనికేతనేషు కేళీలుబ్ధానాం-క్రీడాగృహస్థానాం, లుబ్ధకపురంధ్రీణాం-పులిందసుం దరీణాం- యే శిథిలధమ్మిల్లాః-విశ్లథకచభరాః, తేషు యామల్లికాః తా

మాంసలై ర్మల్లికాక్షపక్షవిక్షోభక్షోదీఘాతపాథః పాథేయైస్తటవనపవ నైరనుకంప్యమానఃపంపామభజత ॥ ౮౯ ॥ ************

ణపుష్యకుసుమాని తాసాం గంధేన-సౌరభ్యేణ, మాంసలైః-పరిపూర్ణైః, ని ॥ కబరీకేశవేశోథ ధమ్మిల్లస్సంయతాఃకచాఇత్యమరః । మల్లీతుమృత్వాతత్రృణపుష్యయోరితిరత్నమాలాయాం ॥ మల్లికాక్షా మలినచంచుచరణా హంసవిశేషాః ॥ ని ॥ రాజహంసాస్తుతేచంచు చరణైలోహితైస్సితాః । మలినైర్మల్లికాక్షాస్తేఇత్యమరః ॥ తేషాంపక్ష విక్షోభేన-గరుదభిఘాతేన, క్షోదీఘాతం-చూర్ణీఘాతం, నీహారాకారేణ శకలీకృతమిత్యర్థః ॥ తాదృశం యత్పాథఉదకం తదేవ పాథేయం సంబళంయేషాంతైస్తత్సహకృతైరిత్యర్థః ॥ ని ॥ కబంధముదకం పాథఇత్యమరః ॥ క్షోదీఘాతమిత్యత్ర అక్షోదఃక్షోదఃసంపద్యమానం క్షోదీఘాతమితివిగ్రహః + అభూతతద్భావేచ్విః కుగతిప్రాదయఇతిసమాసః ॥ పాథేయమిత్యత్ర పథిసాధుపాథేయం + పథ్యతిథివసతిస్వపతేర్ఢఞితిఢఞ్ప్రత్యయః ॥ ఏవంశైత్యమాంద్యసౌరభ్యసంపన్నైస్తటవనపవనైస్తీరకాంతారమారుతైః, అనుకంప్యమానో-దోధూయమానస్సన్, విరహిణాం వేదనోద్దీపకత్వాదితిభావః । పంపాంనామపుష్కరిణీం అభజత-తత్తీరంప్రాపేత్యర్థః ॥ ************

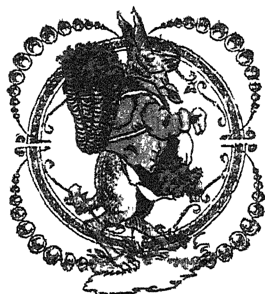
మల్లికాయాఃకుసుమానిమల్లికాః+పుష్పమూలేషుబహులమితిలుపిలుపియుక్తవద్వ్యక్తివచనేఇతిస్త్రీత్వం॥ని॥పుష్పేజాతిప్రభృతయస్స్వలింగాఇత్యమరశ్చ*గంధాస్సురభయోవాతాస్తరవఃకుసుమాంచితాః । భ్రమరాఃకోకిలాహర్మ్యామృద్వీశయ్యాసురాసవః ॥ ఇత్యాదయోవిభావాస్సర్వసంతేరాగదీపనాః । ఇతి తేషాంవిరహవేదనోద్దీపకత్వేనాభియుక్తోక్తేః ॥

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతి చంపూరామాయణే

అరణ్యకాండః

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమానసేందీవరసందోహానందాన
ల్పలాభాభినందితరఘునందనచరణారవిందమకరందాస్వాదనకన్దళితసా
రస్వతేనాఖండతపఃప్రచండమునిప్రకాండమండలేశ్వర శాండిల్యమ
హామునిగోత్రావతంసస్య వంచనాన్వయసుధాపారావారపారిజాత
స్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్యాయుర్వేదప్రముఖనిఖిలవిద్యాసారసర్వ
జ్ఞసార్వభౌమస్య కొండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భ
రత్నాకరసుధాకరేణ రామచంద్ర బుధేంద్రేణవిరచితాయాం
చంపూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికాఖ్యాయాం
అరణ్యకాండస్సమాప్తః

రామచంద్రార్యరచితా రామచంద్రపదార్పితా ।
అరణ్యకాండవ్యాఖ్యాసా పూర్ణా మంజూషికాభిధా॥

అథ కిష్కింధాకాండప్రారంభః

సతాంసతాంబుద్ధిమివప్రసన్నాంపంపాంవియోగజ్వరజాతకంపః।
విలోకయన్ లోకనివిష్టకీర్తిరార్తింరఘూణాంప్రవరఃప్రపేదే ॥ ౧॥
ॱ४ ॥ తతస్తస్యాస్తటవనేనానానోకహనివహపరిష్కృతేనిభృతేతరభ్రి

అథ కిష్కింధాకాండోవ్యాఖ్యాయతే ॥ సతామితి ॥ సవిరాధత్రి శిరోదూషణఖరకబంధాదీనామయత్నసంహరణేన ప్రసిద్ధపరాక్రమ యుక్తః అతఏవ లోకనివిష్టకీర్తిర్జగద్విఖ్యాతయశస్సంపన్నః,రఘూ ణాంప్రవరో-రఘునాయకః, సతాం-సాధూనాం, బుద్ధిం-చిత్తవృత్తి మివ, ప్రసన్నాం-నిర్మలాం, ఏకత్ర స్వాభావ్యాదన్యత్రరాగాద్యను పహతత్వాచ్చేతిభావః, తాంచికీర్షితరావణవధోపయోగిసుగ్రీవాధి ష్ఠితఋశ్యమూకసమీపవర్తినీం పంపాం విలోకయన్-పశ్యన్, అతఏ వ వియోగేన-సీతావిరహశోకాతిశయేన, యోజ్వరః సంతాపః ఇంద్రి యక్షోభఇతియావత్ ॥ తేనజాతః-ఉత్పన్నః, కంపో గాత్రవేపథుర్య స్యసతథోక్తస్సన్ ఆర్తిం-మదనపీడాం, ప్రపేదే-ప్రాప, తస్యాఃప్ర సన్నత్వేపి విరహిణాముద్దీపకత్వాత్పరమయం వ్యథామనుబభూవేత్య ర్థః ॥ ని ॥ ఆర్తిఃపీడాధనుష్కోట్యోరిత్యమరః॥ అత్రబుద్ధిమివేత్యే కం పదం ఇవేనసహనిత్యసమాసోవిభక్త్యలోపః పూర్వపదప్రకృతి స్వరత్వంచేతివక్తవ్యాత్ ॥ అతఏవ సమాసగాశ్రౌతీపూర్ణోపమా॥ వృత్తముపజాతిః ॥ అత్రాదౌ * సతాంపుష్కరిణీంగత్వాపద్మోత్ప లఝషాకులామ్ । రామస్సౌమిత్రిసహితోవిలలాపాకులేంద్రియఇతి॥ శ్రీరామాయణకిష్కింధాకాండాద్యపద్యాదిమ పదప్రయోగేణచా తుర్యం దర్శితం కవినేత్యనుసంధేయమ్ ॥ ౧ ॥ —తతఇతి ॥ తతస్తద నంతరం నానావిధానామనోకహానాం చూతచాంపేయాది తరువిశే షాణాం నివహేన-నికురుంబేణ, పరిష్కృతే-భూషితే + సంపర్యుపే భ్యః కరోతౌ భూషణఇతిసుడాగమః ॥ తస్యాః పంపాయాస్తటవ

మణపరభృతవ్రాతచంచూమయవిపంచీసముదంచితపంచమాంచితా, స
న్తతాకుంచితపంచశరశరాసనశరాసారవంచితపథికజనసంచారప్రపం
చా ప్రమదభరభరితచంచరీకకులకంచుకితమాధవీమాధవీవిభూతిరుదజృ

నె-పరిసరవర్తికాననె, నిభృతేతరమనిభృతమతిచపలం భ్రమణమాత్మ
కృప్రయుక్తసంభ్రమోయస్యతథోక్తః యః పరభృతవ్రాతః-పికనిక
రః ॥ ని ॥ వనప్రియఃపరభృతఃకోకిలఃపికఇత్యపీత్యమరః ॥ తస్య చం
చూమయీ-త్రోటీరూపా, అత్ర చంచూశబ్దేన కంఠోవివక్ష్యతే, త
త్రైవ స్వరావిర్భావాత్ ॥ ని ॥ చంచుస్త్రోటిరుభే(స్త్రి)యామిత్యమ
రః + తాద్రూప్యేమయట్ (స్త్రి)యాఃపుంవదిత్యాదినాపుంవద్భావః
తాదృశీ యావిపంచీ-వీణా ॥ ని ॥ విపంచీవల్లకీవీణేతి వైజయంతీ॥ వీణా
తువల్లకీ । విపంచీత్యమరశ్చ ॥ తస్యాస్సకాశాత్సముదంచితాస్సము
త్పన్నాః యేపంచమాః పంచమాఖ్యాః స్వరవిశేషాః ॥ ని ॥పికఃకూ
జతిపంచమమిత్యభిధానాత్ ॥ తైరంచితా-మనోజ్ఞా + అంచేఃపూ
జాయామితీడాగమః ॥ తథా సంతతం-నిరంతరం, ఆకుంచితం-శరసం
ధానార్థమవనమితం, పంచశరశరాసనం మన్మథకార్ముకం తస్మాన్ని
ర్గతో యశ్శరాసారః-అవిచ్ఛిన్నబాణవృష్టిః, తేన వంచితో- నివారి
తః, పథికజనానాం-విరహిణాం, సంచారప్రపంచః యాతాయాతప్ర
చారో యస్యాంసా, తథాప్రమదభరేణ-మకరందలాభజనితసంతోషా
తిశయేన, భరితం-పూర్ణం, యచ్చంచరీకకులం-రోలంబనికురుంబం,
తేన కంచుకితాః-కంచుకవత్యః కృతాః ఆవేష్టితాఇత్యర్థః + కంచు
కవచ్ఛబ్దాత్తత్కరోతీతిణ్యంతాత్కర్మణిక్తః ॥ తామాధవ్యోతిముక్తల
తాఃయస్యాంసా ॥ ని ॥ ఇందిందిరశ్చంచరీకోరోలంబోబంభరశ్చసః ।
అతిముక్తఃపుండ్రకస్స్యాద్వాసంతీమాధవీలతేతిచామరః ॥ మధోర్వ
సం తస్యఇయం మాధవీ ॥ ని ॥ మధుర్వసంతేచైత్రేచతివిశ్వః + త
స్యేదమిత్యణ్ టిడ్ఢాణఞిత్యాదినాఙీప్ ॥ విభూతిస్సంపత్ ఉదజృంభత

ష్పత ॥ ౨ ॥ ప ॥ యత్రకాంతైర్వియుక్తానాంయుక్తానామపిసుభ్రు
వామ్ । దోలాకర్మవితన్వంతి మనాంసిచవపూంషిచ ॥ ౩ ॥ కరతలైర
పచాయమథేక్షవైరపచయంచవనేషుజనేషుచ । సుమనసాంమనసామ

ఉజ్జృంభితవతీ ॥ ౧ ॥ భూతిర్భస్మనిసంపదిత్యమరః ॥ ౨ ॥ —యత్రే
తి ॥ యత్ర యస్మిన్ వసంతసమయే, కాంతైః-ప్రియతమైర్వియుక్తా
నాం కాంతైర్యుక్తానామపి సుభ్రువాం-సుందరీణాం, మనాంసి-హృ
దయానిచ, వపూంషి-శరీరాణిచ, దోలాకర్మ-దోలాలీలాంవితన్వంతి-
కుర్వంతి, విరహిణాం మనాంసి ప్రియవియోగవేదనయా దోలాయ
మానానిభవంతి ప్రియసంగతానాం వపూంషితు వసంతోత్సవే ప్రి
యైస్సాకం దోలాఖేలనలాభాత్తాదృశఖేలనజనితసుఖమనుభవంతీత్యర్థః।
అతఏవ యథాక్రమమన్వయాత్క్రమాపరనామా యథాసంఖ్యాలంకా
రః ॥ తథా మనసాం వపుషాం వర్ణ్యతయా ప్రకృతానామేవ దో
లాకర్మవితననక్రియారూపధర్మసంబంధేనౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వా
త్కేవలప్రకృతగోచరాతుల్యయోగితాఖ్యయంచోక్తాలంకారేణాంగేన
సజ్కీర్యతే ॥౩ ॥—కరతలైరితి ॥ యద్దినే-యస్యవసంతస్య దినేష్వి
త్యర్థః ॥ విలోలవిలోచనాశ్చంచలాక్ష్యః, కరతలైర్నిజహస్తప్రదే
శైర్వనేషూద్యానవనేషు, సుమనసాం-పుష్పాణాం, ౧॥ స్త్రియస్సు
మనసఃపుష్పమిత్యమరః ॥ అపచీయతఇత్యపచాయఃలవనం + ఉప
సృష్టాద్ధఞ్ ఇఞ్-అకర్తరివాక్యారంభ ॥ ఈక్షణైర్దృష్టిభిః, జనేషు-మనసాం
అపచీయతిఇత్యపచయః అపహారః ఆకర్షణమితియావత్ ॥ ౧ ॥ అ
పహారస్త్వపచయఇత్యమరః ॥ తంవిరచయంతి-వితన్వంతి, అలంకా
రౌ పూర్వవదున్నేయౌ ॥ ద్రుతవిలంబితవృత్తమ్ ॥ * ద్రుతవిలంబి

అపచాయఇత్యత్ర + హస్తాదానే చేరస్తేయే ఇతిఘఞ్। అపచయఇత్య
త్ర ఏరజిత్యచ్ । ఈక్షణైరుపచయమిం పాఠే జనేషు మనసాం ఉప
చయః వృద్ధిః ఉల్లాసఇతియావత్ తం విరచయంతీత్యర్థోబోధ్యః ॥

పియద్రిర్నే, విరచయంతి విలోలవిలోచనాః ॥ ౪ ॥ ౬ ॥ తస్మిన్నసమాశరసమరసమయే పంపాంసమయా పర్యటన్ పర్యాకులహృదయో హృదయదయితాం హృది లక్షయన్ లక్ష్మణమిత్థమభాషత ॥ ౫ ॥ వ ॥ అథౌ సిద్ధౌషధిరివ హితా కేళికాలే వయస్యా పత్నీ త్రేతాయజనసమయే క్షితి

తమాహానఘా భరావితి లక్షణాత్ ॥ ౪ ॥— తస్మిన్నితి ॥ తస్మిన్నసమశరసమరసమయే-పంచబాణరణకాలే, వసంతసమయ ఇత్యర్థః ॥ పంపాంసమయా-పంపాయాస్సమీపే ॥ ని ॥ సమయానికషాశబ్దౌ సామీప్యేవ్యయే మతావితి హలాయుధః + అభితఃపరితస్సమయానికషా హాప్రతియోగేపీతి ద్వితీయా ॥ పర్యటన్ సంచరన్, పర్యాకులహృదయః-వ్యాకులాంతఃకరణః, శ్రీరామః హృదయదయితాం-సీతాం, హృది లక్షయన్ నిరంతరభావనయా హృదయే విలోకయన్, లక్ష్మణం ప్రతి ఇత్థమనేన ప్రకారేణాభాషత అవోచత ॥ ౫ ॥—తత్ప్రకారమేవాహ॥ అథావితి ॥ అత్ర యత్తదోర్నిత్యసంబంధాదుత్తరవాక్యే తచ్ఛబ్దస్య విద్యమానత్వాద్యచ్ఛబ్దో ఽధ్యాహార్యః ॥ యా సీతా మే-మమ, అథౌ-మానసవ్యథాయాం సత్యాం ॥ ని ॥ పుంస్యాధిర్మానసీవ్యథేత్యమరః ॥ ఆధిగ్రహణేన తజ్జన్యశారీరామయో లక్ష్యతే॥ సిద్ధౌషధిరివ-సంజీవన్యాద్యౌషధివిశేష ఇవ, హితా పథ్యా-ఆరోగ్యకరీత్యర్థః, తాదాత్వికోపచారాచరణహితోపదేశాదినా ఆధిం నిరస్య తజ్జనితవ్యాధేరపి నివర్తకత్వాదితి భావః ॥ తదుక్తం జ్ఞానవాసిష్ఠే * ఆధిజా వ్యాధయస్తత్ర ద్రవ్యమంత్రశుభక్రమైః । చికిత్సనాదిశాస్త్రోక్తైర్నశ్యంతీతి త్వం చ వేత్సి తదితి ॥ కేళికాలే-క్రీడాసమయే, వయస్యా సఖీ అనపాయినీత్యర్థః॥ని॥ ఆళిస్సఖీ వయస్యా చేత్యమరః॥ తథా త్రేతాయజనసమయే త్రేతాయాః ఆహవనీయాద్యగ్నిత్రయస్య యజనసమయే, హవిరాదిద్రవ్యదానపూజాకాలే ॥ ని ॥ త్రేతా త్వగ్నిత్రయే యుగ ఇత్యమరః॥ త్రేతాశబ్దో వ్యాఖ్యాతో బాలకాండే త్రయస్త్రేతాగ్నితేజస ఇత్యత్ర ॥ పత్నీ సహ

ఝూర్యానయ యుద్ధే । శిష్యా దేవద్విజపితృసమారాధనే బంధూ రాత్తౌ సా
త్మాసా మెశిశిరితమహాకాననే కానజాతా ॥ ౬ ॥ మలయగిరిచరోఽయం
మన్మథాధోరణాజ్ఞామథితపథికవర్గో మారుతవ్యాళహస్తీ । విరచయ

ధర్మిణీ పత్న్యౌరనయోర్యజ్ఞసంపద్యత ఇతి పత్నీతి విగ్రహః ॥ ౫ ॥ పత్నీ
పాణిగృహీతీ చ ద్వితీయా సహధర్మిణీత్యమరః ॥ యుద్ధే క్షత్రియాణ్యేవ
క్షత్రియకులోద్భవైవ, క్షాత్రియుక్తధర్మోపదేశతత్పరైవేత్యర్థః ॥ ప
లాయనాద్యుపదేశవ్యవచ్ఛేదకోఽయమేవ కారః + అన్యక్షత్రియా
భ్యాం వేతి స్వార్థే జీప్ ॥ అనుగాగమశ్చ తథా దేవానామిష్టదేవా
నాం ద్విజానాం వసిష్ఠాదిబ్రాహ్మణానాం పితౄణాం దశరథకౌసల్యా
దీనాంచ సమారాధనే పూజాయాం విషయే శిష్యా అంతేవాసినీ భయ
భక్తిశ్రద్ధాపూర్వకముచితోపచారకరణతత్పరేత్యర్థః ॥ ౫ ॥ ఛాత్రా
న్తేవాసినౌ శిష్యే ఇత్యమరః ॥ తథా ఆర్తౌ ఆగంతుకపీడాయాం స
త్యాం బంధుః-ప్రియసుహృత్, హితోపాయోపదేశాదినా తన్నిరసన
నిపుణేత్యర్థః ॥ జాతేతి సర్వత్రానుషజ్యతే ॥ సా సీతా మే శిశిరి
తం స్వసాహచర్యేణ పూర్వం శిశిరీకృతం, యన్మహాకాననం-మహార
ణ్యం, తస్మిన్ కానజాతా కాపి నాభూత్, అధ్యాదిషు పూర్వం తత్త
దానుగుణ్యేన తథా తథా జాతా ఇదానీం త్వస్మిన్మహారణ్యే న కాపి జాతే
తి మహత్కష్టమాపన్నమిత్యర్థః ॥ ఈదృగ్గుణగణశాలిన్యాస్సీతా
యాః విరహే కథం మమ నిర్వాహ ఇతి భావః ॥ సిద్ధాపధరి వత్స్య
వమాస్పష్టా । అన్యత్ర రూపకమిత్యనయోస్సంసృష్టిః ॥ మందాక్రాం
తావృత్తమ్ ॥ ౬ ॥ —మలయేతి ॥ మలయగిరిచరో - మలయాచలవ
ర్తీ, ఏకత్ర దాక్షిణాత్యత్వాదన్యత్ర తద్భవత్వాచ్చేతి భావః ॥ తదు
క్తమ్ ✳ హిమవద్వింధ్యమలయా గజానాం ప్రభవా నగా ఇతి ॥ తథా మ
న్మథవాధోరణో హస్తిపకః తస్యాజ్ఞయా-నియోగేన, మథితో-వ్యా

+ పత్యుర్నో యజ్ఞసంయోగ ఇతి జీపి నకారాదేశే చ పత్నీతి రూపమ్ ॥

తి మదీయే శైత్యసౌరభ్యమాంద్యత్రివిధమదసమృద్ధో మానసే వప్రలీలాం।
౭ ॥ ౫ ॥ తతో ముస్సహ విరహకృశానుభావకృశానుభావం భావసంభవ

ఘలితో, మర్దితశ్చ పథికవర్గః పాంథనివహో యేన స తథోక్తః, ఏకత్రోద్దీపకత్వాదన్యత్ర నిరంకుశత్వాచ్చేతి భావః ॥ ని ॥ ఆధోరణా హస్తిపకా హస్త్యారోహా నిషాదిన ఇత్యమరః ॥ అయం ప్రవర్తమానః మారుత ఏవ వ్యాళహస్తీ-మత్తగజః ॥ ని ॥ వ్యాళో దుష్టగజే సర్ప ఇత్యభిధానాత్ ॥ వ్యాళశబ్దేనైవ హస్తిప్రతీతౌ పునర్హస్తిగ్రహణం కరికలభకర్ణావతంసాదివద్ద్రష్టవ్యమ్ ॥ శైత్యసౌరభ్యమాంద్యరూపః త్రివిధః త్రిప్రకారో యో మదో దానోదకం పరప్రహరణహేతుభూత దర్పో వా తేన సమృద్ధస్సంపూర్ణస్సన్ శైత్యాదిగుణత్రితయరూప మదోన్మత్త ఇత్యర్థః ॥ మదీయే మానసే వప్రలీలాముత్ఖాతకేళిం విరచయతి-తనోతి, అత్యంతవైకల్యాపాదకవేదనోత్పాదనేన మన్మనోవిదారణం కరోతీత్యర్థః ॥ ని ॥ ఉత్ఖాతకేళిశ్శృంగాద్యైర్వప్రక్రీడా నిగద్యత ఇతి శబ్దార్ణవే ॥ హస్తిమాత్రస్యైవ వప్రక్రీడా దుస్సహా। తస్య తు పునరాధోరణాజ్ఞప్తత్వం దుష్టత్వం త్రివిధమదసమృద్ధత్వం చ యది తదా కిము వక్తవ్యమితి భావః ॥ మారుతే శైత్యాదిగుణవర్ణనస్య కవిసమయసిద్ధత్వాదితి ద్రష్టవ్యం ॥ అత్ర మారుతే వ్యాళహస్తిత్వరూపణాన్మన్మథస్యాధోరణరూపణం గమ్యత ఇత్యేకదేశవర్తి సావయవరూపకం ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౭ ॥ — ఏవమితి ॥ ఏవముక్తరీత్యా దుస్సహః సోఢుమశక్యః యో విరహకృశానుర్వియోగానలస్య, భస్త్రేష్టా వ్యాపార ఇతి యావత్ ॥ తేన కృశః క్షీణః అనుభవస్సామర్థ్యం చిత్తస్వాస్థ్యం యస్య తం తథోక్తం ॥ ని ॥ కృశానుః పావకోఽనల ఇత్యమరః ॥ అనుగతో భావోఽనుభావ ఇతి ఘఞంతేన ప్రాదిసమాసః నతూపసృష్టాద్ఘఞ్ ప్రత్యయః ॥ శ్రిణీభువోఽనుపసర్గ ఇత్యనుపసర్గాద్భవ

విరహకృశానుకృశానుభావమితి పాఠే విరహ ఏవ కృశానురగ్నిరిత్యర్థః ॥

క్షణవిచక్షణలక్ష్మణవచనధార్యమాణధైర్యం రాఘవమగ్రతస్సుగ్రీవో విలోక్య వాలిప్రహితాపసర్పధియా సుదూరమపససర్ప ॥ ౮ ॥ స తుసమ్మంత్ర్య మంత్రిభిస్త్రయో రాశయమవజిగమిషుః ప్రభంజనాత్మ

త్మ్రేక్ష ఇ్యభానాత్ ॥ అతఏవకాశికాయాం॥ కథంప్రభావోరాజ్ఞాంప్ర కృష్టోభావఇతిప్రాదిసమాసఇతిచోద్యపరిహారా ॥ భావసంధుక్షణం స్వభావానుసంధానం, పునః ప్రకృతిప్రాపణమితియావత్ + ధు క్షేల్యుట్ ॥ తత్ర విచక్షణాని నిపుణాని లక్ష్మణవచనానితైర్ధార్య మాణం-ధారణవిషయీక్రియమాణం ధైర్యం-చిత్తస్థైర్యంయేనతంతథో క్తం * సంస్తంభరామభద్రంతె మాశుచఃపురుషర్షభ । నేదృశా నాంమతిర్మందాభవత్యకలుషాత్మనామితి శ్రీరామాయణస్థలక్ష్మణో క్తవచనావలంబితధైర్యమిత్యర్థః ॥ ని ॥భావస్సత్తాస్వభావాభిప్రా యచేష్టాత్మజన్మస్విత్యమరః ॥ రాఘవం శ్రీరామమగ్రతః పురోభాగే సుగ్రీవో విలోక్య-దృష్ట్వా, వాలినాప్రహితః వృత్తాంతపరిజ్ఞానార్థం ప్రేషితః యోపసర్పోగూఢచారస్సఇతి ధియా-తద్భ్రాంత్యేత్యర్థః । ని ॥ అపసర్పశ్చరస్స్పశః । చారశ్చగూఢపురుషఇత్యమరః ॥ సుదూర మతివిప్రకృష్టమపససర్ప-అపసృతవాన్, పూర్వాధిష్ఠితస్థలంపరిత్య జ్య స్థలాంతరంజగామేత్యర్థః ॥ ౮ ॥ — సఇతి ॥ సతు-సోపి, సు గ్రీవః షాడ్గుణ్యచింతనం మంత్రః సఏషామస్తీతి మంత్రిణః తైరమా త్యైస్సహ ॥ ని ॥ మంత్రీధీసచివోమాత్యఇత్యమరః ॥ తత్ర సహాదిశ బ్దాప్రయోగేపి తదర్థస్య గమ్యతాయాం వృద్ధో యూనేతి జ్ఞాపకా త్తృతీయా ॥ సమ్మంత్ర్య-సమ్యగ్విచార్య, తయోః రామలక్ష్మణయో రాశయమభిప్రాయం అవజిగమిషురవగంతుమిచ్ఛుర్జిజ్ఞాసుస్సన్ని త్యర్థః + అవపూర్వాద్గమేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః ॥ ప్రభంజనా త్మజం-పవమానతనయం, హనూమంతం ప్రాహిణోత్ప్రేషితవాన్ తత్సమీపమితి శేషః, తస్యైవ మహాబుద్ధిసంపన్నత్వేన దూత్యే ప్రే

జం ప్రాహిణోత్ ॥ ౯ ॥ వ ॥ తపనపవనయోర్యః ప్రాప్తవాన్ పు
త్రభావం శతమఖకృతవాణీవిద్యయాజన్మనాచ । నతు దశముఖకీర్తిస్తో
మసోమస్యవక్షశ్చరమఇవతనూమాన్ ప్రాపరామంహనూమాన్ ॥౧౦

షణీయత్వాదితిభావః ॥ ౯ ॥ —అ ॥ సోపి శ్రీరామం ప్రతి జగా
మేత్యాహ ॥ తపనేతి ॥ యః హనూమాన్ విద్యయా-సకలశాస్త్రా
భ్యాసేన, జన్మనా-ఉత్పత్త్యాచ, హేతునా, తపనపవనయోస్సూర్యప
వమానయోః, పుత్రభావం-పుత్రత్వం, ప్రాప్తవాన్-గతవాన్ ॥ *
మార్తండస్తప్రభాపి తత్ర భగవాన్ తిమిరాపహః। తేజసాస్యమదీయ
స్య దదామిశతికాంకలామ్ ॥ యదాచశాస్త్రాణ్యధ్యేతుంశక్తిరస్యభ
విష్యతి । తదాస్యశాస్త్రంచాస్యామియేనవాగ్మీభవిష్యతి ॥ భవితా
త్రిషులోకేషు నకశ్చిచ్ఛాస్త్రదర్శనఇతి ॥ ఉత్తరకాండే భగవతస్సూ
ర్యాల్లబ్ధవరత్వకథనా త్తత్సకాశాత్సకలశాస్త్రాధ్యయనేన సూర్యపుత్ర
త్వం ప్రాప్తవాన్, శిష్యస్యోపాధ్యాయపుత్రత్వంచోక్తమ్ ॥ శ్రీ
రామాయణే వాలినం ప్రతి శ్రీరామవాక్యం * జ్యేష్ఠభ్రాతాపితా
వాపి యశ్చవిద్యాం ప్రయచ్ఛతి । త్రయస్తేపితరోజ్ఞేయాధర్మేచప
థివర్తినఇతి ధర్మశ్చేదత్రకారణమితిపాఠాంతరమ్ ॥ జనితాచోపనేతా
చయశ్చవిద్యాం ప్రయచ్ఛతి । అన్నదాతాభయత్రాతాపంచైతేపి
తరఃస్మృతాఇతి ॥ తథా ॥తత్ర రాజా ప్రశాస్త్యస్యకేసరీనామవైపి
తా । యస్యభార్యాబభూవేష్టాహ్యంజనేతిపరిశ్రుతా ॥ జనయామాస
తస్యాంవైవాయురాత్మజముత్తమమితి ॥ తత్రైవోక్తత్వాజ్జన్మనావా
యుపుత్రత్వంచ ప్రాప్తవానిత్యనుసంధేయమ్ ॥ అతఏవ యథాక్ర
మమన్వయాద్యథాసంఖ్యాలంకారః ॥ తథా శతమఖనేంద్రేణ, కృతా
విరచితా, పాళిరంకః-వామహనుభంగరూపోయస్యసతథోక్తః ॥ బా
ల్యే క్షుధార్తస్య ఫలమోహాత్సూర్యం గ్రహీతుకామస్యాస్యేంద్రవ
జ్రాభిఘాతేన గిరిపతనే వామహనుభంగస్య జాతత్వాదితిభావః ॥

గ ॥ స ఏష స్వీకృతభిక్షువేషస్సవినయమేతావాబభాషే ॥ ౧౧ ॥ భవన్తౌ కతరౌ కాన్తాకారౌ కాన్తారం కథమిదమవాతరతామ్ ॥ ౧౨

ని ॥ పాళి(స్త్ర్య)శ్ర్యఙ్కపఙ్క్తిష్విత్యమరః ॥ ఏతేన బాల్య ఏవేన్ద్రవజ్రప్రహారసహనశక్తస్యాస్య కింవక్తవ్యం శక్తిసంపన్నత్వమితి సూచ్యతే ॥ తథాచోక్త గుణవిశిష్టతయాస్యైవ దూతత్వంయుక్తమిత్యవగమ్యతే ॥ యథాహ కామన్దకః ॥ ✽ ప్రగల్భస్స్మృతిమాన్వాగ్మీ శస్త్రే శాస్త్రే చ నిష్ఠితః । అభ్యస్తకర్మా నృపతేర్దూతో భవితుమర్హతీతి ॥ దశముఖస్య-రావణస్య, కీర్తిస్తోమో-యశోమణ్డలం, స ఏవ సోమశ్చన్ద్రః తస్య తనూమాన్-మూర్తిమాన్ ॥ ని ॥ (స్త్రి)యాం మూర్తిస్తనుస్తనూరిత్యమరః ॥ చరమః పక్షః కృష్ణపక్ష ఇవ స్థిత ఇత్యుత్ప్రేక్షా ॥ కాలక్రమేణాస్య తత్క్షయకరత్వాదితి భావః ॥ స తు సోఽపి హనూమాన్ + శరాదీనాం చేతి దీర్ఘః, రామం (ప్రా)ప ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారయోస్సంసృష్టిః ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౧౦ ॥ —స ఇతి ॥ స్వీకృతభిక్షువేషః-స్వీకృతసన్న్యాసివేషః, స ఏషః హనూమాన్ చారాణాం తథైవాచారాదితి భావః ✽ భిక్షురూపం తతో భేజే శఠబుద్ధితయా కపిరితి (శ్రీ)మద్రామాయణే ॥ సవినయం-సప్రశ్రయం, ఏతౌ రామలక్ష్మణౌ ఆబభాషే-ఉవాచ, అత్ర మహాపుణ్యస్య పరమభాగవతాగ్రగణ్యస్య హనూమతోఽపి రూపాన్తరస్వీకరణే కిముతాతిక్రూరస్య దుర్వినీతస్య రావణస్య సీతాపహరణసమయ ఇత్యనుసన్ధేయమ్ ॥ ౧౧ ॥—భాషణప్రకారమేవాహ ॥ భవన్తావిత్యాదినా ॥ కాన్తాకారౌ-మనోహరరూపౌ, ని ॥ కాన్తం మనోహరం రుచ్యమిత్యమరః ॥ భవన్తౌ ఇదమేతద్దుష్ప్రవేశమిత్యర్థః, కాన్తారం-కాననం ॥ ని ॥ గహనం కాననం వనం । కాన్తారమిత్యమరః ॥ కథం కేన హేతునా అవాతరతామవతీర్ణవన్తౌ ప్రవిష్టవన్తౌ

శతమఖకృతవాణీ విద్యయేతి పాఠే శతమఖకృతా వాణీ విద్యా ఐన్ద్రం వ్యాకరణమ్ ॥

విచిత్రతరజిష్ణుకోదండమండితావపి దినస్యాస్య సుదినత్వాద్భవంతౌ నజీమూతౌ ॥ ౧౩ ॥ జటావల్కలయుతావపి జంగమత్వాద్భవంతౌ న కల్పవృక్షౌ ॥ ౧౪ ॥ తమోపహాలోకకలితావపి యౌగపద్యభాస్వరతే

విత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥—విచిత్రతరేతి ॥ కించ విచిత్రతరాభ్యామత్యంతాశ్చర్యకరాభ్యాం, జిష్ణుకోదండాభ్యాం-జైత్రచాపాభ్యాం, తథావిచిత్రతరేణ-నానావర్ణసంపూర్ణత్వాదతిచిత్రేణ జిష్ణుకోదండేనేంద్రధనుషా చ మండితౌ + మడిభూషణ ఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః ॥ ని ॥ జిష్ణుశ్శక్రే ధనంజయే। జైత్రే చేతి విశ్వః ॥ తథాప్యస్య దినస్య సుదినత్వాత్ ॥ యుష్మద్దర్శనాన్మేఘచ్ఛన్నత్వాభావేన చ సుదినత్వాద్ధేతోః భవంతౌ యువాం జీమూతౌ మేఘౌ న భవత ఇత్యర్థః ॥ తథా చేన్మేఘచ్ఛన్నేహ్ని దుర్దినమిత్యభిధానాద్దుర్దినత్వమేవస్యాదితి భావః ॥ ని ॥ జీమూతౌ మేఘపర్వతావిత్యమరః ॥ జీమూతశబ్దో వ్యాఖ్యాతః ॥ ౧౩ ॥ —జటేతి ॥ కించ జటావల్కలైర్గ్రథితకచవల్కలవసనైః, శిఫాల్వగ్భిశ్చ యుతౌ సహితావపి ॥ ని ॥ శాఖాశిఫాజటే। త్వక్ (స్త్రీ) వల్కం వల్కలమ(స్త్రి)యామిత్యమరః ॥ జంగమత్వాత్సంచారశీలత్వాద్భవంతౌ కల్పవృక్షౌ న భవతః తథాత్వే స్థావరత్వం స్యాదితి భావః ॥ ౧౪ ॥ తమోపహేతి ॥ కించ తమోపహాలోకేన-అజ్ఞాననిరాసకదర్శనేన, తద్వద్ధ్వాన్తవిధ్వంసకద్యోతనేన కలితౌ-యుక్తౌ ॥ ని ॥ రాహౌ ధ్వాంతే గుణే తమః। ఆలోకౌ దర్శనద్యోతావితి చామరః ॥ తథాపి యౌగపద్యభాస్వరయోః యుగపత్ప్రకాశనశీలయోః యువయోస్సాన్నిధ్యాత్సన్నిధానాద్ధేతోః భవంతౌ పుష్పవంతౌ దివాకరనిశాకరౌ న భవతః తథాత్వే యౌగపద్యభాస్వరసాన్నిధ్యమేవ న స్యాదితి భావః ॥ అతః కౌ యువామితి వాక్యశేషః + స్థేశభాసపిసకసో వరజితి వరచ్ ॥ పుష్పం వికాసః అనయోరస్తీతి పుష్పవంతావితి విగ్రహః ॥ ని ॥ ఏకయోక్త్యా పుష్పవంతౌ దివాకరనిశాకరావిత్యమరః ॥ అత్ర స్థానత్రయేపి శ్లేష

జనాన్సన్నిధ్యాద్భవంతౌ నపుష్పవంతౌ ॥ ౧౬ ॥ ప ॥ కుశస్తంబేపిసం
భూతం సౌరభ్యమివభాసతే । తపోవేషేపిసౌందర్యం యువయోర్యువ
యోగినోః ॥ ౧౬ ॥ యుష్మద్వార్తాసుధాస్వాద లుబ్ధయోశ్శ్రోత్ర

భంగ్యా జీమూతత్వాది నాసందిహ్యా సుదినత్వాదిహేతుభిర్నిపేధేపిని
శ్చయపర్యవసానాభావాచ్చైపసమాహితవిరోధానుప్రాణితశుద్ధవిష
యస్సందేహాలంకారః * విషయోవిషయీయత్రసాదృశ్యాత్కవిసమ్మ
తౌ । సందేహగోచరౌస్యాతాంసందేహాలంకృతిస్తుసేతిలక్షణాత్ ॥
౧౫ ॥—కుశేతి ॥ కుశస్తంబే-దర్భకాండే, అపిశబ్దో విరోధసూచకః
తత్ర యద్యాకదాపి సౌరభ్యానుదయాదితిభావః ॥ సంభూతం-సము
త్పన్నం, సౌరభ్యమామోదఇవ తపోవేషే జటావల్కలధారణరూపత
పస్విసముచితవేషేపీత్యర్థః । యువానౌచతౌ యోగినౌచ తయోర్యు
వయోగినోః-తరుణతపస్వినోః, యువయోర్భవతోస్సౌందర్యం రామ
ణీయకం భాసతే-ప్రకాశతే, భవతోరివ తపస్విషు సౌందర్యావభాస
నం నకుత్రాపి దృష్టచరం అతో యువామపూర్వతపస్వినావిత్యాశ
యః॥ అత్ర కుశస్తంబస్య పవిత్రత్వాదిధర్మైః ప్రశస్తత్వేపిహేమ్న
ఇవ తస్య కదాపి సౌరభ్యాసంభవాదభూతోపమేయం తయాచ పర
మపవిత్రత్వనిరుపమసౌందర్యసంపన్నత్వాదివస్తువ్యజ్యతే ॥ ౧౬ ॥—
అథ మహాత్మనికటే కపటమనుచితమితిమత్వా స్వాశయం ప్రకాశ
యన్నాహ ॥ యుష్మదితి ॥ యుష్మద్వార్తా-యుష్మద్వృత్తాంతః, సైవ

అత్ర మతుప్రత్యయప్రదర్శనాత్త్వంతత్వం । అతఏవ క్రమోదితాభ్యా
మివ పుష్పవద్భ్యామిత్యాదిప్రయుక్తంఅకారాంతత్వమప్యస్తి । రవి
శశినౌపుష్పవంతావిత్యమరమాలాయాం ప్రయోగదర్శనాత్ ।
ప్రాక్ప్రత్యగ్ధరణీధరశిఖరస్థితపుష్పవంతాభ్యామిత్యాది ప్రయోగదర్శ
నాచ్చ । అమరసింహస్తు పక్షద్వయం మనసినిధాయ ఏకయోక్త్యాపు
ష్పవంతావితిసామాన్యతో నిర్దిష్టవాన్ ॥

యో స్సుఖమ్ । స్వయమేవ గ్రహీతుం మే జిహ్వా ప్రసహ్య ప్రవర్తతే ॥౧౭॥
క. ॥ కశ్చిదస్తి సమస్తవానరపతిస్సుగ్రీవ ఇతి ॥ ౧౮ ॥ తేన భ్రాతృభ
యాదృశ్యమూకముపాశ్రితేన యువాభ్యాం సమం సఖ్యమిచ్ఛతా ప్రే
షితం హనూమదభిధానం భిక్షురూపప్రతిచ్ఛన్నం వానరమిమం జ
నమాంజనేయం ప్రభంజనసంజాతం జానీతమితి ॥ ౧౯ ॥ తత స్తదీయం

సుధా అమృతం తస్యా ఆస్వాదే లుబ్ధయో ర్గృధ్నయో రేవ యుష్మన్ముఖా
ద్భవదీయవార్తాకర్ణనలోలుపయోరిత్యర్థః, శ్రోత్రయో ర్మదీయక
ర్ణయో స్సుఖమానందం కర్తుం మే మమ జిహ్వా రసనా ॥ ని ॥ రసజ్ఞా ర
సనా జిహ్వేత్యమరః ॥ స్వయమేవ గ్రహీతుమనుభవితుం ప్రసహ్య న
మ్రాసతీ, ప్రవర్తతే యుష్మచ్ఛ్రీముఖాత్ భవదీయవార్తామనాకర్ణ్యై
వ మహాత్సందర్శనజనితప్రభావవశాదహమేవ వాం వక్తుం ప్రవృత్తా
స్మీత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ —కశ్చిదితి ॥ సుగ్రీవ ఇతి నామ్నా ప్రసిద్ధః కశ్చి
త్సమస్తవానరపతిః సర్వకపీశ్వరః, అస్తి-వర్తతే ॥ ౧౮ ॥ అస్తు తతః
కింతత్రాహ ॥ తేనేతి ॥ భ్రాతుర్వాలినో భయాద్ధేతోః ఋశ్యమూక
మృశ్యమూకాఖ్యం గిరిముపాశ్రితేనాధిష్ఠితేన, మతంగశాపాద్వాలిన స్తత్ర
గంతుమశక్యత్వాదితి భావః, అత ఏవ యువాభ్యాం సమం - భవ
ద్భ్యాం సాకం, సఖ్యం-మైత్రీమిచ్ఛతా-కాంక్షతా, తేన సుగ్రీవేణ ప్రే
షితం-వృత్తాంతపరిజ్ఞానార్థం ప్రహితం అత ఏవ భిక్షురూపేణ-సన్న్యా
సివేషేణ, ప్రతిచ్ఛన్నం-గుప్తమిమం జనం మాం ఆంజనేయమంజనాగర్భ
సంభూతం + శ్రీభోక్త్రథక్ ॥ ప్రభంజనాద్భ్రుజని షేస్తుః పవమానా
త్సంజాతం-సముత్పన్నం, ॥ ని ॥ నభస్వద్వాతపవనపవమానప్రభంజ
నా ఇత్యమరః ॥ హనూమానిత్యభిధానం యస్య తం తథోక్తం హనూమ
దభిధానం వానరం జానీతమవధారయతమిత్యాబభాష ఇతి సంబంధః ॥
౧౯ ॥—తత ఇతి ॥ తత స్తదనంతరం, కర్ణయుగళసుధావర్షిణా స్వాభి
లషితార్థావేదకత్వాచ్ఛ్రవణానందకరమిత్యర్థః, తదీయం, హనూ

వచనమాకర్ణ్య కర్ణయుగళసుధావర్షి దేవర్షిప్రతిమో దాశరథిస్త
ముపాశ్లిష్య తద్దర్శితేన పథా విరచితభువనసౌఖ్యం సఖ్యం తపనతన
యేనసాకమగ్నిసాక్షికమకరోత్ ॥ ౧౦ ॥ ప ॥ యోగంవితన్వతి హ
నూమతి రాఘవస్య వైవస్వతేనహరిణా సమవర్తినాచ । మేనేవిధిర్ఘట

మత్సంబంధివచనమాకర్ణ్య దేవర్షిప్రతిమః స్వమాహాత్మ్యాద్దేవ
ర్షిసదృశః మహానుభావ ఇత్యర్థః, దాశరథిః-శ్రీరామః, సానుజ
ఇతి శేషః, తంహనూమంతముపాశ్లిష్యాశ్లిష్యేత్యర్థః* పృష్ఠమారో
ప్యతౌవీరౌ జగామకపికుంజరఇతి శ్రీరామాయణవచనాదితిభావః ॥
తద్దర్శితేన-హనూమన్నిర్దిష్టేన, పథా-మార్గేణ, గత్వేతిశేషః, తపన
తనయేనసాకం- సుగ్రీవేణసహ, విరచితభువనసౌఖ్యముత్పాదితనిఖిల
లోకానందం, తస్య సకలలోకకంటకరావణసంహారమూలత్వాదితి
భావః, సఖ్యం-మైత్రీం + సఖ్యుర్యఇతియప్రత్యయః ॥ అగ్నిస్సాక్షీ
సాక్షాద్ద్రష్టాయస్మిన్కర్మణి తద్యథాతథా అగ్నిసాక్షికమకరోత్ +
సాక్షాద్ద్రష్టరిసంజ్ఞాయామితిసాక్షాచ్ఛబ్దాదినిప్రత్యయః,తతశ్శేషికః
కప్ప్రత్యయః * స్వరక్షణేప్యశక్తస్య కోహేతుఃపరరక్షణఇతిన్యాయే
నాన్యోన్యాభిరుచిర్నజాతా అవశ్యంభావినః కార్యస్యబ్రహ్మణాపి నివ
ర్తయితుమశక్యత్వాదితిభావః ॥తథాచశ్రీరామాయణమ్ * తతోఽగ్నిం
దీప్యమానంతౌ చక్రతుశ్చప్రదక్షిణమ్ । సుగ్రీవోరాఘవశ్చైవ వయ
స్యత్వముపాగతావితి ॥ ౧౦ ॥ —యోగమితి ॥ హనూమతి-ఆంజనే
యే, రాఘవస్య వివస్వతః సూర్యస్యాపత్యేన-వైవస్వతేన, + తస్యా
పత్యమిత్యణ్ ॥ సమంవర్తితుంశీలమస్యాస్తీతిసమవర్తినా సర్వథాపి
సామ్యేనైవ వర్తనశీలేనేత్యర్థః,+తాచ్ఛీల్యేణినిః ॥ హరిణా కపినా
సుగ్రీవేణ,యోగంసంగతిం వితన్వతి-కుర్వతిసతి ॥ ౧౧ ॥ యోగస్సన్న

దాశరథిస్తద్దర్శితేనపథా తముపాశ్రిత్యేతిపాఠే తంనిజకృపాశ్రితనా
థకంసుగ్రీవముపాశ్రిత్య ఆశ్రయణీయత్వేన ప్రాప్యేత్యర్థః ॥

యితుం(కపి)హరి)మింద్రపుత్రం వైవస్వతేనహరిణాసమవర్తినాచ॥౨౧
౪ ॥ తతస్తత్క్షణసంభూతవిస్రంభాయ ప్రతిశ్రుతవాలివధాయ కథిత
నిజమన్మథదశాయ దాశరథయే సుగ్రీవో దశగ్రీవనీయమానసీతాపాతి
హానోపాయధ్యానసంగతియుక్తిష్విత్యమరః ॥ విధుర్దైవంచ ॥ ని॥వి
ధిర్విధానే దైవేపీత్యమరః॥ఇంద్రపుత్రం-హరింకపిం,వాలినమిత్యర్థః
వైవస్వతేన-సూర్యతనయేన, సమవర్తినా ప్రాణినాం కర్మానురూప
దండప్రవర్తనశీలనేత్యర్థః ॥ హరిణాయమేనఘటయితుం మేనేశ్రీ
రామసుగ్రీవసఖ్యాత్ మృత్యుః ప్రత్యాసన్నో వాలిన ఇతిఫలితార్థః
ని ॥ శ్రాద్ధదేవో వైవస్వతోఽంతకః । సమవర్తీపరేతరాట్ ॥ యమా
నిలేంద్ర చంద్రార్క-విష్ణుసింహాంశువాజిషు । శుకాహికపిభేకేషుహ
రిర్నాకపిలే త్రిష్వితిచామరః॥ అత్ర విధేరిష్వృజ్ఞనసాసంబంధేపి త
త్సంబంధకథనాదతిశయోక్తిభేదః ॥ తథా ద్వితీయపాదస్య చతుర్థే
సంయమనాత్సందష్టయమకశ్శబ్దాలంకారః ॥వసంతతిలకావృత్తమ్॥౨౧
తతఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, తత్క్షణసంభూతస్సఖ్యకరణక్షణఏవ సంజా
తః విస్రంభో విశ్వాసో యస్యతస్మై, తత్సమాగమస్యసద్యఏవ ప్రత్య
యజనకత్వాదితిభావః ॥ ని ॥ సమౌవిస్రంభవిశ్వాసావిత్యమరః ॥ ప్ర
తిశ్రుతః-ప్రతిజ్ఞాతో వాలివధో యేనతస్మై భవద్ద్వేషిణంవాలినం హ
త్వా తారయాసహ తత్సామ్రాజ్యం తుభ్యం దాస్యామీతి కృతప్రతి
జ్ఞాయేత్యర్థః ॥ ని ॥ అంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతమిత్యమరః ॥ క
థితా-ఉక్తా, నిజా-స్వీయా, మన్మథదశా-సీతావిరహప్రయుక్తమన్మ
థావస్థా యేనతస్మై,ప్రియతమావియోగేనాహమేవం విషణ్ణో జాతస్త
త్త్వయావశ్యం తదన్వేషణార్థం ప్రయత్నః కర్తవ్య ఇత్యావేదితార్తి
యవేదనాయేత్యర్థః ॥ ని ॥ దశావర్తావవస్థాయామితివిశ్వః ॥ దా
శరథయే-శ్రీరామాయ, సుగ్రీవః దశగ్రీవేణ-రావణేన, నీయమాన

క్షథితనిజకథాయేతికథితనిజదశాయేతిచ పాఠాంతరమ్ ॥

తాని కానిచిదాభరణాన్యదర్శయత్ ॥ ౨౨ ॥ ప్రత్యర్పితానాం కపిపుంగవేన రామస్స్వకాంతాధృతభూషణానామ్ । సంస్కారహీనాత్పరిధూసరాణాం ప్రక్షాళనం బాష్పజలైశ్చకార ॥ ౨౩ ॥ గ॥ తతస్సౌమిత్రిభణితినిర్బంధసంధుక్షితధైర్యేణ రామేణానుయుక్తో వాలివైరకారణం భానుసూనురిత్థమకథయత్ ॥ ౨౪ ॥ పురాఖలు నిఖిలరిపుకులతిమిరనిచయమరీచిమాలినం వాలినం మాయావీనామదానవః

యా-హ్రియమాణయా, సీతయా పాతితాని-త్యక్తాని, కానిచిత్కియన్త్యాభరణాని-భూషణాని, న్యదర్శయద్దర్శయామాస ॥ ౨౨ ॥ —ప్రత్యర్పితానామితి ॥ రామః కపిపుంగవేన-కపిశ్రేష్ఠేన, సుగ్రీవేణ,ప్రత్యర్పితానాం తథా సంస్కారహీనాత్ క్షాళనశోధనాద్యభావాత్పరిధూసరాణాం-పరితోమలినానాం, స్వకాంతాధృతభూషణానాం బాష్పజలైర్నిజనేత్రాంబుభిః, ప్రక్షాళనం-పరిశోధనం, నిర్మలభావమితియావత్, చకార తానీమానిఖలు-తదీయానిభూషణానీతి పునః పునఃపశ్యన్నశ్రూణిముమోచేత్యర్థః, అత్ర క్షాళనకరణాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః, తయాచ తస్య తాదృశీ ప్రియతమావిషయాప్రేమాతిభూమిరితివస్తువ్యజ్యతే ॥ ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్ ॥ ౨౩ ॥ తతఇతి ॥ తతోభూషణదర్శనజనితశోకానంతరం,సౌమిత్రిభణితిభిః మహాత్మనస్తవనైవం శోకలాలసత్వం యుక్తమిత్యాద్యుపలాలనవాక్యైర్యోనిర్బంధస్తేన సంధుక్షితం-సందానితం, ధైర్యం యస్యతేన లక్ష్మణవాక్యవశాత్పునః ప్రకృతిమాపన్నేనేత్యర్థః, రామేణ భానుసూనుస్సుగ్రీవః వాలివైరకారణమనుయుక్తిఃపృష్టస్సన్ + అనుపూర్వాద్యుజేఃకర్మణిక్తః ॥ ని ॥ ప్రశ్నోనుయోగఃపృచ్ఛా చేత్యమరః ॥అతఏవ దుహాదిత్వాద్ద్వికర్మకత్వం, ఇత్థమకథయత్-కథయామాస॥౨౪అ ॥ తత్ప్రకారమేవవివృణోతి ॥ పురాఖల్విత్యాదినా ॥ పురా-పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దోవాక్యాలంకారే- నిఖిలరిపుకులమశేషశత్రుమండ

కశ్చన దుందుభేర్భ్రాతా యుద్ధాయరుద్ధ్వా తద్బలచలితధృతిరురగనగరకుహరమగాహత ॥ ౨౫ ॥ తదను గుహాం గాహమానేన మానశాలినా హేమమాలినావాలినా బిలముఖపాలనాయ నిహితస్తస్యోత్థానవేళాం పరిపాలయన్ సన్ చిరకాలేవ్యతీతే ఫేనస్త్యానమాంసవిస్తృతమసృక్పూరమవేక్ష్య భ్రాతా మే నిహత ఇతి నిరచినవమ్ ॥ ౨౬ ॥

లమేవ తిమిరనిచయోంధకారపటలం, తస్య మరీచిమాలినం-సూర్యం, సకలశత్రుకులసంహారిణమిత్యర్థః, వాలినం దుందుభేర్భ్రాతా జ్యేష్ఠః మాయావీతియథార్థనామ్నా ప్రసిద్ధః + అస్మాయామేధాస్రజో వినిరితి మత్వర్థీయో విని ప్రత్యయః ॥ కశ్చన కోపి దానవః యుద్ధాయ-యుద్ధం కర్తుం, రుద్ధ్వా-నిరుధ్య తస్య వాలినో బలేన పరాక్రమేణ చలితా భ్రష్టా ధృతిర్ధైర్యం యస్య స తథోక్తస్సన్ ఉరగనగరకుహరం పాతాళగుహాం, అగాహత-ప్రావిశత్ ॥ ౨౫ ॥ —తదన్వితి ॥ తదను-తదనంతరం, గుహాం దానవప్రవిష్టకుహరం, గాహమానేన-ప్రవిశతా, కుతః మానశాలినా పరవిదారణాభిమానధనేన నతు యథా కథంచిజ్జీవనతత్పరేణేత్యర్థః, హేమమాలా-ఇంద్రదత్తకనకమాలికాస్యాస్తీతి హేమమాలినా + వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః, వాలినా బిలముఖపాలనాయ గుహాద్వారసంరక్షణాయ దానవాంతరాప్రవేశార్థమిత్యర్థః, నిహితః-నియుక్తః, అహమితి శేషః, తస్య వాలినః ఉత్థానవేళాం పునరాగమనసమయం పరిపాలయన్ తదా చిరకాలేవ్యతీతే సాగ్రసంవత్సరే సతీత్యర్థః * తస్య ప్రవిష్టస్య బిలం సాగ్రస్సంవత్సరో గత ఇతి శ్రీరామాయణాత్ ॥ తతః ఫేనేన సూక్ష్మతరబుద్బుదమండలేన, స్త్యానం-ఘనీభూతం, యన్మాంసం-పిశితం, తేన విస్తృతం పర్యాప్తం, అసృక్పూరం-రక్తప్రవాహం, అవేక్ష్య-దృష్ట్వా, మే-మమ, భ్రాతా వాలీ నిహత ఇతి నిరచినవం-నిరధారయం, తాదృగసృగ్దర్శనేన తథాభ్రాన్తోస్మీత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ ....

తదను విపులోపలఫలకపిహితబిలముఖస్తస్మై దత్వా స్వయముదశ్రు
రుదకం నైవాపమాపం శోకాన్ధః కిష్కిన్ధామ్ ॥ ౨౭ ॥ అథవిదితవృ
త్తాం తైరమాత్యైరభిషేచితే మయి స వాలీ మాయావినం నిహత్య ఖరతరభు
జపరిఘవిఘటితబిలవదనపిధానస్తరసా రసాతలాన్నిర్గత్య పురం ప్రవి
ష్టోతివరుష్టః ప్రభ్రష్టాశయం బహుశః ప్రణిపతంతం ప్రతిపాదితయా

తదన్వితి ॥ తదను-నిర్ధారణానంతరం విపులోపలఫలకేన-విస్తృతశిలా
ఫలకేన (విపులోపలపటలేతిపాఠే మహత్తరశిలానికరేణేత్యర్థః)॥ పిహి
తమాచ్ఛాదితం బిలముఖం-గుహాద్వారం, యేనసతథోక్తస్సన్ దాన
వస్య పునర్నిర్గమనాభావార్థమితి భావః ॥ ని ॥ అపిధానతిరోధానపి
ధానాచ్ఛాదనాని చేత్యమరః॥ వష్టివాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గ
యోరిత్యపేరకారలోపః - స్వయముదశ్రురుద్గతబాష్పస్సన్ తస్మై
వాలినే నైవాపముదకం పితృతర్పణజలం దత్వా శోకేన భ్రాతృనిధనజని
తవిషాదేన అంధః ఇతి కర్తవ్యతామూఢస్సన్ కిష్కింధాం వాలిపా
లితనగరీం అవాపం ప్రాప్నువం ప్రవిష్టవానిత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥—॥ అథే
తి ॥ అథానంతరం విదితో విజ్ఞాతో వృత్తాంతః వాలివినాశరూపవార్తా
యైస్తైరమాత్యైర్మంత్రిభిః మయి అభిషేచితే రాజ్యాభిషిక్తేసతి సవా
లీ మాయావినం దానవం నిహత్య సంహృత్య ఖరతరాభ్యామతిశయేన కఠి
నాభ్యాం భుజపరిఘాభ్యాం నిజభుజార్గళాభ్యాం విఘటితం విదారి
తం బిలవదనపిధానం గుహాద్వారాచ్ఛాదన శిలాఫలకం యేనసతథోక్త
స్సన్ తరసా రంహసా రసాతలాత్పాతాళకుహరాత్ నిర్గత్య బహి
రాగత్య పురం కిష్కింధానగరీం ప్రవిష్టః తచాతివరుష్టః బిలమధ్యే
యం దానవేన నిహతస్స్యాదితి తన్ముఖమాచ్ఛాద్య స్వయమజానన్నివాగ
త్య రాజ్యసుఖమనుభవత్యేష దుష్టబుద్ధిరిత్యత్యంతరోషాక్రాంతచిత్తస్సన్ని
త్యర్థః - ప్రభ్రష్టాశయమేతద్దర్శనాద్వినష్టబుద్ధిమితికర్తవ్యతాశూ
న్యమిత్యర్థః, అతఏవబహుశో బహువారం ప్రణిపతంతమజ్ఞానాదె

థాతథ్యమముంజనం నిరాగసమపి నగరాన్నిరకాసయత్ ॥ ౭౭ ॥

గ ॥ తదనుతదనుధావనాత్కాందిశీకస్య మమపర్వతేస్మిన్నకుతోభయస్యసఞ్చారకారణమాకర్ణ్యతామ్ ॥ ౭౮ ॥ గ ॥ పురైకదావాలినమతనుభుజబలమఖిలకులాచలచాలనచతురం చతురర్ణవలంఘన జం

వం కృతమతోమదపరాధంక్షమస్వేతిపునఃపునః పాదయోర్నిపతంతమిత్యర్థః, తథాప్రతిపాదితం సమ్యక్కథితం యాథాతథ్యంయాథాథ్యంయేన తం తథోక్తం రక్తప్రవాహదర్శనేన త్వదీయనిధనమాశంక్య దానవోయంపునర్నిర్గమనాక్షమతయాబిలమధ్యే మ్రియతామితి తన్ముఖమాచ్ఛాద్యాగతోస్మినతుద్రోహేణేతి కథితవస్తుగతి మిత్యర్థః, యాథాతథ్యమరణ్యకాండే వ్యాఖ్యాతం రామలక్ష్మణయోర్యాథాతథ్యమిత్యత్ర॥నిరాగసంవస్తుతోనిరపరాధమపి ॥ ని ॥ ఆగోపరాధోమంతుశ్చేత్యమరః, అముంజనం- మామిత్యర్థః - నగరాత్కిష్కింధానగరాత్ నిరకాసయత్ నిష్కాసితవాన్ నిరాసయదితిపాఠేప్యయమేవార్థః ॥ ౭౭ ॥—॥ తదన్వితి ॥తదనునిష్కాసనానంతరం తదనుధావనాత్ తస్యవాలినఃకర్తుః అనుధావనాదనుసృత్యధావనాత్ ॥+॥ భీత్రార్థానాంభయహేతురిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ- కాందిశీకస్య భయద్రుతస్య ॥ ని ॥ కాందిశీకోభయద్రుత ఇత్యమరః, మమాస్మిన్పర్వతేఋుశ్యమూకేనాస్తికుతోభయమత్రేత్యకుతోభయః వాలిభయశంకాశూన్యఇత్యర్థః, ॥+॥ మయూరవ్యంసకాదిష్వాచోపచోచ్చనీచాచపరాచోచ్చావచాకించనాకుతోభయాదీతితత్పురుషే నిపాతనాత్సాధుః - సచాసౌసంచారశ్చతస్యకారణంహేతురాకర్ణ్యతాం శ్రూయతాం ॥౭౮॥—॥ తదేవవివృణోతి ॥ పురేతి ॥ పురాపూర్వకాలే ఏకదాఏకస్మిన్దినే అతనుభుజబలమనల్పబాహుపరాక్రమశాలినం అతఏవాఖిలకులాచలానాం మహేంద్రాదిసప్తకులపర్వతానాంచాలనేవిలోలతాపాదనేచతురం శక్తమిత్యర్థః ॥

ఘాలం దుందుభిర్నామ బృందారకారిర్లులాయకాయః పరిభూయ సమరే సమతిష్ఠత ॥ ౩౦ ॥ గ ॥ తదనునిహతస్య తస్య శరీరం వాలీ బలావలేపేన సకలలోకవిలయవిలోలలలితాతులబలపవనచలితలఘుతూలలీలయా

శ్లో॥ మహేంద్రో మలయస్సహ్యశ్శుక్తిమానృక్షపర్వతః । వింధ్యశ్చ పారియాత్రశ్చ సప్తైతే కులపర్వతా ఇత్యాది విష్ణుపురాణవచనం, తథా చతుర్ణామర్ణవానాం లంఘనమతిక్రమణమిత్యుత్తరపదసమాసః, తత్రి జంఘాలం జంఘావేగవంతం అతిజవమిత్యర్థః ॥ ని ॥ జంఘాలోతిజవస్తుల్యావిత్యమరః - ప్రాణిస్థాదాతో లజన్యతరస్యామితి మత్వర్థీయో లచ్ప్రత్యయః, వాలినం లులాయకాయో మహిషాకృతిః ॥ ని ॥ లులాయో మహిషో వాహద్విషదిత్యమరః - దుందుభిర్నామ దుందుభిరితి ప్రసిద్ధః, బృందారకారిః సురరిపుః కశ్చిద్దానవ ఇత్యర్థః, పరిభూయ తిరస్కృత్య ॥ ని ॥ అనాదరః పరిభవః పరీభావస్తిరస్క్రియేత్యమరః సమరే యుద్ధే సమతిష్ఠత సంస్థితః మృతః, వాలినా నిహతోఽభూదిత్యర్థః ॥ ని ॥ సంస్థా చారే స్థితౌ మృతావిత్యమరః - సంపూర్వాత్తిష్ఠతేర్మరణార్థాల్లఙ్ ॥ + ॥ సమవప్రవిభ్యస్స్థ ఇత్యాత్మనేపదం ॥ ౩౦ ॥ — ॥ తదన్వితి ॥ తదను నిహతస్య మృతస్య తస్య దుందుభేశ్శరీరం వాలీ బలావలేపేన నిజభుజబలగర్వేణ హేతునా ॥ ని ॥ అవలేపస్తు గర్వస్స్యాల్లేపనే దూషణేఽపి చేతి విశ్వః - సకలలోకవిలయే జగత్ప్రళయే విలోలః విశేషేణ చంచలః ॥ ని ॥ లోలశ్చలసతృష్ణయోరిత్యమరః, లలితో వికసితః వ్యాపనశీల ఇతి యావత్ ॥ + ॥ లల విలాస ఇతి ధాతోః కర్తరి క్తః అతులబలః నిరుపమశక్తిశ్చ యః పవనః ప్రళయకాలప్రచండమారుత ఇత్యర్థః తేన చలితముద్ధూతం యల్లఘుతూలం తస్య లీలయా తత్సదృశలీలయేతిని

(విలోలదతులబలపవనచలితలఘుతూలకులలీలయేతి పాఠే విలోలత్ విశేషేణ చలత్ ॥ ని ॥ చలల్లోలం చలాచలమిత్యమరః । తూలకులం కార్పాససమూహ ఇత్యర్థః)

మతంగాశ్రమక్షితౌ క్షిప్రమక్షిపత్ ॥ 3౧॥ ప ॥ తత్రవాలికరనున్నశివస్
తద్దుందుభిప్రభవరక్తబిందుభిః । పాటలం తదభవన్మునేర్వనం తస్య వక్త్ర
మపి రోషరూషితమ్ ॥ 3౨ ॥ గ ॥ తతో మతంగశాపబలాదవాలివశ్య
మృశ్యమూకం విమృశ్యాస్మిన్ విస్మృతపురనివాససుఖమయి సుచిరం
నివసతి సతి॥ 33 ॥ ప ॥ అయమసుఖయదేవం దేవధీమాన్ హనూమాన్

దర్శనాత్, మతంగస్య మహర్షేరాశ్రమక్షితౌ తపోవనసీమ్ని క్షిప్రం
ద్రుతం అక్షిపత్ప్రేరయామాస నిపాతయామాసేత్యర్థః ॥3౧॥ —— ॥)
తత్రేతి ॥ తత్ర తస్మిన్ క్షేపణసమయే వాలినః కరాభ్యాం నున్నః ప్రేరితః
+ నుదవిదేత్యాదినా నిష్ఠాతకారస్య నకారః అతఏవ నిష్పతన్నిగర్
చ్ఛన్ యో దుందుభిర్దుందుభికాయః తత్ప్రభవైస్తదుత్పన్నైః ర
క్తబిందుభిశ్శోణితవృషతైః మునేర్మతంగస్య సంబంధితత్ప్రసిద్ధం వ
నం తపోవనం పాటలం రక్తవర్ణమభవత్ తథా తస్య మునేః వక్త్రం వదన
మపి రోషేణ నిజతపోవనమలినీకరణజనితకోపేన రూషితం ఆలిప్తం స
త్ పాటలమభవత్ కోయం మదీయతపోవనస్య కాలుష్యమాపాదిత
వానితి మునిర్భృశమాగ్రహావిష్టోభూదిత్యర్థః - అత్ర మునివనవదన
యోః ప్రకృతయోరేవ పాటలితత్వ సంబంధాదౌపమ్యస్య గమ్యత్వా
చ్చ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా, రథోద్ధతావృత్తమ్ ॥3౨॥
తత ఇతి ॥ తతస్తదనంతరం మతంగస్య వాలినైవ తత్కృతమితి నిజత
పోబలేన విజ్ఞాతవతో మతంగ మహామునేః శాపబలాత్ - ఇహానేనా
ప్రవేష్టవ్యం ప్రవిష్టస్య వధో భవేదిత్యేవం రూపశ్శ్రీరామాయణోక్త
శాపవశాదిత్యర్థః - ఋశ్యమూకమవాలివశ్యం వాలినః ప్రవేష్టుమశ
క్యమిత్యర్థః - విమృశ్యాలోచ్య అస్మిన్ ఋశ్యమూకే మయి పురనివా
సేన పత్తనవాసేన యత్సుఖం జాతం తద్విస్మృతం యేన తస్మిన్నర్థోక్త
ఇతి విధేయవిశేషణం రాజ్యసుఖాదప్యధిక సుఖమనుభవితరీత్యర్థః-
సుచిరం బహుకాలం నివసతి వర్తమానే సతి ॥33॥ —— ॥ అయమితి ॥

రిపురితి భవతో౽పి త్రస్తమస్తౌజసం మామ్ । దవహుతవహధూమస్తోమ
ఇత్యంబువాహాచ్చకితమివ మయూరం మా౽౽వారిశీతః ॥౩౪॥ ౫॥ శ్రు
త్వా తు రామః శోకోదగ్రాం సుగ్రీవగిరమథ యద్యేవం మహాభాగ మా
భైషీ మా మశిలీముఖ ఏవ వలీముఖస్య తస్యాస్సూనా కాలక్షేపమపా

హో దేవస్వామిన్, ఊహాపోహార్థవిజ్ఞానేన తత్త్వనిర్ధారణం ధీః సా నిత్యమస్యాస్తీతి ధీమాన్ ॥ + ॥ నిత్యయోగే మతుప్, అయమితి హస్తనిర్దేశః హనూమాన్ రిపుః వాలిప్రహితో౽యం యః కశ్చన శత్రురితి మత్వేతి శేషః- భవతస్త్వత్తో౽పి మత్సఖ్యార్థం సమాగతాదపీత్యపిశబ్దార్థః, త్రస్తం భీతమస్తౌజసం నష్టతేజస్కం మాం ఏవమనేన ప్రకారేణ యుష్మత్ప్రవృత్తిపరామర్శపూర్వక సఖ్యానుసంధానరూపేణే త్యర్థః - అసుఖయత్ అతోషయత్ కథమివ వారిశీతః సలిలసంపర్కశీతలః మారుతః వాయుః, దవహుతవహస్య దవానలస్య ధూమస్తోమో ధూమపటలమితి మత్వా అంబువాహాజ్జలధరాత్ ఆత్తోల్లాసకరా దేవేతి భావః, చకితం భయసంభ్రాంతం మహత్యమతిశయేన గాత్రీభి మయూరం బర్హిణమివ ॥ ని ॥ మయూరో బర్హిణో బర్హీత్యమరః + పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః - అత్ర శ్రోత్రీపూర్ణోపమాసాచాంబువాహో ధూమస్తోమభ్రమాద్భ్రాంతిమతాంగేన సంకీర్యతే- మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౩౪ ॥—॥ శ్రుత్వేతి ॥ రామః శోకోదగ్రాం శోకబహుళాం సుగ్రీవగిరం శ్రుత్వా అథానంతరం హే మహాభాగ ప్లవగమండలసార్వభౌమ యద్యేవం త్వమ కపరికరఏవ నిశ్చితశ్చేదిత్యర్థః- మా భైషీః భయపరవశో మాభూః కిం తు మమ శిలీముఖ ఏవ ॥ ని ॥ అళిబాణౌ శిలీముఖావిత్యమరః, తస్య వలీముఖస్య కపేః వాలినః ॥ ని ॥ కపిప్లవంగప్లవగశాఖామృగవలీముఖా ఇత్యమరః, అసూన్ ప్రాణాన్ ॥ ని ॥ పుంసి భూమ్న్యసవః ప్రాణా ఇత్యమరః, కాలక్షేపం కాలవిలంబనం అపాస్య త్యక్త్వా క్షిప్రమేవేత్యర్థః, పాస్యతి హరిష్యతి ఇత్యేవ ముక్త్వా త

స్త్వహాస్యతీత్యుక్త్వా తత్ప్రత్యయార్థం పాదాంగుష్ఠేన ప్రేరితదుం
దుభికళేబరభర స్తత్క్షణాప్యత్యప్రస్యతస్యసుగ్రీవస్య ప్రార్థనయా
సప్తభువన స్తంభసంభావనయాకిల సప్తధాధాత్రీప్రవర్ధమాన ప
రిణాహారోహాన్ సప్తసాలానవిధేయయాతుధానకులవధవిధాయకేనసా
యకేనవివ్యాధ ॥ ౩౫ ॥X॥ సోయంసాయకోనికటగిరికటకమపి పాట

త్ప్రత్యయార్థం విశ్వాసోత్పాదనార్థం ॥ని॥ ప్రత్యయోధీనశపథజ్ఞా
నవిశ్వాసహేతుష్విత్యమరః, పాదాంగుష్ఠేనప్రేరితోదశయోజన ప
ర్యంతం క్షిప్తా దుందుభికళేబరమేవభరోయేన సతథోక్తస్సన్ పూర్వం
వాలీనిజభుజాభ్యాంయానద్బలముద్భ్రామ్యైదంకళేబరముత్క్షిప్తవాన్
తదేతత్పాదాంగుష్ఠేనవి నిక్షిప్తం చేత్తస్మాదప్యధికబలోయమితిమయి
విశ్వాసస్యభవేదిత్యాశయేన తథాకృతవానిత్యర్థః, తతఃతత్క్ష
ణాపాదాంగుష్ఠేనదుందుభికళేబరప్రేరణరూపకృత్యేనాప్యతృప్తస్య
పూర్వంమేదోమాంసాదినా అతిభారవదిదమిదానీంతు కేవలాస్థిప్రా
యమతఏవ తత్ప్రేరణేన కథంమమవిశ్వాసోభవేదిత్యప్రతుష్టస్యేత్య
ర్థః - సుగ్రీవస్య ప్రార్థనయాయాచ్ఞయా హేతునాసప్తానాం
భువనానాం లోకానాం స్తంభసంభావనయా ఆధారస్తంభకరణేచ్ఛ
యాకిలేత్యలీకేవస్తుతస్తు స్వభావతఏవేతిభావః, అతఏవోత్ప్రేక్షాసప్త
ధాసప్తప్రకారైః ॥ + ॥ ప్రకారవచనేథాల్, ధాత్ర్యాబ్రహ్మణాప్ర
వర్ధ్యమానావుపచీయమానౌపరిణాహారోహౌ విశాలతోచ్ఛ్రాయౌయే
షాం తాన్ అతివిశాలానభ్రంకషాంశ్చేతిభావః ॥ ని ॥ పరిణాహో
విశాలతా - నగాద్యారోహఉచ్ఛ్రాయఇతిచామరః, సప్తసప్తసం
ఖ్యాకాన్ సాలాన్ సర్జకతరూన్ అవిధేయయాతుధానకులవధవి
ధాయకేన దుర్వినీతరాక్షసవంశవినాశకేన సాయకేన బాణేన వివ్యా
ధ బిభేదేత్యర్థః ॥ ౩౫ ॥—॥ సఇతి ॥ సోయంసాయకఃయేనసాలాన్
బిభేదసోయమిత్యర్థః, నికటగిరికటకం సమీపస్థపర్వతనితంబమపిపా

యామాస ॥ ౩౬ ॥ ప ॥ నిర్భిన్నసాలకటకో స్త్విమథా తథాత్వం పౌల
స్త్యసాలకటకం యుధి పాటయేతి । ఊచే శిలాదళనజాతరవేణనూనం త
స్మై వలీముఖవరాయ శిలీముఖస్సః ॥ ౩౭ ॥ గ ॥ తతస్తత్ప్రత్యయా
దాహూతేన పురుహూతతనయేన సార్ధం తస్య తలాతలియుద్ధమావవృత్తే

టయామాస ॥ని॥ కటకో స్త్రీ నితంబో ద్రేరిత్యమరః, దుందుభికాయ
ప్రేరణమాత్రేణాయం మాం న విశ్వసితవాన్, కింతు నిజవానరస్వభావా
నమత్ప్రభావం జ్ఞాతుమశక్నువన్నేవ సప్తసాలనిర్భేదనం యాచితవాన్
తథాచ తావన్మాత్రభేదనే మమకియద్ధస్తలాఘవ మిత్యభినివేశవతా
శ్రీరామేణ తస్య తథా ప్రియ క్తత్వాదితి భావః - తథాచ శ్రీరామా
యణం, స విసృష్టో బలవతా బాణస్స్వర్ణపరిష్కృతః - భిత్త్వా సాలాన్
గిరిప్రస్థం సప్తభూమిం వివేశ హేతి ॥ ౩౬ ॥ — ॥ నిర్భిన్నేతి ॥ య
థా యేన ప్రకారేణాహం నిర్భిన్నాః విదారితాః సాలకటకాస్సప్తసాల
గిరినితంబా యేన స తథోక్తోస్మి, తథా తేన ప్రకారేణ త్వం పౌలస్త్య
స్య రావణస్య సాలకటకం పురప్రాకారనితంబప్రదేశం ॥ ని ॥ ప్రా
కారవృక్షయోస్సాలస్సాలస్సర్జతరుస్మృతః, కటకం వలయే సానౌ రా
జధానీనితంబయోరిత్యుభయత్రాపి విశ్వః, యుధియుద్ధే పాటయ విదా
రయ ఇత్యేవం ప్రకారేణ స శిలీముఖో రామబాణః శిలాదళనజాతరవేణ
పాషాణవిదారణ జనితధ్వనినా తస్మై వలీముఖవరాయ సుగ్రీవాయోచే
ఉక్తవాన్, నూనమిత్యుత్ప్రేక్షాయాం తాదృగ్రామబాణసామ
ర్థ్యం నిరీక్ష్య సుగ్రీవో వాలినం నిహనిష్యత్యయమితి విశ్వసిత వానిత్య
ర్థః - వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౩౭ ॥—॥ తత ఇతి ॥ తతస్సాలవిదార
ణానంతరం, తత్ప్రత్యయాత్సాలవిదళనరూపవిశ్వాసాదాహూతేన
యుద్ధార్థమాకారితేన పురుహూతతనయేన సార్ధం వాలినా సహ, త
స్య సుగ్రీవస్య, తలైశ్చ తలైశ్చ ప్రహృత్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్తమితి తలా
తలి ॥+॥ తత్ర తేనేదమితి స రూపే ఇతి సమాసః, అన్యేషామపి దృ

స్సుజనదుర్జనయోర్భేదంరూపతోఽపివక్తుమక్షమతయా సదసివాచం
యమతాముపేతఇవవాగ్మితయోరవిశేషవేషకర్ణయోర్భేదమనవగచ్ఛ
న్నముక్తశరోఽభూద్దాశరథిః ॥ ౩౦ ॥ ౫ ॥ సుగ్రీవస్తువాలిబలాసహత
యాలబ్ధదైన్యోవదాన్యఇవమార్గణాపాతమార్గే చక్షుర్విక్షిపన్నపగత

శ్యతఇతి దీర్ఘః ఇచకర్మవ్యతిహారఇతీత్వంతచ్చ తద్యుద్ధంచతస్మిన్
ముష్టియుద్ధఇత్యర్థః, ప్రవృత్తెజాతేసతి సుజనదుర్జనయోర్భేదమం
తరంరూపతః ఆకృతివశాద్వివక్తుంవివిచ్య వక్తుమక్షమతయా అసమ
ర్థతయా హేతునాసదసిసభాయాంవాచం యచ్ఛతీతివాచం యమః
మౌనీ ॥ ని ॥ తపస్వీతాపసఃపారికాంక్షీవాచంయమోమునిరిత్యమరః
+ వాచియమోవ్రతఇతి ఖచ్ప్రత్యయః వాచంయమపురందరౌచేతి ని
పాతనాన్ముమాగమః, తస్యభావస్తత్తాతాం నిర్వచస్త్వమిత్యర్థః, ఉ
పేతఃప్రాప్తః వాచోఽస్యసంతీతి వాగ్మీవావదూకః ॥ని॥ వాచోయు
క్తిపటుర్వాగ్మీవావదూకోఽతివక్తరీత్యమరః + వాచోగ్మినిరితిగ్మినిప్ర
త్యయః; సఇవేత్యుపమా, దాశరథిః శ్రీరామః అవిశేషవేషకర్త
ణయోః అభిన్నహారాద్యాభరణ జనితశోభాచేష్టితయోః తయోర్వా
లిసుగ్రీవయోః భేదమంతరమనవగచ్ఛన్న జానన్నముక్తశరఃఅప్రయు
క్తబాణోఽభూత్, యథావాగ్మీతుల్య రూపత్వాత్సుజనదుర్జనయో
ర్భేదమజానన్న యమేషఇతి వక్తుంనశక్నోతి తథా శ్రీరామో
పి తయోస్తుల్యవేషకర్తత్వాత్తత్స్వరూపభేద మజానానోమూలఘా
తభయాచ్ఛరంప్రయోక్తుమశక్నువంస్తూష్ణీముదాస్తేత్యర్థః ॥౩౦॥
తతఃకిమిత్యతఆహ ॥ సుగ్రీవఇతి ॥ సుగ్రీవస్తుతుశబ్దోఽప్యర్థకః నస
హతఇత్యసహః + పచాద్యచ్ వాలిబలస్య వాలిపరాక్రమస్యఅస
హతయా అక్షమతయా లబ్ధదైన్యః ప్రాప్తదీనభావః, విహ్వలస్స
న్నిత్యర్థః వదాన్యోబహుప్రదఇవ ॥ ని ॥ స్యుర్వదాన్యస్థూలలక్ష
దానశౌండాబహుప్రద ఇత్యమరః,మార్గణాపాతమార్గే శ్రీరామ

ధృతిస్సుదూరమపాసరత్ ॥ ౩౯ ॥ ౯ ॥ తమేవమృశ్యమూకే మూకవ
త్త్రపయా నిషణ్ణం విషణ్ణహృదయం దయాళురాలోక్య త్రైలోక్యే
కథన్వీ రామస్తద్భేదమవగన్తుకామః కామప్యభిజ్ఞానమాలాం సుగ్రీవ

పాయకాగమనమార్గేఽర్థిజనాగమనమార్గే చేతి శ్లేషసంకీర్ణేయ
ముపమా ॥ ని ॥ మార్గణౌ సాయకార్థినావితి నిఘంటుః. చక్షుర్వి
క్షిపన్ దృష్టిం ప్రసారయన్ తదాగమనాశయేనేతి భావః తతః అపగత
ధృతిః నిరస్తధైర్యస్సన్ సుదూరమతివిప్రకృష్టదేశమపాసరదపసృ
తవాన్ పలాయితవానిత్యర్థః ॥ ౩౯ ॥ —— ॥ తతః కిమత ఆహ ॥ త
మితి ॥ త్రపయా పరాజయలజ్జయా హేతునా-ఋశ్యమూకే ఋశ్యమూ
కగిరౌ భాషణశ్రవణాశిక్షితో మూకః తేనతుల్యం తద్వత్ నిర్వచా ఇవే
త్యర్థః ॥ ని ॥ మూకస్త్వవక్తుం శ్రోతుమశిక్షిత ఇత్యమరః+ తేనతుల్యం
క్రియా చేద్వతిరితి వతిప్రత్యయః, నిషణ్ణముపవిష్టం, విషణ్ణహృదయం వి
షాదాక్రాంతచిత్తమ్ ॥ * ॥ విషాదశ్చేతసో భంగ ఉపాయాభావచింత
నైరితి లక్షణం - తమేనం సుగ్రీవం విలోక్య దయాళుః కారుణికః పరదుః
ఖప్రహాణేచ్ఛురిత్యర్థః ॥ ని ॥ స్యుర్దయాళుః కారుణిక ఇత్యమరః- త
థా త్రయో లోకాః త్రైలోక్యం ॥+॥ చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థే
ష్యఞ్ప్రత్యయః- తత్ర త్రైలోక్యే కథన్వీ జగదేకధానుష్క ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ ధ
న్వీ ధనుష్మాన్ ధానుష్క ఇత్యమరః ॥+॥ వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః - విశేషణద్వ
యేనాప్యస్య కార్యనిర్వహణదక్షత్వం సూచ్యతే, స రామస్తద్భేదం త
యోర్వాలిసుగ్రీవయోర్భేదమంతరం అవగంతుకామో జ్ఞాతుమిచ్ఛ
స్సన్ ॥ + ॥ తుం కామ మనసోరపీతి తుమునో మకారలోపః, కామపి
కాంచిత్ అభిజ్ఞాయతేనేనేత్యభిజ్ఞానం లక్షణం-తథాభూతా చ సా మాలా
చ తామభిజ్ఞానమాలాం భేదప్రత్యాయక గజపుష్పీమాలామిత్యర్థః-
గజపుష్పీ నాగపుష్పీ నామ లతా - ఉక్తంచ శ్రీరామాయణే ॥ శ్లో॥ త
తో గిరితటే జాతాముత్పాట్య కుసుమాయుతామ్ । లక్ష్మణో గజపుష్పీం

గ్రీవాయాం బాణనివారణనిపుణాం సిద్ధౌషధీమివ బద్ధ్వా భూయోఽపి వాలినమాహవాయాహ్వయేతి తమాదిదేశ ॥౪౦॥ ౫ ॥ పునరప్యవాప్య కిష్కిన్ధాం పర్జన్య ఇవ గర్జతి తస్మిన్ సుత్రామపుత్రస్తారాభిహితాం హితోక్తిమతిక్రమ్య దురతిక్రమతయా నియతేస్సమారబ్ధసమరో దాశరథినిశితతరశరశకలితవక్షఃస్థలః క్షితితలే నిపపాత ॥ ౪౧ ॥ ౫ ॥ అథ విదితవృత్తాన్తా సన్తతాశ్రునిష్యన్దకలుషతరతారా తారా నగరాన్నిర్గత్యవా

తాం తస్య కణ్ఠే వ్యసజ్జయదితి, న చైవం శ్రీరామస్య త్రికర్తృత్వవిరోధః. ప్రయోజకకర్తరి తథాత్వోపచారాదితి, సుగ్రీవగ్రీవాయాం బాణనివారణే శరనిపాతనివర్తనే నిపుణాం సమర్థాం సిద్ధౌషధీమివేత్యుత్ప్రేక్షా- బద్ధ్వా ఆసజ్య భూయః పునరపి వాలినం ఆహవాయ ఆహవం కర్తుం- ఆహ్వయ ఆకారయేతి తం సుగ్రీవమాదిదేశ ఆజ్ఞాపితవాన్ ॥ ౪౦ ॥ ॥పునరితి॥ తస్మిన్ సుగ్రీవే పునః భూయోఽపి, కిష్కిన్ధామవాప్య పర్జన్యే మేఘ ఇవ గర్జతి గర్జనం కుర్వతి సతి, సుత్రామపుత్రో వాలీ తారయా నిజభార్యయా అభిహితాముక్తాం హితోక్తిం హితవచనమ్ ॥*॥ ససహాయమహం మన్యే సుగ్రీవం తముపాగతం॥ అవష్టబ్ధసహాయశ్చ యమాశ్రిత్య స గర్జతీత్యాది శ్రీరామాయణోక్తరూపామిత్యర్థః, అతిక్రమ్యోల్లఙ్ఘ్య నియతేః దైవస్య ॥ని॥ నియతిర్నియమే దైవ ఇతి శాశ్వతః - దురతిక్రమతయా దుర్విలఙ్ఘతయా హేతునా అతిక్రమణస్య కర్తుమశక్యతయేత్యర్థః సమారబ్ధసమరః ప్రక్రాన్తయుద్ధస్సన్ తథా దాశరథేః శ్రీరామస్య నిశితతరోఽతితీక్ష్ణః స చాసౌ శరశ్చ తేన శకలితం విదళితం వక్షఃస్థలమురః ప్రదేశో యస్య స తథోక్తస్సన్, క్షితితలే భువి నిపపాత న్యపతదిత్యర్థః ॥ ౪౧ ॥—॥ అథేతి ॥ అథ పతనానన్తరం విదితో విజ్ఞాతః వృత్తాన్తో వాలివధరూపవార్తా యయా సా తథోక్తా, అత ఏవ సన్తతాశ్రునిష్యన్దేన నిరన్తరబాష్పసంపాతేన కలుషతరే అత్యన్తమ్మాషితే తారే కనీనికే యస్యాస్సా ॥ని॥ తారకాక్ష్ణః కనీనికేత్యమరః।

రీవారితమివవారణయూథపతింనిర్భయనిరీక్షమాణ సుగ్రీవముద్గతగ్రీ వముత్థాతుమక్షమంక్షమాతలార్పిత కూర్పరయుగళంగళదసృక్ప్రసర శారశరీరంశరాసనశిఖరన్యస్తహస్తేనసన్నికర్షస్థితేన కాకుత్స్థేనకృత సల్లాపమపేతాడంబరమివామ్బునిధిమస్తాస్తుఖమివ మయూఖమాలి

తారావాలిపత్నీనగరాత్ పురాన్నిర్గత్యవార్యాంగజబంధనస్థానే॥ ని॥ వారీతుగజబంధనీత్యమరః - వారితంనిరుద్ధంవారణయూథపతిం గజ యూథనాథమివస్థితమిత్యర్థః, ఉపమాలంకారః, ॥ని॥యూథనాథస్తు యూథపఇత్యమరః - అతఏవనిర్భయంభయరహితంయథాతథానిరీక్ష మాణః అవలోకమానః సుగ్రీవోయంతం ఉద్గతగ్రీవమాత్తప్రహార్త్య ప్రతీక్షార్థమున్నమితకంధరం, తథాప్యుత్థాతుమక్షమమసమర్థందృ ఢప్రహారవేదనయాఇంద్రియపాటవాభావాదితిభావః, అతఏవక్షమాత లెఅర్పితంనిక్షిప్తం కూర్పరయుగళం కఫోణిప్రదేశయుగ్మం యేనతం తథోక్తం తదవష్టంభేన స్థితమిత్యర్థః ॥ ని ॥ స్యాత్కఫోణిస్తుకూర్ప రఇత్యమరః, గళదసృక్ప్రసరేణస్యందమానశోణితాభివ్యాప్త్యాశారం కృష్ణరక్తసితవర్ణయుక్తంశరీరం యస్యతమ్ ॥ని॥ కృష్ణరక్తసితేశారశ్శ తియాదవః- అథవాశారంసంపృక్తం శరీరంయస్యతమ్ ॥ని॥ కరంభఃకర భశ్శారస్సంపృక్తః ఖచితస్సమాఇతిహలాయుధః, తథాశరాసనశిఖరే చాపకోట్యాంన్యస్తానిక్షిప్తః హస్తోయేనతేనతథోక్తేనవధానుతాపాణాం తథాఆచారాదితిభావః, సన్నికర్షస్థితేన సమీపవర్తినాకాకుత్స్థే న శ్రీరామేణసహకృతః సల్లాపంవిహితసంభాషణమ్ ॥ శ్లో॥ పరాఙ్ము ఖవధంకృత్వా కోనుప్రాప్తస్త్వయాగుణః । యదహంయుద్ధసంరబ్ధ స్త్వత్కృతేనిధనంగత ఇత్యాదిరామాయణోక్తసంభాషణ తత్పరమి త్యర్థః ॥ని॥ సల్లాపోభాషణంమిథఇత్యమరః- తథాఅపేతాడంబరంఅ పగతసంరంభం కల్లోలాద్యభావేన స్తిమితమిత్యర్థః ॥ని॥ ఆడంబరో స్త్రీసంరంభఇత్యమరః, ఆడంబరశబ్దోవ్యాఖ్యాతః, అంబరుహాడంబరు

నంవాలినమాలింగ్య స్వాఙ్కోత్తంసితతదుత్తమాంగారఘునాథమిత్థ
మకథయత్ ॥ ౪౨ ॥ వ ॥ కారుణ్యంనిరవధియత్తవ ప్రసిద్ధంశీతాంశో
స్సహజమివార్తిహారిశైత్యమ్। తత్సర్వంమనుకులనాథరమ్యకీర్తే మత్వా
పాత్కథయకథంత్వయానిరస్తమ్ ॥ ౪౩ ॥ వ ॥ ఏవంవిధేప్రిత్తమేవ

చార్యేత్యత్ర, అంబునిధింసముద్రమివతథాఅస్తాస్ముఖమస్తంగచ్ఛంత
మిత్యర్థః, మయూఖమాలినం సూర్యమివస్థితమిత్యుపమాద్వయం,
వాలినమాలింగ్యాశ్లిష్యస్వాంకోత్తంసితం నిజోత్సంగక్షిప్తంతస్యవా
లిన ఉత్తమాంగంశిరోయయాసాతథోక్తాసతీ॥ని॥ ఉత్సంగచిహ్నయోః
రంకః- ఉత్తమాంగంశిరశ్శీర్షమితిచామరః - రఘునాథంశ్రీరామం
ప్రతిఇత్థంవక్ష్యమాణప్రకారేణ అకథయదవోచత్ ॥౪౨॥ — ॥ త
త్ప్రకారమేవవాహ ॥ కారుణ్యమిత్యాదినాశ్లోకషట్కేన ॥ హేమ
నుకులనాథమనువంశనాయకమహాకులీనేత్యర్థః. తాదృశస్యాపి మ
నువంశస్యత్వయైవసనాథత్వమతస్తన్నాహాత్మ్యం కింవర్ణనీయమితి
భావః. తథాహేరమ్యకీర్తేరమణీయకీర్తిసంపన్న శ్రీరామ, శీతాం
శోశ్చంద్రస్య సహజంనైసర్గికం మార్తిహారిపరోపతాపశాంతికరం వి
శేషణద్వయమేతత్కారుణ్యేపి యోజ్యం శైత్యంశిశిరత్వమివతవనిరవ
ధినిర్మర్యాదమియత్తానవచ్ఛిన్నంపరిమాణశూన్యమిత్యర్థఃయత్కా
రుణ్యంకరుణా + స్వాశ్రితేషు, ఇత్ ప్రసిద్ధంలోకవిఖ్యాతమభూదితి
శేషః ॥ని॥ కారుణ్యంకరుణాఘృణేత్యమరః - సర్వంసమగ్రంతత్కారు
ణ్యంమత్పాపాత్మదీయదుష్కృతాద్ధేతోఃపతితివిపత్తైఃపత్తిదురదృష్టహే
తుకత్వాదితిభావః త్వమాకథంకుతః నిరస్తంత్యక్తం కథయఅభిధేహి॥
నిరపరాధోయంమత్పాపిజేశ్వరస్త్వయా అకారుణికేనేవ కథంనిష్కా
రణం నిహతఇతిభావః, ప్రహర్షణీవృత్తం ॥ ౪౩ ॥ — ॥ ఏవంసా
ధారణ్యేనోపాలభ్యసంప్రతిస్వస్యాప్యువహతింప్రార్థయతే, ఏవం
విధఇతి- హేతాటకారేతాటకాంతకరఘుపుంగవరఘుశ్రేష్ఠ శ్రీరామ

న పేతజీవాంమాంరాక్షసీతి రఘుపుంగవసాధుబుద్ధ్వా। బాణంవిముఞ్చ
మయిసంప్రతి తాటకారేశ్రేయోమహద్దయితసంగమకారిణస్తే ॥౪౪॥వ॥
సాధారణీక్షితి(భృతాం)ఘుహాం) మృగయేతిపూర్వముక్తంత్వమైవజనసం

ప్రియతమె ప్రాణేశ్వరే, ఏవంవిధే ఈదృశప్రకారె మృతెసత్యా
పీత్యర్థః – అనపేతజీవామనిర్గతప్రాణాంమాం రాక్షసీతిరాక్షసీ
ప్రాయేతిసాధుసమ్యక్ బుద్ధ్వాజ్ఞాత్వా, ప్రియతమవిపత్తిసహనస్య
రాక్షసీలక్షణత్వాదితిభావః, మయిఉక్తప్రకారేణ రాక్షస్యాంసంప్ర
తీదానీం బాణంవిముంచమాంప్రహరేత్యర్థః, తాటకాంతకస్య తవ
రాక్షసీ సంహరణముచితమెవెతిభావః, ననుతాటకాసంహననేనపరో
పద్రవశాంతిరూపం ఫలంలబ్ధం త్వత్ప్రహరణాత్కింఫలమిత్యతఆహ
॥శ్రేయఇతి ॥ దయితేన సహసంగమంకరోతీతి దయితసంగమకారిణః
ప్రాణేశ్వరేణమాంయోజయతఇత్యర్థః- తేతవమహచ్ఛ్రేయఃమహా
భ్యుదయః పుణ్యంవాభవిష్యతీతి శేషః ॥ * ॥ మృతెమిత్రేయేతయానా
రీసావిజ్ఞామాపతివ్రతేతి స్మరణాత్ మమాయింధర్మఏవతథాచతాదృశధర్మ
ప్రవర్తకస్య తవసుకృతం కింవర్ణనీయమితిభావః ॥వి॥ స్యాద్ధర్మ
మస్త్రియాంపుణ్య శ్రేయసీసుకృతంవృష ఇత్యమరః- ఏతదారభ్య శ్లోక
చతుష్టయపర్యంతం వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥ ౪౪ ॥—॥ నను తథాపి
హింసామహ్యం నరోచతఇత్యాశఙ్క్య తత్రోపపత్తిమాహ ॥ సాధా
రణీతి ॥ హేసత్యవాదిన్ యథార్థభాషణశీలఅతస్త్వయాసత్యమేవ
సర్వథాపరిపాలనీయమితిభావః ॥+॥ తాచ్ఛీల్యేణినిః, క్షితిభృతాం రా
జ్ఞాం మృగయాఆఖేటః ॥ని॥ ఆచ్ఛోదనంమృగవ్యంస్యా దాఖేటో
మృగయాస్త్రియామిత్యమరః- సాధారణీసకలసమ్మతా ॥ * ॥ మృగ
యాఽఘాయనభూభృతాంఘృతామితి తస్యాఃన్యాయ్యత్వాదితిభావః
ఆగ్నిథశ్రీసాధారణాదఙ్గ్వక్తవ్యఇతివికల్పాత్తత్ప క్షేజీప్-ఇత్యేవంపూర్వం
పూరాత్వమైవత్వన్ముఖే నైవజనసంసదిజనసమాజే- నత్వసాక్షికమిత్యర్థః

సదిసత్యవాదిః। శాఖామృగీంతదిహమారయమాంశరేణకో నామరామ
మృగయుర్దయతేమృగీణామ్॥౪౫॥సంత్రస్యపూర్వమముత స్తవబంధురే
షభేజేయదాద్రిమకుతోభయమృశ్యమూకమ్। భర్తామమాయమపిరా

ఉక్తంయాన్తిరాజర్షయశ్చాత్రమృగయాంధర్మకోవిదాఇతి కథితమి
త్యర్థః, తత్తస్మాత్కారణాదిహేదానీం శాఖామృగీంవానరీం॥+॥జా
తెర(స్త్రీ)విషయాదయోపథాదితి జీష్, మాంశరేణబాణేనమారయవినాశ
య ప్రాణైర్వియోజయేత్యర్థః యుక్తంచైతదిత్యర్థాన్తరంన్యస్యతి
హేరామకోనామకోవామృగాన్యాతీతిమృగయుఃమృగసంహరణశీలః
+॥ మృగయ్వాదయశ్చేత్యౌణాదికఃకుప్రత్యయాన్తోనిపాతితః, మృగీ
ణాంమృగాంగనానాందయతేదయాంకురుతేదయయామృగాంగనాఃకో
వామృగయురుపేక్షతఇత్యర్థః, అతస్త్వంసత్యవచనానుసారేణావ
శ్యంమాంప్రహరేతిభావః - దయాక్రియాంప్రతికర్తృత్వేపిఅనుకరోతిభ
గవతోనారాయణస్య తస్యవానుకరోతీత్యాదివత్సంబన్ధమాత్ర వివక్షా
యాం, మృగీణామితిషష్ఠీచ న విరుధ్యతే ॥ యథాహభారవిః, సాల
క్తీరుపకుర్వతేయయాపరేషామితి, తథా(శ్రీ)హర్షేణచ, సాధూనాముప
కర్తుం లక్ష్మీంద్రష్టుంవిహాయసాగన్తుమ్ ॥ సకుతూహలితస్య మనశ్చ
రితంచ మహాత్మనాంశ్రోతుమితి ॥ ౪౫ ॥——॥ అ ॥ సంప్రతివాలిప్ర
హారేణ ప్రియుక్తాభిమానోపి నకార్యఇత్యాహ ॥ సంత్రస్యేతి ॥ హే
రామఏషోయంతవబంధుస్సుహృత్ సుగ్రీవః, పూర్వమముతోముష్మా
ద్వాలినః+ భీత్రార్థానాంభయహేతురిత్యపాదానత్వాత్పంచమ్యా
స్తసిః, సంత్రస్యసం(త్రా)సం(ప్రా)ప్యయథాయోన ప్రకారేణనాస్తి
కుతోపిభయమత్రేత్యకుతోభయంవాలిభయాశంకా శూన్యమిత్యర్థః,
మయూరవ్యంసకాదిషునిపాతనాత్సాధురిత్యుక్తం ఋశ్యమూకమద్రిం
గిరిదుర్గమిత్యర్థః, భజే(ప్రా)ప, తథాఅయం మమభర్తా(ప్రా)

(వసుతసుఅధీగర్థదయేశాం కర్మణీతి కర్మణశ్శేషత్వ వివక్షాయాంషష్ఠీ)

మశకైరభేద్యంప్రాప్తా మదీయహృదయచ్ఛలమద్రిదుర్గమ్॥౪౬॥నాహంసుకేతుతనయానచసప్తసాలీవాలీనచత్రిభువనప్రథితప్రభావః।

ణేశ్వరోవాల్యపిఅముతోముష్మాత్త్వత్తస్సుగ్రీవాద్వాసంత్రస్యశరైస్తాప కద్భిశైరభేద్యం భేత్తుమశక్యమితి కాఠిన్యాతిశయోక్తిః, అకుతోభయ మిత్యర్థః మదీయహృదయమ్ మామకమానసమితి ఛలంకపటంయస్య తత్తథోక్త మద్రిదుర్గంప్రాప్తః ప్రవిష్టః అతోమద్ధృదయప్రహారణేనేద్ధ తస్యాపి ప్రహరణ సంభవాత్తవాయమభిమానోయుజ్యత ఇతిభావః, మృతోపిమద్ధృదయాదనపేతోమత్ప్రాణేశ్వరఇతిఫలితార్థః అత్రఛలశబ్దేన హృదయమపహ్నుత్యాద్రిదుర్గత్వేనాసత్యత్వ ప్రతిపాదనాదపహ్నవాలఙ్కారః ॥ * ॥ ఛలాదిశబ్దైరసత్యత్వ ప్రతిపాదనమపహ్నవఇతిసర్వస్వసూత్రమ్ ॥ ౪౬ ॥ — ॥ కించమత్ప్రహరణాభావేతవధన్విత్వప్రసిద్ధిరపినసిధ్యేదిత్యాహ ॥ నేతి ॥ అహంసుకేతుతనయా తాటకానభవామిత్యర్థః ॥ శ్లో ॥ యక్షస్సుకేతుర్దుహిణప్రసాదాల్లేభేసుతాంకామపితాటకాఖ్యామిత్యుక్తంబాలకాండేరథాసప్తానాం సాలానాంసమాహారస్సప్తసాలీసాలతరుశ్రేణిశ్చనభవామి, అత్రపంచవటీవత్ప్రక్రియా, తథాత్రిభువనప్రథితప్రభావః సకలలోకవిఖ్యాతప్రతాపశాలీత్యర్థః, వాలీచననభవామి।యద్వ్యవంశర్హి త్వయాహమపి ప్రహృతాస్యామితిభావః, అత్రవాలినోవిశేషణోపాదానాన్నాయుక్తగ్రహణదోషః తస్యమహత్త్వప్రతిపాదనాయ స్వభావోక్త్యర్థత్వాత్, తదుక్తంరసాకరే ॥ శ్లో ॥ ధ్వన్యత్వాదేరసోత్కర్షేభావోక్తాదోషవారణే।విశేషణంవిశేష్యస్య నాస్త్యయుక్తగుణగ్రహ ఇతి గుణోవిశేషణమ్ । కింతువజ్రహృదయావజ్రవత్కఠోరహృదయాఅతఏవవిశిఖైర్బాణైరభేద్యాభేత్తు మశక్యాతారాస్మిఅతఃహేరాఘవమామేతాదృశీమవిద్ధ్వాఅసంహృత్యధన్వీధానుష్కః కథంభవసినభవస్యేవేత్యర్థః వేధ్యవేధనేకస్సమర్థోభవేదతోమామవేధ్యాం

తారా స్త్రీవజ్రహృదయా విశిఖైరభేద్యా ధన్వీ కథం భవసి రాఘవ మామవి
ద్ధ్వా ॥౪౭ ॥ఏ॥ క్షితిపతితనయానాం హంత గర్భేశ్వరాణాం కిము నిరవధి
మౌగ్ధ్యం శౌర్యవజ్జన్మసిద్ధమ్ । మమ హృది నిరపాయే వర్తమానే కపీం
ద్రే రఘువర యదముష్మై తిష్ఠసే చాపపాణిః ॥ ౪౮ ॥ × ॥ ఏవం విలపం

విద్ధ్వా ఆత్మనో ధన్విత్వం ప్రథాం దృఢీకురుష్వేత్యర్థః ॥౪౭॥——॥ ఇత్థము
పాలంభే పృష్ట్వా తిష్ఠంతముద్దిశ్యోత్ప్రేక్షతే ॥ క్షితిపతీతి ॥ గర్భేశ్వ
రాణాం గర్భమారభ్యేశ్వరాణాం జన్మప్రభృత్యైశ్వర్యసంపన్నానా
మిత్యర్థః- క్షితిపతితనయానాం రాజకుమారాణాం నిరవధి నిర్మర్యా
దం మహత్తరమిత్యర్థః, మౌగ్ధ్యం విచారమూఢత్వం ॥ ని ॥ ముగ్ధస్సుం
దరమూఢయోరితి విశ్వః, శౌర్యేణ తుల్యం శౌర్యవదిత్యుపమా ॥+॥ తే
న తుల్యం క్రియా చేద్వతిరితి వతిప్రత్యయః।జన్మసిద్ధం కిము స్వభావసిద్ధం కిం
హంతేతి విషాదే ॥ని॥ హంత హర్షేఽనుకంపాయాం వాక్యారంభవిషాద
యోరిత్యమరః, కుతః యదస్మాత్కారణాత్ హే రఘువర రఘునాయక ని
రపాయే నిరాతంకే ఇతి హృదయవిశేషణం కపీంద్రవిశేషణం వా మమ హృ
ది హృదయదేశే కపీంద్రే వాలిని వర్తమానే తిష్ఠతి సతి, అముష్మై కపీం
ద్రాయ చాపం పాణౌ యస్య స చాపపాణిస్సన్ పునఃపునః ప్రహర్తుమి
తి భావః + సప్తమ్యుపమానేత్యాదినా బహువ్రీహిః ॥ ప్రహరణార్థే
భ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవత ఇతి వక్తవ్యాత్ పాణిశబ్దస్యోత్తర నిపా
తః తిష్ఠసే ఆత్మానం ప్రకాశయన్ వర్తసే ఇత్యర్థః, తస్మాదసాధ్యసాధ
నే ప్రవృత్తత్వాత్తవాపి రాజపుత్రస్య శౌర్యవన్మౌగ్ధ్యమాజన్మసిద్ధమితి
భావః. సర్వథా మదీయహృదయవిదారణం కర్తవ్యమితి ప్రలాపవాక్య
సముదాయార్థః ॥ + ॥తిష్ఠతేర్లట్ ప్రకాశనస్థేయాఖ్యయోశ్చేత్యా
త్మనేపదం, అత్ర స్వాభావిక శ్రీరామావస్థానస్య నిజహృదయస్థవాలి
ప్రహరణకారణత్వేనోత్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షాలంకారః, మాలినీవృత్తం॥
॥ఏవమితి॥ ఏవముక్తప్రకారేణ విలపంత్యాః పరిదేవయంత్యాః తారాయా

త్యాహారాయితాశ్రుధారాయాస్తారాయాః పరిదేవనరవైర్బాష్పాంబు
కణాభ్యుక్షణైరక్షీణైర్నిశ్వాసానిలైశ్చ కృతాశ్వాస ఇవ లబ్ధసంజ్ఞో వా
లీ నిజనందనం రఘునన్దనే సమర్ప్యాఙ్గదమంగసంగినీం కాఞ్చనకాఞ్చన
స్రజం శోకావనతగ్రీవాయ సుగ్రీవాయ దత్వా నిజభుజబలప్రశాంతా
సురోఽయం ప్రశాన్తాసురభూత్ ॥ ౪౯ ॥ తత్ర ॥ X ॥ హా సకల

వాచరంత్యో హారాయితాః అశ్రుధారా బాష్పసంపాతా యస్యాస్తస్యాః
సప్రలాపం రుదంత్యా ఇత్యర్థః, తారాయాస్సంబంధిభిరక్షీణైరవిచ్ఛిన్నై
రితి సర్వత్ర సంబధ్యతే, పరిదేవనరవైర్విలాపాక్రందైర్బాష్పాంబుకణా
భ్యుక్షణైరశ్రుబిందుసేకైః నిశ్వాసానిలైర్నిశ్వాసమారుతైశ్చ మూర్ఛి
తోజ్జీవకోపచారప్రాయైరితి భావః- కృతాశ్వాసః పునరుజ్జీవిత ఇవేత్యు
త్ప్రేక్షా, లబ్ధసంజ్ఞః ఉత్పన్నవివేకశాలీ వాలీ నిజనందనం ఆత్మజమంగదం
రఘునందనే శ్రీరామాయ ॥ + ॥ అధికరణవివక్షాయాం సప్తమీ, స
మర్ప్య బాలోయం త్వయా రక్షణీయ ఇతి తదధీనం కృత్వేత్యర్థః, త
థా శ్రీరామాయణమ్ ॥ * ॥ బాలశ్చాకృతబుద్ధిశ్చ హ్యేకపుత్రశ్చ మే ప్రి
యః । తారేయో రామ భవతా రక్షణీయో మహాబలః ॥ సుగ్రీవే చాం
గదే చైవ విధత్స్వ మతిముత్తమామితి - తథాంగసంగినీం కంఠప్రా
లంబినీం- కాంచనకామపి, కాంచనస్రజం హేమమాలామింద్రదత్తా
మిత్యర్థః శోకావనతగ్రీవాయ భ్రాతృనిధనకారిత్వప్రయుక్తశో
కావనమ్రకంధరాయ సుగ్రీవాయ దత్వా తత్కంధరాయామాసజ్యేత్య
ర్థః ॥ * ॥ ఇమాం చ మాలామాధత్స్వ దివ్యాం సుగ్రీవ కాంచనీమిత్యా
ది రామాయణే, నిజభుజబలేన స్వకీయబాహుపరాక్రమేణ ప్రశాం
తాః ప్రశమితాః వినిహతాః అసురా యేన స తథోక్తః మహావీర ఇత్య
ర్థః- అయం వాలీ ప్రశాంతాసురుత్క్రాంతప్రాణోఽభూత్ మృతోఽభవ
దిత్యర్థః ॥ ౪౯ ॥——॥ తత్రేతి ॥ తత్ర తస్మిన్వాలిమరణసమయే, హా
ఇతి ఖేదే ॥ ని ॥ హా విషాదశుగార్తిష్విత్యమరః - సకలభువనబహుమత

భువనబహుమతబాహుబలశాలిన్ గోలభగంధర్వగంధసిన్ధురపఞ్చతాకరణ పఞ్చాననదశముఖభుజభుజంగభోగనిరోధాహితుండికాయితవాలవలయ, వాలిన్ కథంవిలయంగతోసీతిబాష్పావిలముఖావలీముఖాస్తస్య రామాజ్ఞయాయథాభిప్రేతం ప్రేతకృత్యంసర్వంనిర్వర్తయామాసుః ॥౫౦॥ తతోజాంబవత్ప్రముఖవలీముఖగణాదాశరథినిదేశాత్సుగ్రీవం కాంచనకలశోదకైరభ్యషించన్ ॥౫౧॥ వ॥ అభిషిక్తేతు

బాహుబలశాలిన్ అశేషలోకశ్లాఘనీయభుజశక్తిసంపన్న, తథాగోలభనామాయోగంధర్వో దేవయోనివిశేషస్స ఏవ గంధసింధురః మత్తగజస్తస్యపంచతాకరణే నిధనవిధానే పంచాననసింహేతి శ్లిష్టపరంపరితరూపకమ్, తద్వినాశకేత్యర్థః ॥ ని ॥ సింహోమృగేంద్రః పంచాస్య ఇత్యమరః - తథాదశముఖభుజా రావణబాహవ ఏవభుజంగభోగాస్సర్పకాయాః ॥ ని ॥ భోగస్సుఖేస్త్ర్యాదిభృతావహేశ్చ ఫణకాయయోరిత్యమరః- తేషాంనిరోధేనియంత్రణేఆహితుండికో వ్యాళగ్రాహీతద్వదాచరితమాహితుండికాయితంవాలవలయంలాంగూలమండలంయస్య సతథోక్తేతి సంబోధనత్రయం అత్రరూపకోపమయోస్సంకరః ॥ ని ॥ విషవైద్యోజాంగలికోవ్యాళగ్రాహ్యహితుండిక ఇత్యమరః, కథంవిలయంగతోసి ఏతాదృశవీర్యసంపన్నస్తతో మృతోసీతిబాష్పావిలముఖాః అశ్రుపరివృతాననాః వలీముఖావానరాః, రామాజ్ఞయాతస్య వాలినః అభిప్రేతమనతిక్రమ్య యథాభిప్రేతం యథార్హమిత్యర్థః-ప్రేతకృత్యందహనాది ప్రేతసంస్కారంసర్వం, నిర్వర్తయామాసుశ్చక్రురిత్యర్థః ॥ ౫౦ ॥ —— ॥ తతఇతి ॥ తతస్తదనంతరం జాంబవత్ప్రముఖాః జాంబవత్ప్రధానాఃవలీముఖగణావానరసంఘాః దాశరథినిదేశాచ్ఛ్రీరామాజ్ఞావచనాత్ సుగ్రీవంకాంచనకలశోదకైశ్శాతకుంభసంభృతతీర్థజలైరభ్యషించన్ వానరసామ్రాజ్యాభిషిక్తంచక్రురిత్యర్థః ॥ అభిషిక్తఇతి ॥ సుగ్రీవేతుశబ్దోవధారణార్థకః సుగ్రీవఏవేత్యర్థః

సుగ్రీవేరామశ్యామపయోముచా । అభిషేక్తుంస్థితామేఘాస్సస్మహీం మహిషీమివ ॥ ౫౨ ॥ ఆర్యార్యాన్వేషణాకార్యాశరదిత్యుక్తసంవిదా । కపీంద్రేణార్థితోరామఃకిష్కింధావర్తనంప్రతి ॥ ౫౩ ॥ న యోగ్యానగరప్రాప్తిరిత్యుక్తవతిరాఘవే । సుగ్రీవప్రార్థనాప్యాసీద్భరతప్రార్థనాసమా ॥ ౫౪ ॥ దత్తాజ్ఞనవికాసేన ధార్తరాష్ట్ర

॥ని॥ తుస్యాద్భేదేవధానఇత్యమరః, రామ ఏవశ్యామపయోముక్ నీలమేఘస్తేనాభిషిక్తే సతి మేఘాజలదాఃత స్మహీంతస్య సుగ్రీవస్యమహీంభువంమహిషీంరాజ్ఞీమివ,అభిషేక్తుంస్థితాఃప్రవృత్తాఃశ్రీరామజలదేన కేవలసుగ్రీవాభిషేకే కృతేజలదానాం తన్మహిష్యభిషేకప్రవృత్తిర్యుక్తైవేతిభావః, వర్షాసమయస్సంప్రాప్త ఇతిఫలితార్థః రూపకోత్ప్రేక్షయోస్సంకరః ॥ ౫౨ ॥ — ॥ ఆర్యేతి ॥ హే ఆర్యస్వామిన్ శ్రీరామ, శరదిశరత్కాలే ఆర్యాయాస్సీతాయాః అన్వేషణా గవేషణాకార్యాకర్తవ్యా,తదానీంకార్యసౌకర్యాదితిభావః- ఇత్యేవముక్తసంవిదావిజ్ఞప్త ప్రతిజ్ఞానేన ॥ ని ॥ సంవిదాగూఃప్రతిజ్ఞానమిత్యమరః, కపీంద్రేణసుగ్రీవేణ కారుణికః శ్రీరామఃకిష్కింధావర్తనంప్రతి కిష్కింధాప్రవేశముద్దిశ్యార్థితోయాచితః ॥౫౩ ॥—॥ తతఃకింతత్రాహ ॥ నేతి ॥ నగరప్రాప్తిః పత్తనప్రవేశః యోగ్యా అర్హానభవతి పితృనిదేశపరిపాలనార్థంవనవాసినోమమపత్తనప్రవేశానర్హత్వాదితిభావః,తథాచశ్రీరామాయణమ్॥✻॥చతుర్దశసమాస్సౌమ్యగ్రామంవాయదివాపురం,నప్రవేక్ష్యామిహనుమన్ పితుర్నిర్దేశపాలక ఇతి ॥ ఇతి ఏవంరాఘవేఉక్తవతిసతి, సుగ్రీవప్రార్థనాపిభరతప్రార్థనయా సమాసదృశీఅభూత్, యథాభరతప్రార్థనయా శ్రీరామః అయోధ్యాం నప్రవిష్టవాన్ తథాసుగ్రీవప్రార్థనయా కిష్కింధామపి నప్రవిష్టవానిత్యర్థః, ఉపమాలంకారః, తథా చభరతస్య సుగ్రీవాపమ్యం శ్రీరామస్యదృఢవ్రతత్వంచగమ్యతే॥౫౪

న్నిరస్యతా । తేనజీమూతకాలేన దేవకీనన్దనాయితమ్ ॥ ౪౪ ॥ అస్మా
కంరూపలక్ష్మీమసకృదపహసత్యా త్తకాన్త్యాతదాస్మాంభర్తారంనస్సురే
న్ద్రంకిమపినగణయన్ వాలినంద్రాగ్జఘాన । ఇత్థంమత్త్వేవవైరంఝడితి
ఘనఘటారాఘవస్యాహవోత్థామాశామాశాశ్చరుద్ధ్వా స్తనిత మిషమ

॥ అథవర్షర్తుం వర్ణయతి ॥ దత్తేత్యాదినా ॥ దత్తః అర్జునవికాసః
పార్థమానసోల్లాసః అన్యత్ర కకుభతరుపుష్పవికసనంచ యేనతథో
క్తేన ॥ ని ॥ అర్జునః కకుభేపార్థే కార్తవీర్యమయూరయో రిత్యమ
రశేషః, ధార్తరాష్ట్రాస్సితచంచుచరణహంసవిశేషాః అన్యత్రధృత
రాష్ట్రాపత్యాని దుర్యోధనాదీన్ నిరస్యతా నిరాకుర్వతా ॥ ని ॥ రాజహం
సాస్తుతే చంచు చరణైర్లోహితైస్సితాః మలినై ర్మల్లికాక్షాస్తేధార్త
రాష్ట్రాస్సితేతరైరిత్యమరః- తేనప్రకారం తేన ప్రసిద్ధేనవాజీమూతకా
లేనవర్షాసమయేన దేవకీనందనేన శ్రీకృష్ణేనేవాచరితం దేవకీనంద
నాయితమ్, ఉక్తరీత్యా శ్రీకృష్ణకల్పోవర్షాసమయః ప్రవృత్తఇత్య
ర్థః ॥ + ॥ కర్తుః క్యఙ్సలోపశ్చ అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘ ఇతిదీ
ర్ఘః, అత్రోపమేయః జీమూతశబ్దో వ్యాఖ్యాతః శ్లిష్టవిశేషణో యముప
మాశ్లేషోవా మతభేదాత్ ॥ ౪౪ ॥—॥ అస్మాకమితి ॥ అస్మాకంరూ
పలక్ష్మీమాకారశోభాం ఆత్తకాన్త్యా నిజదేహభాసా ఇంద్రనీలసచ్ఛాయ
యేతిభావః- అసకృత్ బహువారం అపహసతి అపహాసంకరోతితదపహస
నమాస్తాంతిష్ఠతుకింతునోస్మాకం భర్తారంస్వామినంసురేంద్రం దేవరాజం
కిమపికించిదపి నగణయన్ నలక్షీకుర్వన్నిత్యర్థః ॥ + ॥ నఞర్థస్యనశబ్ద
స్య సుప్సుపేతిసమాసః- వాలినంతత్పుత్రమితిభావః, ద్రాక్ ద్రుతమ
విచార్యేత్యర్థః, జఘానహింసితవాన్ ॥ ని ॥ ద్రాఙ్మంక్షుసపదిద్రుతమిత్యమ
రః, ఇత్థమనేనప్రకారేణ వైరంవిరోధం మత్త్వాజ్ఞాత్వేవ, ఝడితిశీఘ్రం ఘ
నఘటాః మేఘబృందానీ ఆహవోత్థాం యుద్ధసముత్థితాం రాఘవస్య
శోణాం ఛాయాముత్సాహమితియావత్ - ఆశాదిశశ్చ ॥ ని ॥ ఆశాదిగ

హాసింహనాదాన్వితేనః ॥ తత్ర ॥ ౫౬ ॥ ఉపచితజీవనధారాస్సత్పథభాజో నిరస్తసన్తాపాః । భూపా ఇవ నవమేఘాః పౌరస్త్యమహాబ

తిత్రుష్ణయోరితిరత్నమాలా- రుద్ధాన్నిరుధ్యవర్షాసమయే చైత్రయాత్రాయా అనుపయుక్తత్వాదితిభావః, స్తనితమిషేణ గర్జితవ్యాజేన మహాసింహనాదాన్వితేనుశ్చరురితి సాపహ్నవోత్ప్రేక్షా - స్రగ్ధరావృత్తమ్, లక్షణంతూక్తమ్ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర తస్మిన్ సమయే ॥౫౬॥— ॥ ఉపచితేతి ॥ ఉపచితజీవనధారాః ప్రవృద్ధోదకసంపాతాః అన్యత్రోపచితాః జీవనధారాః దానోదకధారాః యేషాన్తథోక్తాః నిరంతరదానశీలా ఇత్యర్థః, సర్వాణ్యుదకపూర్వాణి దానానీత్యుదకధారాపూర్వకత్వాత్సర్వేషాం దానానామితిభావః, అథవా ఉపచితాధర్మాచరణాదినా వర్ధితాః జీవనధారాఆయుర్దైర్ఘ్యం యేషాన్తథోక్తాః(౧) తథా సత్పథభాజః ఆకాశమార్గసంచారిణః అన్యత్ర సన్మార్గవర్తినః, నిరస్తసంతాపాః నిర్వాపితపరితాపాః అన్యత్ర నిఃస్వాశ్రితజనమనః పరితాపాః తథా పౌరస్త్యమహాబలాకులితాః పౌరస్త్యః పూర్వదిగ్భవః ప్రాచ్యః అగ్రత ఉత్పన్న ఇత్యర్థః ॥ + ॥ దక్షిణాపశ్చాత్పురసస్త్యగితి త్యక్ప్రత్యయః, తాదృశో యో మహాబలో వాయుస్తేనాకులితాః ఉద్ధూతాః (౨) అన్యత్ర రలయోరభేదాత్ పౌలస్త్యస్య రావణస్య మహాబలేన ప్రభూతబాహుపరాక్రమేణ ఆకులితాః విహ్వలీకృతాః నవమేఘాః నూతనజలధరాః దివ్యాకాశే భూపా రాజాన ఇవ జాతా ఇతి శేషః, శ్లేషసంకీర్ణయ

---

(౧) జీవ్యతేనేనేతి జీవనమ్ । జీవికాసాధనం దేయద్రవ్యం సంపదిమిత్యర్థః । తస్యధారా అవిచ్ఛేదః ఉపచితా వృద్ధిం ప్రాపితా జీవధారా యేషాన్తే ఇతి వా ॥ (౨) లళయోర్డలయోస్తద్వ జ్జదయోర్వబయోస్తథా । రలయోర్ణనయోశ్చాంతే సవిసర్గావిసర్గయోః ॥ సబిందుకాబిందుకయోస్స్యాదభేదేన కల్పనం ఇత్యభియుక్తాః అంతే చిత్రకావ్యే పాదాంత ఇత్యర్థః ॥

లాకులితాః ॥ ౫౩ ॥ ౫ ॥ తేన కిల రఘుపతిరతిమాత్రప్రవృద్ధమన్యుశ్శత
మన్యుశరాసనశారతరతారాపథాం ఘనరవముఖరితహరిన్ముఖాభోగాం
కదమ్బవనపవనాకమ్పనిరాడమ్బరకాదమ్బకదమ్బామమ్బుదకద
మ్బకబళితామ్బరాం శిలీంధ్రసంబన్ధబన్ధురవసుంధరాం వికచకుటజనిచ
యకవచితమహారణ్యాం ప్రావృషేణ్యాం ప్రక్రియాం ప్రేక్షమాణో ల

ముపమా, ఆర్యావృత్తమ్ ॥ ౫౪ ॥—॥ తేనేతి ॥ తేన జీమూతకాలేన
హేతునా కిలేతి సంభావనాయాం సంభావితేన జీమూతకాలేనేత్యర్థః॥
ని ॥ వార్తాసంభావ్యయోః కిలేత్యమరః, రఘుపతిః- శ్రీరామః అతి
మాత్రం నిర్భరం ప్రవృద్ధో వృద్ధిం గతః మన్యుః క్రోధో యస్య తథోక్త
స్సన్ ఉద్దీపకత్వాద్విజేతృయాత్రాప్రతిబంధకత్వాచ్చ క్రుద్ధస్సన్ని
త్యర్థః ॥ ని ॥ మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీత్యమరః శతమన్యుశరాస
నే నేంద్రధనుషా శారతరోత్యంతశబలవర్ణః తారాపథః ఆకాశం య
స్యాం తాం తథోక్తామ్, ఘనరవైః ఘనగర్జనైర్ముఖరితాః ప్రతిధ్వని
తాః హరిన్ముఖాభోగాః దిగంతకుహరాణి యస్యాం తాం తథోక్తాం, కదం
బవనపవనాకమ్పేన నీపవనవాయుసంచారేణ నిరాడంబరాణి విహా
రాడంబరవిధురాణి కాదంబకదంబాని కలహంససమూహా యస్యాం
తాం ॥ ని ॥ తూలం చ నీపప్రియకకదంబాశ్చ హలిప్రియే, కాదంబః క
లహంసస్స్యాదితి చామరః, అమ్బుదకదమ్బేన మేఘబృందేన కబళి
తం నిగీర్ణమాచ్ఛాదితమితి యావత్, అంబరమాకాశం యస్యాం తాం-
శిలీంధ్రసంబంధేన కందళీకుసుమసంగత్యా బంధురా మనోహరా వసుం
ధరా భూః యస్యాం తాం వసూని ధారయతీతి వసుంధరా ॥ + ॥ సంజ్ఞా
యాం భృతౄవృజీత్యాదినా ఖచ్ప్రత్యయే ముమాగమః ॥ ని ॥ కంద
ళ్యాం చ శిలీంధ్రస్స్యాదితి శబ్దార్ణవే, వికచకుటజనిచయైర్వికసితగిరి
మల్లికాకుసుమనికురుంబైః కవచితాన్యాచ్ఛాదితాని మహారణ్యాని య
స్యాం తాం ॥ ని ॥ కుటజో గిరిమల్లికేతి హలాయుధః ప్రావృషేణ్యాం

క్షణమిదమభాషత ॥ ౫౮ ॥ ప ॥ అయంకాలఃకాలప్రమథనగళాభై
రభినవైరహంయూనామపహరతిధైర్యంజలధరైః । స్మరా
ధారాధారాపరిచయజడావాన్తిసహసానభస్వన్తస్స్వన్తః కథమివవి

ప్రావృషేణ్యామ్ ॥ + ॥ ప్రావృషఏణ్యఇతి ఏణ్యప్రత్యయః, ప్ర
క్రియాంపరిపాటీంప్రేక్షమాణస్య లక్ష్మణమిదంవక్ష్యమాణవచన మ
భాషతావోచత ॥ ౫౮ ॥ — ॥ అ ॥ తత్ప్రకారమేవవివృణోతి అ
యమిత్యాదిశ్లోకషట్కేన ॥ అయంవర్తమానఃకాలోవర్షాసమయః
కాలప్రమథనగళాభైః మృత్యుంజయకంఠసచ్ఛాయై ర్వారిపూరిత
త్వాదతినీలైరిత్యర్థః ॥ ని ॥ కాలోమృత్యౌమహాకాయే సమయే య
మకృష్ణయోరితివిశ్వః, కుతఃఅభినవైర్నూతనైర్జలధరైః కరణైః అ
హంయూనామహంకారిణాం తారుణ్యమదగర్వేణాజేయం మన్యా
నామిత్యర్థః ॥ని॥ అహంయుస్స్యాదహంకారీత్యమరః ॥ + ॥ అహం
శుభమోర్యుసితియుస్ప్రత్యయఃయూనాంతరుణానాం ధైర్యంధీరత్వం
నిర్వికారచిత్తత్వ మితియావత్, అపహరతివిలోపయతి - తరుణీప్ర
వణాంతఃకరణాన్కరోతీత్యర్థః ॥ * ॥ మనసోనిర్వికారత్వం ధైర్యం
సత్స్వపిహేతుష్వితిరసికాః తథా స్మరాధారామన్మథోద్దీపకాఇత్య
ర్థః, ధారాపరిచయజడావారిసంపర్కశీతలానభస్వంతఃప్రావృడ్వా
తాః ॥ ని ॥ నభస్వద్వాతపవన పవమానప్రభంజనా ఇత్యమరః, సహ
సాఅకస్మాదతివేగేనేత్యర్థః,సహసేత్యాకస్మికావిమర్శయోరితిగణవ్యా
ఖ్యానే స్వరాదిపాఠాదవ్యయ మితిశాకటాయనః, వాంతిప్రసరంతి-
అతఃస్వంతఃసుస్వరూపః అతిదృఢఇతియావత్ ॥ ని ॥ అన్తోస్త్ర్యవసి
తేమృత్యౌస్వరూపేనిశ్చయేన్తిక ఇతివైజయంతీ, అథవాస్వాంతః శు
భావసానః దేహనాశరహితఇతియావత్ వియోగోవిరహఖేదః కథమి

---

(౧) అత్రకథమితి హేత్వర్థకోనిపాతః । కారణేపికథంతర్కే విస్మయే
సంపద్భవేఇత్యభిధానాత్ ॥

యోగః పరిణమేత్ ॥ ౪౯ ॥ మహాసమరసూచకః ప్రతిదిశం మనోజన్మనో మయూరగళకాహళీకలకలస్సముజ్జృమ్భతే । పయోదసమయే దినే పరుషవిప్రయోగవ్యథాం న రేషు వనితాసు వా దధతి హన్త కేకా ఇతి ॥ ౫౦ ॥ వ॥ అమ్భోధరోదరవినిర్గతవారిధారాసమ్మర్దమాంసలసమీరసమీ

హృతా వా ఇవశబ్దో వాక్యాలఙ్కారే (౧) పరిణమేత్ పరిపాకం గచ్ఛేత్, అతిశ్రాన్తో భవేదితి యావత్, న పరిణమేదేవేత్యర్థః, సత్యాముద్దీపకసామగ్ర్యాం తస్య దుస్తరత్వాదితి భావః, ఛేకానుప్రాసోఽలఙ్కారః ॥*॥ భవేదవ్యవధానేన ద్వయోర్వ్యఞ్జనయుగ్మయోః, ఆవృత్తిర్యత్ర స బుధైశ్ఛేకానుప్రాస ఇష్యత ఇతి లక్షణాత్, శిఖరిణీవృత్తం ॥ ౪౯ ॥ ॥ మహాసమరేతి ॥ ప్రతిదిశం దిశిదిశి మనోజన్మనో మన్మథస్య జగదేకవీరస్యేతి భావః, మహాసమరసూచకో మహారణజ్ఞాపకః మయూరగళకాహళీకలకలః మయూరగళాః నీలకణ్ఠకణ్ఠా ఏవ కాహళ్యో వాద్యవిశేషాస్తాసాం కలకలః కోలాహలః కేకారవాడమ్బర ఇతి యావత్, సముజ్జృమ్భతే విజృమ్భితో భవతి ॥ ని ॥ కాహళం భృశశుష్కయోః వాద్యభాణ్డవిశేషే తు కాహళీః కాహళః కళ ఇతి విశ్వః ॥ ని ॥ కోలాహలః కలకల ఇత్యమరశ్చ, కిమితి సముజ్జృమ్భత ఇత్యత ఆహ, పయోదసమయే దినే వార్షికవాసరేష్విత్యర్థః, పరుషవిప్రయోగవ్యథాం దుస్సహవిరహవేదనాం న రేషు పురుషేషు మధ్యే, వనితాసు స్త్రీషు వా మధ్యే, కే నరాః కా వా వనితాః దధతి ధారయన్తి హన్త విషాదే, తేషాం తాసాం చ సంహారకాలస్య సంప్రాప్తత్వాద్విషాద ఇత్యర్థః, ఇత్యేవం సముజ్జృమ్భత ఇతి సమ్బన్ధః, కే మూర్ధ్ని కాయతి కూజతీతి కేకా మయూరవాణీ- యథాహామరసింహః ॥ ని ॥ కేకా వాణీ మయూరస్యేతి, తాదృశీం వాణీం పదశో విభజ్య నరవనితావాచకత్వేనోత్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షాలఙ్కారః, సచ న రేషు కే వనితాసు కా ఇతి చ యథాక్రమమన్వయాద్యథాసఙ్ఖ్యాలఙ్కారేణాఙ్గేన సఙ్కీర్యతే- పృథ్వీవృత్తమ్ ॥ ౫౦ ॥ —॥ అం

ర్యమాణైః । ఆమోదవీచీనిచయైః కుటజప్రసూనైరాకాశమేతదవకాశ విహీనమాసీత్ ॥ ౬౧ ॥ ప ॥ ఘనశ్యామలపత్రస్య వ్యోమన్యగ్రోధ శాఖినః । ప్రరోహా ఇవలక్ష్యంతే వారిధారాధరాంగతాః ॥ ౬౨ ॥ (అం

భోధరేతి॥ అంభోధరోదరేభ్యో జలధరగర్భగహ్వరేభ్యో వినిర్గతా వినిస్సృతాః యా వారిధారాస్తాభిస్సహ సంమర్దే సంగ్రామకరణే మాంసలా బలవాన్ వారిధారావిభేదకతయా ప్రవృత్త ఇత్యర్థః, మాంసంబలమస్యాస్తీతి మాంసల ఇతి విగ్రహః ॥ + ॥ సిధ్మాదిత్వాన్మత్వర్థీయో లచ్ప్రత్యయః, బలవాన్మాంసలోంసల ఇతి వృత్తికారః ॥ ని ॥ బలవాన్మాంసలోంసల ఇత్యమరశ్చ తేన సమీరేణ వాయునా సమీర్యమాణైః ఆమోదవీచీనాం గంధపరంపరాణాం నిచయైస్సముదాయైః యేషాం తైరవిచ్ఛిన్నగంధబంధురైరిత్యర్థః ॥ ని ॥ ఆమోదో గంధహర్షయోరితి విశ్వః, కుటజప్రసూనైర్గిరిమల్లికాకుసుమైః ॥ ని ॥ జయా ధకుటజశ్శక్రో వత్సకో గిరిమల్లికేత్యమరః, ఏతత్పరిదృశ్యమానమివ స్థితమాకాశం నభః - అవకాశవిహీనం నీరంధ్రమాసీత్, అత్రాకాశస్యావకాశవిహీనత్వాసంబంధేపి తత్సంబంధకథనాదతిశయోక్తిభేదః, వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౬౧ ॥—॥ ఘనేతి ॥ ధరాం భువం గతాః ప్రాప్తా వారిధారాః రోదోంతరాళే దండాయమానతయా ప్రవృత్తా ఉదకధారాః, ఘనా మేఘా ఏవ శ్యామలపత్రాణి నీలపలాశాని యస్య తస్య అన్యత్ర ఘనవత్ శ్యామలాని అథవా ఘనాని సాంద్రాణి శ్యామలాని చ పత్రాణి యస్య తత్తథోక్తస్య వ్యోమ్న ఆకాశస్యైవ న్యగ్రోధశాఖినో వటవృక్షస్య ॥ ని ॥ న్యగ్రోధో బహుపాద్వట ఇత్యమరః, ప్రరోహా జటా ఇవ లక్ష్యంతే దృశ్యంతే తథా వారిధారాణాం ప్రవృత్తత్వాత్ప్రరోహత్వేనోత్ప్రేక్షా రూపకానుప్రాణితేతి సంకరః, అత్ర ఇవశబ్ద ఉత్ప్రేక్షాయాం, ఇవేతీషదర్థోపమోత్ప్రేక్షావాక్యాలంకారేష్వితి గణవ్యాఖ్యానే ॥ ౬౨ ॥—॥ అంభ ఇతి ॥ హే సౌమిత్రే లక్ష్మణ, ఇహ

భఃపూరసుసంపూర్ణా స్తటస్థతరుపుష్పిణీః। నదీఃప శ్యేహసౌమిత్రే ప్రవృద్ధాశ్చదినేదినే ॥ ౬౩॥ ప ॥ అమ్భోధిపానేసలిలేనసాకమాపీత మౌర్వాగ్నిశిఖాకలాపమ్ । తస్తోదరావారిధరావమ న్తివిద్యుల్లతాన్తై

ప్రావృట్కాలే అంభఃపూరేణపయః ప్రవాహేణసుష్ఠుసంపూర్ణాః సుసంపూర్ణాః తటేతిష్ఠంతీతి తటస్థానాంతీరరుహాణాంకదంబకుటజాదివృక్షాణాంపుష్పాణ్యాసుసంతీతి తటస్థతరుపుష్పిణీః వాయువశాన్నిపతితపుష్పవ్యాప్తాఇత్యర్థః, తథాదినేదినే ప్రతిదినంపీఘ్నాయాం ద్విభాగవశః, ప్రవృద్ధాఃప్రవృద్ధింగతానదీశ్చపశ్య అత్రాయేంధ్ననిఃఅంభఃపూరసుసంపూర్ణాఃమదనరసాతిరేకవతీరిత్యర్థః, తటశబ్దేనాత్ర నికటంప్రతీయతే తటస్థానికటస్థాఅనపాయిన ఇతియావత్ తేతరవఃత రువత్తిన్తాః ప్రియాయాసాంతా స్తథోక్తాః అతఏవపుష్పిణీర్వికాసవతీరితి బహువ్రీహిగర్భితవిశేషణసమాసః-అతఃప్రవృద్ధాఃకేళిలాభాద్వృద్ధింగతాఃనదీః స్త్రీయఃప శ్యేతి (౧) ॥ ౬౩ ॥—॥ అమ్భోధీతి ॥ అంభోధిపానే సముద్రజలపాన సమయేసలిలేన సాకమాపీతం నిపీయమానమౌర్వాగ్నిశిఖాకలాపం బడబానలజ్వాలాజాలంకర్త ॥ ని ॥ ఔర్వస్తుబాడబోబడబానల ఇత్యమరః వారిధరామేఘా స్తప్తోదరాస్సంత ప్తకుక్షికుహరాస్సంతః; విద్యుల్లతాన్తేషమిషేణతటిల్లతాస్ఫురణవ్యాజేన వమంత్యుద్గిరంతిబహిర్నిర్గమయంతీత్యర్థః-అత్రలాలాదినిరసనవాచినావమనశబ్దేనోపచారాన్నిర్గమన మాత్రముచ్యతఇతి చారుత్వాతిశయః, తదుక్తందండినా ॥ ని॥ నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణవాంతాదిగౌణవృత్తివ్యపాశ్రయం,అతిసుందరమన్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహతేఇతి నూనమిత్యుత్ప్రేక్షాయాం సాచమిషశబ్దేన విద్యుల్లతాన్తేషమపహ్నుత్యా సత్యత్వప్రతిపాదనాత్సాపహ్నవోత్ప్రేక్షేతిసంకరః॥౬౪॥ అథజైత్రయాత్రాసయోగిశరత్కాలస్సంప్రాప్తఇతివక్తుం పర్యాప

(౧) అస్యపద్యస్యబహుషుకోశేష్వనుపలంభాత్ప్రక్షిప్తమివభాతి)

షమిషేణమానమ్ ॥ ౬౪॥ గ ॥ ఇత్థంప్రవృత్తేషుఘనదినేషుదాశరథినా కథమపినీతేషు తదాకారకాంతింగమితమివశనైశ్శనైర్మేఘమండలం పాండురమభూత్ ॥ ౬౫॥ తస్యచాపవ్యాపారవేళాయాంనసన్నిధాతవ్యమిత్యంతరిక్షాదన్తర్హితంకిలపాకశాసనశరాసనమ్ ॥ ౬౬ ॥ ప ॥ రఘుపతిచాపఘోషసమయోభవితేతికిలవ్యుపరతముద్భటంఘనఘటాజ

గమంవర్జయతి ॥ ఇత్థమితి ॥ ఇత్థముక్తప్రకారేణ ప్రవృత్తేషు ఘనదినేషు మేఘాకులితదివసేషు వార్షికవాసరేష్విత్యర్థః, దాశరథినా శ్రీరామేణ కథమపి గరీయసాప్రయత్నేనాత్యంతప్రయాసేనేత్యర్థః, నీతేషు గమితేషుసత్సు, అతఏవ తదాకారకాంతిం తస్యశ్రీరామస్యాకారకాంతింశరీరశోభాం విరహజనితపాండురప్రభామిత్యర్థః, గమితంప్రాపితమివేత్యుత్ప్రేక్షా, సంసర్గజాదోషగుణాభవంతీతి న్యాయాదితిభావః (౧) శనైశ్శనైర్దినక్రమేణవీప్సాయాంద్విర్భావః మేఘమండలంపాండురం ధవళవర్ణమభూత్ ॥ ని ॥ వళక్షోధవళోఽర్జునః। హరిణఃపాండురఃపాండురిత్యమరః ॥ ౬౫ ॥—॥ తస్యేతి ॥ తథాతస్యశ్రీరామస్య చాపవ్యాపారవేళాయాం శరాసనోద్యోగకాలే- న సన్నిధాతవ్యం సన్నిధానస్థాతవ్యం న ప్రత్యక్షేభవితవ్యమితియావత్, మహద్వ్యాపారకాలె స్వవ్యాపారస్యాయుక్తత్వాదితిభావః, ఇతికిలఇతిమత్వేత్యర్థః, కిలేత్యళీకే వస్తుతస్తునతథేతిభావః ఏవముత్తరత్రాపి వ్యాఖ్యేయం అతఏవోత్ప్రేక్షా అంతరిక్షాదాకాశాత్తత్సకాశాత్ పాకశాసనశరాసన మింద్రస్యధనుః, అంతర్హితమపగతం అదృశ్యతాంగతమిత్యర్థః ॥ ౬౬ ॥—॥ రఘుపతీతి ॥ రఘుపతిచాపఘోషస్య శ్రీరామధనుష్టంకారస్య సమయఃకాలః భవితా భవిష్యతి ప్రత్యాసన్న ఇత్యర్థః, భువోలుట్ ఇతికిలఏవం మత్వా

(౧) తదాకారకాంతివిజితమివేతిపాఠే శ్రీరామాకృతిశ్యామలకాంత్యానిర్జితత్వాత్తద్గుణఖినశుభ్రమభూదివేత్యుత్ప్రేక్షా ॥

నితం స్తనితమ్ । శ్వసితమరుద్భిరస్య విజితః కిలశాన్తిమగాత్పరిచిత కేతకీ కుటజనీపవనః పవనః ॥ ౬౭॥ తాపోపశాన్తినటనాత్కృతలోకహర్షా వర్షా నటీ గగనరఙ్గతలాత్ప్రయాతా । అమ్భోదవాద్యమచిరేణశశామ సర్వం నిర్వాపితాశ్చ సహసైవతటిత్ప్రదీపాః ॥ ౬౮ ॥ ౫ ॥ క్రమే

త్యుత్ప్రేక్షా, ఉద్భటముజ్జృంభితం ఘనఘటాజనితం మేఘబృందస ముత్పాతం స్తనితంగర్జితంవ్యుపరతంవినివృత్తం ప్రశాంతమభూదిత్య ర్థః, తథాస్య విగ్రహేణః శ్రీరామస్య శ్వసిత మరుద్భిర్నిశ్వాసమారు తైః అవిచ్ఛిన్నతయా ప్రవర్తమానైరితి శేషః విజిత ఇకిలనిర్జిత ఇవే త్యుత్ప్రేక్షా, పరిచితానిపరిశీలితాని కేతకీకుటజనీపవనాని కేతకీనాం కుటజానాంగిరిమల్లికానాం నీపానాంకదంబానాంచ వనానియేన సత థోక్తః, పవనోవాయుశ్చశాంతిమగాదుపరతోభూత్, వృత్తమున్నే యమ్ ॥ ౬౭ ॥—॥ తాపేతి ॥ వర్షాః ప్రావృడేవనటీనర్తకీ ॥ ని ॥ స్త్రియాంప్రావృట్ స్త్రియాంభూమ్ని వర్షాఇత్యమరః, తాపోప శాంతిస్సంతాపోపశమనమేవ నటనంనాట్యం తస్మాద్ధేతోః ॥ని॥ తాండ వంనటనంనాట్యమిత్యమరః, కృతఃఉత్పాదితః లోకానాంజనానాం ప్రేక్షకాణాంచ హర్షఆనందోయయాసాతథోక్తాసతీ గజ్యంతెఽస్మి న్నటాఇతి రంగోనాట్యస్థానమ్ ॥ ని ॥ రంగోత్సుస్థానరాగౌచేతి వైజ యంతీ, తస్యతలం ప్రదేశః గగనమేవరంగతలం తస్మాత్ప్రయాతా అ పగతాభూదితిశేషః, తథాసర్వమశేష మంభోదఏవవాద్యం వీణావే ణుమృదంగాదీనిసర్వాణ్యప్యంభోదవాద్యానీత్యర్థః, అచిరేణసహ సాశశామశాంతిం జగామ, తథాతటితః విద్యుతఏవప్రదీపాదీపజ్వాలా శ్చ సహసాక్షిప్రమేవ నిర్వాపితాః ప్రశమితాఇత్యర్థః, ఏవంసమ స్తవస్తు వర్తిసావయవరూపకమ్, వస్తుతస్తురూపకోపమయోస్సాధక బాధకప్రమాణాభావాత్సందేహాలఙ్కారః,వసంతతిలకావృత్తమ్॥౬౮। ॥ క్రమేణేతి ॥ సకలమశేషంవాహినీజాతం నదీవ్యూహః కర్తృ॥ని॥

ణా వాహినీజాతం సకలం భావినీం వానరవాహినీపూర్తి మసహమాన మి
వ తనిమానమభజత ॥ ౧౯ ॥ తథాపుర్దినాపాయే లఙ్కాయామపి
రాజహంసనిశ్శఙ్కసఞ్చారో భవిష్యతీతి మత్వా కిల భూమ్యామపి సమ
జని రాజహంసనిశ్శఙ్కసఞ్చారః ॥ ౨౦ ॥ ఏవం ప్రోషితాయామపి ప్రా

జాతం జని సమూహయోరిత్యభిధానాత్ ॥ సర్వా అపి నద్య ఇత్యర్థః ॥ భావినీం భవిష్యన్తీమ్ ॥ + ॥ భవిష్యతి గమ్యాదయ ఇతి భవిష్యదర్థే ణినిః- వానరవాహినీపూర్తిం కపిసేనానదీపూరణం, అసహమానమ మృష్యమాణమివేత్యుత్ప్రేక్షా, వాహినీజాతస్య వాహిన్యన్తరపూర్త్యసహనం యుక్తమేవేతి భావః, క్రమేణ దినక్రమేణ తనిమానం తనుత్వమభజత ॥ ని ॥ సేనానద్యోశ్చ వాహినీతి వైజయన్తీ ॥ ౧౯ ॥—॥ తథేతి ॥ తథా దుర్దినానాం మేఘచ్ఛన్నదివసానాం రావణవధావధికదుష్టదివసానాం చ అపాయే అపగమే సతి ఏకత్ర శరదాగమవశాదన్యత్ర శ్రీరామవిక్రాన్తివశాచ్చేతి భావః ॥ ని ॥ మేఘచ్ఛన్నేఽహ్ని దుర్దినమిత్యమరః, లఙ్కాయాం రావణపుర్యామపి సాతఙ్కసఞ్చారయోగ్యాయామపీతి భావః, రాజహంసయోశ్చన్ద్రసూర్యయోస్తథా రాజహంసానాం శ్రీరామాదిరాజశ్రేష్ఠానాం కలహంసానాం చేతి గమ్యతే నిశ్శఙ్కసఞ్చారః నిర్భయప్రవృత్తిః, నిరాతఙ్కవిహారశ్చ। రాజా ప్రభౌ నృపే చన్ద్రే యక్షే క్షత్రియశక్రయోః। భానుర్హంసస్సహస్రాంశురితి విశ్వప్రకాశామరౌ ॥ ని ॥ రాజహంసౌ నృపశ్రేష్ఠే కాదమ్బకలహంసయోరిత్యన్యత్ర విశ్వః, భవిష్యతీతి మత్వా కిలేత్యుత్ప్రేక్షా, భూమ్యామపి రాజహంసనిశ్శఙ్కసఞ్చారః కలహంసనిరాతఙ్కవిహారః రాజశ్రేష్ఠనిరాఘాటజైత్రయాత్రా చ సమజని సఞ్జాతః ॥ + ॥ జనేః కర్తరి లుఙ్ ॥ దీపజనేత్యాదినా చ్లేశ్చిణాదేశః ॥ ౨౦ ॥ — ॥ ఏవమితి ॥ ఏవముక్తప్రకారేణ ప్రోషితజనానాం ప్రవసితనరాణాం విరహిణామితి యావత్, శేముషీం ప్రజ్ఞాం క్లైబ్యం ముష్ణాతి విలాపయతీతి ప్రా

షితజనశేముషీముషి ప్రావృషి ॥ ౭౦ ॥ వ ॥ కామక్షిప్తపృషత్కభిన్నహృదయచ్ఛిద్రప్రణాళీగళన్మైత్రీసారలఘూప్రతిశ్రవభరం నిర్వోఢుమప్యక్షమే । సుగ్రీవే చిరసంశ్రితాం శమయితుం రాగాన్ధతాం తాదృశీం కిష్కింధాం ద్రుతమాప కోపకలుషో రామాజ్ఞయా లక్ష్మణః ॥ ౭౧ ॥

షితజనశేముషీముషి ॥ + ॥ ముషస్తేయే క్విప్ ॥ ని ॥ బుద్ధిర్మనీషాధిషణాధీః ప్రజ్ఞా శేముషీ మతిరిత్యమరః, ప్రావృషి వర్షర్తౌ ప్రోషితాయాం మపగతాయాం సత్యామపి ॥ ౭౦ ॥—॥ తతః కింతత్రాహ ॥ కామేతి ॥ కామక్షిప్తా మన్మథప్రయుక్తా యే పృషత్కా బాణాః ॥ ని ॥ పృషత్కబాణవిశిఖా అజిహ్మగఖగాశుగా ఇత్యమరః, తైర్భిన్నం విదారితం యద్ధృదయం చిత్తం వక్షశ్చ ॥ ని ॥ హృదయం జీవితే చిత్తే వక్షస్యాజీవభావయోరితి శబ్దార్ణవః, తస్య ఛిద్రం రంధ్రమేవ ప్రణాళీ జలనిర్గమనమార్గః ॥ని॥ ద్వయోః ప్రణాళీ పయసః పదవ్యామిత్యమరః తయా గళన్నిర్గచ్ఛన్ మైత్రీసారస్సఖ్యస్థిరాంశో యస్య స తథోక్తః- అతఏవ లఘూని సారేక్షుద్రో చ అవిచ్ఛిన్నకామకేళిపరతంత్రతయా విస్మృతసఖ్యసంబంధ ఇత్యర్థః, మైత్రీ వ్యాఖ్యాతా ॥ ని ॥ సారో బలే స్థిరాంశే చేత్యమరః, అతశ్చ ప్రతిశ్రవః సీతాన్వేషణాంగీకారః స ఏవ భరస్తమపి కిముతాన్యదితి భావః ॥ని॥ అంగీకారాభ్యుపగమప్రతిశ్రవసమాధయ ఇత్యమరః- నిర్వోఢుం సమర్థయితుమక్షమే అశక్తే సుగ్రీవే చిరసంస్థితాం చిరకాలమారభ్య వర్తమానాం తాదృశీమనిర్వాచ్యాం రాగేణ స్త్రీసంభోగాసక్త్యా యా అంధతా అవివేకితా తాం శమయితుం నిర్వాపయితుం స్త్రీలంపటతాం నివర్త్య ప్రస్తుతకార్యే ప్రవర్తయితుమిత్యర్థః - కోపకలుషః రోషాక్రాంతి విక్షిప్తహృదయః లక్ష్మణః రామాజ్ఞయా కిష్కింధాం ద్రుతమాప ప్రాప ॥ శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ (౧) ॥ ౭౧ ॥

(౧) ప్రతిశ్రుతగిరమితి పాఠే తు ఆర్యా ర్యాన్వేషణేత్యాదిగిరమిత్యర్థః । * పతత్పద్యానంతరం । తాపకం భ్రాతరం వా త్వం మామకం వానుగచ్ఛసి ॥ కిం వా వానరమేతూర్ణం దీయతాముత్తరం వచః । ఇతి పద్యం ప్రక్షిప్తమ్ ॥

౫ ॥ తతస్సౌమిత్రిరతిపరుష్టః ప్రవిష్టఇత్యంగదేనవిజ్ఞాపితోప్యనంగసంగ
రసంగతపరిశ్రమాదజాతజాగరస్సుగ్రీవస్తద్దర్శన(జాత)త్రాససంచలి
తసకల ప్లవగబలకిలకిలాయితేన ప్రబుద్ధస్సచివయోః ప్లక్షప్రభావ నా
మ్నోఃప్రభావేన ప్రకృతింప్రపేదే ॥ ౨౩ ॥ తతస్తస్మిన్సుగ్రీవేరాఘ
వరోషస్యకారణంనిరూపయతిసతిసద్యఏవముఖరితదిఙ్ముఖోభూల్లక్ష్మణ

॥తతఇతి ॥ తతః తదనంతరం సౌమిత్రిర్లక్ష్మణఃఅతీవరుష్టోత్యంతరోషా
విష్టస్సన్ ప్రవిష్టః కిష్కింధాంప్రత్యాగత ఇత్యంగదేన విజ్ఞాపితోపి
అనంగసంగరసంగతపరిశ్రమాద్రతిరమణరణసంప్రాప్తఖేదాద్ధేతోః,
శ్రమఃఖేదోఽధ్వరత్యాదేరితిలక్షణం, అజాతజాగరోనుత్పన్నప్రబోధః
సుగ్రీవః తస్య రోషావేశవతో లక్ష్మణస్యదర్శనాద్యస్త్రాసఃసాధ్వసం
తేన సంచలితానాం సంభ్రాంతానాం సకలానాం సమస్తానాంప్లవగబ
లానాం వానరసేనానాం కిలకిలాయితేన కిలకిలధ్వన్యాచరణేన హేతు
నాకిలకిలేత్యనుకరణశబ్దః- ప్రబుద్ధోబోధం ప్రాప్తస్సన్ ప్లక్షప్ర
భాస శ్చేతి నామనీయయోస్తయోస్సచివయోర్మంత్రిణోః ప్రభావేనఉ
ద్వేగ నివర్తకవచనసామర్థ్యేన ప్రకృతిం పూర్వావస్థాంప్రపేదేప్రా
ప, తథాచ శ్రీరామాయణమ్॥ప॥ సాయంరోషపరీతాత్మోద్వారితిష్ఠతివీ
ర్యవాన్ । వానరాన్వానరపతే చక్షుషాప్రదహన్నివ ॥ తస్యమూ
ర్ధ్నా ప్రణమ్యత్వం సపుత్రస్సహబంధుభిః- గచ్ఛశీఘ్రంమహాభా
గ రోషాహ్యస్యనివర్త్యతామితి ॥ ౨౩ ॥—॥ తతఇతి ॥ తతఃతస్మిన్
తథాప్రకృతిమాపన్నే సుగ్రీవేరాఘవస్య ప్రాణప్రియసఖస్యాపి ల
క్ష్మణస్య శ్రీరామస్యవారోషస్తస్య కారణం నిరూపయతి ॥*॥ నమే
దుర్వ్యాహృతంకించిన్నాపిమేదురనుష్ఠితమ్ । లక్ష్మణోరాఘవభ్రా
తా క్రుద్ధఃకిమితిచింతయే,ఇత్యాదిశ్రీరామాయణోక్తరీత్యాపర్యాలో
చయతి సతీత్యర్థః, ముఖరితహరిన్ముఖఃప్రతినాదితదిగంతరాళోలక్ష్మ
ణస్యజ్యాఘోషోగుణధ్వనిరభూత్ నిజాగమనజ్ఞాపనార్థం లక్ష్మణోధ

స్యజ్యాఘోషః ॥ ౭౪ ॥ వ॥ తత్రాసనం ద్రుతమపాస్య పతిః కపీనాం తత్రాసనమ్రవదనో ఘనచాపఘోషాత్ । సంతోషమోక్షమివ భూరి భజన్ భుజంగస్సంతాపనాశపిశునాత్తరుణాభ్రఘోషాత్ ॥ ౭౫ ॥ X ॥ తత్ర ప్రతిశ్రుతకార్యప్రోత్సాహనాయ కుపితేన భ్రాత్రా ప్రేషిత ఇతి మారుతినా ధార్యమాణధైర్యస్సుగ్రీవస్సౌమిత్రిం సాన్త్వయితుం తారాం

నుష్టంకారం చకారేత్యర్థః ॥ ౭౪ ॥—॥ తత్రేతి ॥ తత్ర తస్మిన్ సమయే కపీనాంపతిస్సుగ్రీవః ద్రుతం శీఘ్రం ఆసనం సింహాసనం అపాస్య త్యక్త్వా ఆసనాదుత్థాయేత్యర్థః, ఘనచాపఘోషాత్ మహాకార్ముకధ్వనేః నమ్రవదనః అవనతాననస్సన్ తత్రాస బిభాయ కథమివ సంతాపనాశపిశునాత్- గ్రీష్మాదిజనితసంజ్వరోపశాంతిసూచకాదితి విశేషణం చాపఘోషేపి యోజ్యం తరుణాభ్రఘోషాన్నూతనమేఘగర్జితాత్। భూరిభూయిష్ఠం యథాతథా సంతోషమోక్షమానందవిఘాతం భజన్ ప్రాప్నువన్నితి విశేషణమ్- సుగ్రీవేపి యోజ్యం భుజంగస్సర్ప ఇవ ॥ ని॥ సర్పః పృదాకుర్భుజగో భుజంగ ఇత్యమరః, అత్ర తరుణాభ్రఘోషస్య నీలకంఠోల్లాసకత్వాత్ తేషాం చ నీలకంఠో భుజంగభుగిత్యభిధానాత్ భుజంగభుక్త్వాచ్చ భుజంగత్రాసహేతుత్వమవగంతవ్యం ఉపమాలఙ్కారః- వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౭౫ ॥—॥ తత్రేతి ॥ తత్ర విత్రాసనసమయే ప్రతిశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం యత్కార్యం సీతాన్వేషణరూపకృత్యం తస్య ॥ని॥ అంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతమిత్యమరః, ప్రోత్సాహనాయ ప్రవర్తనార్థం కుపితేన విలంబాద్రుష్టేన భ్రాత్రా రామేణ ఏషః లక్ష్మణః ప్రేషితః ప్రహితః ఇత్యుక్త్వేతి శేషః మారుతినా హనూమతా ధార్యమాణం ధారణవిషయీక్రియమాణం ధైర్యం యస్య స తథోక్తః మారుతివచనాత్పునర్లబ్ధధైర్యస్సన్నిత్యర్థః సుగ్రీవస్సౌమిత్రిం సాన్త్వయితుం సామవచనైరుపలాలయితుమ్ ॥ని॥ సామసాన్త్వముభే సమే ఇత్యమరః, తారాం నిజవధూం ప్రేషితవాన్ ప్రథమం స్వస్యైవదర్శ

ప్రేషితవాన్ ॥ ౭౬ ॥ ప ॥ ప్రాగ్వారుణీభజననిహ్నుతరాజతేజో నిష్క్రాంతతారముపశాన్తతమోవికారమ్ । పూర్వాశయావిశతిసత్పథభాజిమిత్రేసత్యంనిశాంతసమమస్యనిశాన్తమాసీత్ ॥ ౭౭ ॥ గ॥ సాతు రామా రామానుజమాసాద్యచైవమవోచత ॥ ౭౮ ॥ ప ॥

నేపునఃకోపోద్బోధోభవిష్యతి స్త్రీదర్శనేతు నైవమితిమత్వాతాం ప్రహితవానిత్యర్థః-తథాచశ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ త్వద్దర్శనవిముక్తాత్మా న స్తకోపంకరిష్యతి। నహి స్త్రీషుమహాత్మానఃక్వచిత్కుర్వంతిదారుణమిత్యాది ॥ ౭౬ ॥—॥ ప్రాగితి ॥ ప్రాక్ అంజసావారుణీ భజనేన సురాసేవనేన నిహ్నుతమాచ్ఛాదితం రాజ్ఞః ప్రభోస్సుగ్రీవస్యతేజః ప్రతాపోయస్మిన్ తత్తథోక్తం అన్యత్రవారుణీభజనేన ప్రతీచీసంగత్యానిహ్నుతమంతర్హితంరాజతేజశ్చంద్రప్రకాశోయస్మిన్ తత్ ॥ని॥ సురాప్రత్యక్చవారుణీత్యమరః రాజాప్రభౌనృపేచంద్రఇతివిశ్వప్రకాశః, నిష్క్రాంతానిర్గతా తారాసుగ్రీవపత్నీయస్మాత్తత్తథోక్తం అన్యత్రాపగతనక్షత్రం- ఉపశాంతోనివృత్తస్తమోవికారోమోహ విక్రియాఅన్యత్రాంధకారవ్యాప్తిర్యస్మిన్ తత్తథోక్తమ్ అస్యసుగ్రీవస్యనిశాంతం గృహంకర్తృ॥ని॥నిశాంతంభవనోషసారితివిశ్వః-సత్పథభాజిసన్మార్గవర్తినిఆకాశమార్గసంచారిణిచమిత్రేసుహృదిలక్షణే అర్కేచ ॥ని॥ మిత్రంసుహృదిమిత్రోర్కఇతివిశ్వః,పూర్వాశయాపూర్వప్రతిజ్ఞాతార్థకాంక్షయాహేతునాపూర్వదిశాచవిశతిప్రవిశతిసతి,సత్యంయథార్థమతఏవోత్ప్రేక్షానిశాయారజన్యాఅంతోవసానంతత్సమంతత్తుల్యం ప్రభాతకల్పమిత్యర్థః- ఆసీత్ శ్లిష్టవిశేషణేయముపమా॥౭౭॥ ॥సేతి॥ సాతుసైవరామాసుందరీ ॥ ని ॥ సుందరీరమణీరామేత్యమరః, యత్రాకృతిస్తత్రగుణాఇతిన్యాయాన్నిజగుణసంపదాలక్షణ ప్రసాదనపాటవాతిశయద్యోతనార్థం రామేత్యుక్తమిత్యవగంతవ్యం, రామానుజంలక్ష్మణం రామవద్గుణగ్రాహిత్వ ప్రకటనార్థమిత్థం నిర్దేశః,ఆ

ప్రాచీనంవ్యసనంసురేన్ద్రతనయాజ్జాతంవనేభ్రామ్యతస్సుగ్రీవస్య
నిరాకృతంఖరరిపోర్బాణేనసాలచ్ఛిదా।అద్యాన్యద్వ్యసనంతుపఞ్చవి
శిఖాదాసీదుపేన్ద్రాత్మజాత్స్వామిత్రే తదపిప్రశాన్తమభవజ్జ్యాఘోష
మాత్రేణతే॥౭౯॥౧॥తదనన్తరంతారాసాన్త్వవచనప్రశాన్తకోపేనసౌ

సాద్యప్రాప్యఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా అవోచతఉక్తవతీచ ॥౭౮॥—
॥తత్ప్రకారమేవాహ ॥ ప్రాచీనమితి ॥ సురేన్ద్రతనయాద్వాలినః
జాతముత్పన్నం అతఏవవనే అరణ్యేభ్రామ్యతస్సంచరతః ॥ + ॥ వా
భ్రాశేత్యాదినాశ్యేనప్రత్యయః - సుగ్రీవస్యప్రాచీనంపురాతనంవ్యస
నంవిపత్ ॥ని॥ వ్యసనంవిపదిభ్రంశే దోషెకామజకోపజ ఇత్యమరః,
ఖరరిపోఃఖరాసురాన్తకస్య శ్రీరామస్య సంబన్ధినాసాలచ్ఛిదాస
ప్తసాలవిదారిణాబాణేన, నిరాకృతంనిరస్తమ్, వాలినంనిహత్యతద్వ్య
సనంనిరాకృతమిత్యర్థః, అద్యేదానీంతు ఇన్ద్రముపగతః ఉపేన్ద్ర
ఇన్ద్రానుజోవిష్ణుః తస్యతనయాత్ ప్రద్యుమ్నరూపేణావతీర్ణత్వా
దితిభావః పఞ్చఅరవిన్దాదయో విశిఖాబాణాయస్య తస్మాన్మన్మథాత్
మహావీరాదితిభావః, అన్యత్పూర్వవిలక్షణం వ్యసనంస్త్రీవ్యసనమి
త్యర్థః- ఆసీత్ హేసౌమిత్రే తద్వ్యసనమపి తేతవజ్యాఘోషమా
త్రేణ గుణధ్వనిమాత్రేణ ప్రశాన్తంనివృత్తమభవత్ ఇన్ద్రపుత్రకృ
తవ్యసనంత్వద్భ్రాత్రా నిరస్తం ఇన్ద్రానుజపుత్రకృతవ్యసనంతు త్వ
యానిరస్తమితిక్రమోయంయుక్తఇతిభావః భవదీయచాపఘోష శ్రవ
ణోత్తరక్షణఏవనివృత్తకామతంత్రస్సుగ్రీవోయుష్మత్కార్యనిర్వాహ
పరతన్త్రతయా వర్తతే అతస్త్వయామహారాజపుత్రేణనకోపితవ్యమి
తిఫలితార్థః, అత్ర శ్రీరామస్య శరేణవ్యసననిరాసకత్వ మస్యతు
చాపఘోషమాత్రేణైవేతివ్యతిరేకోవ్యజ్యతే,శార్దూల విక్రీడితంవృ
త్తమ్ ॥ ౭౯ ॥—॥ తదనంతరమితి ॥ తదనన్తరం తారాయాస్సాన్త్వ
వచనేన ఉక్తరూపసామవాక్యేనహేతునా ప్రశాన్తకోపేన నివృ

మిత్రిణాసాకంతపనతనయస్సవినయ మాశ్రిత్యదాశరథిం ప్రాంజలి ర్వ్యజిజ్ఞపత్ ॥ ౨౦ ॥గ॥ దేవకపిబలమఖిలకులాచలనిలయ మనిలత నయే నాహూతం॥పురహూతఇవపులోమజాపహారిణమనుహ్లాదంరావణంరణౌనిహనిష్యసీతి ॥౨౧॥ తతః ॥ప॥ కకుభికులిశపాణౌ మైథిలీంతాంవిచేతుం వినతమథదిశాయాంమారుతింప్రేతభర్తుః । వరుణది

త్తరోషేణ సౌమిత్రిణాసాకం లక్ష్మణేనసహ, తపనతనయస్సుగ్రీవః సవినయంభయభక్తిప్రియుక్తవినయ సహితంయథాతథా,దాశరథింశ్రీరామం ఆశ్రిత్యాధిగమ్య ప్రాంజలిః కృతాంజలిస్సన్ వ్యజిజ్ఞపత్ విజ్ఞాపయామాస ॥౨౦॥——॥ దేవేతి ॥ హే దేవస్వామిన్ శ్రీరామఅఖిలకులాచల నిలయంమహేంద్రాద్య శేషకులపర్వత నికేతనంకపిబల మనిలసుతేన హనూమతాఆహూతం॥అతఃపులోమజాం శచీం అపహరతీతి పులోమజాపహారిణమ్ ॥ని॥ పులోమజాశచీంద్రాణీత్యమరః, అనుహ్లాదంనామదానవం పురహూతఇంద్రఇవేత్యుపమా రావణంసీతాపహారిణమితి శేషః రణౌనిహనిష్యసి వినాశయిష్యసీతివ్యజిజ్ఞపదితిసంబన్ధః మహేంద్రేణేప్సితాం పౌలోమీంతత్పితుఃపులోమనామ్నానుమత్యాఅనుహ్లాదోజహారఇంద్రస్తమనుమంతారం పులోమానమపహర్తారమనుహ్లాదంచ నిహత్య తతస్తాం ప్రత్యానీతవానితిపౌరాణికీకథాత్రానుసంధేయా (౧) తతస్తదనంతరమ్॥౨౧॥——॥కకుభీతి॥వానరేంద్రస్సుగ్రీవఃతామపహృతాం మైథిలీంసీతాంవిచేతుమన్వేష్టుం కులిశపాణేరింద్రస్య కకుభికేనహార్యేణస్కంభాతి ద్యోతయతీతికకుప్తస్యాం ప్రాచ్యామిత్యర్థః- వినతంవినతాఖ్యం, వానరసేనాధిపతిం అథేతివాక్యారమ్భే అనన్తరంవాప్రేతభర్తుర్యమస్య దిశాయాం దక్షిణస్యాందిశీత్యర్థః+ఆపంచైపహలంతానాం యథావాచానిశాదిశేతి వచనాట్టాప్, మారుతింహనూమన్తం. అత్రయువరాజస్యాంగదస్య

(౧)నిహనిష్యతీతిపాఠేభవానిత్యధ్యాహర్తవ్యమ్॥

శిసుషేణంయక్షరాజాఽధ్యుషితాయాంహరితి శతవలించప్రాహిణోద్వానరేంద్రః ॥౭౧॥౯॥ తదనుదినేషు కేషుచిద్గతేషుమాసాతిపాతనాసహో౽పి యతముదగ్రదండస్సుగ్రీవఇతి సత్వరమితరదిగన్తరప్రేషితేషుచ ప్లవంగబలేషు ప్రతినివృత్తేషు పితృపతిహరితి ప్రేషితామారుతిజాంబవదంగదనలనీలప్రభృతయో౽ప్యలబ్ధ సీతోపలబ్ధయస్తనయవినాశకుపితకండు

ప్రాధాన్యే౽పి కార్యసాధకత్వాత్ మారుతిగ్రహణమితి మన్తవ్యమ్, తథావరుణస్యదిశి ప్రతీచ్యాంసుషేణంస్వస్యశ్వశురంతథాచశ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ అథ ప్రస్థాప్యచహరీన్ సుగ్రీవో దక్షిణాందిశం। అబ్రవీన్మేఘసంకాశం సుషేణం నామవానరమ్ । తారాయాఃపితరంరాజా శ్వశురంభీమవిక్రమమితి, తథా యక్షరాజాం చితాయాంకుబేరాధిష్ఠితాయాం హరితి ఉత్తరస్యాందిశీత్యర్థః, శతవలింశతవలినామానంవానరనాయకంచప్రాహిణోత్ప్రేషయామాస, మాలినీవృత్తమ్॥౭౧॥——

॥తదన్వితి॥ తదనువానరప్రేషణానన్తరం- కేషుచిద్దినేషు గతేష్వతిక్రాన్తేషు సత్సు- మాసాతిపాతనస్య మాసాతిక్రమణస్యాసహో౽సహిష్ణుః ప్రేషణసమయే శ్రీరామాయణశ్లోకః॥*॥ఊర్ధ్వంమాసాన్నవస్తవ్యం వసన్వధ్యోభవేన్మమేత్యేకమాసమాత్రస్యావధేఃకృతత్వాదితిభావః ॥+॥ సహతేఽపచాద్యచ్కుతఃనియతంనిశ్చితం ఉదగ్రదండశ్చండశాసనః ॥ని॥ దండోస్త్రీశాసనేరాజ్ఞామితి వైజయన్తీ, సుగ్రీవఇతిమత్వా ఇతరదిగన్తరప్రేషితేషుదక్షిణదిగ్వ్యతిరిక్తదిక్త్రయప్రహితేషు ప్లవంగబలేషు వినతప్రముఖవానరసైన్యేషు సత్వరంతూర్ణం ప్రతినివృత్తేషు అనధిగతసీతావృత్తాన్తతయా ప్రత్యాగతేషు సత్స్వపి తృపతిహరితిదక్షిణస్యాందిశిప్రేషితాః మారుతిజాంబవదంగదనలనీలాః ప్రభృతిర్యేషాంతే తథోక్తాః ప్రభృతిగ్రహణాద్గజగవాక్షగవయాదయో౽పి గృహ్యన్తే తే౽పి వానరోత్తమాఅలబ్ధసీతోపలబ్ధయః అప్రాప్తమైథిలీలాభాస్సన్తః. తనయవినాశేన నిజపుత్రనిధనేన కుపితస్య కుప్రి

శాపనిశ్శేషితచరాచరమపరిచితచారప్రాన్తగం కాన్తారం క్రాన్త్వా కస్మింశ్చిత్కాన్తారే అసురమేకం నిరీక్ష్య రక్షఃపతిరితి బుద్ధ్వా యుద్ధసన్నద్ధా బభూవుః ॥ ౮౩ ॥ వ ॥ నిశిచరపతిరిత్యవేత్య రోషాదశనినిపాతనిభేన తాడనేన। అసురహితమముం ప్రహృత్య దైత్యం సురహితమేవ చకార వాలి

ధస్య కండునామ్నో మహర్షేః శాపేన నిశ్శేషితా విధ్వంసితాశ్చరాచరా జంగమస్థావరాః మృగపక్షివృక్షగుల్మాదయో యస్మింస్తత్తథోక్తమ్॥ తథా చ శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ కండునామ మహాభాగ స్సత్యవాదీ తపోధనః। మహర్షిః పరమామర్షీ నియమైర్దుష్ప్రధర్షణః, తస్య తస్మిన్వనే పుత్రో బాలకో దశవార్షికః ప్రణష్టో జీవితాంతాయ క్రుద్ధస్తత్ర మహామునిః - తేన ధర్మాత్మనా శప్తం కృత్స్నం తత్ర మహద్వనమ్ అశరణ్యం దురాధర్షం మృగపక్షివివర్జితమితి పరిచితచారం ప్రవృత్తప్రాణిసంచారం తచ్చ తత్ ప్రాంతరం నికటప్రదేశశ్చ తన్న విద్యతే యస్మింస్తథోక్తమత్యంతదుర్గమమిత్యర్థః ॥ ని ॥ ప్రాంతరం దూరశూన్యోఽధ్వేత్యమరః - తత్కాంతారం విపినం క్రాంత్వాతిక్రమ్య కస్మింశ్చిత్కాంతారే కుత్రచిదరణ్యే ఏకమసురం నిరీక్ష్య రక్షఃపతీ రావణ ఇతి బుద్ధ్వా జ్ఞాత్వా యుద్ధసన్నద్ధాస్సమగసన్నాహవంతో బభూవుః॥ ౮౩ ॥——

నిశిచరేతి ॥ వాలిసూనురంగదః నిశిచరపతీ రావణ ఇత్యవేత్య జ్ఞాత్వా తమితి శేషః రోషాత్ సీతాపహరణరూపాకృత్యకరణజనితకోపాద్ధేతోః, అశనినిపాతనిభేన దమ్భోళిప్రహారసదృశేన తాడనేన ముష్టిఘాతేన అసురేభ్యో హితం అసురహితమ్ ॥÷॥ చతుర్థీ తదర్థేత్యాదినా సమాసః సురాణామహితం చాముం దైత్యం ప్రహృత్య నిగృహ్య సురహితమేవ చకారేతి విరోధః, స చ అసురహితమచేతనం ప్రహృత్య సురాణాం హితం సుఖం చకారేతి పరిహారాచ్ఛ్లేషానుప్రాణితో విరోధాభాసోఽలంకారః ॥*॥ ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస ఇష్యత ఇతి లక్షణాత్, పుష్పితాగ్రావృత్తమ్ ॥ ౮౪ ॥——॥

సూనుః ॥౭౪॥౫॥ తతస్తారేయవచనాత్తత ఇతో విచిత్య నికటగిరిసానుశ
యాస్సానుశయాస్సలిలాశయా జలచరపతంగపతనోత్పతనానుమీయమా
నపల్వలోపశల్యం కిమపి కుహరమవగాహ్య తత్ర కంచన కాంచనమయం
మయమాయానిర్మితం విహితతపోభంగాయై సురాంగనాయై హేమా
యై ద్రుహిణేన వితీర్ణం మేరుసావర్ణిదుహిత్రా స్వయంప్రభయా
తత ఇతి ॥ తతస్తదనన్తరం, తారాయా అపత్యం తారేయః అంగదః ॥+॥
స్త్రీభ్యో ఢక్ తస్య వచనాన్నియోగవాక్యాద్ధేతోః, తత ఇతస్తత్ర తత్ర వి
చిత్యాన్విష్య నికటగిరిసానుషు సమీపస్థగిరిప్రస్థేషు శేరత ఇతి తథోక్తాః
గహనసంచారజనితశ్రమాతిరేకాత్తత్ర తత్ర సంవిశంత ఇత్యర్థః ॥+
అధికరణే శేతేరిత్యచ్ప్రత్యయః, అత ఏవ సానుశయాస్ససంతాపాః ॥ని॥ భ
వేదనుశయో ద్వేషపశ్చాత్తాపానుబంధయోరితి విశ్వః- వానరాః సలిలే
ష్వాశయా వాంఛయా పిపాసయేత్యర్థః, జలచరపతంగానాం హంస
కారండవాదిజలవర్తిపక్షివిశేషాణాం పతనోత్పతనైః ప్రడీనోడ్డీనాది
గతివిశేషైః అనుమీయమానమభ్యూహ్యమానం యత్పల్వలం సరస్తస్యో
పశల్యమాశ్రయమంతస్థకాసారమిత్యర్థః (౧) కిమపి కించిత్కుహ
రం భూవివరగర్భమవగాహ్య ప్రవిశ్య కంచనకమపి కాంచనమయం హి
రణ్మయం మయస్యాసురశిల్పినో మాయయా విచిత్రశక్త్యా నిర్మితం ర
చితం, తథా విహిత తపోభంగాయై కృత తపోవిఘ్నాయై తస్మిన్నేవ వ
నే పూర్వం హేమయా మయతపోభంగస్య విహితత్వాదితి భావః, హే
మాయై హేమాఖ్యాయై సురాంగనాయై అప్సరసే ద్రుహిణేన నృత్తగీత
సంతోషితేన విధాత్రా వితీర్ణం దత్తం స్వయంప్రభయా తదాఖ్య
యా మేరుసావర్ణేః దుహిత్రా పుత్రికయా కృతావనం విహితరక్షణం వ
నోద్దేశం వనప్రదేశం అవిశన్ ప్రవిష్టవన్తః, హేమాయాః ప్రియసఖిత్వా
న్మేరుసావర్ణిదుహిత్రా సావనం దత్తవతీత్యనుసంధేయం ఉక్తం చ శ్రీరా

(౧) పల్వలోపశల్యమితి పాఠే ఉపశల్యం సమీపప్రదేశమిత్యర్థః ॥

కృత్వా వనం వనౌఘే వై సమవిశన్ ॥౨౪॥౫॥ తతః కృతాతిథ్యాస్స్వయం ప్రభాయాః ప్రభావేన బిలాదుత్తీర్ణానాం సమయాతిపాతాద్దా పతిష్యతి సుగ్రీవదండ ఇతి వికృతిముపేత్య సంగతమనోగదేనాంగదేన పవనతనయవచనప్రత్యయప్రత్యానీత ప్రకృతినా సహ ప్రాయోపవేశముపేయు

మాయణే ॥*॥ దుహితా మేరుసావర్ణేరహం తస్యాస్స్వయంప్రభా, ఇదం రక్షామి భవనం హేమాయా వానరోత్తమాః మమ ప్రియసఖీ హేమా నృత్తగీతవిశారదా- తయా దత్తవరా చాస్మి రక్షామి భవనోత్తమ మితి ॥ ౨౫॥—॥తత ఇతి॥ తతః ప్రవేశానన్తరం- కృతాతిథ్యాః అతిథిసత్కారేణోపచరితవత్యా ఇత్యర్థః, స్వయంప్రభాయాః ప్రభావేన సామర్థ్యేన బిలాదుత్తీర్ణానాం నిర్గతానాం సమయాతిపాతాదవధికాలాతిక్రమణాద్ధేతోః- దండ్యం తైర్నిగృహ్యం తేనేనేతి దండః, శిక్షా సుగ్రీవస్య కర్తుః దండః ఆగమిష్యతి కాలాతిక్రమణేన అస్మాన్ చండశాసనస్సుగ్రీవో దండయిష్యతీత్యర్థః, ఇతి మత్వా వికృతిం వికారం ప్రకృతివైకల్యమితి యావత్- ఉపేత్య సంగతమనోగదేన సంజాత మనోవ్యాధినా ॥౬॥ రోగవ్యాధిగదామయా ఇత్యమరః అథ పవనతనయస్య హనూమతః వచనం తత్కాలోచితవాక్యం తత్ప్రత్యయేన తద్విశ్వాసేన ప్రత్యానీతా పునస్సమాహృతా ప్రకృతిః పూర్వావస్థా యేన స తథోక్తేన అంగదేన సహ- ప్రాయోపవేశో నామ దక్షిణాగ్రేషు దర్భేషు స్థండిలే మరణార్థం సంకల్ప్యోపవేశనమ్ ॥౬॥ ప్రాయో భూమ్న్యంతగమనే ఇత్యమరః, తముపేయుషాం ప్రాప్తవతాం ॥౭॥ ఉపేయివాననాశ్వాననూచానశ్చేతి క్వసుప్రత్యయాంతో నిపాతః - ఉదగ్ర సుగ్రీవదండాపేక్షయా మరణమేవపరమితి ముమూర్షతామిత్యర్థః- ఉక్తం చ శ్రీరామాయణే ॥*॥ ఉపస్పృశ్యోదకం విన్ధ్యే ప్రాఙ్ముఖాస్సముపావిశన్ । దక్షిణాగ్రేషు దర్భేషు ఉదక్తీరం సమాశ్రితాః ॥ ముమూర్షవో హరిశ్రేష్ఠా ఏతత్ క్షమమితః స్మ హేతి, ప్లవంగపుంగవానాంజాంబవ

షాం ప్లవంగపుంగవానాం పరిదేవనకథాప్రసంగే జటాయుషో నిధనం నిశమ్య వింధ్యరంధ్రాద్విహితసంపాతస్సంపాతినామ గృధ్రరాజస్తానేవ మవాదీత్ ॥౭౬॥౫॥ కేయూరాయమక్షతబలేప్యభిధాయ పాపం వత్సే జటాయుషి మమ శ్రవసీ దహన్తః । కస్తాత్పురా కిరణదాహితపక్షయుగ్మం తిగ్మాంశుముష్ణవచసా శిశిరీకురుధ్వే ॥౭౭॥౬॥ తతస్తైః ప్రస్తావితప్ర

బాదివానరశ్రేష్ఠానాం పరిదేవనకథాప్రసంగే ॥*॥ రామస్య వనవాసం చ క్షయం దశరథస్య చ । జనస్థానవధం చైవ వధం చైవ జటాయుష ఇత్యాదివిలాపగోష్ఠీప్రస్తావే జటాయుషో నిధనం మరణం నిశమ్య శ్రుత్వా వింధ్యరంధ్రాద్వింధ్యపర్వతకందరాత్, విహితసంపాతః కృతనిర్గమః తత్ప్రరామశోకార్థం వినిష్క్రాంత ఇత్యర్థః, సంపాతినామ గృధ్రరాజః జటాయుభ్రాతా తాన్వానరానేవం వక్ష్యమాణప్రకారేణావాదీదవోచత్, తథా చ శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ సంపాతినామ నామ్నా తు చిరంజీవీ విహంగమః । భ్రాతా జటాయుషః శ్రీమాన్ ప్రఖ్యాతబలపౌరుషః - కందరాదభినిష్క్రమ్య స వింధ్యస్య మహాగిరేః । ఉపవిష్టాన్ హరీన్ దృష్ట్వా హృష్టాత్మా గిరమబ్రవీదితి ॥౭౬॥—॥ తదేవాహ ॥క ఇతి॥ అక్షతబలే అప్రతిహతపరాక్రమేపి వత్సే అనుజే జటాయుషి పాపం నిధన మభిధాయోక్త్వా మమ శ్రవసీ కర్ణౌ ॥ని॥ కర్ణశబ్దగ్రహా శ్రోత్రం శ్రుతిః స్త్రీ శ్రవణం శ్రవ ఇత్యమరః - దహంతః భస్మీకుర్వంతః యూయం కేకస్తాచ్ఛ్రవోదహనాద్ధేతోః, పురా పూర్వం సూర్యమండలప్రత్యుద్గమనకాల ఇత్యర్థః - కిరణైః నిజగభస్తిభిః దాహితం దగ్ధం పక్షయుగ్మం గరుద్యుగళం యేన తం తిగ్మాంశుం చండభానుముష్ణవచసా తతోఽప్యతితీక్ష్ణవచనేనేత్యర్థః - శిశిరీకురుధ్వే శిశిరీకురుధ్వ పక్షదహనజనిత దుఃఖాదప్యతిరిచ్యతే, యుష్మద్వచనజనితదుఃఖమితి భావః సంపాతేస్సూర్యకిరణదగ్ధపక్షతయా వింధ్యపతనాదికథా శ్రీరామాయణేనుసంధేయా - అత్ర తిగ్మాంశోశ్శిశిరీకరణాసంబంధేపి తత్సంబంధాభిధానా

వృత్తిస్సంపాతిః ప్రోషితాయ పెజటాయుషేనివాపాంజలింనిర్వర్త్యపు రాకదాచిదామిషాన్వేషణాయప్రేషితేన నిజసుతేన సుపార్శ్వనా మ్నాసమామ్నాతంమహేంద్రమహీధ్రరంధ్రనిర్గతదశవదననీయమాన జానకీపరిదేవనం జానానస్సూక్ష్మచక్షుఃపునరప్యవోచత ॥౨౦॥౫॥ అ లంకాతర్యేణలఙ్కాభిధానాం యాతుధానరాజధానీమధివసతిసీతా

దతిశయోక్తిభేదః, వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౨౭ ॥—॥ తతఇతి ॥ తత స్తదనన్తరం తైర్వానరైః ప్రస్తావితప్రవృత్తిరాదిత ఆరభ్య కథితవృ త్తాంతః ॥౧॥ వార్తా ప్రవృత్తివృత్తాంత ఇత్యమరః, సంపాతిఃప్రో షితాయపె మృతాయజటాయుషెనివాపాంజలిం తర్పణాంజలిం నిర్వ ర్త్యకృత్వేత్యర్థః ॥౧॥ నివాపఃపితృతర్పణమిత్యమరః, పురాపూ ర్వంకదాచిత్కస్మింశ్చిత్సమయే – ఆమిషాన్వేషణాయక్రవ్యవిచయనా య ఆహారానయనార్థమిత్యర్థః- ప్రేషితేన ప్రహితేనసుపార్శ్వ నామ్నా నిజసుతేన స్వ తనయేన సమామ్నాతంకథితంమహేంద్రమ హీధ్రస్య మహేంద్రాఖ్యకులపర్వతస్య మహీధ్రశబ్దో వ్యాఖ్యాత ఆ రణ్యకాండే మహీధ్రకల్పం గృధ్రరాజమిత్యత్ర-రంధ్రాద్బిలాత్ విని ర్గతేన దశవదనేన రావణేన నీయమానాయాః అపహ్రియమాణా యాః జానక్యాఃపరిదేవనం విలాపంజానానోవబుధ్యమానః మనస్య నుసంధధానఇత్యర్థః ॥+॥ జ్ఞాఅవబోధనఇత్యస్మాచ్ఛానచ్,సూక్ష్మచ క్షుః సూక్ష్మదృష్టిః పూర్వోత్తరానుసంధానకుశలఇత్యర్థః, సంపా తిః పునరప్యవోచత ॥౨౦॥—॥ తదేవాహ॥ అలమితి ॥ కాతర్యేణ భయవిహ్వలత్వేన అలంకాతర్యం నకర్తవ్యమిత్యర్థః ॥౧॥ అలంభూ షణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచకమిత్యమరః । కుతః । దశవదనసీతారా వణాపహృతాసీతాలంకాభిధానాం యాతుధానరాజధానీం రాక్షసన గరీం అధివసతి అధితిష్ఠతితత్రాస్తఇత్యర్థః ॥+॥ ఉపాన్వధ్యాఙ్వస ఇ తి కర్మత్వంతత స్తత్రలఙ్కాంప్రతీత్యర్థః, భవంతోగచ్ఛంతు+శే

దశవదననీతా త్ర గచ్ఛంతుభవన్తః ॥ కిఞ్చ ॥ ౯ ॥ ప ॥ దివాకర
శ్లాఘభవాం మమార్తింనిశాకరో నామమునిర్నిరస్యన్ । జగాదవః కా
ర్యమహార్యధైర్యాః క్షణేనతాంద్రక్ష్యథరామపత్నీమ్॥౧౦॥ ఇతిబ్రువా
ణంకృతసౌహృదంతంసంపాతిమాపృచ్ఛ్యపరాపరజ్ఞమ్ । ప్రవృద్ధహర్షాః

షేప్రథమఇతిప్రథమః ॥౯॥—॥ తస్మిన్నర్థే ప్రత్యయాన్తరంవిద్యత
ఇత్యాహ ॥ కించేతి ॥ తదేవవివృణోతి ॥ దివాకరేతి ॥ దివాకరేణ
సూర్యేణ యఃశ్లాఘఃపక్షదాహః తస్మాద్భవతీతితథోక్తాం మమఆ
ర్తింమత్పీడాం సంతాపమితియావత్, నిశాకరోనామ నిశాకరఇతి
నామ్నాప్రసిద్ధః చంద్రశ్చ ప్రతీయతేమునిఃఅతీతానాగతదర్శీనిరస్యన్
యదాసీతాన్వేషణార్థం వానరాఆగచ్ఛేయుస్తదాతవపక్షద్వయం
పునః ప్రరూఢంభవేదిత్యాదివచనప్రత్యయైర్నిరాకుర్వన్ దివాకరకృ
తసంతాపస్య నిశాకరేణనివర్తనంయుక్తమేవేతిభావః, హేఅహార్యధై
ర్యాః అపరిహార్యధైర్యసంపన్నావానరాః అతోధైర్యత్యాగోయుష్మా
కం నయుక్తఇతిభావః, వః యుష్మాకంకార్యం జగాదఉవాచ ॥ తథాచ
శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ ఏష్యంతిప్రేషితాస్తత్ర రామదూతాః ప్లవం
గమాః । ఆఖ్యేయా రామమహిషీ త్వయాతేభ్యోవిహంగమేతి తత్ర
స్మాత్కారణాత్ రామపత్నీంసీతాంక్షణేనాల్పకాలేన ద్రక్ష్యథప్రే
క్ష్యథసత్యవచసోమునేర్వచనంనానృతం భవిష్యతీతిభావః ॥ ఉపేంద్ర
వజ్రా వృత్తమ్ ॥౧౦॥—॥ ఇతీతి ॥ ఇత్యనేనప్రకారేణ బ్రువాణం
కథయంతం కృతసౌహృదం విరచితసఖ్యం (౧) పరాపరజ్ఞంపూర్వోత్త

(౧) సుహృదయశబ్దస్య యువాదిత్వాద్భావే అణ్ప్రత్యయేహృదయ
స్య హృల్లేఖయదణ్లాసేష్వితి హృద్భావేఆదివృద్ధౌచసౌహృదశబ్దః॥
నను కథం హృద్భగసింధ్వంతే పూర్వపదస్యచేతినోభయపదవృద్ధిః ।ఇ
త్థమ్ । అణిపరతః హృదాదేశవృద్ధిశాస్త్రయోరన్యత్రసావకాశయోః
పరత్వాద్వృద్ధిశాస్త్రంప్రథమంప్రవర్తతే । తత్ప్రవృత్తికాలేహృదంత

ప్రథితప్రభావాః ప్రతస్థిరే వానరయూథనాథాః ॥౯౧॥ వ ॥ పర్యాప్త
ప్రమదము పేయుషాంకపీనాం (పంథానం) దశముఖమార్గణమార్గణా
ర పర్యాలోచనచతురమిత్యర్థః- తం ప్రసిద్ధం సంపాతిమాపృచ్ఛ్య వ
యం సాధయామ ఇతి పృష్ట్వా ప్రథితప్రభావాః ప్రఖ్యాతబలపౌరుషాః
వానరయూథనాథాః అంగదాదివానరశ్రేష్ఠాః - ప్రవృద్ధహర్షాః జా
నకీవృత్తాంతశ్రవణలాభాదమందానందభరితాస్సంతః ప్రతస్థిరే ప్రస్థితాః
+ సమవప్రవిభ్యస్థ ఇత్యాత్మనేపదమ్ ॥ వృత్తముపజాతిః ॥౯౧॥—॥
పర్యాప్తేతి ॥ పర్యాప్తః పరిపూర్ణః ప్రమదో హర్షో యస్మాత్తం పరి

త్వాథ వాన్యోభయ పదవృద్ధిరిత్యాదివృద్ధిః । తతో హృదాదేశః । త
దనంతరం తు హృదంతత్వోపజీవనేన నోభయపదవృద్ధిః । ఆకృతిప
దార్థపక్షే వృద్ధేరేకత్వాత్తస్యాశ్చైకస్మిన్నుపదేశే కృతప్రవృత్తాయా
స్తత్రైవ పునః ప్రవృత్త్యభావాత్ । యద్వా హృద్భగసింధ్వంత ఇత్య
త్ర అంతగ్రహణసామర్థ్యాదిదం విజ్ఞాయతే హృదంతాదేవాణాద
యో మే విహితాః తేషు పరత ఉభయపదవృద్ధిః నతు హృదయాంతాదణా
ద్యుత్పత్త్యనంతరం హృదాదేశే భవతీతి । తేన శోభనహృదయార్థ
క సుహృదయశబ్ద ప్రకృతికం సౌహృదమితి భవతి । సౌహార్దమితి తు
మిత్రవాది సుహృచ్ఛబ్ద ప్రకృతికమితి న కశ్చిద్దోషః ॥ కేచిదాహుః ।
యువాదిషు సుహృత్సుహృదయశబ్దావపి పఠ్యేతే । తత్ర సుహృ
చ్ఛబ్దస్యాపి సుహృదయశబ్ద ప్రకృతికస్య ఏకదేశవికృతన్యాయేన సు
హృదయశబ్ద పాఠాదేవాణి సిద్ధే పునః పాఠో౽న్యత్ర సుహృదయశబ్దే
యద్భవతి తత్సుహృచ్ఛబ్దే నాస్తీతి జ్ఞాపనార్థమ్ ॥ తేన సుహృదయ
శబ్దాదణి హృదాదేశే భవత్యుభయపదవృద్ధిః సుహృచ్ఛబ్దాదణి తు నోభ
యపదవృద్ధిరితి । అపరే తు సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్య ఇతి క్వచిదుత్తర
పదవృద్ధ్యభావమాహుః) ఇతి శ్రీకూరనాథవిరచిత యమకరత్నాకర
వ్యాఖ్యానోక్తం యాదవాభ్యుదయ వ్యాఖ్యానే అనూదితమ్)

యః । పాథేయీకృతకపిరాజశాసనానాం పాథోధిర్నయనపథాతిథిర్బభూవ ॥౯౨॥ సుత్రామపుత్రారిశిలీముఖానాం స్మృత్వా గణస్తత్ర వలీముఖానామ్ । అపామపారస్య నిధేశ్చ పశ్చాదవాఙ్ముఖోఽవక్త్ర మ

పూర్ణానందకరమిత్యర్థః ॥*॥ ప్రమదసంమదౌ హర్షఇతినిపాతనాత్సాధుః - పంథానం సంపాతికథితమార్గముపేయుషాం ప్రాప్తవతాం లబ్ధప్రవృత్తితయా సంతుష్టాంతఃకరణానామిత్యర్థః - తథాదశముఖమార్గమార్గణాయ రావణపదవ్యన్వేషణార్థం పాథేయీకృతం సంబళీకృతం కపిరాజశాసనం సుగ్రీవాజ్ఞా యైస్తేషాం తీక్ష్ణదండోఽయం సుగ్రీవ ఇతి తదాజ్ఞాజీవనేన రావణగత్యన్వేషిణామిత్యర్థః ॥ని॥ పాథేయం సంబళం మతమితి యాదవః, కపీనాం వానరాణాం పాథోధిస్సముద్రః నయనపథాతిథిర్నేత్రమార్గగోచరో బభూవ, అత్ర కపిరాజశాసనే పాథేయత్వరూపణాద్రూపకాలఙ్కారః ॥ ప్రహర్షిణీ వృత్తమ్ (౧) ॥ ౯౨ ॥—॥ సుత్రామేతి ॥ వలీముఖానాం గణః వానరయూథం- సుత్రామపుత్రారేర్వాలిమథనస్య శ్రీరామస్య శిలీముఖానాం బాణానాం అమోఘానామితిభావః, అపారస్య దుస్తరస్య అపాం నిధేస్సముద్రస్య చ స్మృత్వా అమోఘాన్ శ్రీరామబాణాన్ దుస్తరం వారిధిం చ మనస్యనుసంధాయేత్యర్థః ఉభయత్రాపి ॥+॥ అధీగర్థదయేశాం కర్మణీతి షష్ఠీ సా చ శేషాధికారాచ్ఛేషత్వ వివక్షాయామేవ, కర్తృత్వవివక్షాయాం తు ద్వితీయా భవతీతి వేదితవ్యం, పశ్చాత్ స్మరణానంతరం అవాఙ్ముఖోఽవనతవదనస్సన్ వక్తుమాశయం కథయితుం నవిద్యంతే వాచో ముఖే యస్య సోఽవాఙ్ముఖోఽభూత్ మూకోఽభూత్

---

(౧) పర్యాప్తం ప్రమదమితి పాంథానామితి చ పాఠే. సంపాతివచనాత్సీతాస్థితి పరిజ్ఞానేన సంపూర్ణమానందం ప్రాప్తవతాం అత ఏవ దశముఖమార్గమార్గణాయ పాంథానాం గమనశీలానామితి కపీనాం విశేషణమ్ । అన్యత్సర్వం సమానమ్ । అయమేవ పాఠస్సాధురితి భాతి)

వాఙ్ముఖోఽభూత్ ॥ ౯౩ ॥ ౫ ॥ తదను వానరసేనామేనామవార్యమా
ణకాతర్యామిత్థమవదదంగదః ॥౯౪॥౬॥ కిమితి భజథమానం వానరా
మానహీనాస్సగరరచితకుల్యోల్లంఘనే కుంఠితాశాః । అకలశభవలే
హ్యం దుష్కమం బాడబాద్యైరనవధిమయశోబ్ధిం కింసమర్థాస్తరీతుమ్॥

(శ్రు) రామబాణానామమోఘత్వం పాథోనిధేర్దుస్తరత్వంచానుసంధా
యకిమత్రకర్తవ్యమస్మాభిరితి ఇతి కర్తవ్యతామూఢ్యేన నిరుత్తరోఽభూది
త్యర్థః ॥ వృత్తముపజాతిః ॥౯౩॥—॥ తదన్వితి ॥ తదను తదనంతరం
అవార్యమాణం అపరిహార్యమాణం కాతర్యం భయవిభ్రాంతత్వం య
స్యాస్తాం పినాం ప్రాగ్వక్త్రాం వానరసేనాం ప్రత్యంగదః ఇత్థం వక్ష్యమా
ణరీత్యా, అవదత్ అవోచత్ ॥౯౪॥—॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥
కిమితి ॥ హే మానహీనా అభిమానశూన్యా వానరాః, ప్రాణసంకటే
పి మానో న పరిత్యాజ్య ఇతి బోధయితుమేవమామంత్రితమితి ద్రష్టవ్యం
సగరరచితకుల్యోల్లంఘనే సగరనిఖాతకుల్యాప్రాయసాగర తరణే కుం
ఠితాశాః భగ్నోత్సాహాస్సంతః కిమితి కస్మాద్ధేతోః మానం నిరుత్తరతాం
భజథ ప్రాప్నుథ- న చైతద్యుక్తమితి భావః ॥కతః। కలశభవలేహ్యమ
గస్త్యస్యాస్వాద్యం నభవతీత్యకలశభవలేహ్యం కించ బాడబాద్యైః బడబాన
ల ప్రభృతిభిః ఆద్యశబ్దాద్గరళానిలాదయశ్చ గృహ్యంతే ॥ని॥ బాడబో
బడబానల ఇత్యమరః, దుష్కమం శమయితుమశక్యమ్ ॥+॥ ఈషద్దురితాశ్రి
దినాఖల్ప్రత్యయః, అనవధిమమర్యాదం శతసహస్రాదియోజనపరిమా
ణ రహితమిత్యర్థః, ప్రసిద్ధసాగరస్తునైవం భూతఇతిభావః -అయశో
బ్ధిమపకీర్తిసాగరం తరితుముల్లంఘితుం ॥ + ॥ వృత్తోఽపేతి దీర్ఘః,
సమర్థాశ్శక్తాః కిం న సమర్థా ఏవేత్యర్థః, సాగరమిమం సుతరం
యదినలంఘయేయ స్తర్హి దుస్తరో దుష్కీర్తిసాగరః ప్రసక్తో భవే
త్, తథాచ గీతాయామ్ ॥*॥ సంభావితస్యచాకీర్తిర్మరణాదతిరిచ్యతే
ఇతి న్యాయమ్మహానర్థస్స్యాత్, తస్మాత్సర్వథైవ సాగరోల్లంఘనమే

౯౫॥ గ॥ తతః పారావారస్య పారీణతాయామాత్తశక్తిరియత్తాం ప్రత్యే
కం కథయత్సు వానరయూథపేషు నిర్దిశ్యాంజనేయం ప్రభంజనసం
జాతం జాంబవానిత్థమభిహితవాన్ ॥౯౬॥ వ॥ హే వీరా యూథప నాః

వ పునరుత్సాహః కర్తవ్య ఇతి భావః - అత్రప్రసిద్ధసాగరాదుపమానా
దుపమేయస్యాయశస్సాగరస్యాధిక్యకథనాద్వ్యతిరేకాలఙ్కారః, మా
లినీవృత్తమ్ ॥ ౯౫॥—॥ తతఇతి ॥ తతః అంగదవచనానంతరం వాన
రయూథపేషు గజగవయగవాక్షాదివానరయూథనాథేషు ॥ ని ॥ యూ
థనాథస్తుయూథపఇత్యమరః-పారావారస్యసముద్రస్యపారీణతాయాం
పారంగతత్వే సముద్ర పారోల్లంఘనఇత్యర్థః ॥ ని॥ సముద్రోబ్ధిరకూ
పారః పారావారఇత్యమరః, ప్రత్యేక మేకైకస్మిన్నిత్యర్థః ॥+॥ విభ
క్త్యర్థేవ్యయీభావః, ఆత్తశక్తేః స్వసామర్థ్యస్యేయత్తామేతావత్తాం
దశవింశతి త్రింశదాదియోజనోల్లంఘన విషయాం స్వస్వప్లవనశక్తిమి
త్యర్థః ॥ తథాచ శ్రీ రామాయణే ॥*॥ ఆబభాషేగజస్తత్రప్లవేయందశ
యోజన మిత్యాది, కథయత్సుసత్సుజాంబవాన్ ప్రభంజనసంజాతం
పవనతనయం పితృవదత్యన్తజవనత్వద్యోతనార్థమేతద్విశేషణం ఆంజ
నేయం అంజనాగర్భసంభూతం హనూమంతం క్షేత్రాతిశయద్యోత
నార్థమేతత్ నిర్దిశ్యాభిహితవాన్ ॥ నను ॥ * ॥ భూతలేసాగరేవా
పి శైలేషూపవనేషుచ, పాతాళస్యాపివామధ్యే నమమాచ్ఛిద్యతేగ
తి రితిపూర్వం సుగ్రీవసన్నిధౌ గజాదివానరయూథపైః స్వస్వశక్తేః
ప్రఖ్యాపితత్వాదిదానీం ప్లవేయందశయోజనమిత్యాదినాపునః కిమర్థం
స్వస్వప్లవనశక్తిన్యూనతాముక్తవన్తఇతి చేత్సత్యం అధికశక్తియుక్తా అ
ప్యేతేరావణాధిష్ఠిత లఙ్కాం ప్రవిశ్య సీతాన్వేషణం దుష్కరమి
తి మత్వాతాదృశకార్యసాధకస్య మహాధీరస్యహనుమతః ప్రోత్సాహ
నార్థం తథోక్తవన్తఇతిసర్వం సమంజసమ్ ॥ ౯౬ ॥—॥వ॥ ఉక్త
ప్రకారమేవాహ ॥ హేవీరా ఇతి ॥ హేవీరాః-శూరాః యూథనా

పరిణతిపరుషః కాఽస్య(ఆసీద్వి)మాథీవి)షాదః కస్మాదస్మాక మేతజ్జలనిధిత
రణే శక్తిరేతావతీతి॥ స్మృత్వా రాజ్ఞః ప్రతిజ్ఞామయమనిలసుతో లంఘ
నాయోన్ముఖశ్చేద్భేదః ప్రాదుర్భవేత్కిం కథయత పయసా మాస్పదే గో

ఖాః యూథశ్రేష్ఠాః యూయంచాహంచ వయం తేషామస్మాకమ్॥+॥త్య
దాదీని సర్వైర్నిత్యమిత్యేకశేషః. ఏతస్య జలధేస్తరణే లంఘనే శక్తి
స్సామర్థ్యం ఏతావతీ ఇయతీ దశయోజనాది మాత్రవిషయేత్యర్థః,
ఇత్యేవం ప్రకారేణ పరిణతిపరుషః ఫలకాలవిరసః విషాదశ్చేతోభఙ్గః
ఖేదఇతియావత్ ॥*॥ విషాదశ్చేతసో భంగ ఉపాయాభావచింతనైరితి
లక్షణాత్, కస్మాద్ధేతోః కార్యః కర్తవ్యః ఆసీత్ నాయం కార్యఇత్య
ర్థః- అథవా కార్యైకృతవస్తువిషయే పరిణతిపరుషఇత్యాదియోజనా
కుతః అయమేషఇతి హస్తనిర్దేశః, అనిలసుతః హనూమాన్ అని
లవదేవతరస్వీతిభావః, రాజ్ఞస్సుగ్రీవస్య ప్రతిజ్ఞామ్ ॥*॥ ఊర్ధ్వం
మాసాన్నవస్తవ్యం వసన్వధ్యో భవిష్యతీత్యేవంరూపామ్॥*॥అథవా॥*
యశ్చమాసాన్నివృత్తోఽగ్రే దృష్టాసీతేతి వక్ష్యతి । మత్తుల్యవిభవో
భోగైస్సుఖం సవిహరిష్యతీత్యేవం రూపాం వాప్రతిజ్ఞాం వాచం స్మృ
త్వా- లంఘనాయ సముద్రతరణాయోన్ముఖోఽభిముఖశ్చేదుద్యుక్తస్స్యా
దిత్యర్థః - తర్హి పయసామాస్పదే సాగరే+అస్పదం ప్రతిష్ఠాయా
మితి నిపాతనాత్సుడాగమః, గోష్పదే గోపాదన్యాసేవా ఖేదోఽన్త
రం ప్రాదుర్భవేదుత్పద్యేత కిం న ప్రాదుర్భవేదేవేత్యర్థః కథయత
యూయం ప్రత్యుక్తిర్వాద్యేత తర్హి కథయతేత్యర్థః మహాత్మనోఽస్యయ
దితి శేషః తస్య తదా గోష్పదమివ సాగరోఽపి సుతరఇతిభావః, అత్ర
సాగరగోష్పదయోర్భేదసంబన్ధేఽప్యభేదసంబన్ధాభిధానాదసంబన్ధే
సంబన్ధరూపాతిశయోక్తిః (3) స్రగ్ధరావృత్తమ్॥౯౭॥—॥

---

(౧)కార్యమాథీవిషాద ఇతిపాఠే కార్యం మథ్నాతీతి నాశయతీతి కార్య
మాథీవిషాదః కస్మాదితియోజనా॥

ష్వపిదేవా ॥ ౯౭ ॥ ప ॥ ఉదపతదుపభోక్తుంమండలంచండభానోః ప
రిణతఫలబుద్ధ్యాబాలభావేపిసోయమ్ । తదనుకులిశపాతక్షుణ్ణగండా
యతస్మైవరమదిశదమేయంవాయుతృప్త్యైవిధాతా ॥౯౮॥ప॥ ఇత్థంజా
మ్బవతాపరాపరవిదాసంధుక్షితప్రాభవఃకృత్వావృద్ధి ముపేయుషా

॥ఉదపతదితి॥ సః ప్రసిద్ధోయంహనూమాన్ బాలభావేపిబాల్యేపిపరిణ
తఫలబుద్ధ్యాపరిపక్వఫలభ్రాన్త్యాచణ్డభానోస్సూర్యస్యమండలముపభో
క్తుమభ్యవహర్తుముదపతదుత్పతితవాన్, తదనూత్పతనానన్తరం, కులి
శపాతేన ఇంద్రప్రయుక్తవజ్రాభిఘాతేన క్షుణ్ణగండాయ భగ్న
హనుప్రదేశాయ, తస్మై హనుమతే విధాతా బ్రహ్మా, వాయోరేతత్పి
తుస్తృప్త్యైపరితోషార్థం, తదానీంతనయత్ప్రహారణకోపాద్వాయు
నా స్వసంచారసంకోచేన త్రైలోక్యసంతాపస్యవిహితత్వాదితిభావః
అమేయమసదృశంవరంకాంక్షితంకల్పాయురక్షయ్యత్వమజయ్యత్వంబ్ర
హ్మాస్త్ర నారాయణాస్త్ర పాశుపతాస్త్ర ప్రభృతిభిరవధ్యత్వంచ అది
శద్దత్తవాన్ ॥ని॥ దేవాద్వృతేవరశ్శ్రేష్ఠ ఇత్యమరః, బాల్యఏవబహు
యోజనోత్పతనదక్షస్యాముష్యవీరస్యేదానీం కియదేతచ్ఛతయోజనవి
స్తీర్ణార్ణవలంఘనమితిభావః ॥ తథాచ శ్రీరామాయణమ్ ॥శ్లో॥
ప్రసాదితైశ్చపవనే బ్రహ్మాతుభ్యంవరందదౌ । అశస్త్రవధ్యతాంతాత స
మరేసత్యవిక్రమేతి, అత్రబాల్యే నభోలంఘన జంఘాలస్యాస్యేదా
నీం సాగరతరణం కియదితి దండాపూపికయార్థాంతరస్య పతనాద
ర్థాపత్తిరలఙ్కారః, దండాపూపికయార్థాన్తరాపతనమర్థా
పత్తిరితిసర్వస్వసూత్రమ్, మాలినీవృత్తమ్ ॥౯౮॥——॥ ఇత్థమితి ॥ ఇ
త్థముక్తప్రకారేణ పరాపరవిదా పూర్వోత్తరకార్య పర్యాలోచన
చతురేణేత్యర్థః జాంబవతాసంధుక్షితం సముద్బోధితమ్, ప్రాభ
వంసామర్థ్యం యస్య స తథోక్తః, అసౌమారుతిః త్రయోవిక్రమా
యస్య త్రివిక్రమః బలిమథనవామనరూపోవిష్ణుః తస్యేమంత్రైవిక్ర

స్వవపుషాత్రైవిక్రమంప్రక్రమమ్ । ఆరుహ్యాద్రితటంయథోచిత మ
సౌసమ్మాన్యసైన్యాధిపానా సన్నానథ సన్నసాహతరితుం వారాం
నిధింమారుతిః ॥

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతి చమ్పూరామాయణే

॥కిష్కింధాకాణ్డస్సమాప్తః॥

॥శ్రీ॥శ్రీ॥

మం ప్రక్రమం ప్రతాపంతాదృగభివృద్ధిమిత్యర్థః, అతఏవనిదర్శ
నాలఙ్కారః ఉపేయుషాప్రాప్తవతాస్వవపుషానిజశరీరేణ వృద్ధిం కృ
త్వాపవృద్ధశరీరస్సన్నిత్యర్థః, అద్రితటంమహేన్ద్రశైలసానుమారు
హ్య ॥ని॥ తటంత్రిష్విత్యమరః, ఆసన్నాన్ స్వసమీపస్థాన్ సైన్యాధి
పానంగదజాంబవదాది సేనాధిపతీన్, యథోచితం యథార్హం స
మ్మాన్యబహూకృత్య, అథానంతరం వారాంనిధిం సముద్రంతరితుంలం
ఘితుం వికల్పాన్నదీర్ఘః, సన్నసాహసన్నాహంకృతావాన్ ॥ శా
దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్॥

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్ర బృన్దమానసేందిన్దిరసందోహమన్దా
నన్ద లాభాభినందిత రఘునన్దనచరణారవిన్దమకరందాస్వాదనకందళిత
సారస్వతేనాఖండతపః ప్రచండముని ప్రకాండ మండలేశ్వరశాండిల్య
మహామునిగోత్రావతంసస్య వంచవాన్వయి సుధాపారావారపారిజా
తస్య ధన్వంతర్యవతారాన్తరస్యాయుర్వేదప్రముఖ నిఖిలవిద్యాసార
సర్వజ్ఞసార్వభౌమస్య- కొండపండితవర్యస్య తనూజేన గఙ్గామ్బికా
గర్భరత్నాకర సుధాకరేణ రామచన్ద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాంచ
మ్పూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికా సమాఖ్యా

॥శ్రీయాంకిష్కిన్ధాకాండస్సమాప్తః॥

రామచంద్రార్యరచితా రామచన్ద్రపదార్పితా ।
కిష్కింధాకాండసద్వ్యాఖ్యా పూర్ణామంజూషికాభిధా ॥

శ్రీరస్తు.

శ్రీరామచంద్రాయనమః.

సవ్యాఖ్యానే చమ్పూరామాయణే-సున్దరకాండప్రారమ్భః.

॥ప॥ తతోహనూమాన్దశకంఠనీతాం సీతాంవిచేతుంపథిచారణానామ్। మహేంద్రశైలస్యఖగేన్ద్రవేగః ప్రస్థాదుదస్థాత్ప్రథమానవేగః ॥ ౧ ॥ గ॥ తదానీముదన్వదుల్లంఘనసదృఢతరనిహితచరణతలనిష్పీ

అథ శ్రీమత్సున్దరకాండోవ్యాఖ్యాయతే ॥ తతఇతి । తతస్సన్నాహానన్తరం ఖగేంద్రస్య గరుడస్యవేగోజవోయస్య సతథోక్తఇత్యుపమా, అతఏవప్రథమానఃపృథుతరోవేగోయస్య స తథోక్తః ॥ని॥ప్రథమానంపృథుప్రథమిత్యభిధానాత్, హనూమాన్దశకంఠనీతాం రావణేనహృతాం సీతాంవిచేతుమన్వేష్టుంచారణానాంసిద్ధ చారణగంధర్వాదీనాం పథిసురవర్త్మనిగంతుమితి శేషః, మహేంద్రశైలస్య ప్రస్థాత్సానుప్రదేశాత్ ॥ని॥ స్నుఃప్రస్థస్సానురస్త్రియామిత్యమరః,ఉదస్థాదుత్థితవాన్ ॥+॥ ఉత్పూర్వాత్ స్థాగతినివృత్తావితిధాతోర్లుఙ్, ఉదోనూర్ధ్వకర్మణీత్యస్య ప్రత్యుదాహరణమేతత్ ॥✱॥ తతోరావణనీతాయాస్సీతాయాశ్శత్రుకర్శనః । ఇయేషపదమన్వేష్టుంచారణాచరితేపథీతి శ్రీరామాయణసుందరకాండాద్యపద్యాదిమపద మన్త్రానుసంధాయకవినాచమత్కృతమిత్యనుసంధేయమ్ । వృత్తముపజాతిః (౧) ॥౧॥—॥ తదానీమితి ॥ తదానీముత్థానసమయే, ఉదకమస్యాస్తీత్యుదన్వానుదధిః ॥ని॥ ఉదన్వానుదధిస్సింధురిత్యమరః ॥+॥

(౧)ప్రథమానమానఇతిపాఠే ప్రథమానం ప్రవర్ధమానం మానంసముద్రలంఘనోచితదేహ పరిమాణం యస్యేత్యర్థః ॥

డనం సోఢుమక్షమస్తస్మాద్భూభృద్దేశనిశ్శేషనిస్సరన్నిర్ఝరౌఘతయా నిరంతరనిష్పతద్బాష్పవర్ష ఇవ తత ఇతో వితతజీమూతబృన్దతయా పారిప్లవశిథిలధమ్మిల్ల ఇవ సన్త్రస్యమానకుంజరయూథతయా సంజాతశ్వయథురివ సాధ్వసధావమానహరిణగణచరణఖరతరఖురకోటిపాటనోద్ధూత ధాతుధూళీపాళీపాటలితవికటకటకతయా క్షరితశోణిక ఇవ తత్క్షణప్ర

ఉదన్వానుదధౌ చేతి నిపాతనాత్సాధుః - తస్యోల్లంఘనేతి క్రమణావిషయే దృఢతరమతిగాఢం యథా తథా నిహితాభ్యాం నిక్షిప్తాభ్యాం చరణతలాభ్యాం యన్నిష్పీడనం తత్సోఢుమక్షమః అసమర్థః - ఏషస్తస్మాద్భూభృత్ మహేంద్రపర్వతః ॥ ని ॥ మహీధ్రశిఖరిక్ష్మాభృదహార్యధరపర్వతా ఇత్యమరః, నిశ్శేషం నిరవశేషం యథా తథా నిస్సరన్నిర్గచ్ఛన్నిర్ఝరౌఘః ప్రవాహనివహో యస్య స తథోక్తః తత్తయా హేతౌ తృతీయా ఏవముత్తరత్రాపి ॥ ని ॥ ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝర ఇత్యమరః నిరంతరమవిచ్ఛిన్నం విరామరహితం వా నిష్పతన్నిర్గళద్బాష్పవర్షమశ్రువృష్టిర్యస్య స తథోక్త ఇవ తథా తత ఇతస్తత్ర తత్ర వితతజీమూతతయా విస్తృత మేఘబృందతయా ॥ ని ॥ ఘనజీమూతముదిరేత్యమరః, పారిప్లవస్తరళః అత ఏవ శిథిలో విశ్లిష్టః ధమ్మిల్లః కచనిచయో యస్య స తథోక్తః. విశ్లథశిఖాబంధ ఇవేత్యర్థః ॥ ని ॥ చంచలం తరళం లోలం ధమ్మిల్లస్సంయతాః కచా ఇత్యమరః - సన్త్రస్యమానం సన్త్రాసం ప్రాప్నువానం కుంజరయూథం గజనివహో యస్మిన్ స తథోక్తః తత్తయా సంజాతస్సముత్పన్నః శ్వయథుశ్శోభగుణో యస్య స తథోక్త ఇవ ॥ ని ॥ శోథస్తు శ్వయథుశ్శోఫ ఇత్యమరః - సాధ్వసేన భియా ధావమానానాం పలాయమానానాం హరిణగణానాం - మృగయూథానాం యే చరణాః పాదాస్తేషాం ఖరతరఖురకోటిభిరతినిశితశఫాగ్రైః ॥ ని ॥ శఫం క్లీబే ఖురః పుమానిత్యమరః - పాటనేన విదారణేన ఉద్ధూతాయా ధాతుధూళీపాళ్యాస్సిందూరాదిధాతురజః పుంజాస్తాభిః పాటలితాన్యరుణీ

బుద్ధకంఠీరవకంఠారవముఖరితకన్దరతయా కృతా క్రందఇవపరిసరగహ్వర నిబిరీసనిస్సరత్సరీసృపతయా నిర్గళితాన్త్రమాలఇవఘూర్ణమానతరువిటపకోటీపాటితజలదబృందస్యందితశీకరకోరకితాకారతయా సముపజాతస్వేదఇవస్ఫటికతటోపలపతనదళితకీచకసుషిరసంమూర్ఛత్ప

తాని వికటకటకానినిమ్నోన్నత నితంబదేశాయస్య సతథోక్తః తత్తయా (౧) ॥ని॥ కటకోస్త్రీనితంబోద్రేరిత్యమరః క్షరితశోణితఃనిస్రుతరక్తఇవ తత్క్షణజాతస్సిన్నత్పతనసమయే ప్రబుద్ధాబోధంప్రాప్తాయేకంఠీరవాస్సింహాః ॥ని॥ కంఠీరవోగజరిపురిత్యమరః తేషాంకంఠారవైః కంఠధ్వనిభిః,ముఖరితాః వాచాలితాఃకందరాగుహాయస్మిన్ స తథోక్తః తత్తయా ॥ని॥ దరీతుకందరోవాస్త్రీత్యమరః, కృతాక్రందో విహితాక్రోశఇవముఖరితశబ్దో వ్యాఖ్యాతః పరిసరగహ్వరేభ్యః పర్యన్తకందరేభ్యః నిబిరీసంనిబిడంనిస్సృతాః నిర్గతాః ప్రాణభయావేశేన నిస్సృతాఇతియావత్, సరీసృపాః వ్యాళాఃయస్మిన్సతథోక్తఃతత్తయా నిర్గళితాంత్రమాలః బహిర్నిర్గతనాడీసంతతిరివ ॥ని॥ నిబిడంనిబిరీసంచదృఢంగాఢంప్రచక్షత ఇతి వైజయంతీ ॥+॥ నెబిర్గడజ్బిరీసచాపతినిశ్ఛిద్రాద్బిరీసచ్ప్రత్యయః ॥ని॥ చక్రీవ్యాళస్సరీసృప ఇత్యమరః ఘూర్ణమానానాం పరిభ్రమమాణానాం తరూణాంవిటపకోటిభిశ్శాఖాగ్రైస్తాడితాద్విదళితాజ్జలదబృందాత్స్యందితైః ప్రసృతైః శీకరనికరైర్జలబిందుసందోహైః ॥ని॥ శీకరోంబుకణాః స్మృత ఇత్యమరః, కోరకితస్సంజాతకోరకః ఆకారోమూర్తిర్యస్యసతథోక్తః తత్తయా ॥ని॥ విటపఃపల్లవేషిద్గేవిస్తారేస్తంబశాఖయోరితివిశ్వః, సముపజాతస్వేదస్సంజాతఘర్మోదకఇవస్ఫటికతటేషు స్ఫటికమయసానుషుయే ఉపలాస్తఏవ ప్రస్తరాః కాఠిన్యాతిశయ ద్యోతనార్థం స్ఫటికగ్రహణమ్ ॥ని॥ ఉపలఃప్రస్తరేమణావిత్యమరశేషః, తేషుపతనేన

---

(౧) వికటేతిపాఠే వికటానిసమీపస్థితాని ॥

వనఫూత్కార పూరితగగనతయా ప్రవర్ధమానోర్ధ్వశ్వాస ఇవ వచ
సామవిషయం దౌస్థ్యమభజత ॥౨॥ ష॥ కృత్వామారుతిలంఘనోత్థిత
రయానుయాత్రాం తతః పర్యాయాత్పతితామహేంద్ర గహన
క్షోణీరుహాణాంతతిః । మధ్యేవారినిధిప్రకాశితశిఖా సేతోః కృతేభావి
నస్సూత్రన్యాసనిఖాతశఙ్కునివహా భ్రాంతిం పయోధౌదధౌ ॥ ౩ ॥

దళితానాం విదీర్ణానాం కీచకానాం వేణువిశేషాణాం సుషిరేషు రంధ్రేషు సంమూర్ఛంతః ప్రవిశంతః యేపవనాస్తై రేవ ఫూత్కారైః పరిపూరితం గగనం యస్మిన్ సతథోక్తః తత్తయా ॥ని॥ వేణవఃకీచకాస్తే స్యుర్యేస్వనంత్యనిలోద్ధతా ఇత్యమరః, ప్రవర్ధమానః సమేధమానః ఊర్ధ్వశ్వాసోయస్య సతథోక్త ఇవేతి సర్వత్రోత్ప్రేక్షా, వచసామవిషయం వక్తుమశక్యం దౌస్థ్యం దురవస్థత్వమ్ ॥ని॥ దురవస్థాతుదౌస్థ్యం స్యాదిత్యమరశేషః । అభజత ప్రాప ॥౨॥ —॥ కృత్వేతి ॥ తత్ర తస్మింత్సమయే మారుతేః హనూమతః లంఘనేన ఉత్తరణేనోత్థితఉత్పన్నోయోరయో వేగస్తస్మాద్ధేతోరనుయాత్రాం కృత్వాఅనుసృత్య గత్వేత్యర్థః, తతః అనుయాత్రానన్తరం పర్యాయాత్క్రమాత్, మధ్యేవారినిధిసముద్రమధ్యే ॥x॥ పారేమధ్యేషష్ఠ్యావేత్యవ్యయీభావః పతితా, తమహేంద్రస్య మహేంద్రపర్వతస్య గహనేబ్రహ్మారణ్యే వర్తమానానాం క్షోణీరుహాణాం వృక్షాణాం తతిః పఙ్క్తిః ప్రకాశితాః ప్రకటీకృతాః శిఖా అగ్రాణి యస్యాస్సాతథాభూతాసతీభావినః కరిష్యమాణస్య సేతోః కృతేతన్నిమిత్తం (౧) సూత్రన్యాసేన నిఖాతానాం శఙ్కూనాం నివహస్య భ్రాంతిం పయోధౌ సింధౌ - దధౌ ధృతవతీ ॥ని॥ స్థాణుర స్త్రీ ధ్రువశ్శంకురిత్యమరః, ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారః శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥ ౩॥—॥

(౧) సేతోః కృతే తదర్థమ్ ॥ని॥ అర్థేః కృతేచశబ్దౌ ద్వౌ తాదర్థ్యేఽవ్యయసంజ్ఞకావితి విశ్వప్రకాశః ॥

పక్షాభిఘాతరయరేచితవీచిమాలాత్పాథోనిధేః పవననందనవిశ్రమాయ॥ ఉత్తుంగశృంగకులకీలితనాకలోకో మైనాకభూభృదుదజృమ్భత సంభ్రమేణ॥౪॥ గ॥ తత్రయాత్రాప్రత్యూహఃప్రత్యుద్గతఇతివక్షసాతమధః పాతయిత్వాప్రయాంతమేనం సాన్త్వయన్ సఏషహిరణ్యనాభో బభాషే ॥౫॥ ప॥ సాగరేణకృతజ్ఞేన తవాధ్వశ్రాంతిశాన్తయే। మారుతే

పక్షేతి ॥ పక్షయోరభిఘాతరయేణాభిఘాతవేగేన రేచితానిరస్తాపృథక్కృతావీచిమాలాయస్య తస్మాత్పాథోనిధేస్సముద్రాత్సకాశాత్ పవననందనస్య హనూమతః విశ్రమాయఉత్తుంగశృంగకులకీలితనాక లోకఉన్నత శిఖర నివహవ్యాప్తస్వర్గలోకో మైనాకోనామ భూభృత్ మైనాకాద్రిః సంభ్రమేణ వేగేనోదజృంభత॥వసన్తతిలకావృత్తమ్॥౪॥ తతఃకిమిత్యతఆహ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర తస్మింత్సమయే- యాత్రాయాః సముద్రలంఘన ప్రయాణస్య ప్రత్యూహోవిఘ్నః ప్రత్యుద్గతఃప్రత్యుద్గతఇతి పర్యాలోచ్యతం మైనాకం వక్షసా వక్షస్థలేనాధః పాతయిత్వా ప్రయాన్తం వేగేనగచ్ఛన్తమేనం హనూమన్తంసాంత్వయన్ సామవచనైరుపలాలయన్ సఏషః సోయంహిరణ్యనాభోహిరణ్యప్రధానోమైనాకోబభాషేఉవాచ ॥ని॥ నాభిఃప్రధానేఇతివిశ్వః ॥+॥ అచ్ప్రత్యన్వవపూర్వాత్సామలోమ్నఇత్యత్రఅజతియోగవిభాగాత్సమాసాంతోచ్ప్రత్యయః ॥౫॥—॥ ఉక్తప్రకారమేవవిశదయతి ॥ సాగరేణేతి ॥ హేమారుతేకృతం జానాతీతికృతజ్ఞేన ॥ ౬ ॥ ఆతోనుపసర్గేకః ఇతి కప్రత్యయః ॥ అహమిక్ష్వాకునాథేన సగరేణవివర్ధితః। ఇక్ష్వాకుసచివశ్చాయంతన్నార్హత్యవసాదితుమితి శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా ఉపకారజ్ఞేనేత్యర్థః, కుతఃసాగరేణసగరనిర్మితేన సముద్రేణ తవ అధ్వశ్రాంతిశాన్తయే అధ్వశ్రమాపనోదనార్థం అద్యేదానీం ప్రేరితః ప్రచోదితః, ప్రేషితఇతిపాఠే ప్రహితఃఅస్మి, అతః హే సౌమ్యసాధోవిశ్రమ్యాధ్వశ్రమమపనీయ- మయీతి శేషః, గమ్యతాం॥౬

ప్రేరితోస్తద్య సౌమ్యవిశ్రమ్యగమ్యతామ్ ॥౬॥౫॥ త్వత్తోహం
పరిత్రాతః పూర్వంపర్వతభేదినః । తస్మాన్మేస్తివిపక్షోద్యసపక్షఇతి
మాంభజ ॥౭॥౧॥ ఏవంప్రార్థయమానమేనంసమ్మాన్యకార్యగత్వాగత
వతిహనూమతి ॥౮॥౫॥ అవలోక్యహిరణ్యనాభ మద్ధావలమానంవల
మానమాథివజ్రిః । శతమన్యురపేతమన్యూరాసీత్పవమానాత్మజసేవనా

॥౬॥ నహిసముద్రప్రేషణమేవాత్రనిమిత్తం కింతు సుహృత్సంబంధాద
పి మదాగమనముపపద్యతఇత్యాహ ॥ త్వదితి ॥ హేమారుతే త్వత్పి
త్రామారుతేన పూర్వమహం పర్వతభేదినః పర్వతపక్షచ్ఛేదిన ఇంద్రా
త్పరిత్రాతః పరిరక్షితః త్వత్పితృసహాయే నాహంనిర్బంధ విముక్తోస్మీ
త్యర్థః ॥+॥ భీత్రార్థానాంభయహేతురిత్యపాదానేపంచమీ - త
స్మాత్కారణాద్విపక్షశ్శత్రుః పక్షరహితశ్చనాస్తి అద్యాస్మిన్నవసరే సప
క్షఃసుహృల్ పక్షసహితశ్చేతి మత్వామాం భజవిశ్రామార్థం మయిని
వసేత్యర్థః ॥౭॥——॥ ఏవమితి ॥ ఏవముక్తరీత్యా ప్రార్థయమా
నం యాచమానమేనం మైనాకం సంమాన్యమానయిత్వా ॥*॥ యథా
రాఘవనిర్ముక్తశ్శరఃశ్వసనవిక్రమః । గచ్ఛేత్తద్వద్గమిష్యామి లం
కాంరావణపాలితామితి(శ్లో)రామాయణోక్తరీత్యా ప్రతిజ్ఞాయావిహి
తత్వాత్ కార్యకాలస్యాత్యయికత్వాచ్చ ఇహాన్తరేమయానస్థాతవ్య
మితి సమాధాయేత్యర్థః,, కార్యగత్వాస్వామికార్యవశేన- హనూమ
తిగతవతిసతి ॥౮॥——॥ తతఃకింజాతంతత్రాహ ॥ అవలోక్యేతి ॥ వల
మానాన్ చలనశీలాన్ మథ్నాతి విదారయతీతి తథోక్తంవజ్రందమ్భో
ళిర్యస్యసతథోక్తః యద్వావబయోరేకత్వస్మరణాత్ బలస్య బలా
ఖ్యాసురస్యమానంగర్వమ్ ॥౯॥ గర్వోభిమానోహంకార ఇత్యమరః
మథ్నాతి నాశయతీతి తథోక్తంవజ్రం యస్యసతథోక్తఃశతమన్యుశ్శ
తక్రతురద్ధావలమానం హిరణ్యనాభమవలోక్యలక్ష్యంలబ్ధ్వాపీత్యర్థః
పవమానాత్మజసేవనాద్ధేతోరముష్మిన్మైనాకేవిషయే, అపేతమన్యుః

దముష్మిన్ ॥౯॥గ॥ తదను యథాపురం లఙ్కాపురం ప్రతి ప్రధావతో హ
నూమతస్సరణిమరుణదరుణసారథేః పదవీం విన్ధ్య ఇవ వదనం వ్యాదాయ
ద్విరసనజననీ రంహసా సురసా ॥౧౦॥ప॥ ఉజ్జృమ్భితస్య తరసా సురసాం విజే
తుం పాదౌ పయోధికలితౌ పవమానసూనోః । అస్యోత్తమాఙ్గమభవ
ద్గగనస్రవన్తీవీచీచయస్ఖలితశీకరమాలభారి ॥ ౧౧ ॥ ప ॥

విగతమన్యురాసీత్, శ్రీరామకార్యార్థం ప్రవృత్తస్య సేవనాయ ప్రవృత్తత్వాద్వైరమవిగణయ్యోపశాన్తకోపోఽభూదిత్యర్థః ॥ ౯ ॥ తదన్వితి ॥ తదను మైనాకనిర్గమనానన్తరం పురాపురాభావమనతిక్రమ్య యథాపురం పూర్వవదిత్యర్థః+యథాసాదృశ్య ఇత్యనతిక్రమణే అవ్యయీభావే హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్యేతి హ్రస్వత్వం- లఙ్కాపురం రావణరాజధానీం ప్రతి ప్రధావతో వేగేన గచ్ఛతో హనూమతస్సరణిం మార్గం అరుణసారథేరనూరుసారథేస్సూర్యస్య॥ని॥ సూరసూతోఽరుణోఽనూరురిత్యమరః పదవీం విన్ధ్య ఇవ సురసానామ ద్విరసనజననీ సర్పమాతా రంహసా తరసా॥ని॥రంహస్తరసీ తు రయస్స్యద ఇత్యమరః, వదనం వ్యాదాయ శతయోజనపరిమితం వ్యాత్తం కృత్వా అరుణత్ రురోధేత్యర్థః రుధిరావరణ ఇతి ధాతోర్లఙ్ ॥ ౧౦ ॥—॥ తతః కిమత ఆహ ॥ఉజ్జృమ్భితస్యేతి ॥ తరసా వేగేన సురసాం విజేతుముజ్జృమ్భితస్య ప్రవృద్ధస్య అస్య పవమానసూనోః హనూమతః, పాదౌ పయోధికలితౌ సముద్రసంస్థితౌ అభూతాం, తథోత్తమాఙ్గం శిరస్తు ॥ని॥ ఉత్తమాఙ్గం శిరశ్శీర్షమిత్యమరః, గగనస్రవన్త్యాః గగనాపగాయాః మన్దాకిన్యాః వీచీచయేభ్యస్తరఙ్గపరమ్పరాభ్యః స్ఖలితానాం విగళితానాం శీకరాణామమ్బుకణానాం మాలాః స్రజో బిభర్తీతి తథోక్తమభవత్, సురసావక్త్రాధికం నిజవపుర్యథాస్యాత్తథా అయం నిజసామర్థ్యాద్వ్యవర్ధతేత్యర్థః॥ ని ॥ స్రవన్తీ నిమ్నగాపగా, శీకరోఽమ్బుకణాః స్మృత ఇతి చామరః ఇష్టకేషీకామాలానాం చితతూలభారిష్వితి

తనుంతనూకృత్యతదాహనూమాన్ కృత్వావగాహంజఠరేతదీయే।తతో
వినిష్క్రమ్యసచక్రపాణేస్త్రివిక్రమస్యక్రమమేవచక్రే॥౧౨॥ప॥భూ
యోపిసాయంరఘునాథమాతశ్ఛిచ్ఛేదగచ్ఛన్నఖశైఖరాగ్రైః।నృసిం

మాలాశబ్దస్య హ్రస్వత్వం ఆత్రిహనూమదుత్తమాంగస్య గగనప్రవం తిశీకరమాలభారిత్వాసంబంధేపితత్సంబంధోక్తేరసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః, వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥౧౧॥—॥ తనుమితి ॥ తదాతస్మింత్సమయేసఃతాదృగ్రూపధారణేన ప్రసిద్ధప్రభావః హనూమాన్ తనుంనిజశరీరంతనూకృత్య అంగుష్ఠమాత్రంకృత్వా, శీఘ్రప్రవేశనిర్గమన సౌకర్యార్థమితిభావః తదీయే సురసా సంబన్ధినిజఠరే కుక్షికుహరే అవగాహంకృత్వా ప్రవిశ్యతత స్తదనంతరం వినిష్క్రమ్యవదనపిధానాత్ పూర్వమేవనిర్గత్య త్రయోవిక్రమాఃపాదన్యాసాఃయస్య బలిబంధనోద్యుక్తస్యేత్యర్థః, చక్రంసుదర్శనంపాణౌ యస్యసచక్రపాణే ర్వామనావతారస్య విష్ణోః +సప్తమ్యుపమానేత్యాదినా బహువ్రీహిః, ప్రహరణార్థేభ్యఃపరేనిష్ఠాసప్తమ్యౌభవతఇతిసప్తమ్యాః పరనిపాతః క్రమంతత్సదృశ ప్రకారమిత్యర్థః అతఏవనిదర్శనాచక్రి బలిబంధనోద్యుక్తోవామనః యథాప్రవృద్ధోభూత్వాపునః ప్రకృతిస్థోభూత్తథాఅయమపి తాదృగ్రూపోబభూవేత్యర్థః,తథాచశ్రీరామాయణమ్, తద్దృష్ట్వావ్యాదితంత్వాస్యం వాయుపుత్రస్సుబుద్ధిమాన్, సుసంక్షిప్యాత్మనఃకాయం బభూవాంగుష్ఠమాత్రకః । సోభిపత్యాథతద్వక్త్రం నిష్పత్యచమహాజవః, అంతరిక్షేస్థితఃశ్రీమానిదంవచనమబ్రవీదితి ॥ వృత్తముపజాతిః ॥౧౨॥—॥ అనన్తరవృత్తాన్తమాహ ॥భూయఇతి ॥ సోయంసురసావిజయప్రసిద్ధపరాక్రమసంపన్నః- రఘునాథదూతోహనూమాన్భూయఃపునరపిగచ్ఛన్ పథిమార్గేచ్ఛాయానిరోధావనాతపనిగ్రహోద్ధేతోః ॥ని॥ ఛాయాత్వనాతపేకాంతావితి వైజయంతీ, ఉపపన్నమన్యుఃప్రాప్తక్రోధః అతఏవ నృసింహస్య రంహ

హారంహోః పథి సింహికాంగం ఛాయానిరోధాదుపపన్నమన్యః ॥౧౩॥

గ॥ తదను పారావారస్య పారే లమ్బశిఖరిణి లంబమానః ప్రతనుతరతనుర్లఙ్కాపురోత్తరగోపురద్వారమాసాద్య నితాన్తచింతాతంతుసం

ఇవ రంహో వేగో యస్య స తథోక్తస్సన్నిత్యుపమా- సింహికాయాస్సింహికాఖ్యాయాః ఛాయాగ్రాహస్య రాహుమాతురంగం కళేబరం- ఖరాగ్రైః నిశితముఖైః నఖైరేర్నిజనఖైః ॥ ని ॥ నఖో(స్త్రీ)నఖరో(స్త్రి)యామిత్యమరః- చిచ్ఛేద విదదార యథా నృసింహో హిరణ్యకశిపుగాత్రం తథాయమపి సింహికాంగం చిచ్ఛేదేత్యర్థః ॥*॥ తతస్తస్యా నఖైస్తీక్ష్ణైర్మర్మాణ్యుత్కృత్య వానరః- ఉత్పపాతాథ వేగేన మనస్సంపాతవిక్రమ ఇతి శ్రీరామాయణవచనమ్, వృత్తం తు పూర్వవత్ ॥౧౩॥——॥తదన్వితి॥ తదను సింహికాంగభేదనానన్తరం(౧) అపారం పారమస్య దుస్తరత్వాత్పారావారస్సముద్రః పవయోరభేదః ॥ని॥ సముద్రోబ్ధిరకూపారః పారావార ఇత్యమరః, తస్య పారే పరతీరే ॥ని॥ పారావారే పరార్వాచీ తీరే పాత్రం తదన్తరమిత్యమరః; లంబశిఖరిణి లంబగిరౌ లంబమాన శిఖరిణీత్యపపాఠః ॥శ్లో॥ స లంబశిఖరే లమ్బే లంబమానపయోధర ఇతి శ్రీరామాయణోక్తత్వాత్, యద్వా లంబపర్వతస్యైవ లంబమాన ఇతి నామాన్తరం, లంబమానః ప్రవిష్టస్సన్ ప్రతనుతరతనురత్యన్తసూక్ష్మశరీరస్సన్, పరేషామప్రకాశార్థమితి భావః ల ఙ్కాపురస్యోత్తరగోపురద్వారముత్తరపురద్వారం ॥యద్యపి॥ని॥ పురద్వారంతు గోపురమిత్యమరః- తథాపి కరికలభకర్ణావతంసాదివద పౌనరుక్త్యం ద్రష్టవ్యమ్- ఆసాద్య(ప్రా)ప్య లఙ్కాయాం కేన మార్గేణ సుప్రవేశేతి జ్ఞాతుమితి భావః, నితాన్తమత్య

---

(౧) పారం పరతీరమావృణోతీతి పారావారః । పారావారే పరాపరతీరే అన్యస్త ఇతి వా పారావారః అర్శ ఆద్యచ్ । సుధాయాం తు పకారమధ్యో వ్యస్తీతి కేశ్చిదిత్యుక్తమ్ । న తు పవయోరభేద ఇతి । తదభేదస్య క్షత్రాప్యదృష్టచరత్వాత్ ॥

తానసందానితాన్తఃకరణో౽భూత్ ॥ ౧౪ ॥ క॥ వానరసేనాకథంత రేది మమ న్తరాయంవితన్వ న్తముదన్వ న్తమ్ । తరతు నామకథముపయాతు యాతుధానరాజధానీమిమామ్, సర్వథాపి వితథమనోరథో దాశరథిః మోఘీకృతార్ణవలంఘనః కేవలమహమభవం, జీవతివాన వేతి నజానామి జానకీమితి తత్రతత్ర భగవతీంసీతామవజిగమిషురాంజనేయః ప్రచ్ఛన్నసఞ్చారహేతోరస్తమయంగభస్తిమాలినః కేవలమభిలలాష ॥౧౫॥

న్తం చింతాప్రవతంతు సంతానానిసూత్రసంతతయస్తైస్సందానితం బద్ధం అంతఃకరణంయస్య సతథోక్తో౽భూత్, మరన్తచింతాక్రాంతాంతరంగో౽బభూవేత్యర్థః ॥ని॥ బద్ధేసందానితంమూతమిత్యమరః ॥౧౪ ॥ చింతాప్రకారమేవాహ ॥ వానరేతి ॥ వానరసేనా అంతరాయంసురసాగ్రహణాదిరూపంవిఘ్నం వితన్వన్తం కుర్వాణందు స్తరమిత్యర్థః, ఇమమేనమతివిస్తీర్ణ ముదన్వ న్తం సముద్రంకథంకుతో వాతరేత్ లంఘయేత్ - తరితుమశక్యోయముదధిరితిభావః యథాకథంచిత్సాగరం తరతునామ- యాతుధానానాం రక్షసాం రాజధానీం త్రికూటస్థితామిమాంలఙ్కాం కథముపయాతుకథం ప్రాప్నుయాత్ సర్వథాప్రాప్తుమశక్యేత్యర్థః సర్వథాసర్వప్రయత్నేన పర్యాలోచనాయాం క్రియమాణాయాం సత్యాందాశరథిః శ్రీరామః వితథమనోరథః వ్యర్థసంకల్పఏవ, అహమపికేవలమత్యన్తంమోఘీకృతం విఫలీకృతంఅర్ణవలంఘనం యేన సతాదృశో౽భవమభూవం- జానకీసందర్శనార్థమాగతో౽స్మిబహుప్రయత్నేన, జానకీజీవతివానవేతిజానకీం నజానామీత్యేవం బహుధాసం చిన్త్య వృథాచిన్తయా కిం ప్రయోజనమితినిశ్చిత్య ధైర్యమవష్టభ్య తత్రతత్ర పురేవనేషుచ భగవతీం మహానుభావాం సీతాం ఆంజనేయోహనూమానవజిగమిషుః అవగంతుమిచ్ఛన్సన్ ప్రచ్ఛన్నంరహస్యంయథాతథాసంచారహేతోః సంచారనిమిత్తం- గభస్తిమాలినః సూర్యస్యాస్తమయం కేవలమస్తమయమేవ అభిలలాషద

తదనుశాతమఖస్యాగస్త్యసన్నిధానిక్షిప్తచాపస్యప్రత్యాసీదతి ప్రయో
జనవేళేతిప్రచేతసే కథయితుమివ ప్రతీచీం దిశంప్రవిశతి భగవతి భా
స్వతి ॥ ౧౯ ॥గ॥ గగనతలమిదమపరమహీధరకటకకాన్తార సముద్భవ
దావపావకశిఖాశ్రేణీభిఃకిముశోణితంఅథవాసమీపసమాపతత్పతంగర
శ్మిదృఢతరవేష్టననిష్ఠ్యూతానలతటతపనోపలజాలసముల్లసజ్జ్వాలా పట
లైః కిమాపాటలితం,ఆహోస్విదభ్యాగతాయమిత్రాయ మహార్ఘమ

కమే ॥+॥ లషకాంతావితిధాతోర్లిట్ ॥౧౯॥—॥ తదన్వితి ॥ తద
నుహానూమచ్చింతానంతరం శాతమఖస్య శతమఖసంబంధినః తస్యేద
మిత్యణ్ అగస్త్యస్య సన్నిధౌనిక్షిప్తస్య చాపస్యవైష్ణవస్య ధనుషః
ప్రయోజనవేళా కార్యావసరః ప్రత్యాసీదతిసమాగతేతి ప్రచేతసేవ
రుణాయకథయితు మివభగవతిమహాత్మనిభాస్వతివివస్వతి సూర్యేప్రతీ
చీం దిశంప్రవిశతి ప్రాప్తవతిసతి ॥ ౧౯ ॥— ॥ గగనతలమితి ॥ ఇ
దం గగనతలమాకాశమండలం అపరమహీధరకటకేష్వస్తాచలనితంబే
షు యానికాంతారాణి అరణ్యానితత్సముద్భవస్య తత్సంజాతస్య దా
వపావకస్య దవాగ్నేశ్శిఖాశ్రేణిభిర్జ్వాలాజాలైః శోణితం కిముఅరుణీ
కృతంకిం, అథవాసమీపం నికటంప్రతిసమాపతన్నాగచ్ఛన్యః పతంగ
స్సూర్యః ॥ని॥ పతంగౌపక్షిసూర్యౌచేత్యమరః, తస్యరశ్మీనాం కిరణా
నాం ప్రగ్రహాణామితిచగమ్యతేదృఢతరవేష్టనేనఅతిగాఢసంవలనేన ని
ష్ఠ్యూతానిగళితానలాగ్నిర్యేషాంతాని యానితటతపనోపలజాలాని
తటవర్తిసూర్యకాంతమణి నికరాస్తేభ్యస్సముల్ల సద్భిస్సంస్ఫురద్భి
ర్జ్వాలాపటలైరర్చిః పుంజైరాపాటలితమాసమంతాదరుణితం కిం ఆ
హోస్విత్ యద్వా ॥ని॥ ఆహోఉతాహోకిముతవికల్పే కిం కిమూతచ
స్విత్ప్రశ్నేచ వితర్కేచేత్యుభయత్రాప్యమరః, ఆగతాయ నిజనివా
సం ప్రాప్తాయమిత్రాయసూర్యాయసుహృదేచ ॥ని॥ మిత్రంసు
హృదిమిత్రోర్కఃఇతివిశ్వః, మహార్ఘమమూల్యంఅఘూర్ఘం పూ

ర్ఘ్యం ప్రదాతుం ప్రముదితచేతసా ప్రచేతసా తూర్ణమర్ణవోదరా
ద్ధ్రియమాణమాణిక్యకిరణైః కిమరుణితం, అహోస్విత్తారాపథతరంగిణీసలి
లమపి రసయితుముజ్జృమ్భితస్య చరమసాగరౌర్వాగ్నేరర్చిష్పుంజేన కిం
మనురంజితమితి సకలజనస్య సందేహసన్దోహం సందధానే సన్ధ్యారాగ
సముదఞ్చితే సరసీరుహశ్రేణీషు పత్రపుటకవాటపిధానాసు ప్రతికుము

జార్థం ద్రవ్యమర్ఘ్యం ॥+॥ పాద్యార్ఘాభ్యాం చేతి యత్ప్రత్యయః॥
ని॥ మూల్యే పూజావిధావర్ఘః ।షట్సుత్రిష్వర్ఘ్యమర్ఘార్థ ఇతి చామ
రః ప్రదాతుం ప్రముదితచేతసా సంతుష్టాన్తఃకరణేన ప్రచేతసా వరుణేన
తూర్ణం మిత్రాగమనజనిత సంభ్రమాత్సత్వరం అర్ణవోదరాత్స
ముద్రమధ్యాదుద్ధ్రియమాణాన్యుద్ధ్రియమాణాని యాని మాణిక్యాని తేషాం
కిరణైరరుణితం కిం, అత్ర నిష్ఠ్యూతోద్ధ్రియమాణశబ్దయోః గౌణార్థత్వా
న్న గ్రామ్యత్వం కిన్తు సౌందర్యావహత్వమేవేత్యుక్తం ప్రాక్ అహో
స్విత్తారాపథతరంగిణీసలిలమాకాశగంగోదకమపి ॥ని॥ తారాపథోఽం
తరిక్షం చేత్యమరశేషః, రసయితుమాస్వాదయితుం పాతుమితి యావత్
॥ని॥ రసో గంధరసే స్వాద ఇతి వైజయన్తీ, ఉజ్జృమ్భితస్యోద్గతస్య చరమ
సాగరౌర్వాగ్నేః పశ్చిమసముద్రవర్తిబడబానలస్య ॥ని॥ ఔర్వస్తు
బాడబో బడబానల ఇత్యమరః, అర్చిష్పుంజేన జ్వాలాజాలేన ఇతో
దానీం రంజితం అరుణీకృతం కిమిత్యనేన ప్రకారేణ సకలజనస్య సర్వే
షాం జనానామిత్యర్థః, సందేహసందోహం సంశయాతిశయం సం
దధానే సముత్పాదయతి, సంధ్యారాగే సముదంచితే సముజ్జృమ్భి
తే సతి అత్ర గగనతలస్య నిర్ధారితానేక హేతునిమిత్తారుణితత్వో
త్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షా- తదుజ్జీవితశ్చాయం సందేహ ఇతి సంక్షేపః
తథా సరసీరుహశ్రేణీషు అమ్భోజరాజిషు గృహస్థాంతర్గృహశ్రేణిష్వి
తి చ గమ్యతే పత్రపుటాన్యేవ కవాటాన్యరరాణి తాని పిధానాన్యాచ్ఛా
దనాని యాసాం తాసు ముకుళితాసు సతీష్విత్యర్థః ॥ని॥ కవాటమరరం

దభవనం మకరన్దభిక్షాటత్సుమధువ్రతద్విజేషు వికచకువలయకలికాక
షణకషాయేషు సాయన్తనవాయుషు తతఇతస్సంచరత్సు మితిరేషు కా
లాగురుధూమస్తోమశ్యామలితేషు దిక్పాలపురగోపురవ్యూహేషు ప్రతి
కమలాకరం ప్రేక్షితే విశ్లేష వేదనాపూర్వ్వరంగే రథాంగవిహంగదీన క్రేం

తుల్యే। అపిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛాదనానిచేతి చామరః ॥+॥ వష్టి
భాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయోరిత్యకారలోపః, అతఏవ
మధువ్రతాభృంగా ఏవద్విజాః బ్రహ్మచారిణ ఇతి రూపకం తేషు ప్రతికు
ముదభవనం కుముదరూపభవనేష్విత్యర్థః +వీప్సాయామవ్యయీభావః
మకరందభిక్షాముద్దిశ్యాటత్సు పుష్పరసరూప భిక్షాటనతత్పరేషు స
త్స్విత్యర్థః, అత్రప్రత్యాఖ్యాయినమగ్రే భిక్షేతేత్యుపదేశాత్కవాటపి
నద్ధగృహాన్విహాయాన్యత్ర భిక్షాటనస్య యుక్తత్వాదితిభావః, సూ
ర్యాస్తమయే మధువ్రతానాం ముకుళితసరసీరుహపరిత్యాగేన వికసిత
కైరవసంచారసంభవాదియముత్ప్రేక్షాగమ్యమానారూపకసంకీర్ణా
తథాసాయంతనాస్సాయంభవాః ॥+॥ సాయంచిరమిత్యాదినాట్యుప్ర
త్యయస్తుడాగమశ్చ, తేచ తేవాయవశ్చ తేషు వికచకువలయకలికాక
షణేన వికసితకోరకసంఘర్షణేన కషాయేషు సురభిషు సత్సు ॥ని॥
కలికాకోరకః పుమాన్, రాగద్రవ్యకషాయౌ స్త్రీ నిర్యాసే సౌరభే రస
ఇత్యమరయాదవౌ, తిమిరేష్వంధకారేషు తతఇతస్సంచరత్సువ్యా
పిప్రియమాణేషు సత్సు తథా దిక్పాలపురాణామింద్రాద్యష్టదిక్పతి ప
త్తనానాం గోపురవ్యూహేషు పురద్వారసన్నివేశేషు కాలాగురు
ధూమస్తోమేన అధివాసనార్థం పరికల్పితకృష్ణాగురుధూమపటలేన శ్యా
మలితేషు మేచకీకృతేషు సత్సు, తథాప్రతికమలాకరం కమలాకరే
ష్విత్యర్థః - రథాంగవిహంగానాం చక్రవాకపక్షిణామ్ ॥ని॥ కోకశ్చ
క్రశ్చక్రవాకో రథాంగాహ్వయనామక ఇత్యమరః విశ్లేషవేదనాయా
విరహవేదనాయాః పూర్వరంగే (ప్రా)రంభభూతే దీనక్రేంకారే దీనా

ఝాటారే నక్షత్రమాలాలంకృతే గగనమతంగజే ॥ ౧౭॥ ప॥ ఆవిర్బభూ
వపూర్వాద్రేశ్శృంగే శృఙ్గారజీవితమ్ । తమస్తమాలకాన్తారకుఠారశ్శ
శలాఞ్ఛనః ॥౧౮॥ ప॥ తత్కరాస్తమసారుద్ధా రేజిరే గగనాజిరే। శై
వాలచయసంఛన్నాస్సరసీవ బిసాఙ్కురాః ॥ ౧౯ ॥ తస్మిన్ప్రదో
క్రుందితే క్రోమిత్యనుకరణశబ్దః ప్రేంఖితే సముత్పన్నే సతి, తథా గగన
మతంగజే ఆకాశ ఏవ గజ ఇతి రూపకం నక్షత్రమాలయా తారకాశ్రేణ్యా
సప్తవింశతి మౌక్తికహారావళ్యా చ అలంకృతే భూషితే సతి ॥ని॥ స్యై
వ నక్షత్రమాలా స్యాత్సప్తవింశతి మౌక్తికైరిత్యమరః ॥౧౭॥——॥ తతశ్చ
ప్రదోషోదయో భూదిత్యాహ ॥ ఆవిర్బభూవేతి ॥ తమోంధకార ఏవ తమా
లకాంతారం తాపింఛకాననం తస్య కుఠారః పరశురితి పరంపరితరూపకం
ధ్వాంతవిధ్వంసక ఇత్యర్థః ॥ని॥ కాలస్కంధస్తమాలస్స్యాత్తాపింఛః
ద్వయోః కుఠారః స్వధితిః పరశుశ్చ పరశ్వథ ఇతి చామరః- శృంగారస్య
శృంగారాఖ్యస్య రసస్య జీవితం జీవనభూతః తాటస్థ్యేనోద్దీపకత్వాత్త
దుజ్జీవక ఇత్యర్థః ॥ తదుక్తమ్ ॥ మలయానిలయచంద్రాద్యాస్తట
స్థాః పరికీర్తితా ఇతి (౧) శశలాంఛనశ్చంద్రః, పూర్వాద్రేరుదయప
ర్వతస్య ॥ని॥ ఉదయః పూర్వపర్వత ఇత్యమరః- శృంగే శిఖరే ఆవిర్బభూ
వ ఉదజృంభత ॥౧౮॥——॥ తదితి ॥ గగనాజిరే గగనాంగణే ॥ని॥ అంగ
ణం చత్వరాజిరే ఇత్యమరః, తమసా అంధకారేణ రుద్ధాశ్ఛన్నాస్తత్క
రాశ్చంద్రకిరణాస్సరసి కాసారే ॥ని॥ కాసారస్సరసీ సర ఇత్యమరః, శై
వాలచయసంఛన్నాః శైవలజాలాచ్ఛాదితాః బిసాంకురా మృణాళా
నామభినవోద్భిద ఇవ ॥ని॥ జలనీలీ తు శైవాలం శైవలేథ కుముద్వతీ- మృ
ణాళం బిసమితి చామరః, రేజిరే చకాశిరే ॥+॥ రాజృదీప్తావితి ధాతో
ర్లిట్ ॥౧౯॥——॥ తస్మిన్నితి ॥ తస్మిన్ప్రదోషసమయే రజనీముఖే

(౧) శృంగారజీవిత ఇతి పుల్లింగపాఠే జీవితః ప్రాణితః శృంగారో యే
నేతి బహువ్రీహావాహితాగ్న్యాదిత్వాన్నిష్ఠాయాః పరనిపాతః ॥

షసమయే సహసా హనూమాన్ కీర్తిచ్ఛటాయవనికామపనీయ శత్రోః।
ఆవిర్బభూవ సుమనఃపరితోషణాయ లఙ్కాప్రవేశనవనాటకసూత్ర
ధారః ॥౧౦॥౫॥ తతో లఙ్కాధిదేవతా మాత్మనా సహ విగ్రహం వి

శాయాం ॥ని॥ ప్రదోషోరజనీముఖమిత్యమరః, లఙ్కాప్రవేశ ఏవ నవం
నవీనం నాటకం తత్ర సూత్రధారో నాటకప్రవర్తకః ప్రగల్భనటో హ
నూమాన్ అత్ర నవశబ్దగ్రహణం లఙ్కాపురస్య పురుషాన్తరాప్రవి
ష్టచరత్వసూచనార్థమిత్యవగన్తవ్యమ్, శత్రోః రావణస్య సంబంధి
నీం కీర్తిచ్ఛటాం యశోబృందమేవ యవనికాం ప్రతిసీరామపనీయా
పసార్య తత్కీర్త్యపనయస్యైతన్మూలకత్వాదితి భావః॥ ని ॥ బృందజా
లంచక్రవాళం జాలకం పేటికాచ్ఛేతి వైజయంతీ ॥ని॥ ప్రతిసీరాయ
వనికేత్యమరః- సుమనసాం దేవానాం సామాజిక విబుధానాంచ పరి
తోషణాయ హృదయరంజనార్థమిత్యర్థః ॥ని॥ సుమనాః పుష్పమా
లత్యోః స్త్రీ దేవబుధయోః పుమానితి వైజయంతీ, సహసా శీఘ్రమావిర్బ
భూవ లఙ్కాపురమధ్యదేశప్రవేశాయ ప్రవృత్త ఇత్యర్థః, సూత్రంచ
తుర్విధాభినయాత్మకనాటకసూచనాం ధారయతీతి సూత్రధారః ॥ని॥
సూత్రంతు సూచకే గ్రంథభేదే తంతువ్యవస్థయోరితి నానార్థరత్నమా
లా, సూత్రధారలక్షణంతు- ఆసూత్రయన్గుణాన్నేతుః కవేరపి చ వస్తునః
రంగప్రసాధనప్రౌఢస్సూత్రధార ఇహోదిత ఇతి- అయంతు ద్విప్రకారః ప
కః పూర్వరంగవిధాయకః ఇతరస్తు నటాపరపర్యాయస్సూత్రధారసదృశ
గుణాకృతిః ప్రస్తావనాప్రయోజక ఇతి కేచిత్ ॥ తదుక్తమ్ ॥ ప్రయు
జ్యరంగం నిష్క్రాంతే సూత్రధారే సహానుగే । స్థాపకః ప్రవిశేదన్య
స్సూత్రధారగుణాకృతిరితి అత్ర సమస్తవస్తువర్ణనావయవరూపకా
లంకారః, వసన్తతిలకా వృత్తమ్ ॥౧౦॥—॥ తతో లఙ్కేతి ॥ తతో లఙ్కా
ప్రవేశసమయే, మారుతిర్హనూమాన్ ఆత్మనా సహ స్వేన సాకం,
విగ్రహం కలహం విధాతుం కర్తుం గృహీతో యువతివిగ్రహో యయా

ధాతుం గృహీతయువతివిగ్రహాం మార్గప్రసారస్యార్గళీభూయభూ
యసా తర్జయంతీం నిర్జిత్య తతస్తయా వానరరచితావజ్ఞోప
జ్ఞంనిజనిలయవిలయం సరసిజాసన శాసనాదావేదయన్త్యా విహితా

తాం (స్త్రీ)రూపధారిణీత్యర్థః, అతఏవమార్గప్రసారస్య మార్గసం
చారస్య అర్గళీభూయవిష్కంభతాం (ప్రా)ప్యగమనప్రతిబంధినీభూ
త్వేత్యర్థః ॥ని॥ తద్విష్కంభోర్గళంననేత్యమరః, భూయసాబాహు
శ్యేనతర్జయంతీం భర్త్సయంతీం తర్జయతేః పరస్మైపదిత్వంతర్జ
యన్నివకేతుభిరిత్యాది కాళిదాసాదిప్రయోగదర్శనాత్సిద్ధం తర్జ
యతే రనుదాత్తత్వేపిచక్షిఙోఙిత్కరణేనానుదాత్తేత్త్వ ప్రయుక్తాత్మ
నేపదస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనాత్పరస్మైపదమితి, అతఏవతర్జయతి భ
ర్త్సయతి చేత్యపి దృశ్యతఇతి భట్టమల్లః,లంకాధిదేవతాం లంకా
ధిష్ఠానదేవతాం, నిర్జిత్య ముష్టిఘాతేనజిత్వా ॥*॥ముష్టినాభిజఘా
నైనాం హనూమాన్క్రోధమూర్ఛితఇతి శ్రీరామాయణవచనాత్-అ
థసరసిజాసనశాసనాత్ బ్రహ్మనియోగవశాత్ ఉపజ్ఞాయతఇత్యుప
జ్ఞాఆద్యజ్ఞానమ్ ॥ని॥ ఉపజ్ఞాజ్ఞానమాద్యంస్యాదిత్యమరః,భావే అఙ్ప్ర
త్యయః వానరేణరచితా విహితా యా అవజ్ఞావధీరణాసాఉపజ్ఞాఆద్య
జ్ఞానంయస్య తం తథోక్తం వానరకృతావధీరణంతవయదాస్యాత్తదా
లంకాయా వినాశఇత్యాదౌ జ్ఞాతమిత్యర్థః (౧) నిజనిలయవిల
యంనిజనికేతననాశం ఆవేదయంత్యా ॥ * ॥ ఇదంచతథ్యంశృణుమే
బ్రువంత్యావైహరీశ్వర, స్వయంస్వయంభువాదత్తం వరదానంయథా

(౧) కేచిత్తు ఉపజ్ఞాయత ఇత్యుపజ్ఞా। కర్మణ్యఙ్ ఆద్యజ్ఞానవిషయఇ
త్యర్థః అవజ్ఞయాఉపజ్ఞా అవజ్ఞోపజ్ఞమ్ ॥÷॥ఉపజ్ఞోపక్రమం తదా
ద్యాచిఖ్యాసాయా మితి నపుంసకత్వమ్। అవజ్ఞయాఆదౌజ్ఞాతమిత్య
ర్థః ॥ ఉపజ్ఞాజ్ఞానమాద్యంస్యాదితి కోశేపిజ్ఞానమిత్యస్య జ్ఞానవిషయీ
భూతమిత్యర్థః। బాహులకాత్కర్మణ్యఙిత్యాహుః ॥

సుమతిర్మారుతిర్లఙ్కాయామవికలమేవ మైథిలీం విచిన్వన్ నైరృతచక్రవర్తినః ప్రాసాదమాససాద ॥ తత్ర ॥ ౧౧ ॥ ప ॥ ఏషా రాక్షససార్వభౌమనగరీ రక్షశ్చమూరక్షితా తస్యైతద్భవనం సువర్ణశిఖరం బిభ్రాణమభ్రావళిమ్ । ఏతత్పుష్పకమాహృతం ధనపతేరిత్యాదరాన్మారుతేః ప్రత్యాదర్శయదిన్దుదీపకిరణప్రద్యోతితాశా నిశా ॥ ౧౨ ॥

సుమతి ఇతి। యద్వా త్వాం వానరః కశ్చిద్విక్రమాద్వశమానయేత్, తదా త్వయా హి విజ్ఞేయం రక్షసాం భయమాగతమిత్యాది శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా కథయన్త్యేత్యర్థః, తయా లఙ్కాధిదేవతయా విహితానుమతిః కృతాఙ్గీకారస్సన్, లఙ్కాయామవికలమేవాప్రతిహతమేవ మైథిలీం విచిన్వన్ మృగయన్ నైరృతచక్రవర్తినో రాక్షససార్వభౌమస్య రావణస్య ప్రాసాదం హర్మ్యం ఆససాద ప్రాప ॥ తత్రేతి తస్మిన్ప్రాసాదాసాదనసమయే ॥ * ॥ ౧౧ ॥ — ॥ ఏషేతి ॥ ఏషేయం రక్షశ్చమూరక్షితా రాక్షసేనాభిగుప్తా రాక్షససార్వభౌమనగరీ రావణరాజధానీ, తస్యేదమేతత్తస్య రావణస్య సంబన్ధి సువర్ణశిఖరం హిరణ్మయశృఙ్గం అభ్రావళిం బిభ్రాణం బిభ్రత్, మేఘపర్యన్తోన్నతమిత్యర్థః ॥ + భృశిశ్మానచ్ సదనం గృహః (౧) తథా ఏతద్ధనపతేర్ధనపతిం విజిత్యేత్యర్థః ॥ + ॥ ల్యబ్లోపే కర్మణ్యధికరణే చేతి పఞ్చమీ ఆహృతమపహృతం పుష్పకం పుష్పకాఖ్యం విమానం ఇతి అనేన ప్రకారేణ ఆదరాత్ శ్రీరామకార్యప్రవృత్తిజనితప్రీతివశాత్ మారుతేర్హనూమతః ఇన్దురేవ దీపస్తస్య కిరణైః ప్రద్యోతితాః ప్రకాశితాః ఆశా దిశో యయా సా తథోక్తా నిశా రాత్రిః అదర్శయద్దర్శయామాస యథా కాచిత్కస్మైచిదభ్యాగతాయ రాత్రౌ దీపప్రభయా సర్వం ద్రష్టవ్యం ప్రదర్శయతి తద్వదత్రాపీత్యర్థః, చన్ద్రోదయవశాద్దిక్ప్రకాశే సతి మారుతిస్సర్వం నిర్వర్ణయామాసేతి ఫలితోఽర్థః. అత్ర నిశాయాః ప్రదర్శకత్వా సం

(౧) సువర్ణశిఖరైర్బిభ్రాణమితి పాఠే శిఖరాణాం భరణకరణత్వం

నుమతిర్మారుతిర్లఙ్కాయామవికలమేవ మైథిలీం విచిన్వన్ నైరృతచక్ర
వర్తినః ప్రాసాదమాససాద ॥ తత్ర ॥౨౧॥ ప॥ ఏషా రాక్షససార్వభౌ
మనగరీ రక్షశ్చమూరక్షితా తస్యేదం సదనం సువర్ణశిఖరం బిభ్రాణమ
భ్రావళిమ్ । ఏతత్పుష్పకమాహృతం ధనపతేరిత్యాదరాన్మారుతేస్త
స్యాదర్శయదిందుదీపకిరణప్రద్యోతితాశా నిశా ॥౨౨॥

మమ । యదా త్వాం వానరః కశ్చిద్విక్రమాద్వశమానయేత్, తదా త్వయా
హి విజ్ఞేయం రక్షసాం భయమాగతమిత్యాది శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా
కథయన్త్యేత్యర్థః, తయా లఙ్కాధిదేవతయా విహితానుమతిః కృ
తాఙ్గీకారస్సన్, లఙ్కాయామవికలమేవాప్రతిహతమేవ మైథిలీం వి
చిన్వన్ మృగయన్ నైరృతచక్రవర్తినో రాక్షససార్వభౌమస్య రావ
ణస్య ప్రాసాదం హర్మ్యం ఆససాద ప్రాప ॥ తత్ర తస్మిన్ప్రాసా
దాసాదనసమయే ॥*॥౨౧॥—॥ ఏషేతి ॥ ఏషేయం రక్షశ్చమూరక్షితా
రాక్షసేనాభిగుప్తా రాక్షససార్వభౌమనగరీ రావణరాజధానీ, త
త్రా ఇదమేతత్తస్య రావణస్య సంబన్ధి సువర్ణశిఖరం హిరణ్మయశృం
గం అభ్రావళిం బిభ్రాణం బిభ్రత్, మేఘపర్యన్తోన్నతమిత్యర్థః॥+
శృఙ్గశ్శానుశ్చ సదనం గృహం (౧) తథా ఏతద్ధనపతేర్ధనపతిం విజిత్యేత్యర్థః
॥+॥ ల్యబ్లోపే కర్మణ్యధికరణే చేతి పఞ్చమీ ఆహృతమపహృతం పు
ష్పకం పుష్పకాఖ్యం విమానం ఇతి అనేన ప్రకారేణ ఆదరాత్ శ్రీరా
మకార్యప్రవృత్తి జనితప్రీతివశాత్ మారుతేర్హనూమతః ఇందురేవ దీ
పస్తస్య కిరణైః ప్రద్యోతితాః ప్రకాశితాః ఆశా దిశో యయా సా తథోక్తా
నిశా రాత్రిః అదర్శయద్దర్శయామాస యథా కాచిత్కస్మైచిదభ్యాగ
తాయ రాత్రౌ దీపప్రభయా సర్వం ద్రష్టవ్యం ప్రదర్శయతి తద్వద
త్రాపీత్యర్థః, చన్ద్రోదయవశాద్దిక్ప్రకాశే సతి మారుతిస్సర్వం ని
ర్వర్ణయామాసేతి ఫలితోఽర్థః. అత్ర నిశాయాః ప్రదర్శకత్వా సం

---

(౧) సువర్ణశిఖరైర్బిభ్రాణమితి పాఠే శిఖరాణాం భరణకరణత్వం

ముద్రాం ని(ద్రాయామ)ద్రియా) వ్యతిశయ్య శయ్యాగృహే కృతసం
వేశం వేశయువతిజనపరివృతమవరోధవధూజనమవ్యవిరోధేననిరీక్ష్య
తత్ర వితథమనోరథో మారుతిర్విరచితబహువిధచింతాప్రకారః ప్రా
కారాదవప్లుతస్సన్నశోకవనికాయామపి మైథిలీమన్వేష్టుమిష్టదేవతా
ప్రణతిమతనుత ॥ ౨౮ ॥ వ ॥ అసౌ జనకనందినీం తత ఇతో విచిన్వన్

ప్నాః దెవాః ॥ని॥ ఆదిత్యాఋభవోస్వప్నా, ఇత్యమరః తేషాంయాః
సుందర్యః తాసాం సౌందర్యముద్రాం రామణీయకస్య పరాంకాష్ఠాం
నిద్రయానిద్రావస్థయాపి అతిశయ్య అతిక్రమ్య జాగ్రద్దశాయాం తు కింవక్త
వ్యమితిభావః, శయ్యాగృహే శయనమందిరే. కృతసంవేశం విహితస్వా
పం నిద్రాణమిత్యర్థః ॥ని॥ స్యాన్నిద్రా శయనం స్వాపస్స్వప్నస్సంవే
శ ఇత్యపీత్యమరః, వేశయువతిజనపరివృతం వేశ్యాజనపరివేష్టితమ్ ॥ని॥ త
చ్ఛాఖానగరం వేశో వేశ్యాజన సమాశ్రయ ఇత్యమరః, అవరోధవధూ
జనం మండోదర్యాద్యంతః పురస్త్రీజనంచ ॥ని॥ శుద్ధాన్తశ్చావరోధ
శ్చేత్యమరః, అవిరోధేన అప్రతిబంధేన నిరీక్ష్య దృష్ట్వా తత్ర అంతఃపు
రే వితథమనోరథః సీతాసందర్శనాలాభాద్వ్యర్థమనోరథః అతఏవవి
రచితాః బహువిధాః నానాహూహాపోశ్చ చింతాప్రకారాః విచారపరిపా
ట్యో యేన సతథోక్తః ॥*॥ కిన్నుసీతాథవైదేహీ మైథిలీజనకాత్మజా
ఉపతిష్ఠేత వివశా రావణం దుష్టచారిణ మిత్యాది శ్రీరామాయణోక్తనా
నావిధచింతాక్రాంతాన్తః కరణ ఇత్యర్థః, అతఏవ ప్రాకారాదవప్లు
తస్సన్ లంఘితప్రాకారస్సన్నిత్యర్థః అశోకవనికాయామపి రా
వణాంతఃపురోచిత ప్రమదవనేపి మైథిలీం సీతామన్వేష్టుం విచేతుం
ఇష్టదేవతానాం వసురుద్రాద్యభీష్టదేవతానాం ప్రణతిం నమస్కార
మతనుత అకార్షీత్ - ప్రారబ్ధకార్యసిద్ధ్యర్థమిష్టదేవతానమస్కా
రం చకారేత్యర్థః, తథాచ శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ వసూన్ రుద్రాం
స్తథాదిత్యా నశ్వినౌ మరుతోపిచ। నమస్కృత్వా గమిష్యామి రక్షః

క్షణాదశోకవనికామగాదపగతాన్యమార్గభ్రమః । పరామభిలషన్గతిం శమధనో యథా నిర్మలామ్ త్రయీమఖిలకిల్బిషప్రశమనైక దివ్యౌషధిమ్ ॥ ౨౯ ॥ ౫ ॥ తతస్తస్యాం నాగపున్నాగతాలహింతాలతమాలకృతమాలసరళవకుళవంజుళ తిలకామలకకుటజలికుచకతకతక్కోలాంకోలలవంగవికంకతకేతకీకదమ్బోదుంబర కపిత్థాశ్వత్థకురవకమరువకమాకం

సాం శోకవృద్ధయ ఇతి ॥ ౨౮ ॥ అసావితి॥ అసౌ హనూమాన్ జనకనందినీం జానకీం తత ఇతో విచిన్వన్ మృగయన్ – అపగతః అన్యమార్గభ్రమో మార్గాంతరసంచారః సంసారమార్గవిభ్రాంతిశ్చ యస్య స తథోక్తస్సన్ విశేషణమేతచ్ఛమధనేఽపి యోజ్యమ్, క్షణాత్ క్షణమాత్రేణ అశోకవనికామగాత్ ప్రాపత్ కథమివ శమేత్యేతదవ్యయం. శమత్వాద్ధ్యాంఛితాదప్రిహతోఽనిర్గమో నిస్పృహః శమో వైరాగ్యాదినా నిర్వికారచిత్తత్వం స ఏవ ధనం యస్య సః శమధనో వైరాగ్యసంపన్నో మునిరిత్యర్థః, పరాం గతిం ముక్తిమభిలషన్ వాంఛన్ అఖిలకిల్బిషప్రశమనే సకలపాపనిరాసే ఏకదివ్యౌషధీం సమస్తపాపక్షయకరీమిత్యర్థః, త్రయీం యథా వేదత్రయమివ సామాన్యం విశేషే పర్యవస్యతీతి న్యాయేన ప్రకృతోపయోగిత్వాద్బ్రహ్మప్రతిపాదకోపనిషద్విద్యామివేత్యర్థః ॥ని॥ ఇతి వేదాస్త్రయస్త్రయీత్యమరః, ఇవవద్వాయథాశబ్దా ఇతి దండ్యాచార్యానుశాసనాదుపమాలఙ్కారః, స చ త్రయ్యామోషధిత్వరూపణాద్రూపణాలంకారేణాంగేన సంకీర్యతే, పృథ్వీవృత్తమ్ ॥ ౨౯ ॥——॥ తత ఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, నాగాః నాగదంతకాః పున్నాగా దేవవల్లభాః తాలాస్తృణరాజాహ్వయాః హింతాళాః ఉంతాళాః తమాలాస్తాపింఛాః కృతమాలా ఆరగ్వధాః సరళాః దేవదారువిశేషాః వకుళాః కేసరాః మంజుళా అశోకాః తిలకాః క్షురకాః ఆమలకాః తిష్యఫలాః, కుటజాః గిరిమల్లికాః లికుచాః లకుచాః కతకాః జలపంకశోధకబీజవృక్షవిశేషాః తక్కోలాని కోశఫలాని గంధద్రవ్య

ధకుందతిందుకచందనస్యందనచంపకచాంపేయపనసవేతసపలాశపాట
లముఖ్యైః కపిప్రియైః ప్రాప్తైస్తైరనేకైరనోకహనివహైః పరివృతాయాం
పరిభ్రమన్నభ్రంకషవికటవిటపనిబిడితగగనప్రపఞ్చాం కాంచనకా
ఞ్చనమయీం శింశుపామారురోహ ॥ ౧౬ ॥ వ ॥ తత్రేతి। తత్పత్రసంఛ
న్నగాత్రః పుత్రో నభస్వతః । న్యగ్రోధదళసంలీన జనార్దనదశాం

విశేషాః అంకోలాః నికోచకాః లవంగాని దేవకుసుమాని వికంకతాః
స్రువావృక్షాః కేతక్యః తృణద్రుమవిశేషాః ప్రసిద్ధాః కదంబాః నీపాః
ఉదుంబరాః జన్తుఫలాః కపిత్థాః దధిఫలాః అశ్వత్థాశ్చలదళాః కురవ
కారక్తకురంటకాః మరువకాః పిండీతకాః సమీరణావా మాకందా
శ్చూతవిశేషాః కుంచాని మాఘ్యాని తిందుకాస్స్ఫూర్జకాః చందనాః
మలయజాః స్యందనాస్తినిశాః చంపకా హేమపుష్పకాః చాంపేయాః
నాగకేసరాః పనసాః కంటకఫలాః వేతసాః వానీరాః పలాశాః కింశు
కాః, పాటలాః ఫలేరుహాః ముఖరకా వా, రసాలాశ్చూతాః ప్రియాళ
వో రాజాదనాని చేత్యే తేషాం వృక్షవిశేష వాచకానాం ద్వంద్వః, ఏ
తేషామభిధాన మమరకోశాదౌ ద్రష్టవ్యమ్, ఏతత్ప్రాయై రేతత్ప్ర
ముఖైరనేకైర్బహుభిరనోకహనివహైః వృక్షషండైః పరివృతాయాం.
పరిపూర్ణాయాం తస్యామశోకవనికాయాం పరిభ్రమన్ సీతాదర్శనా
ర్థమితస్తతస్సంచరన్ అభ్రంకషంతీత్యభ్రంకషాః అత్యున్నతాః ॥+॥
సర్వేషాం మేఘమాలాభ్రకరీషేషు కషఇతి ముమాగమః తైర్వికటైః శాఖావిస్తా
రైర్నిబిడితగగనప్రపఞ్చాం ఆచ్ఛాదితగగనాభోగామిత్యతిశయో
క్తిః కాంచనమయీం హిరణ్మయీం ॥÷॥ తామప్యేమయటిజేప్ శిం
శుపాం గురుతరుమారురోహ ఆరూఢవాన్ యదధః ప్రదేశ ఏవ జానకీ
నివాసస్థానమితి భావః ॥ని॥ పిచ్ఛిలాగురుశింశుపా ఇత్యమరః ॥ ౧౬ ॥
తత్రేతి ॥ తత్ర తస్యాం శింశుపాయాం నభస్వతః పుత్రః పవనస్యతన
యో హనూమాన్ తత్పత్రసంఛన్నం తస్యాః శింశుపాయాః పత్రైస్సం

జథౌ ॥ ౨౭ ॥ మల్లీంచూతవనాదివస్నుహీవనే మ్లేచ్ఛేన సంస్థాపి
తాం మాలాం దేవకులాదివామిషధియా క్షిప్తాం శ్మశానే శునా। దేవీమా
శ్రమతస్తదాస్వభవనం నక్తంచరేణచ్ఛలాదానీతామపనీతవేష రచ
నా మాలోకయన్మారుతిః ॥ ౨౮ ॥ ౫ ॥ పునరయమేనామాలోక్యై
వం చింతాం తతాన ॥౨౯॥ స॥జ్యోత్స్నాం వినాపి నివసేన్నిశి శీతభాను

ఘస్నం పలాశాచ్ఛాదితం గాత్రం యస్య స తథోక్తస్సన్ న్యగ్రోధ దళే
సంలీనస్య వటపత్రశాయినో జనార్దనస్య, శ్రీమహావిష్ణోః ద
శాం దధౌ, అన్యేషామప్రకాశార్థం తత్ర తథాస్థితియాతిష్ఠదిత్యర్థః
తత్రాన్యదశాయా అన్యస్యాసంభవాత్తత్సదృశీం దశామితి సాదృశ్యా
క్షేపాద సంభవద్వస్తు సంబంధరూపో నిదర్శనాలఙ్కారః॥౨౭॥—॥
తతస్తదధస్స్థిత్వాసీతామపశ్యదిత్యాహ ॥ మల్లీమితి ॥ మ్లేచ్ఛేనయవనేన
చూతవనాత్సహకారోద్యానాదుద్ధృత్యేతి శేషః, స్నుహీవనే సింహుం
డికాననే సంస్థాపితాం నిక్షిప్తాం మల్లీం విచికిలాలతామివ ॥౧॥ మల్లీవిచికి
లా శీతభీరుస్స్యాదష్టపదికేత్యభిధానరత్నమాలా, తథా శునా శునకేన
ఆమిషధియా మాంసభ్రాంత్యా దేవకులాద్దేవాలయాత్, ఆకృష్యేతి శే
షః ॥౨॥ సజాతీయగన్ధ్రాగోత్రే గృహే పికథితం కులమితి విశ్వః, శ్మశా
నే పితృవనే క్షిప్తాం మాలాం స్రజమివశోచ్యామిత్యర్థః, నక్తంచరేణ
రావణేన ఛలాత్, ఆశ్రమతస్తపోవనాత్ అపహృత్యేతి శేషః స్వభవన
మానీతాం ప్రాపితాం, అతఏవాపనీతవేషరచనాం అపగతనైపథ్యక
లనాం దేవీం సీతాం, తదాతస్మింత్సమయే మారుతిరాలోకయదపశ్య
త్, అనేకేవేయముపమా శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ ॥ ౨౮॥—॥
పునరితి ॥ పునర్భూయోపి అయం హనూమాన్ ఏనామాలోక్య ఏవం
వక్ష్యమాణప్రకారాం చింతాం విచారం తతాన చకార॥౨౯॥—॥తత్ప్ర
కారమేవాహ ॥ జ్యోత్స్నామితి ॥ నిశిరాత్రౌ శీతభానుశ్చంద్రః
జ్యోత్స్నాం వినా చంద్రికాం విహాయాపి అత్యన్తావినాభూతామపీతి భా

శ్ఛాయాంవినాపినివసేద్దివసేశ్వరోపి । ఏనాంవినారఘుపతిః పరిగృ
హ్యధైర్యంసప్రాణఏవవసతీతివిచిత్రమేతత్ ॥౩౦॥౫॥ ఏవంచింతయ
తాహనూమతాకథమపినీతేనిశీథసమయే నిశీథినీనాథేపిచరమగిరిశిఖ
రోపకంఠసేవాముత్కంఠమానే దశకంఠస్తు నిద్రాశేషేణ స్మరశరప్ర
హారేణచకలుషీకృతాక్షః సరసహరిచందన చర్చయాజానకీదర్శనే

వః, నివసేత్, నివాసంస్థితింప్రాప్నుయాత్ -తథాదివసేశ్వరోపి సూ
ర్యోపిఛాయాం-వినాఛాయానామ్నీం నిజభార్యాం కాంతింవిహాయే
త్యర్థః నివసేత్ నైతచ్చిత్రమితిభావః ॥౯॥ ఛాయాత్వనాతపేకాం
తౌ ప్రతిబింబార్కజాయయోరితి వైజయంతీ, కింతుఏనాం వినాఇత్థం
భూతయాసీతయా వియుక్తస్సన్ రఘుపతిః శ్రీరామః ధైర్యంమనస్స్థై
ర్యం పరిగృహ్య అవలంబ్య ॥*॥ మనసోనిర్వికారత్వం ధైర్యంసత్యపి
హేతుష్వితిరసికాః, సప్రాణస్సజీవఏవ వసతీతి యత్, ఏతత్ప్రాణి
నంవిచిత్రమాశ్చర్యం ఏతాదృశరూప-లావణ్యసంపన్నాం విహాయక్ష
ణమాత్రమపి ప్రాణధారణంతు మశక్యత్వాదితిభావః, అత్రశీత
భానుదివసేశ్వరయోర్జ్యోత్స్నాతన్నిచ్ఛాయావినాభావేన నివసనాసంబం
ధేపి తత్సంబంధాభిధానాదసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః, వ
సంతతిలకావృత్తమ్ ॥౩౦॥—॥ ఏవమితి ॥ ఏవముక్తరీత్యా చింతయతా
హనూమతా నిశీథసమయే అర్ధరాత్రికాలే నీతేగమితేసతి ॥౯॥ అ
ర్ధరాత్రనిశీథౌద్వౌ విత్యమరః తథానిశీథినీనాథే చంద్రేపిచరమగిరిశి
ఖరోపకంఠసేవామస్తాచలశృంగసమీపానువృత్తిం ఉత్కంఠమానే అ
భిలషమాణే అస్తోన్ముఖేసతీత్యర్థః, దశకంఠస్తురావణోపి నిద్రాశేషే
ణ స్వాపావశిష్టాంశేన స్మరశరప్రహారేణ మన్మథబాణవేధేనచ కలుషీ
కృతాని అరుణీకృతాని అక్షీణిలోచనాని యస్యసతథోక్తః ॥౫॥ బహు
వ్రీహౌసక్థ్యక్ష్ణోస్స్వాంగాత్షజితిషచ్ప్రత్యయః, తథాకలుషీకృతానివి
కలితాని అక్షాణి ఇంద్రియాణియస్యసతథోక్తః, తథాసరసహరిచంద

చ్ఛయాచ ప్రకటితరాగః పరివర్తిత వైకక్ష్యకమాలయామకుటర
త్నప్రభయాచ తిరస్కృతనక్షత్రమాలశ్శనైశ్శనైరవిశదశోకవనికామ్
॥౩౦॥ప॥ రజనిచరమభాగేవారసీమంతినీనాం కరతలకలితాభిర్దీపికా
మార్జనీభిః । దిశిదిశిపరిమృష్టం యత్తమస్తత్సమస్తంహృదయమవజ

నచర్చయా సద్వరక్తచందనలేపనేనచ॥ని॥గుణైరాగేద్రవేరసఇత్యమ
రః, జానకీదర్శనేచ్ఛయాచ ప్రకటితః ప్రకాశితః రాగోలోహి
త్య మనురాగశ్చయేన సతథోక్తః ॥ రాగోనురక్తామాత్సర్యే క్లేశా
దౌ లోహితాదిష్వత్యమరశేషః, తథాపరివర్తితా ఉపరిసన్నివేశేన
ఆముక్తా యా వైకక్ష్యకమాలా ఉరసితిర్యక్ప్రసారిత పుష్పమాలాత
యాచ॥ని॥వైకక్ష్యకంతుతత్‌।యత్తిర్యక్క్షిప్తమురసీత్యమరఃమకుటర
త్నప్రభయా కోటీరలసన్మణిదీప్త్యాచ తిరస్కృతాన్యక్కృతానక్ష
త్రమాలా సప్తవింశతిమౌక్తికమాలా తారకాశ్రేణిశ్చ యేన సతథో
క్తస్సన్ ఏకత్రప్రకృత్యాఅపరత్ర కాంతిప్రసారాచ్చేతిభావః ॥ని॥నై
వనక్షత్రమాలాస్యాత్సప్తవింశతిమౌక్తికైత్యమరః, శనైశ్శనైర్మందప్ర
కారం మదమదనావేశవశాదతిమంథరమిత్యర్థః, అశోకవనికామవి
శత్ ప్రవిష్టవాన్ ॥౩౦॥—॥ రజనీతి ॥ రజనిచరమభాగే రాత్రివిహరి
వృత్తిసమయే అపరరాత్ర ఇత్యర్థః, వారసీమంతినీనాం వారనారీ
ణాం॥ని॥ వారస్త్రీగణికావేశ్యేత్యమరః, కరతలకలితాభిర్హస్తతల
ధృతాభిఃదీపికాభిరేవ మార్జనీభిఃశోధనీభిర్దిశిదిశిప్రతిదిశం ॥+॥వీ
ప్సాయాంద్విర్భావః యత్తమోంధకారోమోహశ్చపరిమృష్టం పరిశో
ధితం జాతమితిశేషః, తత్సమస్తంకృత్స్నం తమఃకర్తృరావణస్య
హృదయం కేవలంహృదయమేవావజగాహేప్రవివేశ।యథాలోకేస్త్రీ
కరధృతమార్జన్యా పరిమృష్టోభూపరాగః కుత్రచిన్మందిరాంతరం,
యథావాదినకరకరాభిమృష్టం సర్వతోదిక్కుంశార్వరమంధకారంగిరి
గహ్వరంప్రవిశతి తద్వదిత్యర్థః, దీపికాధరవారనారీపరివేష్టితో రా

గాహే కేవలం రావణస్య ॥౩౨॥ సోయం మదాన్ధహృదయో రఘువీరప
త్నీం సీమన్తినీతిహతనీతిరవాపపాపః । ఆమూలపల్లవితకోమలసల్లకీతి
వైతానపావకశిఖామివ వారణేన్ద్రః ॥౩౩॥ ×॥ ఏతద్దర్శనేన వేపమాన

వణః పరమమోహావిష్టహృదయస్తదానీమశోకవనికాం ప్రవిష్ట ఇతి ఫలితోర్థః- అత్ర జానకీసంగతిహేతుకత్వేన ప్రసిద్ధస్య రావణహృదయితమః ప్రవేశస్య దీపికామార్జనీపరిశోధనహేతుకత్వేనోత్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షా వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా, సాచ తమసః శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయమూలాతిశయోక్త్యా రూపకానుప్రాణితయా నిర్వ్యూఢేతి సంకరః ॥౩౨॥——॥ తతః కిం తత్రాహ ॥ సోయమితి ॥ మదేన దర్పేణాన్ధం వివేకశూన్యం హృదయం యస్య స తథోక్తః, అతఏవ హతనీతిర్నష్టనయః దుర్వినీత ఇతి యావత్, తథా పాపాని పరదారాభిమర్శనాది రూపకర్మాణ్యస్య సన్తీతి పాపః దురాచార ఇత్యర్థః ×అర్శఆద్యచ్ప్రత్యయః సోయం రావణః సీమన్తినీ సాధారణయోషిదితి మత్వేతి శేషః, నతు నిజకులనిర్మూలనమూలభూతాం జానాతీతి భావః రఘువీరపత్నీం శ్రీరామభర్తృభార్యాం- వారణేన్ద్రో మత్తగజః మూలాదారభ్య ఆమూలమ్ ॥+॥ ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యోరిత్యవ్యయీభావః తతః పల్లవితశబ్దేన సుప్సుపేతి సమాసః ఆమూలం పల్లవితా సంజాతపల్లవా తారకాదిత్వాదితచ్- కోమలా అభినవా చ సల్లకీ గజప్రియవృక్షవిశేషః సేతి మత్వేతి శేషః ॥ని॥ సల్లకీ స్యాద్గజప్రియేతి హలాయుధః వితానస్యాయం వైతానో యజ్ఞీయః ॥ని॥ క్రతువిస్తారయోరస్త్రీ వితానమిత్యమరః, స చాసౌ పావకశ్చ తస్య శిఖాం జ్వాలామివ ఆపప్రాప, ఉపమాలంకారః, అత్ర రఘువీరశబ్దేన శ్రీరామవీర్యాత్సీతాపాతివ్రత్యాన్నిజదుర్నయాచ్చాస్యాసన్నమృత్యుత్వం సూచితమిత్యవగన్తవ్యమ్॥ ౩౩॥—— ॥ ఏతదితి ॥ ఏతద్దర్శనేన ఏతస్య రావణస్య కర్తృకః దర్శనేనావలోకనేన వేపమానా కంపమానా తనులతా గాత్రవల్లీ యస్యాస్సా

తనులతా మైథిలీ కాపురుషవిషయవచనపారంపర్యేణ విదీర్యమాణహృ
దయా హృదయదయితాశయప్రత్యయాదముమేవ తృణమన్తరతః కృత్వా

తథోక్తా మైథిలీ- కుత్సితః పురుషః కాపురుషః ॥+॥ విభాషాపురుషఇతి
వికల్పాత్కుశబ్దస్య కాదేశః తస్యవిషయాణిగోచరాణిదుర్జనోచితా
నీతియావత్, తాదృశానియానిపరుషభాషణాని కర్ణకఠోరదుర్భాష
ణాని తేషాం పారంపర్యేణ పరంపరయా ॥*॥ మాంద్రుష్ట్వా నాగనా
సోరుగూహమానా స్తనోదరమ్ । అదర్శనమివాత్మానంభయాన్నేతుం
త్వమిచ్ఛసి ॥ కామయేత్వాంవిశాలాక్షి బహుమన్యస్వమాంప్రియే ఇ
త్యాది శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా అవాచ్యవచనప్రహేళికయేత్యర్థః
విదీర్యమాణహృదయా విశీర్యమాణాంతఃకరణాసతీహృదయదయితస్య
ప్రాణేశ్వరస్య శ్రీరామస్యాశయే సర్వథాస్వజుగుప్సారూపాభిప్రా
యే ప్రత్యయాద్విశ్వాసాద్ధేతోః అముంరావణంప్రత్యేవ నతువ్యక్త్యం
తరం ప్రతీత్యర్థః, తృణమంతరతః మధ్యేకృత్వాస్థాపయిత్వా స్థితావ
ర్తమానాసతీ ప్రత్యభాషత, ప్రత్యువాచ రావణస్యసాక్షాత్సంభాష
ణానర్హత్వాత్తృణవ్యవధానకరణంద్రష్టవ్యమ్, యద్వా యథాశ్రీ
రామస్తృణేనైవ కాకాసురం నిరసితవాన్ తథానేనైవ తృణేనత్వా
మపి నిరసిష్యతీతి జ్ఞాపనార్థంవా పశుసమానస్య తవేదంతృణమేవ
భోజ్యమితి బుద్ధ్యావా, తృణదంశనేన శ్రీరామపాదయోఃపతేతి బు
ద్ధ్యావా - ఆత్మప్రశంసాపరస్యతవైశ్వర్య మేతత్తృణసదృశమితి బు

(౧) అముమేవతృణాయమత్వా స్థితాపితృణమంతరతః కృత్వాప్రత్యభా
షతేతి పాఠే అముంరావణమేవ తృణాయమత్వా తృణపదనావృత్త్య ÷
మన్యకర్మణ్యనాదరేతిచ తుర్థీ తస్యైవతృణత్వేన భావనయాతృణ
నిధానానుపయోగేపి భావనాయామానసికత్వేన బహిర్లోకాచా
రానుసరణార్థమంతరాతృణనిధానమితి మంతవ్యమ్ ॥ హృదయదయి
తశౌండీర్య ప్రత్యయాదితి పాఠే శౌండీర్యం సామర్థ్యం శిష్టంస్పష్టం

స్థితాపత్యఘాషత ॥౩౪॥౫॥ అయిసకలసమాచారప్రతిష్ఠానిష్ఠః పరమే
ష్ఠీనసుకులగురుర్భవతః॥ పరకళత్ర రతిరపత్రపాంజనయతిహిగోత్ర
జానామ్ ॥౩౫॥౫॥ భూయోపిపంచవటీపరిసరమముంజనం ప్ర

ధ్యావా- జగదేకవీరస్య శ్రీరామస్యాపరాధాచరణేన భవాన్ సా
నుబంధోవినశిష్యతీతి తృణంధృత్వానివేదనార్థంవా- తృణమంతరతః
కృత్వాప్రత్యుత్తరందత్తవతీత్యర్థః (౧) ॥ ౩౪ ॥—॥ తత్ప్రకారమే
వాహ ॥ అయీత్యాదినా ॥ అయీత్యామంత్రణేన తస్య నామాప్యు
చ్చరితుమ్మనర్హమితీత్థం నిర్దేశ ఇత్యవగంతవ్యం సకలాః సమస్తాః
యేసమాచారాః తత్తద్వర్ణాశ్రమోచితాస్సమ్యగాచారాః తేషాం
ప్రతిష్ఠాయాంస్థాపనే నిష్ఠాతాత్పర్యం యస్యసతథోక్తః - సమస్తస
దాచారనిర్వహణధురీణ ఇత్యర్థః పరమేస్థానేతిష్ఠతీతి పరమేష్ఠీబ్రహ్మా
÷పరమేస్థః కిదితీ నిప్రత్యయః జౌణాదికస్తత్పురుషే కృతిబహులమి
త్యలుక్ స్థాస్థిస్ఫ్రణామితి షత్వం, భవతస్తవకులగురు
ర్వనుకులస్వామీనను-వంశప్రవర్తకః ఖల్విత్యర్థః- బ్రహ్మణోనప్తృ
త్వాత్ త్వంమహాకుల ప్రసూతఏవ జ్ఞాతోసీతిభావః అస్తుతతః కిం త
త్రాహ ॥ పరేతి ॥ పరకళత్రేషు పరదారేషు రతిరనురాగోయస్యస
తథోక్తః భవానితి శేషః ॥౧॥ రతిః స్మరప్రియాయాంచ రాగేపిసురతే
పిచేతివిశ్వః గోత్రజానాంత్వద్వంశోద్భవానాం ॥౧॥ గోత్రంవంశే పు
మాన్ శైల ఇతిభాగురిః, అపత్రపాం లజ్జాంజనయతి ఉత్పాదయతి,
హిరవధారణే, శేషేప్రథమః త్వదీయజుగుప్సితకర్తృవశాత్ త్వద్వం
శ్యాలజ్జితాభవంతీత్యర్థః, సదాచారప్రతిష్ఠానిష్ఠపరమేష్ఠివంశజేనత్వ
యా తన్నిష్ఠైనైవ వర్తితవ్యంనత్వేవంభూతదురాచారేణ సదాచా
రాణాం త్వద్గోత్రజాతానాం లజ్జాజనకేనభవితవ్యమితిభావః ॥౧॥కళ
త్రం శ్రోణిభార్యయోః, లజ్జాసాపత్రపాన్యత ఇతి చామరః ॥౩౫॥—
౫॥ తథాచకిమత్రోచితకర్తవ్యమిత్యాశంక్యమయోపదిశ్యమాన మేతద్ధితం

భంజనఇవానుకూలఃకూలోపకంఠం పరిభ్రష్టాంనావమివ యదినమా
ఘా స్తర్హి తవాపిదయతే నియతంమదీయోజీవితేశస్సాక్షాజ్జీవితేశో
పిత్వయిదయాళుర్భవేత్ ॥౩౬॥ దాశరథేరజయ్యాయామైత్ర్యాః పా

తవావశ్యం కర్తవ్యం, తథాచ శ్రేయోభవిష్యతీత్యాహ ॥ భూయఇతి॥
అముంజనమిత్యాత్మనిర్దేశః మామిత్యర్థః- పురుషబుద్ధిరేవమయిక
ర్తవ్యానతుస్త్రీబుద్ధిరితి జ్ఞాపనార్థమిత్థం నిర్దేశః, పంచవటీపరిస
రం పఞ్చవట్యాశ్రమపర్యంతభూసమ్ ॥ని॥ పర్యంతభూఃపరిసర ఇత్యమ
రః -అనుకూలః ప్రభంజనః అనుకూలవాయురివపరిభ్రష్టాం ప్రతికూల
వాయు వశాదమార్గగతాం నావంకూలోపకంఠంతీరప్రాంతమివే
త్యనేకేపేయముపమా,భూయః పునరపినయధాయదిప్రాపయేథాశ్చే
త్ నయతిద్వికర్మకః, తర్హి మదీయోజీవితేశః మత్ప్రాణేశ్వరః
శ్రీరామః పరమదయాళురితిభావః ॥ని॥ జీవితేశోయమేకాంత ఇతి
విశ్వః తవాపి దారాపహరణరూపాపరాధకర్తురపి సంబంధసామా
న్యేషష్ఠీత్యుక్తం ప్రాక్, నియతం నిశ్చితందయతేదయాంకరిష్యతి-
మహాపరాధీదురాచారోయం హస్తగత ఇతి నమారయిష్యతీత్యర్థః
వర్తమానసామీప్యేవర్తమానప్రత్యయః- ఇత్థం శరణాగతేత్వయి కా
కాసురవద్దయాం కరిష్యతితాదాత్వికగుణగణానాపరతంత్రా ఏవ ద
యాళవో నతుపూర్వాపరాధపరతంత్రా ఇతిభావః-అతస్సాక్షాజ్జీవితేశః
ప్రత్యక్షాంతకోపిత్వయి విషయేదయాళుర్దయావాన్భవేన్నమారయేది
త్యర్థః శ్రీరామదయాపాత్రస్య కథం మరణమితిభావః (౧) ॥౩౬॥
నచైవం మత్ప్రత్యర్పణేన ప్రాణత్రాణమాత్రమేవఫలమపితు స
కలలోకశ్లాఘనీయశ్రీరామమైత్రీపాత్రమపిభవిష్యసీత్యాహ ॥ దా
శరథేరితి ॥ దాశరథేః శ్రీరామస్య సంబంధిన్యాః అజయ్యాయా జేతు

---

(౧) తవాపి దయతే త్వామపి దయావిషయం కరోతీత్యర్థః + అధీ
గర్థదయేశాం కర్మణీతి కర్మణి శేషత్వవివక్షయా షష్ఠీతియుక్తమ్ ॥

త్వమపి భవితాసి కింతు ఖరప్రముఖనిశిచర బలమథనసమయే అవిరలగ్న సాంద్రవసాపంకిలముఖమార్యపుత్రస్య శిలీముఖం భవన్తమన్తరేణ క శ్చిద్దధీతనిజహృదయగళితరుధిరధారయా ప్రక్షాళయితుమ్ ॥౩౭॥౫॥ అథవా జనస్థానసమరాదారభ్య సమరాభావావగ్రహాత్తృషితానాం సా

మశక్యాయా అపరిహార్యాయా యావజ్జీవన భావినీత్యా ఇతి యావత్ ॥ని॥ జయ్యో జయ్యశ్శక్యతే జేతుం జేయో జేతవ్యమాత్రక ఇత్యమరః + క్షయ్యజయ్యౌ శక్యార్థ ఇతి నిపాతనాత్సాధుః - మైత్ర్యాస్సఖ్యస్య మైత్రీ వ్యాఖ్యాతా పాత్రం యోగ్యా భవితాసి భవిష్యసి అభ్యుచ్చయశ్చాయం లాభస్తవ భవితేతి భావః ॥ని॥ యోగ్యభాజనయోః పాత్రమిత్యమరః విపక్షేదండమాహ ॥ కింత్వితి ॥ కింతు మదుక్తాదన్యథాకరణ ఇత్యర్థః (౧) ఖరప్రముఖనిశిచరబలస్య కోపయుక్తఖరాసురప్రభృతి రాక్షససేనాయాః మథనసమయే విధ్వంసనకాలే దుచిరం యథాతథా సుచిరేతి పాఠే అతిచిరకాలమారభ్య లగ్నయా సంసక్తయా సాంద్రవసయా మేదురమేదోవిశేషేణ పంకిలం పంకవత్ ॥ + ॥ పిచ్ఛాదిత్వాదిలచ్ - ముఖమగ్రం వదనం చ యస్య తం తథోక్తమార్యపుత్రస్య శ్రీరామస్య శిలీముఖం బాణం భవన్తమంతరేణ త్వాం వినా + అంతరాన్తరేణ యుక్త ఇతి ద్వితీయా నిజహృదయాత్ స్వకీయవక్షఃస్థలాత్ గళితా నిస్సృతా యా రుధిరధారా తయా ప్రక్షాళయితుం శోధయితుం కశ్చిద్దధీత శ్రద్ధాం కుర్యాత్ - తాదృక్ఛిలీముఖక్షాళనే త్వమేవ శ్రద్ధావాన్ నాన్య ఇత్యర్థః, మదుక్తాన్యథాకరణే శ్రీరామః ఖరవిదారణం బాణేన త్వదీయవక్షో విదారయిష్యతీతి భావః ÷ శ్రదంతరోరుపసర్గవద్వృత్తిర్వాచ్యేతి శ్రచ్ఛబ్దస్య పూర్వనిపాతః ॥ ౩౭ ।—॥అ॥ ఆస్తాం తావద్రామబాణవార్తా లక్ష్మణబాణానాం త్వయి నిపతతాం కో వా నివారయితేత్యాహ ॥ అథవేత్యాది ॥ అథవేతి పక్షాంతరే జనస్థానే యత్సమరం ఖరాదిరాక్షసమా

(౧) కింత్విత్యస్య స్థానే అన్యథేతి నో చేదితి వా పాఠాంతరం సాధు॥

మిత్రిపత్రిచాతకానాం శోణితామ్బుపారణాంతవాపనయశ్చేత్కస్స
మర్థో నివారయితుమ్ ॥౩౭॥ ప॥ అథనిశిచరనాథంపంచబాణీవిభిన్నం న
హ జనకసుతాయాః ప్రాపదేకాపివాణీ॥ జనముపనతమృత్యుం పంచవ

రణారణం తస్మాదారభ్యేతిః ప్రభృతీత్యర్థః, ÷అన్యారాదితరర్తఇత్య
త్రారభ్యార్థయోగేపీతి వచనాత్పక్షే పంచమీ, అతఏవతథా కార్తి
క్యాః ప్రభృత్యాగ్రహాయణీతి భాష్యకారప్రయోగాదేవ ప్రభృతిశబ్ద
యోగాత్పంచమీతికైయటఃసమర్థాభావఏవావగ్రహోవృష్టిప్రతిబంధఇ
తిరూపకమ్ ॥ని॥ వృష్టిర్వర్షంతద్విఘాతేఽవగ్రాహావగ్రహౌసమావి
త్యమరః తేన తృషితానాంసౌమిత్రిపత్రిణాంలక్ష్మణబాణానామేవచాత
కానాం పక్షివిశేషాణామ్ ॥ని॥పత్రీరోపఇషుద్వయోరిత్యమరః, శో
ణితాంబుపారణాంతవద్రక్తాంబుపానంతవా పనయశ్చేత్ప్రత్యర్పణా
భావరూప దుర్నయోయదితర్హినివారయితుం కస్సమర్థః, నకోపీ
త్యర్థః, అమోఘానాంలక్ష్మణబాణానాం గతింబ్రహ్మాపి వారయితుం
నశక్తః, అతస్తద్బాణాఏవత్వద్రుధిరంపాస్యంతీతిభావః (౧) ॥ ౩౭ ॥
అథేతి ॥ అథ జానకీభాషణానంతరం - పంచానాం అరవిందాదీనాం
బాణానాంసమాహారః పంచబాణీత్రిలోకీవదత్రప్రక్రియాతయా విభి
న్నం విదారితం అత్యంతకామోపహతమిత్యర్థః, ఏకబాణభిన్నస్యై
వావస్థావక్తుం నశక్యతే పంచబాణీభిన్నస్యతు కింవక్తవ్యమితిభావః
నిశిచరనాథం రావణంజనకసుతాయాః ఏకాపిఉక్తానాంవాచాంమధ్యే
కాచిదపివాణీవాక్ నప్రాపత్ కామాంధహృదయోయంనకామపివా
ణీమర్హణోదిత్యర్థః ఆప్లృలెలుఙ్ హరవధారణే ॥ని॥ హింహేతా

(౧) పారణాంతవాపఘనఘనతశ్చేదితిపాఠే అపఘనోంగం సఏవఘనో
మేఘస్తస్మాత్ లభేతేతిశేషః । లభేతచేత్ తర్హితాం పారణాం నివ
ర్తయితుమిత్యాద్యన్వయః ప్రాగ్వత్ । పారణాంత వాపఘనఘనతఇతి
పాఠే పూర్వసమ్రాపకం ప్రాప్తమిత్యధ్యాహార్యమ్ ॥

క్త్రాహిదష్టం విశతిహృతవిషౌషధేః కిన్ను శక్తిః ॥౩౯॥ ౪౦॥ ఏవంజనకదుహితురవధీరణాభణితిమాకర్ణ్య క్రోధపరాఙ్ముఖో దశముఖస్తామభితో నివసన్తీ రారక్షికరాక్షసీరుద్దిశ్య భవత్యశ్చతుర్భిరప్యుపాయైరేనామవశ్యం వశ్యాంకురుధ్వమియమనమకూలా చేదిమాం హతాశాం ప్రా

ణవధారణ ఇత్యమరః, తత్ర దృష్టాన్తమాహ ॥ జనమితి॥ ఉపనతమృత్యుమాసన్నమరణం అతఏవ పంచవక్త్రేణ పంచముఖేన అహినా సర్పేణ దష్టంజనం హృతవిషౌషధేః విషదోషపరిహరణ శక్తాయా అపీత్యర్థః ఓషధేశ్శక్తిస్సామర్థ్యం విశతికిన్ను నప్రవిశత్యేవేత్యర్థః- దృష్టాంతాలఙ్కారః ॥*॥ యత్ర వాక్యద్వయే బిమ్బ ప్రతిబిమ్బతయోచ్యతే, సామాన్యధర్మో వాక్యజ్ఞైస్స దృష్టాన్తో నిగద్యత ఇతిలక్షణాత్ (౧) ॥౩౯॥ ఏవమితి ॥ ఏవముక్తరూపాం జనకదుహితుస్సీతాయాః అవధీరణాభణితి మవమాననా వచనమాకర్ణ్య కోపపరాఙ్ముఖః కోపవినివృత్తముఖః దశముఖః తామభితస్తస్యాస్సీతాయాస్సమన్తాదిత్యర్థః ॥+॥ అభితఃపరిత ఇత్యాదినా ద్వితీయా నివసన్తీర్వర్తమానాః ఆసమన్తాత్ రక్షాసంరక్షణం తత్ప్రయోజన మాసామిత్యారక్షిక్యః+ ప్రయోజనమితి ఠకి జీప్ తతః స్త్రియాః పుంవదిత్యాదినా పుంవద్భావః తాశ్చతాః రాక్షస్యశ్చ తా ఉద్దిశ్య భాంతీతి భవత్యః అఘటితఘటనానైపుణ్యసంపన్నత్వేన ప్రశస్తాః హే రాక్షస్యః ॥ + ॥ భాతేర్డవతురిత్యౌణాదికో డవతుప్రత్యయః, ఉగితశ్చేతి జీప్, యూయంచతుర్భిరప్యుపాయైస్సామదానభేద దండరూపైశ్చతుర్భిరుపాయైరప్యేనాం సీతామవశ్యంనియతంవశ్యాం వశంగతాం + వశంగత ఇతి యత్ప్రత్యయః కురుధ్వంయేన కేనాప్యుపాయేన వశీకురుధ్వమిత్యర్థః అథేయంసీతా అన

---

(౧) పంచవక్త్రాహిదష్టమితి దృష్టాన్తవాక్యానురోధాత్పంచబాణప్రభిన్నమితి పాఠ ఏవ సాధుః । పంచబాణో మన్మథః । హృతక్షపాలేఽరిత్యపి పాఠాన్తరం ఆర్తిః పీడా ॥

తరాశాయ మహానసం సయతేత్యాదిశ్య నిశాంతే ప్రత్యాసన్నే నిశాంతమే
వ ప్రవివేశ ॥౪౦॥౫॥ తదనుక్షణదాచరీణాం రోషభీషణవీక్షణవాగ్ఘో
షోన్మేషణ ముకుళితహృదయపుండరీకాపుండరీక యూథపరివృతసారం
గాంగనాభజ్జీమజ్జీకుర్వాణా గీర్వాణతరుణీవశాప బలాద్వసుధాం ప్రవి

నష్టాలా అవశగా చ త్రిహీనహతాశాం నష్టబుద్ధిమిమాం సీతాం ప్రాత
రాశాయ ప్రాతః కాలభోజనార్థం మహానసం పాకస్థానం ॥ని॥ స
మానౌరసవత్త్వాంతు పాకస్థానం మహానస మిత్యమరః- నయత ప్రాప
యత, వికస్య పచనార్థ మితిభావః, నయతి ద్వికర్మకః ఇత్యేవమా
దిశ్యాజ్ఞాప్య నిశాంతే నిశావసానే ప్రభాత ఇత్యర్థః, ప్రత్యాసన్నే స
మీపవర్తిని సతి నిశాంతం గృహమేవ ప్రవివేశ ప్రవిష్టవాన్ ॥ని॥ నిశా
న్తం భవనోపసారితి విశ్వః (౧) ॥౪౦॥—॥తదన్వితి ॥ తదను రావణగృ
హప్రవేశానంతరం - క్షణదాచరీణాం త్రిజటాప్రభృత్యారక్షక రాక్ష
సీనాం పిశాచీనాంచ భీషణాని భయంకరాణి వీక్షణాని విలోకనాని య
స్మింస్తత్తథోక్తం తస్మాద్వాగ్ఘోషోన్మేషణాత్ ॥ * ॥ తస్యత్వం రాక్ష
సేంద్రస్య భార్యాభవయశస్వినీత్యాది దుర్వచనోచ్చారణాత్ తథా
వాగేవదోషారాత్రి స్తస్యా ఉన్మేషణాదావిర్భావాద్ధేతోః ॥ని॥ దో
షారాత్రిముఖేరాత్రావత్రాన్నవ్యయమిష్యత ఇత్యభిధానాత్- ముకు
ళితం సంకుచితం హృదయమేవపుండరీకం సితాంభోజం యస్యాస్సా
తథోక్తా రాక్షసీపరుషభాషణవశాన్నిర్భిన్నహృదయేత్యర్థః॥ని॥పుండ
రీకం సితాంభోజమిత్యమరః శ్లేషసంకీర్ణోత్ప్రేక్షా రూపకాలంకారః(౨)కించ
పుండరీకయూథం వ్యాఘ్రసమూహః ॥ని॥ వ్యాఘ్రేపి పుండరీకో నే
త్యమరః, తేన పరివృతాయా ఉపనిరుద్ధాయాస్సారంగాంగనాయాహ

---

(౧)ఆరక్షకరాక్షసీరితి పాఠే ఆసమంతాద్రక్షంతీత్యారక్షకాః కర్తరిణ్వు
లిటాప్పుంవద్భావాదికం ప్రాగ్వత్ (౨) తదనురోషభీషణవీక్షణా
నాంక్షణదాచరీణాం వాగ్ఘోషేతి పాఠే రోషేత్యాది హేతుగర్భవిశేషణం

న్నా జనకనందినీచింతామేవమకరోత్ ॥౪౧॥వ॥ నూనంవిదితవృత్తాం
తే జటాయుషిగతాయుషి ।మామిహస్థామార్యపుత్రఃకింనాధిగతవాన్
ప్రభుః ॥౪౨॥౫॥ ఆహోస్విత్క్రవ్యాదమాయయావిపర్యస్తప్రకృతేః
కాకుత్స్థస్య కిమనాస్థాసంజాయతే ॥ అథవా ॥ ౪౩॥ వ॥ న కేవలంమా
మహరద్దురాత్మాకృపాంచరామస్య నిసర్గసిద్ధామ్ । (ఇత్థం)ఇదం)న

రిణాంగనాయాఃయాభంగీపరిపాటిః తామంగీకుర్వాణా అనువర్తమా
నా ప్రాణప్రియాసపత్నీంతామవస్థాంప్రాప్నువానేత్యర్థః- ఉపమా
+కరోతెస్తాచ్ఛీల్యేశానచ్ తథాశాపబలాద్వసుధాంప్రపన్నా భూలో
కంప్రాప్తాగీర్వాణతరుణీసురసుందరీవస్థితాజనకజందినీ ఏవం వక్ష్య
మాణరూపాంచింతామకరోత్ ॥౪౧॥ —— ॥ తత్ప్రకారమేవాహ॥
నూనమితి ॥ విదితః జ్ఞాతఃవృత్తాంతో మదపహారవార్తాయేనతస్మిన్ జ
టాయుషి గతాయుషిమృతేసతి- ఆర్యపుత్రః-శ్రీరామః, ఇహతిష్ఠతీ
తి ఇహస్థాం అత్రలంకాయాంస్థితాం+ఇహేత్యవ్యయేఉపపదేసుపిస్థ
ఇతిస్థాధాతోఃకప్రత్యయః - మాంనాధిగతవాన్ కింఅనధిగతవాన్కిం
అజ్ఞాతవాన్కిం । నూనం, అన్యథాకథమయం నాత్రాగచ్ఛేదితిభావః
౪౨॥ఆహోస్విదితి॥ ఆహోస్విత్ యద్వా-క్రవ్యాదమాయయారాక్షస
వంచనాశక్త్యావిపర్యస్తప్రకృతేర్విపరీతభావస్య పూర్వవిలక్షణామవ
స్థాం ప్రాపితస్యేత్యర్థః కాకుత్స్థస్య శ్రీరామస్య అనాస్థాఅనాద
రస్సంజాయతే కిం సముత్పద్యతే కింమయీతిశేషః (౧) ॥౪౩॥——॥ అ
థవేతిపక్షాంతరే - తదేవాహ॥నేతి॥ దురాత్మాదుష్టహృదయః రావణః
మాంకేవలం మామేవ- నాహరత్ నహృతవాన్, కింతు నిసర్గసి
ద్ధాంస్వభావసిద్ధాంరామస్యకృపాంపరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛారూపాంద
యాంచాహరత్ కయాపివామాయయాపహృతవానిత్యర్థః నను కథ
మేతన్నిర్ణీయత ఇత్యాశంక్య తత్రయుక్తింవక్తి, ఇదమేతత్కృపా

---

(౧)సంజాతేతి ప్రాచీనపాఠస్తుసాధుఃవర్తమాననిర్దేశాస్వారస్యాత్।

చేత్సంశ్రితవత్సలః కిం భవేత్త్వత్తూష్ణీం జగదేకవీరః ॥౪౪॥గ॥ ఇత్థం విల
ప్య రఘుపుంగవమేవ సంతతం చింతయంతీ కృచ్ఛ్రాన్మూర్ఛామగమ
త్ ॥౪౫॥వ॥ నిశాచరీస్తాం నిరవద్యశీలాం నిర్భర్త్సయంతీర్నిభృతం ని
వార్య । అస్వప్నలోకోత్సవమాత్తదృష్టం దుస్స్వప్నమేకం త్రిజటా జ

హారణం న చేత్ తర్హి సంశ్రితేష్వాశ్రితేషు వత్సలః స్నిగ్ధః నిరంతరాశ్రి
తరక్షణతత్పర ఇత్యర్థః ॥ని॥ శ్రీః ॥ మార్ద్దస్నిగ్ధస్తు వత్సల ఇత్యమరః ॥ ÷ ॥
వత్సాంసాభ్యాం కామబల ఇతి లచ్ప్రత్యయః - జగదేకవీరః నిగ్రహాను
గ్రహసమర్థ ఇత్యర్థః శ్రీరామః తూష్ణీం భవేత్ క్రుండపెత్వావరత
స్త్రాజాయేతకిం న భవేదేవేత్యర్థః కృపాహరణాభావే కథమిత్థం సమ
ర్థస్యాప్యస్యాశ్రితేషు తూష్ణీంభావ ఇతి భావః, అత్ర కృపాహరణాసం
బంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః, ఉపేంద్రవజ్రావృత్తమ్ ॥౪౪॥—
ఇత్థమితి ॥ ఇత్థమనేన ప్రకారేణ విలప్య పరిదేవనం కృత్వా, రఘుపుం
గవం శ్రీరామమేవ సంతతం నిరంతరం చింతయంతీ మనసి భావయంతీ
సతీ, కృచ్ఛ్రాత్ ప్రాణసంకటాత్ మూర్ఛాం మోహమగమత్ శ్రీరా
మసంవేదనేన రావణభర్త్సనానుసంధానేన చ విసంజ్ఞాభూదిత్యర్థః
౪౫॥ తతః కిం తత్రాహ ॥ నిశాచరీరితి ॥ నిరవద్యశీలాం నిర్దుష్టస్వభా
వాం + అవద్యపణ్యేత్యాదినా నిపాతితః తాం సీతాం నిర్భర్త్సయం
తీః పరితర్జయంతీః భర్త్సయతేః పరస్మైపదిత్వం వ్యాఖ్యాతం- ని
శాచరీః రాక్షసీః నిభృతం నిశ్చలం నివార్య నిషిధ్య, త్రిజటా నామ కా
చిద్వృద్ధరాక్షసీ సీతాపక్షపాతినీ అస్వప్నలోకస్య దేవనివహస్య ఉ
త్సవం హర్షజనకమ్, శ్రీరామాభ్యుదయసూచకత్వాదితి భావః ॥*॥
ఉత్సవస్తే హర్షమిత్యేష ఉత్సవః పరికీర్తిత ఇతి రసాకరే, ఆత్తదృ
ష్టం ఆత్తేనానుభూతం ఏకం దుస్స్వప్నం రావణవినాశసూచకత్వాద్దు
ష్టం స్వప్నం జగాద ఉక్తవతీ - తథా చ శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ స్వ
ప్నో హ్యద్య మయా దృష్టో దారుణో రోమహర్షణః । రాక్షసానామ

గాఢ ॥కించ॥ ౪౮॥ ప ॥ ఉపఘ్నవృక్షస్యపరోక్షభావాదుపేత్యపృథ్వీం సుచిరంలుఠంత్యాః । నక్తంచర(స్త్రీ)ముఖకర్శితాయాః సీతాలతాయాః (త్రి)జటాజటాభూత్ ॥ ౪౯ ॥ గ ॥ తదనన్తరమాత్మత్యాగాయస్పృహయంత్యాం మైథిల్యాంమారుతిరియమనుపేక్షణీయాతపస్వినీతినీతిమము

భావాయ భర్తుర్నరస్యాజయాయచేత్యాది - వృత్తముపజాతిః ॥ నకేవలంస్వప్నమేవకథితవతీ త్రిజటా కింతు సీతాయా ఆలంబనభూతాప్యభూదిత్యాహ, కించేతి చేత్యర్థః ॥౪౮॥అ॥ తత్ప్రకారమేవాహ॥ ఉపఘ్నేతి ॥ ఉపఘ్నవృక్షస్య అంతికాశ్రయవృక్షస్య తద్రూపస్య(శ్రీ)రామస్యేత్యర్థః ॥ని॥ స్యాదుపఘ్నోంతికాశ్రయఇత్యమరః ॥ ఉపఘ్నఆశ్రయఇతి నిపాతః పరోక్షభావాదసాన్నిధ్యాద్ధేతోః పృథ్వీంభువముపేత్యసుచిరం అతిచిరకాలమారభ్యేత్యర్థః, లుఠంత్యావివర్తమానాయాః కించనక్తంచర(స్త్రీ)ణాం రాక్షసీనాం ముఖైః పరుషవచనైః కర్శితాయాఃకార్శ్యం(ప్రా)పితాయాఃనిపీడితాయాఇతియావత్ -తథా నక్తంచర(స్త్రీ)ణాం శిథిల్యాఖ్య కీటకవిశేషాణాం ముఖైఃవదనైః కర్శితాయాఃఅర్దితాయాఃనక్తంచర(స్త్రీ)శబ్దఃశిథిలీవాచకత్వేననిఘంట్వంతరేషుమృగ్యఃసీతాయాఏవలతాయాఃత్రిజటాజటాశిఖాపునరుత్థానా లంబనేత్యర్థఃఅభూత్ ఆసీత్ ॥ని॥ స్కంధశాఖాశాలేశిఫాజటెఇత్యమరః (శ్రీ)రామవిజయసూచకశుభనిమిత్త కథనేనసీతామాశ్వాసయామాసేత్యర్థః, శ్లేషసంకీర్ణోయం రూపకాలఙ్కారః ॥ ఉపజాతివృత్తం॥౪౯ తదనంతరమితి ॥ తదనంతరంత్రిజటాస్వప్నకథనానంతరం- మైథిల్యాం సీతాయామాత్మత్యాగాయదేహత్యాగాయ ॥ని॥ ఆత్మాజీవేధృతౌదేహ ఇత్యభిధానాత్ + స్పృహేరీప్సితఇతి సం(ప్ర)దానత్వాచ్చతుర్థీ స్పృహయంత్యామభిలషంత్యాం రాక్షసీవిరచితోపద్రవాసహిష్ణుత్వాదితిభావః మారుతిర్హనూమాన్ తపస్వినీశోచ్యా ॥ని॥ మునిభేదౌతపస్వినావిత్యమరః, అనుపేక్షణీయాఅనాదరణీయాఅవిలంబ కర

ఝ్ఝంతీం చిన్తాం పరిగృహ్య నేదీయానస్యా బభూవ ॥ తతః ॥౪౮॥ ప ॥ దేవ్యా దశాననవచోమయవజ్రదీర్ణకర్ణాంతరవ్రణవిరోపణభేషజాని। విస్రంభణార్థమయమన్వయసంగతాని రామాభికీర్తనమధూని శనైర్న్యషించత్ ॥౪౯॥ X ॥ తదనంతరం సమన్తాత్ప్రసారితనయనా జనకతనయా తస్యాం శాఖాయాం శాఖామృగముద్వీక్ష్య దుస్స్వప్నబుద్ధ్యా చకి

తేన నహింసనీయేతి యావత్ ఇతిమత్వేతి శేషః, నీతిమముంచంతీం నీతియుక్తామిత్యర్థః ÷ శేముచాదీనామితి ముమాగమః చింతామే తత్సంముఖీభావవిచారం పరిగృహ్య కృత్వా - అస్యా మైథిల్యాః నేదీయానంతికవర్తీ బభూవ × అంతికబాఢయోర్నేదసాధావితి నేదాదేశః ॥ తతో నేదిష్ఠత్వానంతరమ్ ॥ ౪౮ ॥—॥ దేవ్యా ఇతి॥ అయం హనూమాన్ దశాననస్య రావణస్య వచోమయం వాగ్రూపం యద్వజ్రమాయుధం తేన దీర్ణయోః విదారితయోః కర్ణయోరంతరే యాని వ్రణాని క్షతాని తేషాం విరోపణే చికిత్సాయాం భేషజాని ఔషధాని ॥ని॥ భేషజౌషధభైషజ్యానీత్యమరః, తథా అన్వయేన వంశేన సంగతాని రాజా దశరథో నామ రథకుంజరవాజిమానిత్యాదివంశప్రశంసాపూర్వకాణీత్యర్థః రామాభికీర్తనాని శ్రీరామనామసంకీర్తనాన్యేవ మధూన్యమృతాని దేవ్యాస్సీతాయా విస్రంభణార్థం విశ్వాసోత్పాదనార్థమిత్యర్థః ॥ని॥ సమౌ విస్రంభవిశ్వాసావిత్యమరః, అర్థేన సహ నిత్యసమాసస్సర్వలింగతా చ వక్తవ్యా శనైరవ్యగ్రం న్యషించత్ శ్రావితవానిత్యర్థః, రూపకాలఙ్కారః, వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥౪౯॥—॥ తదనంతరమితి ॥ తదనంతరం శ్రీరామనామసంకీర్తనానంతరం జనకతనయా సీతా సమంతాద్దిక్షు విదిక్షు చేత్యర్థః, ప్రసారితనయనా కుత ఏతత్ప్రియ ముక్తమితి ప్రవర్తితదృష్టిస్సతీ తస్యాం నేదిష్ఠాయామిత్యర్థః- శాఖాయాం శింశుపావిటపే స్థితమితి శేషః శాఖామృగం వానరముద్వీక్ష్య దుస్స్వప్నబుద్ధ్యా దుష్టస్వప్నోయమితి భ్రాంత్యా స్వప్నే వానరదర్శనస్యాశుభసూచకత్వేన శా

తహృదయా సలక్ష్మణాయ రామాయ భర్త్రే భద్రమాశంసమానా జనమి
మం దురాపస్వాపం స్వప్నః కథమాప్నుయాదితి విచింత్య మాయా స
మాయాత నైరృతపతిబుద్ధ్యా తస్మాన్మారుతపుత్త్రాత్ త్రాస ॥ ౫౦॥౫॥
సోఽపి సమయావతీర్య వచనవైచిత్ర్యాజ్జనకపుత్రీం ప్రత్యాయయన్నాంజ

స్త్ర సిద్ధత్వాదితి భావః, తథా శ్రీరామాయణే ॥*॥ స్వప్నే మయాయం వికృతోఽద్య దృష్టశ్శాఖామృగశ్శాస్త్రగణైర్నిషిద్ధ ఇతి చకితహృదయా భయసంభ్రాన్తాన్తఃకరణా అత ఏవ సలక్ష్మణాయ లక్ష్మణసమేతాయ। తేన సహేతి తుల్యయోగ ఇతి బహువ్రీహిః నోపసర్జనస్యేతి సహశబ్దస్య సత్వం, భర్త్రే ప్రాణేశ్వరాయ శ్రీరామాయ ÷ చతుర్థీ చాశిష్యాయుష్యేత్యాదినా చతుర్థీ, భద్రం కుశలమాశంసమానా స్వస్త్యస్తు రామాయ సలక్ష్మణాయేతి కల్యాణాశంసనం కుర్వాణేత్యర్థః ॥౨॥ శ్వశ్శ్రేయసం శివం భద్రం కల్యాణం మంగళం శుభమిత్యమరః + ఆజన్మ్మార్వాచ్ఛంసతేశ్శానచ్ తతో దురాపస్వాపం దుష్ప్రాపనిద్రమ్ ॥౨॥ స్యాన్నిద్రాశయనం స్వాప ఇత్యమరః ఏతేన జాగరాఖ్యా చతుర్థీ మదనావస్థా సూచ్యతే ॥ తదుక్తమ్ ॥ దృఙ్మనస్సంగసంకల్పా జాగరః కృశతాఽరతిః హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాన్తా ఇత్యనంగదశా దశేతి, ఇమమిదృగవస్థాపన్నం జనమిత్యాత్మనిర్దేశః స్వప్నః స్వప్నదశా కథం కుతో వా ఆప్నుయాత్సంగచ్ఛేత్ నాప్నుయాదేవేత్యర్థః, తన్నాన్తరీయకత్వాత్తస్యేతి భావః, తథాచ శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ స్వప్నోఽపి నాయం న హి మేఽస్తి నిద్రా శోకేన దుఃఖేన చ పీడితాయాః ఇత్యనేన ప్రకారేణ విచింత్యాలోచ్య మాయయా వానరభూమికయా సమాయాతః పునరాగతోఽయం నైరృతపతీ రావణ ఇతి బుద్ధ్యా తద్గోచరభ్రాన్త్యేత్యర్థః తస్మాత్తథాభూతాన్మారుతపుత్త్రాత్ త్రాసం బిభాయ ॥ ÷ ॥ భీత్రార్థానాం భయహేతురిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ ॥౫౦॥——॥ ....

తతః కిం తత్రాహ ॥ స ఇతి ॥ సః ఆంజనేయోఽపి సమయాత్తచ్ఛాఖాయాస్స

నేయః కృతాంజలిర్వ్యజిజ్ఞపత్ ॥౫౧॥ప॥ కల్యాణి త్వద్వియోగేన తీవ్ర
వేగేన తామ్యతః । రాఘవేంద్రస్య దూతం మా మన్యథా మా స్మ మన్య
థాః ॥౫౨॥ప॥ త్వయా సహ ప్రస్థితచిత్తవృత్తిర్విభావరీకోక సమానధ
ర్మా । వదో బ్రవీన్మైథిలి మన్ముఖేన త్వాం కౌశలం కోసలరాజ(సూనుః)

కాశాదవరుహ్య, వచనవైచిత్ర్యశ్రీతత్కాలోచితనిజవచన రచనావిశే
షచాతుర్యాజ్జనకపుత్రీం జానకీం ప్రత్యాయయన్నిత్యాంజనేయ విశేష
ణం సమాశ్వాసయన్నిత్యర్థః (౧) ॥ని॥ ప్రత్యయోధీనశపథజ్ఞానవిశ్వా
సహేతుష్విత్యమరః, కృతాంజలిర్విరచితకరసంపుటస్సన్ వినయలక్ష
ణమేతత్ వ్యజిజ్ఞపత్ విజ్ఞాపితవాన్ ॥౫౧॥—॥అ॥ విజ్ఞాపనప్రకార
మేవాహ ॥ కల్యాణీతి ॥ హే కల్యాణి శోభనే జానకి ఏతేన సౌభాగ్యాభి
ధాయకేన సంబోధనేన శ్రీరామస్య కుశలం సూచ్యతే ॥×॥ గౌరాది
త్వాత్ జీష్, తీవ్రవేగేన చండరయేణ దుర్నిరోధేనేత్యర్థః ॥ని॥ తిగ్మం
తీక్ష్ణం ఖరం తీవ్రం చండముష్ణం పటు స్మృత మితి హలాయుధః త్వద్వియో
గేన త్వద్విరహేణ హేతునా తామ్యతో గ్లాయతః క్లిశ్యత ఇత్యర్థః,
ఏతేన వ్యాపారాంతరాసక్తత్వశంకానకార్యేతి సూచ్యతే, రాఘవే
న్ద్రస్య రఘునాయకస్య దూతం సందేశహరమ్ ॥ని॥ స్యాత్సందేశహరో
దూత ఇత్యమరః, మాం అన్యథా ప్రకారాంతరేణ మా స్మ మన్యథాః న
విజానీయా ఇత్యర్థః ॥÷॥ స్మోత్తరే లఙ్చ్ఛేతి చకారాదాశీరర్థే లుఙ్- న
మాఙ్యోగ ఇత్యడాగమాభావః ॥౫౨॥—॥ త్వయేతి ॥ హే మైథిలి త్వ
యా సహ ప్రస్థితా ప్రయాతా చిత్తవృత్తిర్యస్య స తథోక్తః, త్వదేకాయ
త్తచిత్త ఇత్యర్థః, అత ఏవ విభావర్యాం రజన్యాం యః కోకశ్చక్రవాక
స్తస్య సమానో ధర్మో యస్య స తథోక్తః, అతివిరహాతుర ఇత్యర్థః॥
ని॥ కోకశ్చక్రశ్చక్రవాక ఇత్యమరః ॥×॥ ధర్మాదనిచ్కేవలాదిత్యని
చ్, కోసలానాం జనపదానాం రాజా కోసలరాజో దశరథ స్తస్య పు

---

(౧) ప్రత్యాయయితుమితి తుమున్నన్తపాఠే సమాశ్వాసయితుమిత్యర్థః ॥

పుత్రః) ॥౫౩॥ అపిచ ॥౮॥ శిరసా తవ సౌమిత్రిరకరోదభివాదనమ్ । అ
పృచ్ఛత్త్వాపి భద్రం త్వామధిపశ్చ వనౌకసామ్ ॥౫౪॥ గ ॥ ఏవమభిహిత
యా సంభూతవిస్రంభయా భయాపేతయా తయా తావదనుయుక్తః పవన
తనయో వాలిమరణకారణం సుగ్రీవసఖ్యమాఖ్యాయ ప్రచేతస చేత
ఇవ సంతతసన్నిహితరామనామమంగళమంగుళీయకమస్యై ప్ర

త్రిః (ఖ) శ్రీరామః స్వముఖేన మద్ద్వారా త్వాం కుశలమేవ కౌశలం స్వార్థే
ష్యఞ్, వచః క్షేమవచనం అబ్రవీదవోచత్ ॥÷॥ బ్రువో లుఙ్ బ్రువిశాసీ
త్యాదినా ద్వికర్మకత్వమ్, అకథితం చేతి సీతాయాః కర్మత్వం, ఉపజా
తివృత్తమ్ ॥౫౩॥—॥ అథ ప్రత్యయదార్ఢ్యాయ లక్ష్మణవార్తామప్యా
హ ॥ అపిచేతి ॥ తదేవ వివృణోతి ॥ శిరసేతి ॥ హే కల్యాణి సుమిత్రాయా
అపత్యం పుమాంస్త్వం సౌమిత్రిర్లక్ష్మణః ॥×॥ బాహ్వాదిభ్యశ్చేతీఞ్ ప్రత్య
యః శిరసా మూర్ధ్నా తవ, అభివాదనం నమస్కారమకరోత్ కృతవాన్
అథ సుగ్రీవసఖ్యమపి జాతమితి సూచయన్నాహ ॥ అపృచ్ఛదితి ॥ సః
ప్రసిద్ధః వనౌకసామధిపో౽పిచ వానరేశ్వరస్సుగ్రీవశ్చ ॥ని॥ మర్కటో
వానరః కీశో వనౌకా ఇత్యమరః - త్వాం భద్రం కుశలమపృచ్ఛత్ పృష్ట
వాన్ ॥*॥ దుహ్యాదిత్వాద్ద్వికర్మకత్వమ్ ॥౫౪॥—॥ ఏవమితి ॥ ఏవ
ముక్తప్రకారేణ అభిహితయా ఉక్తయా అత ఏవ సంభూతవిస్రంభయా
సంజాతవిశ్వాసయా హేతుగర్భం విశేషణమ్ ॥ని॥ సమౌ విస్రంభవి
శ్వాసావిత్యమరః, భయాదపేతయా అపగతసాధ్వసయేత్యర్థః ॥+॥ అపే
తాపోఢేత్యాదినా పంచమీసమాసః, తయా సీతయా తావత్తదానీ మను
యుక్తః కథం సుగ్రీవసఖ్యం జాతమిత్యాదిపృష్టస్సన్ ॥ని॥ ప్రశ్నోను
యోగః పృచ్ఛా చేత్యమరః. పవనతనయో హనూమాన్ వాలిమరణకార
ణం సుగ్రీవస్య సఖ్యం మైత్రీం ÷ సఖ్యుర్య ఇతి యప్రత్యయః ఆఖ్యాయ
సమ్యక్కథయిత్వా ప్రచేతసచేత ఇవ వాల్మీకిమన ఇవేత్యుపమా సంత
తసన్నిహితేన నిరంతరసన్నికృష్టేన రామనామ్నా మంగళం కల్యాణ

యచ్ఛత్ ॥౫౫॥ ప॥ సౌఖ్యావహస్యపవనాత్మజనీయమాన రామాంగుళీయక విలోకనవాసరస్య । సత్యంకలాంశతతమీ(మపి)ంభుపి)నైవ భేజే పాణిగ్రహోత్సవదినం జనకాత్మజాయాః ॥ ౫౬ ॥ X ॥ తతస్తం జానకీనిస్సీమహర్షా బభాషే ॥౫౭॥X॥ మహాభాగసర్వథాస్యదురాత్మనః ప్రత్యాసీదతిమృత్యుఃతథైవమహ్యమనలాభిధానయావిభీషణదు

రూపం విలిఖిత శ్రీరామనామవర్ణావళీశోభితమిత్యర్థః అంగులీయకం శ్రీరామప్రేషితామభిజ్ఞానముద్రికాం, అస్యైసీతాయై ప్రాయచ్ఛత్ దత్తవాన్ ॥+ ॥ పాఘ్రాద్ధ్రేత్యాదినా దాణోయచ్ఛాదేశః ॥౫౫॥—॥ సౌఖ్యేతి ॥ జనకాత్మజాయాస్సీతాయాఃపాణిగ్రహోత్సవదినం వివాహమహోత్సవదివసఃకర్తృ, సౌఖ్యావహస్య పరమానందకరస్య పవనాత్మజేన హనూమతానీయమానమానీతం యద్రామాంగుళీయకం శ్రీరామాభిజ్ఞానాంగుళిముద్రికా తద్విలోకనవాసరస్య తత్సన్దర్శనదినస్యశతతమీంశతస్యపూరణీమ్॥+॥తస్యపూరణౌడడితిడట్నిత్యంశతాదిమాసార్ధమాససంవత్సరాచ్చేతి తమడాగమేటిత్త్వాత్ జీప్, కలామంశమ్ ॥ని॥ కలాస్యాన్మూలికావృద్ధౌశిల్పాదావంశమాత్రకే। షోడశాంశేపి చంద్రస్యేతివిశ్వః, భువిసత్యంయథార్థంనైవభేజే న ప్రాపైవతతోపి సహస్రగుణాధికానందజనకత్వాదస్యేతిభావః, అత్ర కలాభజనసంబంధేప్యసంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ (౧)॥౫౬॥—॥ తతఇతి ॥ తతఃఅంగులీయకప్రదానానన్తరం - జానకీనిస్సీమహర్షానిరతిశయానందాసతీ - తంహనూమన్తం బభాషేఉవాచ ॥౫౭॥—॥అ॥ భాషణప్రకారమేవాహ ॥ మహాభాగేతి ॥ హేమహాభాగపరహితాచరణభాగ్యసంపన్న సర్వథాసర్వప్రకారేణ అస్యదురాత్మనః పాపిష్ఠస్యరావణస్య- మృత్యురన్తకః ప్రత్యాసీదతి ప్రత్యాసన్నోభవతి తత్ప్రత్యాసాదనం తథానిశ్చితమిత్యర్థః- నవ్యాతన్వద

---

(౧) శతతమీమపీత్యేవ పాఠస్సాధుః॥ భువీతిపదస్యానుపయోగాత్ ॥

हित्रा स्वमात्रा प्रेषितया भाषितञ्च, अयमप्यनार्यशील स्तुरीयमुपायमन्तरेण नमामार्यपुत्रस्य समर्पयिष्यति नि यतमहमपिमासादूर्ध्वं नशक्नुयाम् प्राणान्कृपणान् धारयितुमिति ॥४०॥४॥ एतदाकर्ण्य मारुतिर्महानुभावे माभै षीस्त्र भवतिं भवतीं वहन्नेवतूर्ण मर्णवमुल्लंघ्य रघुवरच

भ्याहनमात्रं किन्त्वा प्तमुखाच्छ्रुतमपीत्याह ॥ तत्रैवेति ॥ तत्रैवमदुहितप्रकारेणैव मह्यं अनलेत्यभिधानं यस्यास्त यातथास्वमात्रा निजजनन्या अस्मत्पक्षपातिन्यासरमया प्रे षितया एतद्वार्ताकथनार्थं प्रहितया विभीषणदुहित्रा विभी षणपुत्रिकया भाषितञ्च कथितमपि अतःअनार्यशीलस्तुच्छस्वभावो यं रावणोपितुरीयं चतुर्थं + चतुरश्छयितावाद्यक्षरलोप श्चेति छप्रत्ययः आद्यक्षरलोपश्च उपायमन्तरेण दण्डोपा यं विनेत्यर्थः, अन्तरान्तरेण युक्त इति द्वितीयामामार्यपु त्रस्य राजपुत्रस्य श्रीरामस्य- आर्यपुत्रेति राजपुत्राणामभि धानं आर्यो ब्राह्मणकुमारयोःराजा चेतिनिपातनात्- नसमर्प यिष्यति नदास्यति, दण्डोपायमविलम्बेनैवप्रयोक्तव्य इत्याह ॥नियतमिति ॥ अहमपिनियतंनिश्चितंमासादूर्ध्वंएकमासस्यो परिष्टादित्यर्थः, कृपणान्दीनान् प्राणान् धारयितुंनिरो द्धुं + शकधृषेत्यादिनातुमुन्प्रत्ययः नशक्नुयांशक्तानभवेय मतऊर्ध्वंजीवितंत्यक्ष्यामीत्यर्थः- इतिबभाषइति सम्बन्धः ॥त थाच श्रीरामायणम् ॥*॥ धारयिष्यामिमासन्तु जीवितंशत्रु सूदन । मासादूर्ध्वंनजीविष्ये त्वयाहीनानृपात्मजेति॥४० एतदिति ॥ एतत्सीतावचनमाकर्ण्य श्रुत्वामारुतिः हनूमान्, हेमहानुभावे महासामर्थ्यसम्पन्ने सामर्थ्यमत्रपरमपा तिव्रत्य प्रयुक्तमितिद्रष्टव्यम्- माभैषीः भयंमाप्राप्नुहि

రణసరసిజసమీప ముపయాస్యామి మైనం మామసమర్థం సమర్థయేథాః
ఇత్యభిహితవాన్ ॥ కించ(౧) ॥౯॥ ప॥ మహామహీధ్రసధ్రీచీం సోయం వృద్ధి
ముపేయివాన్ । యయా నూనమపాం రాశిః కుల్యాతుల్యాం దశాం ద
ధౌ ॥౧౦॥ ప॥ అథ తమువాచ సా జనకరాజసుతా ముదితా కిముత వదుష్క
రం చరణలంఘితవారినిధేః । అపితు మయా సహ ప్లవగపుంగవ యాస్యసి
చేన్నియత మపాయినీ పరిణమేద్భవతః పదవీ ॥ అన్యచ్చ ॥౧౧॥ ప॥ పాతి

త్ర భవతీం పూజ్యాం భవతీం త్వాం వహన్నేవ స్కంధే ధారయన్నేవ
తూర్ణమాశు అర్ణవం సముద్రం ఉల్లంఘ్య ఉత్తీర్య రఘువరస్య శ్రీ
రామస్య చరణసరసిజసమీపం పాదకమలసమీపముపయాస్యామి ప్రా
ప్స్యామి ఏనం మామసమర్థం మా సమర్థయేథాః న మన్యస్వేత్యభి
హితవాన్ ఉక్తవాన్, కించ అపి చేత్యర్థః ॥౯॥—॥ మహామహీధ్రేతి ॥
సోయం హనూమాన్ స్వసామర్థ్యపరిజ్ఞాపనాయ మహతా మహీధ్రేణ గి
రిణా సధ్రీచీం సమానాం వృద్ధి ముపేయివాన్ ప్రాప్తవాన్ ॥ని॥ మ
హీధ్రశిఖరిక్ష్మాభృ దిత్యమరః- యయా దేహవృద్ధ్యా అపాం రాశిః సము
ద్రః, కుల్యాతుల్యామల్పీకృతసరిత్సమానాం దశాం స్థితిం దధౌ ధృతవాన్ ।
ని॥ కుల్యాల్పాకృత్రిమా సరిదిత్యమరః హనూమద్దేహాపేక్షయా సము
ద్రోల్ప ఇవ ప్రతీయత ఇతి భావః ॥౧౦॥—॥ అథేతి ॥ అథ హనూమద్దే
హవృద్ధిదర్శనానంతరం, జనకరాజసుతా సీతా ముదితా సంతుష్టా సతీ,
తమాంజనేయ మువాచ- హే ఆంజనేయ, చరణాభ్యాం లంఘితస్తీర్ణః
వారినిధిస్సముద్రో యేన తస్య తవ దుష్కరం కర్తుమశక్యం కార్యం కిం
కిమస్తి కించిదపి నాస్తీత్యర్థః, అపితు కింతు- హే ప్లవగపుంగవ వాన
రోత్తమ, మయా సహ త్వం యాస్యసి గమిష్యసి చేద్భవతః ఇయం పద
వీ మార్గః, అపాయినీ దుష్టా పరిణమేద్భవేత్ - సంకటయుక్తా భవిష్యతి
అన్యచ్చ కించేత్యర్థః ॥౧౧॥—॥ పాతివ్రత్యేతి ॥ హే ఆంజనేయ పా

---

(౧) సమర్థయేథా ఇత్యభిధాయ। మహామహీధ్రేత్యాది పాఠః ప్రాచీనః ।

ప్రత్యహుతాశనేనయదితంకుర్యామహంభస్మసాత్సత్యం దాశరథేశ్శర స్యనభవేదాత్మోచితాపారణా । కించైతస్యయశోనిశాపతిరపిప్రమ్లాన కాన్తిర్భవే చ్ఛ్వాసితరావణేరఘుపతౌయాత్రామమ శ్రేయసీ ॥౬౨॥ X ॥ ఏవంవ్యాహృతఃపవనసుతస్సీతాంవినీతః పునరాబభా షే ॥౬౩॥ప॥ మాయామృగేణతవమైథిలివఞ్చితాయాశ్శాఖామృగేణ పు:

తిప్రత్య హుతాశనేన పాతివ్రత్యాగ్నినాతం రావణంభస్మసాద్భస్మీభూతం కుర్యాంకరోమియది, తర్హి - దాశరథేః శ్రీరామస్యశరస్య బాణస్య ఆత్మోచితా స్వానురూపాపారణాపూర్తిస్తృప్తిరితి యావత్ - నభవేన్నస్యాత్ సత్యంయథార్థం నాత్రసందేహఇత్యర్థః, శ్రీరా మబాణేనైవ రావణహననంకర్తవ్యమితిభావః, శ్రీరామస్యాపకీర్త్యా వహత్వాచ్చ మమైతన్నయుజ్యతఇతి పక్షాన్తరమాహ ॥కించేతి॥కించ ఏతన్మాత్రమేవ నభవతీత్యర్థః, ఏతస్యదాశరథేఃయశఃచానక్షాత్రో ద్భవాసత్వమాఖ్యా తదేవనిశాపతిశ్చన్ద్రోపీతి రూపకమ్, ప్రమ్లాన కాన్తిః ప్రక్షీణశోభోభవేత్ - స్వసామర్థ్యేనైవ సీతారావణంవినా శితవతీరామస్త్వశక్తఏవజాతః కిమిత్యపకీర్తిస్సంభవిష్యతీత్యర్థః-అ తః హేభ్రాతరిత్యాదరేణామన్త్రణంరఘుపతౌరఘునాయకేశ్వాసితరా వణే విధ్వంసితరావణేసతి శ్రీరామేణరావణేవిధ్వంసితేసతీత్యర్థః- మమయాత్రా ప్రతిప్రయాణం శ్రేయసీప్రశస్యా శ్రేష్ఠేతియావత్ +ప్ర శస్యస్యశ్రఇతి శ్రాదేశః అతోమమైవమాగన్తుంనయుజ్యతే శ్రీరా మోయథాక్షిప్రమాగచ్ఛేత్తథాత్వయాప్రోత్సాహితవ్యఇతిభావః ఉక్త రూపకయోస్సంసృష్టిః, శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ (౧) ॥౬౨॥ ఏ వమితి॥ ఏవమనేన ప్రకారేణ, వ్యాహృతః ఉక్తః ఏతయేతి శేషః- ప వనసుతో హనూమాన్ వినీతః వినయయుక్తస్సన్ సీతాంపునః ఆబభా షేఉక్తవాన్ ॥౬౩॥——॥ తదేవాహ ॥మాయేతి ॥ హే మైథిలిమాయా

(౧) భవేత్తస్యాచ్ఛ్వాసితేతి భవేదాజౌశాసితేతిచ పాఠాన్తరమ్॥

నరాగతిరిత్యయుక్తమ్। ఏషాకథాపిభువనేవి(ది)త)త్రాయదిస్యాత్తా-
నామరామధనుషఃప్రథితాప్రశస్తిః॥౬౪॥౫॥కింబహునేత్యేతదేవ చింతి
తం దేవిభవత్యా,యదర్హంరాఘవగృహిణ్యాస్తదేవనిశ్చితం। యత్స
దృశమీదృశస్యసమాచారస్యతదేవప్రకాశితమ్, యదనుగుణం రావ

మృగేణ కనకమృగేణ వంచితాయాః ప్రతారితాయాః విప్రలబ్ధాయాః ఇతియావత్, తవమహానుభావాయాఇతిభావః శాఖామృగేణవానరేణ పునరాగతిః ప్రత్యాగమనమిత్యేతదయుక్తమనర్హం వంచనేనాపహరణం పునస్సంకోచేనాగమనంచేత్యేతత్సంభావితాయాస్తవనయుక్తమితిభావః, రాజ్ఞ్యాః పునారాజమార్గేణైవాగమనం యుక్తమితిభావః కించ ఏషాఉక్తాకథావార్తాపి, భువనేజగతి ॥౯॥ విష్టపంభువనంజగదిత్యమరఃవితతావిస్తృతాప్రచురాస్యాద్యదితర్హి శ్రీరామధనుషః శ్రీరామచాపస్యజగత్త్రయప్రసిద్ధస్యేతిభావః, కానామకావాప్రశస్తిః పరనిరాసకత్వ ప్రయుక్తఖ్యాతిః ప్రథితాప్రసిద్ధాస్యాదితిశేషః నస్యాదేవేత్యర్థః, అతస్త్వయాల్పకాలక్లేశసహిష్ణుతయాత్రస్థాతవ్యం శ్రీరామేణ పునరాగత్యరావణంజిత్వాత్వం ప్రత్యానేతవ్యాచేత్యయమేవరాద్ధాంతఇతిభావః, వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥౬౪॥——॥

అథసీతాప్రశంసాపూర్వకం నిగమయన్నాహ ॥ కిమితి॥బహునాకింకాలయాపనకరైరనేకైర్వచనైరలమిత్యర్థః- ఏతత్ ఇత్యేతత్ప్రకృతమిదమేవ చింతితం దేవిభవత్యా పర్యాలోచితం సమయోచితత్వేనైతదేవ విచారితమిత్యర్థః ॥౯॥ ఇతిహేతుప్రకరణప్రకారాది సమాప్తిష్విత్యమరః, కిమేతదిత్యత్రాహ ॥ యదిత్యాదినా। రాఘవస్యరఘువంశోద్భవస్య శ్రీరామస్య గృహిణ్యాధర్మపత్న్యాః యదర్హం యుక్తం తదేవనిశ్చితం నిర్ణీతం, ఈదృశస్య అనిర్వాచ్యస్యేత్యర్థః, సమాచారస్య పాతివ్రత్యధర్మస్య యత్సదృశంతుల్యం తదేవప్రకాశితమభివ్యంజితం, రావణాపరాధప్రతిక్రియాయాః యదనుగుణం అను

ణాపరాధప్రతిక్రియాయా స్తదేవానుమోదితమ్, యదనుకూలంకులవ ధూశీలస్యతదేవకథితమ్, యదుచితం క్షత్రియాణీవాణీప్రక్రమస్య తదే వోపక్రాంతమితి బహుశఃప్రశస్యసర్వథారామలక్ష్మణౌ లంకామి మాంప్రాప్తావితి జానకిజానీహ్యనుజానీహిమాంజనంప్రస్థాతుం, కించకా కుత్స్థేన విదితపూర్వమభిజ్ఞానంకిమపిదీయతామితి॥౬౫॥౫॥ సాతుదీర్ఘం

ధూపం, తదేవానుమోదితం అభ్యుపగతం। కులవధూశీలస్య కులస్త్రీ స్వభావస్య యదనుకూలం సమ్మతం తదేవకథితం ఉక్తం, క్షత్రియాణీ క్షత్రకులోద్భవా ÷అర్యక్షత్రియాభ్యాం వేతిజీప్ ఆనగాగమశ్చ తస్య వాణీప్రక్రమస్య వచనపరిపాట్యాః యదుచితంతదేవోపక్రాంతమార బ్ధమ్(౧)ఇత్యేవంబహుశఃబహువారంప్రశస్య ప్రస్తూయ, హేజానకిస ర్వథాసర్వప్రకారేణ- ప్రకారవచనేథాల్ రామలక్ష్మణౌ లఙ్కామి మాం ప్రాప్తౌప్రవిష్టౌ జానీహిఅవబుధ్యస్వ, తథాఇమంజనంమామి త్యర్థః- ప్రస్థాతుంపునర్గంతుం ఆమోచనశబ్దవదుపసర్గేణ ధాత్వ ర్థస్య బాధః అతఏవ॥ని॥ ప్రస్థానంగమనంగమ ఇత్యమరః, అనుజా నీహిఅనుజ్ఞాపయ। అథచపునః ప్రష్టవ్యంకించిదవశిష్టంవిద్యతఇత్యాహ ॥కించే ॥తదేవాహకాకుత్స్థేనేతి॥ కాకుత్స్థేనకకుత్స్థవంశోద్భవేన శ్రీ రామేణ, విదితపూర్వం పూర్వంవిజ్ఞాతమిత్యర్థః +సుప్సుపేతి సమా సః, కిమపికించిదభిజ్ఞానం జ్ఞాపకవస్తుదీయతాంప్రతిపాద్యతాం ఇత్యా బభాషఇతి సంబన్ధః (౨) ॥౬౫॥—॥ తతఃకింజాతంతత్రాహ ॥సేతి॥

(౧) అత్రగద్యేకిం బహునా దేవిభవత్యాతదేవ చింతితం యదర్హం రాఘవగృహిణ్యాః, తదేవనిశ్చితంయత్సదృశమీదృశస్యసమయాచార స్య।తదేవప్రకాశితంయదనుగుణంరావణాపరాధప్రతిక్రియాయాఃతదే వానుమోదితంయదనుకూలంకులవధూశీలస్యతదేవకథితంయదుచితంక్ష త్రియాణీజనవాణీక్రమస్యేతిబహుశఃప్రశస్యేతిప్రాచీనపాఠస్సుగమః (౨)అభిజ్ఞాయతేనేనేత్యభిజ్ఞానంకరణల్యుట్ పూర్వానుభవస్మారకం।

తీతిమన్యే ॥ ౨౦ ॥ ౫ ॥ తదనునిజమనోరథైకపరిపూరణకృతాదరా కైకేయీసాపహాసమవాదీత్ ॥ ౨౯ ॥ ౭ ॥ సత్యవిప్లవమపత్యసంగత స్సంగతంభృశమపశ్యతస్తవ । ఆశ్రుతస్యవిఫలత్వమస్తిచేదాశ్రుతస్య

స్య ఉపయమప్రాపకత్వం యుక్తమత్రామమాప్యేవం మరణముపయుజ్యత ఇత్యర్థః - లోకేలక్షణవతీనాంకన్యకానాం పరిణయోభర్తృజీవనాయభవతి ఈదృగవలక్షణ దుర్భగాయాస్తవపరిణయస్తు మమమరణాయభవతీతిభావః-వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౨౦ ॥— తదన్వితి॥ తదనుదశరథభాషణానంతరం-నిజమనోరథస్యఏకస్య భరతాభిషేచనరామప్రవ్రాజనరూపస్యాభిలాషస్యైవ పరిపూరణేనిష్పాదనే - అత్రమనోరథైక శబ్దయోశ్శివభాగవతవత్సమాసః - అథవాఏకపరిపూరణముఖ్యపరిపూరణే ॥ ని ॥ ఏకేముఖ్యాన్యకేవలాఇత్యమరః కృతాదరావిహితాస్థా, కైకేయీసాపహాసంసోల్లుంఠనమవాదీత్ ఉవాచ ॥ ని ॥ సోల్లుంఠనంతుసోత్ప్రాసం సాపహాసంసమాస్త్రయిఇతిహలాయుధః ॥ ౨౯ ॥ ౭ ॥ ఉక్తిప్రకారమేవ వివృణోతి ॥ సత్యేతి ॥ అపత్యసంగతః పుత్రమోహాద్ధేతోః + పంచమ్యాస్తసిః సంగతం ప్రాప్తంసత్యవిప్లవంసత్యవాక్యప్రచ్యుతిం - భృశమత్యంతమపశ్యతః అనాలోచయతః ఈషదప్యననుసందధతఇత్యర్థః తవఆశ్రుతస్య వరద్వయం దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాతవచనస్య ॥ ని ॥ అంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతమిత్యమరః - విఫలత్వం నైష్ఫల్యమస్తిచేత్ తత్ప్రతిశ్రుతంవిఫలంభవతియదీత్యర్థః ఆఇత్యపహాసే విసర్గాంతోనిపాతః - శ్రుతస్య సత్యంవద ధర్మంచర స్వాధ్యాయాన్మాప్రమదః - అంగీకృతంహికృతినః పరిపాలయంతీత్యాది ధర్మశాస్త్రస్య ॥ ని ॥ శ్రుతంశాస్త్రావధృతయోరిత్యమరః- అయమంజలిః ప్రణామః ॥ ని ॥ తౌయుతావంజలిఃపుమానిత్యమరః ॥ రచితః విహితః, శాసనాచ్ఛాస్త్రమితి వ్యుత్పత్త్యాదరథప్రవృత్తిప్రతిషేధకత్వేన ప్రసిద్ధంశాస్త్రం - ఈదృశాచ్ఛాస్త్రజ్ఞస్యాపిభవతోయ

తాక్షిమాత్రశ్చిరజీవీసదధౌ యథార్థసంజ్ఞామ్ ॥ ౬౭॥ ౫॥ సైషాపరి
చితకథాస్మరణ ద్విగుణితదుర్దశా కేశపినద్ధమపరమిదమభిజ్ఞానముస్మ
చ్య ॥౬౮॥౬॥చూడామణింకపివరస్య దదౌ దశాస్యసంత్రాసపుంజిత
రుషాగ్నిదశాంకృశాంగీ । ఆదాయతత్ప్రణతిపూర్వమసౌప్రతస్థే మాణి

చిరంజీవతీతి చిరజీవీత్యన్వర్థనామధేయందధౌ, ఏతదభిజ్ఞానం శ్రీరా
మాయికథయేతి వాక్యశేషః సోయంబ్రహ్మాస్త్రప్రయుక్తస్సన్ శరణ్యాంత
రాభావాత్తమేవ పరమకారుణికం శ్రీరామం శరణంగత్వాపునస్త
త్కృపయా అమోఘాయబ్రహ్మాస్త్రాయనేత్రమేకందత్వాముక్తోఽభూది
త్యర్థః ॥౨॥ చిరజీవీచైకదృష్టి మౌకలిః పికవర్ధన ఇత్యమరః, తథా
చ శ్రీరామాయణమ్॥*॥ సదర్భసంస్తరాద్గృహ్యబ్రహ్మేణాస్త్రే
ణయోజయేత్ । సదీప్తఇవకాలాగ్ని ర్జజ్వాలాభిముఖోద్విజమ్ ॥
సతంప్రదీప్తంచిక్షేపదర్భంతంవాయసంప్రతి । తతస్తంవాయసందర్భ
స్సోంబరేనుజగామహేతి, ఔపచ్ఛందసికంవృత్తమ్ ॥౬౭॥ —॥ ఇత్థం
వాచికరూప మభిజ్ఞానందత్వా సంప్రతివస్తురూపందాతుం ప్రావ
ర్తతేత్యాహ ॥సేతి॥ సైషాసీతాపరిచితకథాస్మరణేన పూర్వానుభూత
వృత్తాన్తస్మృత్యాద్విగుణితాద్విరావృత్తాదుర్దశాదురవస్థాయస్యాస్సా
తథోక్తాసతీ, కేశపినద్ధంచికురాచ్ఛాదితమ్ ॥౨॥ అపిధానతిరోధానపి
ధానచ్ఛాదనానిచేత్యమరః ॥౫॥ వష్టివాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గ
యోః, ఇత్యపేరకారలోపః ÷ నహ్యతేగకర్తణిక్తః అపరమన్యత్ ఇ
దం వక్ష్యమాణం చూడామణిమిత్యర్థః, ఉన్ముచ్యవికృష్య ॥౬౮
చూడామణిమితి ॥ కృశానివిరహవేదనవశాత్ కార్శ్యావస్థాపన్నా
నిఅంగానియస్యాస్సాకృశాంగీతన్వీసీతా ÷ అంగగాత్రకంఠేభ్యశ్చేతి
వక్తవ్యమితి జీష్, దశాస్యాత్ రావణాత్ యస్సంత్రాసఃభీతిఃతేన
పుంజితః పిండీభూతోయోరుషాగ్నిః క్రోధాగ్నిః తస్యదశేవదశాఅ
వస్థాయస్యతంతథోక్తమ్॥÷॥రుషేత్యత్రహలంతాద్వికల్పాట్టాప్ అత్ర

క్యగర్భఃపదనాగగతుల్యబాహుః ॥౬౯॥౧॥ తతఃకృతకృత్యవిషనిగః

త్వే ప్రియానుప్రాణితానిదర్శనా- చూడామణింశిరోరత్నంకపివరస్యవా
నరోత్తమస్యహనూమతః దదౌ శ్రీరామాయఏతమపి ప్రదర్శయే
తి దత్తవతీ(౧) (అత్రకపివరస్యేతిసంబంధసామాన్యేషష్ఠీ ÷ యతఃక
ర్ణాయమభిప్రైతి ససంప్రదానమితి సంప్రదానసంజ్ఞానభవతి,స్వ
స్వత్వనివృత్తిపూర్వక పరస్వత్వాపాదనస్యాభావాత్ నహిస్వీయంధన
మస్మైదీయతేకింతు ప్రత్యభిజ్ఞానప్రదర్శనమాత్రేణమణిదానవ్యపదే
శః, తథాచ సన్నేవమపి రజకస్యవస్త్రం దదాతీత్యుక్తేః వృష్టందదాతీ
త్యత్రాపి ప్రాప్నోతీతి చోద్యముద్భావ్యనైతదస్తి - దానంహినామ
పూజ్యానుగ్రహకామ్యయాద్రవ్యపరిత్యాగః పరస్వత్వాపాదనంచ త
చ్చేహనాస్తీతిన్యాసకారేణోక్తం,నను భాష్యకారమతేతుచతుర్థ్యేవ
భావ్యంతథాచకైయటకారైః కైశ్చిదన్వర్థసంజ్ఞావిధానాద్దదాతివిషయ
ఏవసంప్రదానసంజ్ఞేత్యభ్యుపగతం-దానంచస్వస్వత్వనివృత్తిపూర్వకప
రస్వత్వాపత్తిపర్యంతమితిప్రత్యాఖ్యాతముభయముక్తంఅన్యత్రభాష్య
కారేణ సంజ్ఞాభ్యుపగమాత్, తథాచక్రియాగ్రహణస్య గత్యర్థకర్మ
ణీత్యాదిసూత్రస్యచ ప్రత్యాఖ్యానంకృతం తథాస్వత్వనివృత్త్యభావ
వతిదదాతేఃప్రయోగోదృశ్యతేనఖాండాయమతిందద్యాదితితస్మైఖం
డికోపాధ్యాయస్చ పేటికాందదాతీతిచ నప్రపఞ్చముపపాదితత్వాది
తి) తతఃకపివరఃతత్ప్రణతిపూర్వంతస్యాస్సీతాయాఃనమస్కారపూర్వ
కమాదాయ స్వీకృత్యమణిమితిశేషః, మాణిక్యంగర్భోయస్య తన్మాణి
క్యగర్భంతద్వదనంవక్త్రం యస్యతేనతథోక్తేనఉరగేణసర్పేణతుల్యః

(౧) రుషాగ్నిదహనమిత్యత్ర మహాగ్నినిభమితిపాఠే రావణభీతిప్రుం
జీభూతాగ్నిసదృశ మిత్యర్థః । ఆదాయతత్ప్రణతిత్యత్ర ఆదాయ
తం ప్రణతీతిపాఠేతంచూడామణిం ఆదాయప్రణతిపూర్వంఅర్థాత్సీ
తానమనపూర్వకమిత్యర్థః అత్రపాఠే మణిమితి నాధ్యాహార్యమ్ ॥
(అత్ర పండలితగ్రన్థే అసాంగత్యందోషజ్ఞైరన్విష్యపరిహార్యమ్)

త్యనిశాచరపతేః ప్రకాశయితుంనిజాగమనమశోకవనికాంబభంజ ప్రభంజనాత్మజః ॥౭౦॥ స ॥ స్వకృత్యైశ్శాఖానామవనతిమతీవప్రకటయన్నమార్గేణభ్రామ్యన్పరికలితభంగస్సుమనసామ్। ద్విజానాంసంత్రా

సధృశః బాహుర్యస్యసతథోక్తస్సన్, ప్రతిష్ఠేప్రస్థితవాన్ ఉపమాలస్యాశ్చ పూర్వోక్తాలంకారేణ సంసృష్టిః - వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥౬౯॥——॥ తతఃప్రస్థానానన్తరం ప్రభంజనాత్మజో వాయుసూనుఃకృతకృత్యః కృతార్థస్సన్ నిర్గత్యసీతాసాన్నిధ్యాన్నిష్క్రమ్యనిజాగమనంనిశాచరపతేః రావణస్య ప్రకాశయితుం ప్రకటయితుమశోకవనికాంబభంజమమర్దఉత్పాటయామాసేత్యర్థః ॥౭౦॥——॥ తదేవాహ ॥ స్వేతి ॥ స్వకృత్యైఃనిజచంక్రమణక్రియాభిఃశాఖానాం ద్రుమాణాం అతీవాత్యన్తమవనతిం భుగ్నత్వం ప్రకటయన్ ప్రవర్తయన్, అన్యత్రస్వకృత్యైర్నిజవ్యాపారైః శాఖానాం వేదభేదానాం అతీవావనతిం సమ్యగ్వివేచనం ప్రకటయన్ స్ఫుటీకుర్వన్ ॥ ని ॥ శాఖావేదప్రభేదేషు బాహౌవంఘ్రిద్రుమాంగయోరిత్యుభయత్రాపియాదవః, తథాఅమార్గేణ అన్యమార్గేణ భ్రామ్యన్ సంచరన్ అన్యత్ర లోకవిరుద్ధమార్గేణావర్తమానః ॥ - ॥ వాభ్రాశేత్యాదినావికల్పాత్ శ్యన్ప్రత్యయః, సుమనసాంపుష్పాణాం అన్యత్ర దేవానాంచ పరికలితభంగోవిరచితవ్యాఘాతఇత్యర్థః॥ని॥ సుమనాఃపుష్పమాలత్యోః స్త్రియాం దేవబుధయోఃపుమానిత్యుభయత్రాపి వైజయంతీ, తథాశ్రుతిమధురవాచాం శ్రోత్ర నందకరవాచాంద్విజానాం అండజానాం అన్యత్రశ్రుతిమధురవాచామామ్నాయమనోహరవచనానాం ద్విజానాంవిప్రాణాం సంత్రాసంభ్రమంవిరచయన్కుర్వన్ ॥ని॥ శ్రుతిఃశ్రోత్రేతథామ్నాయే దన్తవిప్రాండజాద్విజా ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వప్రకాశామరౌ, అయంహనూమాన్ లంకోద్యానే అశోకవనికాయాం, దశవదనలీలాం రావణవిభ్రమంమతః అత్ర అన్యలీలాయా అన్యత్రాసంభవాత్తత్స

సంస్కృతిమధురవాచాం విరచయన్నయంలంకోద్యానదళనదనలీలామ
తనుత ॥౭౦॥ గ॥ తదనుసరభసమారక్షికరక్షోగణనివేదితప్రమదవనకద
నప్రకుపితదశవదనప్రేషితాన్ పితృపతికింకరభయంకరానికింకరాన్
ప్రహస్తపుత్రేణజమ్బుమాలినా సహనిహత్య చైత్యతోరణ ముపగత
పతిహనూమతి ॥ ౭౧ ॥ గ ॥ పునరపి నిశమితామితనిశిచరగణమా

దృశం లీలామితిసాదృశ్యాక్షేపాదసంభవద్వస్తుసంబంధరూపా నిదర్శ
నా, సాచోక్తశ్లేషానుప్రాణితేతి సంకరః, శిఖరిణీవృత్తమ్(౧)॥౭౦॥
తదన్వితి ॥ తదనుఅశోకవనికాభంగానంతరం సరభసంసవేగమ్॥ని॥ ర
భసోవేగహర్షయోరితివిశ్వః, ఆరక్షఃవనపరిపాలనంప్రయోజనమస్యా
రక్షికః ॥*॥ ప్రయోజనమితిఠక్ సచాసౌరక్షోగణశ్చఅశోకవనపరిపా
లక రాక్షసనివహఇత్యర్థః, తేననివేదితం విజ్ఞాపితంయత్ప్రమదవన
కదనం వానరకృతాశోకవనభంగః ॥ని॥ స్యాదేతదేవప్రమదవనమన్తః
పురోచితమిత్యమరః + జ్యాపోస్సంజ్ఞాఛందసోర్బహులమితి హ్ర
స్వః తేన హేతునాకుపితేనక్రుద్ధేనదశవదనేన రావణేనప్రేషితాన్
ప్రహితాన్, పితృపతికింకరభయంకరాన్ కింకరాన్ అశీతిసహస్ర
సంఖ్యాకాన్ నిజకింకరానిత్యర్థః, తథాచశ్రీరామాయణమ్॥*॥ తే
షామశీతిసాహస్రంకింకరాణాంతరస్వినామితి + మేఘర్తిభయేషు
కృఞఇతిఖశ్ముమాగమః, ప్రహస్తపుత్రేణ ప్రహస్తాఖ్యమంత్రిప్రవ
రతనయేన జంబుమాలినా సహనిహత్యమారయిత్వాహనూమతి చైత్య
తోరణం ప్రాసాదద్వారోపరితనభాగముపగతవతిఅధితిష్ఠతిసతి॥౭౧
పునరితి ॥ పునర్భూయోపి నిశమితం హతశేషైశ్శ్రావితం అమితనిశి
చర గణమారణం అశీతిసహస్రసంఖ్యాకరాక్షసనివహసంహరణంయే

---

(౧) పరికలితభంగస్సుమనసామిత్యత్రతెగృహీతానునయే నేత్యా
దావివనిత్య సాపేక్షత్వాత్సమాసః । తథాచ పరికలితసుమనోభంగ
ఇత్యర్థః । అపినతిమతీవేత్యత్ర అపసతిమనల్పమితి పాఠాంతరమ్॥

ణో రావణః సప్తసచివసుతనిధనశ్రవణపరికుపితః పఞ్చపం
చానన పరాక్రమాన్ ప్రఘస ప్రముఖాంస్సేనాపతీన్ వలీముఖం జీవ
గ్రాహం గృహ్ణీధ్వమితి ప్రాహిణోత్ ॥౨౩॥ తత్ర తానపి తోరణ
పరిఘేణ పఞ్చ పఞ్చతాం నీత్వా ముహుర్ముహుర్దాశరథి దూతో౽హ
మిత్యాత్మానముద్ఘోషయన్తం హనూమన్తం నియన్తుం నియన్తా నిఖిలర

న స తథోక్తో రావణః సప్తానాం సచివసుతానాం మన్త్రిపుత్రాణాం నిధ
నశ్రవణేన సంహారశ్రుత్యా పరికుపితః కోపితస్సన్ పఞ్చాననసపరా
క్రమాః- సింహతుల్యబలాన్ ప్రఘసప్రముఖాన్ ప్రఘసాదీన్ పంచసే
నాపతీన్ వలీముఖం వానరం జీవగ్రాహం గృహ్ణీధ్వం * జీవతీతి జీవః
ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః, జీవన్తం గృహీత్వా జీవగ్రాహం గృహ్ణీతే
త్యర్థః, దూతవధస్య శాస్త్రనిషిద్ధత్వాత్, జీవతస్తస్య విలోకన కౌ
తుకాద్వేతి భావః ॥ * ॥ సమూలత్వాద్యపినాణముల్ ప్రత్యయః కషాది
త్వాదనుప్రయోగః ఇత్యుక్త్వేతి శేషః ప్రాహిణోత్ ప్రేషితవాన్
* హిగతావితి ధాతోః హినుమీనేతి ణత్వం (౧) ॥౨౩॥—॥ తత్రేతి ॥ త
త్ర చైత్యతోరణే, తానపి పంచసేనాపతీన్ తోరణపరిఘేణ తోరణస్థా
గ౯లేన పఞ్చతాం మరణం నీత్వా నిహత్యేత్యర్థః ముహుర్ముహుః
పునఃపునః అహం దాశరథిదూత ఇత్యేవమాత్మాన ముద్ఘోషయన్తమ్ ॥ *
దాసో౽హం కోసలేన్ద్రస్య రామస్యాక్లిష్టకర్మణ ఇతి వారం వారమా
త్మానం ప్రఖ్యాపయన్తమిత్యర్థః, హనూమన్తం నియన్తుం నిగ్రహీ

(౧) తథాచ శ్రీరామాయణమ్ ॥ * ॥ తతస్తే రాక్షసేన్ద్రేణ చోదితా మం
త్రిణస్సుతాః । నిర్యయుర్భవనాత్తస్మాత్సప్తసప్తార్చివర్చసః ఇత్యాది
సర్గానన్తరం । హతాన్మన్త్రిసుతాన్ బుద్ధ్వా వానరేణ మహాత్మనా ।
రావణస్సంవృతాకారశ్చకారమతిముత్తమామ్ ॥ సవిరూపాక్షయూ
పాక్షౌ దుర్ధరం చైవ రాక్షసమ్ । ప్రఘసం భాసకర్ణం చ పంచసేనా
గ్రనాయకాన్ ॥ సన్దిదేశ దశగ్రీవో వీరాన్నయవిశారదాన్ ॥

క్షసామధ్యక్షమక్షకుమారమభ్యక్షిపత్ ॥౨౪॥ వ ॥ రక్షస్సంఘట్టచూర్ణీకృతకనకమహాభిత్తిచైత్యోర్ధ్వధూళ్యా నక్షత్రాణామకాలే సరణిమరుణయన్వీరలక్ష్మీసమేతః। రక్షశ్శారాఖ్యశారాంక్షితితలఫలకే క్షేపణీయాం హనూమానక్షక్రీడాం విధాతుం దశముఖనగరీచత్వరే తత్వరే సః ॥౨౫॥

తుం నిఖిలరక్షసాం నియంతా సకలరాక్షససార్వభౌమః, రావణః, అధ్యక్షం పురోవర్తినం సమర్థం వా అక్షకుమారం అక్షాఖ్యనిజతనూజమభ్యక్షిపత్ ప్రాహిణోదిత్యర్థః ॥౨౪॥—॥ రక్ష ఇతి॥ రక్షస్సంఘట్టేన రాక్షససంతాడనేన వక్షస్సంఘట్టేతి పాఠే వక్షఃస్థలసంఘర్షణేన చూర్ణీకృతాః క్షోదితాః కనకమహాభిత్తయః కాంచనమయోన్నతకుడ్యాని యస్య తత్తథోక్తం యచ్చైత్యం ప్రాసాదస్తదుత్థయా తదుత్పన్నయా ధూళ్యా పరాగేణ, అకాలే అనియతకాలే, నక్షత్రాణాం సరణిం ఆకాశం అరుణయన్ అరుణీకుర్వన్నిత్యతిశయోక్తిః ÷ అరుణశబ్దాత్తత్కరోతీతి ణ్యంతాల్లటశ్శత్రాదేశః, అతఏవ వీరలక్ష్మ్యా విజయశ్రియా సమేతః సః హనూమాన్ (రక్షశ్శారా రాక్షసయోధా ఇత్యాఖ్యా యేషాం తాస్తథోక్తాశ్శారా అక్షోపకరణాని యస్యాం తామితి బహువ్రీహిగర్భో బహువ్రీహిః, క్వచిదపచయవివక్షాయాం శారశబ్దస్య స్త్రీలింగప్రయోగః ॥ని॥. స్త్రీ స్యాత్కాచిన్మృణాళ్యాది ర్వివక్షాపచయే యదీత్యభిధానాత్) క్షితితలమేవ ఫలకం తస్మిన్ క్షేపణీయాం ప్రవర్తనీయాం, అక్షక్రీడాం అక్షకుమారసంహరణలీలాం పాశద్యూతకేళిం చ దశముఖనగరీచత్వరే లంకాపురప్రాంగణే విధాతుం కర్తుం తత్వరే త్వరాం కృతవాన్, రక్షశ్శారాఖ్యశారాన్ క్షితితలఫలకే క్షేపణీయాన్ ఇతి పాఠే రక్షశ్శారా ఇత్యాఖ్యా యేషాం తాన్ శారాన్ అక్షోపకరణాని క్షితితలఫలకే క్షేపణీయాన్ నివాసనీయాన్ విధాయేతి శేషః అన్యత్సమానం, (అత్ర శారశబ్దస్య అకారాంతత్వేన పుల్లింగతాయాం కవిరేవ ప్రమాణమ్) ॥ని॥ పణో౽క్షేషు గ్లహోక్షాస్తు దేవనాః పాశకాశ్చ తే ఇత్య

అత్ర ఖండవలితప్లుతాఖ్యోత్తరగ్రంథయోరసాంగత్యమస్తి

౫॥ తత్క్షణం క్షణదాచరాణాం మిషతామేవ నిష్పాదితరంగనిష్పేష
కృత్యశ్చైత్యప్రాసాదముత్పాటితస్తంభజాతజాతవేదసా దగ్ధ్వా భూ
యోప్యుపాశ్రితతోరణస్సమీరణసుతో బభూవ, ఏనమపివృత్తాంతం శ్రు
త్వా కుపితస్య నిశాచరపతేర్యుగపదేవ నిపేతుః పుత్రోసుత్రామజితి స

మరః, శ్లేషసంకీర్ణోఽయం రూపకాలఙ్కారః, స్రగ్ధరావృత్తమ్(౧)॥
౭౫॥ తత్క్షణమితి ॥ తత్క్షణం తస్మిన్నేవ క్షణే క్షణదాచరాణాం రాక్ష
సానాం మిషతాం పశ్యతామేవ సతాం, మిషతః క్షణదాచరాననాదృ
త్యేత్యర్థః ÷ షష్ఠీచానాదర ఇతి షష్ఠీ, రంగే రణరంగే నిష్పేషకృత్యం
అక్షవినాశకృత్యం నిష్పాదితం నిర్వర్తితం యేన స తథోక్తః, తథాఉ
త్పాటిత స్తంభజాతేన సముత్పాటిత స్తంభసంభూతేన జాతవేదసా అగ్ని
నా జాతం వేదః హిరణ్యం యస్మాత్సః జాతవేదాః స్తంభసంభ్రమణజనితా
గ్నినేత్యర్థః చైత్యప్రాసాదం చైత్యగోపురమ్, దగ్ధ్వా సమీరణసుతో
హనూమాన్, భూయః పునరప్యుపాశ్రితతోరణః సమధిరూఢతోర
ణాన్తరో బభూవ, పూర్వతోరణస్య తదా దగ్ధత్వాత్ తోరణాన్తరసమా
శ్రితత్వం తత్ర ద్రష్టవ్యం తథాచ శ్రీమద్రామాయణమ్ ॥*॥ ప్రా
సాదస్య మహాంతస్య స్తంభం హేమపరిష్కృతం । ఉత్పాటయిత్వా వే
గేన హనూమాన్పవనాత్మజః ॥ తత స్తం భ్రామయామాస శతధారం మ
హాబలః । తత్ర చాగ్నిస్సమభవత్ప్రాసాదశ్చాప్యదహ్యతేతి, ఏనం వృ
త్తాన్తమక్షకుమారవినాశవార్తామపి శ్రుత్వా కుపితస్య నిశాచరపతేః రా
వణస్య, వింశతిదృష్టయః వింశతిసంఖ్యాకా అపి దృశః సమితి హేతోః
యుద్ధార్థమిత్యర్థః ॥ ని ॥ సమిత్యాజిసమిద్యుధ ఇత్యమరః, షష్ఠీ
హేతుప్రయోగ ఇతి షష్ఠీ, పుత్రే నిజతనూజే సుత్రామజితి ఇంద్రజి
తి, యుగపదేకవారమేవ నిపేతుః ప్రసస్రుః త్వమేవ అస్య సాధనే సమ

(౧) రక్షశ్శ్మాతాఖ్యశారార్ణ క్షితితలఫలకే క్షేపయిష్యన్నితి పాఠే విధా
యేతి నాధ్యాహార్యమ్। క్షేపయిష్యన్ ప్రేరయిష్యన్నింద్రజిత్పాత్రా విపక్షితః

మితి హేతోర్వింశతిదృష్టయః ॥ ౨౬ ॥ ప॥ అనిమిషభువనే వా వ్యోమ్ని వా భూతలే వా సమరముపగతం త్వాం వీక్షితుం కస్సమర్థః । ఇతి నుతివచనేన శ్లాఘయన్మేఘనాదం ప్లవగమిహ నయేతి ప్రాహిణోద్రాక్షసేంద్రః ॥ ౨౭ ॥ ప॥ నేతుం శోకరసం నిశాచరపతిం హంతుం చమూం రక్షసాం తస్యాంతఃపురయోషితాం రచయితుం మానం వినా రోదనమ్ । సూర్యాచంద్రమ

ర్థౌ నాన్య ఇతి గౌరవాదరాభ్యామేకదైవనిఖిలాభిరపి దృష్టిభిః రావణః పుత్రమింద్రజితమద్రాక్షీదిత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥—॥ తత ఇతి కింతత్రాహ ॥ అనిమిషేతి ॥ న విద్యంతే నిమిషా యేషాం తే అనిమిషాః దేవాః ॥ ✣ ॥ ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః ॥ ని॥ సురమత్స్యావనిమిషావిత్యమరః తేషాం భువనే స్వర్లోకే వా వ్యోమ్ని అంతరిక్షే భువర్లోకే వా భూతలే భూలోకే వా, సమరముపగతం రణోన్ముఖం త్వాం వీక్షితుం ద్రష్టుం యుద్ధార్థమితి కిం వక్తవ్యమిత్యర్థః, కస్సమర్థః శక్తః న కోపీత్యర్థః, భూర్భువస్స్వర్లోకేషు నరచారణసురాణాం సర్వేషామపి జగదేకవీరేణ త్వయా నిర్జితత్వాదితి భావః, ఇత్యేవం భూతేన నుతివచనేన స్తుతివాక్యేన మేఘనాదమింద్రజితం శ్లాఘయన్ ప్రశంసయన్ రాక్షసేంద్రో రావణః ప్లవగం వానరమిహాత్ర నయ ప్రాపయ ఇత్యుక్త్వేతి శేషః, ప్రాహిణోత్ ప్రేషితవాన్ ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౨౭ ॥—॥ నేతుమితి ॥ నిశాచరపతిం రావణం, శోకరసం విషాదం నేతుం ప్రాపయితుం తథా రక్షసాం చమూం రాక్షససేనాం హంతుం నాశయితుమ్, తథా తస్య రావణస్య అంతఃపురయోషితః అవరోధవధ్వః తాసాం మానం వినా నిర్వ్యాదమిత్యర్థః ✣ పృథగ్వినేత్యాదినా తృతీయా వికల్పాత్పక్షే ద్వితీయా రోదనం అశ్రుమోచనం రచయితుం కర్తుం, తథా సూర్యాచంద్రమసోః దివాకరనిశాకరయోః అహోరాత్రం స్వకరప్రసారణేన జగచ్ఛోధకయోరితి భావః ✣ దేవతాద్వంద్వే చేతి దీర్ఘః, ప్రవేశవికలాం ప్రవేశరహితాం రావణభయాత్ప్రవ్యక్ప్రవృత్త్యభావాదితి భావః,

श्लो॰ प्रवेशविकलाङ्कलङ्कापुरीमग्निना शुद्धान्तपट्टमुष्य हा सवर्जितराजातोरणस्तोरणे ॥२७॥ प॥ सङ्ग्राममदुर्दिनेसोऽयंजहा षत्शरवर्षिणि। बर्हीव मेघनादेन मेघनादेनमारुतिः ॥२८॥ ×॥ तदनुयातुधानबलप्रधाननिधनकुपितोऽविविधायुधवैतथ्यंविमृश्य विजयश्रीसगन्धंगन्धवहनन्दन शतानन्दास्त्रेणबबन्धदशकन्धरा

लङ्कापुरीमग्निना वालानलेन शुद्धान्तपवित्रां कुर्वाणं चेत्यर्थः, अमुष्य हनूमतः वासवजिता इन्द्रजितासह तोरणेस्वैरित्यर्थःपरित नद्द्वारदेशेरणःजातः, अवश्यंभाविनःकार्यस्य ब्रह्मणापि निवार यितुमशक्यत्वादितिभावः, शार्दूलविक्रीडितंवृत्तम् ॥२७॥——॥ सङ्ग्रामेति ॥ शरार्चाणाः शराणिनीराणिचवर्षतीतितथोक्ते॥नि॥ शरोदध्यादयस्सारेवाणनीरांडेत्रणान्तरे, शरः नीरेचेति नानार्थरत्नमाला, तस्मिन्सङ्ग्रामएवदुर्दिनं मेघच्छन्न दिनंतस्मिन् ॥नि॥ मेघच्छन्नेह्नि दुर्दिनमित्यमरः - मेघनादे नवर्जन्याजितेनबर्हीमयूरइव ॥नि॥ मयूरो बर्हिणो बर्हीत्यमरः, मेघनादेन इन्द्रजितासोयंमारुतिः हनूमा नजहर्षतुतोषतत्तुल्यप्रतिभटयुद्धलाभादितिभावः तमिम मुष्य पुत्रंनन्दनमेव मेघनन्नदनशीलत्वान्मेघनादइति कथयन्ति, श्लेषसङ्कीर्णेयमुपमा ॥ २८॥——॥ तदन्विति ॥ तदनुतदनन्तरं यातुधानबलप्रधाननिधनेन राक्षससेनानायक विनाशेनकुद्धः कुपितः दशकन्धरात्मजः इन्द्रजित्, विविधायुधवैतथ्यं नानावि धास्त्रव्यर्थतां विमृश्यज्ञात्वा- विजयश्रियावीरलक्ष्म्याहेतुना सगन्धंसगर्वंविजयश्रिया सगन्धंससम्बन्धमितिवा ॥नि॥ गन्धो गन्धकआमोदेलेशेसम्बन्धगर्वयोरित्युभयत्रापिविश्वप्रकाशः, गन् धवहनन्दनंमारुतिं, शतानन्दास्त्रेणचतुर्मुखास्त्रेणबबन्ध अयमवध्यइति मत्वानिगृहीतवानित्यर्थः, तथाचश्रीरामाय

త్త్రజః॥౪౦॥౫॥ తేనదివ్యాస్త్రేణవివశశరీరమేనంపిశితాశనాశ్శణవల్కలై
శ్చబద్ధః॥౪౧॥౫॥ సమారుతైర్నైరృతపాశజన్మాబంధోభవద్బంధవిమోక్ష
హేతుః ॥ పురాపులస్త్యాన్వయపాంసనేన బందీకృతానాంసురసుందరీ
ణామ్ ॥౪౨॥ ౫ ॥ తదనన్తరమితరనహనాసహతయానివృత్తస్య ది

ణామ్ ॥*॥ అవధ్యోయమితిజ్ఞాత్వా తమస్త్రేణాస్త్రతత్త్వవిత్ ।నిజగ్రా
హ మహాబాహుర్మారుతాత్త్రజమింద్రజిదితి ॥౪౦॥—॥ తేనేతి ॥ తేనది
వ్యాస్త్రేణబ్రహ్మాస్త్రేణ వివశశరీరం పరవశగాత్రమేనం హనూమన్తం
పిశితాశనాః రాక్షసాః శణవల్కలైః వల్కలవిశేషరచితరజ్జుభిరిత్యర్థః
ఆన్ధ్రభాషాయాం జనపనారపగ్గములు, బబన్ధుః ॥*॥ తతస్తేరాక్షసా
దృష్ట్వానిర్విచేష్టమరిందమమ్ । బబంధుశ్శణవల్కైశ్చ ద్రుమచీరైశ్చ
సంహతైరితి శ్రీరామాయణవచనమ్- నను ఇన్ద్రాద్యవధ్యస్య మహా
బలవతో హనూమతః కథంరాక్షసకృత బన్ధనమితిచేత్సత్యం, పితా
మహవరదానానుసన్ధానాత్,రావణదర్శన కుతూహలితయాచస్వయ
మేవ నిబద్ధఇత్యలమతి ప్రసఙ్గేన ॥౪౧॥ — ॥సఇతి॥ సఃనైరృతపాశే
భ్యోజన్మయస్యసతథోక్తః, రాక్షసరజ్జుకృతఇత్యర్థః ॥+॥అవజ్యోఽ
బహువ్రీహిర్వ్యధికరణోజన్మాద్యుత్తరపదఇతివామనః మారుతేః హ
నూమతః బన్ధః, పురాపూర్వం పునస్త్యాన్వయపాంసనేన పులస్త్య
బ్రహ్మకులదూషకేన రావణేన బందీకృతానాం ఉపగ్రహీకృతానాంకా
రాగృహనిబద్ధానామిత్యర్థః ॥ ని ॥ ప్రగ్రహోపగ్రహౌబంద్యామి
త్యమరః- సురసున్దరీణాం దేవతాస్త్రీణాం- బన్ధవిమోక్షహేతుఃబన్ధ
విమోచన కారణమభవత్, లంకాదాహాదినా ఉత్తరత్ర తథావశ్యం
భావిత్వాదితిభావః, వృత్తముపజాతిః ॥౪౨॥ — ॥ తదనన్తరమితి ॥
తదనన్తరం బన్ధనానన్తరం నహ్యతేఽఇతి నహనంభావేల్యుట్ ఇ
తరనహనస్య అన్యకృతబన్ధనస్య అసహతయా అసహిష్ణుతయా ని
వృత్తస్య తిరోహితసామర్థ్యస్య దివ్యాస్త్రస్య బ్రహ్మాస్త్రస్య ప్ర

వ్యాస్త్రస్య ప్రభావం విభావయన్విభావరీచరపతితనయః పవనతనయం
నిజపితృసమీపముపనినాయ ॥౭౩॥ ప॥ సోఽయం దదర్శ దశకంధరమంధకా
రిలీలాద్రితోలనపరీక్షితబాహువీర్యమ్ । బందీకృతేంద్రపురవారవధూక
రాగ్రవ్యాధూతచామరమరుచ్చలితోత్తరీయమ్ ॥౭౪॥ వ॥ ఆపాటలాధ
రపుటాన్తరరాజమానదంష్ట్రామహఃప్రసరశార శరీరకాన్తిమ్ । సం

భావం సామర్థ్యం, విభావయన్ పర్యాలోచయన్, విభావరీచరపతి
తనయః ఇంద్రజిత్, పవనతనయం హనూమన్తం, నిజపితృసమీపం రా
వణనికటం, ఉపనినాయ ప్రాపితవాన్, దివ్యాస్త్రస్యేతరబంధాస
హిష్ణుత్వముక్తం శ్రీరామాయణే ॥*॥ సబద్ధస్తేన వల్కేన విముక్తోస్త్రే
ణవీర్యవాన్ । అస్త్రబంధస్సచాన్యంహిన బంధమనువర్తత ఇతి ॥౭౩॥—
సఇతి ॥ సోఽయం హనూమాన్, అంధకారేః అంధకాసురసంహారకస్య
శివస్య లీలాద్రిః క్రీడాశైలః కైలాసః తస్య తోలనేన ఉచ్చాలనేనపరీ
క్షితం పరిశోధితం బాహువీర్యం భుజశక్తిర్యస్య తం అప్రమేయబాహు
పరాక్రమ శాలినమిత్యర్థః, కించ బందీకృతానాం ఇంద్రపురవారవ
ధూనాం అప్సరసాం కరాగ్రైః వ్యాధూతానాం చామరాణాం ప్రకీర్ణ
కానాం మరుతా చలితముత్తరీయం సంవ్యానం యస్య తం తథోక్తమితి
స్వభావోక్తిః ॥*॥ స్వభావోక్తిరసౌచారు యథావద్వస్తువర్ణన మి
తిలక్షణాత్ ॥ని॥ చామరంతుప్రకీర్ణకమ్, సంవ్యానముత్తరీయం చే
త్యమరః, దశకంధరం రావణం దదర్శ ఇతః ప్రభృతి శ్లోకపంచకం వస
న్తతిలకావృత్తమ్ ॥౭౪॥—॥ అథత్రిభిః దశకంధరం విశినష్టి ॥ ఆపాట
లేత్యాదినా ॥ ఆపాటలస్య సమంతాద్రక్తవర్ణస్య అధరపుటస్యాధ
రదళస్య అంతరే వివరే రాజమానం ప్రకాశమానం యద్దంష్ట్రాణాం దన్త
విశేషాణాం మహస్తేజః తస్య ప్రసరేణ ప్రసారేణ శారా కృష్ణరక్తసి
తవర్ణా శరీరకాంతిః దేహశోభా యస్య తమ్ ॥ని॥ కృష్ణరక్తసితశ్శార ఇ
తియాదవః, అతఏవ సంధ్యాంబుదేన సన్ధ్యాకాలమేఘేన సంధ్యాగ్ర

ధ్యామ్బుదాన్తరితమధ్య సుధామయూఖరేఖాభిరామమివవాసవనీల
శైలమ్ ॥౨౫॥వ॥ సంగ్రామకేళిపరిఘట్టనభగ్నమగ్నదిగ్దన్తిదన్తకృతము
ద్రభుజాన్తరాళమ్ । ఛాయాత్మనాప్రతితరంగవిరాజమాన శీతాంశుమ
ణ్డలసనాథమివామ్బురాశిమ్ ॥౨౬॥వ॥ నిశ్శ్రేయసప్రణయినీం పదవీం
నిరోద్ధుం త్రైలోక్యపాపపరిపాకమివాత్తరూపమ్ । సూర్యేన్దుపావ
కమహాంసితపోబలేనజిత్వాయథేష్టమభిషిక్తమివాన్ధకారమ్ ॥౨౭॥వ॥

హణ మత్రామ్బుదస్య రక్తవర్ణత్వద్యోతనార్థః అన్తరిత మన్త
హితం మధ్యంయస్యాస్సాతథోక్తాయాసుధామయూఖరేఖాచంద్రక
లాతయాఅభిరామంసున్దరం వాసవనీల శైలంఇన్ద్రనీలాచలమివస్థితమి
త్యుపమా ॥౨౫॥—॥ సంగ్రామేతి ॥ పునస్సంగ్రామకేళిషు రణవిహా
రేషు పరిఘట్టనేన వ్యాఘాతేన భగ్నాశ్శకలితాః అతఏవమగ్నాఃసం
లీనాశ్చ యేదిగ్దంతిదంతాదిగ్గజదశనాఃతైఃకృతాః విరచితాః ముద్రాః
చిహ్నానియస్య తత్తథోక్తం, భుజాన్తరాళం వక్షస్థలంయస్యతం, అ
తఏవఛాయాత్మనాప్రతిబిమ్బరూపేణ॥ని॥ ఛాయాత్వనాతపేకాన్తా
ప్రతిబిమ్బార్కజాయయోరితి వైజయంతీ, ప్రతితరంగంతరంగేతరంగే
విరాజమానేన శీతాంశుమండలేన చన్ద్రబిమ్బేన సనాథం సహకృత
మమ్బురాశిమివస్థితమిత్యుపమా ॥౨౬॥—॥ నిశ్రేయసేతి॥ నితరాం
శ్రేయోనిశ్రేయసంముక్తిః॥ని॥ ముక్తిఃకైవల్యనిర్వాణశ్రేయోనిశ్రేయ
సామృతమిత్యమరః+అచతురాదిసూత్రేణఅజంతతయానిపాతితఃతస్య
ప్రణయినీం మోక్షప్రాపికామిత్యర్థః పదవీంమార్గం నిరోద్ధుమా
వరితుం ఆత్తరూపంమూర్తిమన్తం, త్రయోలోకాస్త్రైలోక్యంత్రి
భువనమ్ ॥+॥ చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థేష్యఞ్ తత్రత్యాని పా
పానితేషాంపరిపాకం పరిణామమివస్థిత మిత్యుత్ప్రేక్షా, తథాసూ
ర్యేన్దుపావకానాం మహాంసితేజాంసి ॥ ని ॥ తేజోధామమహోవిభ్రే
త్యమరః- తపోబలేన తపస్సామర్థ్యేన అన్ధకారస్యైవేతిభావః యే

సోఽపి ప్లవంగమభివీక్ష్య సమీరపుత్రం చిత్రీయమాణహృదయః పిశితాశ
నేన్ద్రః । కైలాసశైలచలనాగసి శాపదాయీ నన్దీశ్వరస్స్వయమిహాగ
త ఇత్యమంస్త ॥౬౪॥ గ॥ తతః ప్రహస్తేన విహితవివిధానుయోగః ప్రత్య
భాషత రావణం మారుతిః ॥౬౫॥ గ ॥ అయి మహామహారథిపతికులతిలక

ఖేచ్ఛం స్వచ్ఛందం జిత్వా అభిషిక్తం పట్టబద్ధం అన్ధకారం ధ్వాన్తమి
వ స్థితమిత్యనుపాత్తగుణనిమిత్తస్వరూపోత్ప్రేక్షా, పూర్వోత్ప్రే
క్షయా సంసృజ్యతే ॥౬౩॥——॥ స ఇతి ॥ స పిశితాశనేన్ద్రః రావణోఽ
పి సమీరపుత్రం వాయునన్దనం ప్లవంగం హనూమన్తమభివీక్ష్య అభి
ముఖం దృష్ట్వా చిత్రీయమాణం ఆశ్చర్యం ప్రాప్నువానం హృదయం
యస్య స తథోక్తస్సన్, కైలాసశైలచలనం కైలాసపర్వతోద్ధరణం త
దేవాగః అపరాధః ॥ ని ॥ ఆగోఽపరాధో మంతుశ్చేత్యమరః తస్మిన్-
శాపదాయీ న కేవలం మత్క్రీడాశైలోద్ధరణమాత్రమపి తు యస్మాత్
త్వం వానరముఖతయా మామధిక్షిప్తవానసి తస్మాత్ త్వం వానరైరేవ
విపత్తిం గమిష్యసీత్యేవం యః శాపప్రదాతేత్యర్థః నందీశ్వరః శివపా
ర్షదః ॥ని॥ భృంగీ భృంగిరిటిస్తండునన్దినో నన్దికేశ్వర ఇత్యమరః - స్వ
యం సాక్షాత్ ఇహాత్రాగతః వానరరూపేణ సమాగత ఇత్యేవం ప్రకారేణ
అమంస్త అమన్యత, తథా చ శ్రీరామాయణమ్ ॥ * ॥ కిమేష భగవా
న్నందీ భవేత్సాక్షాదిహాగతః। యేన శప్తోఽస్మి కైలాసే మయా సంచాలితే పు
రేతి ॥౬౪॥——॥ తత ఇతి ॥ తతస్తదనన్తరం ప్రహస్తేన రావణమన్త్రి
ణా విహితవివిధానుయోగః విరచితనానావిధప్రశ్నః ॥ని॥ ప్రశ్నోఽనుయో
గః పృచ్ఛా చేత్యమరః కుతస్త్యః కుతో వా సమాగతః కేన వా ప్రేషిత ఇ
త్యాదినా పృష్టస్సన్నిత్యర్థః మారుతిః రావణం ప్రత్యభాషత అవోచత,
ఏతేన ప్రష్టారం ప్రహస్తమలక్షీకృతవానిత్యవగమ్యతే॥౬౫॥——॥ అ
॥భాషణప్రకారమేవాహ ॥ అయమిత్యాదినా ॥ అయి మహామహా
మహీపతిః అహారథిపతిః సూర్యః తత్కులతిలకస్య తద్వంశభూషణస్య

స్య సత్యసంధస్య పితృనియోగసముపనతవనవాసనిరతస్య శూర్పకా
రాతిబాధితశూర్పణఖా ప్రాప్తవైరూప్య కుప్యత్ఖరప్రముఖనిశిచరబల
పలాలజాలకల్పాంతానలకల్పశిలీముఖస్య కపటహరిణహనన సమయప
రిముషితదారాన్వేషణసంజాతసుగ్రీవసఖ్యస్య సముత్ఖాతవాలికంటక

మహాకులీనస్యేత్యర్థః - సత్యసంధస్య సత్యప్రతిజ్ఞస్య ॥ ని ॥ సంధా
వధౌ ప్రతిజ్ఞాయామితి వైజయంతీ, అతఏవపితుర్దశరథస్య నియోగే
న ఆజ్ఞయా సముపనతవనవాస నిరతస్య ప్రాప్తవనసంచార తత్పరస్య
గుర్వాజ్ఞాపరిపాలకస్యేత్యర్థః తథా శూర్పకారాతిబాధితయా మదన
పీడితయా శూర్పణఖయా ప్రాప్తం యద్వైరూప్యం లక్ష్మణకృతకర్ణ
నాసచ్ఛేదరూప విరూపీకరణం తస్మాత్కుప్యంతి కోపప్రవృత్తా
న్యాని ఖరప్రముఖనిశిచరబలాని ఖరాసురప్రభృతి రాక్షససైన్యాని
తాన్యేవ పలాలజాలాని నిష్ఫలవ్రీహిరాశయః ॥ ని ॥ పలాలోస్త్రీ సని
ష్ఫల ఇత్యమరః తేషాం కల్పాంతానలకల్పః ప్రళయకాలాగ్నిరూపః శి
లీముఖో బాణో యస్యేతి శ్లిష్టపరంపరితరూపకం భగినీవైరూప్య జనిత
కోపాభియాతఖరాది రాక్షసవిధ్వంసకస్యేత్యర్థః, శూర్పకారాతి
బాధితశూర్పణఖా ప్రాప్తవైరూప్యస్యేతి పాఠే శూర్పకారాతిబాధి
తశూర్పణఖయా ప్రాప్తం వైరూప్యం యస్మాత్తస్యేతి పృథగ్విశేషణం
ఇదంచ తదీయహృదయశోధనార్థమిత్యవగంతవ్యం, తథా కపటహరి
ణస్య మాయామృగస్య హననసమయే సంహారకాలే పరిముషితానాం
చౌర్యేణ అపహృతానాం దారాణాం భార్యాయాః సీతాయాః అన్వే
షణే పరిమార్గణకాలే తద్విషయేవా సంజాతం సముత్పన్నం సుగ్రీవ
స్య సఖ్యం మైత్రీ యస్య సః తథోక్తస్య-చ తేనైతస్య మహోద్ఘాటనం
శ్రీరామస్య సహాయసంపన్నత్వంచ సూచితమిత్యవగంతవ్యమ్, తథా
సముత్ఖాతః సముత్పాటితః వాల్యేవకంటకస్సూచ్యాకారద్రుమాంగవి
శేషః - యేనసః తథోక్తస్య, ఏతేనతత్సన్నియంతృవాలిసంహారకస్యత్వ

స్య దుర్వృత్తక్షత్రవంశవనపవనసారథేస్తపోనిధే ర్జామదగ్న్యస్య భుజబలావలేపలోపహేతోః శ్రీమతో దాశరథేర్దూతస్సీతామార్గణాయ దిశిదిశి తపనతనయప్రేషితానాం వానరాణామేకతమస్సముద్రలంఘనజంఘాలస్తవనగరప్రమదవనసీమని రఘువరధర్మదారా

దీయస్సంహరణమిషత్కారమితి సూచితమ్॥ని॥ వేణౌ ద్రుమాంగరోమాం చేక్షుద్రశత్రౌచకంటక ఇతి విశ్వః- దుర్వృత్తానాం దుర్మార్గవర్తినాం క్షత్త్రాణాం క్షత్త్రియాణాం వంశాఃకులానివగా వాతపవవంశా వేణవః తేషాంవనం విపినమితి శ్లిష్టరూపకం తస్య పవనసారథేః దవానలస్య దుర్నీతక్షత్రియకులవినాశకస్యేత్యర్థః ॥ని॥ వంశో వేణౌ కులేవర్గ ఇతి యాదవః, తపోనిధేః తపశ్శీలస్య జామదగ్న్యస్య జమదగ్నిపుత్రస్య పరశురామస్య ÷ గర్గాదిత్వాద్యఞ్ గర్గాదిరాకృతిగణః తస్యయద్భుజబలం తస్యావలేపో దర్పః ॥ని॥ దర్పోఽవలేప ఇత్యమరః తస్య లోపే నాశే హేతుః కారణం తస్యేత్యర్థః ఏతేన పరశురామభుజబలనివారకస్యాస్య త్వద్వింశతిభుజబలనివారణం తృణప్రాయమితి సూచితం శ్రీమతస్సకలగుణసంపత్తిమతః, అథవా రాజ్యలక్ష్మీసమృద్ధస్య వీరలక్ష్మీసమేతస్య వా నిరుపమకాన్తిసంపన్నస్య వా సీతారూపలక్ష్మీపతేర్వా ॥ని॥ శోభాసంపత్తిపద్మాసు లక్ష్మీః శ్రీరితి కథ్యత ఇతి శాశ్వతః దాశరథేః దశరథమహారాజతనయస్య శ్రీరామస్య, దూతః దాసః సందేశహారః ॥ని॥ స్యాత్సందేశహరో దూత ఇత్యమరః, కించ సీతామార్గస్య మార్గణాయ అన్వేషణాయ దిశిదిశి ప్రతిదిశం వీప్సాయాం ద్విర్భావః తపనతనయ ప్రేషితానాం సుగ్రీవ ప్రహితానాం వానరాణాం మధ్యే ఏకతమః అన్యతమః, సర్వేపి వానరా మత్తుల్యాః మదధికాశ్చ తత్రైకేనైవ మయా ఏతాదృశం కార్యంకృతం తేసర్వే మిలితాశ్చేత్కింభవిష్యతి వా నజ్ఞాయత ఇతి భావః, సముద్రస్య లంఘనే జంఘాలః అతిజవః నభోమార్గేణ ఉత్తీర్ణార్ణవ ఇత్యర్థః, ఏతేన

ప్రణమ్య ప్రతిష్ఠాసుః మదీయమాగమనం భవతః ప్రకాశయితుం ప్రమథితాశోకవనికానోకహనివహః త్వద్దర్శనకుతూహలేన కేవలమనుభూతనైరృతలూతాతంతునహన స్తవపరిసరముపాసరమ్ ॥౯౦॥ ప ॥ ఆనాకలోకపరికీర్తితసచ్చరిత్రమత్రోపరుధ్య రఘువంశపతేః కళత్రమ్ । వై

మపకించిదసాధ్యం నాస్తీతి సూచితమ్ ॥ని॥ జంఘాలోతిజవస్తుల్యావిత్యమరః, తవనగరే లఙ్కాయాం యత్ప్రమదవనం అశోకవనం తస్మిన్నితి తత్ప్రదేశే రఘువరధర్మదారాః శ్రీరామధర్మభార్యాం ॥ని॥ భార్యాజాయాథపుంభూమ్ని దారా ఇత్యమరః, ప్రణమ్య-నమస్కృత్య ప్రతిష్ఠాసుః ప్రస్థాతుమిచ్ఛుస్సన్ ॥ని॥ తిష్ఠతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః, మదీయమాగమనం మమలంకాపురప్రవేశమిత్యర్థః, భవతః ప్రకాశయితుం ప్రకటయితుం ప్రమథితః ప్రకర్షేణభగ్నః అశోకవనికానోకహనివహః ప్రమదవనవృక్షషండో యేనసతథోక్తః తథాత్వద్దర్శన కుతూహలేన కేవలం భవదవలోకనకుతూహలేనైవ నత్వసమర్థతయేత్యర్థః, నైరృతా రాక్షసాఏవ లూతాస్తంతువాయాః కీటవిశేషాః ॥ని॥ లూతాస్త్రీతంతువాయోర్ణనాభమర్కటకాస్సమా ఇత్యమరః, తాసాంతం తవోరజ్జవః తఏవతన్తవః నాభీకోశోత్థసూక్ష్మసూత్రాణీతి శ్లిష్టరూపకం, తేషాం తత్ప్రాయత్వాదిత్థం నిర్దేశః, తైః యన్నహనంబంధనం తదనుభూతమనుకృతం యేనసతథోక్తస్సన్, తవపరిసరం ప్రాన్తదేశం ఉపాసరం ప్రాప్తోస్మీత్యర్థః॥ని॥ పర్యంతభూః పరిసరఇత్యమరః ॥౯౦॥—॥ ఆనాకేతి ॥ ఆనాకలోకం స్వర్గలోకపర్యన్తం ఉపలక్షణమేతత్ సకలలోకేష్విత్యర్థః ॥ని॥ ఆకాశేత్రిదివేనాక ఇత్యమరః, పరికీర్తితం పరిశ్లాఘితం సచ్చరిత్రంసాధుసమాచారో యస్య తత్తథోక్తం- రఘువంశపతేః రఘుకులనాయకస్యశ్రీరామస్య కళత్రంభార్యాంపూజ్యామితిభావః, అత్రలఙ్కాయామమయోగ్యస్థలఇతిభావః, ఉపరుధ్యనిరుధ్య హేఅవినీతదుర్వినీతశాస్త్రని

తానవేదిజనితంపవమానబంధుంవస్త్రేణబంధుమపి సీతేకథం యతేథాః ॥
కించ ॥ ౯౧ ॥ ప్రేంఖంతిపిశితాశయారణముఖే సౌమిత్రిపత్రిక్షతం త్వ
ద్గాత్రంపరితఃపతత్రిపరిషచ్ఛత్రచ్ఛవింమాగమత్ । ప్రాక్పౌలస్త్య
పులస్త్యవంశవిలయేసంభావితేత్వత్కృతే కాంతానాంనయనాంతవాంత
సలిలంమాభూన్నివాపోదకమ్ ॥౯౨॥ బద్ధాదరోఽపిపరదారపరిగ్ర

ష్టిధాచారతత్పరత్వాదితిభావః, వైతానవేద్యాం యాగీయపరిష్కృ
తభూమౌజనితం ఉత్పన్నమ్ ॥ని॥ వేదిఃపరిష్కృతాభూమిరిత్యమరః,
పవమానబంధుమగ్నిం వస్త్రేణబంధుంబంధనంకర్తుం కథంయతేథాః
యత్నంకృతవాన్భవేః, నయతేథా ఏవేత్యర్థః- అసంగతత్వాదితి భా
వః, అతఃపరమపతివ్రతాం సీతాం శ్రీరామాయప్రత్యర్ప్యకుశలీభవ
అన్యథామహాననర్థస్స్యాదితి తాత్పర్యార్థః, వసంతతిలకావృత్తం
॥అ॥ వక్తవ్యాంతరం విద్యత ఇత్యాహ ॥ కించేతి ॥ అపిచేత్యర్థః॥౯౧
ప్రేంఖంతీతి ॥ హేపౌలస్త్యరావణ, సౌమిత్రిపత్రిక్షతం లక్ష్మణశర
విదారితంత్వద్గాత్రం పరితః త్వచ్ఛరీరస్య సమంతాదిత్యర్థః + అ
భితఃపరితఇత్యాదినా ద్వితీయా, పిశితాశయామాంసతృష్ణయా ప్రేం
ఖంతిప్రసరంతిపతత్రిపరిషత్ కజ్కాదిపక్షినివహఃఛత్రచ్ఛవిమాత
పత్రశోభాం మాగమత్ నప్రాప్నుయాత్ × మాజిలుజిత్యాశిషి
లుజ్పుషాదిత్వాచ్చ్లేరజాదేశః తథాత్వత్కృతేత్వన్నిమిత్తంప్రాక్
క్షిప్రమేవ పులస్త్యవంశస్య విలయేవిశేషతోనాశేమూలతోహానావి
త్యర్థః,సంభావితేసంప్రాప్తేసతి,కాంతానాం స్త్రీణాంనయనాంత
వాంతసలిలం అశ్రుజలంనివాపోదకం పితృతర్పణోదకంమాభూత్
త్వద్వంశస్యస్వరూపతోవిలయేతర్పణ ప్రదాతురభావాత్తదేవతర్ప
ణజలం మాస్త్విత్యర్థః పూర్వవల్లుజ్ మదుక్తాన్యథాకరణే ఏవమే
వ భవిష్యతీతిభావః, శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥౯౨॥ బద్ధేతి ॥
హేఅనార్యమూఢవివేకశూన్యేత్యర్థఃత్వంపరదారపరిగ్రహేపరస్త్రీ

హేత్వమిక్ష్వాకునాయకకళత్రమనార్యమాగాః। వాతాశనోహమితి
కింవినతాసుతస్య శ్వాసానిలాయభుజగస్స్పృహయాళుతాలుః ॥౬౩॥
ప॥ బాహుచందననిషంగకోటరాన్నిర్గతోరఘుపతేశ్శరోరగః। ప్రా
ణవాయుమవినీతతావకంకాలయాపనమపాస్యపాస్యతి ॥కింబహునా॥
౬౪॥ప॥ మాయామృగేసమరనాటకసూత్రధారె శాఖామృగేచభవతః

సంగమే బద్ధాదరోవిహితాస్థాపి- ఇక్ష్వాకునాయకకళత్రం శ్రీరా
మభార్యాంమాగాఃమాప్రాప్నుహి, అన్యథావినిపాతస్స్యాదితిభా
వః ÷ మాఙిలుఙ్ నమాఙ్యోగఇత్యడాగమప్రతిషేధః- కుతః అహం
వాతాశనోవాయుభక్షక ఇతిభుజగః సర్పః వినతాసుతస్య నాగాం
తకస్య గరుడస్య శ్వాసానిలాయశ్వాసమారుతాశనార్థమిత్యర్థః ÷
స్పృహేరీప్సితఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ, స్పృహయాళుస్స్పృహా
వత్తాలుకాకుదంయస్యసతథోక్తః కిం,భవతీతిశేషః భవతికిం నభవత్యే
వేత్యర్థః అతః ఈదృశాకార్యకరణె ప్రయత్నంమాకార్షీరితిభావః
÷స్పృహయతె రదంతత్వాచ్ఛరాదిణిచిస్పృహిగృహీత్యాదినా ఆలు
చ్ప్రత్యయః, అతోలోపస్య స్థానివత్త్వాన్నలఘూపధగుణః ॥ ని ॥
తాలుకాకుదమిత్యమరః, దృష్టాంతాలఙ్కారః వసన్తతిలకావృత్తమ్॥
౬౩॥—॥ బాహ్వితి ॥బాహురేవచందనః పటీరద్రుమఃతస్యనిషంగః
ఇషుధిరేవ కోటరంనిష్కుహః ॥ని॥ నిష్కుహఃకోటరంవానేత్యమరః
తస్మాన్నిర్గతః నిస్సృతఃరఘుపతేశ్శరఏవఉరగః, హేఅవినీతదుర్వినీత
తావకంత్వదీయమ్ ॥÷॥ తవకమమకావేకవచనేఇతితవకాదేశః-ప్రా
ణఏవవాయుః తం కాలయాపనం కాలవిలంబం అపాస్యత్యక్త్వాక్షిప్ర
మేవేత్యర్థః పాస్యతిఅపహరిష్యతిసమస్తవస్తువర్తిసావయవరూపకం
రథోద్ధతావృత్తమ్ ॥*॥ రాన్నరావిహరథోద్ధతాలగావితిలక్షణాత్ ॥
నిగమయతి కింబహునేతి ॥౬౪॥—॥ అ॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥మా
యేతి ॥సమరమేవనాటకం రూపకవిశేషః తస్యసూత్రధారేతత్ప్ర

ప్రతికూలవాలే । దృష్టోద్యమస్యరఘునాయకసాయకస్య ముక్త్వాప్ర ణామకవచంకవచం కిమన్యత్ ॥౯౫॥ప॥ ఏవంనిశమ్యకుపితఃపిశితాశ నేంద్రః ప్రాణానముష్యహరతేతిభటానవాదీత్ । అజానశుద్ధమతిర త్రవిభీషణ స్తం దూతోనవధ్యఇతిశాస్త్రగిరారురోధ ॥౯౬॥౫॥ రావ ణోపివిభీషణభాషణమంగీకృత్యప్లవంగమానామంగేషు లాంగూలమేవ

వ ర్తక ఇత్యర్థః॥సూత్రధారశబ్దో వ్యాఖ్యాతః మాయామృగత్వత్వే ప్రేరిత కుహనాకనకహరిణే, తథాభవతః ప్రతికూలఃనియామకః వాలః లాంగూలం యస్యస స్తస్మిన్ శాఖామృగేవాలినిచదృష్టోద్యమస్య పరీక్షితవ్యవసాయస్య అమోఘస్యేత్యర్థః ఏతేన త్వద్వినాశన మీషత్కరమితి సూచ్యతే, రఘునాయకసాయకస్య శ్రీరామబాణస్య ప్రణామోనమస్కార ఏవకవచమురశ్ఛదః తం ముక్త్వాతద్వినేత్యర్థః అన్యతటవచం కింనకిమపీత్యర్థః ప్రణామపూర్వకంసీతాం శ్రీరామాయ సమర్ప్యశరణ్యం తం శరణంగత్వా ప్రాణత్రాణం కురుష్వేత్యభిప్రాయః ॥ని॥ ఉరశ్ఛదఃకంకటకో జాగరఃకవచోస్త్రియామిత్యమరః వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥౯౫॥— ॥ ఏవమితి ॥ ఏవముక్తప్రకారం వచనమిత్యర్థః నిశమ్యశ్రుత్వాకుపితః క్రుద్ధః పిశితాశనేంద్రోరావణః అముష్యప్రాణాన్ హరత, ఏనం వానరంమారయతేత్యర్థః ఇత్యేవంభటాన్ కింకరానవాదీత్ ఆజ్ఞాపితవాన్ ॥ తతఃకింతత్రాహ ॥ అత్రాన్తరే ఆజానశుద్ధమతిః స్వభావపరిశుద్ధబుద్ధిః విభీషణోరావణానుజస్తం రావణం, దూతోనవధ్యః వధార్హోనభవతీతిశాస్త్రగిరా శాస్త్రవచనేన రురోధనివారయామాస ॥ తథాచ శ్రీరామాయణమ్॥ ॥*॥ రాజధర్మవిరుద్ధంచ లోకవృత్తైశ్చగర్హితమ్ । తవచాసదృశంవీర కపేరస్యప్రమాపణమితి, వృత్తంపూర్వవత్ ॥౯౬॥—॥ రావణ ఇతి ॥ రావణోపి విభీషణస్య భాషణంశాస్త్రోపహితవచనం అంగీకృత్య ప్లవంగమానాం వానరాణామంగేష్వవయవేషు లాంగూలమేవవా

రంతదేతత్కార్పాసవాససా సంవీతం వీతిహోత్రసాత్కృత్య చత్వరేచ త్వరే ఘోషానుద్ఘోష్య సప్రహారం నగరీం పరితస్సంచారయతేతి రాక్షసానాదిదేశ । తేషు తథా కుర్వాణేషు ॥౯౭॥ప॥ నిర్ణయావిషయమస్యవాలతః కర్ణికారనికురుంబకర్బురః । నిర్నిమేషగణభాగ్య సంచ

లమేవ వరం శ్రేష్ఠం ప్రియమితియావత్ ॥ని॥ దైవాద్వృతేవరః శ్రేష్ఠ ఇత్యమరః, అతః కార్పాసవాససా కార్పాసతంతునిర్మితవస్త్రైరిత్యర్థః శీఘ్రప్రజ్వలనార్థం కార్పాసగ్రహణం ద్రష్టవ్యం సంవీతం ఆవేష్టితం తదేతల్లాంగూలం వీతిహోత్రసాత్కృత్య వహ్న్యధీనం కృత్వా అగ్నిం ప్రజ్వాల్యేత్యర్థః ॥ని॥ అగ్నిర్వైశ్వానరో వహ్ని ర్వీతిహోత్రో ధనంజయ ఇత్యమరః ॥+॥ దేయాత్రా చేతిచ కారాత్సాతి ప్రత్యయః- చత్వరేచత్వరే ప్రతిచత్వరం ప్రతివీధీత్యర్థః- వీప్సాయాం ద్విర్భావః ఘోషాన్ చౌర్యేణ అశోకవనికాభంగకారీ వానరోయం లబ్ధః నిబద్ధః వధ్యత ఇత్యాది ఘోషానుద్ఘోష్య సప్రహారం ససంతాడనం నగరీం పరితః నగరస్య సమంతాదిత్యర్థః + అభితః పరిత ఇత్యాదినా ద్వితీయా సంచారయత భ్రామయతేత్యనేన ప్రకారేణ రాక్షసానాదిదేశ ఆజ్ఞాపయామాస। తతస్తేషు రాక్షసేషు తథా రావణోక్తప్రకారేణ కుర్వాణేషు విదధానేషు, హనూమల్లాంగూలం కార్పాసవాసోభిరావేష్ట్య అగ్నిసాత్కుర్వత్సు సత్సు + కరోతేస్తాచ్ఛీల్యే చానశ్ ॥౯౭॥— నిర్ణయేతి ॥ కర్ణికారనికురుంబవత్ కనకపుష్పప్రసూనమంజరీవత్కర్బురః శబలవర్ణః ఏతేన సుఖస్పర్శత్వం సూచ్యతే ॥*॥ కర్ణికారః కించు కారః క్రోకః కనకపుష్పకః। పీతపుష్పః కింకిరాతః పీతభద్రో మృదుద్రుమ ఇతి ప్రతాపమార్తాండః భగవాన్ పూజ్యః ఉషసి బుధ్యత ఇతి ఉషర్బుధః జ్వలనః - అహరాదీనాం పత్యాదిష్వితి రేఫాదేశః- నిర్నిమేషగణానాం దేవసంఘానాం భాగ్యసంచయాత్ భాగధేయ సమృద్ధేర్హేతోః- లబ్ధ్వా ఖాహే తేషాం ఆనందసంభవాదితిభావః-

యాదున్నిమేషభగవానుషర్బుధః ॥౯౮॥ గ ॥ ఏతద్వృత్తాంతమారక్షక
రాక్షసీగణగర్వోదీర్ణవర్ణితమాకర్ణ్య దూయమానమానసా జానకీ
హుతాశన ముపస్థాయ శీతో భవ హనూమత ఇతి ప్రాంజలిః ప్రార్థ
యత ॥౯౯॥ప॥ ఘోరస్య రాఘవకళత్రతపోమయాగ్నే ర్మా భూవమిం
ధనమహం క్షణమిత్యవేత్య। శైత్యం వితత్య దహనః పవమానసూనో ర్వా
లాగ్రసీమ్ని మణిదీప ఇవావతస్థే ॥౧౦౦॥గ॥ తదను పవనతనయోఽపి పుర
మిదం నఖలునక్తం సువ్యక్తమాలోకయం తస్మాదనలస్యాక్షిక మేవపుర

అస్యహనూమతః వాలతో లాంగూలే + సప్తమ్యర్థే తసిః, నిర్ణ
యావిషయం నిశ్చర్యాదం యథాతథా- ఉన్నిమేష ప్రజజ్వాలఅత్రాను
ప్రాసాలఙ్కారః, రథోద్ధతావృత్తమ్ ॥౯౮॥——॥అ॥ తతఃకిమతఆహ॥
ఏతదితి॥ అరక్షకరాక్షసీగణైః గర్వోదీర్ణం గర్వోద్రిక్తం యథాతథావ
ర్ణితం, ఏతద్వృత్తాన్తం హనూమల్లాంగూలప్రజ్వలనవార్తామాక
ర్ణ్య, దూయమానమానసా సంతప్యమానాంతః కరణా జానకీ, హు
తాశనం అగ్నిముపస్థాయ ఉపాస్య, హనూమతః శీతలః అదాహకో భ
వేత్యేవం ప్రకారేణ ప్రాంజలిః ప్రణతాసతీ ప్రార్థయత అభ్యర్థిత
వతీ ॥*॥ తథాచ శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ మంగళాభిముఖీ తస్యాసా త
దాసీన్మహాకపేః। ఉపతస్థే విశాలాక్షీ ప్రయతా హవ్యవాహనమితి॥౯౯
ఘోరస్యేతి॥ ఘోరస్య దారుణస్య రాఘవకళత్రతపోమయాగ్నేః
సీతాపాతివ్రత్యరూపానలస్య క్షణం క్షణమాత్రేణేత్యర్థః ఇంధనం దా
హ్యం దారు అహం మాభూవం నభూయాసం + మాఙిలుఙిత్యాశిషిలుఙ్
ఇత్యనేన ప్రకారేణ అవేత్య మత్వా దహనః సీతయా ఉపాసితోఽగ్నిః
శైత్యం వితత్య విస్తార్య పవమానసూనోః హనూమతః వాలాగ్రసీమ్ని
లాంగూలాగ్రభాగే మణిదీప ఇవ అవతస్థే స్థితవాన్ - తదసంతాపకరత్వే
నాతిష్ఠదిత్యర్థః ఉపమాలఙ్కారః, వసన్తతిలకావృత్తమ్॥౧౦౦॥——
తదన్వితి॥ తదను వాలప్రజ్వలనానన్తరం- పవనతనయో హనూమానపి

మఖిలమాలోకయామీతి యామినీచరగణం పరిచితతోరణపరిఘేణ నిజ
ఘాన ॥౧౦౧॥ ప॥ సీతాభిధానకమలాం ప్రభవే ప్రదాతుం లఙ్కార్ణ
వం క్షుభితసైన్యతరంగభీమమ్ । వేధా ఇవ మంథకిలరజ్జుభుజంగరాజభో
గావృతేన పవనాత్మజమందరేణ ॥౧౦౨॥ వా॥ అథ దహ్యమానాయాం ల
ఙ్కాయామ్ ॥౧౦౩॥ ప॥ రక్షస్స్త్రీవదనారవిందరజనీం విశ్వంభరాంబు

నక్తం రాత్రౌ ఇదం ఏతత్పురం లఙ్కాపత్తనం సువ్యక్తం స్ఫుటతరం
నాలోకయం ఖలు న దృష్టవానస్మి కిల తస్మాత్సువ్యక్తదర్శనాభావాద్ధే
తోః, అనలో అగ్నిస్సాక్షీ సాక్షాద్ద్రష్టా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా, స్వా
హాకపూర్వకమేవేత్యర్థః × సాక్షాద్ద్రష్టరి సంజ్ఞాయామితి ఇని ప్ర
త్యయః, అఖిలం కృత్స్నం పురం లఙ్కాపత్తనం ఆలోకయామి ఆలో
కయిష్యే, వర్తమానసామీప్యే వర్తమాన ప్రత్యయః, ఇతి మత్వేతి శే
షః యామినీచరగణం నిబంధక రాక్షసనివహం పరిచితతోరణపరిఘే
ణ పూర్వం యేన రాక్షసాన్నిహతవాన్ తేనైవ పరిఘేణేత్యర్థః నిజ
ఘాన వినాశితవానిత్యర్థః ॥౧౦౧॥——॥సీతేతి॥ వేధాః బ్రహ్మా సీతేత్యభిధా
నం యస్యాస్సా చ సా కమలా చ తాం సీతారూపిణీం లక్ష్మీమ్ ॥*॥ రాఘ
వత్వేఽభవత్సీతా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మనీతి విష్ణుపురాణవచనాత్, ప్రభవే
శ్రీరామరూపిణే. విష్ణవే ప్రదాతుం క్షుభితాని క్షోభం ప్రాప్తాని యా
ని సైన్యాని రాక్షససేనాః తైరేవ తరంగైః ఊర్మిభిః భీమం భయంక
రం- లఙ్కైవార్ణవః తం రజ్జురేవ భుజంగరాజభోగః వాసుకికాయః త
దావృతేన తద్వేష్టితేన పవనాత్మజేనైవ మందరేణ మంథాచలేన- మ
మంథకిల ఆలోడయామాస ఖల్విత్యుత్ప్రేక్షా- సా చ సమస్తవస్తువర్తి
సావయవరూపకేణ సంకీర్యతే ॥*॥ మంథానం మందరం కృత్వా యోక్త్రం
కృత్వా చ వాసుకిమితి విష్ణుపురాణే ॥౧౦౨॥——॥ అథేతి ॥ అథానంత
రం లఙ్కాయాం దహ్యమానాయాం భస్మీభవంత్యాం సత్యామ్ ॥ ౧౦౩॥
॥రక్ష ఇతి॥ రక్షః స్త్రీణాం రాక్షసాంగనానాం వదనాన్యేవ అరవిందా

ర్హిణీవర్షారంభదశాం దశాననయశఃకాదంబ కాదమ్బినీమ్ । వైధ
వ్యోచితవేషనిశ్చితమనోలఙ్కావధూటీజటాం వైదేహ్యాస్త్రిజటాస
మాంసమకిరద్ధూమ్యాం హనూమాన్దివి ॥అపిచ ॥౧౦౪॥ప॥ ఏతద్విక్ర
మవీక్షణేనజనితా మానన్దబాష్పోద్గతిం రక్షోనాథభయాత్ప్రభాతు మన

ని తేషాం రజనీం తత్సంకోచకరీమిత్యర్థః, విశ్వంబిభర్తీతి విశ్వం
భరాభూమిః ×సంజ్ఞాయాంభృతృవృజీత్యాదినాఖచ్ప్రత్యయోముమా
గమః సైవబర్హిణీమయూరీతస్యాః వర్షారంభదశాం తదుల్లాసకా
రిణీమిత్యర్థః దశాననయశఏవకాదంబఃకలహంసః తస్యకాదంబినీం
మేఘమాలాం తన్నిరాసకారిణీమిత్యర్థః ॥ని॥ కాదంబఃకలహంస
స్స్యాత్ కాదంబినీ మేఘమాలేతి చామరః- తథా వైధవ్యస్యవిధవాత్వ
స్య ఉచితః అనుగుణఃయోవేషః నైపథ్యం తత్రనిశ్చితంమనోయస్యా
స్సాతథోక్తాసాచ సాలఙ్కాచ సైవవధూటీవీరవధూఃతస్యాఃజటాంగ్రం
థితకేశపాశరూపాం క్షిప్రమేవరావణసంహారస్య జాయమానత్వాదితి
భావః ॥*॥ స్నుషాజాయావధూటీస్స్యాద్వధూరథ సువాసినీతి ప్రతాప
మార్తాండః - వైదేహ్యాస్త్రిజటాసమాంత్రిజటాకల్పాం తథాఅశ్వా
సకరీమిత్యర్థః ధూమ్యాంధూమసంహతిం + పాశాదిభ్యోయఇతియ
ప్రత్యయః, హనూమాన్ దివిఅంతరిక్షేసమకిరత్ ప్రావర్తయామాసే
త్యర్థః- కిరతిరయం కీర్యమాణకర్తృకః యథారజఃకిరతిమారుతఇతి న
త్రచిత్సకరణకోపి యథాజగతీరుహోవచకరుఃకుసుమైరితిదృశ్యతేచ,
ధాతూనామర్థభేదాత్కారకప్రత్యయభేదః - అత్రశ్లిష్టపరంపరిత
రూపకాలఙ్కారఃశార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥ పునస్తామేవవర్ణయ
తి ॥ అపిచేతి ॥ కించేత్యర్థః॥౧౦౪॥—॥అ॥తత్ప్రకారమేవాహద్వా
భ్యాం + ఏతదితి ॥ ఏతస్యహనూమతః విక్రమవీక్షణేన పరాక్రమావ
లోకనేన జనితాముత్పన్నా మానన్దబాష్పోద్గతిం ఆనందాశ్రుప్రసా
రం- రక్షోనాథభయాత్ రావణభయాత్ ఏతత్పరిజ్ఞానేరావణోస్మాక

షాం విద్యాధరాణాంముదా । వ్యాజవ్యాహృతయేయథా పరిణమే ద్ధూమ్యాతథాజృంభత స్స్వర్లోకేపికళిన్దశైలతనయా కల్లోలశఙ్కావహా ॥౧౦౫॥ ప ॥ ఆదౌనీలాంశుకశ్రీస్తదనుమరకతాబద్ధనీవీవిభూతిః క

పీడయివ్రతీతి సాధ్వసవశాదిత్యర్థః, పిధాతు మాచ్ఛాదయితుం మనోయేషాంతేషాం + తుంకామమనసొరపీతితుమునోమకారలోపః, విద్యాధరాణాం నభశ్చరాణాం దేవయోనివిశేషాణామ్ ॥ని॥ విద్యాధరోఽప్సరోయక్షేత్యమరః ముదాసంతోషేణ, (వ్యాజవ్యాహృతయే రావణవిపత్తికథనాయ యథాపరిణమేత్ పరిణతింప్రాప్నుయాత్ రావణస్యమహతీవిపత్సంప్రాప్తాతస్మాన్నభేతవ్య మితికథయితుం యథాపర్యాప్నుయాదిత్యర్థః - యద్వావ్యాజవ్యాహృతయేఽపదేశప్రకాశనాయ ॥ని॥ వ్యాజోపదేశౌలక్ష్యంచేత్యమరః యథాపరిణమేదేతేషామశ్రూదయోధూమ్యావశాజ్జాతోనత్వన్యతోఽభూదితి ప్రత్యాయయితుంస్వయంయథాపర్యవసితా భవేదిత్యర్థః) అథవావ్యాజవ్యాహృతయేవ్యపదేశకథనాయ యథాపరిణమేత్ అస్మాకంనేత్రేషుధూమ్యాప్రసారాదశ్రూదయః నత్వానందాదినేతి కథయితుం యథోపయుజ్యాదిత్యర్థః తథాధూమ్యా అజృంభతఅవర్ధతస్వర్లోకపర్యన్తం వ్యాప్తేత్యర్థః, కీదృశీధూమ్యాస్వర్లోకేస్వర్గలోకేపి- కళిందశైలతనయా కల్లోలశఙ్కావహా కాళిందీసముత్తుంగతరంగభ్రాన్తిజననీ, అత్రస్వతస్సిద్ధస్య ధూమ్యావిజృంభణస్య వ్యాజవ్యాహృతిపరిణామ పరత్వేనోత్ప్రేక్షాసాచ కల్లోలశంకావహేతిభ్రాన్తిమతాసైరపేక్ష్యాత్సంస్పృజ్యతే, వృత్తంపూర్వవత్ ॥౧౦౫॥— ॥ ఆదావితి ॥ దశముఖనగరీ దాహసంభూతధూమ్యాలఙ్కా దహనసంభూత ధూమసంహతిః తదానీంతస్మిన్కాలేదిశఏవకాన్తాః తాసామితిరూపకం జఘనానిచకుచాశ్చకట్యశ్చకంఠాశ్చ నేత్రాణిచేతిద్వంద్వః తత్తత్థానీయప్రదేశేష్విత్యర్థః - అత్రయద్యపి ప్రాణ్యంగత్వాదేకవద్భావేన

కస్తూరీపఙ్కభఙ్గీ క్షణమథ వికచేన్దీవరస్రక్సపత్నీ । పశ్చాత్స్నిగ్ధాఞ్జనాభా జఘనకుచకటీకణ్ఠనేత్రేషు జాతా దిక్కాన్తానాం తదానీం దశముఖనగరీదాహసంభూతధూమ్యా ॥౧౦౬॥ ప॥ హోతాతపోజననిహోసుతహో

భావ్యం, తథాపి మహావిభాషయా వికల్పో ద్రష్టవ్యః యద్వా దిక్కాన్తాజఘనాదీనాం తత్తద్దేశపరత్వేన సాక్షాత్ప్రాణ్యఙ్గత్వాభావాన్నైకవద్భావః, ఆదౌ ప్రథమం క్షణం క్షణమాత్రమిత్యర్థః ఏతచ్చ సర్వత్ర సంబధ్యతే, అనన్తరం తదపాయాదితి భావః, నీలాంశుకస్య నీలాంబరస్య శ్రీరివ శ్రీర్యస్యాస్సా తథోక్తా జాతా తదను తదనన్తరం మరకతాబద్ధా గారుత్మతమణిఖచితా ॥ని॥ గారుత్మతం మరకతమిత్యమరః నీవీవిభూతిః రశనాసంపత్తిర్యస్యాస్సా తథోక్తా జాతా తతః కస్తూరీపఙ్కస్య మృగమదకర్దమస్యేవ భఙ్గీ పరిపాటీ యస్యాస్సా తాదృశీ జాతా, అథానన్తరం వికచేన్దీవరస్రజః ప్రఫుల్లనీలోత్పలమాలికాయాః సపత్నీ సదృశీ జాతా, జ్ఞాతిసోదరబన్ధ్వాదిశబ్దాస్సాదృశ్యవాచకా ఇత్యాచార్యదణ్డీ॥ పశ్చాదనన్తరం స్నిగ్ధాఞ్జనస్య మృదితకజ్జలస్య ఆభేవాభా యస్యాస్సా తథోక్తా జాతేతి సర్వత్రోపమా, అత్ర జఘనకుచేత్యాద్యుద్దేశక్రమానుసారేణ నీలాంశుకశ్రీరిత్యనన్తరం కస్తూరీపఙ్కభఙ్గీత్యుద్దేశకర్తవ్యే తథానుక్తత్వాత్పద్యభఙ్గభయేన క్రమోऽత్ర న వివక్షితః అస్యాత్రక్రమసంభవాత్స ఏవాలఙ్కారః, స చోక్తోపమారూపకైరఙ్గాఙ్గిభావేన సంకీర్యత ఇతి సంక్షేపః (౧) స్రగ్ధరావృత్తమ్॥౧౦౬॥ హోతా తేతి॥

---

(౧) జఘనకుచతటీకణ్ఠనేత్రేష్వితి పాఠ ఏవ ప్రాచీనః । జఘనం కామినీశ్రోణిపురోభాగే కటిస్థలే ఇత్యజయకోశాత్ శ్రోణిపురోభాగకటిస్థలోభయార్థకజఘనశబ్దయోరేకశేషాదుభయార్థకత్వేన శ్రోణిపురోభాగే నీలాంశుకశ్రీః కటిస్థలే మరకతాబద్ధనీవీవిభూతిః కుచతట్యాం కస్తూరీపఙ్కభఙ్గీత్యాదిక్రమసంభవాదవివక్షాశ్రయణం న కార్యమ్ అత్ర పాఠే కుచస్య ప్రాణ్యఙ్గత్వేపి కుచతట్యాః ప్రాణ్యఙ్గత్వాభా

హాసహాయ హాపౌత్త్రి హాప్రియాసఖి క్వను హాహతోఽస్మి । ఇత్యాదిపౌరపరిదే
వనభారవాగ్భిరాపూరి రావణపురీ శిఖినా పరీతా ॥౧౦౭॥ ప॥ యైర్బృన్దా
రక సుందరీజనముఖే నీరాజనం నిర్మితం నిర్మేఘగగనేపి యైర్విరచి

హేతి సర్వత్ర విషాదే ॥ని॥ హా విషాదశుగార్తిష్విత్యమరః, హా తా
తజనక ॥ని॥ తాతస్తు జనకః పితేత్యమరః హా జనని మాతః హా సుతపుత్రిక,
హా సహాయ సహచర సహోదరేతి వా హా పౌత్రి హా ప్రియసఖి ప్రియభా
ర్యే క్వనుక్వ గతాసీతి శేషః తథా హా హతోఽస్మి నష్టోఽస్మి ఇత్యాదిరేవ
మాదిః పౌరపరిదేవనభారః పురజనవిలాపాతిశయః యాసుతాభిః వా
గ్భిః ఆక్రోశవచనైః శిఖినా అగ్నినా పరీతా వ్యాప్తా రావణపురీ లంకా
పురీ ఆపూరి ఆసమంతాత్పూరితా + పూరీ ఆప్యాయనే ఇత్యస్మాత్క
ర్మణి లుఙ్, చిణ్ భావకర్మణోరితి చిణ్, వసంతతిలకావృత్తమ్(౧)॥౧౦౭॥
యైరితి ॥ యైః వాలానలాద్యుత్కైః - బృందారకసుందరీజనస్య సుర
సుందరీబృందస్య ముఖే వదనాగ్రభాగే నీరాజనం ఆరాత్రికం నిర్మి
తం నీరాజనత్వేన పరిణతమిత్యర్థః, అత్ర సురసుందరీణాం కల్యాణ
కాలస్సంప్రాప్త ఇతి సూచనార్థమిత్థం నిర్దేశ ఇతి మన్తవ్యం, తథా
యైః నిర్మేఘే మేఘరహితేపి గగనే సౌదామనీసంహతిః విద్యుల్ల
తా శ్రేణిః విరచితా తథాత్వేన పరిణతమిత్యర్థః, అశక్యకరణోఽపి రా
వణవధః ఏవమేవ సంభవిష్యతీతి సూచనార్థమిత్థం నిర్దేశ ఇతి బోధ్యం

వాన్నైకవద్భావావకాశః । యద్వా అధికరణైతావత్త్వే చేత్యనేనైకవ
ద్భావస్య ప్రతిషేధాదితరేతరద్వంద్వే బహువచనోపపత్తిః । విధేయ
నీలాంశుకాదిపంచకేన ఉద్దేశ్య జఘనాదిషు పంచత్వసంఖ్యాప్రతీతేః ।అ
థవా కుచతట్యా అంగత్వాంగీకారేపి జఘనకుచతటీకంఠనేత్ర శబ్దా
నాం ప్రాణ్యంగత్వాత్సమాహారద్వంద్వానంతరం అష్టదిక్సంబంధినః అం
గసమాహారాష్టకస్య ఏకశేషే బహువచనోపపత్తిః ॥
(౧) పరిదేవనభారతీభిరితి పాఠే బహువ్రీహ్యాశ్రయణక్లేశోన ॥

తా సౌదామనీసంహతిః । తేద్విత్రాణ్యపివాసరాణినగతానిర్వాణమౌర్వానలజ్వాలాడంబరమమ్బుధౌవిదధిరేవాలాన(లార్చిః క)లోద్వృత్క(-)ణాః ||౧౦౭||ప|| ఆదీప్యమాన పవనాత్మజవాలసంగాదఙ్గారశేష విభవామవలోక్యలఙ్కామ్ । వ్యోమ్నిస్థితానిశిచరాస్స్వగృహాణి నూ

తేవాలానలోద్వృత్క(-)ణాఃహనూమల్లాంగూలాగ్నిసముత్థితస్ఫులింగాః-ద్వేత్రీణివాద్విత్రాణి ÷ సంఖ్యయావ్యయాసన్నేత్యాదినా బహువ్రీహిః బహువ్రీహౌసంఖ్యేయేడజబహుగణాదితిడచ్ప్రత్యయస్సమాసాంతః, తాన్యపివాసరాణితావత్స్వపివాసరేష్విత్యర్థః॥ని॥ వాతక్లీబేదివస వాసరావిత్యమరః + అత్యంతసంయోగేద్వితీయా అంబుధౌ నిర్వాణం శాంతిం నగతాన (ప్రా)ప్తాస్సంతః ॥+॥ నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః - ఔర్వానలజ్వాలా డంబరం బడబాగ్నికీలా సంభ్రమం విదధిరేచక్రుః- క్షిప్రమేవసకలరాక్షస సంహారాభిద్యోతక వైపరీత్య వృత్తిసూచనార్థమిత్థంనిర్దేశఇతిమంతవ్యం, అత్రాగ్నికణానాం నీరాజన నిర్మాణాద్యసంబంధేపి తత్సంబంధ కథనాదసంబన్ధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః । శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥౧౦౭॥ ఆదీప్యమానేతి ॥ ఆదీప్యమానోజాజ్వల్యమానః యః పవనాత్మజవాలః తస్యసంగాత్సంపర్కాద్ధేతోః అంగారఏవ శేషః శిష్టాంశోయస్యస తథోక్తోవిభవస్సమృద్ధిర్యస్యాస్తాం కాత్స్న్యేన దగ్ధామిత్యర్థః లంకామవలోక్యవ్యోమ్ని అంతరిక్షేస్థితాః నిశిచరాః రాక్షసాః-స్వగృహాణిదహ్యమానాని నిజమందిరాణి ॥ యద్యపి ॥ ని ॥ గృహాఃపుంసిచ భూమ్న్యేవేత్యమరః, తథాపి మహాకవిప్రయోగ బాహుళ్యాదవిరోధో ద్రష్టవ్యః (౧) నేత్రభవైః పయోభిః బాష్పోదకైః నూనం నిశ్చితం నిర్వాపయంతః ప్రశమయంతఇవ అలక్ష్యంతేతి శేషః ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారః ॥ యథాదహ్యమానం గృహాదికమున్నతదే

---

(౧) అత్రవక్తవ్యం అయోధ్యాకాండేఅభవన్గృహాణీత్యత్రద్రష్టవ్యం

నం నిర్వాపయన్త ఇవ నేత్రభవైః పయోభిః ॥ ౧౯ ॥ప॥ చక్రిశక్రజి
దాజ్ఞయా రణముఖే యత్కర్తరక్షోగణ స్తత్కర్తుం రజనీచరక్షితి భృ
తాయుక్తోప్యశక్తో భవేత్ । సప్తార్చిశ్చ హనూమతా పరిచితో లఙ్కా
మధాక్షీద్యథా తత్పుత్రో మరుతాయుతోపి నతథా దాహక్రియాయాం
పటుః ॥౨౦॥ ప ॥ తస్మిన్ హనూమదరణిప్రభవే హుతాశే శుద్ధిం విధా

శమారుహ్య జలైః ప్రశమయంతి తద్వదిత్యుత్ప్రేక్షార్థః, వసన్తతిల
కావృత్తమ్ ॥౧౯ ॥—॥ చక్రీతి ॥ రక్షోగణో రాక్షసనివహః శ
క్రజిదాజ్ఞయా ఇంద్రజిన్నిదేశేన ఉపలక్షితః నతు సాక్షాత్, చక్రీచకార
తత్కర్మ క్షణదాచరక్షితిభృతా రాక్షససార్వభౌమేన రావణేన యు
క్తోపి సాక్షాత్సహితోపి కర్తుమశక్తః అసమర్థః, భవేత్ నశక్ను
యాదిత్యర్థః, తదపేక్షయా పుత్రసామర్థ్యస్యైవ బలిష్ఠత్వాదితిభా
వః + సంభావనాయాం లిఙ్ ఏవం సప్తఅర్చీంషియస్యస సప్తార్చిః అ
గ్నిశ్చ హనూమతా పరిచితః ప్రవర్తితః సంగతో వా యథా లఙ్కామధా
క్షీత్ దదాహ తథా తత్పుత్రః హనూమజ్జనకేన మరుతా వాయునాయుతస్స
హితోపి దాహక్రియాయాం దహనకృత్యేపటుః సమర్థః నభవేత్ వా
యుపరిచయాపేక్షయా తత్పుత్రపరిచయస్య అత్యన్తజృంభణ హేతు
త్వాదితి భావః వాయుసాహాయ్యాదప్యధికం లఙ్కాం దదాహేతి పరమా
ర్థః అత్రపూర్వవాక్యే రావణసహితస్య రాక్షసగణస్య ఇంద్రజిదా
జ్ఞా కృతకర్తకరణసామర్థ్యసంబంధేపి సంభావనయా తదసంబంధా
భిధానాత్సంబంధేప్య సంబన్ధరూపాతిశయోక్తిః, తథోత్తరవాక్యే వా
యుసఖస్య సప్తార్చిషః హనూమత్పరిచయసంగత దాహకృత్య కరణపా
టవసంబంధోక్తై గతిశయోక్తిః, అనయోర్దృష్టాన్త దార్ష్టాంతికతయా
సాపేక్షత్వాత్సంకరః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ ॥౨౦॥—॥ తస్మి
న్నితి ॥ రణకేళికుతూహలేన యుద్ధక్రీడాసముత్సుకేన లంకేశ్వరేణ రా
వణేన బాహుబలాత్ భుజపరాక్రమాత్ అపహృతా ఆనీతా సురరాజలక్ష్మీ

యపతిమేవ సమేతుమైచ్ఛత్ । లఙ్కేశ్వరేణ రణకేళికుతూహలేన బాహాబలాదపహృతా సురరాజలక్ష్మీః ॥౧౧౧॥ ప॥ వాచామిదానీం కిము విస్తరేణ లఙ్కాపురీం రావణబాహుగుప్తామ్ । కాకుత్స్థదూతోఽయముపేత్య చక్రే కృతాన్తమాతస్య సుఖప్రవేశామ్ ॥౧౧౨॥ ప ॥

రిందప్రసామ్రాజ్యశ్రీః తస్మిన్ హనూమానేవ అరణిః అగ్నిమంథనసాధనవిశేషః ॥ని॥ నిర్మంథ్యదారుణ్యరణిర్ద్వయోరిత్యమరః, సప్రభవః కారణం యస్య తస్మిన్ తత్సముత్పాదిత ఇత్యర్థః హుతమశ్నాతీతి హుతాశః అగ్నిః కర్మణ్యణ్, శుద్ధిం సంస్కారం విధాయ పాపిష్ఠరావణసంపర్కజనితపాపం వినాశ్యేత్యర్థః, పతిం నిజభర్తారమింద్రమేవ సమేతుం సంగంతుమైచ్ఛత్ ఇచ్ఛతి స్మ యథా పతశ్చిత్కారణాత్ కాచన సాధ్వీ కుత్రచిదపవిత్రస్థలే స్థిత్వా పరిణామకాలే సంస్కారపరిశుద్ధా సతీ పునర్నిజభర్తారమేవ సంగమిష్యతి తద్వదిత్యర్థః ॥÷॥ ఇచ్ఛతేర్లఙ్ ఆడజాదీనా మిత్యాడాగమః ఆటశ్చేతి వృద్ధిః అత్ర సురరాజలక్ష్మ్యాః ఈదృశేచ్ఛాఽసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః ఏతేన రావణస్య వినిపాత ఆసన్న ఇతి సూచ్యతే॥ వసన్తతిలకావృత్తమ్॥౧౧౧॥ నిగమయతి ॥ వాచామితి ॥ ఇదానీమస్మిన్నవసరే సంస్కారోచితకాల ఇత్యర్థః వాచాం విస్తరేణ వచన ప్రపంచేన + ప్రథనే వావశబ్ద ఇతి ఘఞ్ ప్రతిషేధేఽబ్రూతోరబిత్యప్ । అతఏవ ॥ని॥ విస్తారో విగ్రహో వ్యాసస్సతు శబ్దస్య విస్తర ఇత్యమరః-కిము, నకిమపీత్యర్థః, కింతు అయం కాకుత్స్థదూతః హనూమానుపేత్య ఆగత్య, రావణబాహుగుప్తాం దుష్ప్రవేశామిత్యర్థః- లఙ్కాపురీం కృతాంతమాతస్య యమకింకరాణామిత్యర్థః ॥ని॥ కృతాంతౌ యమసిద్ధాంతావిత్యమరః - సుఖప్రవేశాం సుఖేన ప్రవేష్టుం శక్యాం చక్రే అనాఘ్రాత నిధనగంధానాం లంకాపురస్థయాతుధానానాం నిధనం విధాయ తద్ద్వారాపూర్వమసంభావిత ప్రవేశాన్ యమకింకరాన్ స్వసామర్థ్యేన ప్రవేశయామాసే

పౌలస్త్యపాతకిసమాగమజాయమానమేనః పునాన ఇవ మారుతిర్యాయ
జూకః। నిర్వర్తితాక్షవిజయో నిజవాలవహ్నౌ హుత్వా పలాశసమిధస్సు
గతిర్బభూవ ॥౧౧౩॥ప॥ లఙ్కాదాహేప్యనార్తాం రఘుపతిదయితాం
చారణోక్త్యా విదిత్వా సానన్దస్తాం ప్రణమ్య ప్రతిగమనవిధౌ ప్రాప్త

త్యర్థః- ఏతేన ఉత్తరత్రాప్యేతేషాం నిరాఘాటసంచారత్వం సూచ్యతే- వృత్తముపజాతిః ॥౧౧౨॥—॥ పౌలస్త్యేతి ॥ మారుతిః హనూమానేవ యాయజూకః యజ్ఞకర్తా ॥ని॥ ఇజ్యాశీలో యాయజూక ఇత్యమరః ✱ యజజపదశాం యజ ఇతి యజతేర్యఙంతాదూకప్రత్యయః- పౌలస్త్యో రావణ ఏవ పాతకీ బ్రహ్మహత్యాదిపాతకవాన్ తస్య సమాగమేన సంగత్యా జాయమానం సంపద్యమానం ఏనః తత్సంయోగీ పంచమ ఇతి న్యాయాత్ సంభావితదురితమిత్యర్థః ॥ని॥ కలుషం వృజినైనోఘమంహో దురిత దుష్కృతమిత్యమరః పునాన ఇవ విశోధయన్నివ పావనోదనం కుర్వాణ ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా ✕ పూఞ్ శ్శానచ్ నిర్వర్తితాక్షవిజయః విరచితాక్షకుమారనిధనః కృతేంద్రియజయశ్చ సన్ ॥ని॥ అక్షో రథస్యావయవే పాశకే చాక్షమింద్రియమితి విశ్వః నిజవాలే యో వహ్నిః హుతాశనః తస్మిన్ పలం మాంసమశ్నంతీతి పలాశాః ॥ని॥ పలం (స్త్రీ) పలలం మాంస మిత్యభిధానాత్ పలాశాః రాక్షసాః త ఏవ పలాశసమిధః పలాశవృక్షసమిధః తాః హుత్వా సుగతిః అప్రతిహతగమనః శోభనలోకశ్చ బభూవ, అత్ర శ్లేషోత్ప్రేక్షానుప్రాణితః సావయవరూపకాలంకారః, వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥౧౧౩॥—॥ లఙ్కేతి ॥ లంకాదాహేపి రఘుపతిదయితాం శ్రీరామప్రేయసీం సీతాం చారణానాం నభశ్చరాణాం గంధర్వాదీనాం ఉక్త్యా వచనేన అనార్తాం అపీడితాం అనష్టామితి యావత్ విదిత్వా జ్ఞాత్వా అత ఏవ సానందః ససంతోషః తాం సీతాం ప్రణమ్య నమస్కృత్య ప్రతిగమనవిధౌ ప్రతిప్రయాణవిధానే విషయే ॥ని॥ విధిర్విధానే దైవేపీత్యమరః, తస్యాస్సీతాయాః నియోగం ఆజ్ఞాం

స్యానియోగమ్ । ఆరుహ్యారిష్టశైలంనిధిమపిపయసాం స్వైరముత్తీర్య వేగాచ్చక్రే గత్వామహేంద్రంప్లవగకులపతీన్ పూర్ణకామాన్ హనూమాన్ ॥౧౧౪॥——॥గ॥అథయథార్హంసైన్యాధిపాన్ సంమాన్యమారుతి స్తైరనుయుక్తః స్వకీయవృత్తాన్తమఖిలమాఖ్యాతవాన్ ॥౧౧౫॥గ॥తద పవనతనయవచనముదితా వానరవరూథినీయూథనాథానుయాతా తద్దర్శనజనితమానన్దమానందశరధౌ దాశరథౌ సుగ్రీవేచ సంవిభజ్యేవ వీ

(ప్రా)య తతః అరిష్టశైలం అరిష్టాఖ్యంపరతీరస్థంపర్వతం ఆరుహ్యపయసాంనిధి సముద్రమపి స్వైరం యథేచ్ఛం అప్రతిహతమితియావత్, ఉత్తీర్య క్లంఘ్య మహేంద్రం అంగదాద్యధిష్ఠితం మహేన్ద్రపర్వతం గత్వాహనూమాన్ ప్లవగకులపతీన్ అంగదజాంబవన్నలనీలాది ప్లవగేశ్వరాన్ పూర్ణకామాన్ సంపూర్ణమనోరథాన్ చక్రే। అత్ర అతివిస్తరేణకథనయోగ్యస్యాప్యర్థస్య సంక్షేపేణోక్తేస్సంక్షేపో నామగుణః తదుక్తం విద్యానాథేన- సంక్షేపార్థాభిధానంయత్ సంక్షేపః పరికీర్తితఇతి- స్రగ్ధరావృత్తమ్ ॥౧౧౪॥——॥ అథేతి॥ అథానన్తరంమారుతిః హనూమాన్ యథార్హం యథాయోగ్యం సైన్యాధిపాన్ జాంబవదంగదాది సేనాపతీన్ సంమాన్యమానయిత్వా తైః సైన్యాధిపైః అనుయుక్తః కథందృష్టాత్వయాదేవీకథంవాతత్ర వర్తతే ఇత్యాదినాపృష్టస్సన్ అఖిలమశేషం స్వవృత్తాన్తమాఖ్యాతవాన్ ఉత్పతనాదిసీతాదర్శనలఙ్కాదాహాంతాం నిజవార్తామశేషాంకథయామాసేత్యర్థః॥౧౧౫॥——॥తదన్వితి ॥ తదనుతదనన్తరం పవనతనయవచనముదితా హనూమద్వాక్య సంతుష్టావానర వరూథినీకపిసైన్యమ్ ॥ని॥ వరూథినీబలంసైన్యమిత్యమరః, యూథనాథానుయాతాజాంబవదాదియూథాధిపానుయాతాతదాతద్దర్శనజనితంసీతావలోకనసముత్పన్నమానందం ఆనన్దశరధౌ ఆనన్దసాగరేనిత్యనిరతిశయానన్దపరిపూర్ణ ఇత్యర్థః, దాశరథౌ శ్రీరామే సుగ్రీవేచ సంవిభజ్య సమ్యగ్విభజ్య వీక్షితుంద్రష్టుమివ

క్షితుమహామహామికయా ధావంతీమధ్యేసరణిదధిముఖకృతావనంమధు
వనం హనూమదనుమత్యాభిభూయమధుపానసుఖమనుబభూవ॥౧౮
ప॥అథాబ్రవీద్గిరివరతుంగమంగదంకృతాంజలిర్దధిముఖఏషరోషవాన్
వలీముఖా స్మధుభజనెశిలీముఖాన్ భవానిమాన్ ఝడితి నివారయేది

తిఫలోత్ప్రేక్షాసీతావలోకనవార్తాకథనేనశ్రీరామసుగ్రీవానన్దయో
ర న్తరంపరీక్షితుమివేత్యర్థః అహమిహమికయాపరస్పరాహఙ్కారే
ణ,అహమహమికావ్యాఖ్యాతాఅరణ్యకాండెఅహమహమికయేత్యత్ర
ధావంతీధావమానాఅతివేగేన ప్రద్రవంతీసతీత్యర్థః మధ్యేసరణ్యాః
మధ్యేసరణిమార్గమధ్యఇత్యర్థః + పారేమధ్యేషష్ఠ్యావేత్యవ్యయీ
భావః తత్సన్నియోగాదెకారాన్తత్వంచ మధ్యశబ్దస్య, దధిముఖేన ద
ధిముఖాఖ్యేన సుగ్రీవమాతులేన వానరేణ కృతమవనంరక్షణంయస్యత
థోక్తం॥+॥ అవరక్షణెభావెల్యుట్, తథాచ శ్రీరామాయణమ్॥*॥
యద్రక్షతి మహావీర్యస్సదాదధిముఖఃకపిః । మాతులఃకపిముఖ్యస్య సు
గ్రీవస్య మహాత్మనఇతి ॥ మధువనం మధునామకసుగ్రీవోద్యానవనం
మధుప్రచురత్వాత్ మధువనమిత్యన్వర్థ సంజ్ఞా హనూమదనుమత్యా
హనూమదనుజ్ఞయా అభిభూయ ఆక్రమ్య మధుపానేన క్షౌద్రపా
నేన యత్సుఖం తదనుబభూవ, యథేష్టంమధ్వపి బదిత్యర్థః ॥ని॥ మ
ధుమద్యే పుష్పరసేక్షౌద్రేపీత్యమరః ॥౧౮॥——॥ అథేతి ॥ అథానం
తరంరోషవాన్ మధువనాక్రాన్తిజనితకోపవాన్ ఏషః దధిముఖోవ
నపాలకః తదాకృతాంజలిః విరచితకరసంపుటస్సన్ ప్రార్థనాలక్ష
ణమేతత్ గిరివరతుంగంమహోన్నతమిత్యర్థః, అంగదంయువరాజం
అబ్రవీత్ కిమితిభవాన్ మధుభజనెమధుపానే పుష్పరసాస్వాదెచ శి
లీముఖాన్ అళీన్ ॥ని॥ అళిబాణౌశిలీముఖావిత్యమరః, రూపకాలంకా
రః, ఇమాన్వలీముఖాన్కపీన్ ॥ని॥ కపిప్లవంగప్లవగ శాఖామృగవ
లీముఖాఇత్యమరః, ఝడితిఅంజసానివారయేత్ నిరుంధ్యాదిత్యేవ మ

తి॥౧౧౭॥ పా॥ అయమప్యేనమవోచత్ ॥౧౧౮॥ వ॥ దశముఖపురమధ్యేవీక్షి
తా మైథిలీతి శ్రవణమధువితీర్ణం యేనవీరేణమహ్యమ్ । దధిముఖయది
సోయం భాషతేకోనిరుంధ్యాన్మధుపిబతుయథేచ్ఛం వాహినీవారనాణాం
౧౧౯॥గ॥ తదనుభయవశసముపనతదధి ముఖవచనవిదిత మధువనకద
న పరిగణిత జనకదుహితృదర్శనజనితప్రమదభరభరిత స్తపనతనయ స్త

బ్రవీదితి పూర్వేణసంబన్ధః, అన్యథామహోగ్రశాసనస్సుగ్రీవో దండ
యిష్యతీతిభావః, శేషప్రథమః ॥ యుష్మద స్మద్వ్యతిరిక్తస్య భవచ్ఛ
బ్దస్య శేషత్వాదితి॥ రుచిరావృత్తం - చతుర్గ్రహైరిహరుచిరాజభస్జ
గా ఇతిలక్షణాత్ ॥౧౧౭॥—— ॥ అయమితి ॥ అయమంగదోపి ఏనంద
ధిముఖం ప్రతిఅవోచత్ ఉక్తవాన్ ॥౧౧౮॥—— ॥అ॥ తత్ప్రకారమే
వాహ ॥ దశముఖేతి ॥ దశముఖపురమధ్యే లఙ్కాపురమధ్యే మైథిలీ
సీతావీక్షితాదృష్టా, ఇత్యేవంభూతం శ్రవణమధుశ్రోత్రామృతం యే
నవీరేణమహ్యం వితీర్ణందత్తమ్ ॥ని॥ విశ్రాణనంవితరణం స్పర్శనం
ప్రతిపాదనమిత్యమరః, హేదధిముఖసోయం వీరఃభాషతేయదిఆజ్ఞావచ
నంవదతిచేత్ కఃకోవానిరుంధ్యాత్ నివారయేత్ నకోపినిరోద్ధుం శ
క్నుయాదిత్యర్థః × శకిలిఙ్త్వేతిలిఙ్ సకలవానరజీవాతుభూతమైథి
లీ కథామధుప్రదస్యేదృఙ్మధుపాన నివారణంకథం యుక్తంస్యాదితిభా
వః- అతఃవానరాణాం వాహినీసేనాయథేచ్ఛం ఇచ్ఛానదృశం- య
థేష్టమితివాపాఠః- మధుపిబతు। మాలినీవృత్తమ్ ॥౧౧౯॥——॥తతఃకిం
జాతంతత్రాహ ॥ తదన్వితి ॥ తదను అంగదవచనానన్తరం, భయవ
శేన భయపారతంత్ర్యేణ సముపనతస్య సమీపంప్రాప్తస్య దధిముఖ
స్య వచనేన విదితం జ్ఞాతంయన్మధువనకదనం వానరకృతమధువనో
ల్లుంఠనం తేనపరిగణితం పరిసంఖ్యాతం నిశ్చితమితియావత్- యజ్జనక
దుహితృదర్శనం సీతావలోకనం తజ్జనితేనతదుత్పాదితేన ప్రమదభ
రేణ హర్షాతిశయేన భరితః సంజాతభరః ఆనన్దపరిపూర్ణ ఇత్యర్థః

త్ర తనువికృతిమతనుతదధిముఖాగమననిమిత్తసంపత్తిమ్ ॥౧౨౦॥ప॥
ఆరుహ్యాద్రిమథావరుహ్య విపినాన్యాసాద్య నానాఫలాన్యాస్వాద్య ప్లు
తమారచయ్య వదనై రాపాద్య వాద్యక్రమాన్ । ఆలింగ్య ద్రుమమక్ర
మం మదవశా దాధూయ పుచ్ఛచ్ఛటామారాదావిరభూదహంప్రథమి

+ భరిత ఇత్యత్ర తారకాదిత్వాదితచ్ ప్రమదేత్యత్ర ప్రమదసంమదౌ
హర్ష ఇత్యమరః ప్రత్యయాంతో నిపాతితః, తపనతనయస్సుగ్రీవః తత్ర త
స్మిన్ సమయే దధిముఖాగమనమేవ నిమిత్తసంపత్తిః కారణసామగ్రీ య
స్యాస్తాం తనువికృతిం ముఖవికాసనేత్రవిస్ఫారణరోమాంచనవ
రోమాంచవత్త్వాదిగాత్రచేష్టామతనుత అకరోత్ - మధువనకదనశ్రవణా
త్సీతాసందర్శననిర్ణయపరమానంద భరితో౽భూదిత్యర్థః ॥౧౨౦॥—
అ॥ అనంతరం కపిసేనాపి నికటవర్తిన్యభూదిత్యాహ ॥ ఆరుహ్యేతి॥
అద్రిం మార్గస్థం పర్వతమారుహ్య అథావరుహ్య పర్వతారోహణావ
రోహణక్రీడామనుభూయేత్యర్థః విపినాని అరణ్యాని ఆసాద్య ప్రవి
శ్య నానాఫలాని పనసరసాలాదివివిధఫలాని ఆస్వాద్య భుక్త్వా - ప్లుతం
వల్గితానీత్యర్థః-ఆరచయ్య కృత్వా +ల్యపిలఘుపూర్వాదిత్యయాదేశః
వదనైర్ముఖైః వాద్యక్రమాన్ డిండిమాదివాద్యధ్వనిప్రకారాన్ ఆ
పాద్య వాదయిత్వా- తథా ద్రుమం ద్రుమానిత్యర్థః - అక్రమం అపగ
తక్రమం మోహనోత్థాపనాదిజుగుప్సితాచరణేన అపగతమర్యాదమి
త్యర్థః-ఆశ్లిష్య మదవశాన్మధుపానజనితదర్పవశాత్పుచ్ఛచ్ఛటాం లాం
గూలజాలం ॥ని॥ బృందం జాలం చకర్వాళం జాలకం పేటికా చ్ఛటేతి
వైజయంతీ- ఆధూయ చాలయిత్వా - అహంప్రథమో౽హం ప్రథమ ఇతి
యస్యాం క్రియాయాం సా అహంప్రథమికా +మయూరవ్యంసకా
దిత్వాత్సమాసః, స్వార్థేకప్రత్యయః తయా పీనాపూర్ణా ఏతత్పూర్వి
కయా ధావమానేత్యర్థః కపీనాం చమూః వానరసేనా ఆరాత్సమీపే ॥
॥ని॥ ఆరాద్దూరసమీపయోరిత్యమరః, ఆవిరభూత్ అలక్ష్యతేత్యర్థః,

శాపీనాకపీనాంచమూః ॥౧౨౧॥ప॥ నిద్రాత్యయాదరుణితేనసమీర పుత్రస్సౌమిత్రినేత్రయుగళేన నిపీయమానః । చూడామణింకరతలే కలయన్ వవందెపాదారవిందయుగళంభరతాగ్రజస్య ॥౧౨౨॥ప ॥ అక్లేశసంభూతగతాగతాభ్యాం వితీర్ణవిస్తీర్ణ మహార్ణవోఽపి । ఆనంద సిన్ధౌ పృతనాసమక్షమక్షస్యహన్తానితరాంమమజ్జ ॥౧౨౩॥ ప ॥

అత్ర కపిస్వాభావ్యేన యథావద్వస్తువర్ణనాత్స్వభావోక్తిరలంకారః- శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥౧౨౧॥——॥ తతఃకింతత్రాహ ॥నిద్రేతి ॥ సమీరపుత్రోహనూమాన్నిద్రాత్యయాన్నిద్రాభావాత్ యావద్వనవాసం నిద్రాహారయోరభావాదితి భావః,అరుణితేన పాటలితేన సౌమిత్రినేత్రయుగళేన లక్ష్మణనయనయుగ్మేన నిపీయమానః అత్యాదరేణ అవలోక్యమానస్సన్నిత్యర్థః ఏతేన శ్రీరామాపేక్షయాపిలక్ష్మణస్యైవ భూయాన్ హనూమదాగమనప్రతీక్షణాదరో విద్యత ఇతి సూచ్యతే, చూడామణింసీతాయా అభిజ్ఞానభూతం శిరోరత్నంకరతలె కలయన్ శ్రీరామాదీనాం యథాచక్షుర్గోచరంస్యాత్ తథా ధారయన్నిత్యర్థః, సీతాందృష్ట్వాసమాగత ఇతిప్రథమమవచనేనైవజ్ఞాపనార్థమితిభావః- భరతాగ్రజస్య శ్రీరామస్య పాదావరవిందే ఇవేత్యుపమితసమాసోనతు రూపకం, అన్యథోత్తరపదప్రాధాన్యేతత్రావస్థానాయోగాత్ తయోర్యుగళంవవందేనమశ్చకార- వసన్తతిలకావృత్తం ౧౨౨॥అక్లేశేతి॥ అక్షస్యహంతాఅక్షకుమారమారకోహనూమాన్, అక్లేశేన అనాయాసేనైవ సంభూతె సంజాతెయెగతాగతెయాతాయాతె తాభ్యాం వితీర్ణోవిలంఘితః విస్తీర్ణమహార్ణవః పురుషాంతరదుస్తరమహాసముద్రోయేన సతథోక్తోఽపి, అక్ష్ణోస్సమీపెసమక్షంసమీపార్థెవ్యయీభావః + అవ్యయీభావేశరత్ప్రభృతిభ్యఇతి టచ్ప్రత్యయః, పృతనాయా వానరసేనాయాః సమక్షంపురతః నితరామత్యన్తం+ అవ్యయఘాదామ్ప్రత్యయః, ఆనందసిన్ధౌఆనన్దసాగరే మమజ్జమగ్నో

ఆనీతచూడామణిసన్నిధానాదావిఃప్రమోదేన రఘూద్వహేన। తత్రా
నుయుక్తః పవమానజన్మా విజ్ఞాపయామాస కృతప్రణామః ॥౧౨౪॥ ప॥ ల
ఙ్కాపురోపవనసీమ్న్యథ రాజపుత్రీమాలోకయం నిశిచరీగణబాధ్య
మానాం। కేనాపి పాతకవశేన సుపర్ణలోకే బన్దీకృతామివ భుజంగ

భూత్, ఈదృఙ్మహాకపి వీరవాహినీమధ్యే అహమేక ఏవ మహోదధిము
ల్లంఘ్య సీతాం దృష్ట్వా పునరాగతోఽస్మీత్యేవం భూతభాషణప్రవర్తక మ
హాభాగ్యసంపన్నోఽభవమిత్యమన్దానన్దతుందిలితాన్తఃకరణో భూది
త్యర్థః, అతఏవ విరోధాభాసాలఙ్కారః, వృత్తముపజాతిః ॥౧౨౩॥
ఆనీతేతి ॥ ఆనీతస్య హనుమదాహృతస్య చూడామణేస్సీతాశిరోరత్న
స్య సన్నిధానాత్సాన్నిధ్యాద్ధేతోః, ఆవిఃప్రమోదేన ప్రాదుర్భూ
తానన్దేన రఘూద్వహేన రఘునన్దనేన తత్ర తస్మిన్ సీతావృత్తాన్తవిష
యే అనుయుక్తః పృష్టః పవనాత్మజన్మా హనూమాన్- కృతప్రణామో వి
హితసీతానమస్కారస్సన్, తథాచ శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ ప్రణమ్య
శిరసా దేవ్యై సీతాయై తాం దిశం ప్రతి। ఉవాచ వాక్యం వాక్యజ్ఞస్సీతాయా
దర్శనం యథేతి। విజ్ఞాపయామాస సీతావలోకనవార్తాం కథయామా
సేత్యర్థః, పూర్వమాగమనానన్తరకర్తవ్యతయా విహితో రామనమ
స్కారః ఇదానీం తు సీతాశుభవార్తాకథనప్రారంభసంతోషాతిరే
కాత్తన్నమస్కార ఇతి వేదితవ్యం- ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్ ॥౧౨౪॥——॥
విజ్ఞాపనప్రకారమేవాహ ॥ లఙ్కేతి ॥ అథ విజ్ఞాపనారంభే మంగళా
చారే వా ॥ని॥ మంగళానన్తరారంభప్రశ్నకార్త్స్న్యేష్వథో అథేత్య
మరః, లంకాపురస్య రావణరాజధాన్యా ఉపవనసీమ్ని ఉద్యానవన
ప్రదేశే అశోకవనికామధ్య ఇత్యర్థః- నిశిచరీగణబాధ్యమానాం రక్షి
క రాక్షసీనివహపరిపీడ్యమానాం, అతఏవ కేనాప్యనిర్వాచ్యేన పాతక
వశేన పాపానుబంధేన సుపర్ణలోకే గరుడలోకే బందీకృతాం కారా
గారబద్ధామిత్యర్థః, భుజంగమరాజకన్యాం నాగరాజకన్యామివస్థి

మరాజకన్యామ్ ॥౧౫॥ప॥ దేవ్యాస్త్వదీయాస్వయకీర్తనేన త్వస్త్వ ప్రియాచవ్యపనీయశోకమ్ । వార్తామభిజ్ఞానమయీమయాచం ప్రస్థాతు కామః పరిపూర్ణకామః ॥౧౬॥ప॥ బ్రహ్మాస్త్రవిత్రస్తజయంతకృత్యాం కథాంచనిర్దిష్ట్వాన దేవప్రవృత్తామ్ ॥ [illegible] త్ర్యా చూడామణిర్మే [illegible] । కింబహునా ॥౧౭॥ ప ॥

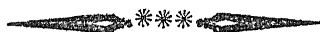
[illegible] పాఠాంతరమ్ ॥౧౫॥ — ॥ దేవ్యాఇతి ॥ త్వదీయాన్వయ కీర్తనేన భవదీయవంశప్రశంసయా, త్వస్త్వత్ప్రియాత్వదీయప్రత్యభిజ్ఞానాంగులీముద్రికయాచ దేవ్యాస్సీతాయాః శోకం విషాదమపనీయనిరస్య, అతఏవపరిపూర్ణకామః సంపూర్ణమనోరథః ప్రస్థాతుకామః పునరాగంతుమనాస్సన్ + తుంకామమనసోరపీతితు మునో మకారలోపః, అభిజ్ఞానమయీం అభిజ్ఞానరూపాం+తామన్యాస్స్యే మయటిజీప్ వార్తాం వృత్తాంతం అయాచంయాచితవానస్మిఇంద్రజాః ॥౧౬॥— ॥బ్రహ్మేతి ॥ బ్రహ్మాస్త్రాత్ దర్భమయాత్ విత్రస్తస్యవిశేషంభీతస్య జయంతస్య జయంతాసురనామ్నః కాకాసురస్యకృత్యం స్తనోల్లేఖనరూపక్రియాయస్యాం తాం, వనేచిత్రకూటతటవిపినే ప్రవృత్తాంసంభూతాంకథామాఖ్యాయికాం అభిజ్ఞాప్య అభిజ్ఞానత్వేనోక్త్వా, చిరంచిరకాలం రుదంత్యా పూర్వానుభూతార్థస్మరణవశాత్ అశ్రూణివిముంచంత్యా జనకేంద్రపుత్ర్యాజానక్యాప్రహాయిం చూడామణిఃశిరోరత్నం తుభ్యం ప్రేషితః వాగ్రూపం వస్తురూపం చ అభిజ్ఞానద్వయం ప్రహితమిత్యర్థః, వృత్తముపజాతిః (౧) నిగమయతి ॥ కింబహునేతి ॥బహునావా గ్విస్తారేణ కిం,నకిమపీత్యర్థః

(౧)బ్రహ్మాస్త్రవిత్రస్తజయంతకాకకథామితి ప్రాచీనపాఠేతు వ్యర్థకరణ. బహువ్రీహ్యక్రియయోర్గ్లానేతిబోధ్యమ్॥

దేవతస్యాఃప్రతిష్ఠాసూనసూనా శైకపాలితాం॥ముద్రయిత్వాప్రపన్నో హం త్వదభిజ్ఞానముద్రయా ॥౧౭౭॥

ఇతి శ్రీవిద్వద్భరాజవిరచితే శ్రీమతిచమ్పూరామాయణే

శ్రీసుందరకాండస్సమాప్తః శ్రీ

***

౧౭౭॥ తథాపికించిద్వక్తవ్య మవశిష్టం, విదుతఇత్యాహ ॥ దేవేతి ॥ హేదేవస్వామిన్ ప్రతిష్ఠాసూన్ ప్రస్థాతుమిచ్ఛూన్ ఉత్క్రమిష్య మాణానిత్యర్థః + తిష్ఠతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః, తథాపిఆశైకపా లితాన్ ఆశయాత్వదాగమనప్రతీక్షయైకయాపాలితాన్గుప్తాన్+శివ భాగవతవత్సమాసః- తస్యాస్సీతాయాః అసూన్ ప్రాణాన్ తవాభి జ్ఞానముద్రయా అభిజ్ఞాన రూపాంగుళీముద్రికయాతయైవాభిజ్ఞానము ద్రయా ముద్రాఫలికయేతి శ్లిష్టరూపకం ముద్రయిత్వానిరుధ్యేత్యర్థః అహంప్రపన్నః ఆగతోస్మీత్యర్థః ॥౧౭౭॥**************

ఇతిశ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమానసేందిందిరసందోహామందా నన్ద లాభాభినందిత రఘునందన చరణారవిందమకరందాస్వాదనకందళి తసారస్వతేన అఖండతపఃప్రచండమునిప్రకాండమండలేశ్వరశాండిల్య మహామునిగోత్రావతంసస్య వంచనాన్వయ సుధాపారావారపారిజా తస్యధన్వంతర్యవతారాంతరస్యాయుర్వేదప్రముఖనిఖిలవిద్యాసారసర్వ జ్ఞసార్వభౌమస్య కోండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భ రత్నాకరసుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాంచమ్పూ రామాయణవ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికా సమాఖ్యాయాం సుందరకాండస్సమాప్తః॥

రామచంద్రార్యరచితా రామచంద్రపదార్పితా ।
వ్యాఖ్యాసుందరకాండస్యపూర్ణా మంజూషికాభిధా॥

శ్రీరామార్పణమస్తు

శ్రీరస్తు.

శ్రీహయగ్రీవాయనమః

సవ్యాఖ్యానే చమ్పూరామాయణే యుద్ధకాండప్రారమ్భః.

దృష్టైషయత్రయదృచ్ఛయాపివచసాం దేవీపురోవర్తతే సారస్యంమహదభ్యుదేతిసదసిప్రాగల్భ్యముజ్జృమ్భతే। జ్ఞాయంతేసకలాఃకలాఅపినృణాం జాగర్తికీర్తిర్నవాచేతస్స్నిహ్యతితత్రదేశికపదామ్భోజేచభోజేమమ

ఆనీతంపవనాత్మజేనజనకక్ష్మాపాలపుత్రీ శిరోరత్నంమూర్తమివానురాగమసకృద్వీక్ష్యప్రమోదాన్వితః। యోలోకత్రయకణ్టకందశముఖంప్రోద్ధర్తుమైచ్ఛద్బలాత్సోయంవీరవరాగ్రణీర్జనకజాజానిస్సదాపాతునః

ఇత్థం నిజచిత్రకవితా సభాజితసకలకవిసమాజేన తత్రభవతాభోజరాజేన విరచితపంచకాండసంబద్ధంచమ్పూరామాయణప్రబంధంపరిపూరయితు కామేన లక్ష్మణనామ్నా పండితవర్యేణావశిష్టో యుద్ధకాండః నిజవాగ్వైభవానుసారేణ రచితస్సోయంమయేదానీంవ్యాక్రియతే। అథ తత్రభవాన్కవిః స్వచికీర్షితస్యగ్రన్థస్య నిష్ప్రత్యూహ పరిపూరణాయశిష్టాచారసంప్రాప్తవిశిష్టేష్టగురుచరణారవింద భోజమహారాజస్మరణరూపం మంగళంనిబధ్నాతి ॥ దృష్టఇతి ॥ యత్రయస్మిన్ దేశికపదాంభోజేభోజేచయదృచ్ఛయా లీలయాపి అత్యాదరేణ చేత్కిమువక్తవ్య మితిభావః, దృష్టేఅవలోకితేసతినృణాం మనుష్యమాత్రస్యేత్యర్థః- ఏతచ్చసర్వత్రసంబధ్యతే వచసాందేవీసరస్వతీ పురోవర్తతే ఉపాసనాదిప్రయత్నం వినైవస్వయం సన్నిహితాభవతీత్యర్థః, తథామహదనల్పంకార్యకరణపర్యాప్తమిత్యర్థః సారస్యంకవితారసజ్ఞత్వ మభ్యుదేతిఅభ్యుదయంప్రాప్నోతి సముత్పద్యతఇత్యర్థః, అభ్యుపైతీతి పాఠే ఆభిముఖ్యేనసమీప మాగచ్ఛతీ

॥ప॥ భోజేన తేనరచితామపిపూరయిష్యన్నల్పీయసాపివచసాకృతిమత్యు
దారామ్।నవ్రీడితో౽హమధునానవరత్నహారసంగేనకింతుహృదిధార్యత

త్యర్థః తథాసదసిరాజవిద్వత్సభాస్విత్యర్థః ప్రాగల్భ్యంసకలవి
ద్యావివరణప్రౌఢత్వముజ్జృంభతేవిజృమ్భితంభవతి, తథాసకలాస్సమ
స్తాఅపికలాఇతిహాసాగమాద్యాశ్చతుష్షష్టివిద్యాః జ్ఞాయంతే అధ్యయ
నపరిశీలనాభ్యాసాభావేనైవ తత్త్వతో౽వబుధ్యంతె తథానవాఅపూర్వా
కీర్తిస్సత్సమాఖ్యాజాగర్తివిలసతి - తత్ర తస్మిన్నైశిక పదాంభోజె
భోజరాజేచ మమ చేతః స్నిహ్యతిఉత్తరీత్యా బహుశ్రేయస్కరత్వా
న్మామకంమనస్తత్రస్నేహయుక్తంభవతీత్యర్థః, చతుష్షష్టికలాస్తు ॥*॥
ఇతిహాసాగమాద్యాశ్చ కావ్యాలంకారనాటకమ్। గాయకత్వంకవిత్వం
చ కామశాస్త్రందురోదరమ్ ॥ దేశభాషాలిపిజ్ఞానం లిపికర్మచవాచ
శమ్ । సర్వాణిచాపదానాని స్వరశాస్త్రంతుశాకునమ్ ॥ సాముద్రికం
రత్నశాస్త్రం రథాశ్వగతికౌశలమ్ । మల్లశాస్త్రంసూదకర్మభూరుహా
ణాంచదోహదమ్ ॥ గంధవాదోధాతువాదః ఖన్యావాదోరసస్యచ।జా
లవాదో౽గ్నిసంస్తంభః ఖడ్గస్తంభోజలస్యచ । వాచస్తంభోవయస్తం
భో వశ్యాకర్షణమేవచ । విద్వేషణోచ్చాటనేచ మారణంకాలవం
చనమ్ ॥ పయసిప్లవచాతుర్యంపాదుకాసిద్ధిరేవచ, మృత్సిద్ధిర్ఘుటికా
సిద్ధిరైంద్రజాలికమేవచ ॥ అంజనంనరదృష్టిస్తువంచనంస్వరవంచనమ్।
మణిమంత్రౌషధానాంచసిద్ధయశ్చోరకర్మచ। వేత్రలోహాశ్మమృద్దారు
వేణువర్మాంజనక్రియాః ॥ అదృశ్యకరణీదూర కరణీమృగయారతిః ।
వాణిజ్యంపాశుపాల్యంచకృషిరాహవకర్మచ । లావకుకుటమేషాది
యుద్ధకారణకౌశలమ్ ॥ చతుష్షష్టికలాశ్చైతాఃకలావిద్భిఃప్రకీర్తితాఇ
తి, అనుప్రాసో౽లంకారః శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్, లక్షణంతూ
క్తమ్॥౧॥——॥అ॥ సంప్రతిస్వాహంకారంపరిహరతి ॥భోజేనేతి॥ తేనఅ
సాధారణమహిమాస్పదతయా ప్రసిద్ధేన భోజేన అపిరతిశయార్థకః

ఏవ తంతుః॥౮॥ ప॥ ముద్రాముద్రితజీవితాం జనకజాం మోహాకులం రాఘ
వం చూడారత్నవిలోకనేన సుచిరం నిధ్యాయ నిధ్యాయ చ। ప్రారేభే హ్య
దిలక్ష్మణః కలయితుం పౌలస్త్యవిధ్వంసనం ధీరః పూరయితుం కథాం చ విదు
రచితాం ప్రాగేతాం అత ఏవ అత్యుదారాం రసాలంకారాద్యుల్లసిత శబ్దా
ర్థ సంఘటనోజ్జృంభితతయా అత్యంతగమ్భీరామిత్యర్థః కృతిం కా
వ్యం అల్పీయసా అత్యల్పేన ఈషన్మాత్రగౌరవ రహితేనాపీత్యర్థః +
ద్వివచనవిభజ్యత్యాదినా ఈయసున్ప్రత్యయః-వచసా పూరయిష్యన్
పూరితాం కరిష్యన్ అహం అధునా అస్మిన్కాలే + అధునేతి నిపాతనా
త్సాధుః వ్రీడితో లజ్జితో న జాతః క్వాయం సర్వజ్ఞభోజప్రబంధః క్వ చ
వా మదీయేనాల్పిష్ఠేన వచనేన తత్పరిపూరణమితి లజ్జాం న గతోస్మీత్య
ర్థః, కుత ఏతదిత్యాశంక్య తత్ర అర్థాంతరం న్యస్యతి కింతు తథా హీ
త్యర్థః తంతుః సూత్రం నవరత్నహారసంగేన నూతనమాణిక్యహార స
మాగమేన హృది వక్షసి మానసే చ ధార్యత ఏవ అసజ్యత ఏవ న తు పరిహ్రి
యత ఇత్యర్థః, కుతః అత ఏవ తత్సామ్యేన మద్వచనస్యాపి మహా
జనపరిగ్రహో భవిష్యతీతి భావః అర్థాంతరన్యాసోలంకారః వసంతతిల
కావృత్తమ్ ॥౮॥——॥౯॥ ఏవం నిజవాగ్వ్యాపారస్యావకాశం సంపా
ద్యేదానీం చికీర్షితమాహ ॥ ముద్రేతి ॥ ముద్రయా శ్రీరామాభిజ్ఞా
నముద్రికయా ముద్రితం స్థాపితం జీవితం జీవనం యస్యాస్తాం- జనక
జాం జానకీం తథా చూడారత్నవిలోకనేన చూడామణిదర్శనేన మో
హాకులం మోహవిహ్వలం రాఘవం చ సుచిరం అనల్పకాలమ్ + అ
త్యంతసంయోగే ద్వితీయా నిధ్యాయ నితరాం ధ్యాత్వా మనస్యనుసంధా
యేత్యర్థః + ధ్యై చింతాయామితి ధాతోః నిపూర్వాత్ క్త్వో ల్యబా
దేశః, తథా నిధ్యాయ దృష్ట్వా చ ॥ని॥ నిర్వర్ణనం తు నిధ్యానం దర్శనా
లోకనేక్షణమిత్యమరః- తథా చ జనకజాం ధ్యాత్వా రాఘవం దృష్ట్వా
చేతి యథాక్రమమన్వయాద్యథాసంఖ్యాలంకారః ధీరః ధైర్యశాలీస

లామేకేన కాండేన సః ॥౩॥ప॥ ఆనందమన్దరమనంతరమాంజనేయాదాక
ర్ణ్య వృత్తిమనఘాం జనకాత్మజాయాః । దృష్టిర్దశాననరుషా పరుషా
యమాణా బాణాసనోపరి దధే ప్రభుణా రఘూణామ్ ॥౪॥౫॥ అథ సుగ్రీ
వోపి దశగ్రీవ కుపిత రాఘవావలోకనద్విగుణితగణోత్సాహస్సహ

ప్రసిద్ధః లక్ష్మణః సౌమిత్రిః, ఏకేన కాండేన బాణేన ॥ని॥ కాండోస్త్రీ
దండబాణార్వవర్గావసరవారిష్విత్యమరః, పౌలస్త్యవిధ్వంసనంరా
ణసంహారం కలయితుం కర్తుంహృది ప్రారేభే ఉపచక్రమే- మనసిని
ర్ధారితవానిత్యర్థః, తథాధీరః విద్వాన్ సః లక్ష్మణః లక్ష్మణనామా
కవిః ఏకేన కాండేన యుద్ధకాండేన విమలాం నిష్కళంకాం కథాం రా
వణసంహార రూపోపాఖ్యానం పూరయితుం పూర్ణాం కర్తుం హృ
దిప్రారేభే మనసి ఉపక్రాంతవాన్- అత్ర లక్ష్మణయోరుభయోరపి ప్రకృ
తత్వాత్కేవల ప్రకృతగోచరశ్లేషాలంకారః- ప్రకృతాప్రకృతోభయ
గతముక్తం చేచ్ఛబ్దమాత్రసాధర్మ్యమ్ । శ్లేషోయం శ్లిష్టత్వం సర్వత్రా
ద్వ్యద్వయేచ నాంత్య ఇతి లక్షణాత్, శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥౩॥
॥౪॥ కథాం పూరయితుం ప్రారేభే ఇత్యుక్తం సంప్రతి తామేవ కథాం ప్రస్తౌ
తి ॥ ఆనందేతి ॥ అనంతరం చూడామణ్యభిజ్ఞానప్రదర్శనానంతరం,
ఆనందేన మందరం నిర్భరం యథాతథా ఆనందపరిపూరితమిత్యర్థః,
ఆంజనేయాత్ అంజనాతనయాత్ హనూమతః ÷ ఆఖ్యాతోపయోగ ఇ
త్యపాదానత్వాత్పంచమీ, అనఘాం నిర్దుష్టాం జనకాత్మజాయాః వృ
త్తిం వర్తనం జీవనం వా ॥ ని ॥ వృత్తిర్వర్తనజీవనే ఇత్యమరః, ఆకర్ణ్య
శ్రుత్వా రఘూణాం ప్రభుణా శ్రీరామేణ, దశాననే రావణే రుషారో
షేణ పరుషాయమాణా ఉగ్రాయమాణా దృష్టిః బాణాసనోపరి కార్ము
కోపరి దధే నిదిక్షిపే మహావీరస్వాభావ్యాచ్ఛరాసనావలోకన సంజ్ఞ
యైవ సుగ్రీవాదిభ్యో జైత్రయాత్రా సన్నాహమాజ్ఞాపయామాసేత్యర్థః
వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥౪॥—॥ అథేతి ॥ అథానంతరం సుగ్రీవోపి-దశ

యస్యసమయమనుపాలయన్నబ్ధిమివసిన్ధుమవధార్యధైర్యాదగాధమతిర ధిరూఢత్రికూట శృఙ్గాం లఙ్కామధిగన్తుమఙ్గదకుముదనలనీలప్రము ఖమపి సమనీనహదఖిలమనీకమ్ ॥౫॥ ప॥ వారిదాదపిచ రామనామతః పూరితా పునరపాఙ్గధారయా । తత్క్షణం ప్రతిచచాల దక్షిణం వాహినీశమ గ్రివేసపితస్య రాఘవస్యావలోకనేన ద్విగుణితోద్వరావృత్తః రణో త్సాహో రణప్రయత్నః యస్యసతథోక్తః, లోకోత్తరేషు కార్యేషు స్థేయాన్ప్రయత్న ఉత్సాహ ఇతిలక్షణం, సహాయస్యభావస్సాహాయ్యం సహాయకర్త + బ్రాహ్మణాదిత్వాత్వాపక్షికష్యఞ్, తస్యసమయం సంవి దమపి సీతాప్రవృత్త్యుపలబ్ధ్యనన్తరం తదపహారిణం వైరిణం సంహృత్య పునస్త్వామానేష్యామీతి పూర్వవిహిత ప్రతిజ్ఞామిత్యర్థః ॥౧॥ సమయా శ్శపథాచార కాలసిద్ధాన్తసంవిద ఇత్యమరః - అనుపాలయన్ననువర్త మానః అగాధమతిః గంభీరబుద్ధిః ధైర్యాత్ ధీరత్వాత్ అంధుంకూ పమివసింధుంఅవధార్యతథాసుతరాంనిశ్చిత్యేత్యర్థః ॥౧॥ పుంస్యేవాం ధుః ప్రహిః కూప ఇత్యమరః, అధిరూఢం త్రికూటశృంగం యయాతాం త్రి కూటాచలశృంగాగ్రవర్తినీమిత్యర్థః లంకామధిగంతుం అంగదకుము దనలనీలాః ప్రముఖాః ప్రధానాః యస్య తత్ తథోక్తం అఖిలమప్యనీ కం వానరసైన్యం ॥౧॥ అనీకం తు రణే సైన్య ఇతి విశ్వః, సమనీనహత్ స న్నాహయామాస + నహతేర్ణిచ్యుపధాహ్రస్వాభ్యాసదీర్ఘాశ్చ (౧) ॥౫॥— ॥ వారిదాదితి ॥ రామనామతః రామాభిధానాత్ త ద్రూపాదిత్యర్థః వారిదాజ్జలదాదపి అపాంగధారయా కటాక్షరేఖ యాతస్మైవధారయాపుసర్భాయోపి, పూరితా సమగ్రీకృతా ఆప్యాయి తా చ అఖిలాకృతాస్వపి వాహినీ వానరసేనా సైవ వాహినీ నదీ ॥౧॥ సేనాన ద్యోశ్చ వాహినీతి వైజయన్తీ, తత్ క్షణం తస్మిన్నేవ క్షణే దక్షిణం వాహి నీశం ప్రతి దక్షిణ సముద్రముద్దిశ్య, దాక్షిణ్యగుణయుక్తసేనానాయకం

---

(౧) ధైర్యాదగాధమతిరితిపాఠే ధైర్యేణాపగాధావ్యాప్తా మతిర్యస్య సః॥

ఖిలాపి వాహినీ ॥౬౧॥ తత్క్షణాసమచలితఋక్షసముదయే కుముదామో
దకారిణి శరభాధికప్రసాదశీలే నీలేన్దీవరానన్దిని దశాననదిశాక్రమణవ్య
గ్రతేజసి సమారూఢతారానష్టేన లక్ష్మణానుగతే సరయిముదయ సాను

చేతిగమ్యతే, చచాల ప్రతస్థే శ్లేషసంకీర్ణం సమస్తవస్తువర్తిసావయవ
రూపకమ్ ॥౬॥——॥ తత్క్షణ ఇతి ॥ తస్మిన్ క్షణే తత్కాలమిత్యర్థః
సమం తుల్యం చలితః ప్రస్థితః ఋక్షసముదయః జాంబవదాదిభల్లూక
గణః అన్యత్ర నక్షత్రమండలం యస్య తస్మిన్ ॥ని॥ ఋక్షాచ్ఛభల్లభల్లూ
కాః-నక్షత్రమృక్షం భం తారమితిచామరః, కుముదస్య కుముదనామ్నః
కపిసేనాపతేః ఆమోదం సంతోషం అన్యత్ర కైరవోల్లాసం కరోతీతి కు
ముదామోదకారిణి ॥ని॥ కుముదం కైరవే రక్తపంకజే కుముదః కపౌ విత్తపి
శ్వః, శరభే శరభాఖ్యసేనాపతౌ అధికప్రసాదశీలే అత్యన్తానుగ్రహ త
త్పరే అన్యత్ర శరస్య అశ్వవాలాఖ్యతృణవిశేషస్య సుమస్య భా శోభా త
స్యాః అపి అధికప్రసాదశీలే అతినిర్మలస్వభావే, నీలేందీవరాఖ్యస్సేనా
నాయకః అథవా నీలః ఇందీవరమివ తదానందిని తత్పరితోషకారిణి అ
న్యత్ర నీలోత్పలవికాసకారిణి ॥ ని ॥ నీలః కపీశే ద్రిభేదే కృష్ణే నాతద్వతి
త్రిష్వితి నానార్థరత్నమాలా - దశాననదిశాక్రమణే రావణదిగవ
స్కన్దనే వ్యగ్రం చటులం తేజః ప్రతాపో యస్య తస్మిన్ అన్యత్ర దశసం
ఖ్యాకాని ఆననాని ముఖాని యాసాం తాస్తాసాం దిశానాం దశదిఙ్ముఖా
నామిత్యర్థః- ఆక్రమణే ఆవరణే వ్యగ్రం వేగవత్తేజో జ్యోతిర్యస్య త
స్మిన్ ॥ని॥ తేజోఽనలే ప్రభావే చ జ్యోతిష్యర్చిషి రేతసీతి వైజయంతీ, స
మారూఢః సమధిష్ఠితః తారానష్టనాంగదః యేన తేన లక్ష్మణేన సౌమి
త్రిణా అనుగతే అనుసృతే అన్యత్ర సమారూఢాః ప్రతిదినమేకైకతారా
ధిష్ఠాననియమాత్ సమధిష్ఠితాః యాః తారాః అశ్విన్యాదినక్షత్రాణి
తాః నష్టయతీతి తథోక్తః సచాసౌ లక్షణానుగతః లాంఛనేన అనుసృ
తశ్చ తస్మిన్ లక్ష్మణేతి తృతీయాయా అనుగతశబ్దేన అలుక్సమాసః, ని

మస్తమివ హనూమన్తమధిరోహతి నిశాచరతిమిరహరణనిస్తన్ద్రే రామ
చంద్రే సమన్తతః కందళితబహుళహరిజాలకోలాహలభరితహరిదంత
రో నిరంతరాస్కందిత నికటకాంతారావళిర్వలీముఖబలమహాంబుధిస్స
సంభ్రమముదజృమ్భత ॥౭॥ ప॥ ఉత్త్రాసకాసరముదంచితపఞ్చవక్త్రంవి

శాచరాః రాక్షసాః తిమిరాణీవ అన్యత్ర శార్వరాంధకారాణి తేషాం
హరణే విధ్వంసనే నిస్తంద్రే జాగరూకే రామశ్చంద్ర ఇవేత్యుపమితసమా
సః, ఉదయసానుమన్తమివేతి స్పష్టోపమాలింగాత్ తస్మిన్ ఉదయసా
నుమన్తముదయాచలమివ హనూమన్తం సరయం సత్వరమధిరోహతి
అధితిష్ఠతి సతి సమన్తతస్సర్వత్ర కందళితస్సముత్పన్నః బహుళో ఘూ
యిష్ఠశ్చ యో హరిజాలకోలాహలః వానరసంఘకలకలః ఘుమఘుమధ్వ
నిశ్చ తేన భరితాని పరిపూర్ణాని హరిదన్తరాణి దిగన్తరాణి యస్య
స తథోక్తః- నిరన్తరం నీరన్ధ్రం ఆస్కన్దితా ఆక్రాన్తా నికటకాన్తారావ
ళిః సమీపారణ్యశ్రేణిః యేన స తథోక్తః సమాన మేతత్, వలీముఖ బల
మహాంబుధిః వానరసేనాసముద్ర ఇవేత్యుపమితసమాసః, ససంభ్ర
మం సాటోపముదజృంభత ఉజ్జృమ్భితో భూత్, శరభాధికప్రసాదశీత
లక్షణానుగత ఇత్యత్ర చ శబ్దశ్లేషః - వస్తుతశ్శబ్దభేదేనార్థద్వయాసంభా
సేపి జతుకాష్ఠవదేకశబ్దస్య ప్రతీతేః అన్యత్రార్థశ్లేషః, ఏకనాళా
వలమ్బిఫలద్వయవదభిన్నపదేనార్థద్వయ ప్రతీతేః పతత్సంకీర్ణాయ
ముపమా ॥౭॥——॥ ఉత్త్రాసేతి ॥ అసీమనిర్మర్యాదం అతివిపులమిత్య
ర్థః ॥౯॥ సీమసీమే స్త్రియాముభే ఇత్యమరః, విపినమరణ్యం కర్తృ
కపీనాం నర్తనఘోషైః జైత్రయాత్రాప్రసవక్రీడాఘోషైః ॥౯॥ క్రీడాలీ
లా చ నర్మ వేత్యమరః, ఉత్త్రాసాః భయవిభ్రాన్తాః కాసరాః వనమహి
షాః యస్మిన్ తత్తథోక్తమ్ ॥౯॥ లులాయో మహిషో వాహద్విషత్కాసర
సైరిభా ఇత్యమరః ఉదంచితాః ఉద్భ్రాన్తాః పంచవక్త్రాస్సింహాః య
స్మిన్ తత్తథోక్తమ్ ॥౯॥ సింహో మృగేన్ద్రః పఞ్చాస్య ఇత్యమరః, విత్ర

త్రస్తహస్తివిశరారుచమూరుయూథమ్ । ఆలోలలోచనతరంగకురం
గశాబమాసీదసీమవిపినంకపినర్దఘోషైః ॥౮॥ వ॥ సైన్యైస్తతో రఘు
పతిస్సరితాంనివేశం వేశన్తయన్విరళయన్విపినాన్తరాణి । ఆరుహ్యశైల
మపిసహ్యమసహ్యవాతం మందానిలైకనిలయంమలయంజగామ ॥౯॥
॥వా॥ గత్వారామస్తమద్రింసౌమిత్రిమిదమవాదీత్ ॥౧౦॥ వ॥ అమీతేట

స్తాఃవిభీతాః హస్తినః గజాః యస్మిన్తత్తథోక్తమ్, విగతానిశరా
రూణాం వ్యాఘ్రాదిహింస్రజంతూనాంచమూరూణాంమృగాణాంచ
యూథానినివహాః యస్మిన్తత్తథోక్తమ్ ॥ని॥ శరారుర్ఘాతుకోహిం
స్రః।సజాతీయైః కులంయూథమితి చామరః ఆలోలాః సాధ్వసాద్వి
లోలాః లోచనతరంగాః దృష్టిపరంపరాః యేషాంతేకురంగశాబా హ
రిణశిశవో యస్మిన్ తత్తథోక్తంచాసీత్, వసన్తతిలకావృత్తమ్॥౮॥—
సైన్యైరితి ॥ తతఃనర్దఘోషానన్తరం, రఘుపతిః సైన్యైః వానరసే
నాభిః సరితాంనదీనాం నివేశంవిన్యాసస్థానమ్ ॥ని॥ నివేశశ్శిబిరోద్వా
హ విన్యాసేషుప్రకీర్తిత ఇతివిశ్వః వేశంతయన్ వేశంతంకుర్వన్ సే
నాసంమర్దాదల్పసరాంసికుర్వన్నిత్యర్థః॥ని॥ వేశన్తఃపల్వలంచాల్ప
సరఇత్యమరః + వేశంతశబ్దాత్తత్కరోతీతిణ్యన్తాల్లటశ్శత్రాదేశః, తథా
విపినాన్తరాణిగహనాంతరాళానివిరళయన్విరళానికుర్వన్వానరసే
నాసాటోపధాటీవిఘట్టితతరుగుల్మపాషాణతయాసుగమానికుర్వన్నిత్య
ర్థః + పూర్వవచ్ఛతృప్రత్యయః, సహ్యంసహ్యాఖ్యమపి అసహ్యఃవిరహి
ణాందుస్సహః వాతోయస్మిన్తంశైలంమార్గసంబద్ధం పర్వత
మారుహ్యతతః మందానిలైకనిలయం మందగంధవాహైకనికేతనం
మలయం మలయాఖ్యంశైలం జగామ, వృత్తంపూర్వవత్ ॥౯॥—॥
గత్వేతి ॥ రామస్తమద్రింమలయపర్వతం గత్వాసౌమిత్రిం ప్రతీదంవ
క్ష్యమాణప్రకారంవచనమవాదీత్ ఉక్తవాన్ ॥ x ॥ వదేర్లుఙిసిచి
వృద్ధిః పరస్మైపదేష్వితివృద్ధిః ॥౧౦॥—॥ అ॥ ఉక్తప్రకారమేవాహ

సమీపనిర్ఝరతరంగరింఖత్పయోజడీకృతపటీరభూరుహకుటీరసంసారి
ణః । మనో విధురయంతి మే మలయమేఖలామేదురా దురాసదవనప్రి
యప్రియతమారుతా మారుతాః ॥౧౧॥ ప ॥ ఇత్యాలపన్ కరుణమేష నిరుద్ధ
వేలం శైలం మహేంద్రమధిగత్య మహామహేంద్రః । ఆవర్తముద్రితమి

॥ అమీ ఇతి ॥ తటసమీపేషు సానుప్రదేశేషు యే నిర్ఝరాః ప్రవాహాః ॥ ని ॥ ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝర ఇత్యమరః, తేషాం తరంగైః రింఖద్భిః స్ఖలద్భిః పయోభిః అంబుభిః జడీకృతాని శిశిరీకృతాని ॥ ని ॥ సుషీమశ్శిరో జడ ఇత్యమరః ॥ ÷ ॥ అభూతతద్భావే చ్విప్రత్యయః తథాభూతాని యాని పటీరభూరుహకుటీరాణి చందనతరవ ఏవ కుటీరాణి అల్పగృహాణి (౧) తేషు సంసారిణో నియతావస్థానశీలాః తాచ్ఛీల్యే ణినిః మలయమేఖలాసు మలయశైలనితంబప్రదేశేషు మేదురాః సాంద్రాః ॥ ని ॥ మేఖలా ఖడ్గబంధే స్యాత్ కాంచీశైలనితంబయోరితి విశ్వః దురాసదాని ఉద్దీపకత్వాద్దుస్సహాని వనప్రియప్రియతమానాం కోకిలాంగనానాం రుతాని కూజితాని యేషు తే తథోక్తాః ॥ ని ॥ వనప్రియః పరభృతః కోకిలః పిక ఇత్యపీత్యమరః, అమీ ప్రవర్తమానాః మారుతాః అనిలాః మే మమ మనో విధురయంతి విహ్వలయంతి వికలీకుర్వంతీత్యర్థః, యమకానుప్రాసయోస్సంసృష్టిః, పృథ్వీవృత్తమ్, లక్షణంతూక్తమ్ ॥౧౧॥——॥ ఇతీతి ॥ ఇత్యుక్తప్రకారేణ, కరుణం దీనమాలపన్ వ్యాహరన్ ఏషః మహామహేంద్రః భూదేవేంద్రః శ్రీరామః నిరుద్ధవేలం ఆవృతసముద్రకూలం ॥ ని ॥ వేలా కూలే చ జలధేర్వేలా కాలవికారయోరితి విశ్వః, మహేంద్రశైలం మహేంద్రాఖ్యకులపర్వతవిశేషమ్ ॥ * ॥ మహేంద్రో మలయస్సహ్యశ్శుక్తిమానృక్షపర్వతః । వింధ్యశ్చ పారియాత్రశ్చ సప్తైతే కులప

(౧) కుటీశమీశుండాభ్యో ర ఇత్యల్పార్థే రప్రత్యయః । ని ॥ కుటస్తు ఘటవేశ్మనోః । కుటి స్త్రీ స్యాత్కుంభదాస్యామల్పవేశ్మని చాపి సా । కుటీరా కకర్టాలయావితి చ రత్నమాలా ॥

వాన్వయభూపతీనామక్షయ్యకీర్తినిధిమమ్బునిధిందదర్శ ॥౧౨॥ స॥ దృ
ష్ట్వాచతమద్భుతాకృష్టమనారామ స్తదిదమాచష్ట ॥౧౩॥ ప॥ ద్రష్టుంనా
లమగాధతాంఫణిపతిస్సీమా న్తరేఖాదిశోద్వీపాస్సైకతమండలాని తద
యందూరేగిరాంవారిధిః । యేషామేషసుఖాదఖానిసఖైరైర్వైనాథ

ర్వతా ఇతి విష్ణుపురాణవచనాత్ ఏతేనపూర్వోక్తసహ్యామలయయో
రపి కులపర్వతవిశేషత్వ మవగంతవ్యమ్, అధిగత్యప్రాప్య (౧) ఆవ
ర్తైఃజలభ్రమైఃముద్రితంచిహ్నితం ప్రతిబద్ధమితియావత్ ॥ని॥ స్యా
దావర్తోంభసాంభ్రమ ఇత్యమరః అన్వయభూపతీనాం సగరాదినిజ
కులభూభుజాంక్షేతుంశక్యః క్షయ్యః॥ ÷॥ క్షయ్యజయ్యౌశక్యార్థ ఇతి
నిపాతః తతోనఞ్సమాసః తం కీర్తినిధింయశోనిధానమివస్థితమిత్యు
త్ప్రేక్షా, అంబునిధిం సముద్రం దదర్శ అత్ర ఆవర్తేషు ముద్రా
త్వారోపణాద్రూపకాలంకారః, సచోక్తోత్ప్రేక్షయా సంసృజ్య
తే, వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥౧౨॥— ॥ దృష్ట్వేతి ॥ తమంబునిధిందృ
ష్ట్వాచ అద్భుతాకృష్టమనాః ఆశ్చర్యావిష్టహృదయస్సన్ రామఃతది
దంవచనమాచష్టఅవోచత్ ॥౧౩॥—॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥ ద్రష్టు
మితి(౨) ఫణిపతిః పాతాళకుహరవాసీఆదిశేషః, అగాధతాంఅతలస్ప
ర్శతాం గాంభీర్యమిత్యర్థః ॥ని॥ అగాధమతలస్పర్శ ఇత్యమరః ద్ర
ష్టుంనాలంనపర్యాప్తః॥ ÷॥పర్యాప్తివచనేష్వలమర్థేష్వితితుమున్ ది
శః సీమాంతరేఖాః మర్యాదావసానభూప్రదేశాఃసికతానాం సమూ
హాః సైకతాని సికతామయాని ॥ని॥ సైకతంసికతామయమిత్యమరః ॥
÷ సికతాశర్కరాభ్యాంచేత్యణ్ ప్రత్యయః, తేషాంమండలానిశ్రేణయః
ద్వీపాస్సింహలాదయోద్వీపవిశేషాః తత్తస్మాత్కారణాదయంవారిధిః

(౧) అధిగత్యేత్యత్ర వాల్యపీత్యనునాసికలోపవక్షేతుగాగమః ॥
(౨) ఉత్తరత్ర తదిత్యస్య సత్త్వాత్పూర్వంయదిత్యధ్యాహార్యం । యద్వ
స్మాత్కారణాదిత్యర్థః ॥ని॥ యత్తద్యతస్తతోహేతావిత్యమరః ॥

వాపూరితస్తేషాం నః కులభూభుజామవిహతస్థేమ్నే మహిమ్నే నమః ॥౧౪
॥గ॥ అథ హరీంద్రోఽపి మహేంద్రోపాంతకాంతారశోభిని లాభనీయ
మలయజాతానిలే వేలోపవనదేశే రఘుపతేర్నిదేశేన నివేశయామాస
బలమఖిలమ్॥౧౫॥ప॥ సరసపటీరకుంజవనసంజవనాభిపతన్మృగమద గం

గిరాం దూరే వర్తత ఇతి శేషః అనిర్వాచ్య ఇత్యర్థః అతః ఏష వారిధిః యేషాం నః కులభూభుజాం అస్మత్కులప్రసూతపూర్వరాజన్యానాం సగరకుమారాణామిత్యర్థః, నఖైః సుఖాత్ అనాయాసేన అఖాని అవదారితః ॥÷॥ ఖనతెర్లుఙ్ జ్ భావక ర్త్రణోరితి ఙిణ్, అథానంతరం యే నవా అస్మత్కులభూభుజా భగీరథేనైవేత్యర్థః, పూరిత ఆప్యాయితః గంగాసాగరపూరణీతి పురాణవచనా త్తస్యాశ్చ కాపిలానలదగ్ధసగరతనయ సంతర్పణార్థం మహాప్రయత్నపూర్వకమనేనానీతత్వాదితి భావః, తేషాం నః కులభూభుజాం సగరకుమారభగీరథ ప్రభృత్యస్మదన్వయభూపతీనాం అవిహతస్థేమ్నే అప్రతిహత స్థైర్యాయ కల్పాంతస్థాయిన ఇత్యర్థః ॥÷॥ స్థిరశబ్దస్య దృఢాదిహారాద్వర్ణాద్దృఢాదిభ్యః ష్యఞ్ చేతి చకారాదిమనిచ్ ప్రియస్థిరేత్యాదినా స్థాదేశః, మహిమ్నే మాహాత్మ్యాయ నమో నమస్కారః నమస్స్వస్తీత్యాదినా చతుర్థీ, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ ॥౧౪॥— ॥ అథేతి ॥ అథానంతరం హరీంద్రః సుగ్రీవోఽపి, మహేంద్రస్య ఉపాంతకాంతారేణ నికటారణ్యేన శోభత ఇతి తథోక్తే లాభనీయాః మనోహారిణః తే మలయజాతానిలాః యస్మిన్ తస్మిన్ వేలోపవనదేశే సముద్రకూలోద్యానప్రదేశే రఘుపతేర్నిదేశేన ఆజ్ఞయా, అఖిలం బలం నివేశయామాస ప్రతిష్ఠాపయామాసేత్యర్థః ౧౫॥— ॥ సరసేతి ॥ సరసానామార్ద్రాణాం పటీరకుంజానాం చందననికుంజానాం వనే అథవా సరసాః పటీరకుంజాః యస్మిన్ తస్మిన్ వనే సంజవనః సమ్యగ్వేగశీలస్సన్ ॥÷॥ జుచంక్రమ్యేత్యాదినా యుచ్ అభిపతన్ ప్రసరన్ తథా మృగమదస్య కస్తూర్యాః గంధో యస్య సత

ఘవహా మేదురితెమ్బునిధేః । తటనికటెలులత్పనసతాలరసాలఫలైరుదిత
మదావిచేరురుదరమ్భరయోహారయః ॥౧౬॥౫ ॥తదనంతరమపరమహాం
భోధిమివచలితమమ్బోధిరోధస్యంభోధివిలంఘనవిశృంఖలలాఘవంరా
ఘవానీకమనీకోన్ముఖంచారముఖా దవధార్య ధార్యమాణహృదయా తం
కఃపజకాలీనచరణ ఇవైరావణోరావణోవిధేయమపరమజానన్ జాన
కీమప్యవిమోక్తుకామః కామపరతంత్రోమన్త్రిభిస్సమం సమాజమాజ

ధో_క్తశ్చ యోగంధవహోనిలః తెనమేదురితెతత్ప్రచురఇత్యర్థః, ఏ
తేన సుఖసంచారయోగ్యత్వంసూచ్యతె ॥ ని ॥ మృగనాభిమృగమ
దః కస్తూరీత్యమరః, అంబునిధేస్సముద్రస్య తటనికటెకూలోపాంతే
లులద్భిః పచెలిమతయావృంతాన్నిపత్యభువిలులద్భిః పనసానాం తా
ళానాంరసాలానాంచఫలైః హేతునాఉదితమదాఃఉత్పన్నహర్షాః
కుతః ఉదరంబిభ్రతీత్యుదరంభరయః స్వోదరపూరకాః×ఫలేగ్రహిరా
త్మంభరిశ్చేత్యత్రచకారసామర్థ్యాదుదరంభరిరిత్యస్యాపి నిపాతనాత్సా
ధుత్వం।హరయఃకపయఃవిచేరుఃత త్తత్ఫలభక్షణతత్పరతయాతత్రతత్రవిజ
హ్రురిత్యర్థః వృత్త్యనుప్రాసాలఙ్కారః ॥౧౬॥—॥ అథ రావణ
వృత్తాన్తమాహ ॥తదనంతరమితి ॥ తదనంతరం సేనానివేశానంతరం,అం
భోధిరోధసిసముద్రకూలెచలితమపరమహాంభోధిమివస్థితమిత్యుత్ప్రే
క్షా, తథాఅంభోధివిలంఘనే సముద్రతరణెవిశృంఖలలాఘవం నిరా
ఘాటపాటవంయస్యతత్తథో_క్తమ్– అనీకోన్ముఖం రణోద్యుక్తం రాఘ
వానీకం శ్రీరామసైన్యమ్ ॥ని॥ అనీకంతురణెసైన్య ఇతి హలాయుధః
చారముఖాత్ గూఢపురుషవచనాదవధార్యశ్రుత్వా,రావణఃధార్యమా
ణః హృదయాతంకః మనోవేదనాయేన సతథో_క్తః, అతఏవపంకలీ
నచరణఃకర్దమనిమగ్నపాదః ఐరావణః ఇంద్రగజఇవేత్యుపమా, అ
పరమన్యద్విధేయం కర్తవ్యమజానన్ అనవబుధ్యమానః తర్హిజానకీప
రిత్యాగం సకలాతంకనిరాసకం కరోత్వితత్యతఆహ కామపరతన్త్రః

గామ ॥౧౭॥ప॥ రహస్తదానీం రజనీచరేన్ద్రః ప్రహస్తముఖ్యానిదమాబభాషే । ఇదం తు మే వాఞ్ఛితమీక్షితం వో వదన్తు యద్వైరిజనోచితం నః ॥౧౮॥గ॥ అమీ చ పునరాశయజ్ఞా వ్యజ్ఞాపయన్ ॥౧౯॥ గ ॥ దేవజీవ

మన్నథపరాధీనః అత ఏవ జానకీమప్యవిమోక్తుకామః అపరిత్యక్తుమనాస్సన్ మన్త్రిభిస్సమం ప్రహస్తాద్యమాత్యైస్సహ సమాజం సభామణ్డపమాజగామ ప్రాప (౧) ॥౧౭॥—॥ రహ ఇతి ॥ తదానీం తస్మిన్ సమయే, రజనీచరేన్ద్రో రావణః రహః ఏకాన్తే, మన్త్రవాదస్య రహసి కర్తవ్యత్వాదితి భావః ॥ని॥ రహశ్చోపాంశు చాలిఙ్గే ఇత్యమరః, ప్రహస్తముఖ్యాన్ ప్రహస్తప్రముఖాన్ మన్త్రిణః ఇదం వక్ష్యమాణం వచనమాబభాషే ఉవాచ । భాషణప్రకారమేవాహ ॥ ఇదమితి ॥ ఇదమేతత్ జానక్యా అపరిత్యాగరూపమిత్యర్థః, తుశబ్దోవధారణార్థకః మే మమ వాఞ్ఛితమభిలషితం వః యుష్మాకమీక్షితం యుష్మాభిః ప్రత్యక్షతో దృష్టమిత్యర్థః ॥÷॥ మతిబుద్ధీత్యాదినా వర్తమానే క్తప్రత్యయః, క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి షష్ఠీ, అతః నః అస్మాకం యత్కృత్యం వైరిజనే ప్రత్యాసన్నే ఉచితం యుక్తం తత్ వదన్తు సమ్యగ్విచార్య కథయన్త్విత్యర్థః, ఉపేన్ద్రవజ్రావృత్తమ్ (౨) ॥౧౮॥—॥ అమీచేతి॥ ఆశయం జానక్యా అపరిత్యాగరూపం రావణాభిప్రాయం జానన్తీత్యాశయజ్ఞాః ఏతేన తేషామైచ్ఛికభాషణతత్పరత్వమేవ న తు నీతిశాస్త్రార్థబోధనప్రవృత్తితాత్పర్యమితి సూచ్యతే॥÷॥ ఆతోనుపసర్గే క ఇతి కప్రత్యయః అమీ ప్రహస్తాదిమన్త్రిణః పునశ్శబ్దో వాక్యాలఙ్కారే- వ్యజ్ఞాపయన్ విజ్ఞాపయామాసుః ॥౧౯॥—॥ విజ్ఞాపనప్రకారమేవాహ॥ దేవేతి॥

---

(౧) అమ్భోధివిలఙ్ఘనేత్యత్ర రోదసీవిలఙ్ఘనేతి పాఠే రోదస్యోర్ద్యావాపృథివ్యోస్తద్విలఙ్ఘనేత్యర్థః। ద్యావాపృథివ్యౌ రోదస్యావిత్యమరః

(౨) ఈప్సితం వ ఇతి ప్రాచీనపాఠస్సాధుః। ఈహితమిత్యపి క్వచిత్కః పాఠః । వైరిజనోచితమిత్యత్ర వైరిపథోచితమితి ప్రాచీనః పాఠః ॥

త్సుభవదాజ్ఞాపరేష్వనుచరేష్వస్మాసు కస్మాదయమపవాదో దురవాపోరుభుజపంజరానీతాంసీతాం జాతునజహాతునాథఇత్యభి దధానేషు ప్రధానేషు ॥ ౨౦ ॥ ४ ॥ తతోరమ్భోపహితహరాజ్కసంభవ శాప మమ్భోజభవశాపంచైతదుపలమ్భాన్తరాయమావేదయన్తమగ్రజన్మాన హాదేవరాజః ॥౧॥ దేవస్సురేషునేరాజ్ఞీతివిశ్వః భవదాజ్ఞాపరేషు యుష్మన్నిదేశకరణతత్పరేషుఅనుచరేషు సేవకేషుఅస్మాసుమాదృశేషుమ హావీరేష్విత్యర్థః, జీవత్సుప్రాణధారితయావర్తమానేషు సత్సుఅ యమపవాదస్సీతాహరణాద్యాక్షేపః కస్మాత్ కుతోహేతోఃభవేదితిశే షః నకుతోపీత్యర్థః ॥౧॥ అవర్ణాక్షేపనిర్వాద పరీవాదాపవాదవ దిత్యమరః, అతః నాథః స్వామీభవానితిశేషః దురవాపేన పరేషాం దుష్ప్రాపేణ ఉరుభుజపంజరేణ మహాభుజమండలేన ఆనీతామవహృ తాం సీతాంజాతుకదాచిదపి మహాసంకటేపీత్యర్థః, నజహాతునత్యజ తు ॥*॥ గృహీతంనపరిత్యజేదితి వచనాదితిభావః + ఆశిషిలోటిశేషె ప్రథమః ఇత్యేవం ప్రధానేషు మహామాత్రేషు అభిదధానేషు వద త్సుసత్సు (౧) ॥౨౦॥—॥ తతఇతి తతఃతదనంతరం రంభోపహితా రంభానిబంధనోనలకూబరాభిహితశాపః హరాంకసంభవశాపః కైలా సోద్ధరణేనందీశ్వరవిరచితశాపః ॥*॥ తతోద్వంద్వేసర్వోద్వంద్వో వి భాషైక వద్భవతీత్యేకవద్భావః- యద్వారమ్భోపహితోరంభాపతిః న ళకూబరః సచహరాంకశ్చతౌసంభవః కారణంయస్యతంబలాదన్యనా రీగ్రహణేమూర్ధాశతధాభవిష్యతీతి రంభానిబంధన నళకూబరశాపం వానరైస్తేవద్వంశవిలయోభవిష్యతీతి నందీశ్వరశాపంచేత్యర్థః, తథా అంభోజభవశాపంపుంజికస్థలాఖ్యాప్సరోనిబంధనబ్రహ్మశాపంచైతస్యా స్సీతాయాః ఉపలంభాంతరాయంసంభోగ(ప్రా)ప్తివిఘ్నమావేదయం తం ప్రహస్తాదిభ్యః కథయంతమగ్రజన్మానంజ్యేష్ఠభ్రాతరం రావణం

(౧) కస్మాదయమాలాపఇతి (పా) చీనపాఠే ఆలాపఏవంభాషణమిత్యర్థః

మసమానవినయ విజ్ఞానవిభూషణో విభీషణస్సరోషమిదమవాదీత్ ॥
౨౧ ॥వ॥ అహహా విధినియోగాదద్య నక్తంచరేన్ద్ర త్వమసి పరకళత్త్రప్రమ

వినయః మహత్సుప్రహ్వీభావః విజ్ఞానం శాస్త్రజన్యవివేకః అసమానే అసాధారణే వినయవిజ్ఞానే ఏవ విభూషణం యస్య స తథోక్తః విభీషణః సరోషం సామర్షం యథా తథా ఇదం వక్ష్యమాణప్రకారం వచనం అవాదీత్ ఉవాచ అంభోజభవశాపే శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ అథ సంకుపితో దేవో మామిదం వాక్యమబ్రవీత్ । అద్యప్రభృతి యామన్యాం బలాన్నారీం గమిష్యసి ॥ తదా తే శతధా మూర్ధా భవిష్యతి న సంశయః ॥ ఇత్యహం తస్య శాపస్య భీతః ప్రసభమేవ తామ్ ॥ నారోపయే బలాత్సీతాం వైదేహీం శయనం మమేతి (౧)॥౨౧॥—॥విభీషణోక్తిప్రకారమేవాహ ॥ అహహేత్యాదిభిశ్చతుర్భిః ॥ అహహేతి ఖేదే ॥ని॥ అహహేత్యద్భుతే ఖేదే ఇత్యమరః- హే నక్తంచరేంద్ర రాక్షసేశ్వర అద్యేదానీం త్వం విధినియోగాత్ దైవవశాత్ పరకళత్రాపహారే దుర్నివా

(౧) రమ్భాపహితహరాత్కారగ్రహణసంభవమంభోజభవసంభూతం చశాపమితి ప్రాచీనపాఠ ఏవ సాధుః రంభాయాముపహితం కృతం యద్ధరాత్కారేణ బలాత్కారేణ గ్రహణం తస్మాత్సంభవతీతి తత్సంభవం తదుత్పన్నం శాపం నళకూబరశాపమ్ । అత్ర శ్రీరామాయణమ్ ॥ తస్య తత్కర్మ విజ్ఞాయ తదా వైశ్రవణాత్మజః । ముహూర్తాత్క్రోధతామ్రాక్షస్తోయం జగ్రాహ పాణినా । గృహీత్వా సలిలం దివ్యముపస్పృశ్య యథావిధి ॥ ఉత్ససర్జ తదా శాపం రాక్షసేంద్రాయ దారుణమ్ ॥ అకామా తేన యస్మాత్త్వం బలాద్భద్రే ప్రధర్షితా । తస్మాత్స యువతీమన్యాం నాకామాముపయాస్యతి । యదా హ్యకామాం కామార్తో ధర్షయిష్యతి యోషితమ్ ॥ మూర్ధా సహస్రధా తస్య శకలీభవితా తదా ఇతి ॥ నళకూబరశాపస్య బ్రహ్మశాపస్య చ సీతాయాః హరాద్గ్రహణప్రతిబంధకత్వేపి నందిశాపస్యాన్యవిషయత్వాత్తదుపన్యాసస్యాత్ర ప్రకృతానుపయోగాత్

శ్మి వారానురాగః। అరుణదవశిఖాయామామిష గ్రాసమోహాదవిరళీ కృతజిహ్వాచాపలః కేసరీవ ॥౨౨॥ ప॥ ఆకర్ణ్య కిన్నరముఖాదనఘే స్వవంశే కాకుత్థ్సదారహరణోపగతం కళఙ్కం। హాహేతి మీలితదృశః క్షయోర్యగం తదష్టాశ్రుభిస్ప్రపిదధాతు కథం విధాతుః ॥౨౩॥ ప॥

రో నివారయితుమశక్యః అనురాగః ఆసక్తిః యస్య సతథోక్తః సి- పరదారానుషక్తేర్మహాపాతకత్వేన శాస్త్రనిషిద్ధత్వాత్తతో వినిపాత ఏవ నతు శ్రేయ ఇతి భావః, కథమివ అరుణాయాం రక్తవర్ణాయాం దవశిఖాయాం వనవహ్ని జ్వాలాయాం ॥ని॥ వనే చ వనవహ్నౌ చ దవో దావ ఇతీష్యత ఇతి శాశ్వతః ఆమిషగ్రాసమోహాత్ మాంసపిండభ్రాంతివశాత్ ॥ని॥ ఆమిషం మాంసఉత్కోచేత థాస్యాద్భోగ్య వస్తుని ఇతి వైజయంతీ అవిరళం బహుళం యథా తథా కృతం అథవా అవిరళం విరళం సంపద్యమానం కృతం విరళకృతం తన్న భవతీత్యవిరళకృతం బహుళీకృతం జిహ్వాచాపలం రసనేంద్రియప్రియత్వం తృష్ణా యస్య సతథోక్తః ॥+॥ శ్రేణ్యాదయః కృతాదిభిరితి సమాసః శ్రేణ్యాదిషు చ్వ్యర్థవచనం కర్తవ్యమితి వార్తికాచ్చి వప్రత్యయార్థప్రతీతిః। కేసరీ సింహ ఇవేత్యుపమా సా చ భ్రాంతిమతాంగేన సంకీర్యతే దవాగ్ని జ్వాలాస్వాదినః కేసరిణో యాదృశీ అవస్థా తాదృశ్యేవ తవాపీత్యర్థః ॥ మాలినీవృత్తమ్॥౨౨॥—॥ ఆకర్ణ్యేతి ॥ అనఘే నిర్మష్టే స్వవంశే నిజాన్వయే, కాకుత్ స్థదారహరణోపగతం శ్రీరామధర్మభార్యాపహరణసంప్రాప్తం, తద్వంశోద్భవేన త్వయా తస్యాః అపహృతత్వాదితి భావః కళఙ్కం అపవాదం ॥ని॥ కళఙ్కో౽ంకాపవాదయోరిత్యమరః కిన్నరముఖాత్ కిన్నరవచనాత్ ॥+॥ ఆఖ్యాతోపయోగ ఇత్యపాదానత్వాత్పంచమీ, ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా హాహేతి ప్రకృతే విషాదాతిశయద్యోతకో౽ద్విరుక్తో౽యంశబ్దః ॥ని॥ హాహి విషాదశుగార్తిష్విత్యమరః, ఇత్యుక్త్వేతి శేషః మీలితదృశః తాదృగ్దుర్వార్తాకర్ణనజనితఖేదాతిరేకాన్మీలితాక్షస్య విధాతుః బ్రహ్మణః కిల్ ప్రసిద్ధం

పశ్యైదానీముదధిపరిఖాపాలితాం పుత్రి లఙ్కాం వాచాతీతః కృపణవనచరా
దాగతో దుర్విపాకః। కర్తుం న త్వం చరపరిభవం కాపి మాయేతి శఙ్కే జా
తా సీతా ధరణితనయా జానకీ మైథిలీతి ॥ ౨౪॥ కిం బహునా॥ వ॥ న గణయసి
యది త్వం వానరం వా నరం వా ననుపరిచితవీర్యో జిష్ణుభూకాన్తవీర్యా।

కరయోర్యుగం హస్తయుగ్మం కర్తృ, అష్టౌ చ తస్య చతుర్ముఖత్వాత్
అష్టసంఖ్యాకా ఇత్యర్థః- శ్రోత్రైః శ్రోత్రాణి కథం పిదధాతు ఆచ్ఛా
దయతు ద్వయోరష్టాచ్ఛాదనే అపర్యాప్తత్వాన్నాచ్ఛాదయిష్యత్యేవే
త్యర్థః- తాదృగ్వార్తాకర్ణనే కర్ణాచ్ఛాదనస్యావశ్యకత్వాదితి భా
వః, త్వన్మూలేన కూటస్థస్యాపి బ్రహ్మణో మహత్తసస్సంతాపస్సం
ప్రాప్తః, అతస్తవ మజ్జీవితమితి తాత్పర్యం॥ ని॥ అపిధానతిరోధానపిధా
నచ్ఛాదనానిచేత్యమరః, అత్రాప్రస్తుతవ్యవహారాసంబన్ధేపి తత్సంబం
ధోక్తైరతిశయోక్తిః, వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౨౩॥—॥ పశ్యేతి ॥ ఇదా
నీమధునా, పశ్య అవలోకయ కిం పశ్యామీత్యత ఆహ, ఉదధినైవ పరిఖ
యా ఖేయేన పాలితాం గుప్తాం పుష్ట్రిపేత్యర్థః ॥ని॥ ఖేయం తు పరిఖేత్య
మరః లఙ్కాం పుత్రి, వాచాతీతః అనిర్వాచ్యః వనచరాత్ వానరమా
త్రాత్ ఆగతస్సంప్రాప్తః దుర్విపాకః వనభంగాక్షకుమారాదిరాక్షస
విక్షోభణగృహదాహాదిరూపో దురవస్థా కృపణ పుత్రితదేతదాశ్చర్య మి
త్యర్థః అతః న త్వం చరపరిభవం రాక్షసవిధ్వంసనం కర్తుం కాప్య ని
ర్వాచ్యామాయావిచిత్రశక్తిరేవ సీతాధరణితనయాజానకీ మైథిలీతి నా
మభిరుపలక్షితాసతీత్యర్థః, జాతా ప్రాదుర్భూతేతి శఙ్కే తర్కయా
మి, అన్యథా కథమీదృగ్విపత్తిస్సంభవిష్యతీతి భావః, మన్యే శఙ్కే ధ్రు
వం నూనమితి నిఘంటుః ॥ ఉత్ప్రేక్షాలంకారః, మందాక్రాంతావృత్తం
॥ ౨౪॥—॥ నిగమయతి ॥ కిం బహునేతి ॥ గతార్థమేతత్ ॥ నేతి ॥
హేరావణ త్వం వానరం కపిం వా, నరం మానుషం వా న గణయసి యది
న సంఖ్యాయసే చేత్ తృణప్రాయా పేతా మద్బాహుబలస్య కీయన్నా

నకలయసియదిత్వం నన్దిశాపంచ ధాతుర్వరమపినరవర్జం దుర్జయో
ద్దైవయోగః ॥౨౫॥౫॥ ఇత్యాదినీత్యాసహితంహితమభిహితవంతంనిజ
మనుజంతమవజ్ఞాయజ్ఞాతిరయమరాతిపక్షశ్శిక్షణీయఇతిశంసంతంనృశం
సంతమరుంతువాభాషణరోషభీషణో విభీషణోవిహాయవిహాయసి స

త్రమితి నలక్షీకరోషిచేదిత్యర్థః, తర్హిజిష్ణుభూః శక్రపుత్రఃవాలీ॥
ని॥ జిష్ణుశ్శక్రోధనంజయఇతి నిఘంటుః సచకార్తవీర్యశ్చ తౌపరిచిత
వీర్యౌ నను పూర్వం త్వదనుభూత పరాక్రమౌఖలు, ఏకేనవాలవల
య నిబద్ధత్వాత్ అన్యేనయావత్ప్రసాదం బందీకృతత్వాచ్చేతిభావః,
అత్రత్వాదృగరివినాశకస్య తథావిధకార్తవీర్యకులనిర్మూలనాలం క
ర్మీణ పరశురామభంగకర్తుశ్చ శ్రీరామస్యత్వద్వినాశనం కియ
త్స్వాత్రమిత్యంతనిగూఢాభిప్రాయః అతస్త్వంనందిశాపం వానరైః
తవోపహతిర్భవిష్యతీతి నందీశ్వరశాపంచ నరవర్జంనరరహితం వి
ధాతుర్వరమపినరాద్వినా అన్యస్మాన్నతేవినాశఇతి బ్రహ్మవరంచేత్య
ర్థః, నకలయసియదినమనుషేయదినానుసంధాసిచేత్, తర్హిదైవ
యోగోదైవగతిః దుర్జయః జేతుమశక్యః ॥౭॥ ఈషద్భురిత్యాదినా ఖ
ల్ప్రత్యయః నందీశ్వరశాపబ్రహ్మవరానుగుణ్యేన వానరాణాంనర వే
షధారిణశ్శ్రీరామస్యచ ప్రత్యాసన్నత్వాదత్యాసన్నస్తవమృత్యురితి
భావః, మాలినీవృత్తమ్ ॥౨౫॥—॥ ఇతీతి ॥ ఇత్యాదిరేవమాదిర్యానీ
తిః నీతిశాస్త్రసమ్మతవార్తాతయా సహితంసంబద్ధం యథాతథాహిత
మభిహితవంతంఉక్తవంతం÷ కర్తరిక్తవతుప్రత్యయః తంనిజమనుజం
విభీషణం అవజ్ఞాయ అనుచితభాషణైరవమత్య ॥౧॥ రీడావమాననావ
జ్ఞాత్యమరః అరాతిపక్షః అరాతేశ్శత్రోఃపక్షస్సహాయః శత్రుపక్షపాతీ
త్యర్థః ॥౧॥ పక్షఃపార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయబలభిత్తిష్వితి నిఘం
టుః । అయంజ్ఞాతిః దాయాదః శిక్షణీయః దండ్యఇత్యేవం శంసంతం
వదంతం నృశంసంపాపిష్ఠమ్ ॥౧॥ నృశంసోఘాతకఃక్రూరః పాపోభూ

ముత్పతన్నూత్పతద్భిశ్చతుర్భిరమాత్యైస్సమం వారినిధిమతీత్య దూర
తఏవసవితర్కముద్గ్రీవాంత్సుగ్రీవాదీనంతరిక్షగతఏవమాచచక్షే ॥ ౬౬

ర్తస్తువంచక ఇత్యమరః, తం రావణం అరుంతుదాభాషణేన మర్మభే
దక రావణ దుర్భాషణాదినా యోరోషస్తాత్కాలికః కోపః ॥*॥రో
షస్తాత్కాలికః కోపఇతిభూపాలః ॥ తేనభీషణః భయంకరః॥+॥ అరుం
తు దేత్యత్ర విధ్వరుషోస్తుద ఇతిఖశ్ అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః
విభీషణో విహాయత్యక్త్వా, విహాయసి ఆకాశేసముత్పతన్ ఉద్గచ్ఛన్
॥ని॥వాతుపుంస్యాకాశవిహాయసీ ఇత్యమరః, అనూత్పతద్భిః అనుస్ృ
త్యోత్పతద్భిః చతుర్భిరమాత్యైః అనలాదిమంత్రిభిస్సమం అమాస
హాసుఖదుఃఖాదిషు భవంతీత్యమాత్యాఇతి విగ్రహః ॥ని॥అమాసహాస
మీపేచ । మంత్రీధీసచివోమాత్యఇతిచామరః + అమాశబ్దాదవ్యయా
త్త్యప్ ॥*॥ అనలశ్చహరిశ్చైవ సంపాతిఃప్రమదస్తథా । ఏతేవిభీష
ణామాత్యాశ్చత్వారో బుద్ధిసత్తమాఇతి శ్రీరామాయణే, వారినిధిమ
తీత్యఉల్లంఘ్య దూరతఏవ అంతరిక్షగతః ఆకాశేఏవస్థితస్సన్నిత్యర్థః
సవితర్కంకోయం కిమత్రాస్యాగమనప్రయోజనమితి ససందేహం ఉ
ద్గ్రీవానున్నమితకంధరాన్ సుగ్రీవాదీన్ వానరేశ్వరాన్ప్రతిఏవంవ
క్ష్యమాణ ప్రకారేణఆచచక్షేఅవోచత్ । ఏతేవానరాయమాభిధేయ
మభిప్రాయమవిజ్ఞాయా సౌరావణసంబంధీత్యన్యథాకరిష్యంతి అతః
రామసమాశ్రయణాభిప్రాయమేతేభ్యోనివేద్యఏతత్పురుష కారము
ఖనైవరామంసమాశ్రయిష్యామీత్యభిప్రేత్యాబ్రవీదిత్యర్థః॥అత్రశ్రీ
రామాయణవచనమ్ ॥*॥ అన్యస్త్వేవంవిధంబ్రూయాద్వాక్యమేతన్ని
శాచర, అస్మిన్ముహూర్తేనభవేత్త్వాంతుధిక్కులపాంసనం, ఇత్యుక్తఃప
రుషంవాక్యం న్యాయవాదీవిభీషణః, ఉత్పపాతగదాపాణిశ్చతుర్భిః
స్సహరాక్షసైరితి ॥నను॥*॥ జ్యేష్ఠభ్రాతాపితాచైవయశ్చవిద్యాం ప్ర
యచ్ఛతి ॥ త్రయస్తేపితరోజ్ఞేయాధర్మేచేదత్ర కారణమితి॥జనితాచో

ప॥ పౌలస్త్యమగ్రజనుషంపరుషంవదన్తం సన్త్యజ్యబాన్ధవజనంచవిభీష
ణోఽహమ్ । రామంవిరామమిహవిద్విషతామవాపమాపన్నదైన్యహర

పనేతాచ యశ్చవిద్యాం ప్రయచ్ఛతి, అన్నదాతాభయాత్త్రాతాపం
చైతేపితరః స్మృతా ఇతి జ్యేష్ఠభ్రాతృత్వేన పితృసామ్యమాపాద్యాపి
త్యాగానర్హం రావణంపరిత్యజ్య రామసమీపాగమనంవిభీషణస్యవి
రుద్ధమితిచేత్సత్యమ్ ॥*॥ విహితస్యాననుష్ఠానాన్నిందితస్య నిషేవణా
త్, అనిగ్రహాచ్చేంద్రియాణాం నరః పతనమృచ్ఛతీత్యాద్యుక్త పతన
హేతూనాం రావణేపరిపూర్ణత్వాన్నపతితైస్సహసంవ్యవహారో వి
ద్యత ఇతి పతితస్య పరిత్యాగాభిధానాత్ ॥*॥ గురోరప్యవలిప్తస్య
కార్యాకార్య మజానతః । ఉత్పథంప్రతిపన్నస్య న్యాయ్యోదండోవి
ధీయత ఇత్యాదినా అపథప్రవృత్తస్య గురోరపిపరిత్యాగశ్రవణాచ్చన
దోషఇత్యలమతిప్రపంచేన ॥౧౬॥——॥అ॥ ఏవమాచచక్షఇత్యుక్తంత
త్ప్రకారమేవాహ ॥పౌలస్త్యమితి॥ అగ్రజనుషమగ్రజన్మానంజ్యేష్ఠ
భ్రాతరమిత్యర్థః ॥ని॥ జనుర్జననజన్మానీత్యమరః, ఏతేనస్వస్య రా
వణసంబంధేన దోషవత్త్వముక్తంభవతి, అనేన ॥*॥ ఉపాయానైవ
సిధ్యంతి హ్యపాయాబహవోస్తథా । ఇతియాగర్వహానిశ్చస్సైవకార్ప
ణ్యముచ్యతఇత్యుక్తలక్షణకార్పణ్యరూపమంగం ప్రదర్శితం - పరు
షంవదంతమరుంతుదభాషణశీలం ఏతేనయుక్తవచనాభాషణాయుక్తవ
చనభాషణరూపదోషయుక్తత్వముచ్యతే, పౌలస్త్యంపులస్త్యవంశో
ద్భవంచ రావణంఏతేన మహాకులప్రసూతత్వేపి దురదృష్టవశాత్పాపా
చారతయా పరిహార్యత్వం సూచ్యతే । తథాబాంధవజనంపుత్రమిత్ర
కళత్రాదిబన్ధువర్గంచ సంత్యజ్యత్యక్త్వా- ఏతేన ప్రాతికూల్యనిరసన
రూపమంగం ప్రదర్శితమ్ । విభీషణాఖ్యోహం ఏతచ్ఛక్తైర్వస్తుతో
రాహిత్యేన కేవలరూఢనామమాత్రమితి బోధనేన తేషాంవిశ్వాసో
త్పాదనార్థం స్వనామసంకీర్తన మిత్యవగన్తవ్యం విద్విషతాం శత్రూ

ణాం విరమయతీతి విరామం వినాశకం దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలన క్షమమిత్యర్థః, ఆపన్నానాం తాపత్రయనిపీడితానాం దైన్యహరణం దుర్గతినిరాసకం, సురనరతిర్యగాత్మనాం సర్వేషాం ప్రాణినాంసమాశ్రయణీయమిత్యర్థః, రమయతీతి రామం నామ్నైవ సకలలోకానందకరం మమ శరణం రక్షక ఇతి మత్వేతి శేషః ॥ని॥ శరణంగృహరక్షిత్రో రిత్యమరః అవాపం ప్రాప్నువం ॥*॥ రక్షిష్యత్యనుకూలాన్న ఇతి యాసుదృఢామతిః । సవిశ్వాసోభవేచ్ఛాత్రి సర్వదుష్కృతనాశక ఇత్యుక్తవిశ్వాసరూపమఙ్గం ప్రదర్శితం- తథాచ ॥*॥ ఆనుకూల్యస్యసంకల్పః ప్రాతికూల్యస్యవర్జనం।రక్షిష్యతీతివిశ్వాసో గోప్తృత్వవరణంతథా । ఆత్మనిక్షేపకార్పణ్యే షడ్విధాశరణాగతిరితి భగవచ్ఛాస్త్రోక్తాయథాయోగాంగాశరణాగతిః ప్రదర్శితేతి ద్రష్టవ్యం, నను ఇక్ష్వాకువంశజస్య రాజ్ఞో రామభద్రస్య ఉక్తగుణసంపన్నత్వేనపరత్వం విభీషణేన కథముక్తమితిచేత్ ॥*॥ బాలోపి నావమంతవ్యో మనుష్య ఇతిభూపతిః । మహతీదెవతా హ్యేషానరరూపేణతిష్ఠతి ॥నానృషిఃకురుతేకావ్యం నాసురోవిందతేబలమ్ । నాదేవాంశోదదాత్యన్నం నావిష్ణుఃపృథివీపతి రిత్యాదివచనైఃభూపతేర్విష్ణురూపత్వావగమేన ॥*॥ బ్రహ్మాస్వయంభూశ్చతురాననో వేత్యాదిహనూమద్వచనాద్రామస్య బ్రహ్మాదిభ్యోధికశక్తికత్వేనావగతత్వాత్ ॥*॥ పరమాపద్గతస్యాపి ధర్మేమమమతిర్భవేత్। అశిక్షితంచ బ్రహ్మాస్త్రం భగవన్ప్రతిభాతుమె । యాయామెజాయతెబుద్ధిః యేషుయేష్వాశ్రమేష్విహ॥ సాసామమాతిధర్మిష్ఠాతంతంధర్మంచపాలయే(ది)ఇ)తి ప్రార్థితేన బ్రహ్మణాధర్మిష్ఠస్త్వంయథావత్సతథాచైతద్భవిష్యతీతి దత్తవరత్వేనచ రామంసకలజగద్రక్షణార్థ మిక్ష్వాకువంశేవతీర్ణం పరమార్థరూపం పరమపురుషరూపం శ్రీమన్నారాయణం జ్ఞాత్వాతథోక్తవానితి సర్వంరమణీయమ్, వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥౭౭॥—॥

ణాంశరణంమమేతి ॥[illegible]॥౪॥ అనంతరమతికరుణంసమీరయన్తంసమీర
భువాచసప్రత్యభిజ్ఞం విజ్ఞాపితం నిశాచరపతేరనుజంనిశామ్యతదాత
దాగమనాయకింకారణమితిశఙ్కాపరవశేనివేదయతి హరీశేదాశర
థిరపిదయమానమానసస్స్మయమానోమధురమిదమవాదీత్ ॥[illegible]॥౫॥

అనంతరమితి॥ అనంతరమతికరుణంఅత్యన్తదైన్యయుక్తంయథాతథాస
మీరయంతమ్ ॥*॥ సర్వలోకశరణ్యాయ రాఘవాయమహాత్మనే।నివేద
యతమాంక్షిప్రం విభీషణముపస్థితమితి భాషమాణమిత్యర్థః వాచా
ధర్మమవాప్నుహీతి న్యాయేనాక్లేశేన భవతాంమహానుపకారః ప్రా
ప్స్యతీతినివేదయంతమితిభావః తథాసమీరభువాహనుమతాచ సప్ర
త్యభిజ్ఞం లంకాప్రవేశ సమయే మయాయందృష్టః ధర్మిష్ఠః అస్తత్ప
క్షపాతేన ఉపకారమేవాచరితవానిత్యాదిప్రత్యభిజ్ఞానసహితమిత్యర్థః,
విజ్ఞాపితంనివేదితం నిశాచరపతేరనుజంవిభీషణం నిశామ్యదృష్ట్వా॥౪॥
శమోదర్శనఇత్యత్ర శమథాదర్శనార్థే అమిత్రాద్వద్ధ్రిస్యా
యాదేశాభావః తదాతస్మిన్కాలే తదాగమనాయ తస్య నిశాచరప
తేః ఆగమనాయ ఆగమనస్యేత్యర్థః, కిం కారణంకోహేతురితిత్థంశ
ఙ్కాపరవశే వితర్కతత్పరే ॥౫॥ శంకావితర్కభయయోరితివిశ్వః,హ
రీశే సుగ్రీవేనివేదయతి రావణావరజోయం విభీషణః శరణార్థితత
యా సమాగతఇత్యాదివిజ్ఞాపితవతిసతి, దాశరథిః శ్రీరామోపి దయ
మానంనిరుపధిపరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛాతత్పరత్వాద్దయా మాపద్యమానం
మానసంయస్య సతథోక్తః, తథాస్మయమానః స్మితపూర్వాభిభాషీచ
పూర్వభాషీచ రాఘవఇతివచనాద్వాసాక్షాచ్ఛత్రురావణః తదనుజ
ఏవశరణాగతశ్చేత్సంతోషఏవేతివా, శరణాగతఏవచేద్యోవాకోవా భ
వతు పునర్నివేదనం కిమర్థం శరణాగతరక్షణ దీక్షితస్య మమనికటఇ
తి మందహాసం కుర్వాణస్సన్నిత్యర్థః మధురంసర్వేషాం శ్రవణానం
దకరం- ఇదంవక్ష్యమాణప్రకారంవచనమవాదీదువాచ ॥[illegible]॥—॥౫॥

అభయాగతో మదపయాతి చేన్మథా రఘవో భవన్తి లఘవో న కిం సఖే । అ
నుజోయమస్తు తనుజోథవా రిపోః కరుణాపదం హి శరణాగతో జనః ॥౨౯॥
గ॥ తదను హృదయవిదా హనూమతా సరయమానీతో వినీతో యమాశర

తత్ప్రకారమేవాహ ॥ అభయేతి ॥ హే సఖే సుగ్రీవ అభయాగతః అభ
యార్థమాగతః జనః, మత్ మత్తస్సకాశాత్ ముధా వ్యర్థం అప్రాప్తమ
నోరథస్సన్నిత్యర్థః, అపయాతి చేదపగతో యది రఘవో రఘువంశో
ద్భవా రాజానః అత్ర రఘుశబ్దే యదుశబ్దవత్తదపత్యే లక్షణా । జనపదవా
చిత్వేనా తద్రాజత్వాత్ (౧) లఘవః నీచా న భవన్తి కిం భవన్త్యేవేత్య
ర్థః నకేవలం శరణాగతసంరక్షణవైముఖ్యేనాహం లఘుః కిన్తు పూ
ర్వేషామపి సకలజనశరణ్యానామస్మత్కులభూపతీనాం నైచ్యాపాద
కత్వేన మూలచ్ఛేదకో భవామీతి భావః, అతః అయం శరణార్థీ రిపోశ్శ
త్రోః రావణస్య అనుజో వా అస్తు, అథవా తనుజః తనయో వా అస్తు, శ
రణాగతో జనః కరుణాపదం హి దయాపాత్రం ఖలు అతస్తమవశ్యమాన
యేత్యాశయః, మంజుభాషిణీవృత్తమ్ ॥*॥ సజసాజగౌ భవతి మంజు
భాషిణీతి లక్షణాత్ ॥౨౯॥—॥ తదన్వితి ॥ తదను శ్రీరామవచనా
నన్తరం హృదయవిదా ఆశయాభిజ్ఞేన హనూమతా, సరయం సత్వర
మానీతః ప్రాపితః అయం శరణార్థీ ఆశరపతిః రాక్షసేశ్వరః విభీష
ణః వినీతస్సన్ దాశరథిమవన్దత నమస్కృతవాన్ ॥ని॥ రాక్షసః కౌ
ణపః క్రవ్యాత్క్రవ్యాదోస్రప ఆశర ఇత్యమరః ॥౩౦॥—॥

---

(౧) రఘవ ఇత్యత్ర క్షత్రియవిశేషవాచినో రఘుశబ్దస్య తద్వంశ్యేషు
రాజసు లక్షణయా బహువచనమితి । కేచిత్తు ఇక్ష్వాకునామ్నో దేశ
స్య రఘుసంజ్ఞాప్యస్తీతి తస్య రాజన్యపత్యవదితి విహితస్య ప్రత్యయస్య
తద్రాజసంజ్ఞయా బహుషు లుగిత్యాహుః । మతద్వయమపి భోజరా
జేన శృంగారప్రకాశికాయాముక్తమితి శ్రీమదప్పయదీక్షితైర్యాదవా
భ్యుదయాష్టాదశసర్గవ్యాఖ్యాయాముపపాదితమ్ ॥

పతిరవన్దత దాశరథిమ్ ॥౩౦॥ప॥ రామస్తమాహ వినతం రజనీచరేన్ద్రం ద
త్తం మయాద్య భవతే దశకంఠరాజ్యమ్ । అస్మిన్నుదాహరణమగ్రజరా
రామ ఇతి॥ రామః వినతం ప్రణతం రజనీచరేంద్రం విభీషణం, ఆహ బ్రూతే
స్మ (ఆహేతి ణలంతత్వేన బ్రూతిత్వం భ్రాంతం తదుక్తం వామనేన, ఆహే
బ్రూతేర్ణలంతత్వం భ్రమాదితి) (౧) ఉక్తిప్రకారమేవాహ ॥ హే విభీష
ణ అద్యేదానీం మయా, భాతీతి భవతే తుభ్యం + భాతేర్డవతు ప్రత్యయః ద
శకంఠరాజ్యం రావణసామ్రాజ్యం దత్తం వితీర్ణం, అత్ర భవిష్యదర్థ
త్వేపి భూతత్వేన సిద్ధవత్కృత్యానువాదః ఏతేన శ్రీరామస్య సత్య
ప్రతిజ్ఞాపరిపాలన ధౌరేయత్వముక్తమ్ ॥*॥ తథాచ శ్రీరామాయణవ
చనమ్ ॥*॥ నిహత్య రావణం సంఖ్యే సప్రహస్తం సబాంధవమ్ । రాజా
నం త్వాం కరిష్యామి లఙ్కాయాం రాక్షసేశ్వరేతి, నను అగ్రజం ఘాత
యిత్వా కథం తద్రాజ్యం భోక్తుముచితమిత్యాశంక్య తత్ర దృష్టాన్త మా
హ ॥ అస్మిన్నితి ॥ అస్మిన్నర్థే అగ్రజస్య జ్యేష్ఠభ్రాతుః వాలినః రా
జ్యభోక్తా రాజ్యానుభవకర్తా అనుసృత్య ప్లవంతీత్యనుప్లవాః అమాత్యభృ
త్యాదయః తైస్సహ సానుప్లవః ॥+॥ తేన సహేతి తుల్యయోగ ఇతి బ
హువ్రీహిః వోపసర్జనస్యేతి సహశబ్దస్య సభావః ప్లవగమండల సా
ర్వభౌమః కపిరాష్ట్రచక్రవర్తీ సుగ్రీవః + సర్వభూమేరీశ్వరస్సార్వ
భౌమ ఇతి విగ్రహః, తస్యేశ్వర ఇత్యర్థేన ర్వభూమిపృథివీభ్యామణ
ఞావిత్యణ్ అనుశతికాదీనాం చేత్యుభయపదవృద్ధిః, ఉదాహరణం నిద
ర్శనం దృష్టాంతః ఉపమానమితి యావత్, అతో నాత్రానౌచిత్యశంకా
కార్యేతి భావః, నాయం దృష్టాంతాలంకారః, బిమ్బప్రతిబిమ్బ భావే

---

౧) బ్రూఞ్ ధాతోర్లట్ బ్రువః పంచానామాదిత ఆహో బ్రువ ఇత్యనేనా
హాదేశస్తేతి పాణిని ఆహేతి రూపం అత్ర స్మేత్యధ్యాహారే భూతార్థక
త్వమ్। యద్వా ఆహేత్యవ్యయం వాచార్థేతి జ్వభక్తిప్రతిరూపకో నిపాత ఇతి శాక
టాయనః అతః స్మపదాధ్యాహారక్లేశోపి నేతి శ్రీమదప్పయదీక్షితమతం

జృంభోక్తాసానుప్లవఃప్లవగమండలసార్వభౌమః॥తథాహి॥౩౧॥వ॥ శ్రేయః పదాత్పదముపైతి విధేః ప్రసాదాత్ప్రియస్తదద్యఫలితంహి విభీషణేతు రేఖాతపత్రసహితంపదమస్యగృహ్ణన్నేకాతపత్రసహితం పదమేష

నౌపమ్యస్య గమ్యత్వేనబాధాత్ కింతూదాహరణశబ్దేనతుల్యత్వాభిధానాదుపమాలంకారః- అతఏవదృష్టాంతోదాహరణనిదర్శనరూపాశ్శబ్దానప్రయోక్తవ్యాః పౌనరుక్త్యాపత్తేరిత్యేకావళీకారః, వసంతతిలకావృత్తమ్, ॥౩౧॥——॥ఉక్తమర్థాంతరన్యాసేనోపపాదయతి ॥ తథాహీతి॥సఏవప్రకారఇత్యర్థః తత్ప్రకారమేవాహ ॥ శ్రేయఇతి ॥ శ్రేయోరాజ్యాదికంకర్తృ, విధేఃప్రసాదాత్ దైవానుగ్రహాత్ ॥ని॥ విధిర్విధానేదైవేచేతి విశ్వః, ప్రాయోభూమ్నా ॥ని॥ ప్రాయోభూమ్న్యంతగమన ఇత్యమరః, పదాత్ స్థానాత్ చరణాచ్చేతిగమ్యతే॥ని॥ పదంవ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తుష్విత్యమరః,ఉపైతి ప్రాప్నోతీతి యదిత్యధ్యాహారః, యత్తదోర్నిత్యసంబంధాత్తత్ న్యాయ్యవచనమిత్యర్థః, అద్యేదానీం విభీషణేతు విభీషణఏవ తుశబ్దోవ్యవచ్ఛేదకార్థకః ఫలితంఫలవత్ చరితార్థంజాతమిత్యర్థః, తారకాదిత్వాదితచ్ హిరవధారణార్థకః- కుతఃయద్యస్మాత్ ఏషవిభీషణఃరేఖాఆతపత్రాకారరేఖేత్యర్థః తత్సహితం మహాపురుషత్వాత్తచ్చిహ్నితం అస్య(శ్రీ)రామస్యపదంచరణం స్థానంచేతిగమ్యతే, గృహ్ణాన్స్వీకుర్వన్, ఏకాతపత్రసహితమేకచ్ఛత్రయుక్తం నిస్సపత్నమిత్యర్థః పదంసామ్రాజ్యం భేజే ప్రాపఅతః శ్రేయసః పదాత్పదాంతరప్రాప్తిరిత్యేతత్ఫలితం జాతమితియుక్తముక్తమితి భావః శ్లేషానుప్రాణితోయం విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోర్థాంతరన్యాసోలంకారః వసంతతిలకావృత్తమ్ (౧) ॥౩౨॥ —— ॥ అనంతరవృత్తాంతమాహ ॥

---

(౧) విభీషణాయదితి ప్రాచీనపాఠస్సాధుః । తుశబ్దంపఠిత్వావధారణార్థకత్వే ఏకత్రైవాన్వయ విశ్రాంతిప్రతీతేః న్యాయస్య సర్వవిషయకత్వహానిప్రసంగాత్ ॥

ఖేజే ॥౩౨॥౫॥ అసౌపునరగ్రతఏవభరతాగ్రజాపాంగసుధాతరంగాభి షిక్తోపిపునరుక్తరాజ్యాభిషేకస్సకలవిస్రమ్భభాజనతయాసుగ్రీవఇవా పరోదశగ్రీవబలమఖిలమావేద్యసద్యఏవలఙ్కాపురసమాస్కన్దనాయ సేనాసముత్తరణహేతుం సేతుం విధాతుమారాధయవారాంనిధిమితి స వినయమేనం విజ్ఞాపితవాన్ ॥౩౩॥ ప ॥ అథవారాంనిధింధ్యాయన్న

అసావిత్యాదినా ॥ అసౌవిభీషణఃపునశ్శబ్దో వాక్యాలంకారే అగ్రతః అనుపదమేవ భరతాగ్రజస్య శ్రీరామచంద్రస్య అపాంగసుధాతరంగైఃకటాక్షామృతలహరీభిః అభిషిక్తోపి పునరుక్తరాజ్యాభిషేకః పునర్విరచితసామ్రాజ్యాంగమూర్ధాభిషేకః, శ్రీరామేణ కరుణాకటాక్షావలోకనపూర్వకం లంకారాజ్యేభిషిక్త ఇత్యర్థః, సకలవిస్రంభభాజనతయా సమగ్రవిశ్వాసపాత్రతయా ॥ని॥ సమౌవిస్రంభవిశ్వాసావిత్యమరః, అపరస్సుగ్రీవఇవస్థితస్సన్నిత్యుత్ప్రేక్షా, అఖిలంసమగ్రందశగ్రీవబలం రావణశక్తిం సైన్యంవా ॥ని॥ బలంసైన్యంబలంస్థౌల్యం బలంశక్తిర్బలోసురఇతిశాశ్వతః, ఆవేద్య ॥ * ॥ అవధ్యస్సర్వభూతానాంగంధర్వోరగరక్షసామ్ । రాజపుత్రదశగ్రీవోవరదానాత్స్వయంభువ ఇత్యాదినా విజ్ఞాప్యేత్యర్థః - సద్యః అవిలంబేనైవలంకాపురస్య సమాస్కందనాయ సమాక్రమణార్థం సేనాయా వానరసైన్యస్య సముత్తరణహేతుం సముద్రోల్లంఘనసాధనం సేతుంవిధాతుంబంధుం వారాంనిధింనీరనిధిం ॥ని॥ ఆపస్స్త్రీభూమ్నివార్వారిత్యమరః ఆరాధయ ప్రార్థయ ఇత్యనేన ప్రకారేణసవినయం సప్రశ్రయం యథాతథాపనం శ్రీరామంప్రతివిజ్ఞాపితవాన్ ॥౩౩॥——॥అ॥ తతశ్శ్రీరామఃకిమకార్షీదిత్యత్రాహ ॥అథేతి॥ అథవిభీషణవిజ్ఞాపనానంతరం, రామః వారాంనిధింధ్యాయన్ ప్రసాదనార్థం చింతయన్, అంభోధిహ్రదయే అంభోధితీరేశేతఇతితథోక్తస్సన్ + అధికరణేశేతే రిత్యచ్ప్రత్యయః శయవాసవాసిష్వకాలాదిత్యలుక్ దర్భశయనం దర్భరూపశయ

మ్భోధిహ్రాదయేశయః। వ్యానశే దర్భశయనం వేదీమివ హుతాశనః॥౩౪
గ॥ తత్ర చ కుశాస్తరణమధ్యమధ్యాసీనే దేవే రామభద్రే నియన్త్రిత ఇ
వ నియమవశాన్నిశాత్రయమపి నిధ్యానవతి ప్రసాదం నాససాదయాద
సాంపతిః ॥౩౫॥ ప॥ వ్యాపారయన్నథ విలోచనకోణమద్ధా కోపారుణం

నం వేదిం పరిష్కృతభూమిమ్ ॥ని॥ వేదిః పరిష్కృతా భూమిరిత్యమరః
హుతాశనః అగ్నిరివ వ్యానశే తత్రాధిశిశ్యే ఇత్యర్థః, ఉపమాలంకా
రః, తేన ప్రార్థనావైఫల్యేఽపి ప్రకారాన్తరేణ కార్యనిర్వాహ
కత్వం శుచిత్వం చ ద్యోత్యతే, తథా చ శ్రీరామాయణవచనమ్ ॥*॥ ఏవ
ముక్తః కుశాస్తీర్ణే తీరే నదనదీపతేః । సంవివేశ తదా రామో వేద్యా
మివ హుతాశన ఇతి ॥౩౪॥—॥ తత్రేతి ॥ తత్ర అమ్భోధితీరే చ కుశాస్తర
ణమధ్యం దర్భశయనమధ్యప్రదేశ ఇత్యర్థః ॥+॥ అధిశీఙ్ స్థాసాం
కర్మేతి కర్తృత్వం అధ్యాసీనే అధిష్ఠితే దేవే స్వామిని రామభద్రే నియ
మవశాత్ నిష్ఠాపారతన్త్ర్యాత్ నియన్త్రితే నియమిత ఇవ వస్తుతస్తు సకల
నియన్తృత్వాత్తస్య న తథాత్వమితి భావః నిశాత్రయమపి తిసృషు నిశా
స్వపీత్యర్థః, అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా నిధ్యానవతి నితరాం ధ్యాన
తత్పరే సత్యపి, యాదసాం జలజన్తూనాం పతిః జలనిధిః ॥ని॥ రత్నాకరో
జలనిధిర్యాదఃపతిరపాంపతిరిత్యమరః, అత ఏవ ప్రసాదమనుగ్రహమా
భిముఖ్యమితి యావత్ నాససాద న ప్రాప, తథా చ శ్రీరామాయ
ణవచనమ్ ॥*॥ తస్య రామస్య సుప్తస్య కుశాస్తీర్ణే మహీతలే । నియ
మాదప్రమత్తస్య నిశాస్తిస్రోఽతిచక్రమురితి ॥౩౫॥—॥ తతశ్చ శ్రీరా
మః కిం కృతవానిత్యాహ ॥ వ్యాపారయన్నితి ॥ అథ నిశాత్రయాపగ
మానన్తరం కోపారుణం మయా ప్రార్థనాయాం కృతాయామపి మ
త్సామర్థ్యాపరిజ్ఞానేన తూష్ణీం స్తబ్ధభావేనైవాయమనాదృత్య తిష్ఠతీ
తి సముత్పన్నకోపసంరక్తమిత్యర్థః విలోచనకోణం నేత్రాఞ్చలం
అద్ధా వ్యాపారయన్ ప్రసారయన్ కుటిలితః వక్రీకృతః భ్రుకటీ

కుటిలితభ్రుకుటీవిటఙ్కః । ఆదాతుమైహత ధనుః ప్రథమో రఘూణాం పైతామహప్రథమసర్గసమాపనాయ ॥ ౩౬ ॥౫॥ ఆదాయ చ దురాపం చాపమారోపయత విశిఖమనలశిఖమ్ ॥౩౭॥ ౭ ॥ నాథో విమోక్తుముదయుఙ్క్త న యావ దేష పాథోనిధేరుపరి పావకరూపమస్త్రమ్ । సంతాపినీ నయనవారిమిషేణ తావన్మందాకినీ కిము తవారుణమాలలమ్బే ॥౩౮

భ్రూభఙ్గో విటఙ్క ఇవ యస్య స తథోక్తః (౧) రఘూణాం ప్రథమోత్తమో రఘునాయకః, పితామహస్యాయం పైతామహో యః ప్రథమసర్గః అప్సృష్టిరిత్యర్థః ॥*॥ అప ఏవ ససర్జాదావితి బ్రహ్మాండపురాణ వచనాత్ తస్య సమాపనాయ సంక్షేపాయ విధ్వంసనాయేత్యర్థః ధనురాదాతుమైహత ఐచ్ఛత్ వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥౩౬॥—॥ ఆదాయేతి॥ దురాపం పరేషాం దుష్ప్రాపం చాపమాదాయ చ అనలశిఖం విశిఖమాగ్నేయాస్త్రం ఆరోపయత అనుసంహితవాన్ ॥౩౭॥—॥ నాథ ఇతి॥ ఏషః అయం నాథః రఘునాయకః, పాథోనిధేః జలనిధేః ॥ని॥ కబన్ధ ముదకం పాథ ఇత్యమరః ఉపరి పావక రూపమస్త్రం ఆగ్నేయాస్త్రం యావత్ యదా విమోక్తుం నోదయుఙ్క్త నోద్యుక్తవాన్ తావత్తదానీమేవ మందాకినీ వియద్గంగా సంతాపినీ స్వప్రియతమస్య మహావిపత్తిస్సంప్రాప్తేతి సంతాపవతీ సతీ నయనవారిమిషేణ నేత్రాంబువ్యాజేన వారుణం వరుణదేవతాకం సలిలాస్త్రమాలలమ్బే కిము స్వీకృతవతీ కిం అత్ర పతివిపత్తినిమిత్తకస్య మందాకినీబాష్పస్య బాష్పత్వమపహ్నుత్య వారుణాస్త్రత్వోత్ప్రేక్షా, తథా ఆగ్నేయాస్త్రప్రయోగ సంతాపయోః కార్యకారణయోః భిన్నదేశత్వాదసంగత్యలఙ్కారః ॥*॥ కార్యకారణయోర్భిన్న దేశత్వే స్యాదసంగతి రితిలక్షణాత్, అయం చోక్తోత్ప్రేక్షావగత ఇతి సంకరః, వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥౩౮॥—॥

(౧) భ్రువః కుటిః కౌటిల్యం భ్రుకుటిః + ఇకో హ్రస్వోఽఙ్యోగాలవస్యేత్యూకారస్య హ్రస్వః । కృదికారాదక్తిన ఇతి ఙీష్ ॥

వ॥ రుషావిశిఖముచ్ఛిఖంజహతి రాఘవే లాఘవాదజాయత రుజాయతశ్వసితనక్రచక్రాకులమ్ । రసాతలవలత్తిమి స్తిమితకుమ్భికుమ్భీనసప్రవిష్టగిరికందరంతరళమంతరంవారిధేః ॥౩౯॥ ౫ ॥ తత్క్షణంచజలనిధిః క్షన్తాచ యుగాన్తానలస్య సహనోఽపి గరళదహనోష్మణాం సోఢాపి బాడబగాఢా

రుషేతి॥ రాఘవే శ్రీరామే రుషా కోపేన ఉచ్ఛిఖం ఉద్గతజ్వాలం విశిఖం బాణమాగ్నేయాస్త్రమిత్యర్థః॥ని॥ ఘృణిజ్వాలే అపి శిఖా। పృషత్క బాణవిశిఖా ఇతి చామరః, లాఘవాత్ హస్తలాఘవాత్ జహతి త్యజతి సతి + జహాతేశ్శతృప్రత్యయః, వారిధేః అంతరం మధ్యం కర్తృ ॥ని॥ అంతరం పరిధానే మే బహిస్స్వవ్యమాన్తరాత్మని, ఛిద్రేమధ్యేవకాశే చేతి వైజయంతీ రుజా ఉపతాపః ॥ని॥ స్త్రీరుగ్రుజా చోపతాపేత్యమరః + షిద్భిదాదిభ్యోఙ్ అథవా రుజేతి వేదనాభేదః తయా ఆయతాన్యతిదీర్ఘాణి శ్వసితాని నిశ్వాసా యస్యతత్ । తథోక్తేన నక్రచక్రేణ కుంభీరకావరపర్యాయ జలగ్రహవ్యూహేనాకులం సంకులమ్ ॥ ని ॥ నక్రస్తుకుమ్భీర ఇత్యమరః- రసాతలే పాతాళే వలంతో వలమానాః తిమయః శతయోజనవిస్తృతకాయాః మీనవిశేషాః యస్మిం తత్తథోక్తమ్ ॥ని॥ రాజీవశ్శకుల స్తిమిరిత్యమరః, అత్ర వలతేరనుదాత్తత్త్వేపిచక్షిఙో జిత్కరణానతస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనాత్పరస్మైపదప్రయోగః, అతఏవ వలతేరాత్మనేపదమనిత్యం జ్ఞాపనాదితి వామనః వలలేవలతీతి చేతి భట్టమల్లశ్చ స్తిమితాః నిశ్చేష్టాః కుమ్భినో జలకరిణః యస్మిం తత్ కుమ్భీనసైస్సర్పవిశేషైః ॥ని॥ కుమ్భీనసో లోహితాహిరితి వైజయంతీ, ప్రవిష్టాని గిరికందరాణి మైనాకాదిపర్వతబిలాని యస్మిం తత్తథోక్తంచ సత్ తరళం విఘూర్ణితం మజాయత జాతం, వృత్తీవృత్తమ్ ॥౩౯॥ తత్క్షణమితి । తత్క్షణం తస్మిం క్షణే అత్యంత సంయోగే ద్వితీయా, అయం జలనిధిశ్చ వారినిధిరపి యుగాంతానలస్య ప్రళయకాలాగ్నేః + కర్తృకర్మణోః కృతీతి కర్మణి షష్ఠీ, ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం, క్షంతా చ సహంశీలోపి + క్షమూష్ సహనే

వలేహస్యతత్క్షురపి భాగవత్తీక్ష్ణపరశోఃపరిశోషయన్తమన్తరంగారమ
యంశరమప్రమేయంనిమిషమపినవిషేహే॥౧౦౹ప౹శరణమథశరవ్య
థానిదానంజలనిధిరేషజగామ రామమేవ౹పరుషకులిశపాతమేపకింవాజ
లధరమర్థయతేనజీవలోకః ॥౧౧॥౫॥ అగస్త్యచానుపదముపదీకృతచిర

తృచ్ గరళదహనోష్ణాం నియతాత్తకుక్షినివాసస్య కాలకూటస్య
సావధస్థితశేషాశీవిషస్య విషజ్వలన పరితాపానాం వాసహనోమర్ష
ణః, బాడబస్యబడబానలస్యయోగాధావలేహః నిరంతరద్రుఢతరాస్వా
దనం గాఢావలేపస్య ఇతిపాఠే దృఢదాహగర్వః ॥ని॥ అవలేపస్తుగ
ర్వేస్యాల్లేపనే మూషణేపి చేతివిశ్వః, తస్యసోఢాపి సహతేఃతృచ్ భా
గవత్తీక్ష్ణపరశోఃజామదగ్న్యనిశితకుఠారస్య బ్రాహ్మణత్వాత్సర్వసర్వం
సహాందత్వాస్వనివాసప్రార్థనా సమయేప్రయుక్తస్యేతిభావః, తితి
క్షుః క్షాంతిశీలోపిక్షమతేస్సన్నం తాదుప్రత్యయః, అంగారమయమ
గ్నిస్వరూపంఅంతః పరిశోషయంతమప్రమేయం అపరిచ్ఛేద్యానుభా
వం శరంఅస్త్రోత్తమం, నిమిషంనిమేషమాత్రమపి కిముతచిరకాలమి
తిభావః, నవిషేహేనచక్షమేస్వలోదుస్సహస్య తత్రాపికోపావేశే
న శ్రీరామప్రేరితస్యాస్త్రస్య కఃక్షుంతేతిభావః ॥౧౦॥—॥శరణమితి
అథాసహానానంతరం ఏషజలనిధిః సముద్రః, శరవ్యథానిదానంశరజని
తాత్యంతసంతాప కారణం ॥ని॥నిదానంత్వాదికారణమిత్యమరః రామం
శ్రీరామమేవ శరణంరక్షకమ్ ॥ని॥ శరణంగృహరక్షిత్రోరిత్యమరః జ
గామప్రాపగమేర్లిట్,కుతఏతదిత్యాశంక్య తత్రదృష్టాన్తమాహ
॥పరుషేతి॥ జీవలోకః ప్రాణిసమూహః,పరుషఃఅసహ్యఃకులిశపాతో
యస్మాత్తం-జలధరంమేఘమేవనార్థయతే నయాచతేకింజలమితిశేషః,
యావతఏవేత్యర్థః, అతోస్యైతచ్ఛరణాగతత్వంయుక్తమితిభావః,
అర్థఉపయాచ్ఞాయామితిధాతుః, అర్థమేర్థయతే తథాయాసం
యాచావరోధనమితి వచనాత్ వైధర్మ్యేణ దృష్టాంతాలంకారః॥

త్నరత్నరాశిర్జలరాశిర్వినీతవేషావిశేషోపజాతనుతిభిర్నతిభిరభ్యన
న్దయద్రఘునన్దనమ్ ॥౪౦॥౧॥ తదను తదనుసంహితమమోఘమస్త్రం వై
ధాత్రం తత్ర చనవనచరధామని మరు సీమని నిపాత్యతాం సహ్యతే మ
యా సలి(లవి)లావష్టమ్భసమ్ప్రక్త్యవనలావిదధాతు సేతుమిత్యభిదధా

పుష్పితాగ్రావృత్తమ్ ॥౪౧॥—॥ ఆగత్యేతి ॥ ఆగత్య శరణం ప్రాప్య చ
అనుపదమనంతరం, ఉపదీకృతః ఉపాయనీకృతః చిరత్నరత్నరాశిః యే
న సతథోక్తస్సః ॥ని॥ ఉపాయనముపగ్రాహ్యముపహార స్తథోపదేత్య
మరః, వినీతవేషః అనుద్ధతాకారః, వినయప్రహ్వభూత ఇత్యర్థః, వి
శేషేణ ఉపజాతా ఉత్పన్నా నతిః స్తుతిర్యాసు తాః తత్కాలోచితప్రసాద
సంపాదకస్తోత్రవిశిష్టా ఇత్యర్థః తాదృశీభిః నతిభిర్నమస్కారైః, ర
ఘునందన మభ్యనందయత్ అతోషయత్, ఉపాయనస్తుతినమస్కా
రైః శ్రీరామస్య కోపోపశమం చకారేత్యర్థః ప్రణిపాతప్రతీకారస్సంరంభో
హి మహాత్మనామితి న్యాయాదితి భావః అత్ర నతిభిరితి బహువచనం
తాసాం భక్తిశ్రద్ధాతిశయపూర్వకత్వం ద్యోతయతి తథావిధానామేవ శ్రే
యస్కరత్వాత్ ॥*॥ తథాచ శ్రుతిః ॥ భూయిష్ఠాంతే నమఉక్తిం విధే
మేతి ॥౪౧—॥ తదన్వితి ॥ తదను రఘునందనాభినందనానంతరం త
దనుసంహితం తేన శ్రీరామేణ అనుసంహితం ధనుషి యోజితం అమో
ఘమవ్యర్థం వైధాత్రమస్త్రం బ్రహ్మాస్త్రం వనచరాణామాభీరప్రము
ఖానాం పాపాత్మనాం ధామనివాసస్థానే తత్ర చ కస్మింశ్చిన్మరుసీమ
ని మరుదేశే (౧)నిపాత్యతాం విసృజ్యతామ్-మయా సలిలానష్టంభః సలిల

(౧)అత్ర సీమన్శబ్దస్య స్త్రీత్వేపి ధామనీత్యస్య నిత్యనపుంసకత్వాత్సా
మానాధికరణ్యోపపత్తిరితి కేచిత్ ॥ అన్యేతు నన్దవశ్యాన్నవసీమసస్థ
లీరితి భారవిప్రయోగాత్ దుర్గమే మార్గే సీమ్ని విజయదేవప్రయో
గాత్ తద్ద్వారసీమమాచందధరోధితిష్ఠన్నితి సాహిత్యరత్నాకరకార
ధర్మసూరిప్రయోగాచ్చ సీమన్శబ్దస్య నపుంసకత్వమప్యస్తీత్యాహుః

నో మందమన్దమంతరధాత్ ॥౪౩॥వ॥ఆదిష్టారఘుపుంగవేన హరయోష్వ ష్టాసు దిక్షు క్షణాత్త్రైలోక్యాఞ్చితమూలమధ్యశిఖరా స్ధాత్రీధరానాహరన్ । య్యైః క్షిప్తైస్సలిలేన లేనజలధిర్యాతోపి జమ్బాలతాం నిర్గచ్ఛన్నచిరాయ నిర్ఝరపయః పూరైః పుపూరే పునః ॥ ౪౪ ॥ వ ॥

ప్రతిబంధః సహ్యతె మృష్యతే సంప్రతిదానీమేవనలః సేతుం విదధాతు విరచయతు ఇతిత్థమభిదధానో భాషమాణః సాగరఇతిశేషః, మన్దంమన్దం మన్దప్రకారం +॥ ప్రకారె గుణవచనస్యేతిద్విర్భావః, కర్మధారయవద్భావాత్సుపొలుక్, అంతరధాదంతర్హితో భూత్ ॥ ౪౩ ॥ — ॥ తతఃకింతత్రాహ ॥ ఆదిష్టాఇతి॥ హరయోవానరాః రఘుపుంగవేనఆదిష్టాస్సేతునిబంధనార్థం పర్వతానాహరతేత్యాజ్ఞప్తాస్సంతః, అష్టాస్వపి దిక్షుస్థితానితి శేషః, త్రయోలోకాస్త్రైలోక్యం పాతాళమర్త్యస్వర్లోకా ఇత్యర్థః + చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థేష్యఞ్, తత్ర అంచితాని సంగతాని మూలమధ్యశిఖరాణియేషాం తానిత్యతిశయోక్తిః, ధరంతీతిధరాః పచాద్యచ్ ధాత్ర్యాః ధరాః- ధాత్రీధరాః తాన్ పర్వతాన్ క్షణాదాహరన్ ఆనీతవంతః- తతః న లెన సలిలే క్షిప్తైః య్యైః ధాత్రీధరైః జలధిః జంబాలతాం పంకతామ్॥ని॥నిషద్వరస్తుజంబాలఃపంకోస్త్రీ శాదకర్దమావిత్యమరః, యాతోపి నిర్ఝరపయః పూరైః గిరిప్రవాహైః ॥ని॥ ప్రవాహోనిర్ఝరోఝరఇత్యమరః- అచిరాయశీఘ్రమేవ నిర్గచ్ఛన్ ఉపచయంప్రాప్నువన్ సన్ (౧)పునర్భూయోపి పుపూరేపూ

(౧) నిర్గచ్ఛత్యచిరాయనిర్ఝరపయః పూరెపుమూరెపునరితి ప్రాచీనపాఠే నిర్ఝరపయః పూరె నిర్గచ్ఛతి నిస్సరతి సతి జలధిరచిరాయ పునఃపుపూరే ఇత్యన్వయః కర్మణిలిట్ । అథాన్నిర్ఝర ప్రవాహాణామేవకర్తృత్వమ్ । యద్వా కిృయమాణంతుయత్కర్తృస్వయమేవ ప్రసిధ్యతి । సుకరైస్స్వగుణైర్యస్మాత్కర్తృక తేతితంవిదురితివచనాదిహాపాకర్యద్యోతనాయ కర్మకర్తరి లకారఇతిబోధ్యమ్॥

అథజలధౌ నిపేతురతిమహానిపాతదళజ్జలచర జీవజీవనదగన్ధ మహౌషధయః। స్ఫుటితధరావివరాజదహిపుఙ్గవఫూత్కారణక్షుభితగుహాగృహోత్థిత మహాహారయో గిరయః॥ ౫౫॥ ప। అలక్షితమహీధరగ్రహణమస్ఫుటక్షేపణం విచిత్రఘటనం తతోఽధిపయోధి విరచితో నలేనామునా। అబోధి హరియూథపైరథప

రితః ∻ పూరగకర్ణవిట్ - అత్రాంబుధేః పంకిలత్వనిర్ఝరపయఃపూరపూరితత్వాసంబన్ధేపి తత్సంబన్ధాభిధానాదసంబన్ధే సంబన్ధరూపాతిశయోక్తిః। పూర్వోక్తయా సంసృజ్యతే శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్॥ ౫౪॥

—— ॥ అథేతి ॥ అథానన్తరం జలధౌ-అతిమహానిపాతేన అత్యంతవిప్రకృష్టదేశనిపాతేన సుమహారావగాహనేనవా దళతాం విశీర్యమాణానాం జలచరాణాం నక్రాదిజలజన్తురూపాణాం జీవానాం ప్రాణినాం జీవనదః పునరుజ్జీవకః గన్ధః ఆమోదో యాసాం తాస్తథోక్తాః మహౌషధయః సంజీవిన్యాదిలతావిశేషాః యేషు తే తథోక్తా ఇతి బహువ్రీహిః- స్ఫుటితా నిపాతజన్యవేగేన దళితా యా ధరా సముద్రాధారభూమిః తస్యాం వివరజుషాం ప్రకాశమానానాం అహిపుఙ్గవానాం పాతాళవాసినాం మహోరగాణాం ఫూత్కారణైః ముఖనిశ్శ్వాసమారుతైః క్షుభితాః క్షోభం ప్రాపితాః అతఏవ గుహాగృహేభ్యః కన్దరమన్దిరాన్తరాళేభ్యః ఉత్థితా నిర్గతాః మహాహారయో మహాసింహా యేషాం తే తథోక్తా గిరయః పర్వతాః నిపేతుః పతన్తిస్మ- అత్ర పూర్వోత్తరవాక్యస్థయో రసంబన్ధే సంబన్ధరూపాతిశయోక్త్యోః సంసృష్టిః॥ ౫౫॥——

అలక్షితేతి ॥ తతో గిరినిపాతానన్తరమిత్యర్థః- అలక్షితం అదృష్టం మహీధరగ్రహణం పర్వతస్వీకరణం యస్మిన్కర్మణి తద్యథాభవతి తథా తథా-అస్ఫుటక్షేపణం అప్రకాశవిక్షేపణం యథాతథేత్యతిశయోక్తిః- తథా విచిత్రా ఆశ్చర్యకరీ ఘటనా యస్మిన్కర్మణి తద్యథాభవతి తథా - అమునా నలేన అధిపయోధి పయోధావిత్యర్థే విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః- విరచితః నిర్మితః, మహాన్ అత్యాయతః సేతుః హరియూథపైః కపిశ్రే

రోధిసేతుర్మహాన్ భునో భుజఇవాభయాం నిజ నూభువో లంభయన్ ॥
౪౬॥౧॥అనన్తరమన్తర్ముఖా ఇవవలీముఖాః ప్రబోధేనేవ సేతుపథేనసం
సారమివదుస్తరంతరంగిణీపతిమతీత్యసద్యఏవప్రకాశంగిరీశంసువేలమ
వలోకయన్తో ముహురవిన్దన్పరమానన్దమ్॥౪౭॥వలయితతటదేశై ర్వా
హినీనాంనివేశైరవిరళవనరేఖామధ్యమధ్యాస్త రామః। కపికలకలశీర్య

మాణైః నిజతనూభువః స్వపుత్రికాయాస్సీతాయాః అభయంభయాభా
వం+అర్థాభావేఽవ్యయీభావః-లంభయన్ ప్రాపయన్ భునో భూ
దేవ్యాః భుజఇవేత్యుత్ప్రేక్షా- అబోధిబుద్ధః + బుధ్యతేఃకర్మణిలు
జ్- దీపజనేత్యాదినా చ్లేశ్చిణాదేశః- పృథ్వీవృత్తమ్ ॥౪౬॥——॥ అన
న్తరమితి ॥ అనన్తరంసేతునిర్మాణానన్తరం- అన్తర్ముఖాః ఆత్మని
ష్ఠాః యోగినఇవవలీముఖాః వానరాః ప్రబోధేన తత్వజ్ఞానేనేవసేతు
పథేన + ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాన్తోఽచ్ప్రత్యయః - సంసారం
పుత్రమిత్రకళత్రాదిబన్ధురూపాం జననమరణ పరంపరారూపాం
వా సంసృతిమివ - దుస్తరంతరీతుమశక్యమ్ ॥÷॥ ఈషద్దురిత్యాదినా
ఖల్ప్రత్యయః, తరంగిణీపతింసముద్రం- అతీత్యతీర్త్వా-సద్యస్తదానీ
మేవప్రకాశంచక్షుర్గోచరంభాస్వరంచ ॥*॥ తస్యభాసాసర్వమిదం
విభాతీతిశ్రుతిః సువేలంసువేలాఖ్యంపర్వతంశోభనమర్యాదంచ॥ని॥
వేలాబ్ధితీరాబ్ధివృద్ధ్యోఃకాలమర్యాదయోరపీతినానార్థరత్నమాలా।
గిరీశంపర్వతశ్రేష్ఠం పరమేశ్వరంచ- అవలోకయన్తః పశ్యన్తః సాక్షా
త్కుర్వన్తశ్చముహుః పునఃపునఃపరమనిర్వాచ్యమానందంసన్తోషం
బ్రహ్మానందంచ అవిన్దన్ అలభన్త- అనేకేవేయముపమాశ్లేషసంకీర్ణా।
౪౭॥——॥వలయితేతి ॥ రామఃవలయితతటదేశై రావేష్టితసానుప్రదే
శైః వాహినీనాం కపిసేనానాం ॥ని॥ సేనానద్యోశ్చవాహినీతివైజయ
న్తీ, నివేశైః శిబిరైః అవిరళానిసాంద్రాణివనరేఖామధ్యాని వనశ్రే
ణ్యం తరాళానియస్యతంతథోక్తమ్ ॥ని॥ పఙ్క్తిః శ్రేణీరేఖాసురాజ

త్కన్దరామన్దిరాన్తశ్చలితకుపితసింహత్రస్తవేలంసువేలమ్ ॥౪౭॥౫॥ త
దనుదశముఖోఽపిశుకముఖాదతిలంఘితజలధిమధిగతసువేలారామంరా
మంనిశమ్యసమ్యగవగమనాయరఘునాయకబలముపప్రహితయో ర్విది
త(వేష)విభీషణప్రేరణాకుపితకపిలోకనియన్త్రణనితాన్తఖిన్నయోర్వి
పన్నాధారదాశరథివిమోచితప్రాణయోశ్శుకసారణయోర్వచనాత్ప్రి

యఇత్యమరః, కపికలకలైః వానరకోలాహలైః శీర్యమాణానాం విదీ
ర్యమాణానాం కందరామందిరాణాం గుహాగృహాణామంతర్మధ్యప్రదే
శః ॥ని॥ అంతర్మధ్యేతథా ప్రాన్తేస్వీకారార్థేపిదృశ్యతఇతివిశ్వః తత
శ్చలితాః కోలాహలాసహిష్ణుతయా నిర్గతాస్తథాకుపితాశ్చ యేసింహా
స్తేభ్యః త్రస్తాఃభీతావేలాః లక్షణయాతటపతితజనం తథోయస్యతం-
సువేలమధ్యాస్తాధిష్ఠితవాన్ + అధిశీఙ్ స్థాసాంకర్మేతి కర్మత్వం
మాలినీవృత్తమ్ ॥౪౭॥—॥ తదన్వితి ॥ తదనుసువేలాధిష్ఠానానంతరం
దశముఖోరావణోఽపి శుకముఖాత్ శుకాఖ్యప్రణిధివచనాత్ అతిలం
ఘితజలధిం సేతుమార్గేణాతిక్రాంతవారిధిం అధిగతసువేలారామం
అధిష్ఠితసువేలాచలోద్యానం, రామంనిశమ్యశ్రుత్వాసమ్యగవగమ
నాయ సమ్యక్పరిజ్ఞానార్థం, రఘునాయకస్య బలమనుసైన్యముద్ది
శ్యప్రహితయోఃప్రేషితయోః తథావిదితం తద్వృత్తాన్తజ్ఞానమస్యాస్తీ
తి విదితః + అర్శఆద్యచ్ ప్రత్యయః,సచాసౌవిభీషణశ్చ(౧)తస్యాప్రే
రణయా రావణప్రేషితావేతౌ గూఢపురుషౌ గృహ్ణీధ్వమితిచోదన
యాకుపితస్య క్రుద్ధస్యకపిలోకస్య వానరనివహస్య నియంత్రణేనత
త్కృతబంధనేనేత్యర్థః - నితాన్తఖిన్నయోః అత్యన్తఖేదమాపన్న
యోః, తతఃవిపన్నాధారేణ ఆర్తరక్షకేణ దాశరథినా విమోచితప్రా
ణయోః హననోద్యతకపిభిఃత్యాజితజీవనయోః శుకసారణయోః గూ
ఢపురుషయోః వచనాత్ వానరబలం సమ్యగ్దృష్ట్వా నిర్బంధముక్తౌ

---

(౧) విదితవేషవిభీషణేతిప్రాచీనపాఠేఽర్శఆద్యజంతత్వంనకల్ప్యమ్ ॥

సాదముదగ్రమాసాద్యప్రత్యేకశస్తదావేద్యమానాన్ప్రవర్ధమానసమర సన్నాహమతీన్ ప్లవగసేనాధిపతీనతిధీరతయాసావధీరణమవేక్ష మాణః ప్రతిపక్షబలప్రశంసినావుభావప్యుపెక్షమాణశ్శార్దూల ప్రభృతి భిఃప్రణిధిభిరవ్యవగతాశేషవృత్తాన్తతాన్తస్సుచిరమనుచిన్తయన్నన్తికా సీనమతివినయప్రహ్వంవిద్యుజ్జిహ్వముపహ్వరేకిమప్యభిధాయసౌధాద వతతార ॥౪౯॥౫॥ తత్క్షణంసక్షణదాచరోపినిదేశాన్నిశాచరపతేర్దాశ

పునరావామాగతావిత్యేవం భూతవాక్యాత్ ఉదగ్రమున్నతం ప్రాసాదం హర్మ్యమాసాద్య అధిరుహ్య, ప్రత్యేకశః భాగశః తాభ్యాంశుక సారణాభ్యాం ఆవేద్యమానాన్ జ్ఞాప్యమానాన్, ప్రవర్ధమానా వృద్ధిం ప్రాప్నువానాఃసమరసన్నాహమతిః యుద్ధసన్నాహే బుద్ధిర్యేషాంతాన్ ప్లవగసేనాధిపతీన్ సుగ్రీవాంగదాదిసేనానాయకాన్, అతిధీరతయా అత్యంతగంభీరతయా హేతునాసావధీరణం సావజ్ఞం అవేక్షమాణః అవలోకమానః తథాప్రతిపక్షస్యబలప్రశంసినౌ శత్రుసైన్యస్తావకావుభావపిశుకసారణౌచ ఉపెక్షమాణః ॥*॥ రిపూణాంప్రతికూలానాం యుద్ధార్థమభిధావతామ్ । ఉభాభ్యాంసదృశంనామవక్తుమప్రస్తవే స్తవమిత్యాదినాగర్హమాణఇత్యర్థః, తథా శార్దూలప్రభృతిభిఃప్రణిధిభిర్గూఢపురుషైరపి అవగతాశేష వృత్తాన్తః జ్ఞాతాఖిల సైన్యప్రవృత్తిః ॥ని॥ వార్తాప్రవృత్తిర్వృత్తాన్తఇత్యమరః,అతఏవతాంతః ఖిన్నః సుచిరమనల్పకాలం, అనుచింతయన్ఏతద్విజయే కఉపాయోభవేదితి విచారయన్ అంతికాసీనం నికటవర్తినమతివినయ ప్రహ్వం అత్యన్తవినయేన నమ్రంవిద్యుజ్జిహ్వంనామకంచిన్మహామాయావినంరాక్షసంప్రతి, ఉపహ్వరేరహసి కిమపికించిద్వచనం, అభిధాయ మాయాకల్పితంరామశిరస్సధనుఃప్రదర్శ్యసీతాం ప్రలోభయేత్యేవం భూతం వాక్యముక్త్వేత్యర్థఃసౌధాదవతతారఅవరూఢవాన్॥౪౯॥—
తత్క్షణమితి ॥ తత్క్షణం తస్మిన్క్షణే, సక్షణదాచరోవిద్యుజ్జిహ్వోపి

రథిశిరస్సశరం ధనురపి నిర్మాయ మాయానుభావాదాహవానీత మిత్యభి ధాయ పురో నిధాయ చ నిదాఘాతిశయసంతాపినీం వాసన్తీమివ వైద్యు తానలశ్చిరకాలవిరహవిహ్వలీకృతామాకులీచకార మైథిలీమ్॥౧౦॥ గ॥ తత స్సా ముగ్ధా ప్రబుద్ధా చ పునస్తథ్యమితి విచార్య తదనార్యం పర్యదేవయత పతిదేవతా॥౧౧॥ ప॥ రక్షోవరోధవసతిం రజనీచరాణాం రక్షోవరోధమపి

నిశాచరపతేః నిదేశాత్ రావణాజ్ఞావశాద్ధేతోః, మాయానుభావాత్ నిజమోహనశక్తిసామర్థ్యాత్ దాశరథేః శ్రీరామస్య శిరశ్శరం సబా ణం ధనుశ్చ నిర్మాయ ప్రకల్ప్య, ఆహవాత్ యుద్ధాత్ ఆనీతమితీత్థ మభిధాయ ఉక్త్వా, పురస్సీతాయా అగ్రే నిధాయ నిక్షిప్య చ నిదాఘ ఘర్మాతిశయేన గ్రీష్మకాలప్రయుక్తోష్మాధిక్యేన సంతాపినీం పరిత ప్యమానాం ॥ని॥ నిదాఘో గ్రీష్మకాలే స్యాదుష్ణస్వేదాంబునోరపీతి వి శ్వః, వాసంతీం మాధవీలతాం ॥ని॥ వాసంతీ మాధవీలతేత్యమరః, వైద్యు తానలః ఇవ తేత్యుపమా, చిరకాలవిరహేణ బహుకాలవియోగేన విహ్వ లీకృతాం మైథిలీమాకులీచకార ఆకులీకృతవాన్, తదేతన్నఖప్రహారోప రిముసలాఘాతప్రాయం చండఘానుసంతప్తాయిదవానలవేష్టన రూపం చాభూదితి భావః ॥౧౦॥—॥ తత ఇతి ॥ తతస్తదనన్తరం పతిదేవతా ప తివ్రతా సా మైథిలీ, ముగ్ధా మూర్ఛితా పునః ప్రబుద్ధా బోధం ప్రాప్తా చ సతీ, అనార్యం మాయికం తత్సధనుశ్శిరః తథ్యం యథార్థమితి విచా ర్య జ్ఞాత్వా పర్యదేవయత వ్యలాపీత్ ॥ని॥ విలాపః పరిదేవనమిత్యమరః॥ ౧౧॥—॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥ రక్ష ఇతి ॥ రక్షసో రావణస్య అవ రోధవసతిం అన్తఃపురావస్థానం అత్యన్తమపరవస్థా పాదనీమిత్యర్థః॥ ॥ని॥ శుద్ధాన్తశ్చావరోధశ్చేత్యమరః రజనీచర్యశ్చ రజనీచరాశ్చ తేషాం అతిభయంకరాణామితి భావః + పుమాన్ స్త్రియేత్యేకశేషః రక్షయా గుప్త్యా యః ఉపరోధో నిబన్ధః తమపి రావణస్య త్రిలోకకంటకస్య భర్త్సనం తర్జనం చేతి సర్వం యస్య శ్రీరామస్య ఉపలమ్భనియా ప్రా

రావణభర్త్సనంచ సర్వంసహాయముపలంభధియా స ఏవం సర్వంసహా భ
వతి జీవతి హన్త సీతా॥ ౯౨॥౫॥ ఇత్యేవమత్యాహితమత్యా సమేతామేతాం
సఖ్యస్సమాసాద్య సఖి వైదేహి దేహి మే నచో మమ వచో విధేహి కథమి
యం దీనా దశా నసకృతా మాయా హి సేయం మాయా హి మనసి వైధుర్య

త్యాశయా సమోమ్యహ్యామి, షహామషడ్జేలట స్త్రజ్ సః శ్రీరామః
ఏవమిత్థంభూతః ఛిన్నశిరోజాత ఇత్యర్థః అథాపి సర్వం సహాత ఇ
తి సర్వం సహా సర్వం సహైవ వసుమతి ॥౧॥ సర్వంసహా వసుమతీత్య
మరః భాతీతి భవతి హే భవతి పూజ్యే ॥౬॥ భాతేర్డవతురిత్యౌణాదికో
డవతుప్రత్యయః ఉగితశ్చేతి జీప్, సీతాస్వయమిత్యర్థః జీవతి ప్రాణాన్
ధారయతి హన్త ఏతద్దర్శనసమకాలమేవ ప్రాణనిష్క్రమణేన భావ్యం
తథానభూతమిత్యత్యన్తవిరోధ ఇత్యర్థః సర్వంసహయా సర్వసాక్షి
త్వాన్నిజమాతృత్వాచ్చ తాం సంబోధ్య ఇత్థం విలాపో యుక్త ఏవేతి భావః
అత్ర పూర్వోత్తరవాక్యస్థయో రనుప్రాసయమకవిశేషయోస్సంసృ
ష్టిః ॥౫౨॥—॥ ఇతీతి ॥ ఇత్యేవముక్తప్రకారేణ, అత్యాహితమత్యా
విభీతబుద్ధ్యా యద్వా అత్యాహితే జీవితానపేక్షివ్యాపారే యా మతి స్త
యా సమేతాం తాదృగ్బుద్ధిమతీమిత్యర్థః ॥౧॥ అత్యాహితం మహాభీ
తిః కర్మజీవానపేక్షి చేత్యమరః, ఏతాం సీతాం సద్యః అవిలంబేనైవ అ
న్యథా మహానర్థస్స్యాదితి భావః, ఆసాద్య సన్నిధాయ హే సఖి ప్రియే
॥౬॥ సఖ్యశిశ్వీతి జీప్, హే వైదేహి మైథిలి మే మహ్యం
వచః దేహి మాం ప్రతి వదస్వేత్యర్థః తథా మమ మే వచః మయా వక్ష్య
మాణం వాక్యమిత్యర్థః విధేహి కురు మదీయవచనం శ్రుత్వా సమాహి
త మనస్కా భవేత్యర్థః, కిం తద్వచ ఇత్యత ఆహ, ఇయం వర్తమానా దీ
నా దశా వ్యామోహావస్థా కథం కుతః న కథమపీత్యర్థః, కింతు సేయం
శిరోదర్శనరామవ్యాహరణక్రియా దశాననేన మహామాయావినా రావణే
న కృతా ప్రయుక్తా మాయా హి అత్ర ఖలు ఏతత్సర్వం విబుధ్యస్వేత్యర్థః

మఖిలజగతీధుర్యభుజబలాభిరామే రామేపికిమిదమనార్యంవిచార్యమి
తి భాషమాణానవీనాసారనిష్యందినీకాదమ్బినీవఘర్మోద్వేగినీంకేకినీం
సరమాచిరమాశ్వాసయామాస ॥౫౩॥ప॥ అథనిగదితనీతింముఞ్చముంచే
తి సీతామవిరతరణకండూభీషణోఽరావణోఽయమ్ । మనసినబహుమే
నే మంత్రిణంమాల్యవన్తం దివిపరమమరీణాంమండలంమాల్యవన్తమ్ ॥

హిరవధారణే అతః మనసి వైధుర్యంవైక్లబ్యం- మాయాహిమా(పా)ప్ను
హి- కుతః అఖిలజగతీధుర్యంసకలలోకధురంధరం ॥+॥ ధురోఽయద్ధకావి
తియత్ప్రత్యయః, యద్భుజబలం బాహుపరాక్రమః తేన అభిరామే
కమనీయే రామే అనార్యంతుచ్ఛమిదమేతత్ శిరశ్ఛేదాదికృత్యంవిచా
ర్యంకింవిచారయితుంయోగ్యం కింనవిచార్యమేవేత్యర్థః అత్యంతవిరుద్ధ
త్వాదితిభావః ఇత్యనేనప్రకారేణ భాషమాణాసరమావిభీషణపత్నీ న
వీనాసారనిష్యందినీ ప్రత్యగ్రజలధారావర్షిణీకాదంబినీమేఘమాలా
॥ని॥ కాదంబినీమేఘమాలేత్యమరః, ఘర్మోద్వేగినీం గ్రీష్మోష్మపరిక్లి
ష్టాం ॥ని॥ ఉద్వేగస్తిమితేక్లేశే భయేమందరగామినీతి శబ్దార్ణవః, కే
కినీమివ మయూరీమివ చిరమాశ్వాసయామాస ఉపలాలితవతీ ॥ ఉజ్జీ
వితవతీత్యర్థః ॥౫౩॥——॥ అథేతి ॥ అథమాయాప్రయోగానంతరం అ
విరళరణకండ్వాబహుళతరసమరాభినివేశేన భీషణః నంద్యాదిత్వా
ల్ల్యుః, అయంరావణస్సీతాం శ్రీరామపత్నీంపరమపతివ్రతాం,ముంచ
ముంచఅభీక్ష్ణ్యేనత్యజ+అభీక్ష్ణ్యేద్విర్భావః- అన్యథామహాననర్థోభ
విష్యతీతిభావః ఇత్యేవంనిగదితనీతింఉక్తనీతి వచనంమాల్యవంతం మా
ల్యవన్నామానంమంత్రిణం,మనసిబహుగురుయథాతథానమేనేనబుధ్య
తేస్మ- కింతుదివిస్వర్గే ॥ని॥ ద్యౌస్స్వర్గేనభసోరపీతివిశ్వః, మా
లైవమాల్యమ్ ॥+॥ చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థేష్యఞితిక్షీరస్వా
మీ, తద్వంతం వరణపుష్పస్రగలంకృతమిత్యర్థః- అమరీణాంమండ
లం వరంసురసుందరీనికరమేవ ॥ని॥ మండలంత్రిష్విత్యమరః, బహు

౫౮||౫|| అథ రామోపి కామోచితవేషవిభీషణామాత్యవిదితరక్షోనగరర
క్షోదంతో హృదంతోపజాతసమరసంరంభధీః ... లంకాయాం ర
మణౌలంకాయాః ప్రాగ్ద్వారస్థాం ప్రహస్తాయ ప్రహస్తాహిత ప్రా
ణానిలంనీలందక్షిణద్వారరక్షిణో ర్మహోదరమహాపార్శ్వయో ర్విశ్వత్ర

మేనేసీతామపరిత్యజ్య శ్రీరామేణరణే నిహతస్సన్ స్వర్గంగంతు
మైచ్ఛదిత్యర్థః, అనుప్రాసయమకయోస్సంసృష్టిః మాలినీవృత్తమ్
౫౮||—|| అథేతి || అథానంతరంరామోపి కామోచితవేషా ఇచ్ఛాన
దృశ వేషధారిణః విహితపక్షిభూమికాఇత్యర్థః తథాభూతేభ్యః వి
భీషణామాత్యేభ్యః,అనలాదివిభీషణమంత్రిభ్యః విదితః విజ్ఞాతః రక్షో
నగరస్య రావణరాజధాన్యాః లంకాయాఃరక్షోదంతోరక్షణవార్తా
యేనసతథోక్తః || * || తథాచశ్రీరామాయణే శ్రీరామంప్రతివి
భీషణవచనమ్ ||*|| అనలశ్శరభశ్చైవ సంపాతిః ప్రఘసస్తథా । ౫
త్వాలంకాంమమామాత్యాః పురీంపునరిహాగతాః || భూత్వాశకునయ
స్సర్వే ప్రవిష్టాశ్చరిపోర్బలమిత్యాది, అతఏవహృదంతేహృత్ప్రదేశే
ఉపజాతాసమరే సంరంభధీః కోపబుద్ధిర్యస్య సతథోక్తస్సన్ ||౨||సం
రంభస్సంభ్రమేకోపఇత్యమరశేషః-అంబుధిమేఖలాలంకారమణౌః భూ
తధాత్రీభూషణాయమానాయాఇత్యర్థః ||౨|| భూతధాత్ర్యబ్ధిమేఖలే
త్యమరః, లంకాయాఃప్రాగ్ద్వారే తిష్ఠతీతితథోక్తాయ || ౬ || సుపిస్థ
ఇతి కప్రత్యయః, ప్రహస్తాయప్రహస్తాఖ్యాయ రాక్షససేనాధిపతయే
పర్యస్తాహితప్రాణానిలంనిరస్తశత్రుప్రాణవాయుం శత్రుకులాంతకమి
త్యర్థః నీలంతన్నామానంవానరసేనాధిపతిం ప్రతినిధింనిధాయేతి స
ర్వత్రసంబధ్యతే, తథాదక్షిణద్వారం రక్షతఇతి తద్రక్షిణోః మ
హోదరమహాపార్శ్వయోః విశ్వత్రయవిజయధౌరేయం త్రైలోక్యవిజ
యధురంధరం తారేయం తారాతనయమంగదమ్ ||+|| స్త్రీభ్యోఢగితి
ఢగుభయత్రాపిఢక్యాదేశః ప్రత్యగ్ద్వారపాలనంప్రతీచీ ద్వారసంర

యే విజయినో రేయం తారేయం ప్రత్యగ్ద్వారపాలనాధికృతే పాకశాస
నజితేవ పరాక్రమమపి న తనూమన్తం హనూమన్తమన్తర్వ్యూహవిహి
తరక్షాయ విరూపాక్షాయ చ రక్షసే రక్షః ప్లవగఋక్షాధిపతీన్ప్రతినిర్దిశ్య
విధాయ విధాయి చ సజ్యం ధనురనుజేన సమం సమీకాభిముఖేన దశముఖే
న గుప్తముత్తరంగో పురముత్తరంగో బలైరుపరురోధ ॥౫౫॥ప॥ అత్యా
కులాం హరిబలైరవలోక్య లఙ్కాం దత్తార్గళేషు దశకన్ధరకింకరేషు। ఆ
రక్షకైస్త్వరిత మన్తకరాజధాన్యా ముద్ఘాటికాభి రుదభావి కవాటి

క్షణ మధికరోతీతి తదధికృత్ కరోతేః క్విప్ పాకశాసనజితే ఇన్ద్రజితే-స
ప్తమ్యన్తపాఠేతు - అధికృతే నియోజితే- కృధాతోః కర్మణి క్తః ప్రత్య
యః పాకశాసనజితి విషయే ఇత్యర్థః తనూమన్తం మూర్తిమన్తం పరాక్ర
మమివ స్థితమిత్యుత్ప్రేక్షా హనూమన్తం తథా అన్తర్వ్యూహే మ
ధ్యగుల్మే విహితరక్షాయ కృతసంరక్షణాయ విరూపాక్షాయ రాక్షససేనా
ధిపతయే చ రక్షః ప్లవగఋక్షాధిపతీన్ విభీషణసుగ్రీవజాంబవతః ప్లవ
గఋక్షేత్యత్ర+ ఋత్యక ఇతి సాంహితః ప్రకృతిభావః ప్రతినిర్దిశ్య ప్ర
తిభటాన్విధాయ కృత్వా నియుజ్యేత్యర్థః । తథా ధనుశ్చ సజ్యమారోపి
త గుణం విధాయ కృత్వా అనుజేన సమం లక్ష్మణేన సహ బలైర్వానరసై
న్యైః ఉత్తరంగస్సముద్భటస్సన్ సమీకాభిముఖేన సమరోన్ముఖేన ద
శముఖేన గుప్తం రక్షితముత్తరం ఉత్తరదిగవస్థితం గోపురం పురద్వారం
ఉపరురోధ అరౌత్సీత్ రుణద్ధిస్మ ॥ ౫౫ ॥—॥ అత్యేతి ॥ హరిబలైర్వా
నరసైన్యైః అత్యాకులామత్యన్త సంకులాం లఙ్కామవలోక్య దశకం
ధరకింకరేషు రావణభృత్యేషు దత్తార్గళేషు సంఘటిదకవాటేషు వాన
రాణామన్తః ప్రవేశనిరోధార్థం కవాటాచ్ఛాదితద్వారేషు సత్స్వి
త్యర్థః ॥ని॥ కవాటమరరం తుల్యే ఇత్యమరః - అన్తకరాజధాన్యాం
యమపుర్యాం, కవాటికాభిః కవాటైః కర్తృభిః ÷ గౌరాదిత్వా
త్ ఙీష్ ఙాతఫవా క్రమ మరకోశే ॥*॥ (స్త్రీ)స్యాత్ లఙ్కాచిస్మృణాళ్యా

కాభిః ॥౫౬॥౫॥ తత్క్షణంలక్ష్మణాగ్రజస్సుగ్రీవేణ సహాసువేలాచలకూ టమధిరూఢ స్త్రికూటావనీధరచూడామణిం సింహళద్వీపకమలకర్ణి

దిర్ద్వివక్షావవమే యదీతి।అబాహుళ్య ప్రతీతిః ప్రయోజనంతతః స్వార్థే కః కేనఇతిప్రశ్నః అసమంతాద్రక్షంతీత్యారక్షకైః ద్వారపాలకైః - ణ్వుల్తృచావితి కర్తరిణ్వుల్ ఆరక్షికైరితిపాఠే ఆరక్షాప్రయోజన మేషామారక్షికైః + ప్రయోజనమితిరక్, త్వరితంశీఘ్రం ॥౭॥ జవా చ్ఛీఘ్రంత్వరిత మిత్యమరః, ఉద్ఘాటితాభిర్విఘటితాభిః ఉదభావి ఉ ద్భూతం + భువోభావేలుఙ్ చిణ్ భావకర్మణోరితిచిణ్ సమనంతర మేవ మహారణేనిపత్యపునరాగంతౄణాం రాక్షసానామత్ర ఏకమేవ ద్వారంచేత్ మహసంకటంభవిష్యతీతి ధియాయమద్వారపాలకాః స ర్వాణ్యపి ద్వారాణిశీఘ్రముద్ఘాటితకవాటానిచక్రురిత్యర్థః రాక్ష సానాంపాపిష్ఠానాం యమపురప్రవేశనైయత్యాదితిభావః, మృత్యు స్తేషామతి సన్నిహితోభూదితి ఫలితార్థః లోకేతావదజ్ఞాః స్వరక్ష ణార్థం కేవలంవృథావ్యాపృయంతే భవితవ్యస్వవిపత్త్యాదికం త్వావ శ్యకతయాస్వయమేవ భవతి నచైతజ్జానంత్యహోమూఢాః పశవఇవ శోచ్యాఇతి తాత్పర్యార్థః సంయమనీకవాటోద్ఘాటనాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః, వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥౫౬॥—॥తత్క్ష ణమితి ॥ తత్క్షణంతస్మిన్ క్షణేలక్ష్మణాగ్రజః శ్రీరామః సుగ్రీవేణ సహ ఉపలక్షణమేతత్ సర్వైరపివానరైస్సహేత్యర్థః, సువేలాచ లకూటం సువేలాఖ్యగిరిశిఖరమధిరూఢోధిష్ఠితస్సన్, త్రికూటఇత్యవ నీధరః పర్వతః రాజాచగమ్యతే, తస్యచూడామణిం శిరోరత్నంత్రి కూటాచలశిరోభూషణాయమానా మిత్యర్థః, రూపకాలంకారః, సిం హళద్వీపఇత్యష్టాదశద్వీపేషు ప్రసిద్ధోయోద్వీపః అంతరీపం ॥౭॥ ద్వీ పోస్త్రియామంతరీపమిత్యమరః + ద్విర్గతాఆపోఽస్మిన్నితి ద్వీప ఇతివిగ్రహః సుప్సుపేతి సమాసః ఋక్పూరిత్యాదినాసమాసాంతో

కాం నిర్మాణకౌశలీం విశ్వకర్మణో నివేశదరీం నిశాచరహరీణామనవర
తబన్దీకృతామరపురన్ధ్రీబాష్పనదీమాతృకోపవనసీమాన్తరాం నిరన్త
రసేవాసమాగతదిక్పాలకులమాతఙ్గమదామ్బుపఙ్కిలబాహ్యాఙ్గ
ణోత్సఙ్గాం లఙ్కామపలోకమానస్తత్ర చైకత్ర సమున్నతం సౌధ

కారః ద్వ్యన్తరుపసర్గేభ్యోప ఈదితి కారాదేశః, సపదకమలన్తస్య క
ర్ణికాంబీజకోశికాం పరమశోభావహతయా తన్మధ్యవర్తినీమిత్యర్థః
అత్రైకదేశవర్తివిశ్లిష్టపరంపరితరూపకం విశ్వకర్మణో గీర్వాణశిల్పినః
॥ని॥ విశ్వకర్మాదినకరేతథాగీర్వాణశిల్పినీతి వైజయన్తీ, నిర్మాణ
కౌశలీంరచనాచాతుర్యం విశ్వకర్మణాయావత్స్వకౌశలం నిర్మితామి
త్యర్థః, అత్ర కౌశలతత్కార్యయోర్భేదేప్యభేదోక్తేరతిశయోక్తిః ఏ
తేనాస్యా సాధారణశిల్పసౌష్ఠవసంపన్నత్వం సూచ్యతే, నిశాచరాః
రాక్షసాః త ఏవ హరయః సింహాః తేషాం నివేశదరీం నియత నివాసగు
హామితిరూపకం, అనవరతంనిరంతరం బందీకృతా ఉపగ్రాహీకృతా యా
అమరపురంధ్ర్యః సురసుందర్యః తాసాం బాష్పైర్నేత్రాంబుభిః ॥*॥
బాష్పో నేత్రాంబుధూమయోరిత్యభిధానాత్, నద్యేవమాతా యేషాం
తాని నదీమాతృకాణి నద్యంబుజీవనదేశభూతానీత్యర్థః ॥ని॥ దేశో న
ద్యంబువృష్ట్యంబుసంపన్నవ్రీహిపాలితః, స్యాన్నదీమాతృకో దేవ మా
తృకశ్చ యథాక్రమమిత్యమరః-తాన్యుపవనసీమాంతరాణి ఉద్యానవన
ప్రదేశాంతరాళాని యస్యాస్తాం, బందీకృతసురసుందరీబాష్పాంబు
ప్రవాహపరిపూరితోద్యానవనమధ్యప్రదేశామిత్యర్థః, అత్రాసంబం
ధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః, నిరంతరమనవరతం సేవార్థం రావ
ణోపాసనార్థం సమాగతస్య సంప్రాప్తస్య దిక్పాలకులస్య ఇంద్రా
దిదిగీశ్వరసంఘస్య యే మాతంగాః ఐరావతాదిమత్తగజాః తేషాం మ
దాంబునా పంకిలః పంకవాన్ బాహ్యాంగణోత్సంగో బహిర్భవచత్వరప్ర
దేశో యస్యాస్తామితి పూర్వవదతిశయోక్తిః ॥ని॥ ఉత్సంగో ముక్తసం

మధివసన్తం సన్తమసమివ సదేహబంధమంతికచరోదస్తవిమల ముక్తాతప త్రనిభాత్సతారకేణ విభావరీపతినేవ సేవ్యమానం వైమానికవధూవిధూయమానధవళచామరద్వంద్వ శోభితమభితశ్చలితమందాకినీ పరీవాహమివాంజనాచలమఖిలజగద్విజయవర్ణావళీమతి నిర్ణాయకైర

యోగేవక్షస్యూర్ధ్వతలెపి చేత్యుత్పలమాలాయాం ॥౫॥ పంక్తేత్యత్రపిచ్ఛాదిత్వాన్మత్వర్థీయఇలచ్ బాహ్యేత్యత్ర బహిర్దేవపంచజనేభ్యశ్చేతి వక్తవ్యాత్ ష్యఞ్ లఙ్కాముపలోకమానః అవేక్షమాణః తత్ర లఙ్కాయాంచ ఏకత్ర ఏకస్మిన్ప్రదేశే, సమున్నతమత్యున్నతం సౌధంప్రాసాదమిత్యర్థః + ఉపాన్వధ్యాఙ్వసఇతికర్మత్వం అధివసంతం అధితిష్ఠంతం సదేహబంధంమూర్తిమత్ సంతసమసంవిష్వగంధకారమివస్థితమిత్యుత్ప్రేక్షా ॥౫॥ ధ్వాంతేగాఢేంధతమసం క్షీణెవతమసంతమః।విష్వక్సంతమసమిత్యమరః దేహబద్ధమితిపాఠేగృహీతశరీరమిత్యర్థః + వాహితాగ్న్యాదిష్వితి నిష్ఠాయాః పరనిపాతః ఆహితాగ్న్యాదిరాకృతిగణఃఅంతికచరేణపార్శ్వవర్తినాఉదస్తముత్క్షిప్తం యద్విమలముక్తాతపత్రంస్వచ్ఛతరమౌక్తికచ్ఛత్రంతన్నిభాత్తచ్ఛ్వ్యాజాత్ ॥౫॥ వ్యాజేనిభోనాసదృశేతిప్రష్వర్థోవాచ్యలింగకావితి నానార్థరత్నమాలా సతారకేణ అశ్విన్యాదినక్షత్రయుక్తేన విభావరీ పతినాచంద్రేణ సేవ్యమానముపాస్యమానమివేతిసాపహ్నవోత్ప్రేక్షా, విమానేన చరంతీతివైమానికాః దేవాః ॥+॥ చరతీతిఠక్ తేషాం వధూభ్యాం రమణీభ్యాం విధూయమానం పార్శ్వద్వయేపి సంవీజ్యమానం యద్ధవళచామరద్వంద్వం పాండరవాలవ్యజనయుగళం తేనశోభితం ప్రకాశమానం అతఏవ అభితః ఉభయతః ఉభయపార్శ్వయోరిత్యర్థః, చలితౌప్రసృతౌమందాకినీపరీవాహౌగంగాప్రవాహౌయస్య తంతథోక్తమ్ ॥౫॥ జలోచ్ఛ్వాసాః పరీవాహాఇత్యమరః, అంజనాచలం కజ్జలశైలమివస్థితమిత్యభూతోపమాఉత్ప్రేక్షావామతభేదా

నేకసమీకాభిఘాతమగ్నభగ్నరావణవిషాణకులిశాగ్రరుత్కీర్ణ విశాలవక్షఃస్థలఫలకమానీలతమాలసచ్ఛాయమాచ్ఛాదితాభినవలోహితపాటలపటమాపాటల సంధ్యారాగబంధురం కన్ధరమివదదర్శ దశకంధరమ్ ॥౫౭॥వ॥ కోపాదుత్పతితస్తదాహరిపతిఃకోటీరముత్పాటితం చ

త్ అఖిలజగతాం సమస్తలోకానాం యా విజయవర్ణావళీయః విజయజ్ఞాపకాక్షరవిన్యాసాః తస్తతిన్నిర్ణాయకైః తాదృగ్భ్రాంతిజనకైరిత్యర్థః అతఏవ భ్రాంతిమదలఙ్కారః అనేకసమీకేషు అసంఖ్యాతరణేషు అభిఘాతైస్సంప్రహారైర్మగ్నాని సుదూరం ప్రవిష్టాని అతఏవభగ్నాని విదళితానియాని ఐరావణవిషాణ కులిశాగ్రాణి ఇంద్రగజదంతవజ్రముఖానితై రుత్కీర్ణం విక్షిప్తం ఖచితంవిశాలం యద్వక్షస్థలం తత్ఫలకమివయస్యతం ఆనీలతమాలసచ్ఛాయం సమంతాద్వినీలతాపింఛ్ఛగుచ్ఛసమానకాంతి మభినవలోహితవత్ ప్రత్యగ్రశోణితవత్ పాటలః అరుణఃయఃపటఃసః ఆచ్ఛాదితోవసితోయేనతంతథోక్తం ॥ని॥ రుధిరాసృగ్లోహితాస్రరక్తక్షతజశోణితమిత్యమరః, అతఏవఆపాటలేన అత్యంతారుణేన సంధ్యారాగేణ బంధురంసున్దరమ్॥ని॥ బంధురం సున్దరేనమ్ర ఇత్యమరశేషః కంధరమంబుధరమివస్థితమిత్యుత్ప్రేక్షా ఉపమావా ॥ని॥ కంవారిణిచమూర్ధ్నిచేత్యమరః దశకంధరంరావణం దదర్శ (౧) ॥౫౭॥—॥ కోపాదితి ॥ తదారావణదర్శనసమయే, హరిపతిర్వానరేశ్వరస్సుగ్రీవః కోపాత్తద్దర్శన జనితామర్షాద్ధేతోః ఉత్పతితః రావణాధిష్ఠితసౌధముద్దిశ్యేతిశేషః ॥*॥ హతంచరావణంయుద్ధేదర్శనాదవధారయేతి శ్రీరామాయణవచనాత్, శ్రీరామసన్నిధౌ స్వోక్తమర్థంసమర్థయితుం సత్వరముత్థిత ఇత్యర్థః నైరృతనాయకస్యరక్షఃపతేఃరావణస్య ॥ని॥ నైరృతోయాతురక్షసీఇత్యమరఃకోటీ

---

(౧) కమిత్యుదకవాచకం మాంతావ్యయం । తస్యపచాద్యజంతేనధరశబ్దేన షష్ఠీసమాసః॥కంధరతీతివిగ్రహేకర్మణ్యణిత్యణికంధారఇతిస్యాత్

క్రీనైర్భతనాయకస్యసుదృఢేచ కొచవైభీషణమ్। యుద్ధ్వాతత్ప్రథమా వమానకుపితేనైతేనబుద్ధ్వాతతోమాయామస్య జగామకోమల గుణ గ్రామంసరామంపునః॥౯౮॥౫॥తతోవిరచితతత్సాహసోపాలంభవిధినా దాశరథినాసంమన్త్ర్య మంత్రిభిస్సహసమాదిష్టస్సాధిష్ఠభుజశౌర్యశా

రంముకుటముత్పాటితంచ కేఆకృష్యభువినిపాతయామాసేత్యర్థః ॥*॥ఆ కృష్యముకుటంచిత్రం పాతయిత్వాపతద్భువీతి శ్రీరామాయణవచనం తథావైభీషణంవిభీషణసంబంధినంకోటీరంసుదృఢేచ కేసుష్ఠుదృఢీకృత వాన్+అభూతతద్భావేచ్వి రావణకోటీరవిఘటనేన విభీషణకోటీర సంఘటనంనిశ్చితంచకారేత్యర్థః అత్ర భవిష్యదర్థత్వేపి సిద్ధవదను వాదాద్భూతార్థప్రయోగః,అథతత్ప్రథమావమాన కుపితేనసఏవప్ర థమఆద్యస్తత్ప్రథమఃతావత్పర్యంతంకుత్రాపిభంగాభావాత్తేనావమా నేనఅవజ్ఞయాహేతునాకుపితేనక్రుద్ధేనైతేన రావణేన సహయుద్ధ్వా ముష్టితలప్రహారైర్విచిత్రగతివిశేషైర్యుద్ధంకృత్వాతతః అస్యరావణస్య మాయాంమాయాబలసమాశ్రయారంభంబుద్ధ్వాజ్ఞాత్వాపునర్భూయోపి కోమలగుణగ్రామంరమణీయసకలసద్గుణాభిరామం శ్రీరామం జగా మప్రాప॥తథాచశ్రీరామాయణం ॥*॥ ఏతస్మిన్నంతరేరక్షో మాయా బలమథాత్మనః । ఆరబ్ధుముపసంపేదే జ్ఞాత్వాతంవానరాధిపః ॥ఉత్ప పాతతదాకాశం జితకాశీజితక్లమఇతి, అత్రాతివిస్తరేణవక్తవ్యార్థ స్య సంక్షేపేణ కథనాత్సంక్షేపోనామగుణః, లక్షణంతూక్తమ్ । శా ర్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥౯౮॥—॥ తత ఇతి ॥ తతస్తదనంతరంతస్యా సుగ్రీవస్య యత్సాహసం రావణోపర్యుత్పతనరూప మవిచారకృత్యం తస్యోపాలంభవిధిః నిందావచనరచనాసవిరచితఃకృతఃయేనసఃతథోక్తే న॥ తథాచ శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ అసంమంత్ర్యమయాసార్థం తదిదం సాహసంకృతమ్ । ఏవంసాహసయుక్తాని నకుర్వంతిజనేశ్వరాఇతివి రచిత సుగ్రీవోపాలంభేనేత్యర్థః ॥ని॥ యన్నిందఉపాలంభఇత్యమ

శ్రీవాలినందనస్సలీలంసాలముల్లంఘ్య లఙ్కాంప్రవిశ్యనిశ్శఙ్కనృశంసమితిశంసన్నిశిచరపతిమ్ ॥౪౯॥ ప॥ సోఽహంప్లవంగమపతేస్తనయస్త్వదీయనిశ్వాసగంధినిజవాలధిమండలస్య । కాలస్యదూషణఖరత్రిశిరోముఖానాం పౌలస్త్యమాం రఘుపతేరవదేహిదూతమ్ ॥ ౫౦ ॥ వ ॥

రః, దాశరథినా శ్రీరామేణ కర్త్రా మంత్రిభిస్సుగ్రీవవిభీషణాద్యమాత్యైస్సహ సమ్మంత్ర్య దూతప్రేషణస్య రాజధర్మత్వాత్సమ్యగ్విచార్య సమాదిష్టః ॥*॥ గత్వా సౌమ్య దశగ్రీవం బ్రూహి మద్వచనాదిద మిత్యాదినా ఆజ్ఞప్తః సాధిక్షేపేన బాఢతరేణ భుజశౌర్యేణ బాహుపరాక్రమేణ శాలతే భీక్ష్ణమితి తథోక్తః ॥-॥ బహుళమాభీక్ష్ణ్య ఇతి ణినిః × సాధిక్షేత్యత్ర అంతికబాఢయోర్నేదసాధావితి సాధాదేశః వాలినందనః అంగదః సలీలం సవిలాసం సోత్పతనపాటవమిత్యర్థః, సాలం ప్రాకారముల్లంఘ్య అతిక్రమ్య ॥ని॥ ప్రాకారోవరణస్సాల ఇత్యమరః లంకాం ప్రవిశ్య నిశ్శంకో నిర్భీకస్సన్, నృశంసం పాపినం తం నిశిచరపతిం రావణం, ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారేణ శంసన్ ఉవాచ ॥౪౯॥—॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥ సోఽహమిత్యాదిభిః పంచభిః తత్రాదౌ కస్త్వం కస్య వా దూత ఇత్యాశంకాయామాహ, హే పౌలస్త్య సః ప్రసిద్ధోఽహం త్వదీయ నిశ్వాసానాం శ్వాసకోచ్ఛ్వాసానాం గంధః ఆమోదః సంబంధో వాస్యాస్తీతి తథోక్తం, నిజవాలధిమండలం స్వకీయవాలవలయం యస్య తస్య వాలేన త్వాం నిబధ్య కక్షే నిక్షిప్తవత ఇత్యర్థః ॥ని॥ గన్ధో గన్ధక ఆమోదే లేశే సంబంధగర్వయోరితి విశ్వః ప్లవంగమపతేః వాలినః తనయః, తథా మాం దూషణఖరత్రిశిరోముఖాని ముఖ్యా యేషాం తేషాం రాక్షసానాం॥ ని॥ ముఖం తు వదనే ముఖ్యారంభోపాయయోరితి యాదవః, కాలస్య అంతకస్య ॥ని॥ కాలో దండధరశ్శ్రాద్ధదేవో వైవస్వతోఽన్తక ఇత్యమరః, రఘుపతేః శ్రీరామస్య దూతమవధేహి జానీహి నిజస్వరూప కథనాపదేశేన త్వదీయమర్మోద్ఘాటనమిత్థం కృతవానిత్యర్థః, వస

రక్షఃపతేరఘుపతేర్నయనం తృతీయ మాసాదనీయమితి హా మనుషే కళత్రం। అమ్భోజమిత్యళికసంభవమక్షి శమ్భోర్మన్దాకినీమధుకరస్తు యథా మదాన్ధః ॥౬౧॥ కిఞ్చ ॥ ఏకం హైహయసంభవాత్పరిభవాన్మ్లానం ద్వితీయం పునర్దైత్యేన్ద్రావినయాత్తృతీయమపి మే తాతాత్రాహితాద్వైకృతా

న్తతిలకావృత్తమ్ ॥౬౦॥—॥ రక్ష ఇతి ॥ హే రక్షఃపతే రఘుపతేః తృతీయం నయనం తృతీయనేత్రరూపమిత్యర్థః, అతఏవ రూపకాలఙ్కారః, ఏతేన రామస్యాత్యన్తప్రేమాస్పదత్వం రావణస్యాతిదూరాక్రమత్వంచ సూచ్యతే కళత్రం భార్యాం సీతామ్ ॥ని॥ కళత్రం శ్రోణిభార్యయోరిత్యమరః, ఆసాదనీయమాక్రమణీయమితి మనుషే అవబుధ్యసే హా ఆత్మవినాశహేతుభూతేయమితి న జానాసీతి విషాద ఇత్యర్థః ॥ని॥ హా విషాదశుగార్తిష్వి త్యమరః- కథమివ మదేన అన్ధో వివేకశూన్యః అతఏవ మన్దాకినీ మధుకరః వియద్గఙ్గాసఞ్చరణశీలో భృఙ్గః - తుశబ్దో వ్యవచ్ఛేదకః శమ్భోః త్ర్యమ్బకస్య అళికసంభవం లలాటస్థమ్ ॥ని॥ లలాటమళికం గోధిరిత్యమరః అక్షి అగ్న్యాత్మకం నేత్రం అమ్భోజమితి యథా మనుతే తద్వత్ స్వస్యాత్మవినాశహేతుభూతమేతదితి న జానాతీత్యర్థః, మన్దాకినీగ్రహణం కనకకమలసంభవేన తత్సదృశలలాటనేత్రే అమ్భోజభ్రాన్తిజననార్థమిత్యవగన్తవ్యం, ఉపమాలఙ్కారః ॥ వృత్తం పూర్వవత్- వక్తవ్యాన్తరమపి విద్యత ఇత్యాహ ॥ కించేతి ॥౬౧॥—॥ తదేవాహ ॥ ఏకమితి ॥ హే దైత్యేన్ద్ర హైహయసంభవాత్ కార్తవీర్యకృతాత్పరిభవాత్, కారాగారనిక్షేపరూపతిరస్కారాద్ధేతోః ॥ని॥ అనాదరః పరిభవః పరీభావస్తిరస్క్రియేత్యమరః ఏకం పితామహముఖం మ్లానం ఖిన్నం మత్కులనన్దనస్య పరిభవస్సంప్రాప్త ఇతి తేజోహీనమభూదిత్యర్థః- తథా అవినయాత్ లోకవిద్విష్టాచరణరూపత్వదీయదుర్నయాత్ ద్వితీయం ముఖం మ్లానం(౧) త

(౧) దైత్యేన్ద్రో బలీన్ద్రవిషయే అవినయాత్తవ తత్కృతదుర్నయాదిత్యన్యే

త్ । ఇత్థంత్వచ్చరిత్రైః పితామహముఖాన్యేకం వినైవాభవం స్తచ్చైవం న
విధేహి దాశరథయే దేయా త్వయా మైథిలీ ॥౬౨॥ప॥ కౌబేరస్య చ పుష్ప
కస్య హరణం కైలాసవిక్షేపణం దిక్పాలాక్రమణం చ జల్పసి ముహుః కిం
వా యశస్తావతా । వేషం సంయమినాం విధాయ విజనే దేవీం వనే జానకీం

థామేమమ తాతేన పిత్రా వాలినా ఆహితాద్విరచితాద్వైక్కృత్యాత్ వా
లేన నిబధ్య కక్షనిక్షేపణరూపాద్వికారాత్ తృతీయమపి ముఖం మ్లాన-ఇత్థ
మనేన ప్రకారేణ త్వచ్చరిత్రైస్తావక దుర్వ్యవహారైః పితామహస్య చ
తుర్ముఖస్య ముఖాని వదనాని ఏకమేవ వినా త్రీణి ముఖాని మ్లానాన్య
భవన్ బభూవురిత్యర్థః. తచ్చ తదప్యవశిష్టమేకం ముఖమిత్యర్థః-
ఏవముక్తరీత్యా మ్లానం న విధేహి సకురుష్వ అతస్త్వయా మైథిలీ దాశర
థయే దేయా దాతుం యోగ్యా అన్యథా తన్ముఖమపి ముఖత్రయావశిష్టమ
పి మ్లానం భవిష్యతీత్యర్థః కూటస్థబ్రహ్మణో లజ్జావిముఖతాం విదధత
స్తే ధిగ్జీవితమితి భావః అత్ర పితామహముఖత్రయమ్లానతాఽసంబంధే
పి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః ॥ శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ ॥౬౨
కౌబేరస్యేతి ॥ కుబేరస్యేదం కౌబేరం ॥౫॥ తస్యేదమిత్యణ్ తస్య పు
ష్పకస్య పుష్పకాఖ్యవిమానస్య హరణమపహరణం చ జ్యేష్ఠభ్రాత
రం జిత్వా తదీయ పుష్పకహరణేన మహాపౌరుషం కృతమితి సోల్లుంఠ
నోక్తిః కైలాసవిక్షేపణం హరనివాస శైలోత్తోలనేన చ బాహుబలం
చ విద్యత ఇతి స్వామిద్రోహకరణం తదర్థస్తద్ద్వితీయం బలం నిరూపిత
వానసీతి మర్మోద్ఘాటనోక్తిః దిక్పాలానామింద్రాదిదిఙ్మర్యాదాపా
లకానాం ఆక్రమణం ఆస్కందనం చ సాంకర్యనిరాసపూర్వకం లోకం
పరిపాలయతాం సాధూనామింద్రాదీనాం చాపరాధకారిణస్తవ దురా
త్మత్వం కిం వక్తవ్యమిత్యాతతాయిత్వోక్తిః, ముహుః పునఃపునః జల్ప
సి కథయసి తావతా పుష్పకాద్యాహరణాదినా కిం వా యశః కీర్తిః న కి
మపీత్యర్థః కుతస్సంయమినాం సన్న్యాసినాం వేషం కాషాయదం

వేగాదాహరతాత్వయాద్యరచితం వీరవ్రతస్యోచితమ్ ॥౬౩॥ కింబహునా
॥౫॥ పూజోపహారరచనాయపురాపురారేశ్ఛిన్నేషుమూర్ధసునవస్వ
వశేషితం యత్ । దేవస్తదద్యకుతుకీదశమంశిరస్తే రామోబలింరచ యి
తుంరణదేవతాయై ॥౬౪॥౧॥ అనన్తరమరుంతుదాభాషణరోషణేనరావ
ణేన గృహ్యతాం గృహ్యతామయమితిసరయమాదిష్టానవలమ్బితభుజ

ఉద్ధారణరూపం నైపథ్యం విధాయస్వీకృత్య, కపటసన్న్యాసీభూత్వే
త్యర్థః విజనేవనే నిర్జనారణ్యేదేవీం పూజ్యాం జానకీం వేగాత్,
శ్రీరామదర్శనే సద్యఏవ నిపాతోభవేదితి సముత్పన్నభయసంభ్ర
మాత్ ఆహరతాత్వయాద్యేదానీం వీరవ్రతస్య వీరధర్మస్య ఉచితమ
నురూపం రచితంకృతం సకలలోకశ్లాఘ్యాం జానకీం శ్రీరామాసమ
క్షం చౌర్యేణాపహరతాత్వయా సమ్యక్పౌరుషం ప్రకటితమిత్యర్థః
వృత్తంపూర్వవత్ ॥౬౩॥—॥ నిగమయతి ॥ కింబహునేతి బహూక్త్యా
కిమిత్యర్థః ॥ పూజేతి ॥ పురాపూర్వం పురారేరీశ్వరస్య పూజా
యాం ఉపహారరచనాయ నైవేద్యకరణార్థం నవసుమూర్ధసు శిర
స్సుచ్ఛిన్నేషు సత్సుయచ్ఛిరఃదశమమిత్యర్థఃఅవశేషితమవశిష్టం కృ
తం, తత్తేదశమమిత్యర్థః, దేవః వీరలక్ష్మ్యాద్యోతనశీలః శ్రీరామః
అద్యఇదానీంరణదేవతాయైగణశక్త్యై,బలింపూజోపహారంరచయితుంక
ర్తుం కుతుకీకౌతుకవాన్ స్వాపరాధం నివేద్య పునర్జానక్యప్రదా
నేక్షిప్రమేవరామః త్వాం నిహనిష్యతీతిభావః ॥౫॥ బలిఃపూజోపహా
రేచ కరేదైత్యాంతరేపిసఇతి నానార్థరత్నమాలా, వసంతతిలకా
వృత్తమ్ ॥౬౪॥—॥ అనంతరమితి ॥ అనంతరమంగదవచనానంతరం,
అరుస్తుదమిత్యరుంతుదం మర్మస్పృక్ తేన భాషణేన హేతునారో
షణేనరోషవతా+కర్తరి ల్యుః-రావణేనఅయంవానరోగృహ్యతాం గృ
హ్యతామితి చాపలాద్ద్విరుక్తిః- సంభ్రమేణ ప్రవృత్తిశ్చాపలమితి కా
శికా రోషాతిరేకాచ్ఛసంభ్రమఃఇత్యనేన ప్రకారేణసరయం సత్వర

ప్రకోష్ఠాన్ నాశరాంశ్చతురశ్చతురో యం భుజంగానివ విహంగాధిపో గృ-
హీత్వా దివి సముత్పత్య నిపాత్య చైతాన్ పాదేన తత్ప్రాసాదశృఙ్గం
శిరో భంగమివ రిపోర్విభిన్దన్న విన్దన్ కమప్యాత్తనః ప్రతిరథం పఙ్క్తి-
కంఠోపకంఠభువః పఙ్క్తిరథభువో వివేశ నివేశమ్ ॥౬౫॥ ప ॥ రఘుతన-
యస్తతో విదితరావణదుర్వినయః కుపితమనా మనాగివ దధే కుటిలాం భ్రు-
కుటిమ్ । అథ పరివప్రరాశరపురం హరయస్సరయం యుగవిగమే య-

మాదిష్టాన్ ఆజ్ఞప్తాన్ అత ఏవాలమ్బితౌ గృహీతౌ భుజయోః బాహ్వోః ప్ర-
కోష్ఠౌ కూర్పరాధః ప్రదేశౌ చ యైస్తాన్ ॥ని॥ కక్ష్యాన్తరం ప్రకోష్ఠశ్చ ప్ర-
కోష్ఠః కూర్పరాదధ ఇతి శాశ్వతః-చతురః సంఖ్యాకాన్ ఆశరాన్
రాక్షసాన్ చతురః తత్కాలకర్తవ్యబుద్ధికుశలః అయమఙ్గదః విహం-
గాధిపో గరుత్మాన్ భుజంగాన్ సర్పానివ గృహీత్వా దివి అన్తరిక్షే స-
ముత్పత్య ఉత్ప్లుత్య ఏతాన్ నాశరాన్ నిపాత్య భువి పాతయిత్వా చ పాదే-
న తత్ప్రాసాదశృంగం రావణసౌధశిఖరం రిపోః రావణస్య శిరోభంగం
శిరోవిదారణమివేత్యుత్ప్రేక్షా- విభిన్దన్ విదారయన్ (౧) తథా ఆత్త-
నః కమపి ప్రతిరథం ప్రతిభటమవిన్దన్ అలభమానస్సన్ పఙ్క్తికంఠో-
పకంఠభువః రావణనికటప్రదేశాత్, పఙ్క్తిరథభువో దశరథనందన-
స్య శ్రీరామస్య నివేశం శిబిరం వివేశ ప్రవిష్టవాన్ ॥౬౫॥—॥రఘు-
తనయ ఇతి॥ తతోఙ్గదప్రవేశానన్తరం రఘుతనయః రఘునందనః విది-
తః అంగదవచనాత్ విజ్ఞాతః రావణదుర్వినయః సీతాప్రత్యర్పణాభా-
వరూప రావణదుర్నీతిర్యేన స తథోక్తః, అత ఏవ కుపితమనాః కోపావి-
ష్టచిత్తస్సన్ మనాగ్ధీరోదాత్తత్వాదీషత్ ఇవశబ్దో వాక్యాలఙ్కారే
ఇవేతీషదర్థోపమావాక్యాలఙ్కారేష్వితి గణవ్యాఖ్యానే భ్రుకుటిం
భ్రూభంగం కుటిలాం వక్రాం దధే ధృతవాన్ - అథానన్తరం హరయో-

(౧) ప్రాసాదశృంగం వరాంగమివేతి ప్రాచీనపాఠస్సాధుః వరాంగం శిర
ఇవేత్యర్థః । అత్రత్యపాఠే విభిన్దన్నిత్యత్రాన్వయాసాంగత్యాత్ ॥

థాయుగపదమ్బుధిమూర్వశిఖాః ॥౬౬॥ప॥ తతో మదపరిప్లవప్లవగవీర
సాంరావిణక్షణక్షుభితకోణపప్రకరపాణికోణాహతః । రవైరధికభైర
వైరుపరురోధరోదోన్తరంతరంగితఘనాఘనస్తనితబంధుభిర్దుందుభిః

వానరాః యుగవిగమేప్రళయేయుగపదేక వారమేవఅంబుధి మౌర్వశి
ఖాయథాబడబానలజ్వాలాఇవ॥ని॥ ఔర్వస్తుబాడబో బడబానల ఇత్యమ
రః – ఇవవద్వాయథాశబ్దావిత్యాచార్య దండ్యనుశాసనమ్, సరయం
సత్వరంఆశరపురంలఙ్కాం పరివవ్రుః పరివేష్టయామాసుః ఉపరురుధు
రిత్యర్థః- ఉపమాలఙ్కారః ॥౬౬॥—॥ తతఇతి ॥ తతఃలంకోపరో
ధానంతరం, సమంతాద్రావస్సంరావః కోలాహలఇతియావత్ ॥ని॥ఆ
రవారావసంరావేత్యమరః తస్యభావస్సాంరావిణం ॥÷॥ అభివిధౌ
భావఇనుణితిభావార్థేఇనుణ్ అణినుణఇతిస్వార్థేణ్ప్రత్యయః ఆది
వృద్ధిః ఇనణ్యనపత్యఇతి ప్రకృతిభావః(౧) మదపరిప్లవానాందర్పోద్రి
క్తానాం ప్లవగవీరాణాం వానరవీరభటానాం సాంరావిణక్షణే కోలా
హలకాలే తదుత్సవేవా ॥ని॥ నిర్వ్యాపారస్థితౌకాలవిశేషోత్సవయోః
క్షణ ఇత్యమరః, క్షుభితఃక్షోభం (ప్రా)ప్తఃయః కోణపప్రకరః రా
క్షసనివహః ॥ని॥ రాక్షసఃకోణపఃక్రవ్యాదిత్యమరః తస్యపాణికోణేన
హస్తప్రదేశేన అథవాపాణౌయఃకోణఃవాద్యవాదనదండవిశేషః॥ని॥
కోణోవీణాదివాదనమిత్యమరః, తేనఆహతఃతాడితఃవాదితఃదుందుభిః
రణభేరీ ॥ని॥భేరీ(స్త్రీ)దుందుభిఃపుమానిత్యమరఃఅధికభైరవైఃఅత్యంతభీ
షణైఃతరంగితం అవిచ్ఛిన్నంయద్ఘనాఘనస్తనితం వర్షుకాబ్దగర్జి
తం తస్యబంధుభిస్తత్సదృశైరిత్యర్థః, అతఏవోపమా । జ్ఞాతిసోదరబ
న్ధ్వాదిశబ్దాః సాదృశ్యవాచకా ఇత్యాచార్యదండీ ॥ని॥ శక్రఘాతుక
మత్తేభ వర్షుకాబ్దాఘనాఘనా ఇత్యమరః । రవైఃభాంకారైః రోదో

---

(౧)అత్ర(అ)యంక్రమః।అభివిధిర్వ్యాప్తిః।సంపూర్వకాద్రుధాతోర్భా
వేవ్యాప్తౌగమ్యాయామినుణిఅణిచసాంరావిణమితివ్యాప్తధ్వనిరిత్యర్థః

౬౭॥౫॥ తేనసమంతతః కందళతాదళయతేవజగంతిదుందుభినిర్ఘో షేణరోషేణచ ప్రేర్యమాణాః ప్రబుద్ధాః కేసరిణఇవగిరికందరా న్మంది రాన్నిర్గత్యగత్యన్తరాయసంధాయ కాన్యపత్యానీవానిమిత్తాన్యవిలోక మానావిమానాధిగతవిబుధసీమ న్తినీభిస్సహవిజిహీర్షయేవప్రస్థానస మయపరిమ్లానముఖీస్సుముఖీరవ్యగణయన్నో నిరన్తరగజ్వలితకోపానలన

న్తరం ద్యావాభూమి మధ్యకుహరం ఉపరురోధఆవృణోత్ రాక్షస సమరసన్నాహభేరీభాంకారస్సర్వత్రవ్యాప్తా భూదిత్యర్థః అత్ర దు న్దుభిరవాణాం రోదోంతరోపరోధా సంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతి శయోక్తిః । పృథ్వీవృత్తమ్ ॥౬౭॥—॥ తేనేతి ॥ సమంతతస్సర్వత్రకం దళతావ్యాప్నువతా అతఏవజగంతి భూర్భువస్స్వర్లోకాన్ దళయ తా విదారయతేవేత్యుత్ప్రేక్షా- తేన పూర్వోక్తేన దుందుభినిర్ఘో షేణ రోషేణ వానరసాం రావిణజనితామర్షేణచ ప్రేర్యమాణాః,అ తఏవ గిరికందరాద్గిరిదరీభ్యఇత్యర్థః ॥ని॥ దరీతుకందరోవాస్త్రీ త్య మరః, ప్రబుద్ధాస్సుప్తోత్థితాః కేసరిణస్సింహాఇవేత్యుపమా, మంది రాత్ మందిరేభ్యః నిర్గత్య నిష్క్రమ్యగత్యంతరాయసంధాయకా నిక్వప్రజసీత్యాదినిషేధవచన పాదగ్రహణాదినా గమనవిఘ్నకారీణి॥ ని॥ విఘ్నోంతరాయఃప్రత్యూహ ఇత్యమరః, అపత్యానినందనానివే త్యుపమా॥ని॥ఆహుర్దుహితరంసర్వేఽపత్యంతోకంతయోస్సమేఇత్య మరః, అనిమిత్తానిప్రతికూలవాతాదిదుశ్శకునానిఅవిలోకమానా అగ ణయంతఇత్యర్థః, సమరపారవశ్యాదితిభావః తథావిమానాధిగతాః వ్యోమయానాధిష్ఠితాఃయావిబుధసీమంతిన్యఃసురసుందర్యస్తాభిస్సహ విజిహీర్షయావిహరణేచ్ఛయేవేతిహేతూత్ప్రేక్షా।రణేఽభిముఖీభూ యహతానాం సురసుందరీ సంభోగలాభాదితిభావః ॥+॥ విపూర్వా ద్ధరతేస్సన్నంతాత్ స్త్రియామప్రత్యయేటాప్, ప్రస్థానసమయే రణ ప్రయాణకాలే పరిమ్లానముఖీః విషణ్ణవదనాః ఏతచ్చదుర్నిమిత్తమితి

యనకోణారుణాలాతశతనిపాతవిత్రాసచలితనిజవారణనివారణావేశపరవ
శనిజాశయాదిశాముఖముఖరశివారవామ్రేడితక్ష్వేళితవ్యాకులీకృతకుల
మహీధ్రాః గృధ్రాయితపక్షవిక్షేపాకులపతాకానీకాస్సముత్తుంగ శతా

భావః + స్వాంగాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాదితి ఙీష్- సుముఖీ
ర్నిజవధూరప్య గణయంతః అనాద్రియంత ఇత్యర్థః తథా నిరంతరమవి
చ్ఛిన్నం జ్వలితః ప్రజ్వలన్ కోపఏవ అనలో యేషు తే తథోక్తాః నయ
నకోణా నేత్రాంతా స్త ఏవ అరుణాలాతశతాని అనేకారుణోల్కా ఇత
ర్థః ॥ని॥ అలాతముల్ముకం ద్వయం నపుంసకమిదంద్వయమితి ప్రతాప
మార్తాండః- తేషాంశతస్య నిపాతాత్ ప్రసారాత్ యో విత్రాసః భ
యం ఉల్ముకదర్శనే వారణా బిభ్యతీతి ప్రసిద్ధిః, తస్మాచ్చలితాః విమార్గ
గతాః యే నిజవారణాః ఆత్మీయగజాః తేషాం నివారణావేశే మార్గ
ప్రవర్తనకృత్యే పరవశాః ప్రమత్తాః అనవధానా ఇత్యర్థః తథా దిశా
ముఖేషు దిగంతరాళేషు ముఖరాః దుర్నిమిత్తతయా అశుభసూచక
వాదనతత్పరాః యాః శివాః క్రోష్టారః తాసాం రవైః రుతైః ఆమ్రేడి
తాని ద్విస్త్రిరుక్తాని ॥ని॥ శివా హరీతకీ క్రోష్టేతి వైజయంతీ । ఆమ్రే
డితం ద్విస్త్రిరుక్తమిత్యమరః- క్ష్వేళితాని సింహనాదాః ॥ని॥ క్ష్వేళా తు సిం
హనాదస్స్యాదిత్యమరః భావే క్తః తైర్వ్యాకులీకృతాస్సంకులాః కృతాః కు
లమహీధ్రాః కులపర్వతా యైస్తే (౧) గృధ్రాణాం కంకానాం యే ఆయతాః
విస్తృతాః పక్షాస్తేషాం విక్షేపైః ప్రేరణైః ఆకులాని సంకులాని పతాకానీ
కాని పతాకాయుక్తసైన్యాని యేషాం తే తథోక్తాః ॥ని॥ అనీకం తు రణే
సైన్య ఇత్యమరః కంకాధిష్ఠితపతాకావంత ఇతి భావః ॥*॥ ఆసన్నమృ

(౧) గృధ్రాయితపక్షవిక్షేపకృతపతాకానీకాయిపౌనరుక్త్య సముత్తుం
గ శతాంగసంఘపరిగతా ఇతి ప్రాచీనపాఠే విక్షేపకృతం పతాకానీకా
యిపౌనరుక్త్యం యేషాం తే చ సముత్తుంగాశ్చ శతాంగా రథాస్తేషాం
సంఘైః సమూహైః పరిగతాః పరివృతా ఇత్యర్థః ॥

గ్గజసంఘాతపరిగతానితా న్తనిశితకృతా న్తదంష్ట్రాఖరతరపట్టసప్రాసప
రశుగదాముసలపరిఘద్రుఘణ కృపాణధారిణో దారుణాజగరసంతాన
సంవీతా ఇవవింధ్యకూటాః వ్యాఘ్రాతికరాళకాలాయసకంకటాఃవిక
ల్పాఇవ కల్పాంబుదానాం వ్యక్తయఇవ కాళరాత్రేఃవివర్తా ఇ

తోర్యర్హికపేచరంతి గృధ్రాదయోమూర్ధ్ని గృహోర్ధ్వభాగే ఇతిప్ర
సిద్ధిః తథాసముత్తుంగాఅత్యున్నతాశ్చయేశతాంగసంఘాతాఃఆయతస్య
న్దనబృందానితత్పరిగతాః తదారూఢా ఇత్యర్థః ॥ని॥ శతాంగస్స్యం
దనోరథ ఇత్యమరః తథానితాంతమత్యంతం నిశితాస్తీక్ష్ణాఃయాః కృ
తాంతస్య యమస్యదంష్ట్రాః దంతవిశేషాః తద్వత్ఖరతరాః నిశితతరాః
యేపట్టసాః విశాలసన్నివేశ ఖడ్గవిశేషాః ప్రాస్యంతఇతి ప్రాసాః
కుంతాపరపర్యాయాః క్షేపణీయాః ఆయుధవిశేషాః తదుక్తంవృత్తి
కారేణ+అకర్తరిచకారకేసంజ్ఞాయామిత్యత్ర ప్రాస్యంతఇతి ప్రా
సాఇతి, పరశవః కుఠారాః గదాః ప్రసిద్ధాః ముసలానిఅయోగ్రాణి
పరిఘాఃఅయోమయదండవిశేషాః ॥ని॥ పరిఘఃపరిఘాతక ఇత్యమరః
ద్రుఘణాః ముద్గరాపరపర్యాయాః అయోమయగదాః ॥ని॥ ద్రుఘణ
ముద్గరఘనావిత్యమరః, కృపాణాఃకరవాలాశ్చేతిద్వంద్వః॥ని॥ కౌక్షేయ
కోమండలాగ్రః కరవాలఃకృపాణవదిత్యమరః, తాన్ ఆయుధవిశేషాన్
ధారయంతితాచ్ఛీల్యేనేతి తథోక్తాః + తాచ్ఛీల్యేణినిః, తథాదారు
ణాభయంకరాః యేఅజగరసంతానాః మహాకాయ సర్పవిశేష నికా
యాః తైస్సంవీతాస్సంవేష్టితావింధ్యకూటావింధ్యాచలశిఖరాణీవేత్యు
పమా ॥ని॥ కూటోస్త్రీశిఖరంశృంగమిత్యమరః, అతికరాళాః అత్యం
తభీషణాః కాలాయసకంకటాలోహమయోరశ్ఛదాః తేవ్యాఘ్రాఆము
క్తాయైస్తేతథోక్తాః ॥ని॥ కరాళోదంతురేతుంగే భీషణేవైకృతేపిచ,ఉ
రశ్ఛదఃకంకటక ఇతి వైజయంతీ తథాకల్పాంబుదానాం ప్రళయకాల
మేఘానాం వికల్పాఇవ కాళరాత్రేఃప్రళయకాలరాత్రేః వ్యక్తయః

వకలికాలస్య కాలస్యాపి భయంకరాస్సంగరాంగణమవతరన్తస్సమీర
యంతోవీరవాదానాదాయశరాసనమాసారైరివగిరిమమ్భోధరా దూ
రాపాతిభిశ్శిలీముఖైర్వలీముఖబలమఖిలమక్షోభయన్రక్షోభటాః॥౬౧
ప॥తతోనఖధుతాయుధస్తరుపరిత్రుటత్తోమరశ్శిలానిహతముద్గరశ్శిఖ
రిభిన్నమత్తద్విపః। స్వపక్షవిజయైషిభిర్దివిసురాసురైరాతురైరల

మూర్తయఇవ కలికాలస్య మహాఘోరకలియుగసమయస్య వివర్తాః
పరిణామవిశేషాఇవ ప్రతీయమానాఇత్యుత్ప్రేక్షా తథాకాలస్యచ య
మస్యాపి భయంకరాభయప్రదాఇత్యతిశయోక్తిః ॥+॥ మేఘతిభయే
షు కృఇఇతి ఖశిముమాగమః సంగరాంగణం యుద్ధభువం అవతరంతః
ప్రవిశంతః వీరవాదాన్ ఛింధిభింధీత్యాదివీరాలాపాన్ సమీరయంతః
ఉచ్చారయన్తః రక్షోభటాః రాక్షసయోధాః శరాసనం కార్ముకా
ణీత్యర్థః- ఆదాయస్వీకృత్య అమ్భోధరాః మేఘాః అసారైఃధారా
సంపాతైః ॥ని॥ ధారాసంపాతఆసార ఇత్యమరః గిరిమివేత్యుపమా,
దూరాపాతిభిః అత్యన్తదూరప్రసారిభిః శిలీముఖైర్బాణైః అఖిలంవ
లీముఖబలం వానరసైన్యమక్షోభయంతక్షోభమనయన్నిత్యర్థః॥౬౧॥
తతఇతి॥తతఃవిక్షోభణానంతరం, నఖైః వానరనఖైః ధుతానివిక్షిప్తాని
ఆయుధాని రాక్షసప్రయుక్తబాణపట్టసాద్యాయుధాని యస్మిన్ సత
థోక్తః తరుభిఃపరిత్రుటంతః పరితోవిశీర్యంతఃతోమరాః దండవిశే
షాః యస్మిన్సతథోక్తః శిలాభిర్నిహతాః విదళితాః ముద్గరాయస్మిం
స్సతథోక్తఃశిఖరిభిఃపర్వతైఃభిన్నావిదారితాఃమత్తద్విపామత్తగజాయ
స్మింత్సతథోక్తః అతఏవాతిభయంకరః అతిదారుణఃహరిరక్షసాంవాన
రాణాం రాక్షసానాంచేత్యర్థః సంగరోరణః స్వపక్షయోర్వానర
రాక్షస బలయోః విజయమిచ్ఛంత్యాకాంక్షంతఇతి తథోక్తైరతఏవా
తురైరత్యంతవ్యగ్రచిత్తైః ఆకులైరితిచపాఠః దివ్యంతరిక్షేస్థితై స్సురా
సురైర్దేవదానవైరలక్షిదృష్టః ॥+॥చిణ్భావకర్మణోరితిచిణ్ చిణోలు

క్షిహరిరక్షసామతిభయఙ్కరస్సంగరః ॥౬౫॥ క్రమేణచకపితకపి వీరదూరీకృతనైరృతవీరభుజప్రతాపానల ఇవాస్తంభజతిభానుమతి మ థితాయుధికగళనాళప్రణాళీపరివాహిలోహితనదీపూరఇవదూరమస్తరి తహరిదంతరాభోగే సంధ్యారాగేసముదంచితే విక్రాంత హరినఖా

గితిలుక్ సురాసురైరిత్యత్ర యేషాంచవిరోధశ్శాశ్వతికఇతి సద్వం ద్వైకవద్భావః యతఏషాంకార్యతఏవవిరోధోవ్యాఘ్రాదివన్న శా శ్వతికఇత్యాహుః అథవాసురైస్సంగతాఅసురాః మయూరవ్యంస కాదిత్వాత్సమాసః - ఉత్తరపదలోపశ్చ నతు సురాశ్చ అసురాశ్చే తిద్వంద్వః అత్రహియేషాంచ విరోధశ్శాశ్వతికఇత్యేకవద్భావస్స్యాది తి, పృథ్వీవృత్తమ్ ॥౬౫॥—॥అ॥ ఇత్థంప్రవృద్ధయుద్ధసంరంభయోరుభ యబలయోస్సంధ్యాసమయః ప్రవృత్తఇత్యాహ ॥ క్రమేణేతి ॥ కించే తిచార్థః। క్రమేణ కాలక్రమేణకుపితైః రాక్షససంప్రహారక్రుద్ధైః కపివీరైః వానరభటైఃదూరీకృతః దూరతోపాస్తః యఃనైరృతవీరా ణాం రాక్షసయోధానాం భుజప్రతాపానలఃబాహుప్రభావాగ్నిః త స్మిన్నివభానుమతిసూర్యేఅస్తమదర్శనంభజతి సతి అస్తమితి మకా రాంతమవ్యయం ॥ ని॥ అస్తమదర్శనఇత్యమరః, సూర్యపక్షేఅస్తమ స్తాచలమ్ ॥ని॥ అస్తస్తుచరమక్ష్మాభృదిత్యమరః తథాఆయుధం ప్రహర ణమేషామిత్యాయుధికాః+ప్రహరణమితిఠక్ మథితానిచ్ఛిన్నానియా న్యాయుధికానాంగళనాళానితాన్యేవప్రణాళ్యః జలనిర్గమనమార్గాః తాభ్యః పరివహతిప్రవహతీతి తత్పరివాహీయోలోహితనదీపూరః శో ణితసరిత్ప్రవాహః తస్మిన్నివ, సంధ్యారాగేదూరంసర్వతఇత్యర్థః అంతరితః ఆచ్ఛాదితః హరిదంతరాభోగః దిగ్విస్తారోయేనతస్మిన్ త థోక్తేసతి దిక్షువ్యాప్రియమాణేషు సత్స్విత్యర్థః విక్రాంతాః ప రాక్రమవంతః యేహరయః కపయస్తఏవహరయస్సింహాఇతిశ్లిష్టరూ పకం ॥ని॥ యమానిలేంద్రచంద్రార్క విష్ణుసింహాంశువాజిషు। శుకా

క్రాన్తదంతావళవిపులకుంభస్థలముక్తముక్తాకలాపగణవవిజృంభమాణే వి
యతితారాగణేరణరభసచలితరథతురగపదాతిగజపదాహతవిశ్వంభరా
న్తరాళజనుషిరజసీవభువన మాస్కందతితమసితామసీచరేష్వివసహో

హికపిభేకేషు హరిర్వాకపిలేత్రిష్విత్యమరః, తేషాం నఖైరాక్రాం
తాని విదారితానియానిదంతావళానాం మహాగజేంద్రాణాంవిపులకుం
భస్థలానితైః ముక్తః త్యక్తః యఃముక్తాకలాపః మౌక్తికప్రకరః తస్మి
న్నివ తారాగణేనక్షత్రమండలే వియత్యాకాశే ॥ని॥ వియద్విష్ణుపదం
వాతు పుంస్యాకాశవిహాయసీ ఇత్యమరః, విజృంభమాణేసతి, గజా
నాంముక్తాకరత్వముక్తమ్ ॥*॥ కరీంద్రజీమూతవరాహశంఖమత్స్యా
హిశుక్త్యుద్భవవేణుజాని। ముక్తాఫలానిప్రథితానిలోకే తేషాంతుశుక్త్యు
ద్భవమేవభూరీతి (౧) తథారణరభసేన సమరసంభ్రమేణ చలితం ప్ర
వృత్తం యద్రథతురగపదాతిగజం+సేనాంగత్వాద్ద్వంద్వైకవద్భావః
తస్యపదైరాహతం అవదారితం యద్విశ్వంభరాంతరాళం రణక్షోణీ
మధ్యం తత్రజనుర్జన్మయస్య తస్మిన్ రజసి ధూళావివతమస్యంధకా
రే భువనంజగత్ ఆస్కందతిఆక్రామతిసతి॥అత్ర॥ని॥ హస్త్యశ్వరథ
పాదాతం సేనాంగంస్యాచ్చతుష్టయ మిత్యభిధానాత్ తత్క్రమేణై
వ గజాదీనాం వక్తవ్యత్వే తథానోక్తమితిచోద్యం యద్యపి । తథా
పిక్రమోనాత్రవివక్షితఇతి - బహుషుస్థలేష్వేవమేవపాఠదర్శనా
త్, ననుయవాగ్వాగ్నిహోత్రంజుహోతి యవాగూంపచతీత్యత్రపాఠ
క్రమానుపపత్త్యా అర్థక్రమోయథాస్వీకృతః తద్వదత్రాపి యథా
యోగమన్వయోంగీక్రియతామితిచేత్సత్యం।అపౌరుషేయేవేదవాక్యేయ
థాతథావాస్తుపుం వాక్యేతు శ్రవణానంతరమేవప్రయోక్తుస్తారతమ్యా
నభిజ్ఞత్వ ప్రతీతేరన్వయవిలంబాసహిష్ణుత్వా ద్దోషాత్రదుర్వార ఇత్యా

(౧) జీమూతకరిమత్స్యాహిశంఖవంశవరాహజాః శుక్త్యుద్భవాశ్చ వి
జ్ఞేయాఅష్టౌ మౌక్తికయోనయః ॥

కేషుయామినీవిరహివిహగేష్వాశరకరేష్వివసకోశేషుతామరసేషు దాశరథి బలఇవ ప్రమదాకరేకుముదాకరే ॥ ౭౦ ॥ వ॥ ఆసారధారాం వికిరన్ శరాణామాశ్వాసయన్మానసమాశరాణామ్। వీరో హరిర్నసంయ

లమతిప్రసంగేన- తథాతామసీచరేషు రాత్రించరేష్వివ॥ని॥ తమిస్రా తామసీరాత్రి రిత్యమరః, యామినీవిరహివిహగేషుచక్రవాక పక్షిషు ॥ ఉభయత్రాపి పుమాన్ స్త్రియేత్యేకశేషః సశోకేషు సవిషాదేషు సత్సు- ఏకత్ర మహావిపత్తిప్రత్యాసత్తేరన్యత్ర విరహాకులితత్వాచ్చేతిభావః- తథాఆశరకరేషు రాక్షసభటహస్తేష్వివతామరసేషువంకేరుహేషు సకోశేషు ఖడ్గాపాయాత్కోవలతత్పిధానేషు సత్సు- అన్యత్ర సకుట్మలేషుసత్సు ॥ని॥ కోశో స్త్రీకుట్మలేఖడ్గపిధానేర్థౌఘదివ్యయోరిత్యమరః తథాదాశరథిబలే శ్రీరామసైన్య ఇవకుముదాకరే కైరవాకరే ప్రమదాకరే ఉల్లాసభాజిసతి, నాత్ర తుల్యయోగితా।ప్రతాపానలభానుమదాదీనాం కేవలప్రకృతత్వేప్యౌపమ్యస్య గమ్యత్వేన తదనుత్థానాత్, నాపిశ్లేషః కేవలప్రకృత శ్లేషేవిశేష్యశ్లేషాయోగాత్ తస్మాదుపమానోపమేయసాధారణధర్మసాదృశ్య ప్రతిపాదకానాంచతుర్ణాంప్రయోగేణేయమనేకేవశబ్దాకాపి పూర్ణోపమాశ్లేష సంకీర్ణా ॥౭౦॥—॥ తతఃకింతత్రాహ ॥ ఆసారేతి ॥ శరాణాం బాణానామన్యత్ర ఉదకానామాసారధారాం ధారాసంపాతపరంపరాం॥ ని॥ ధారాసంపాతఆసార ఇత్యమరః, వికిరన్ విక్షిపన్ ప్రవర్షన్నిత్యర్థః।అత్రతద్ధేతౌతత్త్వముపచర్యతే।అతఏవఆశరాణాంరాక్షసానాం॥ని॥ రాక్షసఃకోణపఃక్రవ్యాత్- క్రవ్యాదోస్రపఆశరఇత్యమరః- అన్యత్రఆసమంతాచ్ఛరవత్ప్రవర్తంతే తృష్ణయేత్యాశరాణాంచాతకాది పక్షివిశేషాణామిత్యర్థః మానసమాశ్వాసయన్ ఏకత్రభయనివారణేన అవరత్రసర్వంసహాపతితమంబునచాతకానామితిభూగతస్యతేషాంవిషప్రాయత్వాదభౌమాంబుదానేనోజ్జీవయన్నిత్యర్థః, వీరో రణశూరో మేఘ

తి మేఘనాదో వివ్యాధహంసానివ మేఘనాదః ॥౨౧॥వ॥ రణేతదనుదా
రుణే(సరయు)రభస)మంగదో రావణేర్ద్రుమేణమహతామహాత్మాఖిలధురీణ
యానవ్రజః । శితేనశతకోటినాశిఖరికూటమింద్రోయథామమంథ చర
థం మనోరథమపిక్షణాద్రక్షసామ్ ॥ ౨౨ ॥వ॥ వియత్తలేతదను నిలీ
యమాయయా సలక్ష్మయన్రఘుతనయంసలక్ష్మణమ్ । అజిహ్మగానధిగ

నాదః ఇంద్రజిత్ ఉత్పత్తిసమయఏవ మేఘవన్నదనాన్మేఘనాద ఇతి
వ్యత్యాపదయంతి మేఘనాదః అభ్రనిర్ఘోషోహంసానివసంయతియు
ద్ధే హరీన్ వానరాన్ వివ్యాధనిజఘాన - శ్లేషసంకీర్ణోయముపమా
ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్ ॥౨౧॥——॥ రణఇతి ॥ తదనుతదనంతరం - దారు
ణేభీషణేరణే అంగదః మహతామహోన్నతేన ద్రుమేణరభసం వేగ
యుక్తం యథాతథా ॥ని॥ రభసోవేగహర్షయోరితి విశ్వః॥ ÷॥అశః
ఆద్యదప్రత్యయః రావణేః రావణాత్మజస్యఇంద్రజితః ÷ అతఇఞ్-అఖిలం
సమస్తంధురంవహతీతిధురీణోధురంధరః ÷ ఖస్సర్వధురాదిత్యత్రయోగ
విభాగాత్ఖప్రత్యయః తాదృశోయోయానవ్రజః రథాశ్వనివహాః సః ఆ
హతోమారితోయేనసతథోక్తస్సన్నిత్యర్థః ÷ సాపేక్షత్వేపిగమక
త్వాత్సమాసః, ఇంద్రః శితేనతీక్ష్ణేన శతకోటినాదంభోళినాశిఖరికూ
టంయథాపర్వతశిఖరమివ - రథంరావణస్యందనంరక్షసాం మనోరథం
విజయాభిలాషమపి, క్షణాత్ క్షణమాత్రేణమమంథబభంజ- అత్రరథ
మనోరథయోః కేవలప్రకృతయోరేవ మథనరూపసమానధర్మేణౌప
మ్యస్య గమ్యమానత్వాత్కేవలప్రకృతగోచరాతుల్యయోగితాసాచౌ
క్త్యోపమయాసంసృజ్యతే, పృథ్వీవృత్తమ్ ॥ ౨౨ ॥——॥ వియదితి ॥ త
దనురథమథనానంతరం సరావణిరింద్రజిన్మాయయాకైతవేన వియత్తలేన
భస్తలేనిలీయనిగూఢతయాస్థిత్వేత్యర్థః సలక్ష్మణం రఘుతనయం ర
ఘునందనం లక్షయన్లక్షీకుర్వన్ ॥ని॥ లక్ష్యంలక్షంశరవ్యంచేత్యమరః ॥

సరయుమితి(ప్రా)చీనపాఠే అశఃఆద్యజంతత్వంనకల్ప్యం ॥

తజ్జిహ్వాగాకృతీనమర్షతస్సమితివవర్షరావణిః ॥౭౩॥వ॥ లక్ష్మణానుగ తంరామ చంద్రంరాహుభయంకరాః । బబంధుదారుణతమాబంధ చ్ఛిదమమీశరాః ॥ ౭౪ ॥ వ ॥ యావద్యాతిపురంపురన్దరజయీ యా వద్దశాస్యాజ్ఞయా సీతాపుష్పకవాసినీరఘువరౌ దృష్ట్వాపురశ్శోచతి।

+ తత్కరోతీతి ణ్యంతాల్లటశ్శత్రా దేశః అధిగతజిహ్మగాకృతీన్ ప్రా ప్తపన్నగాకారాన్ ॥ని॥ ఉరగఃపన్నగోభోగీజిహ్మగఃపవనాశన ఇత్య మరః, అజిహ్మమకుటిలంగచ్ఛంతీత్యజిహ్మగాన్ శరాన్ అమర్షతః కోపాత్ సమితియుద్ధేవవర్షనాగపాశాస్త్రాణివ్రయుక్తవానిత్యర్థః, రుచిరావృత్తమ్ ॥ చతుర్గ్రహైరిహరుచిరాజభస్జగాఇతిలక్షణాత్ ॥౭౩॥ లక్ష్మణేతి ॥ లక్ష్మణాచిహ్నేన లక్ష్మణేన సౌమిత్రిణాచఅనుగతమిత్యర్థః శ్లేషః ఏకనాళావలంబిఫలద్వయవదేకశబ్దేనార్థద్వయప్రతీతేః బంధ చ్ఛిదంసంసారనివర్తకం రామశ్చంద్రఇవతంరాహుభయంకరాః దా రుణతమాః అత్యన్తదారుణాః అమీశరాః నాగపాశరూపాః బబంధుః రురుధుః శరకార్యంవేధనం- పన్నగకార్యం వేష్టనంతతః వేష్టనంచక్రు రిత్యర్థః, అత్రరాహుభయంకరాఇతిసమస్తోపమాలింగాచ్చామచం ద్రమిత్యత్రోపమితి సమాసాశ్రయణం యుక్తం అతఏవోక్తశ్లేషసంకీ ర్ణేయ ముపమా।బంధచ్ఛిదంబబంధురిత్యత్రవిరోధాభాసస్యగమ్య త్వాత్త్రయాణాం సంసృష్టిః ॥ ౭౪ ॥—॥ తతఃకింజాతంతత్రాహ ॥ యావదితి ॥ యావద్యదాపురందరజయీ ఇంద్రజిత్ ॥+॥ జిద్భృక్షిత్యా దినా ఇనిప్రత్యయః - పురంలఙ్కాంయాతి - రఘుసుతౌరామలక్ష్మ ణౌ నాగపాశబద్ధావతః కృతకృత్యోస్మీతి గచ్ఛతీత్యర్థః- తథాయా వత్ దశాస్యాజ్ఞయారావణనియోగేన పుష్పకవాసినీపుష్పకాఖ్యవి మానారూఢాసీతాపురః అగ్రేరఘువరౌ నాగపాశబద్ధౌ రామలక్ష్మ ణౌదృష్ట్వాశోచతి విషీదతియత్పాత్రిస్త్యాశయోయం వర్తతేతావేవమనిబ ద్ధావితి ప్రదర్శయతేతి రావణేనసియుక్తైః రాక్షసైః పుష్పకే మా

తావత్తైర్గళితాస్సువర్ణగరుతాం వాతేన వాతాశనా దీప్తౌ చంద్రదివాక
రావివ తమో ముక్తౌ తతో రాఘవౌ ॥ ౭౫ ॥ ప ॥ దుర్వారే తదను ద్వ
యోశ్చ బలయోరుజ్జృంభమాణే రణే ధూమ్రాక్షం భుజతః ప్రకమ్పనమపి
ద్వేధా వ్యధాన్మారుతిః। తారేయోఽపి చ వజ్రదంష్ట్రమచలాన్నీలః ప్రహ
స్తం బలాత్ తత్సర్వం దశకన్ధరాయ చకితైరుక్తం చ నక్తంచరైః ॥ ౭౬ ॥ ౫ ॥

రోప్య సీతాయాస్తదానీం తత్రానీతత్వాదితి భావః। తావత్తదానీమే
వ తే పూర్వోక్తాః వాతాశనాః నాగపాశాః- సువర్ణగరుతాం గరుడ
పక్షాణాం వాతేన దళితాః నిర్భగ్నా ఇతి వేగాతిశయోక్తిః - తతస్త
దనంతరం రాఘవౌ రామలక్ష్మణౌ తమోముక్తౌ రాహుముక్తౌ ॥ని॥ రా
హౌ ధ్వాంతే గుణే తమః ఇత్యమరః-చంద్రదివాకరౌ చన్ద్రసూర్యావివ
దీప్తౌ సుప్రకాశౌ।అభూతామితి శేషః, ఉపమాలఙ్కారః, శార్దూల
విక్రీడితం వృత్తమ్ ॥౭౫॥—॥ దుర్వార ఇతి ॥ తదను నాగపాశమోక్షా
నంతరం- ద్వయోశ్చ బలయోః వానరరాక్షససైన్యయోః దుర్వారే ని
వారయితుమశక్యే రణే ఉజ్జృంభమాణే ప్రవర్ధమానే సతి మారుతిః
హనూమాన్ అతఇష్ భుజతః భుజబలప్రయుక్తశృంగసాలప్రహారేణే
త్యర్థః ॥*॥ ధూమ్రాక్షస్య శిరోమధ్యే గిరిశృంగమపాతయ దిత్యాది
శ్రీరామాయణవచనాదితి భావః ధూమ్రాక్షం ప్రకంపనమపి తస్య నా
మాకంపన ఇతి చ వదంతి-ధూమ్రాక్షప్రకంపననామానౌ రాక్షససేనానా
యకావిత్యర్థః, ద్వేధా ద్విప్రకారేణ వ్యధాదకరోత్ విదారయామా
సేత్యర్థః, తథా తారేయస్తారాసుతోఽంగదోఽపి + (స్త్రీభ్యో ఢక్), అ
చలాత్ అచలేనేత్యర్థః వజ్రదంష్ట్రం ద్వేధావ్యధాత్- తథా నీలః అ
గ్నిసుతః వానరసేనాపతిః - బలాత్ నిజభుజశక్తైః ప్రహస్తం నామ
రాక్షససేనాపతిం ద్వేధా వ్యధాత్ ॥ *॥ ప్రహస్తస్య శిలాం మూర్ధ్ని
నీలస్తూర్ణమపాతయ దిత్యాది శ్రీరామాయణవచనమ్, తత్సర్వం
ధూమ్రాక్షవధాద్యశేషవృత్తమ్ - చకితైః భయసంభ్రాంతైః నక్తం

అథతదానీమనీకినీనాథవధజనితకోపోదయాదాయోధనోత్కణ్ఠో దశకణ్ఠస్సకలజగదండభరితభయానకజయానకనినదబధిరితాశేషశేషాహిలోచనోరోచిష్ణుజిష్ణుకోదండధరస్సలిలధరఇవసుమేరుశృంగంసముత్తుంగంశతాంగమలంకుర్వంత్సర్వతశ్చలితసకలచతురంగసంఘతయాలఙ్కయైవ స్వయమనుగమ్యమానః క్రమాదతిక్రమ్య పురతోరణంపురతో

చరైః హతశేషైః రాక్షసైః- దశకంధరాయ రావణాయఉక్తంకథితంచ, అత్రసంక్షేపోనామగుణః వృత్తంపూర్వవత్ ॥ ౭౬ ॥—॥అథేతి అథసేనాపతివిధనకథనానంతరం, తదానీంతస్మింత్సమయే, అనీకినీనాథానాం రాక్షససేనాపతీనాం వధేనవిధ్వంసనేన జనితఃయః కోపోదయః అమర్షోద్రేకఃతస్మాద్ధేతోః ఆయోధనోత్కంఠస్సమరోత్సుకః దశకణ్ఠోరావణః- సకలజగదండే అశేషబ్రహ్మాండగోళకేభరితః పరిపూర్ణః భయానకః భయంకరశ్చయోజయానకనినదఃజయదుందుభిధ్వనిః తేనబధిరితానిబధిరీకృతానిపూరితాని అశేషాణిసమస్తానిచ శేషాహిలోచనాని ఆదిశేషచక్షూంషి యేనసతథోక్తః తస్యచక్షుశ్శ్రవస్త్వాద్దుందుభిధ్వనినాతల్లోచనపూరణంయుక్తమితిభావః, అత్రప్రకృతార్థాసంబంధేఽపి తత్సంబన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః, రోచిష్ణుజిష్ణుకోదండధరః దీప్యమానజైత్రధనుర్ధరః విస్ఫురదింద్రధనురంకితశ్చ, సలిలధరో నీలమేఘఇవసుమేరుశృంగంసముత్తుంగమత్యున్నతంశతాంగంరథమలంకుర్వన్ విభూషయన్ అధిరూఢస్సన్నిత్యర్థః॥ వి ॥ అలంభూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచకమిత్యమరః - తథాసర్వతః సమంతతః చలితఃయుద్ధసన్నద్ధతయాప్రవృత్తస్సకలస్సమగ్రశ్చతురంగసంఘః హస్త్యశ్వరథపాదాతరూపచతురంగబలంయస్యసతథోక్తః తస్యభావస్తత్తాతయా హేతునా-స్వయంసాక్షాల్లంకయానుగమ్యమానోఽనుస్రియమాణఇవేత్యుత్ప్రేక్షా, క్రమాత్క్రమేణపురతోరణంపత్తనబహిర్ద్వారమ్ ॥వి॥ తోరణోఽస్త్రీబహిర్ద్వారమిత్యమరః, అతిక్రమ్య ఉల్లం

రణప్రచలితమాలోకయత నిఖిలమపి (వలీముఖబ)కపికు)లమ్ ॥౭౭॥ప॥
జేతారమాహవముఖే దశదిక్పతీనాం దృష్ట్వా పురో దశముఖం రఘునన్దనస్య । శ్లాఘావశేన నచచాల శిరః పరంతత్సవ్యేతరం భుజశిరోఽపి సమీక్ష్య లక్ష్యమ్ ॥ ౭౮ ॥ ప ॥ అథ మదగర్జితైరధికతర్జితదిక్కరిభిర్ద

ఘ్న్యప్రుంతః పురస్తాత్ - రణప్రచలితం యుద్ధార్థం ప్రసర్పత్ నిఖిలమపి వలీముఖబలం వానరసైన్యం ఆలోకయత అపశ్యత్ ॥ ౭౭ ॥—॥ జేతారమితి ॥ ఆహవముఖే రణాగ్రే దశదిక్పతీనా మిన్ద్రాదిదిక్పాలకానాం జేతారం ॥ +॥జిధాతో స్తృచి కర్తృకర్మణోః కృతీతి కర్మణి షష్ఠీ- ఊర్ధ్వాధో దిగ్భ్యాం దిశాం దశసంఖ్యాకత్వం వేదితవ్యం దశముఖం పురోఽగ్రే దృష్ట్వా శ్లాఘావశేన అహో మహానయమితి ప్రశంసావశేన రఘునందనస్య శ్రీరామస్య శిరః పరం ఉత్తమాంగమేవ నచచాల- కింతు తత్ప్రసిద్ధమాత్రానురూపమిత్యర్థః లక్ష్యం రావణరూపశరవ్యం సమీక్ష్య దృష్ట్వా, సవ్యేతరం దక్షిణమిత్యర్థః భుజశిరో భుజాగ్రమపిచ చాలతద్ధర్శనసమయ ఏవ శ్రీరామదక్షిణ భుజశ్శరచాపవ్యాపార తత్పరోఽభూదితి కింవక్తవ్యమస్యాధన్యత్వమితి భావః, ఏతేనాస్య మహావీరత్వం సూచ్యతే ॥*॥ సవీరో యస్య వైరీస్య మరణాయుధివర్ణ్యతే ఇతిలక్షణాత్, అత్ర శిరో భుజశిరశ్చలనయోః కేవలప్రకృతత్వాత్తుల్యయోగితా, వసన్తతిలకావృత్తమ్ (౧) ॥౭౮॥—॥ అథేతి ॥ అథానంతరం తదాతస్మిన్ వానరసేనాభియోగ సమయే దశవదనో రావణః- అధికమత్యంతం తర్జితాభీషితా దిక్కరిణో యైస్తైర్మదగర్జితైః కర్దప్ర

(౧) దానే దేవాదిపూజాయాం స్పందే లంకరణేపిచ । వామభాగః ప్రశస్తస్స్యాత్స్త్రీణాం పుంసాంతుదక్షిణః ఇతివచనాద్దక్షిణభుజశిరస్స్పన్దనం భావిజయసూచకమితి ముఖ్యతాత్పర్యం।సవ్యేతరమిత్యత్ర సవ్యమితరద్యస్మాదితి బహువ్రీహిః । నబహువ్రీహావితి సర్వనామసంజ్ఞానిషేధాన్నాదడాదేశః ॥ ఏవమన్యత్రాపిబోధ్యమ్॥

శవదన స్తదాదశదిగంతరమ న్తరయన్ । సమరముఖేసఖేలపదచంక్ర
మతో విదధే హరిబలమాకులంజలధిమాదివరాహఇవ ॥౮౯॥౫॥ అనంత
రమనీకాస్కందకందళితామర్షాంతం వర్షంతం గిరీన్ హరీణామధి
పతిమతినిష్ఠురేణ ముష్టినాగాఢమభిఘ్నంతం హనూమన్త మమంద
తర లాఘవాక్రాన్తధ్వజకిరీటాంచలం నీలమపి వానరసేనాపతిం నిఖి
లమపి వానరబలం నిఖిలజగతీజితామహతాబలేన వాతూలఇవతూల

యుక్తసింహనాదైః దశదిగంతరం దశదిగవకాశానిత్యర్థః, అంతర
యన్ ఆచ్ఛాదయన్ అంతరశబ్దాదంతర్ధానార్థాత్తత్కరోతీతి
ణ్యంతాల్లటశ్శత్రాదేశః ॥ ని ॥ అంతరమవకాశావధిపరిధానాంతర్ధి
భేదతాదర్థ్యేఇత్యుభయత్రాప్యమరః, సమరముఖే రణాగ్రే సఖేలపద
చంక్రమతః సవిలాసపాదవిన్యాసవైచిత్ర్యాత్ జలధిమాదివ రాహ
ఇవ హరిబలంవానరసమూహం- ఆకులంక్షుబ్ధంవిదధేచకార ॥౮౯॥
అనంతరమితి ॥ అనంతరమనీకాస్కందేన వానరసేనాకులీకరణేన కం
దళితా మర్షంసముత్పన్నక్రోధం అతఏవగిరీన్వర్షన్తంతంహరీణా
మధిపతిం సుగ్రీవంచ అతినిష్ఠురేణ అత్యన్తకఠోరేణ ముష్టినాముష్టి
శబ్దః పుల్లింగోప్యస్తియథాహామరసింహః ॥ని॥ హస్తోముష్ట్యాతుబద్ధ
యానిషానిస్త్రైవ ముష్టినేతిచ॥ గాఢమత్యంతం అభిఘ్నంతం ప్రహరం
తం హనూమన్తం అమందతరలాఘవేన అనల్పచంక్రమణపాటవేన ఆ
క్రాంతే ఆక్రమణవిషయీకృతే ధ్వజకిరీటాంచలే కేతుకోటీరాగ్రయే
నతం నిజచంక్రమణలాఘవేన ధ్వజకిరీటాగ్రదేశావాక్రాంతమంత మి
త్యర్థః అర్ధర్చాదిష్వంచలశబ్దో ద్రష్టవ్యః యద్యప్యంచలశబ్దో వ
స్త్రదశాసువర్తతే- అతఏవామరశేషే ॥ని॥ అంచలంత్వంశుకాంతేస్యా
దితి తథాప్యంతిమప్రదేశసాధర్మ్యాద్గౌణతేతి, నీలమపినీలాఖ్యం వా
నరసేనాపతించ నిఖిలమపి వానరబలం నిఖిలజగతీజితా సకలభువనజ
యినా ॥ని॥ జగతీభువనేభూమావితివిశ్వః మహతాబలేన నిజపరాక్ర

రాశిమపసారయన్నవిరతశరాసారవర్షిణమభ్యమిత్రీణం సౌమిత్రిమపి శక్త్యామహత్యాగాఢమురసివివ్యాధక్రవ్యాదపతిః॥౮౦॥ ప ॥ అవకీర్యదాశరథిరశ్రుఝరైరనుజంపులస్త్యతనుజంచశరైః । యుగపద్వ్యధాత్కరుణవీరరసౌయుధిశోకహర్షశబలంచబలమ్ ॥ ౮౧ ॥ప॥ అథాయమోహమహితౌ న్మథనాయయావత్సౌమిత్రిరుత్థితి సంయతితావ

మేణ హాతూలౌవాత్యా + వాతాచ్ఛేత్యాలప్రత్యయః- తూలరాశిమివాపసారయన్ నిరస్యన్ క్రవ్యాదపతిః రాక్షసేశ్వరః రావణః, అవిరతశరాసారవర్షిణం నిరంతర బాణపరంపరావర్షిణం అభ్యమిత్రీణం ఆభిముఖ్యేనామిత్రం సుష్ఠుగచ్ఛతీత్యభ్యమిత్రీణమ్ ॥+॥ అభ్యమిత్రాచ్ఛచేతిచకారాత్ఖప్రత్యయః ॥ని॥ సాభ్యమిత్ర్యాభ్యమిత్రీయో ప్యభ్యమిత్రీణఇత్యపీత్యమరః, సౌమిత్రింలక్ష్మణమపి ॥+॥ బహ్వాదిత్వాదిఙ్ బహ్వాదిరాకృతిగణః మహత్యాశక్త్యాబ్రహ్మదత్తయాశక్త్యా ఉరసిగాఢమత్యాయతం వివ్యాధనిజఘాన ॥౮౦॥—॥ అవకీర్యేతి॥ దాశరథిః శ్రీరామః అశ్రుఝరైః బాష్పప్రవాహైః అనుజంశక్తివిద్ధం లక్ష్మణం తథాశరైర్బాణైః పులస్త్యతనుజం పులస్త్యవంశోద్భవం రావణంచావకీర్యవిక్షిప్య, లక్ష్మణంప్రతిరుదిత్వారావణంవిద్ధ్వాచేత్యర్థః యుధియుద్ధేకరుణవీరరసౌ శోకోత్సాహస్థాయినౌ రసవిశేషౌ యుగపదేకవారమేవవ్యధాత్ అకరోత్, తథాబలంవానరసైన్యం శోకహర్షాభ్యాం శబలంసంకీర్ణంవ్యధాత్ లక్ష్మణోపహతి జనితనిజశోకేన శోకః రావణప్రహరణేన హర్షఇతివివేకః, నన్వన్యోన్య విజాతీయయోః కరుణవీరరసయోః కథం యుగపద్విధానమితిచేత్ రసాః కార్యవశాత్సర్వే మిళంత్యేవపరస్పరమితిసర్వేషాంరసానాంసాంకర్య సంభవాదదోషఇతి సంక్షేపః, ప్రమితాక్షరావృత్తమ్ ॥౮౧॥ —॥ అథేతి ॥ సౌమిత్రిః మోహంమూర్ఛాం అథాయమనిరస్య సంయతి యుద్ధే, అహితోన్మథనాయశాత్రవవిధ్వంసనాయ యావద్యదాఉత్థి

వదేవ । పౌలస్త్యమేషపరిఘూయపరంతదీయాన్ ప్రాణాన్ముమోచదయ
యానముమోచబాణాన్ ॥ ౮౨ ॥ వ ॥ ప్రాప్యతత్ప్రథమంయుద్ధే ప
రాజయముదేజయన్ । దశాననః పురీంప్రాపదీనదీపదశాననః ॥ ౮౩ ॥
వ॥ ప్రాబోధయత్తదనుపఙ్క్తిముఖశ్శయాళుం కాలంవినాపిసకథంచన

షతి అవబుధ్యతే తావత్తదానీమేవ ॥ ని॥ యావత్తావచ్చసాకల్యేఽవ
ధౌమానే వధారణ ఇత్యమరః, ఏషః శ్రీరామః పౌలస్త్యంరావణం
పరిఘూయతిరస్కృత్య దయయాతాదాత్త్వికకృపయా తదీయాన్ రా
వణసంబంధినః ప్రాణాన్పరం ప్రాణానేవ ముమోచతత్యాజ - బా
ణాంస్తునముమోచ ప్రథమమేవ కిమయంహంతవ్యః తతో గృహం గ
త్వా పునరాగచ్ఛత్విత్యుపేక్షితవానిత్యర్థః, వసంతతిలకావృత్తం (౧)
౮౨॥—॥ ప్రాప్యేతి ॥ దశాననః తదేవప్రథమం తత్ప్రథమం పూర్వం
యదాకదాప్యసంభావితత్వాదితి భావః (౨) పరాజయం శ్రీరామాదప
జయం ప్రాప్యఉదేజయన్ ప్రకమ్పమానః ॥ + ॥ ఉత్పూర్వాత్ ఏజృక
మ్పనఇతి ధాతోః శతృప్రత్యయః, అతఏవదీనే అహనియోదీపస్తస్యేవ
దశా మేషాంతాని అననానియస్యసతథోక్తః తేజోహీనవదనస్సన్నిత్య
ర్థః- పురీంప్రాపలఙ్కాం ప్రవివేశ ॥౮౩॥—॥ ప్రాబోధయదితి ॥
తదనుపురప్రవేశానంతరం సపఙ్క్తిముఖో దశముఖః శయాళుం నిద్రా
శీలమ్ ॥ని॥ స్వప్నక్ఛయాళుర్నిద్రాళుర్నిద్రాణశయితౌ సమావిత్యమ
రః ॥ × ॥ శీఙో వాచ్య ఇత్యాళుచ్ కుంభకర్ణం కాలంవినాపి అకాలఇ
త్యర్థః- బ్రహ్మవరదానాత్తస్య షణ్మాసావచ్ఛిన్ననిద్రానంతరమే
కస్మిన్ దినే ప్రబోధనియమాదితి భావః ॥ ఏతచ్చోత్తరకాండేస్పష్టమ్ ॥
+ పృథక్త్వనేత్యాదినా తృతీయావికల్పాత్పక్షే ద్వితీయా । కథంచనకేన

(౧) కుంభకర్ణేంద్రజిదాదిసకలరాక్షసవధానంతరమంతతోఽస్యవధః
కార్య ఇత్యాశయేనప్రథమే రావణస్య ప్రాణమాత్రేణ మోచనమ్ । (౨) త
త్ తస్మాత్ ప్రాణమాత్రేణ విమోచనాత్ । తంప్రథమమితి పాఠస్సుగమః

కుమ్భకర్ణమ్ ‌। ఆదేశతస్సచవిభోరపునః ప్రబోధసంవేశధామ స
మరాంగణమాజగామ ॥ ౮౪ ॥౫॥ ఆగతంచతమంజనాచలనికాశమా
కాశతలభ్రమితత్రిశూలంశూలధరమివజగత్క్షయోద్యుక్తంన క్తంచరంనిశా
మ్యశామ్యత్సహజభుజతేజోవిశేషమశేషాసుదిక్షుధావమానంపవమా
నచలిత జలదపారిప్లవం ప్లవంగమబలమంగదోధీరమవాదీత్ ॥౮౫॥౬॥
కపయఃక్వైకసేయానాంకాపిసేయంబిభీషికా । మాభూదభూతపూర్వం

చిత్ప్రియాసేన, కుంభకర్ణం ప్రాప్రబోధయత్ బోధయామాస-సచకుంభ
కర్ణశ్చవిభోః రావణస్య ఆదేశతః ఆజ్ఞావచనాత్ పంచమ్యాస్తసిః, ఉ
క్తిరాభాషణం వాక్యమాదేశోవచనం వచఇతిశబ్దార్ణవే నవిద్యతేపు
నః ప్రబోధోయస్మింత్సతథోక్తోయస్సంవేశో దీర్ఘనిద్రామరణమి
తి యావత్ తద్ధామతత్స్థానం తద్గృహంవాపూర్వసంవేశధామ్నితు
షణ్మాసేనవాపునః ప్రబోధోజాయేతనత్వత్రకదాచిదపీతిభావః ॥ ని॥
స్యాన్నిద్రాశయనంస్వాపస్స్వప్నస్సంవేశఇత్యపి। ధామదేశేగృహేస్థా
నే తేజోజన్మప్రకాశయోరిత్యమరవిశ్వప్రకాశౌ- సమరాంగణం యు
ద్ధభూమింఆజగామప్రాప, వసంతతిలకావృత్తమ్॥౮౪॥—॥ ఆగతమి
తి ॥ ఆగతంచేత్యనువాదః అంజనాచలనికాశం కజ్జలశైలసన్నిభమిత్యు
పమా, ఆకాశతలభ్రమితత్రిశూలంగగనతలావర్తితత్రిశిఖం, అతఏవజగ
త్క్షయే ఉద్యుక్తంసన్నద్ధం శూలధరంకాలాగ్నిరుద్రమివస్థితం తంన క్తం
చరం కుంభకర్ణంనిశామ్య దృష్ట్వా శామ్యత్ శమంప్రాప్నువత్ స
హజతేజోవిశేషః స్వాభావికబాహుప్రభావవిశేషోయస్యతత్తథోక్తం
అతఏవాశేషాసుదిక్షుప్రతిదిశమిత్యర్థః, ధావమానంపలాయమానంఅ
తఏవ పవమానచలిత జలదపారిప్లవం సమీరణ సమీరితవారివాహతర
ళం ॥ని॥ పారిప్లవపరిప్లవేఇత్యమరః ప్లవంగమబలం కపిసైన్యం అంగ
దోధీరముదారం అవాదీదువాచ ॥౮౫॥—॥ తత్ప్రకారమేవాహ॥ క
పయఇతి ॥ హేకపయస్సేయంపరిదృశ్యమానావ్యక్తిః క్వైకసేయానాం

వః ప్రాకృతం భయవైకృతమ్ ॥౫౬॥ ॥౧॥ అథహరయోపి నరయమనున
యసంగత మంగదవచనమవధారయంతో ధారయంతస్సమరసన్నా
హం దిఙ్నాగా ఇవ ప్రతినివృత్తాః ప్రమత్తమివైరావణం రావణాను
జం వింధ్యాచలమివ యుగాంతానిలాస్సమంతాదాహృతైర్గిరిభిరపిత
రుభిరవాకిరన్ ॥౫౭॥౨॥ క్షిప్తాస్సంయతిపుష్పితాః క్షితిరుహాస్తైరక్షసోవ

కైకసీగర్భసంభూతానాం మధ్యే + స్త్రీభ్యో ఢక్, కాపి కాచన వి
భీషికా విత్రాసభూమికా అతః వః యుష్మాకం పూర్వంభూతం భూత
పూర్వం సుప్సుపేతి సమాసః, తతో నఞ్సమాసః, అదృష్టచరమిత్యర్థః
ప్రాకృతం లోకసాధారణం భయవైకృతం పలాయనాది భయజనితవికా
రః మాభూత్ నభూయాత్ ప్రాకృతజనైరివ మహావీరైః యుష్మాభిః
నభేతవ్యమిత్యర్థః॥+॥మాఙిలుఙిత్యాశిషి లుఙ్ ॥౫౬॥— ॥ అథేతి ॥
అథానంతరం హరయః కపయోపి అనునయసంగతం తత్కాలోచిత
ప్రార్థనాసహితమంగదవచనమవధారయంతః ఆకర్ణయంతః అత
ఏవ నరయం సత్వరం సమరసన్నాహం రణోత్సాహం ధారయంతో దధా
నాః, దిఙ్నాగాః దిగ్గజా ఇవేత్యుపమా, ప్రతినివృత్తాః ప్రత్యాగతాః ప్ర
మత్తమైరావణమివస్థితం అప్రకంప్యపరాక్రమమిత్యర్థః- రావణా
నుజం కుంభకర్ణం యుగాంతానిలాః ప్రళయకాలవాయవః వింధ్యాచ
లమివ సమంతాత్సకలదిక్ష్విత్యర్థః, ఆహృతైరానీతైః గిరిభిః తరు
భిరపి అవాకిరన్ అభివవృషురిత్యర్థః - అత్ర కిరతేర్వృష్ట్యర్థత్వా
ద్గిరితరూణాం కరణత్వం విక్షేపార్థత్వే తు కర్తృత్వమేవ ఏవం సించతీ
త్యాదీనామపి సించతేరార్ద్రీకరణార్థత్వాద్ద్రవద్రవ్యస్య కరణత్వం
యత్ర తు క్షరణమర్థః-తత్ర ద్రవద్రవ్యస్య కర్మత్వం యథా అమృతైస్సిం
చతి వపుః అమృతం సించతీత్యాదిబోధ్యమ్ ॥౫౭॥— ॥ క్షిప్తా ఇతి ॥ య
ఇత్యధ్యాహారః యత్తదోర్నిత్యస్య సంబంధాత్ పుష్పితాః సంజాత
పుష్పాః × తారకాదిత్వాదితచ్ విశేషణమేతత్ పటవాసపాంసులావ

క్షసి ప్రస్విన్నే పటవాసపాంసవ ఇవాలీయంత చూర్ణీకృతాః । ముక్తా
యే ధరణీధరా ముహురమీ తద్బాహుసంఘట్టనాత్ప్రత్యావృత్త్య పునః ప్ర
హర్తురభవన్ ఖేదాయ భేదాయ చ ॥౭౭॥ వ ॥ జ్వలదనలం త్రిశూల
ముపరి భ్రమయన్నమయన్నయమవనీమనీకమదఖేలన దుర్లలితః । స

యోగార్థం ద్రష్టవ్యం । యే క్షితిరుహాః వృక్షాః క్షిప్తాః సంయతి యుద్ధే క్షి
ప్తాః వికీర్ణాః వానరైరితి శేషః తే క్షితిరుహాః ప్రస్విన్నే క్రోధానుభా
వస్వేదార్ద్రే + స్విద్యతేర్నిష్ఠాతకారస్య నకారః - రక్షసః కుంభ
కర్ణస్య వక్షసి అతికఠోర ఇతి భావః, చూర్ణీకృతాస్సంతః పటవా
సపాంసవ ఇవ పిష్టాతపరాగా ఇవ ॥ని॥ పిష్టాతః పటవాసక ఇత్యమరః
అథవా పటవాసో నానావిధకుసుమాదిసుగంధిద్రవ్యపరిమళితగంధచూ
ర్ణం ॥ని॥ పటవాసో గంధచూర్ణం సుమాద్యైరధివాసితమిత్యభిధా
నాత్, అలీయంత శ్లిష్యన్ తత్ర సంసక్తా బభూవురిత్యర్థః + లీఙ్
శ్లేషణే లఙితఙ్ । తథా యే ధరణీధరాః పర్వతాః ముహుః పునఃపునః ము
క్తాః క్షిప్తాః, అమీ ధరణీధరాః తస్య కుంభకర్ణస్య బాహుసంఘట్టనా
త్ బాహ్వాపమర్దాద్ధేతోః ప్రత్యావృత్య ప్రాతిలోమ్యేన ఆగత్య
ప్రహర్తుః పరస్య ప్రహర్తురేవ ఖేదాయ భేదాయ చ అభవన్ అత్ర
పూర్వార్ధే క్షితిరుహాం చూర్ణీకృతత్వాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తే రతిశ
యోక్తిః తయా రక్షోవక్షసస్తాదృక్కాఠిన్యం వ్యజ్యతే, తదుజ్జీవితా చే
యం పటవాసపాంసవ ఇవేత్యుపమేతి సంకరః, ఉత్తరార్ధే తూక్తా
ర్థాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః, తథానర్థోత్పత్తిరూ
పో విషమాలంకారశ్చేతి సంకరః ॥*॥ విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యత్రా
నర్థస్య వా భవేత్ ॥ విరూపఘటనా వా స్యాద్విషమాలంకృతిస్త్రిధే
తి లక్షణాత్, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ ॥౭౭॥—॥ జ్వలదితి ॥ అ
యం కుంభకర్ణః జ్వలదనలం ప్రజ్వలజ్జ్వలనం త్రిశూలం ఉపర్యుపరి
ష్టాత్ భ్రమయన్ చాలయన్ అవనీం భువం నమయన్ నమ్రయన్ నిజ

పదిబభంజనీలమృషభంశరభంచబలాదహరత గంధమాదన మరున్ధగవా
క్షమపి ॥౮౯॥౫॥ తతశ్చసహజభయచాపలాధిగతలాఘవంరాఘవంశర
ణమశ్నువానం వానరానీకమాశ్వాసయన్విశ్వాధికవిపులభుజవీర్యో వి
కీర్యవిద్విషతిసర్వతః పర్వతాన్విధాయచ విచిత్రమతిచిరంయుద్ధం న
క్తంచరపతివిముక్తధాత్రీధరావళిః కులిశదారితఇవకులభూధరో ధరా

పాదఘాతేన నిమ్నాంకుర్వన్నిత్యర్థః - అనీకమదేనయుద్ధాభినివేశ
దర్పేణయుక్తైలనం లీలాతేన దుర్లలితః దుర్విలసితస్సన్ సపదిసద్య
ఏవ బలాత్ నిజబాహుపరాక్రమాత్, నీలంఋషభంశరభం చేతి త్రీన్
వానరసేనాపతీన్ బభంజమమర్ద, తథాగంధమాధనమహరత ప్రా
హరదిత్యర్థః, గవాక్షమప్యరుంధరురోధనిరబధ్నాదిత్యర్థః ॥౮౯॥
తతఇతి ॥ తతస్తదనంతరంచ సహజైకపికులస్వాభావ్యాన్నైసర్గికే
ణభయచాపలేతాభ్యామధిగతం ప్రాప్తం లాఘవంలఘుత్వం యేన
తత్తథోక్తమ్, అతఏవ రాఘవంశరణంరక్షకమ్ ॥టి॥ శరణంగృహరక్షి
త్రోరిత్యమరః, అశ్నువానం ప్రాప్నువానం×అశూవ్యాప్తౌ శానచ్॥
వానరానీకంవానరసైన్యం అనీకంతురణేసైన్యఇతివిశ్వః సమాశ్వాస
యన్ ఉజ్జీవయన్ విశ్వాధికవిపులభుజవీర్యః లోకోత్తరమహాబాహు
పరాక్రమశాలీహరికులపతిస్సుగ్రీవః, విద్విషతికుంభకర్ణేసర్వతః స
మంతాత్ పర్వతాన్వికీర్యవిక్షిప్యతథా విచిత్రమాశ్చర్యకరం యుద్ధం అ
తిచిరంబహుకాలం విధాయతతః నక్తంచరపతినా కుంభకర్ణేన విము
క్తావిక్షిప్తాధాత్రీధరావళిః పర్వతశ్రేణీర్యస్యసతథోక్తః కుంభకర్ణ
హస్తవిముక్తానేకపర్వతాహతఇత్యర్థః అతఏవ అచేతసః నిస్సంజ్ఞస్సన్
కులిశదారితః వజ్రాయుధవిదళితః ॥టి॥ హ్రాదినీవజ్రమస్త్రీస్యాత్కులి
శంభిదురంపవిరిత్యమరః, కులభూధరః కులపర్వతఇవేత్యుపమా ।ధరా
యాంపపాత ॥*॥ తథాచ శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ సతత్రవాభగ్నమ
వేక్ష్యశూలం చుకోపరక్షోధిపతిర్మహాత్మా । ఉత్పాట్యలంకామలయా

యామచేతసః పపాతహరికులపతిః ॥౯౦॥ వ ॥పరిగృహ్యతంఝుడితిబాహుపంజరేచలి తెపురంతదను రావణానుజే । అవినీతవాలికృతమద్యనః ప్రభోరయశఃప్రమృష్టమితిహృష్టమాశరైః ॥౯౧॥ ౫ ॥ తత్రచవిచిత్ర కుసుమపరిమళశిశిరరథ్యోపచారస చేతనోద్గ్రీవసుగ్రీవనఖముఖా కలితశూర్పణఖాముఖానుకారోదారుణాకారస్సచమత్కారం ప్రాకా

త్సశృంగం జఘానసుగ్రీవముపేత్య తేన ॥ సశైలశృంగాభిహతోవిసంజ్ఞోనేమునః ప్రహృష్టాయుధియాతుధానాఇతి ॥ ౯౦॥—॥ తతఃకింజాతమతఆహ ॥ పరిగృహ్యేతి ॥ తదనుపతనానంతరం, రావణానుజే కుంభకర్ణే ఝుడిత్యంజసాతం సుగ్రీవం బాహుపంజరేదోర్మండలేనేత్యర్థః అధికరణవివక్షాయాం సప్తమీ, పరిగృహ్యగృహీత్వా, పురంలంకాం ప్రతిచలితెప్రవృత్తేసతి అవినీతేన అమర్షితేనవాలినాకృతం నః అస్మాకం ప్రభోః స్వామినః రావణస్య అయశః వాలేననిబధ్యకక్షనిక్షేపణ రూపకృత్యజనితాపకీర్తిరిత్యర్థః, అద్యేదానీం ప్రమృష్టంశోధితం అస్తత్స్వామివిరోధివాల్యనుజస్య తదనుజేన కుంభకర్ణేనతథానీతత్వాన్నిరాకృతమిత్యర్థః, ఇతీత్థం మత్వేతి శేషః, ఆశరైఃరాక్షసైః హృష్టంసంతుష్టంభావేక్తః । మంజుభాషిణీవృత్తం లక్షణంతూక్తమ్ ॥౯౧॥ తత్రేతి ॥ తత్రలంకాపురే, విచిత్రాః వివిధాఃకుసుమపరిమళాఃపుష్పగంధాః యేషుతెతథోక్తాఃశిశిరాఃజలసేకాదినా శీతలాశ్చయే రథ్యోపచారాః పురవీథీప్రసాధనక్రియాః తైస్సచేతనస్సంజ్ఞః అతఏవఉద్గ్రీవః ఉన్నతకంధరశ్చయస్సుగ్రీవఃతస్యనఖముఖైఃనఖాగ్రైఃఆకలితః విరచితఃశూర్పణఖాయాఃముఖానుకారః ముఖసాదృశ్యంయస్య సతథోక్తః, సుగ్రీవనఖనిర్భిన్నకర్ణనాసఇత్యర్థః, అతఏవదారుణాకారః భయంకరాకృతిఃసచమత్కారంచమత్కారసహితంయథాతథా,చ మదిత్యనుకరణశబ్దః చమత్కారలక్షణంతు॥*॥సుఖదుఃఖాద్భుతానందైర్హ్లాఘాద్యైశ్చ త్తవిక్రియా । చమత్కారస్సీత్కారశ్శిరోల్లాసనాదిభి

రం సముత్ప్లుత్య గతమక్షిగతమేనమనాలక్ష్య వైలక్ష్యతః ప్రతినివృత్తో
వృత్తోరువిషమతారకేక్షణః క్షణదాచరః ప్రతిక్షణమతిక్షీబతయా ప్రతిప
క్షబలమివ స్వపక్షబలమపి భక్షయన్నలక్షయత్ సౌమిత్రిమద్రిశిఖరం వి

రితి ప్రాకారం సాలం ॥ని॥ ప్రాకారో వరణస్సాల ఇత్యమరః ఉత్ప్లు
త్య ఉల్లంఘ్య గతం అక్షిగతం చక్షుర్గోచరం ద్వేష్యం ॥ని॥ ద్వేష్యే
త్వక్షిగతో వధ్య ఇత్యమరః తమేనమిద్ధదుర్దశాకారిణం సుగ్రీవమ
నాలక్ష్య అదృష్ట్వా, విగతం లక్షం యస్య సః విలక్షో విహ్వలః తస్య
భావః వైలక్ష్యం ॥×॥ బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ తతో హేతోః ప్రతి
నివృత్తస్సన్ యుద్ధాయ ప్రత్యావృత్తః (౧) వృత్తే వర్తులాకారే ఊరు
ణీ పృథులే విషమతారకే న్యూనాతిరిక్తకనీనికే చ ఈక్షణే నేత్రే యస్య స త
థోక్తః విరూపో గ్రాక్ష ఇత్యర్థః ॥ని॥ వర్తులం నిస్తలం వృత్తమిత్యమ
రః, సోయం క్షణదాచరః క్షపాచరః కుంభకర్ణః ॥ని॥ త్రియామా క్షణ
దా క్షపేత్యమరః, ప్రతిక్షణం క్షణే క్షణే క్షీబ లేపాద్యతీతి క్షీబః మత్తః ॥ని॥
మత్తే శౌండోత్కటక్షీబా ఇత్యమరః ÷ క్షీబృ మద ఇతి ధాతోః అనుపస
ర్గాత్ఫుల్లక్షీబకృశోల్లాఘా ఇతి నిష్ఠాంతో నిపాతితః తస్య భావస్తయా
స్తబ్ధతమేతి పాఠే విమూఢతయా ప్రతిపక్షబలం శత్రుసైన్యమివ స్వపక్షబ
లమపి భక్షయన్ సౌమిత్రిమభ్యర్ణగం లక్ష్మణమలక్షయత్ తత్పరా
క్రమస్యాయం కియానిత్యలక్షీకుర్వన్, అద్రిశిఖరం గిరిశృంగం విముంచ
న్నేవ ప్రియం జానన్నేవ అంజసా ఋజుడితి రామం త్వరామం ప్ర

(౧) వైలక్ష్యతో లజ్జాయాః హేతోః ప్రతినివృత్త ఇత్యర్థః । స్వకృతసు
గ్రీవానయననిమిత్తకకర్ణనాసచ్ఛేదరూపవికారస్యాన్యగోచరత్వా
ల్లజ్జా । తథాహ్యుక్తమ్ । ఆత్తసచ్చరితేస వ్యగ్రా తైస్సైర్యస్య జాయతే
అపత్రపాతిమహతీ స విలక్ష ఇతి స్మృతః । తస్య భావ ఇత్యర్థే బ్రాహ్మ
ణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ యచ్చాపి విలక్షో విస్మయాన్వితే ఇత్యమరకోశాద్వై
లక్ష్యం విస్మయః । స్వానీతస్య సుగ్రీవస్యాదర్శనాద్విస్మయ ఇతి బోధ్యం

ముంచన్నైవాయిమంజసా రామమభిజగామ ॥౯౨॥ప॥ విచ్ఛిద్యాశుత దర్ధచంద్రముఖతో వీరో రఘూణాంపతి ర్బాణానత్రముమోచవాలిదళ నాన్మారీచమర్మచ్ఛిదః। ఆలోక్యాథసతాన్విదారితఖరాన స్మిన్నకించి త్కరాన్వాయవ్యం పునరైంద్రమప్యరివధూవైధవ్యధుర్యందధే ॥౯౩॥ ప॥ రామాస్త్రాద్దళితే మహారాక్షసపతేరంగేషుతుంగోభుజః ప్రాగేకోనిప

త్యాజగామ (ప్రాప అభ్యుజ్జగామేత్యర్థః ॥౯౨॥—॥ విచ్ఛిద్యేతి॥ వీరః శూరః రఘూణాంపతిః శ్రీరామః తత్కుంభకర్ణవిముక్తం అ ద్రిశిఖరం అర్ధచంద్రముఖతః అర్ధచంద్రాఖ్యబాణవిశేషాగ్రేణేత్య ర్థః విచ్ఛిద్యవిభిద్యఅత్రకుంభకర్ణే వాలిదళనాత్ వాలివినాశకాత్ మారీచస్య మర్మచ్ఛిందంతీతి తథోక్తాత్ మారీచమారకానిత్యర్థః వి దారితఃఖరోయైస్తాంశ్చ బాణాన్ముమోచ ప్రయుయుజే, అత్రవాలిదళ నస్యమారీచమర్మచ్ఛేదకస్య ఖరవిదారిణశ్చ ఏకైకత్వేపి బహువచన ప్రయోగస్తద్వర్గ్యాణామనేకత్వాదుపపద్యతే, తథావిదారిత ఖరాని తస్యోత్తరార్ధస్థితత్వే ప్యేకవాక్యత్వాన్నవాక్య సంకీర్ణదోషః,అ థానంతరంసరామఃతాన్బాణానస్మిన్కుంభకర్ణే అకించిత్కరాన్ నకా ర్యకారిణః మోఘానితియావత్, ఆలోక్యదృష్ట్వా ఏతేనాస్యవాల్యా ద్యపేక్షయామహాసామర్థ్య సంపన్నత్వంసూచ్యతే, వాయవ్యంవా యుదేవతాకం దివ్యాస్త్రందధేప్రయుక్తవాన్- బాహుచ్ఛేదార్థమి తిభావః, పునర్భూయోపిఅరివధూవైధవ్యేశత్రుస్త్రీవైధవ్యేధుర్యం ధు రంధరం శత్రునాశకమిత్యర్థః + ధురోయద్ఢకావితి యత్ప్రత్యయః-ఐ న్ద్రంఇంద్రదేవతాకమప్యస్త్రందధేతచ్ఛిరశ్ఛేదార్థమితి భావః, శా ర్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥౯౩॥—॥ రామాస్త్రాదితి ॥ తతస్తదనం తరం రామాస్త్రాత్ రామాస్త్రేరిత్యర్థః రామాస్త్రాద్దళితేష్వితిపాఠస్తు సాధుః ॥ రాక్షసపతేః కుంభకర్ణస్య అంగేషుబాహ్వాద్యవయవేషుదళి తేషు ఛిన్నేషు, తుంగః ఉన్నతః ఏకఃభుజఃబాహుః ప్రాక్ ప్రథమం

పాతమందరఇవప్రత్యర్థిసేనాంబుధౌ । సింధౌనిష్పతితః పరోపిదదృశేసేతుర్ద్వితీయోయధాభిన్నంవ్యోమ్నిశిరస్తురీయ మభవత్కూటం త్రికూటస్యచ ॥౯౪॥౫॥ తదనుతదనుమోదభరితహరికోలాహలాకర్ణన విదితకుంభకర్ణవధ పరిమ్లానముఖేన దశముఖేన సహోదరౌ మహోదరమహాపార్శ్వౌ సహాయౌ విధాయ సమాదిష్టాః కుమారాదేవాన్తక నరాంతకాతికాయ త్రిశిరస్శ్శిరసాదాయపితుర్నిదేశం నివేశమివ పితృపతేఃసమావిశన్నమీసమీకభువమ్ ॥౯౫॥ ప ॥

ప్రత్యర్థిసేనాంబుధౌ శత్రుసైన్యంసముద్రఇవేత్యుపమితి సమాసః- మందరో మందరాచలఇవేత్యుపమా, పపాత, సింధౌసముద్రేనిష్పతితః ప్రవిష్టః పరోపిభుజః, ద్వితీయః సేతుర్యథాసేతురివదదృశే ఇత్యుత్ప్రేక్షా తచ్ఛిన్నం విదారితంశిరః శీర్షంచవ్యోమ్ని ఆకాశే, త్రియః కూటాఃయస్యతస్య త్రికూటస్య అన్వర్థనామ్నఃలంకాధిష్ఠానభూతస్య పర్వతస్య తురీయంచతుర్థమ్ ॥+॥ చతుశ్ఛయతావాద్యక్షరలోపశ్చేతిభప్రత్యయః, కూటంశిఖరంఅభవదితి గమ్యోత్ప్రేక్షేతితిసృణాం సంసృష్టిః, వృత్తంపూర్వవత్ ॥౯౪॥—॥ తదన్వితి ॥ తదనుతదనంతరం తేన కుంభకర్ణవధేన యోనుమోదః తేన భరితానాం పూర్ణానాం హరీణాం వానరాణాం కోలాహలస్య కలకలస్య ఆకర్ణనేన విదితో విజ్ఞాతఃకుంభకర్ణవధో యేన సతథోక్తః, సచాసౌపరిమ్లానముఖః శోభాహీనవదనశ్చేతి విశేషణసమాసః, తేనదశముఖేన రావణేన, సహోదరౌ మహోదరమహాపార్శ్వనామరాక్షస సేనానాయకౌసహాయౌ రక్షకౌవిధాయ కృత్వాసమాదిష్టాః ఆజ్ఞప్తాః దేవాంతకోనరాంతకః అతికాయః త్రిశిరాఇత్యుత్కటాభిధానాశ్చత్వారః కుమారాః పితుః రావణస్యనిదేశమాజ్ఞాంశిరసాఆదాయగృహీత్వా అమీకుమారాః పితృపతేః ప్రేతరాజస్య ॥౫॥ ధర్మరాజఃపితృపతిస్సమవర్తీపరేతరాడిత్యమరః, నివిశ్యతే తేత్రనివేశం స్థానమివేత్యుత్ప్రేక్షా, సమీకభువం ర

అజనిపునస్సమీకమనయోరుభయోర్బలయోరవదళితేముఖపియదనుజ్ఝి
తరోషభరమ్ । అమరమృగీదృశామపియచాశయపూర్తికరం సమరస
ముత్సుకేన మునినాయదదృష్టచరమ్ ॥౯౬॥ ప ॥ మమాథశైలాదథవా
లినందనో నరాంతకం సంయతివానరాంతకమ్ । హనూమతాసాపి
హతస్సురాన్తకఃపురాంతకేనేవ యథాపురాంతకః ॥ ౯౭ ॥ ౫ ॥

ాభూమిం సమావిశత్ (ప్రా)విశత్ ॥౯౫॥ —॥ అజనీతి ॥ పునర్భూ
యోపి అనయోరుభయోర్బలయోర్వానరరాక్షససైన్యయోః సమీకం
యుద్ధం అజనిజాతం + జనేఃకర్తరిలుఙ్ దీపజనేత్యాదినాచ్లేశ్చిణాదే
శః, కీదృశంసమీకమిత్యతఆహ । యత్సమీకం ముఖఅవదళితేసతి అ
న్యోన్యముఖభంగే జాతేసత్యపీత్యర్థః, అనుజ్ఝితః అత్యక్తః రోషభరః
అమర్షాతిరేకః యస్మిన్ తత్తథోక్తమ్ - సైనికానామమర్షాతిశ
యేన పునఃప్రవర్ధమానమిత్యర్థః, అమరమృగీదృశాం సురసుందరీణా
మప్యాశయపూర్తికరం మనోరథపరిపూరకం మహావీరోపసంహారక
త్వేనప్రత్యేకమేకైకవరలాభాదితిభావః, తథాయత్సమరసముత్సుకేన
సమరోత్కంఠితేన కలహప్రియేణేతియావత్, మునినా నారదేన అ
దృష్టచరమదృష్టపూర్వం + భూతపూర్వేచరట్ ఇత్థంభూతస్యపూర్వం
యదాకదాప్యజాతత్వాదితిభావః,తాదృశంయుద్ధమజనీతిసంబన్ధః॥౯౬
॥మమాథేతి॥ అథానంతరంవాలినందనోంగదః సంయతియుద్ధేవానరా
న్తకంవానరనాశకం నరాంతకం, శైలాత్ శైలేనేత్యర్థః మమాథవి
దారయామాస- తథాహనూమతాసప్రసిద్ధః సురాంతకఃదేవాంతకో
పి- పురాపూర్వం పురాంతకేన త్రిపురజయినాశంభునాఇవశబ్దోవా
క్యాలంకారే-ఇవేతిషడథోపమోత్ప్రేక్షావాక్యాలంకారేష్వితిగణ
వ్యాఖ్యానే, అన్యథాయథేతీవార్థవాచినాశబ్దేన పౌనరుక్త్యదో
షాపత్తేరస్యాత్ (౧) అంతకోయథామృత్యురివహతః మారితః ఉప

(౧) పురాంతకేనేవరుషాపురాంతకఇతిప్రాచీనపాఠేనకావ్యనుపపత్తిః

అనన్తర మసమసమరశీలేననీలేననిహతేమహోదరే మారుతిమథితశిర
సిత్రిశిరసివిశసితేషు మహాపార్శ్వాదిషువాహినీపతిషునిర్భరవిషాద
రోషపరవశోనిశాచరాకారఇవతమోనికాయస్సరయమతికాయస్సమా
గత్యవృత్రారిసుతఇవసుత్రామ్ణాసుమిత్రాసుతేనసహవితేనేవిచిత్రమా
యోధనమ్ ॥౯౨॥ వ॥ సచ సుచిరంనియుధ్యత మవధ్యఇతిశవరాదనిలగి
రావిబుధ్యపునరస్త్రమథ త్తవిధేః । దళిత మనేనతద్దివిసముత్పతితం జగ

మాయమకయోస్సంసృష్టిః ॥ వంశస్థవృత్తమ్ ॥ ౯౨ ॥ అనన్తరమితి ॥
అనన్తరంనరాన్తకదేవాన్తకవధానన్తరం, అసమసమరశీలేన అసా
ధారణ రణకర్మాచరణ తత్పరేణ నీలేన - మహోదరేనిహతేసతి త
థాత్రిశిరసిమారుతి మథితశిరసి హనూమద్భిన్నమస్తకేసతి, తథామ
హాపార్శ్వ ఆదిర్యేషాం తేషురాక్షససేనానాయకేషు విశసితేషువి
నాశితేషు సత్సుబుషభణేతి శేషః, నిర్భరవిషాదరోషపరవశస్సము
త్కటశోకక్రోధాక్రాన్తాన్తఃకరణః నిశాచరాకారః రాక్షసదేహ
ధారీతమోనికాయః అన్ధకారపటలఇవస్థితఇత్యుత్ప్రేక్షా, అతికా
యః సరయమాగత్య సుత్రామ్ణావాసవేనసహ ॥ని॥ సుత్రామాగో
త్రభిద్వజ్రీ వాసవోవృత్రహావృషేత్యమరః- వృత్రారిసుతఇవేత్యుపమా
సుమిత్రాసుతేన లక్ష్మణేన సహవిచిత్రమాశ్చర్యకరం ఆయోధనంవితె
నేజన్యమకరోదిత్యర్థః ॥౯౨॥—॥ సఇతి ॥ సఃసౌమిత్రిశ్చ సుచిరమ
తిచిరకాలం నియుధ్యయుద్ధంకృత్వా, తమతికాయంఈశవరాత్ బ్రహ్మ
వరాత్ అవధ్యః వధితుమశక్యఇత్యేవమనిలగిరావాయువచనేన విబు
ధ్యజ్ఞాత్వా పునశ్శబ్దోవాక్యాలంకారే, విధేరస్త్రంబ్రహ్మాస్త్రం అథత్త
ప్రాయుఙ్క్త, అథానేన బ్రహ్మాస్త్రేణదళితం విచ్ఛిన్నంసత్ దివిఅం
తరిక్షే సముత్పతితం సముద్గతంతత్ ప్రసిద్ధంఅతికాయశిరః జగతాం
లోకానాం అధికాంబహుళాం రాహుభీతిం రాహుగయమితి భ్రా
న్తిసముత్పన్నాం భీతిమతనుతఅకరోత్ అత్రాతికాయశిరసిరాహు

తామతనుత రామహృభీతిమధికామతికాయశిరః ॥౯౯॥ ప ॥ అనునీయ
రావణిరథో విధురంపితరందధత్పృథుసమీకధురాం । సరథీసమేత్య స
ధనుశ్శరధీచలితశ్చమూభిరభిదాశరథీ ॥౧౦౦॥ గ॥ ఆగత్యసమరమరాతి
జయిమనోగథాయరథాభిరక్షాయాం రక్షాంసిపరితః పరికల్ప్యప్రత

భ్రమాద్భ్రాంతిమదలంకారః ॥*॥ కవిసమ్మతసాదృశ్యాద్విషయేపిహి
తాత్మని । ఆరోప్యమాణానుభవో యత్రసభ్రాంతిమాన్మత ఇతిలక్ష
ణాత్ (౧) ॥౯౯॥—॥అనునీయేతి ॥ అథానంతరం సప్రసిద్ధః రావ
ణిః ఇంద్రజిత్ విధురం సహోదరకుమారవధశ్రవణజనితశోకవిహ్వలంపి
తరం రావణంఅనునీయ నతాతమోహంపరిగంతుమర్హసీత్యాదినాస
మాధాయపృథుసమీకధురాం మహారణభారం + ఋక్పూరిత్యాదినా
సమాసాంతాప్రత్యయేటాప్ దధత్ దధానః యుద్ధసన్నద్ధఇత్యర్థః॥+
నాభ్యస్తాచ్ఛతురితినుమభావః- రథీరథారూఢః సహధనుషాసధనుః శా
ర్ముకధరశ్చసన్ శరధీతూణీరౌసమేత్యధృత్వేత్యర్థః, శరాఃఇష
వోధీయంతే అనయోరితి శరధీ ॥ ÷॥ కర్తర్యధికరణేచేతి కిప్రత్యయః
॥ని॥ తూణోపాసంగతూణీర నిషంగాఇషుధిర్ద్వయోరిత్యమరః, చ
మూభిస్సేనాభిస్సహ+ అత్రసహశబ్దాప్రయోగేపి తదర్థస్య గమ్య
తాయాం వృద్ధోయూనేతి జ్ఞాపకాత్తృతీయా దాశరథీఅభి రామల
క్ష్మణయోరాభిముఖ్యేనేత్యర్థః ÷ అభిరభాగఇతికర్మప్రవచనీయ
త్వాద్ద్వితీయాచలితఃప్రవృత్తః ॥ ప్రమితాక్షరావృత్తమ్ (౨) ॥౧౦౦।
ఆగత్యేతి ॥ సమరంయుద్ధభువమాగత్య ప్రవిశ్య- అరాతిజయమనోర

---

(౧) ఈశవరాదిత్యత్ర ఈశశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వే శ్రీరామాయణమ్॥
అథైనమభ్యుపాగమ్య వాయుర్వాక్యమువాచహ । బ్రహ్మదత్తవరో
హ్యేషఅవధ్యఃకవచావృతః । బ్రాహ్మేణాస్త్రేణభింద్యేనమేషవధ్యోహి
నాన్యథేతి ॥ (౨) సధనుశ్శరధిరితి ప్రాచీనపాఠే చాపతూణసహిత
స్సన్ చమూభిస్సహసమేత్యేత్యన్వయః

ర్ప్యచ హావిషా ప్రదక్షిణశిఖం శిఖావంతం మంత్రాధిగతవివిధశస్త్రాణి ద
ధాన స్తిరోధానేన గగనగత ఏవ నిశితముఖైశ్శిలీముఖైర్నిర్మాయ నిఖిల
మర్మాహతిం నిస్త్రింశక్రమః క్రవ్యాదాన్ వ్యాధ ఇవ హరీన్విధు
రీచకార ॥౧౦౧॥ వ॥ సహలక్ష్మణం తమపి దాశరథిం పరుషో నిదాఘ ఇవప

ధాయశత్రుజయమనోరథసిద్ధ్యర్థమిత్యర్థః, రథాభిరక్షాయాం ని
జరథగుప్తౌ విషయే పరితస్సమంతాత్ రక్షాంసి రాక్షసవీరాన్ పరిక
ల్ప్య నియోజ్య, హవిషా ఆజ్యాదినా ప్రగతో దక్షిణం ప్రదక్షిణం ÷ తిష్ఠ
ద్గుప్రభృతిత్వాదవ్యయీభావః ప్రదక్షిణం శిఖా జ్వాలా యస్య తం ॥ని॥ ఘృ
ణిజ్వాలే అపి శిఖే ఇత్యమరః, ఏతేనాస్య జయప్రదత్వం సూచ్యతే, త
దుక్తం ॥*॥ ఇత్థం ప్రదక్షిణగతో హుతభుఙ్నృపస్య ధాత్రీం సముద్రర
శనాం వశగాం కరోతీతి, శిఖావంతమగ్నిం ప్రతర్ప్య సంతర్ప్య చ, మం
త్రాధిగతవివిధశస్త్రాణి మంత్రసామర్థ్యసంప్రాప్తనానావిధాస్త్రాణి
దధానో ధారయన్, తిరోధానేనాంతర్ధానేన గగనగతోఽంతరిక్షవ
ర్తీ సన్నేవ నిశితముఖై స్తీక్ష్ణాగ్రైశ్శిలీముఖైర్బాణైః నిఖిలమర్మా
హతిం అశేషచమూమర్మచ్ఛేదం నిర్మాయ కృత్వా ÷ నిర్గతస్త్రిం
శతోఽంగులిభ్య ఇతి నిస్త్రింశః ఖడ్గవిశేషః ॥ని॥ ఖడ్గే తు నిస్త్రింశచంద్రహా
సాసిరిష్టయ ఇత్యమరః। తస్య క్రమః పరిపాటీ యస్య స తథోక్తః, ఖడ్గవద్వి
భేదకస్సన్నిత్యర్థః, క్రవ్యాదాన్ పక్షిణః వ్యాధో లుబ్ధక ఇవేత్యుప
మా ॥ని॥ వ్యాధో మృగవధాజీవో మృగయుర్లుబ్ధకశ్చ స ఇత్యమరః
హరీన్వానరాన్విధురీచకార మూర్ఛితానకరోదిత్యర్థః (౧) ॥౧౦౧॥——॥
సహేతి ॥ అయం రావణిః సహలక్ష్మణేన సహలక్ష్మణం ॥ + ॥ తేన సహే
తి తుల్యయోగ ఇతి బహువ్రీహిః, వోపసర్జనస్యేతి వికల్పాత్సహశబ్ద
స్య సత్వాభావః, తం దాశరథిం శ్రీరామమపి పరుష స్తీక్ష్ణః నిదాఘో
గ్రీష్మకాలః ॥ని॥ నిదాఘో గ్రీష్మకాలే స్యాదుష్ణస్వేదాంబునోరపీతి వి

---

(౧) క్రవ్యాదో వ్యాధ ఇవ హరిణాన్ హరీనితి పాఠే క్రవ్యాద ఇంద్రజిత్ ॥

ద్మసరః। వికలాశయంవిధురసత్త్వమయంవిరచయ్యధామచజగామశనైః
౧౦౨॥ ప॥ క్షతార్కభవతేజసిక్షపితరామచంద్రద్యుతౌ విముచ్యసతి
నిర్గతే విశిఖవృష్టిమస్మిన్ఘనే। అదీప్తనళమస్ఫురత్కుముదమస్త
నీలోత్పలంసముత్తరళజీవనంసమభవత్తదావాహినీ ॥౧౦౩॥ప॥

శ్వః, పద్మసరః కమలాకరం- శరైః వికలాశయంవ్యాకులమానసం అన్యత్రకలుషితాధారప్రదేశంచ ॥ని॥ ఆశయస్స్యాదభిప్రాయే మానసాధారయోరపీతి విశ్వః, విధురసత్త్వం విశ్లిష్టశక్తిం అన్యత్రవిహ్వల జలజంతుకంచ ॥ని॥ విధురంప్రత్యపేతేస్యా త్కష్టవిశ్లిష్టయోరపీతి వైజయంతీ విరచయ్యకృత్వా + ల్యపిలఘుపూర్వాదిత్యయాదేశః, శనైః మందంకృతకృత్యత్వాదితిభావః, ధామగృహంజగామ(ప్రా)ప, శ్లేషసంకీర్ణోయముపమాప్రమితాక్షరావృత్తమ్ ॥౧౦౨॥—॥ క్షతేతి॥ క్షతార్కభవతేజసి నిర్వాపితసుగ్రీవప్రతాపేతిరస్కృతసూర్యజాత ప్రకాశేచ, క్షపితాసంకుచితారామఏవచంద్రస్తస్యద్యుతిః శోభాయేన తస్మిన్ తథోక్తే, అస్మిన్ఘనేమహత్తనీంద్రజిత్యేవ ఘనేమేఘే విశిఖవృష్టింశరసంపాతం తామేవ వృష్టింవిముచ్యత్యక్త్వానిర్గతేసతి తదా తస్మింత్సమయే వాహినీనదీసేనాచ ॥ని॥ సేనానద్యోశ్చవాహినీతి వైజయంతీ, అదీప్తః అప్రకాశః నళః నళాఖ్యః కపినాయకః అన్యత్రనళాః పోటగళాఖ్యతృణవిశేషాః యస్మిన్ ॥ని॥ నళఃపోటగళే రాజ్ఞి పితృగతేఽకపీశ్వర ఇతివిశ్వః, అస్ఫురన్నదీప్యమానః కుముదఃకపిః అన్యత్ర అస్ఫురంతి అనుల్లసంతి కుముదానికైరవాణియస్మిన్ ॥ని॥ కుముదంకైరవేరక్త పంకజేకుముదఃకపావితివిశ్వః, అస్తానష్ట(ప్రా)యోనీలానీలాఖ్యకపినాయక ఏవఉత్పలంయద్వా అస్తౌనీలోత్పలౌ నీలోత్పలనామానౌకపినాయకౌఅన్యత్రవినష్టానికృష్ణేందీవరాణిచయస్మిన్ ॥ని॥ నీలఃకపీశేద్రిభేదే కృష్ణేనాతద్వతిత్రిష్వితి నానార్థరత్నమాలా, సముత్తరళమతిచంచలంస్థితివిధురం జీవనంజీవితం అన్యత్రఉద్వేజితజలంయ

అచలమథసలీలమోషధీనాం హరతి హనూమతి జాంబవన్నియోగాత్। వి
చలితమభవద్బలం విశల్యం విబుధమనోఽపి విధూతశోకశల్యమ్ ॥౧౦౪॥ గ॥
పునరపి సహజతేజోభరితేన దవానలేనేవ వానరబలేన దహ్యమానాం ద
రీమివ పురీమపహాయ పఞ్చాననమివ పఙ్క్త్యాననని దేశతశ్చలిత మఖి
లభువన ప్రకంపనమకంపనమాహతప్లవంగసంఘం ప్రజంఘమంగదభు

స్తినహర్షణే తద్వ్యథా భవతి తథేతి సర్వత్ర క్రియావిశేషణం, సమభవత్ ఉ
క్తరీత్యా వికలితాభూదిత్యర్థః శ్లేషసంకీర్ణసావయవరూపకం, పృ
థ్వీవృత్తమ్ ॥౧౦౩॥——॥ అచలమితి ॥ అథ సేనామూర్ఛానంతరం- హ
నూమతి జాంబవతః పరాపరజ్ఞస్య ఋక్షరాజస్య నియోగాత్ నిదే
శవచనాత్ ఓషధీనామచలం సంజీవన్యాద్యోషధిపర్వతం సలీల మనా
యాసం యథా తథా, ఆహరతి ఆనీతవతి సతి, బలం వానరసైన్యం విశ
ల్యం శల్యరహితం సత్ విచలితమభవత్ పునరుద్బుద్ధసమృద్ధోత్సాహమ
భూదిత్యర్థః, తథా విబుధానాం శ్రీరామజయకాంక్షిణాం సురాణాం
మనోఽపి ॥వి॥ విబుధాస్సురపండితా ఇత్యమరః, విధూతం విహతం శో
క ఏవ శల్యం యస్య తథోక్తం వానరసైన్యప్రబోధేన విబుధాస్సంతుష్టాం
తఃకరణా బభూవురిత్యర్థః, అత్ర సైన్యవిబుధమనసాః కేవలప్రకృతత్వా
త్తుల్యయోగితాభేదః పుష్పితాగ్రావృత్తమ్ ॥౧౦౪॥——॥ పునరితి ॥ పు
నరప్యయోఽపి సహజతేజోభరితేన నైసర్గికప్రభావ పరిపూర్ణేనత
న్యత్రస్వాభావికార్చిస్సంపన్నేన ॥వి॥ తేజోనలే ప్రభావేఽహ్నౌ జ్యోతి
ష్యర్చిషి రేతసీతి వైజయంతీ, దవానలేన వనవహ్నినేవ వానరబలేన
దహ్యమానాం భస్మీక్రియమాణాం దరీం గిరిగుహామివ పురీం లంకామ
పహాయ త్యక్త్వా పంచాననం సింహమివేత్యనేకేవేయముపమా పఙ్క్త్యా
నన నిదేశతః రావణాజ్ఞావచనాత్ చలితం యుద్ధాయ ప్రవృత్తం అఖి
లలోకాన శేషభువనాని ప్రకంపయతి నిపీడయతి నిజభుజబలేనేతి త
థోక్తం, అకంపనం అకంపనాఖ్యం రాక్షససేనానాయకం, తథా అ

జప్రీతాపానలశలభావుభావపి నిశమ్యనిశామ్యచద్వివిదమైందావదారితౌ మహారథౌ శోణితాక్షవిరూపాక్షావపికోపాక్షాంతిభ్యాం పరుషసంరబ్ధౌ కుమ్భనికుంభౌ మహావీరౌ సముత్తంభ్య బాహూసుబాహుమారీచావివరాఘవభుజాభ్యాంసుగ్రీవహనుమద్భ్యాంమద్భుతంయుద్ధమత నిపాతామ్॥౧౦౫॥వ॥భూమౌతతః ప్లవగరాజభుజెనవిద్ధమాలోక్యకుంభమ

హతప్లవంగ సంఘుంనిహతవానరనివహం,ప్రజంఘుంచేత్యుభావపి రాక్షసౌ, అంగదభుజ ప్రతాపఏవ అనలః తస్మిన్, శలభౌపతంగౌ నిశమ్య అంగదబాహుపరాక్రమ హతావాకర్ణ్యేత్యర్థః॥ని॥ సమాపతంగశలభావిత్యమరః తథామైందద్వివిదాభ్యాం మైందద్వివిదాఖ్యవానరపతిభ్యాంఅవదారితౌ విసిహతౌమహారథౌ ॥*॥ ఆత్మానంసారథిం చాశ్వాన్ రక్షన్యుద్ధ్యేతయోనరః॥ సమహ రథసంజ్ఞస్స్యాదిత్యాహుర్నీతికోవిదా ఇత్యుక్తలక్షణౌశోణితాక్షవిరూపాక్షౌశోణితాక్షవిరూపాక్ష నామానౌ రాక్షససేనానాయకావపినిశామ్యదృష్ట్వాచ కోపాక్షాంతిభ్యమమర్షేష్యాభ్యాంపరుషః అత్యుద్ధతఃసంరంభో యుద్ధసంభ్రమః యయోస్తౌ ॥ని॥ అక్షాంతిరీర్ష్యాసూయాతు।సంరంభస్సంభ్రమే కోపఇతిచామరః, కుంభనికుంభౌనామకుంభకర్ణపుత్రౌ మహావీరాకర్తారౌబాహూనిజహస్తౌసముత్తంభ్యసాటోపముద్ధృత్య రాఘవభుజాభ్యాం శ్రీరామబాహుభ్యాం సుబాహుమారీచావివవిశ్వామిత్రయాగ సంరక్షణవేళాయామితిభావః, రాఘవస్య భుజాభ్యాం భుజప్రాయాభ్యాం సుగ్రీవహనుమద్భ్యాంసహ, అద్భుతమాశ్చర్యజనకం యుద్ధం అతనిషాతాంకృతవంతౌకుంభస్సుగ్రీవేణనికుమ్భోహనుమతేతియథాక్రమమన్వయాద్యథాసంఖ్యాలంకారః, సచోక్తోపమయా సంసృజ్యతే ॥౧౦౫॥—॥ భూమావితి ॥ తతస్తదనంతరం ప్లవగరాజభుజేన సుగ్రీవబాహునా విద్ధంప్రహృతమతఏవభూమౌపతితమితి శేషః,కుమ్భమాలోక్యదృష్ట్వాతదీయం విరహంవియోగం, నసహాత ఇత్యసహనో

సహోవిరహాంతదియమ్ । శోకాదగాదనిలసూనుహతో నికుమ్భస్త
న్నామయుక్తమమరీస్తనకుంభమేవ ॥౧౦౬॥౫॥ తతఃకుపితరావణా
కారణంరణవాహనియుక్తం యుక్తమఖిలవాహినీభి రాహవాటోప
ముఖరం ఖరాత్మజం మకరాక్షమైక్ష్వాకశరోపి విపక్షమపిసపక్షఏవ
సమక్షమనయజ్జనయితుః ॥౧౦౭॥౬॥ కృత్వావమూర్ధనిశాసనం పితుర

సహిష్ణుః + పచాద్యచ్, నలోకేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః అనిల
సూనునా హనుమతానిహతః నికుంభః శోకాత్ (భ్రా)తృవిరహజని
తవిషాదాద్ధేతోః తన్నామయుక్తం కుంభనామయుక్తం అమరీస్తన
కుంభం అమరాంగనాకుచకుంభమేవ అగాత్ భ్రాతృవిరహాసహతయా
తన్నామగంధసంబంధాదమరీకుచకుంభం(ప్రా)పేత్యర్థః, అత్రరణా
భిముఖమరణహేతుకస్య అమరీకుచకుంభసంగమస్య శోకహేతుత్వే
నోత్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షావ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా, వసంతతిలకా
వృత్తమ్ ॥౧౦౬॥—॥ తతఇతి ॥ తదనుకుంభనికుంభవధానంతరం, కుపి
తేన క్రుద్ధేన రావణేన ఆకారణమాహ్వానంయస్యతం రావణేనాహూ
తమిత్యర్థః ॥ని॥ హూతిరాకారణాహ్వానే ఇత్యమరః, తథారణవా
హేసమరక్రియానిర్వాహే విషయేనియుక్తమాజ్ఞాపితం అతఏవాఖిల
వాహినీభిర్యుక్తంచతురంగసైన్యసమేతమిత్యర్థః, ఆహవాటోపము
ఖరం రణాడంబరారభటసముద్భటసింహనాదం ఖరాత్మజంఖరతనయం
మకరాక్షం ఐక్ష్వాకస్య ఇక్ష్వాకువంశోద్భవస్య శ్రీరామస్య శరో
బాణః విపక్షంశత్రుపక్షమపి తంసపక్షఏవబంధుస్సన్నివేతి విరోధః
సచనగరుదేవేతి పరిహారాద్విరోధాభాసః, జనయితుః జనకస్యఖరస్య
సమక్షం సమీపమనయత్ (ప్రా)పయామాస, మకరాక్షోపినిహత ఇ
త్యర్థః (౧) ॥౧౦౭॥— ॥కృత్వేతి ॥ అథోమకరాక్షవధానంతరం మ
హాభుజః అపరిచ్ఛిన్న భుజబలశాలీత్యర్థః రావణిరింద్రజిత్ - పితుః

(౧) తతఃకుపితకోణపాధిపనియుక్తమితి ప్రాచీనపాఠే స్పష్టోర్థః ॥

ధోగత్వారణం రావణిహుత్వాతత్రమహాభుజోహుతభుజం ధృత్వా మహాస్త్రాణిచ । స్థిత్వావ్యోమనిమాయయా శరచయంత్యక్త్వాచభిత్త్వా చమూంబుద్ధ్వారాఘవకోపమాపసహసాలఙ్కామలంకాతరః ॥౧౦౮॥

౫॥ తతఃప్రతీచఃప్రతిహారదేశాత్ప్రాతిహారికోనిర్గత్య నికృత్యాసినా కాంచిదాంజనేయస్య పురతోమాయామయీంమైథిలీమాకులీకృతమానసే తస్మిన్నాకస్మికమిదమతథ్యమపితథ్యమేవ విబుధ్యనియుధ్యచిరా

రావణస్యశాసన మాజ్ఞాంమూర్ధనిశిరసి+విభాషాజేశ్యోరితివికల్పాద ల్లోపాభావః కృత్వాధృత్వేత్యర్థః, రణం రణరంగంగత్వా, తత్ర రణ రంగే హుతభుజం అగ్నిం హుత్వా మహాస్త్రాణి దివ్యాస్త్రాణిచ ధృత్వామాయయా అంతర్ధానశక్త్యావ్యోమని అంతరిక్షే÷పూర్వవదల్లో పాభావః - స్థిత్వా శరచయం బాణపరంపరాంచ, త్యక్త్వాభివృష్యచ మూం వానరసేనాంభిత్త్వా తతః రాఘవస్యకోపం కోపోదయం బు ద్ధ్వాజ్ఞాత్వా అలమత్యంతం కాతరోభీతస్సన్ సహసాశీఘ్రమ్, స్వ రాదిపాఠాదవ్యయమితిశాకటాయనః, లంకామాప ప్రవివేశ, శా ర్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥౧౦౮॥——॥౧॥ అథనికుంభిలాం హోతుకా మః ప్రత్యద్ద్వారేణ నిర్గచ్ఛన్నింద్రజిత్స్వగమనవిఘాతుకం శ్రీరా మలక్ష్మణయోర్యుద్ధోద్యోగందృష్ట్వా తన్నివారణార్థం మాయాంప్ర కటితవానిత్యాహ ॥ తతఇతి ॥ తతఃపురప్రవేశానంతరం ప్రతిహ్రియ తే విమోహ్యతేఽనేన పరమానసమితి ప్రతిహారః కైతవం సప్రయో జనమస్య ప్రాతిహారికో మాయావీత్యర్థః × ప్రయోజనమితిఠక్ అ యమింద్రజిత్ ప్రతీచః ప్రతీహారాత్ ప్రత్యద్ద్వారాత్ ॥౨॥ స్త్రీద్వా ద్వారంప్రతీహారఇత్యమరః, నిర్గత్య ఆంజనేయస్య హనూమతః పురతః పురస్తాత్ అసినాఖడ్గేనమాయామయీంమిథ్యారూపాంకాంచి న్మైథిలీంసీతాంనికృత్యచ్ఛిత్వాఅతఃఆకులీకృతమానసేవ్యాకులితాంతః కరణే తస్మిన్ ఆంజనేయే ఇదం సీతావధకృత్యం ఆకస్మికమకస్మాదా

యని రాశే నివృత్తే విద్వేషిపశువిశసనారమ్భే నికుమ్భిలాం సమాసాద్య స
ద్య ఏవ ప్రావర్తయిత సత్రమతివిచిత్రమ్ ॥౧౮॥ ౫ ॥ తదను హనూమ
తః ప్రతినివృత్తాద్వృత్తాన్తమిమమాకర్ణ్య విదీర్ణమానసో మానసచ
ర ఇవ రాజహంసో వజ్రనిర్ఘోషాద్విషాదాకులో రాజహంసస్సంసది ని

గత మిన్ద్రజాలమిపేత్యర్థః, అతథ్యమసత్యమపి తథ్యం సత్యమేవ విబుద్ధ్య జ్ఞాత్వా ॥ని॥ సత్యం తథ్యమృతం సమ్యగమూని త్రిషు తద్వతీత్యమరః, చిరాయ చిరకాలం విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయమేతత్ ॥ని॥ చిరాయ చిరరాత్రాయేత్యమరః, నియధ్యయర్థం కృత్వా నిరాశే ఆశారహితే నివృత్తే నిగతే సతి విద్వేషిణ ఏవ పశవః తేషాం విశసనే విదారణే ఆరంభః ఉద్యోగః అస్యాస్తీతి తథోక్తః యద్వా విద్వేషీతిచ్ఛేదః ఇంద్రజిత్ పశువిశసనమారభతే తాచ్ఛీల్యేనేతి తథోక్తస్సన్ నికుంభిలాం నికుంభిలాఖ్యహోమార్థగుప్తస్థలవిశేషమాసాద్య ప్రాప్య సద్యస్తదానీమేవాతివిచిత్రమత్యంతాద్భుతం సత్రం పరమారణయాగం ప్రావర్తయత ప్రవర్తయామాస ఉపక్రాంతవానిత్యర్థః (౧) ॥౧౮॥—॥ తదన్వితి ॥ తదను ఇంద్రజితః నికుంభిలాప్రవేశానంతరం, ప్రతినివృత్తాత్ ప్రత్యాగతాత్ హనూమతః ఇమం వృత్తాంతం మైథిలీవధరూపవార్తాం ॥ని॥ వార్తాప్రవృత్తిర్వృత్తాంత ఇత్యమరః, ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా విదీర్ణమానసో విదళితహృదయః అతఏవ వజ్రనిర్ఘోషాత్ స్ఫూర్జథోః ॥ని॥ స్ఫూర్జథుర్వజ్రనిర్ఘోష ఇత్యమరః, విదీర్ణమానసః తస్య తదుద్వేజకత్వాదితి భావః, మానసచరః మానససరోవర్తీ ॥ని॥ మానసం సరసి స్వాంత ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః- రాజహంసః కలహంస ఇవ విషాదాకులః ॥*॥ విషాదశ్చేతసో భంగ ఉపాయాభావచింతనైరి

---

(౧) ప్రాచీనపుస్తకేషు ప్రాతిహారిక ఇతిపదం నాస్తి సత్త్వేపి ద్వారి ద్వాఃస్థే ప్రతీహార ఇత్యమరకోశాత్ ప్రతీహారే ద్వారే నియుక్తః ప్రాతిహారిక ఇత్యర్థః విద్వేషిపశువిశసనారంభాయేతి ప్రాచీనపాఠః ॥

పత్యసౌమిత్రిణాసమాశ్వాస్యమానస్సకరుణం నిశ్వస్య విశ్వస్యపతిరపి విధురో వ్యలాపీత్ ॥౧౧॥ప॥ జజ్ఞే తదత్ర భవతీ జనకస్య యజ్ఞే దేవ్యాశ్చిరాయధరణౌ రణశ్శిఖేవ । వంశే మనోరపి వధూరభవత్కిమన్య ద్రామ స్తథాపి విధినారహితో విరామః ॥౧౨॥ప॥

ఇత్యుక్తలక్షణ విషాదపర్యాకులస్సన్ రాజహంసో నృపశ్రేష్ఠః రామః ॥ని॥ రాజహంసో నృపశ్రేష్ఠే కాదంబకలహంసయోరితి విశ్వః, సంసది వానరసమితౌ ॥ని॥ సభాసమితిసంసద ఇత్యమరః నిపత్య భువి పతిత్వా సౌమిత్రిణాసమాశ్వాస్యమానః ॥*॥ శుభేన ర్తనితిష్ఠంతం త్వామార్యవిజితేంద్రియం ॥ అనర్థేభ్యో న శక్నోతి త్రాతుం ధర్మో నిరర్థక ఇత్యాదినీతివచనైః సమాధీయమానః సకరుణం దీనం నిశ్వస్య, విశ్వస్య ప్రపంచస్య పతిరపిసకలలోక నిగ్రహానుగ్రహసమర్థోపీత్యర్థః, సః రామః విధురో విశ్లిష్టస్సన్ వ్యలాపీత్ విలలాప ॥ని॥ విధురం ప్రత్యవేతే స్యాత్కష్టవిశ్లిష్టయోరపీతి వైజయంతీ ॥౧౧॥——॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥ జజ్ఞ ఇతి ॥ తత్తథా తేనప్రకారేణేత్యర్థః అత్రభవతీపూజ్యా సీతా అత్రభవతీవ్యాఖ్యాతా, జనకస్యరాజ్ఞో యజ్ఞారణేః నిర్మథ్య దారువిశేషాత్, శిఖాఅగ్నిజ్వాలేవేత్యుపమా, ఏతేన పరమపావనత్వమయోనిజత్వంచసూచ్యతే ॥ని॥ ఘృణిజ్వాలే అపి శిఖే ఇత్యమరః ధరణౌ దేవ్యాః హలముఖాకృష్టాయాః భూదేవ్యాః చిరాయ చిరకాలేన జజ్ఞే ప్రాదుర్బభూవ తథా మనోః వైవస్వతమనోః వంశే కులే సకలలోకశ్లాఘ్య ఇతిభావః, వధూః స్నుషా దశరథమహారాజస్యేతిభావః యద్వా వధూర్జాయా ఆత్మన ఇతిశేషః, అభవత్ జాతా ॥ని॥ వధూర్జాయా స్నుషా స్త్రీ చేత్యమరః,- అన్యత్కిముత్పత్తిగృహప్రవిష్ట గృహయోరత్యంతశ్లాఘ్యత్వం వక్తవ్యమన్యత్కిమపి నాస్తీత్యర్థః, రామ ఇత్యాత్మనిర్దేశః అఖండితమహత్త్వద్యోతనార్థః । విధినా దైవేన ॥ని॥ విధిర్విధానే దైవే చేత్యమరః, విగతా రామా సుందరీ యస్య విరామో

యత్నో ముధా భవతి యత్ర సమీరసూనో ర్నాలం నలోపి నవసేతునిబన్ధ
నాయ। దూరే చ పావకశరో దురతిక్రమోయం తత్తేన శోకజలధి స్తవలం
ఘనీయః॥౧౧౭॥ ఇత్యాదిపరిదేవమానమేనం విదితాశరమాయావిశేషో
విభీషణస్సమాగత్య దేవ భవతోపి కిమిద మస్థానే కరుణమవస్థాంతరం నిరం

విగతభార్యః రచితశకృతః దైవయోగోనకస్యాపి లంఘనీయ ఇతి భావః
॥వి॥ సుందరీ రమణీ రామేత్యమరః, వసంతతిలకా వృత్తమ్ ॥౧౧౦॥ —॥
యత్న ఇతి ॥ యత్ర శోకజలధౌ సమీరసూనోః హనుమతః యత్నః ఉ
ల్లంఘనోత్సాహః ముధా వ్యర్థో భవతి। సోపి తరితుం శక్తో న భవేదితి భావః
తథా నలోపి ప్రసిద్ధసేతునిర్మాతాపి నవసేతునిబంధనాయ నూతనసేతు
నిర్మాణాయ, నాలం న పర్యాప్తః సోపి తరణోపాయకరణసమర్థో న
భవతీత్యర్థః + నమస్స్వస్తీత్యాదినా చతుర్థీ, తథా పావకశరశ్చాగ్నే
యాస్త్ర మపి దూరే। వర్తత ఇతి శేషః, సోప్యేనం శోషయితుం న శక్త ఇ
త్యర్థః, తత్తస్మాత్కారణాత్ దురతిక్రమః దుస్తరోయం వర్తమానః, త
వ శోకజలధిః త్వన్నిమిత్తకోయం శోకసాగరః, కేనోపాయేన లంఘనీ
యః ఉక్తోపాయైః ప్రసిద్ధార్ణవ స్తరితుం శక్యః, అయం తు న కేనాప్యుపా
యేన తరితుం శక్య ఇత్యర్థః అతఏవోపమానాత్ప్రసిద్ధార్ణవాదస్యాధిక్య
కథనాద్వ్యతిరేకాలంకారః ॥*॥ ఉపమానాద్యదన్యస్య వ్యతిరేకస్స ఏవ
స ఇతిలక్షణాత్-వృత్తం పూర్వవత్ ॥౧౧౭॥—॥ ఇతీతి॥ ఇత్యాది ఏవమా
దిపరిదేవమానం విలపంతమ్ ॥వి॥ విలాపః పరిదేవనమిత్యమరః, ఏనం
శ్రీరామం విదితాశరమాయావిశేషః విజ్ఞాతరాక్షసమోహనవ్యాపార
విశేషః విభీషణస్సమాగత్య సన్నిధిం ప్రత్యాగత్య, దేవ స్వామిన్ శ్రీ
రామ భవతోపి మాయానియంతుః పరమపురుషస్యాపీతి భావః, అస్థా
నే అశోచనీయస్థానే సీతావధస్య మాయికత్వాదితి భావః, కరుణం దీనం ॥క
రుణశబ్దాదర్శ ఆద్యచ్ ఇదమేతదవస్థాంతరం దశాభేదః కిం కిమర్థం, దు
ర్దశాపన్నత్వేన నవర్తితవ్యమిత్యర్థః కింతు నిరంతరాయం నిర్విఘ్నం

తరాయమఖనిర్వర్తనాయపురందరారిణాకృతంకృతకమేవైతదవధారయ
ధారయమనసిధైర్యమిత్యభిధాయతద్వధాయపురోధాయలక్ష్మణంతత్క్షణా
దేవ నికుమ్భిలాంబలైస్సహోపరురోధ ॥౧౧౩॥ ప॥ హరికులారవతశ్చలిత
స్తతోగిరిదరీషుహరాదివకేసరీ। అపరిపూర్యరుషాహవమాహవంసవిదధే
బలశాసనశాసనః ॥౧౧౪॥ ప॥ వాతూలఇవతూలానాంవానరాణాంరణా

యథాతథా మఖనిర్వర్తనాయస్వవిజయహేతుసత్రనిష్పాదనార్థంపురం
దరారిణాఇంద్రజితాకృతమాచరితం, ఏతత్సీతావధరూపకృత్యం, కృత
కంకృత్రిమం, అసత్యమేవేతియావత్ అవధారయజానీహి, అతఃమనసి
ధైర్యం నిర్వికారచిత్తత్వం, మనసోనిర్వికారత్వంధైర్యంసత్స్వపిహే
తుషువితిరసికాః, ధారయస్వీకురుఇత్యేవమభిధాయఉక్త్వా, తస్యేంద్ర
జితః వధాయసంహారార్థం లక్ష్మణం పురోధాయపురస్కృత్య తత్ క్ష
ణాదేవతస్మిన్నేవ క్షణేనికుంభిలాం నికుంభిలాఖ్యస్థానం బలైర్వానర
సైన్యైస్సహ ఉపరురోధనిరుద్ధవాన్ ॥౧౧౩॥ హరీతి॥ తతః ఉపరోధానంత
రం, సప్రసిద్ధః బలంనామదానవంశాస్తీతి బలశాసనః ఇంద్రః తం శా
స్తీతిబలశాసనశాసనః ఇంద్రజిత్ + ఉభయత్రాపికర్తరిల్యుః, హరికు
లారవతః కపిసైన్యకోలాహలాద్ధేతోః, గిరిదరీకుహరాత్ పర్వతగుహా
గోళకాత్, కేసరీసింహఇవ చలితోనిర్గతస్సన్, రుషావానరసంబ
ద్ధకృతామర్షేణఆసమంతాజ్జుహోత్యస్మిన్నిత్యాహవః యాగః (౧) +
ఋదోరబితిజుహోతేరపప్రత్యయే గుణావాదేశౌ తమపరిపూర్యఅస
మాప్యైవ, ఆహూయంతేశత్రవోస్మిన్నిత్యాహవంయుద్ధం చకార॥ +॥
ఆజియుద్ధఇతిహ్వయతెరాజ్ఞాపూర్వాదప్రత్యయే సంప్రసారణం ॥ని॥ ఆ
హవస్సంగరేయాగ ఇతివిశ్వః విదధేచకార ద్రుతవిలంబితంవృత్తమ్॥*
ద్రుతవిలంబితమాహ నభౌభరావితి లక్షణాత్ ॥౧౧౪॥—॥ వాతూల
ఇతి ॥ తతః తదనంతరం మాయాపహవాన్ మోహకవానసౌరావణితి

---

(౧) అత్రహవమితిచ్ఛిత్వాహూయంతేస్మిన్నితిహవోయజ్ఞఇతివదంతి॥

జిరే। విద్రావణస్తతో మాయా విద్రావణసుతోఽభవత్ ॥౧౧౫॥గ॥ అనుపదమనీకోన్మథనసంరంభం సంవర్తసమయమూర్ధాన్తం కృతాన్తమివ సమాపతన్తం స్యందనగతం సంక్రందనజితం గంధవహనందన స్కన్ధవర్తీ సౌమిత్రిః ప్రవర్తితనిశితశరధారశ్శతధారపాణిరివ జమ్భమస్తమ్భయత్ ॥౧౧౬॥వ॥ వికస్వరమదోత్కటం ప్రచురవీరవాదోద్భటం

మాయావిత్ రావణసుతఇంద్రజిత్, తూలానాం కార్పాసానాంవా తూలోవాతసమూహ ఇవేత్యుపమా + వాతూచ్ఛేత్యూలప్రత్యయః, రణాజిరే రణాంగణే ॥ని॥ అంగణంచత్వరాజిరే ఇత్యమరః, వానరాణాం విద్రావయతీతి విద్రావణః నిరాసకః అభవత్ శరవర్షేణ వానరాణ్ కాందిశీకాంశ్చకారేత్యర్థః ॥౧౧౫॥—॥ అనుపదమితి ॥ అనుపదమనంతరం అనీకోన్మథనే వానరసైన్యవిదారణే సంరంభః కోపస్సంభ్రమో వాయస్యతం"ని॥ సంరంభస్సంభ్రమే కోప ఇతి శబ్దార్ణవః(౧) సంవర్తసమయమూర్ధాంతం ప్రలయకాలోద్భటం ॥ని॥ సంవర్తః ప్రలయః కల్ప ఇత్యమరః- కృతాంతం యమమివస్థితమిత్యుపమా ॥ని॥ కృతాంతో యమస్సిద్ధాంతావిత్యమరః, స్యందనగతం రథారూఢం సంక్రందనజితమింద్రజితం గంధవహనందనస్య హనూమతః స్కంధవర్తీ స్కంధారూఢః సౌమిత్రిః లక్ష్మణః, ప్రవర్తితాః ప్రయుక్తాః నిశితాస్తీక్ష్ణాః శరధారాశ్శరపరంపరా యేన సతథోక్తస్సన్, జంభం జంభాఖ్యమసురం శతధారం పాణౌ యస్య శతధారపాణిరింద్రఇవేత్యుపమా + ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవతఇతి నిష్ఠాయాః పరనిపాతః ॥ని॥ శతకోటిస్స్వరుశ్శంబ ఇత్యమరః, అస్తంభయత్ ఉపరురోధ ॥+॥ స్తంభు రోధన ఇతి సౌత్రాత్ స్తంభుధాతోర్ణిజంతాల్లఙ్ ॥౧౧౬॥—॥ వికస్వరేతి ॥ వికస్వరః వికసనశీలః ప్రతిపదం ప్రవర్ధమానఇతియావత్ ॥ని॥ వికాసీ తు వికస్వరఇత్యమరః + స్థేశభాసపిసకసో వరజితి వరచ్ప్రత్యయః తే

---

(౧) అనీకోన్మథనసంరబ్ధమితి నిష్ఠాంతః ప్రాచీనపాఠపక్షసాధుః॥

పతత్త్రుటితకఙ్కటం ప్రతిహతాస్త్రమస్త్రైశ్చ । జగత్త్రయభయావ
హం జయపరాజయాగోచరం వితేనతురుభావిభావివ తదా రణం దారు
ణమ్ ॥౧౧౭॥ శతధారకఠోరశితైర్విశిఖైశ్శతధా విరచయ్య శరాసగుణం ।
విదధే విబుధేశజితస్సమరే హతసారథిమప్యథ దాశరథిః ॥౧౧౮॥ వ॥ య
దు చిత్రమహో మాయాశీలస్య యద్భుజశాలినస్సదృశమథవా యుక్తం న

సమదేన దర్పేణ ఉత్కటముద్రిక్తం, ప్రచురవీరవాదైః ఛిన్ధి భిన్ధీత్యాది
ప్రభూతవీరాలాపైరుద్భటముజ్జృమ్భితం ॥ని॥ ప్రభూతం ప్రచురం ప్రా
జ్యమిత్యమరః, పతన్తః గళన్తః త్రుటితాః ఛిన్నాః కఙ్కటాః ఉర
శ్ఛదా యస్మిన్ తత్ ॥ని॥ ఉరశ్ఛదః కఙ్కటక ఇత్యమరః, పరిత్రుటితేతి పా
ఠస్సాధుః । తథా అస్త్రైర్దివ్యాస్త్రైరిత్యర్థః, ప్రతిహతాని ప్రతిరుద్ధా
ని అస్త్రాణి యస్మిన్ తత్ తథోక్తం చ, జగత్త్రయభయావహం త్రైలో
క్యభయంకరం శుభావహమితి పాఠే త్రిలోకకణ్టకస్యేన్ద్రజితః వినా
శహేతుత్వాచ్ఛుభకరం, జయపరాజయయోరగోచరం అవిషయం తు
ల్యబలత్వాదితి భావః అత ఏవ దారుణం పరస్పరభయఙ్కరం రణం కలహం
॥ని॥ అస్త్రియాం సమరానీకరణాః కలహవిగ్రహావిత్యమరః, తదా త
స్మిన్ సమయే, ఉభౌ సౌమిత్రీన్ద్రజితౌ ఇభౌ మత్తగజావివ వితేనతుః
చక్రతుః, ఉపమానాలంకారః పృథ్వీవృత్తమ్ ॥౧౧౭॥—॥ శతధారేతి
అథానన్తరం దాశరథిః దశరథపుత్రో లక్ష్మణః ÷ అత ఇఞ్ సమరే యు
ద్ధే శతధారకఠోరశితైః వజ్రాయుధవత్తీక్ష్ణాగ్రైః విశిఖైర్బాణైః, శ
రాసగుణమిన్ద్రజిత్కార్ముకజ్యామ్ ॥ని॥ గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేం
ద్రియాముఖ్యతన్తుష్విత్యమరః, శతధా శతప్రకారేణ శతశశ్శకలిత
మిత్యర్థః, విరచయ్య కృత్వా + ల్యపి లఘుపూర్వాదిత్యయాదేశః వి
బుధేశజితమిన్ద్రజితమపి హతసారథిం విదధే చకార ॥ని॥ సూతః క్షత్తా
చ సారథిరిత్యమరః, తోటకవృత్తమ్ ॥*॥ ఇహ తోటకమమ్బుధిసైర్మి
లితమితి లక్షణాత్ ॥౧౧౮॥—॥ యదితి॥ అహో నికృత్తగుణో హతసా

క్తంచ రైన్ద్రసుతస్య యత్। శతమఖజిత శ్శౌర్యం యద్వా ప్యనురూప మర్థా త్మన స్తదకృతరుషా మన్దో మన్దోదరీతనయో౽ంగే ॥౧౧౯॥ గ॥ ఏవంమన్దోదరీతనయస్య లక్ష్మణేన సాకం యుధ్యమానస్య త్రిభిరపి నానివృత్తియః॥ ౧౨౦॥ గ॥ అనుపదమభిషేణనవతి విభీషణే తేనాపి నీతే నభీషణేన విము

రథి శ్చేత్యాశ్చర్యం। మాయాశీలస్య పరవ్యామోహకవ్యాపారాచరణ తత్పరస్య యత్కృత్యముచితమనుగుణం తథా భుజశాలినః బాహు పరాక్రమశాలినః యత్సదృశంసమానం, అథవేతి పక్షాన్తరే, న క్తం చ రైన్ద్రసుతస్య సకలలోకజైత్రరావణ తనయస్య యద్వ్యక్తం అ ర్హం అథవేతివాక్యారంభశతముఖజితః ఇన్ద్రజితః ఆత్మనస్స్వస్య యచ్చ ॥ని॥ వాస్యావికల్పాపమయోరేవార్థేచ సముచ్చయ ఇత్యమరః, శౌర్యంశూరత్వం అనురూపంసమర్థం తత్ తాదృశం కృత్యంర ణేరుషా రోషేణామన్దః మహారోషాక్రాన్తఇత్యర్థః, మన్దోదరీత నయః ఇన్ద్రజిత్ అకృతకృతవాన్+కృజోలుజేతజ్। తనాదిభ్యస్తథా సోరితి సిచోలుక్, మాయాశీలత్వాదిగుణసంపన్నస్య స్వస్యయదుచితం తత్సర్వమపి రణపాండిత్య మకరోదిత్యర్థః హరిణీవృత్తం ॥*॥ రసయుగహయైర్న్సౌమ్రౌస్లౌగోయదాహరిణీతదేతిలక్షణాత్, అతఏ వాద్యపాదేద్వితీయయతిస్థానేఽపదస్థయత్యాఖ్యదోషమకృతకృతయో ప ర్యంకారికానమమృషుః ॥*॥ కుత్రచిత్పదమధ్యేపి యతిమిచ్ఛన్తిసూరయః యదిపూర్వాపరౌభాగౌ స్యాతామేక వర్ణగౌ ఇతితిలకవ చన మపిసమాధాతుం నశక్నుయాత్ తథాపి ॥*॥ నతుప్రతినివిష్టమూర్ఖజనచిత్తమారాధయేదిత్యాది మహాకవిప్రయోగదర్శనాదదోషః ని రంకుశాః ఖలుకవయస్సర్వపథికాభవన్తి ॥౧౧౯॥—॥ ఏవమితి ॥ స్పష్టోర్థః (3) ॥౧౨౦॥—॥ అనుపదమితి । అనుపదమనన్తరం, విభీషణే అభిషేణనవతి సేనయా అభిగమనవతిసతి ॥ని॥ యత్సేనయాభిగ

(౧) ఏవమిత్యాదివ్యతీయురిత్యన్తంవాక్యం ప్రాచీనకోశేష్వనుపలబ్ధమ్

త్తాంశక్తిమర్ధచంద్రేణ దారయన్న పారయత్ సోఢుమదసీయమవి
నయమమర్షాకులస్సౌమిత్రిరమోఘం మాఘవతమముంచదస్త్రమ్॥
౧౨౧॥ పతతి స్మ తత్ప్రథమమస్త్రముజ్వలం సశిరస్త్రమింద్రజయినశ్శి
రస్తతః। అనుపుషప్పృష్టిరవనౌ దివౌకసామథవాప్పృష్టిరమరారియో

మనమరౌ తదభిషేణనమిత్యమరః + సత్యాపపాశేత్యాదినా సేనాశబ్దా
ణ్ణిచ్ స్థాదిష్వభ్యాసేనచాభ్యాసస్యేతి సకారస్యషత్వం, భీషణేనభ
యంకరేణ అవినీతేన దుర్వినీతేన తేనేంద్రజితాముక్తాం ప్రయుక్తాం
శక్తిం ఆయుధవిశేషం అర్ధచంద్రేణ బాణవిశేషేణదారయత్ విభిం
దత్ అముష్యఇంద్రజితఇమ మదసీయం + త్యదాదీనిచేతివృద్ధసంజ్ఞా
యాం వృద్ధాచ్ఛః, అవినయందుర్వినయం సోఢుమపారయత్ అశక్ను
వత్, అమర్షాకులః క్రోధావిష్టస్సౌమిత్రిః లక్ష్మణః అమోఘంశత్రు
శిరశ్ఛేదకమిత్యర్థః, మాఘవతమైంద్రం + తస్యేదమిత్యణ్, అస్త్ర
మముంచత్ ప్రాయుఙ్క్త ॥౧౨౧॥—॥ పతతీతి ॥ ప్రథమమాదౌ ఉ
జ్జ్వలందీప్తం తత్ప్రసిద్ధమస్త్రమైంద్రాస్త్రం పతతి స్మ న్యపతత్, ఇం
ద్రజితీతి శేషః + లట్ స్మ ఇతి భూతార్థే లట్ తతః అస్త్రపాతానం
తరం సశిరస్త్రం సశీర్షణ్యమింద్రజయినః శిరఃపతతి స్మ, అనుపశ్చా
త్, శిరఃపతనానంతరం॥ని॥ పశ్చాత్సాదృశ్యయోరన్విత్యమరః, అవనౌ
భూమ్యాం॥ని॥క్ష్మావనిర్మేదినీ మహీత్యమరః, ద్యౌఃదివంవాఓకఃస్థానంయే
షాంతే దివౌకసో దేవాః ఆద్యేప్పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః ద్వితీయే ॥ని॥ది
వంస్వర్గేఽంతరిక్షేచేతి నానార్థరత్నమాలా (౧) తేషాంపుష్పవృష్టిః

(౧) దివశబ్దస్యాకారాంతనపుంసకత్వే అనిరుద్ధచరితే సుభూతిచంద
ప్రయోగోఽపి దృశ్యతే నశోభతే॥తేనహీనా వినాపురంమరుత్వతావ్ర
త్రివధేయథాదివంఇతి ॥ని॥ మందిరంసైరిభశ్శక్రభవనంఖందివంనభఇ
తి త్రికాండశేషశ్చ । ద్యౌరోకోయేషామితివిగ్రహోదివౌకసః । ది
వౌకాశ్చదివౌకాశ్చ దేవచాతకపక్షిణోరితిరంతిదేవః॥

షితామ్ ॥౧౨౨॥ప॥ శ్రుత్వాశక్రజితస్సుతస్య నిధనం శోకేనరక్షఃపతేః
క్లాన్తంనిశ్వసదశ్రుపూరభరితం క్రందచ్ఛఫూత్కారిచ । కోపేనాధవి
పాటలంచ కుటిలభ్రూవల్లివృత్తేక్షణం జజ్ఞేదష్టఘనోష్ఠమట్టహసితోద్రి
క్తంసమస్తంముఖమ్ ॥౧౨౩॥౫॥ అనంతరమతికాన్తమివిక్రాంతేషు
తదపవర్జిత ప్రసూనవర్షమిత్యర్థః, పతతిస్మ అథానంతరమమరా
రియోషితాం రావణాంతఃపురస్త్రీణాం బాష్పవృష్టిః నేత్రాంబువర్షం
పతతిస్మ - అత్రపూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరం ప్రతిహేతుత్వాత్కార
ణమాలాఖ్యాలంకారః ॥ పూర్వపూర్వంప్రతియదాహేతుస్స్యాదుత్త
రోత్తరం, తదాకారణమాలాఖ్యమలంకరణముచ్యతఇతిలక్షణాత్, మం
జుభాషిణీవృత్తమ్ ॥౧౨౨॥ శ్రుత్వేతి॥ సుతస్య శక్రజితః ఇంద్రజితః
నిధనంమరణం శ్రుత్వారక్షఃపతేః రావణస్య, సమస్తంముఖందశాపి
ముఖానీత్యర్థః శోకేనక్లాంతం పరిమ్లానం నిశ్వసత్ దీర్ఘోష్ణని
శ్వాసకృత్ అశ్రుపూరభరితం బాష్పప్రవాహపరిపూర్ణం క్రందదా
క్రోశచ్ఛఫూత్కారిచఫూదితిముఖమారుతానుకారిశబ్దః, అథేతివాక్యా
రమ్భే కోపేన శత్రుకృతాపకారేణమనః ప్రజ్వలనంకోపఇత్యుక్తలక్ష
ణేన క్రోధేన విపాటలమత్యరుణంచ కుటిలితాః వక్రీకృతాః భ్రూవల్ల
యోయస్య తత్తథోక్తం, వృత్తానివిఘూర్ణనాద్వర్తులాకారాణి
ఈక్షణానియస్య తత్, దష్టాః దంష్ట్రైర్నిపీడితాః ఘనాలంబమానాశ్చ
ఓష్ఠాఅధరోష్ఠాయస్యతత్తథోక్తమ్, అట్టహసితేన అతిశయితహాసేన ఉ
ద్రిక్తముద్భటంచ, జజ్ఞేజాతం అశేషాణిరావణముఖానికరుణరౌద్రర
సానుభావ విజృంభితాన్యభూవన్నిత్యర్థః అత్రక్లాంతత్వాదీనా మ
నేకగుణానాం సముచ్చితత్వాత్సముచ్చయాలంకారః ॥*॥గుణక్రియా
యౌగపద్యం సముచ్చయఇతిసామాన్యలక్షణమ్, శార్దూలవిక్రీడితం
వృత్తమ్ ॥౧౨౩॥—॥ అనంతరమితి ॥ అనంతరంశోకరౌద్రరసావేశా
నంతరం విక్రాంతేషు మహాశూరేషు ॥ని॥ శూరోవీరశ్చవిక్రాంతఇత్య్రి

పురందరారిముఖేషు నందనేషు వినిహతేషు కుంభకర్ణాదిషు భ్రాతృషు విధ్వస్తేషు ప్రహస్తపూర్వేషు సచివేషు వ్యాపాదితేషు విరూపాక్షప్రభృతిషు సేనాపతిషు విశీర్ణే బలవతి నిఖిలే బలే సమంతతః కరుణపరిపూరితపౌరవధూజనపరిదేవనోత్తరంగాయాం లంకాయామాతంకాతిశయరోషణో రావణస్తత్క్షణమేవ హర్యక్ష ఇవ హరిణీం ధరణీసుతాం జిఘాంసురంతికగతేన మంత్రిణా నివార్యమాణస్సారథినా విధినా చ సంచోదితరథో దాశరథివిజయవిహితసంగరస్సంగరాంగణమవత

తారః, పురందరారిముఖేషు ఇంద్రజిత్ప్రముఖేషు నందనేషు పుత్రేషు అతిక్రాంతేషు మృతేషు నిర్గతప్రాణేషు సత్స్విత్యర్థః, కుంభకర్ణ ఆదిర్యేషాం తేషు ఆదిశబ్దేన మహోదరమహాపార్శ్వాదయో గృహ్యన్తే భ్రాతృషు సహోదరేషు వినిహతేషు నాశితేషు సత్సు, ప్రహస్తపూర్వేషు ప్రహస్తాదిషు సచివేషు మంత్రిషు విధ్వస్తేషు మారితేషు సత్స్విత్యర్థః, విరూపాక్షప్రభృతిషు సేనాపతిషు వ్యాపాదితేషు వినాశితేషు సత్సు, నిఖిలే బలవతి బలే సైన్యే చ విశీర్ణే విక్షిప్తే విధ్వస్తే సతి లంకాయాం సమంతతః సర్వత్ర, కరుణపరిపూరితః శోకపరిపూర్ణో యః పౌరవధూజనః పత్తనస్త్రీజనః తస్య పరిదేవనైః విలాపైః ఉత్తరంగాయాముద్రిక్తాయాం తమ్భ్యాయుక్తాయాం సత్యామిత్యర్థః, ఆతంకాతిశయేన ఆపద్భ్యాయస్త్వేన రోషణో రోషవాన్ + క్రుధమండార్థేభ్యశ్చేతి యుచ్ రావణః తత్క్షణం తస్మిన్ క్షణే హర్యక్షస్సింహః హరిణీం మృగీమివ ॥ని॥ హర్యక్షః కేసరీ హరిరిత్యమరః। ధరణీసుతాం సీతాం జిఘాంసుః హన్తుమిచ్ఛుః + హంతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః అంతికగతమంత్రిణా సమీపస్థసచివేన నివార్యమాణః నహ్యేతత్కార్య్యమితి నిషిధ్యమానః తథా సారథినా విధినా చ సంచోదితః ప్రేరితో రథో యస్య స తథోక్తః దాశరథివిజయే విహితసంగరః కృతప్రతిజ్ఞస్సన్, సంగరాంగణం రణభువం అవతతార ప్రవివేశ ॥ని॥ అథప్ర

తార ॥౧౨౪॥ వ॥ కోపాదసౌ పరిఘతోమరకుంతయష్టిచాపాశుగద్రుఘ
ణశక్తికృపాణపాణిః । ఏకోఽప్యనేకముఖబాహుతయా సబన్ధులోక
కోఽయథాసమితిలోచనగోచరోఽభూత్ ॥౧౨౫॥ వ॥ అలక్ష్యత నరక్షసా
మధిపతిః కృపాణం ముహుః ప్రసహ్య వినిపాతయన్ ప్లవగమండలీమౌ
లిషు । అయం తవ తవాయమిత్యధిసమీకమేకైకశో వరానివ వినిర్దిశన్న
మరవారవామభ్రువామ్ ॥౧౨౬॥ గ॥ తత్క్షణమక్షౌహిణీవిక్షోభకంద

తిజ్ఞాజిసంవిదాపత్సు సఙ్గర ఇత్యభయత్రాప్యమరః ॥౧౨౪॥ కోపాదితి ॥ కో
పాత్సమరాభినివేశాద్ధేతోః పరిఘాః అయోమయగదాః తోమరా దం
డవిశేషాః కుంతాః ప్రాసాః యష్టయో లగుడాః చాపాః కార్ముకాణి
ఆశుగాః బాణాః ద్రుఘణాః ముద్గరాః శక్తయః ఆయుధవిశేషాః కృ
పాణాః ఖడ్గాశ్చ పాణిషు యస్య స తథోక్తోఽసౌ రావణః, ఏకః సకలవి
నాశాత్సహాయశూన్యోఽపి అనేకాని ముఖాని బాహవశ్చ యస్య స తథోక్తః
తస్య భావస్తత్తా తయా హేతునా సబన్ధులోకః అయథా బన్ధుజనసహి
త ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా ॥ని॥ లోకస్తు భువనే జన ఇత్యమరః, ఇవవద్వా య
థాశబ్దావితి దండీ, సమితి యుద్ధే లోచనగోచరః ప్రత్యక్షోఽభూదిత్యర్థః
వానరాణామితి శేషః, వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥౧౨౫॥—॥ అలక్ష్యతే
తి ॥ నరక్షసామధిపతిః రావణః ప్లవగమండలీనాం వానరసమూహా
నాం మౌళిషు శిరస్సు, ప్రసహ్య బలాత్ కృపాణం చంద్రహాసం, ము
హుః పునః పునః వినిపాతయన్ ప్రవర్తయన్ విదారణార్థమితి భావః,
తవాయమేషః తథా తవాయమిత్యనేన ప్రకారేణ అధిసమీకం యుద్ధ ఇ
త్యర్థః, విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః, అమరవారవామభ్రువాం సురసుంద
రీణాం ఏకైకశః ప్రత్యేకం వరాన్ ప్రియతమాన్ వినిర్దిశన్నివ అల
క్ష్యతేత్యుత్ప్రేక్షా, పృథ్వీవృత్తమ్ ॥౧౨౬॥—॥ తత్క్షణమితి ॥ తత్
క్షణం తస్మిన్ క్షణే అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా, అక్షౌహిణీనామ సేనా
క్షౌహిణీసంఖ్యాకానాం వానరాణాం అక్షౌహిణీసంఖ్యా తు ॥*॥ ప్ర

శితరుషమతిపరుషవిశిఖవిదళితకేతన మర్ధచంద్రనికృత్తధన్వానమ
స్త్రధారా విదారిత సారథి మతివిస్మయనీయకరలాఘవం రాఘవానుజమ
మర్షవేగము క్తయాశక్త్యా ముహూర్తమివ మూర్ఛానిమీలితముపరా

యుతం, నవసాహస్రం పంచాశత్త్రింశతం భటాః, పాదాతంషష్టిసాహ
స్రం షట్ఛతీదశవాజినః- ఏకవింశతిసాహస్రం శతానామష్టసప్తతిః,
ద్విరదాస్స్యందనాయత్ర సాక్షౌహిణ్యుచ్యతే బుధై రిత్యక్షౌహిణీసం
ఖ్యా మాహుః। తథాచ మహాభారతే, ఏకోరథో గజశ్చైకో నరాః పం
చపదాతయః ॥ త్రయశ్చతురగాస్తజ్జ్ఞైః పత్తిరిత్యభిధీయతే, పత్తింతు
త్రిగుణామేతాం విదుస్సేనాముఖంబుధాః। త్రీణి సేనాముఖాన్యేకో గు
ల్మ ఇత్యభిధీయతే। త్రయోగుల్మాగణో నామ వాహినీతుగణాస్త్రయః।
స్మృతాస్తిస్రస్తువాహిన్యః పృతనేతివిచక్షణైః। చమూస్తుపృతనాస్తి
స్రశ్చమ్వస్తిస్రస్త్వనీకినీ। అనీకినీం దశగుణాం ప్రాహురక్షౌహిణీంబుధా
ఇతి, యథాహామరసింహః ॥ని॥ ఏకేభైకరథాత్ర్యశ్వాపత్తిః పంచపదా
తికా, పత్త్యంగైస్త్రిగుణైస్సర్వైః క్రమాదాఖ్యాయథోత్తరమ్। సే
నాముఖంగుల్మగణౌ వాహినీపృతనాచమూః, అనీకినీదశానీకిన్యక్షౌ
హిణ్యథసంపదీతి, విక్షోభేణ విష్వసనేన కందళితరుషం సముత్పన్న
కోపం అతఏవాతిపరుషైరత్యంతశితైః విశిఖైఃబాణైః విదళితం కేతనం
యేనతం అర్ధచంద్రేణబాణవిశేషేణ నికృత్తంఛిన్నం ధనుర్యేనతం
+ ధనుషశ్చేత్యనజాదేశః, అస్త్రధారయాశరపరంపరయా అసిధారే
తి పాఠే ఖడ్గధారయావిదారితా విదళితస్సారథిర్యేనతం, అతివిస్మయనీ
యమత్యాశ్చర్యవిషయం కరలాఘవం హస్తపాటవంయస్యతం, రా
ఘవానుజం లక్ష్మణంయాతుధానపతిః రావణః అమర్షవేగేన క్రోధ
రయేణముక్తయాశక్త్యామయమాయానిర్మితశక్త్యాఖ్యాయుధేన, కలాధర
మిందుం ఉపరాగోరాహుగ్రహగ్రాసఇవేత్యుపమా ॥ని॥ ఉపరాగో
గ్రహఇత్యమరః, ముహూర్తమల్పకాలమ్ ॥ని॥ ముహూర్తమల్పకాలే

గ ఇవ కీలాక్షర మాతతాన యాతుధానపతిః ॥౧౭౭॥ వ॥ ఆలోక్య దూనమనుజం హృది శక్తిఘాతాచ్ఛోకేన విద్ధహృదయస్సుతరాం స రామః। క్రోధేన చాపమథ కుండలయాంచకార లంకాపతేరపి లలాటలిపిం విధాతా ॥౧౭౮॥ వ॥ అవకీర్య దాశరథిరశ్రుభిరుష్ణైరనుజం పులస్త్యతనుజం చ శరైః। యుగపద్వ్యధాత్కరుణవీరరసౌ యుధి శోకహర్ష శబలం చ బలం ॥ ౧౭౯॥ వ॥ వలయితచిత్రచాపవతి వారితపక్షిముఖాని సృజతి రాఘవేవి

స్యార్ధఘటికాద్విత్వమేపి చేతి వైజయంతీ, మూర్ఛయా మోహేన నిమీలితం విసంజ్ఞమివ వస్తుతస్తు న తథా, తస్య పరమపురుషాంశత్వాదితి భావః, ఆతతాన చకార, శక్తిప్రయోగేణ లక్ష్మణమమూర్ఛయదిత్యర్థః ॥ ౧౭౭॥ఆలోక్యేతి ॥ స రామః హృది హృత్ప్రదేశే, శక్తిఘాతాత్ శక్తిప్రహారాత్ దూనం పరితప్తం+దూఙ్ పరితాపే ఇతి ధాతోః నిష్ఠాతకారస్య నకారః, అనుజం లక్ష్మణమాలోక్య శోకేన విషాదేన సుతరామత్యంతం విద్ధహృదయో విదళితాంతరంగస్సన్ అథ శోకానంతరం క్రోధేన చాపం కుండలయాంచకార ఆకర్ణాకర్షణేన వలయీచకారేత్యర్థః తథా విధాతా విధిరపి లంకాపతేః రావణస్య లలాటలిపిం ఆయుర్నిర్ణాయకఫాలపట్టాక్షరవిన్యాసం కుండలయాంచకార- యథాలిఖితాధికాక్షరనిరసనే కుండలానాం కుర్వంతి లేఖకాః తద్వదిత్యర్థః, శ్రీరామస్య మరణసంరంభం దృష్ట్వా రావణస్య మృత్యుస్సన్నిహితో భూదిత్యర్థః అత్ర చాపలలాటలిప్యోః కేవలప్రస్తుతత్వాత్తుల్యయోగితాభేదః ౧౭౮॥ అవకీర్యేతి ॥ వ్యాఖ్యాతమేతత్ ॥౧౭౯॥ —॥వలయితేతి॥ అమర్షపతిలక్ష్మణప్రహారాత్క్రోధావిష్టే అత ఏవ వలయితం కుండలీకృతం చిత్రం ఆశ్చర్యజనకం చాపం అస్యాస్తీతి తథోక్తే ఆకర్ణాకృష్టకార్ముక ఇత్యర్థః × యద్యపి సకర్ధారయాన్మత్వర్థీయ ఇతి కర్మధారయాన్మత్వర్థీయ ప్రత్యయప్రయోగం న సహంతే వ్యాకరణపారీణాః తథాపి త్వసత్తరాసంగవతి మధ్యత్వశామిత్యాది మహాకవిప్రయో

శిఖవర్ష మమర్షణవతి । హరిమునకశ్చిదవ్యథనివృత్త్యగతస్సమరాద మరవిలా.సినీసుచ కాచిదలబ్ధవరా ॥ ౧౩౮॥౫॥ అయంచపునరంజనా సుత సమానీత మహీధర మహౌషధీ విధిలబ్ధజీవితానుజ సమాశ్లేషసుఖలబ్ధ మనోరథస్సమేధమాన సమరకౌతుకోపలంభ సంరమ్భోదంచిత పులకకంచుకితాకృతి ర్దాశరథిరధిసంగరమమరాధిప సారథినా మాత

గదగ్నినాన్నదోషఇతి సమాధేయమ్, వారితపఙ్క్తిముఖౌ సంస్తంభిత రావణౌ, రామపేశ్రీరామౌ విశిఖవర్షం శరవృష్టిం విసృజతిప్రియం జానేసతి, అథానంతరం అరిమునకశ్చిదపి రాక్షసః సమరాద్వ్యర్థాన్నివృత్త్యనగతః కింతు సర్వేపి మృతాఇత్యర్థః, తథాఅమరవిలాసినీషు సురసుందరీషుచ+వాకవలసేత్యాదినా షిణోప్రత్యయః కాచిదేకాపివిలాసినీఅలబ్ధవరాఅప్రాప్తప్రియతమానాభూత్, శ్రీరామబాణనిహతానాం సర్వేషామపిస్వర్గలోకప్రాప్తిసంభవాత్సర్వాఅపి స్వర్గస్త్రియః సంప్రాప్తవరాఏవ బభూవురిత్యర్థః॥౧౩౦॥ అయమితి॥ కించేతిచార్థః అయందాశరథిః శ్రీరామఃపునర్భూయోపిపూర్వమేకవారమానీతత్వాదితిభావః, వాక్యాలంకారేవా, అంజనాసుతేన హనూమతాసమానీతః జాంబవన్నిదేశాత్ప్రత్యానీతః యోమహీధరః ఓషధిపర్వతః తస్యౌషధీనాంసంజీవకరణీప్రభృత్యోషధివిశేషాణాం విధినా సుషేణప్రయుక్తచికిత్సయా లబ్ధజీవితస్య పునర్లబ్ధప్రాణస్య సమాశ్లేషేణ గాఢాలింగనేన యత్సుఖం తేన లబ్ధమనోరథఃసంప్రాప్తవాంఛితఃఅతఏవ సమేధమానఃప్రవర్ధమానః యస్సమరకౌతుకోపలంభసంరంభః రణకుతూహలప్రాప్తిసంభ్రమః తేనఉదంచితాః ఉత్పన్నాయేపులకాః రోమాంచాఃతైః కంచుకితావర్మితాఆకృతిర్యస్యసతథోక్తస్సన్ ॥౫॥ ఆకృతిశ్శరీరాకారేపిసామాన్యవపుషోరపీతివిశ్వః, అధిసంగరంసంగరే+విభక్త్యర్థేవ్యయీభావః, శతక్రతోరింద్రస్య అనుగ్రహాత్ప్రసాదాత్ - నిమిత్తేపంచమీ అమరాధిపసారథినా

లినా సమానీతమతివిశంకటం రథమశికఙ్కటకం శతక్రతోరనుగ్రహాద్గృహీత్ ॥౧౩౧॥ ప॥ అన్యోన్యస్య సదృక్షలక్ష్యమిళనాదాలక్ష్యశౌండీర్యయోశ్శస్త్రాస్త్రి సముత్థితపులకయోస్సశ్లాఘయోస్సాహసే । జాతేజీవితసంకటేవిహరతోర్మూర్ఛాసువిశ్రామ్యతోరశ్రాంతం

మాతలినా ఆనీతం ప్రాపితమతివిశంకట మత్యంతవిశాలం ॥ని॥ విశంకటంపృథుబృహద్విశాలంపృథులంమహదిత్యమరః+ వేశ్శాలచ్ఛంకట చావితి శంకటచ్ప్రత్యయః రథంస్యందనంకంకటకం కవచమపి అగ్రహీత్ స్వీకృతవాన్ ఉక్తంచ శ్రీరామాయణే ॥*॥ సహస్రాక్షేణ కాకుత్థ్స రథోఽయంవిజయాయతేఽద త్తస్తవమహాసత్త్వ శ్రీమంచ్ఛత్రునిబర్హణేత్యాది (౧) ॥౧౩౧॥—॥ అన్యోన్యస్యేతి॥ అన్యోన్యస్యపరస్పరస్య సదృక్షలక్ష్యమిళనాత్ సదృశలక్ష్యలాభాత్ +దృశేఃక్సఇతి క్సప్రత్యయః- ఆలక్ష్యంఅస్ఫుటదృశ్యంశౌండీర్యం శౌర్యాతిరేకోయయో స్తయోః, శస్త్రైశ్చశస్త్రైశ్చ ప్రహృత్యేదంయుద్ధం ప్రవృత్తం శస్త్రాశస్త్రి + ఇచ్కర్మవ్యతిహారఇతిబహువ్రీహేస్సమాసాంతఇచ్ప్రత్యయః అన్యేషామపి దృశ్యతఇతి దీర్ఘః తిష్ఠద్గుప్రభృతీని చేత్యవ్యయీభావత్వాదవ్యయత్వం తత్ర సముత్థితంతః సముత్పద్యమానాఃపులకాఃరోమాంచాఃయయో స్తయోః- సాహసే సాహసకృత్యేసతిసశ్లాఘయోః అహోమహదాశ్చర్యం హస్తలాఘవమిత్యాది ప్రశంసాపరయోరిత్యర్థః- జీవితసంకటే ప్రాణనిర్బంధేజాతేసతి విహరతోఃవిహరమాణయోః విరహతోరితిపాఠేవియుంజతోస్సతో రిషన్ముత్రేప్స్యచ్ఛావసే తూష్ణీం నతిష్ఠతోరిత్యర్థః మూర్ఛాసు మోహనదశాసువిశ్రా

(౧) మసకౌషధీవేగానుజీవితేతి ప్రాచీనపాఠే వేగోవ్యాప్తిః । కాతుకోపలంభఇతిపృథక్పదతయాపాఠః శతక్రతోరనుగ్రహాద్గృహీదితిపాఠే ఇంద్రమనుగృహీతుం రథకంచుకౌ గృహీతవాన్ । తదభావేపి స్వశక్త్యైవసర్వం కర్తుంశక్తత్వాదితిభావః ॥

రఘువీరపఙ్క్తిముఖయో రాసీదసీమా రణః ॥౧౩౨॥ ౫ ॥ అథ తయోర శ్రాన్తముక్తదివ్యాస్త్రయో రాఖణ్డలవృత్రనిభయో రుభయో రాలూనేషు మార్గణేష్వభఙ్గురపరస్పరవివరమార్గణేష్వపచ్ఛిన్నేషు ధనుర్గుణేష్వవ్యాహతసహజసాహస గుణాధీనేషు ధురీణేషు చ యానేషు నిరపాయసమరాభియానేషు నిర్భిన్నే చ సాంయుగీనే రథనిర్వ్యాక

మృతయోః విశ్రాన్తిం గచ్ఛతోః మూర్ఛావస్థాతోఽన్యత్ర క్షణమాత్రమపి కాలం వృథా న యాపితవతోరిత్యర్థః రఘువీరపఙ్క్తిముఖయోః శ్రీరామరావణయోః అశ్రాన్తమవిచ్ఛిన్నం యథా తథా అసీమా నిర్మర్యాదో రణః ఆసీత్ - శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ ॥౧౩౨॥ ——॥అథేతి॥ అథానన్తరమాఖణ్డలవృత్రనిభయోః సహస్రాక్షవృత్రాసురసదృశయోరిత్యుపమా ॥ని॥ ఆఖణ్డలస్సహస్రాక్ష ఇత్యమరః, తయోరుభయోః రామరావణయోః, అశ్రాన్తముక్తదివ్యాస్త్రయోః అవిచ్ఛిన్నప్రయుక్తమహాస్త్రయోస్సతోరభఙ్గురం భఙ్గరహితం యథా తథా పరస్పరవివరాణి అన్యోన్యమర్మస్థానాని మార్గయన్త్యన్విష్యన్తీతి తథోక్తేషు + కర్తరిల్యుః, అభఙ్గురేత్యత్ర భఞ్జభాసేత్యాదినా ఘురచ్, మార్గణేషు సాయకేషు ॥ని॥ మార్గణౌ సాయకార్థినావిత్యమరః, ఆలూనేషు విచ్ఛిన్నేషు సత్సు + లూఞాదిభ్యశ్చేతి నిష్ఠాతస్య నత్వం తథా ధనుర్గుణేషు చాపమౌర్వీష్వవచ్ఛిన్నేషు విదళితేషు సత్సు ధురీణేషు ధురన్ధరేషు యోధేషు + ఖస్సర్వధురాదిత్యత్ర యోగవిభాగాత్ఖః, అవ్యాహతోఽప్రతిహతః సహజో నైసర్గికశ్చ యస్సాహసగుణః తదధీనేషు తదాయత్తేషు సత్సు ॥ని॥ అధీనో నిఘ్న ఆయత్త ఇత్యమరః, యానేషు శ్రీరామరథాశ్వేషు నిరపాయసమరాభియానేషు సత్సు, సాంయుగీనే సంయుగే సాధౌ యుద్ధసమర్థ ఇత్యర్థః ॥ని॥ సాంయుగీ

(౧) జాతే జీవితసంకటేపి హసతోరితి ప్రాక్తనపాఠే ప్రాణనిబంధేపి స్వశ్రమమప్రకాశ్య స్వస్థవద్ధాసం కుర్వతోరిత్యర్థః ।

ల్య విజయమనోరథ మజాయతయశోధనమాయోధనమ్ ॥౧౩౩॥ ప ॥
తూణీముఖా త్త్వరితముద్ధరణేగుణేన సంయోజనేప్యథశరస్యవిమోచనే
వా । యత్రవ్యలోకితదధీనఇవాతివేగాల్లోకేన రాఘవకరశ్చిర మాలు
లోకే ॥౧౩౪॥ప॥ అర్ధోదీరితవీరవాదమహరద్రామోయదస్త్రైః క్షణాత్తే
నైవాంకురతాముఖేన జగదేశేషంచలజ్జావతేః । సామ్యేసత్యపిచా
రుచారముభయోర్ధానుష్కమాయావినోర్విచ్ఛిన్నాననదర్శనాత్సమ

నోరథస్సాధురిత్యమరః, రథే రావణస్యందనే నిర్భిన్నే నితరాంవిదారి
తేసతి- నిర్వైకల్యం వైకల్యరహితం విజయేమనోరథోభిలాషో య
స్మింస్తద్యథాతథా- యశఏవధనంయస్మిన్ తదాయోధనంయుద్ధమజా
యతజాతం॥ని॥యుద్ధమాయోధనంజన్యమిత్యమరః॥౧౩౩॥తూణీతి॥ తూ
ణీముఖాన్నిషంగకుహరాత్ త్వరితంశీఘ్రమ్ ॥ని॥ జవోథశీఘ్రంత్వరి
తమిత్యమరః, శరస్య బాణస్యఉద్ధరణేఆకర్షణేగుణేనమౌర్వ్యా సం
యోజనే సంధానేపి ॥ని॥ మౌర్వీజ్యాశింజినీగుణఇత్యమరః, అథానం
తరం విమోచనేమోక్షేవా, యత్రయస్మిన్ వ్యాపారే రాఘవకరఃలో
కేనదృష్టృజనేనవ్యలోకిదృష్టః ॥+॥లోకృదర్శనేలుజేచిణ్భావకర్మణోరి
తిచిణ్ అతివేగాద్వేగాతిశయాద్ధేతో స్తదధీన స్తద్వ్యాపారాయత్త
ఇవేతి వేగాతిశయోక్త్యనుప్రాణితోత్ప్రేక్షా, చిరంచిరకాల మాలు
లోకే సవిమర్శంశ్చర్యాను సంధానందృష్టఇత్యర్థః ÷కర్మణిలిట్, వ
సంతతిలకావృత్తమ్ ॥౧౩౪॥—॥ అర్ధేతి ॥ రామః అర్ధోదీరిత వీరవా
దం అర్ధోక్తవీరాలాపం యద్రావణముఖం, అస్త్రైరహరచ్ఛిచ్ఛేద, క్షణా
త్ క్షణమాత్రేణ అంకురతాకంఠలతాతేనైవలంకాపతేః రావణస్యము
ఖేన శేషం పూర్వోక్తవీరాలాపావశిష్టార్ధంచ జగదేఉక్తంఅతఃధనుః
ప్రహరణంయేషాంతేధానుష్కాః ధన్వినః ॥ని ॥ ధన్వీధనుష్మాన్ధాను
ష్కఇత్యమరః ÷ ప్రహరణమితిఠక్ ॥ ఇసుసుక్తాంతాత్కఇతికాదేశః
తేషాంమధ్యే మాయావినోః విచిత్రశక్తిసంపన్నయోః ÷ అస్మాయా

భవద్వ్రీడారణౌ రావణే ॥౧౩౪॥ ప॥ దశాననశరక్షతక్షరదసృగ్ఘరీబుద్బు
దైస్తరంగితమహేంద్రకంకటసహస్రచక్షుష ఏధః। రణే రఘుకులోద్భ
వః క్షణమమాని వైమానికైర్యథా దశశతేక్షణో బలరుషాకషాయేక్షణః॥

మేధాస్రజోవినిరితి విని ప్రత్యయః, అథవా ధానుషాంచ తౌ మాయావి
నౌచేతి విశేషణసమాసః, తయోరుభయోః రామరావణయోః బాణవ
శ్చతురాశ్చారాయుద్ధగతి విశేషాః అస్త్రప్రయోగా వా యస్మిన్ కర
ర్మణి తద్యథా భవతి తథా, సామ్యే సాదృశ్యే సత్యపి రణే యుద్ధే విచ్ఛిన్నాన
ననదర్శనాత్ రామాస్త్రవిదళిత ముఖావలోకనాత్, రావణే వ్రీ
డాలజ్జా సమభవత్ జీవతైవమయా సకలలోకసమక్షం ఛిన్నాని శి
రాంసి పునర్దృశ్యంతే ధిక్ జీవితమిత్యాత్మనిందాపూర్వకం రావణో
లజ్జితవానిత్యర్థః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ (౧)॥౧౩౪॥—॥ దశా
ననేతి ॥ దశాననశరైః రావణప్రయుక్తబాణైః యాని క్షతాని ప్రహర
ణాని తేభ్యః క్షరంత్యాః విగళంత్యాః అసృగ్ఝర్యాః రక్తప్రవాహస్య బు
ద్బుదైరాస్ఫోటైః తరంగితాః సంజాతతరంగాః సమభివ్యాప్తా ఇతి యావ
త్ × తరంగితేత్యత్ర తారకాదిత్వాదితచ్ తస్మిన్ మహేంద్రకంక
టే ఇంద్రదత్తకవచే సహస్రం చక్షుషఏథాస్సహస్రసంఖ్యాక నేత్ర
గోళకా యస్య సతథోక్తః ॥÷॥ ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాంతః ర
ణే రఘుకులోద్భవః శ్రీరామః విమానేన చరంతీతి వైమానికైర్దేవైః
+ చరతీతి ఠక్ బలే బలాసురే రుషా రోషేణ కషాయే క్షణస్సంరక్తలోచ
నో దశశతేక్షణో యథా సహస్రాక్షఇవేత్యుత్ప్రేక్షా, క్షణం క్షణమాత్ర
మనంతరం తత్సంబంధాభావాదితి భావః, అమాని అవబుద్ధః ÷ మన్య
తేః కర్మణి లుఙ్, ఇంద్రకవచసంబంధాత్తత్ర సహస్రాక్షేక్షణసదృ
క్ష శోణిత బుద్బుదసంబంధాచ్చ తథాత్వేనోత్ప్రేక్షిత ఇత్యర్థః, ఏ
తేన సరణం ధనవ్యక్తే, పృథ్వీవృత్తమ్ ॥౧౩౬॥—॥

(౧) సామ్యే సత్యపి చాతురీభిరుభయోరితి ప్రాచీన పాఠస్సుగమః

౧౩౬॥గ॥ తదను వారుణేన వైశ్వానరం వైనతేయేన వాతన్ధయం వాయవ్యేన వారిదం వైభాకరేణ తామిస్రం మాహేన్ద్రేణ దానవం మాహేశ్వరేణ వైష్ణవమిత్యేవమస్త్ర మస్త్రేణ భిన్దానయో రనయో రనిశ మాహవాగ్రహాదవిదితాన్యహాని సప్త వ్యతీయుః॥౧౩౭॥వ॥ శస్త్రాశస్త్రి సకౌతుకోపి దయితాం సంచిన్త్య (చిన్తా) పర్యాకులా మస్త్రేణ జ్వలతా విధు రపునరుక్తేనైషణత న్యస్తకార్య। రామః కన్దళితాన్తు హూర్ధుహురవచ్ఛేదేపి

తదన్వితి॥ తదను తదనంతరం వారుణ్యేన వరుణదేవతాకాస్త్రేణ ÷ సాస్య దేవతేత్యణ్ ఏవముత్తరత్రాపి, వైశ్వానరమాగ్నేయాస్త్రం వైనతేయేనగారుత్మతేన వాతంధయం నాగాస్త్రం + నాడీముష్ట్యోశ్చేత్యత్రచ కారాత్ఖశ్ముమాగమః, వాయుదేవతాస్య వాయవ్యేన × వాయ్వృతుపిత్రుషసో యదితి యత్ప్రత్యయః, వారిదం జలదాస్త్రం వైభాకరేణ సూర్యాస్త్రేణ, తామిస్రమంధకారాస్త్రం, మాహేంద్రేణ ఇంద్రదేవతాకాస్త్రేణ దానవం దానవాస్త్రం, మాహేశ్వరేణ మహేశ్వరాస్త్రేణ వైష్ణవం విష్ణుదేవతాకమిత్యేవముక్తరీత్యా అస్త్రం వైశ్వానరాదికం అస్త్రేణ వారుణాదినా భిందానయోః విదారయతోః ÷ భిదేశ్శానచ్, అనయోశ్శ్రీరామరావణయోః అనిశమవిరతం ఆహవాగ్రహాద్రణాభినివేశాదవిదితాన్యజ్ఞాతాని సప్తాహానిదినానివ్యతీయురతిచక్రముః ÷ ఇణ్ గతావితి ధాతోర్లిట్ ॥౧౩౭॥—॥ శస్త్రాశస్త్రీతి ॥ శస్త్రాశస్త్రి శస్త్రప్రహారణం యుద్ధం తత్ర సముత్సుకోప్యుత్కంఠితోపి సకౌతుకోపీతి పాఠేప్యయమేవార్థః, శస్త్రాశస్త్రి వ్యాఖ్యాతం సీతాపతిర్మైథిలీప్రాణనాథః ఏతేన తద్విరహాసహిష్ణుత్వం సూచ్యతే, శ్రీరామః పర్యాకులాం విరహవిహ్వలాం దయితాం ప్రేయసీం సీతాం సంచింత్య సమరకేళితత్పరతయా విలంబేక్రియమాణేతస్యాః పునఃక్లేశోభవిష్యతీతి విచార్యేత్యర్థః జ్వలతా దీప్యమానేన విద్యతే పునరుక్తేషః పునః ప్రయోగో యస్య తేనఏకవారప్రయోగేణైవ రిపునాశకేనేత్యర్థః యి

లఙ్కాపతేరాతంకేన సమంసమస్తజగతాం చిచ్ఛేదసీతాపతిః॥౧౩౭

౫॥రక్షఃపతౌపతతిలబ్ధమనోరథానామాతన్వతాం దివిషదామథపుష్ప

వర్షమ్ । శ్లాఘాపదంసమజనిష్టపరం నరామః కామోపధేః కలిత

త్వా నవిద్యతె పునరున్మేషఃమస్తకానాం పునః(ప్రా)దుర్భావోయ స్మాత్తెన విధేరస్త్రేణ బ్రహ్మాస్త్రేణ కరణెన ముహుర్ముహుఃపునఃపునః అవచ్ఛేదేపి పూర్వం విదళనేసత్యపి కందళితానంకురితాన్ లంకాపతేః రావణస్య తెచతె మస్తకాశ్చతాన్ దశశిరాంసీత్యర్థః- సమస్తజగతామశేష లోకానామాతంకెన సమముపద్రవేణసాకం చిచ్ఛేద విదారయామాస- అత్ర రావణశిరోజగదాతంకచ్ఛేదయోః కార్యకారణభావెన భిన్నకాలీనయోరపి సమమిత్యేకకాలీనత్వోక్త్యా కార్యకారణ పౌర్వాపర్యవిపర్యయ నిబంధనాతిశయోక్తిమూలాసహోక్తిరలంకారః ॥*॥ సహార్థేనాన్వయోయత్ర భవేదతిశయోక్తితః । కల్పితౌపమ్యపర్యంతా సాసహోక్తిరితిష్యఇతి లక్షణాత్- ఏతెన యదా రావణశిరశ్ఛేదః తదా జగదాతంకశ్ఛేదోపీత్యౌపమ్యకల్పనయాకారణగతాశుభావప్రతీతేశ్చమత్కారఇతిరహస్యమ్-శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ (౧) ॥౧౩౭॥—॥రక్షఇతి॥రక్షఃపతౌ రావణేపతతిభువి నిపతితేసతి లబ్ధమనోరథానాం (ప్రా)ప్తకామానాం- అతఏవ పుష్పవర్షమాతన్వతాం అవసర్జయతాం దివిసీదంతీతి దివిషదోదేవాః ॥ని॥అదితెయాదివిషదఇత్యమరః ÷ సత్సూద్విషేత్యాదినాక్విప్ హృద్యుభ్యాముపసంఖ్యానమితి సప్తమ్యాఅలుక్ సుషామాదిషుచేతిషత్వం అవిహిత లక్షణోమూర్ధన్యస్సుషామాదిషు ద్రష్టవ్యఇతివచనాత్ తెషాం రామఃపరంరామఏవ శ్లాఘాపదం ప్రశంసాస్పదం నసమజనిష్టనజాతః ÷ దీపజనేత్యాదినా కర్తరిలుఙ్చిణభావపక్షే సిచ్ కింతు కామో

(౧) అపునరున్మేషం నిమేషేణసఃఇతి (ప్రా)చీనపాఠే అపునరున్మేషమితిచ్ఛేదన క్రియావిశేషణమ్ ॥పునర్యథానావిర్భవేత్తథాచిచ్ఛేదేత్యర్థః

శూర్పణఖావికారః ॥౧౩౯॥ గ॥ అనన్తరమాలిఙ్గితరణవసుంధరాతలం శరతల్పమధిశయానమధిగత నిషంగోపధానం యాతుధానపతి మధిగత్య నిపత్య చ భువి సోదర్యస్నేహసులభవైధుర్యః కదర్యోహమితి విహిత నిజదూషణో విభీషణశ్చిరం విలలాప ॥౧౪౦॥ వ ॥ అయిసమసుఖదుఃఖై

వధేః కామకైతవాత్ ॥ని॥ కపటో(స్త్రీ)వ్యాజదమ్భో పధయశ్ఛద్మకైతవేఇత్యమరః, కలితో విరచితః శూర్పణఖావికారః కర్ణనాసచ్ఛేదరూపః సోపి శ్లాఘాపదం సమజనిష్ట కామోవనఇతిపాఠేవనే దండకారణ్యే కలితశూర్పణఖావికారః కామః శ్లాఘాపదం సమజనిష్టతస్యలోకకంటకరావణ సంహారమూలత్వాదితిభావః, వసంతతిలకావృత్తమ్(౧) ౧౩౯॥—॥ అనంతరమితి ॥ అనంతరం రావణపతనానంతరం ఆలింగిత రణవసుంధరాతల మాశ్లిష్టరణభూమిభాగం అవాఙ్ముఖతయా రణభువినిపతితమిత్యర్థః శరతల్పం బాణశయ్యామధిశయానం అధిష్ఠితవంతం + అధిశీఙ్స్థాసాంకర్మేతికర్మత్వం ॥ని॥ తల్పంశయ్యాట్టదారేష్వి త్యమరః- అధిగతనిషంగోపధానం (ప్రా)ప్తతూణీరోపబర్హణం ఏతేన మృత్వాపి నిజప్రకృతిం నజహాతీతి సూచ్యతే- యాతుధానపతిం రావణమధిగత్య (ప్రా)ప్య భువినిపత్యపతిత్వా సమానోదరేశయితస్సోదర్యో భ్రాతాసమానశబ్దస్య (ప్రా)గివసభావః, సోదరాచ్చేతియత్ప్రత్యయః తస్మిన్ స్నేహేన ప్రీత్యాసులభం సుఖలభ్యం వైధుర్యంవిహ్వలత్వం యస్యసతథోక్తః, అహం, కుత్సితోర్యః కదర్యః ఆత్మ(ప్రా)ణ(త్రా)ణార్థం భ్రాతృఘాతితయాక్షుద్రః ॥ని॥ కదర్యేకృపణక్షుద్రే ఇత్యమరః ॥*॥ ఆత్మానంధర్మకృత్యంచ పుత్రదారాంశ్చపీడయేత్। లోభాద్యఃపితరౌభ్రాతౄన్సకదర్యఇతిస్మృతఇతిచ ÷ కోఃకత్తత్పురుషేచీతికుశబ్దస్య కదాదేశః- ఇత్యనేన ప్రకారేణవిహితనిజదూషణః విరచితాత్మనిందః విభీషణశ్చిరంవిలలాప॥౧౪౦॥—॥ తత్ప్రకారమేవా

---

(౧) నరామఃకామోపిచాకలితేతి (ప్రా)చీనపాఠస్సుగమః ॥

రన్వితంబంధువర్గం సహజమపి భవంతంముంచతస్సాహసేన । కుల విశసనహేతోఃకూటధర్మానువృత్తైర్దశముఖ మమయావజ్జీవమాసీత్కళంకః ॥౧౪౧॥ ప॥ ఆర్యస్యరక్షితుమనూననుజస్సఏకః ప్రాణానముంచతపరం యుధికుంభకర్ణః । త్వజ్జీవహృత్స్వయమహంనిజజీవహేతోర ద్యాపిహంతసహతేహతకోవిధిర్మామ్ ॥౧౫౨॥౫॥ ఇత్యేవమస్మిన్విలప

హ ॥అయీతి॥ అయిదశముఖ హేరావణ సమానితుల్యతయానుభోక్తవ్యానిచతానిసుఖదుఃఖానిచ ర్తైరన్వితం మద్వినాభావేన సుఖదుఃఖానుభవతత్పరమిత్యర్థః, బంధువర్గంపుత్రమిత్రకళత్రాదిబంధుసమూహం- తథాసహజం సహోదరం భవంతమపి, సాహసేన అవివేకేన ముంచతః త్యజతః, తథాకులవిశసనహేతోః వంశక్షయకరస్య-కూటధర్మేసహజం భ్రాతరంపరిత్యజ్య అన్యసమాశ్రయణరూపకపట సమాచారే అనువృత్తిఃఅనుసరణంయస్యతస్య, మమయావజ్జీవంజీవితపర్యంతం+యావదవధారణ ఇత్యవ్యయీభావః, కళంకః స్వయమవనార్థం భ్రాతరంఘాతితవానిత్యేవం రూపోపవాదఃఆసీత్ ॥ని॥కళంకోంకాపవాదయోరిత్యమరః ॥ మాలినీవృత్తమ్ (౧) ॥౧౪౧॥—॥ ఆర్యస్యేర ॥ ఆర్యస్యపూజ్యస్యభవతః అసూన్ ప్రాణాన్ రక్షితుం త్రాతుమతినుజస్సప్రసిద్ధఃఏకఃకుంభకర్ణః పరంకుంభకర్ణఏవ, ప్రాణాన్ యుధిసమితిఅముంచత అత్యజత్- సఏవధన్యఇతిభావః - అహంతునిజజీవహేతోఃఆత్మప్రాణత్రాణార్థమిత్యర్థః÷ షష్ఠీహేతుప్రయోగ ఇతిషష్ఠీ-స్వయంసాక్షాత్ త్వజ్జీవహృత్ త్వత్ప్రాణాపహారీ, అతఃఅద్యేదానీమపి,హతకః పాపఇత్యుపాలమ్భోక్తిః ÷ సాదృశ్యేకః। విధిఃదైవం మామేవంవిధద్రోహిణం సహతేమృష్యతిహంతఈదృగనుచితకారిణోపి మమమారణవైముఖ్యేన తూష్ణీం తిష్ఠతి విధిరితివిషాదఇత్యర్థః వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥౧౪౨॥—॥ ఇతీతి॥ ఇత్యేవంఅనయారీత్యాఅస్మి

(౧)అత్రఅన్విశంబంధువర్గైరితికూ్రరకర్మానువృత్తైరితిచపాఠాన్తరం

తివిదితవృత్తాంతా శుద్ధాన్తాత్కరుణ మారటంతీభిరంతరితయూథపా
భిరివకరిణీభి స్తరుణీభిస్సహ సమాగత్య మధ్యేసమరమాపతితమశనిహ
తమివమందరం దశకంధరం నిరీక్ష్యనిహతోపఘ్నేవలతానిపతన్తీ (విల
పంతీ)నాథనాథేత్యపరిమేయవిషాదానిషాదాహతదయిత విధురీకృతా
కురరీవామందంచక్రందమందోదరీ॥౧౪౩॥వ॥యావీక్షితాఽజనిపురాయ

న్విభీషణే విలపతిసతి,విదితోవిజ్ఞాతః వృత్తాంతః రావణసంహారవార్తా
యయాసాతథోక్తా, అతఏవాంతరిత యూథపాభిః వినష్టయూథనాథా
భిః కరిణీభిఃకుంజరీభిరివేత్యుపమా × కరుణాశబ్దాత్క్రపావచనా ద
ర్శఆద్యచ్ కరుణం(క్రోశ)త్యాసాం శోకజనకమారటంతీభిరాక్రోశంతీ
భిః తరుణీభిస్సహాన్తః పురస్త్రీభిస్సాకం-శుద్ధాంతాదవరోధాత్సమా
గత్య ॥ని॥శుద్ధాంతశ్చావరోధశ్చేత్యమరః, మధ్యేసమరంసమరస్య మ
ధ్యేరణమధ్యదేశఇత్యర్థః+పారేమధ్యేషష్ఠ్యావేత్యవ్యయీభావఃతత్స
న్నియోగాదేకారాన్తత్వంమధ్యశబ్దస్య అశనిహతంవజ్రవిదారితంమం
దరంమందరాఖ్యపర్వత మివేత్యుపమా - ఆపతితంనిపతితం దశకంధ
రం రావణంనిరీక్ష్య, నిహతోపఘ్నావిచ్ఛిన్నాపాశ్రయవృక్షా ॥ని॥
స్యాదుపఘ్నోంతికాశ్రయఇత్యమరః లతేవనిపతంతీభువినిపతితా, ని
షాదేనాహతోవిద్ధోదయితః ప్రియోయస్యాస్సా అతఏవవిధురీకృతా
విహ్వలీకృతేతి విశేషణసమాసో వర్ణనీయః, యద్వావిషాదాహత
దయితేన విధురీకృతావిశ్లిష్టీకృతా ॥ని॥ విధురంప్రత్యపేతేస్యాత్కష్టవి
శ్లిష్టయోరపీతి వైజయంతీ ÷ అభూతతద్భావేచ్విః అస్యచ్వావితిదీర్ఘః
కురరీవ ఉత్క్రోశఖగాంగనేవ ॥ని॥ ఉత్క్రోశకురరౌసమావిత్యమ
రః- అపరిమేయవిషాదానిరవధికశోకాసతీ- మందోదరీరావణాగ్రమ
హిషీనాథనాథేతి ప్రియప్రియేతి + వీప్సాయాంద్విర్భావః- అమంద
ముచ్చైః చక్రందవిచుక్రోశవిలలాపేత్యర్థః ॥౧౪౩॥—॥ తత్ప్రకా
రమేవాహ ॥ యౌతి ॥ హేవీరపురాపూర్వంత్వయాసకలదిగ్విజయోత్స

మరాజధానీపిరత్వయాసకలదిగ్విజయోత్సవేషు। తామద్యదుర్విధిబలేన సమస్తలోకసాధారణఃపునరుపైష్యసిహాకిమేతత్ ॥౧౪౪॥ వ ॥ జనకస్స ఏయందనుజవంశనాయకో దయితో జగత్త్రితయజైత్రశాసనః । తనయఃపురందరజయీతిగర్వితావిధినాహమేవమధునావిడమ్బితా।౧౪౫ వ॥ రాజన్యధర్మవిదుషాపి రఘూద్వహస్య హత్వాయథాగ్రజమథానుజపట్టబంధః।ఆరభ్యవాలినమసంశయమావిరాసీదిక్ష్వాకువంశసహజః

వేషుసమస్తదిగ్విజయయాత్రా (త్రా) మహోత్సవేషుయాయమరాజధానీయమపురీ- వీక్షితాదృష్టాఅజనిజాతా- తాం యమరాజధానీమద్యేదానీం దుర్విధిబలెన దుష్టదైవవశేన, సమస్తలోకసాధారణః సకలజనసాధారణస్సన్ పునర్భూయోఽప్యేకడుపైష్యసి (ప్రా) ప్స్యసిఏతదవస్థాంతరం కిం, హేతివిషాదే॥ని॥ హావిషాదశుగార్తిష్వేత్యమరః॥వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥౧౪౪॥—॥ జనక ఇతి ॥ జనకఃమమపితామయః,స్వయంసాక్షాత్ దనుజవంశనాయకః దానవకులశ్రేష్ఠః, తథాదయితః, ప్రియతమః జేత్రేవజైత్రం ÷ జేతృశబ్దాత్ తృన్నన్తాత్ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థేఽణ్ప్రత్యయః, జగత్త్రితయస్య త్రైలోక్యస్య జైత్రంజయశీలం శాసనమాజ్ఞాయస్య సతథోక్తః, తథాతనయః పురందరంజయతీతి పురందరజయీ ఇంద్రజిత్- ఇత్యేవం ప్రకారేణాహంగర్వితాసంజాతగర్వాఽజాతేతి శేషః, అధునేదానీంతువిధినాదైవేన ఏవం పరిదృశ్యమాన ప్రకారేణ, విడంబితాఅనుకృతా సర్వసంక్షయేణైకైవ పరిశేషితాస్మీత్యర్థః ॥*॥ తథాచశ్రీరామాయణే ॥ పితాదానవరాజోమే భర్తామేరాక్షసేశ్వరః। పుత్రస్తుశక్రనిర్జేతా ఇత్యహంగర్వితాభృశ మితి- మంజుభాషిణీవృత్తమ్ ॥౧౪౫॥—॥ రాజన్యేతి ॥ రాజ్ఞఃఅపత్యానిపుమాంసోరాజన్యాః క్షత్రియాః + రాజశ్వశురాద్యదితి యత్ప్రత్యయః రాజ్ఞోపత్యేజాతిగ్రహణం సాధు॥తేషాం ధర్మవిదుషోధర్మజ్ఞస్యాపిరఘూద్వహస్య శ్రీరామస్య యథాయద్వత్ అగ్రజంహత్వా అథానంతరమ

కథమేషధర్మః ॥౧౪౬॥ ప ॥ అహహనిహతా లఙ్కా వాలానలేన హనూమతః పరమవనిజాపాతివ్రత్యానలేన భవానపి । సుఖమహామిహాసీనాశోకానలేపి యదీదృశేప్రభవతినమాంహంతుంప్రాయస్సఏష హుతాశనః ॥౧౪౭॥ గ ॥ తదహమిదానీం సాయందినేభగవతస్సవితుః ప్రభవప్రవిశ్యజాతవేదసంచంద్రికేవచం ద్రమసంతటిఏవతటిత్త్వన్తం

నుజపట్టబంధః అనుజస్య సామ్రాజ్యాభిషేకః వాలినమారభ్యఅసం శయం నిస్సందేహం+అర్థాభావేవ్యయీభావః-ఆవిరాసీత్ (ప్రా)దురభూత్, ఏషోయం ధర్మఃకథం కుతోవా ఇక్ష్వాకువంశస్య పరమధర్మిష్ఠస్య ఇక్ష్వాకుకులస్య సహజః నియతః నసహజఏవేత్యర్థః అతః ఇక్ష్వాకుకులావతంసస్య శ్రీరామస్య అయంనధర్మఇతిభావః, వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥౧౪౬॥—॥ అహహేతి॥ అహహేతిఖేదే ॥ని॥ అహహేత్యద్భుతేఖేదఇత్యమరః ॥ తదేవాహ, హనూమతః వాలానలేన లంకాపరమత్యంతం నిహతాదగ్ధా, అవనిజాయాస్సీతాయాః పాతివ్రత్యం పతివ్రతాధర్మఏవ అనలః తేన, భవానపినిహతః, అహం త్విహేదానీం ఈదృశే అనిర్వాచ్యే శోకానలేసతి, యద్యపిసుఖం నిర్విచారం ఆసీనాఅవస్థితా, బాహుకాలే కథమాసీనేత్యతఆహ, సఏషః సోయం హుతాశనః శోకాగ్నిఃప్రాయోభూమ్నామాం హంతుం నాశయితుం, నప్రభవతిసమర్థోనభవతి, కథమన్యథాత్మానం నదహతీతి భావః, హరిణీవృత్తమ్(౧)॥౧౪౭॥—॥ తదితి॥తత్తస్మాత్కారణాదిదానీమహంసాయందినే సాయంకాలే సాయమిత్యవ్యయమ్- దినశబ్దేన సుప్సుపేతి సమస్యతే- భగవతః పూజ్యస్య సవితురాదిత్యస్యప్రభాద్యుతిరివ జాతం వేదోహిరణ్యం యస్మాత్తం జాతవేదసమగ్నిం ॥ని॥ జాత

(౧) చితానలఇతి (ప్రా)చీనపాఠే ఈదృశే శోకానలెపి అహంసుఖాసీనాయది । సఏషచితానలః చిత్యాగ్నిః మాంహంతుం(ప్రా)యః నప్రభవతీత్యన్వయః ॥

భవంతమనుసరంతీనిర్వాపయామినిరంతరవిరహదహనదహ్యమానమా
త్మానమ్ ॥౧౪౮॥ ౫ ॥ ఇత్యాదికరుణపరిదేవనవతీంప్రజావతీంనివర్త్య
నిర్వర్త్యచనిజాజ్ఞయానిశాచరపతేర్యథావిధిసమేధంపితృమేధం సవిధ

వేదా స్తనూనపా దిత్యమరః- ప్రవిశ్యసవిత్రుప్రభాయాస్సాయమగ్ని
ప్రవేశే ॥*॥ ఆదిత్యోఽ స్తమయన్నగ్నిమనుప్రవిశతి- అగ్నింవావా
దిత్యస్సాయంప్రవిశతీత్యాది శ్రుతిరేవప్రమాణమ్, చంద్రమసంచంద్రం
చంద్రికాకౌముదీవ- తథా తటితోఽస్యసంతీతి తటిత్వాన్ మేఘః + త
సౌమత్వర్థ ఇతి భసంజ్ఞాయాం పదకార్యంనభవతి కింతు ఝయఇ
తిమతుపో మకారస్య వకారః - అపదత్వాన్నజశ్త్వం తంతటిద్విద్యు
దివేత్యుపమా భవంతమనుసరంతీఅనువర్తమానా చితాధిరోహణేనఅను
గచ్ఛంతీసతీ నిరంతర విరహదహనేన అవిచ్ఛిన్న వియోగాగ్నినా ద
హ్యమానం తాప్యమానంఆత్మానం దేహం నిర్వాపయామి సుఖయా
మిత్వయాసాకం ప్రసిద్ధాగ్నిప్రవేశ మంతరాతాదృగ్విరహశోకానలజ
నిత సంతాపస్య నిర్వాణాసంభవాత్ ॥*॥ ఆర్తార్తేముదితేహృష్టా
ప్రోషితేమలినాకృశా । మృతేమ్రియేతయానారీ సాస్త్రీజ్ఞేయాపతివ్ర
తేతి స్మృత్యుక్త్యా,పతివ్రతాధర్మఃత్వాచ్చేతి భావః-ఏతేనప్రసిద్ధానలా
పేక్షయా విరహానలస్యాత్యంతసంతాపకరత్వం సూచ్యతే (౧) ॥౧౪౮॥
ఇతీతి ॥ ఇత్యాదిఏవమాది కరుణపరిదేవనవతీం శ్రోతౄణాంశోకజన
కవిలాపవతీం ప్రజావతీం భ్రాతృజాయాం మందోదరీం ॥ని॥ ప్రజావతీ
భ్రాతృజాయేత్యమరః, నివర్త్యచితాగ్న్యారోహణాభి నివేశాన్నిషి
ధ్య, నిజాజ్ఞయా ॥*॥ మరణాంతానివైరాణినివృత్తంనఃప్రయోజనం
క్రియతామస్యసంస్కారో మమాప్యేషయథాతవేత్యాది శ్రీరామా
యణోక్తరీత్యా స్వనిదేశవచనేన నిశాచరపతేః రావణస్య, యథావి

(౧)సాయంతనీభగవతఇతి ప్రాచీనపాఠే సాయంభవాసాయంతనీ+సా
యంచిరమిత్యాదినా భవార్థేట్యుప్రత్యయస్తుడాగమశ్చ॥

మేధమానవిషాదం విభీషణమశేషరాజ్యాధిపతిం విధాతుమఖిలతీర్థా హృతైరమ్బుభిరమ్భోధరఇవదావదహనాకులంవనస్పతిం రఘుపతిరభ్య షించత్ ॥౧౪౫॥ ప॥ అథదశరథనందనాభిషేకాదధిగతరాజ్యపదోవిభీష ణోఽయమ్।అనుదినమభివృద్ధమండలోఽభూదరుణకరామృతపూరణోఽయ

ధియథాశాస్త్రం, మేధాబుద్ధివిశేషః శ్రద్ధాబియావత్. తయాసహితం యథాతథాపితృమేధం పితృయజ్ఞమ్ ॥*॥ ప్రజాపతిరశ్వమేధమసృజ తేత్యాదౌ మేధశబ్దస్య యాగపరత్వేన వ్యాఖ్యానాత్, నిర్వర్త్యకృ త్వాచ- సవిధంసమీపఇత్యర్థః- ఏధమానవిషాదం ప్రవర్ధమాన ఖే దం విభీషణమశేష రాజ్యాధిపతిం లంకాసకల సామ్రాజ్యాధిపతిం వి ధాతుం కర్తుం రఘుపతిః శ్రీరామః అఖిలతీర్థేభ్యః అశేషపుణ్య తీ ర్థేభ్యః ఆహృతైరానీతైః అంభోభిః, దావదహనాకులంవనవహ్ని సంతాపితం వనస్పతిం వృక్షమ్ ॥ని॥ వనస్పతిర్వృక్షమాత్రేవినాపుష్పైః ఫలముక్తమఇతివిశ్వః, అంభోధరో మేఘఇవ అభ్యషించత్ అభిషి క్త వాన్ (౧) ॥౧౪౫॥—॥ అథేతి॥ అథానంతరం దశరథనందనాభిషేకా త్ శ్రీరామవిరచిత మూర్ధాభిషేకాత్, అధిగతం ప్రాప్తంరా జ్యపదం సామ్రాజ్యస్థానం యేనసతథోక్తః ॥ ని ॥ పదంవ్యవసిత త్రా ణ స్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తుష్విత్యమరః, అయంవిభీషణః అనుదినం దినే దినే పిప్రాయామప్యయీభావః, అరుణకరాన్సూర్యకిరణానేవ అమృ తం తేనపూరణమాప్యాయనం యస్యసతథోక్తః, ఇందుశ్చంద్రఇవ అభివృద్ధంప్రవృద్ధం మండలంరాష్ట్రం బింబశ్చయస్యసతథోక్తోఽభూత్ ఇందోరరుణకరయుక్తత్వముక్తంవరాహమిహిరేణ ॥*॥ సలిలమ యే శశినిరవేదీధితయో మూర్ఛితాస్తమోనైశమ్। క్షపయంతిదర్ప ణోదరనిహితాఇవ మందిరస్యాంతఇతి, శ్లేషసంకీర్ణోయముపమా, పు

(౧) అత్రయథావిధివిహితపిత్రుమేధంసమేధమాన విషాదంవిభీషణ మ గ్రజాశేషరాజ్యాధిపతిమితి ప్రాక్తనగపాఠః ॥

ఘోరః ॥౧౫౦॥ తతః ॥ వ ॥ సీతాముదీక్ష్య నిభృతేన విభీషణేన సీతాముదారగుణరూపవతీం సతీనామ్ । దేవస్య తత్క్షణమభూద్దశకంఠకృష్టామానందశోకరసబంధురమంతరంగమ్ ॥౧౫౧॥ X ॥ అనంతరమియమరుంధతీవ పవిత్రచారిత్రనిధేరధిదేవతా పతిదేవతానాది పుంసోఽపి పరస్య మర్త్యధర్మేణ పత్న్యాయనాయనాయకస్య పురః పురందరముఖాక్షి ఎతాగాన్ప్రవృత్తమ్ ॥*॥ అయుజినయుగరేఫతో యకారో యుజిచనజౌ జరగాశ్చపుష్పితాగ్రేతి లక్షణాత్ (౧) ॥ ౧౫౦॥——॥ తత ఇతి ॥ తతో విభీషణాభిషేకానంతరం ॥ సీతామితి ॥ నిభృతేన ప్రశ్రితేన కరణత్రితయపరిశుద్ధేనేత్యర్థః, విభీషణేన సీతాం సమీపం ప్రాపితాం సతీనాం స్త్రీణాం మధ్యే ఉదారాణి గంభీరాణి గుణరూపాణి గుణాస్సౌశీల్యాదయః రూపం సౌందర్యం చాస్యాస్సంతీతి తథోక్తాం, నిష్కళంకాం దశకంఠకృష్టాం రావణాపహృతాం సీతాముదీక్ష్య దృష్ట్వా - తత్క్షణం తస్మిన్ క్షణ ఇత్యర్థః, దేవస్య స్వామినః శ్రీరామస్య అంతరంగమంతఃకరణం - ఆనందః సీతాదర్శనజనిత హర్షః శోకః ఈదృశీమిమాం దృష్ట్వాపి రాజా రావణః కథం తూష్ణీం స్థాస్యతీతి దుఃఖం, అథవా ఏతావంతం కాలమత్యంతపరిక్లిష్టేయమభూదితి విషాదః- తావేవ రసౌ తాభ్యాం బంధురం పరిపూర్ణమభూత్, వసంతతిలకావృత్తమ్ (౨) ॥౧౫౧॥ అనంతరమితి ॥ అనంతరం శ్రీరామస్య ఆనందశోకావేశానంతరమియం సీతా అరుంధతీ వసిష్ఠధర్మపత్నీవేత్యుపమా- పవిత్రచారిత్రం పరిశుద్ధసమాచార ఏవ నిధిః నిక్షేపః తస్య అధిదేవతా అధిష్ఠానదేవతా నిత్యం నిరతిశయ నిర్మలాచార పరిపూరితేత్యర్థః - తథా పతిదేవతా పరమపతివ్రతా, పరస్య పరమాత్మనః అనాదిపుంసః పురాణపురుషస్యాపి నాయకస్య పత్యుః శ్రీరామస్య పురః మర్త్యధర్మేణ స్వయముప

(౧) అధిగత రాజపదః ఇతి పూరణాదివేమరితి చ ప్రాక్తన పాఠః ॥

(౨) రామస్య తత్ క్షణమభూద్దశకంధరారేరితి ప్రాచీన పాఠః ॥

బర్హిర్ముఖాన్ పురస్కృత్యచ భగవన్తమరవిన్దాసన మిన్దుకలేవ పునరుదేష్యన్తీ తపనమివ దహనమవజగాహే ॥౧౫౨॥ ప ॥ ప్రావిక్షదర్చిషి పరం నిజశుద్ధిహేతో ర్దేవీ విశుద్ధచరితా జనకస్య పుత్రీ । అంహశ్చిరం హి యదపావనవస్తుసంగా_త్త్యక్తస్స్వయం తదమునా దమునా బ

త్యర్థత్వేనావతీర్ణత్వాదితి భావః, ప్రత్యాయనాయ విశ్వాసోత్పాదనార్థం ॥ని॥ ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతుషు ఇత్యమరః, పురందరముఖానిన్ద్రాదీన్ బర్హిః హుతాశో ముఖం యేషాం తాన్ దేవాన్ ॥ని॥ బర్హిః కుశహుతాశయోరితి విశ్వః- అగ్నిముఖా వై దేవా ఇతి శ్రుతేః- తథా భగవన్తం పూజ్యం షడ్గుణైశ్వర్యసమ్పన్నం వా, అరవిన్దాసనం బ్రహ్మాణంచ పురస్కృత్య పురోధాయ తాన్ సాక్షీకృత్యేత్యర్థః, తేషాం తదాసన్నిహితత్వాదితి భావః, ఇన్దుకలా చన్ద్రకలేవ పునరుజ్ఝయోప్యుదేష్యన్తీ సతీ తపనం సూర్యమివ, దహనమగ్నిం అవజగాహే ప్రవివేశ ఇన్దుకలాయాః కుహ్వాం తపనప్రవేశ ఆగమసిద్ధః(౧)॥౧౫౨॥ ప్రావిక్షదితి ॥ విశుద్ధచరితా పరమపవిత్రచరిత్రా దేవీ పూజ్యా జనకస్య పుత్రీ జానకీ- నిజశుద్ధిహేతోః ఆత్మశుద్ధ్యర్థమేవేత్యర్థః ÷ షష్ఠీ హేతుప్రయోగ ఇతి షష్ఠీ, అర్చిషి జ్వలనే ప్రావిక్షత్ ప్రవిష్టవతీ ॥+॥ విశ తెలుఙ్ శల ఇగుపధాదనిటః క్స ఇతి క్సాదేశః, దమునా జ్వలనస్తు ॥ని॥ సప్తార్చిర్దమునాశ్శుక్ర ఇత్యమరః, చిరం చిరకాలమారభ్యేత్యర్థః అపావనవస్తుసంగాత్ అపవిత్రవస్తుసంపర్కాత్ స్వస్య సర్వభక్షకత్వాదితి భావః యదంహో దురితం సంపాదితమితి శేషః ॥ని॥ అంహో దురితదుష్కృతమిత్యమరః- తదిత్యవ్యయం తృతీయార్థే తేనేత్యర్థః, అమునా అంహ

(౧) అనన్తరమియమరున్ధతీవపవిత్రచారిత్రా నిధిరథ దేవతాపతి దేవతానాం ఆదిపుంసోఽపి పరస్య పత్యుర్ధర్మణః ప్రత్యాయనాయేతి ప్రాచీనపాఠే స్పష్టోఽర్థః + మనుష్యస్య ధర్మ ఇవ ధర్మో యస్య స మనుష్యధర్మా । ధర్మాదనిచ్ కేవలాదిత్యనిచ్ సమాసాన్తః ॥

భూవ ॥౧౫౩॥ విశుద్ధశీలామనలేనసంగాద్వైదేహజాం తత్రవిలోక్య సీతాం । ప్రభాంపునః ప్రత్యుషసీవపూషాప్రత్యగ్రహీన్నాగ్రసరో రఘూణామ్ ॥౧౫౪॥ గ॥ అథదాశరథిరధిగతనిజప్రశంసోవిధినావిధినాపు

పాస్వయంత్యక్తః విముక్తోబభూవ అత్రవిశుద్ధ్యర్థం ప్రవిష్టాయాం పరమపతివ్రతాయాం జనకపుత్ర్యాం తత్సంపర్కాత్స్వయం సకలదురితవిముక్తిద్వారా పరిశుద్ధోభూదితి మహదేతదాశ్చర్యమిత్యర్థః॥ అత్రదమునసాదురితసంబంధ తద్విముక్త్యోరసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిభేదః, ఏతేనజ్వలనాపేక్షయాప్యత్యంతపవిత్రత్వమస్యావ్యజ్యతే (౧) ॥౧౫౩॥—॥ విశుద్ధేతి॥ తత్రతస్మింత్సమయే రఘూణామగ్రసరోరఘునాయకః శ్రీరామః అనలేనసంగాత్ అగ్నిసంపర్కాద్ధేతోః విశుద్ధశీలాం పరమపావనసమాచారాం విశేషణమేతత్ప్రభాయామపియోజ్యం, విదేహజాం జనకమహారాజపుత్రీం కులీనామిత్యర్థః, అయోనిజామితిచగమ్యతే- సీతాంవిలోక్య అత్యాదరేణదృష్ట్వాపూషాసూర్యః ప్రత్యుషసి ఉషఃకాలే ॥ని॥ ఉషఃప్రత్యుషసీ ఆపీత్యమరః, ప్రభాం నిజశోభామివ పునఃప్రత్యగ్రహీత్ పరిగృహీతవాన్, ఉపమాలఙ్కారః ॥ ఏతేనానయోరత్యన్తావినాభావ సంబన్ధో వ్యజ్యతే, వృత్తముపజాతిః (౨) ॥౧౫౪॥—॥ అథేతి॥ అథ సీతాపరిగ్రహానంతరం దాశరథిః శ్రీరామః అధిగతః ప్రాప్తః నిజప్రశంసావి

---

(౧) తదమునేత్యత్ర తచ్చతదదశ్చేతి కర్మధారయాశ్రయణాత్తదిత్యస్య తృతీయాంతార్థకావ్యయత్వం నకల్ప్యమ్ । యద్వాఅమునాసీతాప్రవేశనహేతునా దమునాఃతత్ పాపంకర్తస్వయంత్యక్తః త్యక్తుమారబ్ధవాన్ + ఆదికర్మణిక్తః కర్తరిచేతి కర్తరిక్తః ఇత్యన్యే ॥

(౨) ప్రత్యగ్రహీత్ప్రాగ్రసరఇతి ప్రాచీనపాఠే విశేషణమాత్రప్రయోగో విశేష్యప్రతిపత్తావితి వామనసూత్రాత్ప్రాగ్రసరశబ్దేనైవ రామరూపవిశేష్యలాభః ॥

యనిరాశే నివృత్తే విద్వేషిపశువిశసనారమ్భే నికుమ్భిలాం సమాసాద్య సద్య ఏవ ప్రావర్తయత సత్త్రమతివిచిత్రమ్ ||౧౮౯||౫|| తదను హనూమతః ప్రతినివృత్తాద్వృత్తాన్తమిమమాకర్ణ్య విదీర్ణమానసో మానసచర ఇవ రాజహంసో వజ్రనిర్ఘోషాద్విషాదాకులో రాజహంసస్సంసది ని

గత మిన్ద్రజాలమివేత్యర్థః, అతథ్యమసత్యమపి తథ్యం సత్యమేవ విబుద్ధ్య జ్ఞాత్వా ||ని|| సత్యం తథ్యమృతం సమ్యగమూని త్రిషు తద్వతీత్యమరః, చిరాయ చిరకాలం విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయమేతత్ ||ని|| చిరాయ చిరరాత్రాయేత్యమరః, నియుధ్య యుద్ధం కృత్వా నిరాశే ఆశారహితే నివృత్తే నిర్గతే సతి విద్వేషిణ ఏవ పశవః తేషాం విశసనే విదారణే ఆరంభః ఉద్యోగః అస్యాస్తీతి తథోక్తః యద్వా విద్వేషీతి చ్ఛేదః ఇంద్రజిత్ పశువిశసనమారభతే తాచ్ఛీల్యేనేతి తథోక్తస్సన్ నికుంభిలాం నికుంభిలాఖ్యహోమార్థగుప్తస్థలవిశేషమాసాద్య ప్రాప్య సద్యస్తదానీమేవాతివిచిత్రమత్యంతాద్భుతం సత్రం పరమారణయాగం ప్రావర్తయత ప్రావర్తయామాస ఉపక్రాంతవానిత్యర్థః (౧) ||౧౮౯||—|| తదన్వితి || తదను ఇంద్రజితః నికుంభిలాప్రవేశానంతరం, ప్రతినివృత్తాత్ ప్రత్యాగతాత్ హనూమతః ఇమం వృత్తాంతం మైథిలీవధరూపవార్తాం ||ని|| వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాంత ఇత్యమరః, ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా విదీర్ణమానసో విదళితహృదయః అత ఏవ వజ్రనిర్ఘోషాత్ స్ఫూర్జథోః ||ని|| స్ఫూర్జథుర్వజ్రనిర్ఘోష ఇత్యమరః, విదీర్ణమానసః తస్య తదుద్వేజకత్వాదితి భావః, మానసచరః మానససరోవర్తీ ||ని|| మానసం సరసి స్వాంత ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః- రాజహంసః కలహంస ఇవ విషాదాకులః ||*|| విషాదశ్చేతసో భంగ ఉపాయాభావచింతనైరి

---

(౧) ప్రాచీనపుస్తకేషు ప్రాతిహారిక ఇతి పదం నాస్తి। సత్త్వేపి। ద్వారి ద్వాఃస్థే ప్రతీహారః ఇత్యమరకోశాత్ ప్రతీహారే ద్వారే నియుక్తః ప్రాతిహారిక ఇత్యర్థః। విద్వేషిపశువిశసనారంభాయేతి ప్రాచీనపాఠః ||

౧౫౫॥వ॥ ఆరుహ్యపుష్పకమయంవిదితానితానిలంకోపకంఠదశకంఠరణాంగణాని । సింధుంగభీరమపి సేతునిబంధనంచసందర్శయన్మృగదృశస్సజగామరామః ॥౧౫౬॥వ॥ ఉపరియథాయథామణివిమానముదంచతినస్తరుణి తథాతథావిపులతాముపయాతినభః । మహీవలయేతుపల్వలమవేక్ష్యమహాంబునిధింపవనభువేనివేద్యచహసంతిపరేహరయః॥౧౫౭

ఆరుహ్యేతి ॥ సాయంరామః పుష్పకమారుహ్యతాని పూర్వోక్తరీత్యా చరితానివిదితాని ప్రసిద్ధాని, లంకోపకంఠేలంకాపురనికటేయానిదశకంఠరణాంగణాని రావణసమరభూమయః తానిచ, గభీరంగాంభీర్య గుణయుక్తం సింధుమపి సముద్రంచ సేతునిబంధనంచ మృగీదృశః సీతాయాః సందర్శయన్ తదేతదితి ప్రదర్శయన్ జగామ- వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥౧౫౬॥—॥ ఉపరీతి ॥ హేతరుణిమైథిలి, నఃఅస్మాకంసంబంధిమణివిమానం రత్నఖచితవ్యోమయానం- యథాయథా యేనయేన ప్రకారేణ పీప్సాయాం ద్విర్భావః, ఉపర్యూర్ధ్వముదంచతిగచ్ఛతి తథాతథాతేన తేనప్రకారేణ పూర్వవద్ద్విర్భావః, నభః అంతరిక్షం విపులతాం విశాలతాముపయాతి అనంతత్వాత్తథాప్రతీయతఇత్యర్థః, మహీవలయే భూమండలేతు (÷ నద్యాపోన్యతరస్యామితి మహీశబ్దస్య హ్రస్వః)(౧)మహాంబునిధింమహాసముద్రంపల్వలమల్పసరఃప్రాయమవేక్ష్యదృష్ట్వా + అవపూర్వాదీక్షతేఃక్త్వోల్యబాదేశః, దూరస్థస్య మహతోప్యల్పతయా ప్రతీతే ర్లోకప్రసిద్ధత్వాదితిభావః- పవనభువేహనూమతే నివేద్యప్రదర్శ్యచ అపరేఅన్యేహరయోవానరాః హసంతి, కృతొస్మిన్నప్యంబునిధిరేవం ప్రతిప్రభాతితదేకదేశోల్లంఘనే

(౧) మహ్యతేపూజ్యతఇతిమహీః।మహపూజాయాం।చురాదేరదంతాణ్ణిచిఅచఇరితిఇప్రత్యయెమహీః।కృదికారాదక్తినఇతి జీషిమహీఇతి। వీచిఃపఙ్క్తిర్మహీః కెళిరిత్యాద్యాహ్రస్వదీర్ఘకాఇతివాచస్పతిరిత్యమరసుధాయాముక్తం । అతఏవద్విరూపకోశే।మేధిర్మేథీమహీర్మహీఇత్యుక్తం

గ॥ ప్రియేజనకనందిని వినతానందనమప్యతిశేతే విమానవేగః ॥ తథాహి ॥౧౫౮॥ ప॥ యద్యద్దూరేపురఃపశ్యన్నిచ్ఛామితవశంసితుమ్ । తత్తదన్వగపిదృష్టమపినస్థానపార్యతే॥౧౫౯॥ గ॥ తరుణిధరణిసుతేపశ్యఋశ్యమూకోయం, బింబాధరేపంపాసరఇదం, కంబుకంఠికబంధనిధనభూరియం, కరభోరుఖరాదికలహస్థానమిదంమధురాలాపినిమమ పర్ణశా

న లవకాప్రతిపత్త్యభిప్రాయేణ పరిహసంతీత్యర్థః ॥౧౫౭॥—॥అథ తత్తత్స్థానాని ప్రదర్శయిష్యన్ సీతాంసంబోధయతి ॥ ప్రియేఇత్యాదినా ॥ హేప్రియే జనకనందిని సీతే విమానవేగఃవ్యోమయానరయః- వినతానందనంగరుత్మంతమపిఅతిశేతే అత్యతివేగేనగచ్ఛతీత్యర్థః ॥ని॥ గరుత్మాన్ గరుడస్తార్క్ష్యోవైనతేయఃఖగేశ్వరఇత్యమరః, తదేవప్రతిపాదయతి॥ తథాహీతి ॥౧౫౮॥—॥ ప్రతిపాదనప్రకారమేవాహ ॥ యద్యదితి ॥ పురఃపురస్తాత్ దూరేయద్యద్వస్తుస్థానంవాపశ్యన్- తవశంసితుం కథయితుమిచ్ఛామితత్తద్వస్తుస్థానంవా అన్వక్ పశ్చాద్దృష్టమపి తథావక్తుమపి నపార్యతే నశక్యతఇతి వేగాతిశయోక్తిః- తథాపి వక్ష్యామి శృణ్వితి వాక్యశేషః ॥౧౫౯॥—॥ తరుణీతి ॥ హేతరుణిసుందరి ధరణీసుతే భూపుత్రిసీతే- అయంపరిదృశ్యమానః ఋశ్యమూకః ఋశ్యమూకాఖ్యపర్వతః పశ్య తమవలోకయ, హేబింబాధరేబింబోష్ఠి- పంపాసరఇదం యస్యతీరే మయారావణాపహరణసమయే త్వద్విరహవేదనయాబహువిలపితమితిభావః హేకంబుకంఠిశంఖసదృశగ్రీవే+ అంగగాత్రకంఠేభ్యశ్చేతిఙీప్ - ఏతేనమహాభాగ్యలక్షణసంపత్తిసూచ్యతే- తదుక్తం సాముద్రికశాస్త్రే ॥*॥ స్యాద్రోమవర్జితమురోమృదులాంగనానాంగ్రీవాచకంబునిచితాధనసుఖానిదత్తే ఇతి కంబునిచితాత్రిరేఖావ్యాప్తేత్యర్థః- ఇయమేషాకబంధస్య కబంధాఖ్యదానవస్య నిధనభూమిః విధ్వంసనస్థానం యేనసుగ్రీవసఖ్యం త్వత్ప్రాప్తిసాధనముపదిష్టమితిభావః- కరభావివ ఊరూయస్యాస్తస్యాస్సంబుద్ధిః హే

లేయం, మత్తేభగామిని మాయామృగమృగయావనమిదం, కుటిలాయత
కబరి గోదావరీయం, కుంభికుంభ స్తనికుంభసంభవాయ తనమిదం, విధు
ముఖి విరాధ విధ్వంసనమహీయం, కంజలోచనే మహామునేరత్రే రా
శ్రమ పదమిదం, విదేహ రాజపుత్రి చిత్రకూటోయమితి వివిధాః కథాః
కథయన్నేవాంజసా భాగీరథీపరిసరే భరద్వాజమునేః ప్రశాంతపావనం

కరభోరు + ఊరూత్తరపదాదౌపమ్య ఇత్యూఙ్ప్రత్యయః- అతఏవ
హ్రస్వః ॥ని॥ మణిబంధాదాకనిష్ఠం కరస్యకరభో బహిరిత్యమరః, ఇ
దంఖరాదీనాం కలహస్థానం యుద్ధభూమిః- ఏతదాదిత్వే యాదృష్టచ
రమితిభావః, హేమధురాలాపిని మంజుభాషిణి - ఇయం మమపర్ణ
శాలా అయమావయోరుటజ ఇత్యర్థః- హేమత్తేభగామిని మందయా
నె ఇదం మాయామృగస్య మాయామృగరూపధారిణో మారీచస్యమృ
గయావనం తద్ధ్వంసన కాననమిత్యర్థః, కుటిలాకుంచితాసతా- తథా
భూతాయా ఏవ మోహనత్వాత్ ఆయతాదీర్ఘాచకబరీ కేశపాశో య
స్యాస్తస్యాస్సంబుద్ధిః- హేకుటిలాయతకబరి ॥ని॥ కబరీ కేశవేశ ఇత్యమ
రః ॥+॥ జానపదేత్యాదినాఙీష్- ఇయంగోదావరీ, హేకుంభికుంభ స్త
ని కరికుంభపృథులకుచే + స్వాంగాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధా
దితిఙీష్- ఇదం కుంభసంభవాయతనమగస్త్యాశ్రమః ॥ని॥ అగస్త్యః కుం
భసంభవ ఇత్యమరః- హేవిధుముఖి చంద్రాననే పూర్వవన్ఙీష్ ॥ని॥ వి
ధుర్విష్ణౌ చంద్రమసీత్యమరః । ఇయం విరాధస్య విధ్వంసనభూమిః వినా
శస్థానం, హేకంజలోచనే పద్మనయనె - ఇదం మహామునేః మునిపుం
గవస్య అత్రేరాశ్రమపదం తపోవనస్థానం- హేవిదేహరాజపుత్రి జనక
నందిని అయంచిత్రకూటపర్వతః ఇత్యనేన ప్రకారేణ వివిధాః నానా
ప్రకారాః కథాః శ్రావ్యవాచః + చింతపూజకథికుంభిచర్చశ్చేతిణిజప్ర
త్యయః, కథయన్ శంసన్నేవాయం శ్రీరామః అంజసాద్రుతం భాగీర
థీపరిసరే గంగాప్రాంతభువి ॥ని॥ పర్యంతభూః పరిసర ఇత్యమరః- భ

తపోవనమయాసీత్, అభాషత చ మైథిలీమ్ ||౧౬౦|| ప|| ప్రసృతబర్హిణ
శ్వాసపారణాసు (ఖితగఘశే) కృతీ హరిః | కండూవినోదనోత్కంఠీ కంఠీర
వనఖైర్మృగః ||౧౬౧|| గ|| తత్ర భరద్వాజవిహితవివిధాతిథ్యస్తత్రైవ ప
దవీం దవీయసీమతిలంఘ్య పునరయోధ్యాసవిధమాసీదస్న గ్రతఏవ హ

రద్వాజమునేస్సంబంధి ప్రశాంతం ప్రసన్నం నిర్వైరమిత్యర్థః- పావ
నం పవిత్రం చేతి మిథో విశేషణ విశేష్యభావ వివక్షాయాం × విశే
షణం విశేష్యేణ బహులమితి సమాసః, తపోవనమాశ్రమమయాసీత్
ప్రావిశదిత్యర్థః ||+|| యాతేర్లుఙ్ యమరమనమాతాం సక్చేతి
సగాగమః, అస్తిసిచోపృక్త ఇతీడాగమః, మైథిలీమభాషత అవోచత
చ ||౧౬౦||—|| ఉక్తిప్రకారమేవాహ || ప్రసృతేతి || హరిః భుజం
గః ||ని|| యమానిలేంద్ర చంద్రార్క విష్ణుసింహాంశువాజిషు, శుకా
హికపిభేకేషు హరిర్నా కపిలే త్రిష్విత్యమరః - ప్రసృతస్య నిద్రా
ళోః బర్హిణస్య మయూరస్య యే శ్వాసాః నిశ్వాసమారుతాః తేషాం
పారణయా భోజనేన సుకృతీ ధన్యః ||ని|| సుకృతీ పుణ్యవాన్ ధన్యః, మ
యూరో బర్హిణో బర్హీ నీలకంఠో భుజంగభుగితి చామరః, బర్హి
ణభుజంగయోస్సహజవైరే సత్యపి మహామునిమహిమ్నా ప్రసన్నత్వా
దాశ్రమస్య నిర్భయసాన్నిధ్య సంభవాదితి భావః, తథా మృగో హరి
ణః- కంఠీరవనఖైః సింహనఖైః కణ్డూవినోదనోత్కంఠీ కండూత్య
పనోదనోత్సుకః పూర్వవద్భావః, సహజమపి వైరం సంత్యజ్య స్వైవ
రం విహరంతి మృగపన్నగాదయ ఇతి మునేర్మహాతపస్సామర్థ్యం సూ
చ్యతే || ౧౬౧|| — || తత్రేతి || తత్ర ఆశ్రమే భరద్వాజేన విహితం
కృతం వివిధాతిథ్యం నానాప్రకారాతిథిసత్కారో యస్య స తథోక్తః
తత్రైవ దవీయసీం దూరతరాం + స్థూలదూరేత్యాదినా పూర్వగుణయ
ణాదిపరలోపౌ ద్వివచన విభజ్యేత్యాదినా ఈయసున్యవాదేశః ఉగిత
శ్చేతి ఙీప్- పదవీం మార్గమతిలంఘ్య అతిక్రమ్య పునర్భ్యాయోః వాక్యా

నూమదావేదితోదంతమాగచ్ఛంతమరుంధతీజాని పురస్సరమజస్రమా నందబాష్పాకులితాలోకై రమాత్యలోకైః పరిగతమతిపావనతపోధన వ్రతమాజానభక్తిభరితం భరతమాలోకయన్నతివత్సలతయా తద్విమా నాదవరోహణాయ దేవో దశకంఠరిపురుదకంఠత ॥౧౬౭॥ వ ॥ యానం మహాశయమవేత్య యథాయథైతత్తారాపథాదవతరత్యవనీకుమారి। ఆసే

లంకాతో ఏవ అయోధ్యాయాః సవిధం సమీపమాసీదత్ ప్రాప్నువన్న గ్రతః పురస్తాదేవ, హనూమతా ఆవేదితో నివేదితః ఉదంతః శ్రీరా మాగమనవృత్తాంతో యస్య తం అతఏవ ఆగచ్ఛంతం అభిముఖ్యేనాయాం తం అరుంధతీజాయా యస్య సోఽరుంధతీజానిః వసిష్ఠః + జాయాయా నిఙ్ఙ్ నిజాదేశః పురస్సరోఽగ్రేసరో యస్య స తథోక్తస్తం- తథాఽజస్రం నిరం తరమానంద బాష్పైరాకులితా ఆలోకా దర్శనాని యేషాం తైః ॥ని॥ ఆ లోకో దర్శనదృోతావిత్యమరః - అమాత్యలోకైః సుమంత్రాది మంత్రిజనైః పరిగతం పరివేష్టితం అతిపావనమత్యంతపరిశుద్ధం తపోధన వ్రతం జటావల్కలధారణకందమూలాశనాధశ్శయన బ్రహ్మచర్యాదితా పసాచారో యస్య తం, భక్తిః పూజ్యేష్వనురాగః ఆజానభక్త్యా స్వభావ సిద్ధభక్త్యా భరితం పరిపూర్ణం నిజభక్తితత్పరమిత్యర్థః ॥ని॥ భక్తిర్ని షేవణె రాగే రచనాయామితి శబ్దార్ణవే - భరతమాలోకయన్ అతివ త్సలత్వేన హేతునా ॥ని॥ శ్రీమాన్ స్నిగ్ధస్తు వత్సల ఇత్యమరః + వత్సాం సాభ్యాం కామబల ఇతి లచ్ప్రత్యయః- తత స్తద్విమానాత్ పుష్పకా దవరోహణాయ దేవః స్వామీ దశకంఠరిపుః రావణాంతకః శ్రీరామః ఉదకంఠత ఉత్కంఠితవాన్ ఐచ్ఛదిత్యర్థః ॥౧౬౭ ॥—॥ ఇదానీం సీ తామామంత్రితవాన్ శ్రీరామ ఇత్యాహ ॥ యానమితి ॥ హే అవనీకు మారి సీతే, ఏతదస్మదధిష్ఠితం యానం పుష్పకం కర్తృ - మహాశయం మమావరోహణాభిప్రాయమవేత్య జ్ఞాత్వా, యథాయథా తారాపథా దంతరిక్షాదతాశ్చిదరాదితివా పాఠః అతఏవావతరతి అవరోహతి

కుక్షీంసవిధమద్య తథాతథాభూరత్యాదరేణ భవతీమభిగచ్ఛతీవ॥౧౬౩॥

వ॥ ఇత్థంవదన్నిందుముఖీంసలీలం దేవః ప్లవంగాధిపదత్తహస్తః। విభీషణావేదితయా పదవ్యా విమానతో మందమవారురోహ ॥౧౬౪॥ వ॥ ప్రణీతమణిపాదుకం ప్రణతమగ్రతః పాదయోరుదస్య భరతం జవాదుపసఞ్జయన్భుజాభ్యంతరమ్। ఉదీక్ష్య చ తపఃకృశం వపురముష్య వాత్సల్యతః కరేణ సముహుః స్పృశన్న విరరామ రామశ్చిరమ్ ॥౧౬౫॥ వ॥

తథాతథాభూః తస్మాత్తాభూః దేవీ అద్య ఇదానీం సవిధం సమీపమాసేదుషీముపగతాం భవతీం పూజ్యాం త్వామ్॥ + ॥ భూరిడ్వతురితి డవతు ప్రత్యయః పూర్వవత్ అత్యాదరేణ అత్యంతప్రీత్యా ప్రేమ్ణా అభిగచ్ఛత్యభ్యుద్గచ్ఛతీవేత్యుత్ప్రేక్షా, యథా మాతా దూరాదాగతాం పుత్రీం మాతా అత్యంతాదరేణాభ్యుద్గచ్ఛతి తద్వదిత్యర్థః వసంతతిలకావృత్తం॥౧౬౩॥ ఇత్థమితి ॥ ఇత్థమనేన ప్రకారేణ ÷ ఇదమస్థమురితి థముప్రత్యయః- ఇందుముఖీం సీతాం ప్రతి సలీలం సవిలాసం వదన్ దేవః స్వామీ శ్రీరామః- ప్లవంగాధిపేన సుగ్రీవేణ దత్తః రాజలక్షణత్వాద్వివలితః హస్తః హస్తావలంబో యస్య స తథోక్తస్సన్ - విభీషణావేదితయా ఇత ఆగమ్యతాం దేవేనేతి నిర్దిష్టయా పదవ్యా మార్గేణ పథః కరణత్వం వ్యాఖ్యాతం ప్రాక్, విమానతః విమానాత్ పంచమ్యాస్తసిః మందం శనైః అవారురోహ అవరూఢవాన్ ॥౧౬౪॥——॥ ప్రణీతేతి ॥ ప్రణీతే శ్రీరామచరణసన్నిధానం ప్రాపితే మణిపాదుకే పూర్వం రాజ్యపరిపాలన పురస్కారార్థమానీతే మాణిక్యపాదుకే యేన తం, పాదయోరగ్రతః పురస్తాత్ప్రణతం నమస్కుర్వంతం- భరతం జవాదతిశయప్రయుక్తత్వరయాత్ ఉదస్య ఉత్క్షిప్య, భుజాభ్యంతరముపసఞ్జయన్ గాఢమాలింగన్నిత్యర్థః, తథా తపసా వ్రతోపవాసాదినా కృశం క్షీణం అముష్య భరతస్య వపుః శరీరం ఉదీక్ష్య దృష్ట్వా చ, వాత్సల్యతః స్నేహాత్ కరేణ ముహుః పునః పునః స్పృశన్ పరిమార్జయన్ స రామః

పశ్యన్ననందభరతః పరిరభ్యదోర్భ్యాం సౌమిత్రిమార్యసమదుఃఖకృశీకృతాంగం।సోఽయంసునోపనత రాజ్యపరాఙ్ముఖాయతస్మైపునస్సహజభక్తి దృఢవ్రతాయ॥౧౬౬॥౫॥అథభరతోఽపిపురతోఽభివాదితపురుషం పౌరుషనిఘ్నేనశత్రుఘ్నేనసహ దేవీంప్రణమ్యజనకనందినీ మున్నని కృత్యసావరోధవధూకాంత్సుగ్రీవ దశగ్రీవానుజాదీన్ యథోచితాభిరు

చిరంననిరరామనవిరతోఽభూత్, తదుపలాలనతాత్పర్యేణ అనల్పకాలం ప్రావర్తతేత్యర్థః ✣ వ్యాజ్వరిభోర్యేరమఇతిపరస్మైపదం, పృథ్వీవృత్తమ్ ॥౧౬౫॥—॥ పశ్యన్నితి ॥ భరతః ఆర్యేణపూజ్యేన శ్రీరామేణసమందుఃఖందుఃఖానుభవోయస్య సః అతఏవకృశీకృతం అంగంశరీరంయస్యేతి బహువ్రీహిగర్భితో విశేషణసమాసః- అథవా ఆర్యసమదుఃఖేన కృశీకృతాంగం ఆంతతః క్లేశాననుభూతవంతం సౌమిత్రింలక్ష్మణంపశ్యన్ దోర్భ్యాంబాహుభ్యాం పరిరభ్యాలింగ్యననంద ఆర్యసహవాసేనాయంధన్యోఽభూదితి సంతుతోషతథాసోఽయం సౌమిత్రిశ్చ సుఖేన ఉపనతేస్వయం సంప్రాప్తేరాజ్యే పరాఙ్ముఖాయ ఆదరరహితాయేత్యర్థః- కుతః సహజభక్త్యాదృఢంగాఢం వ్రతం శ్రీరామాగమనపర్యంతం అయోధ్యాం నప్రవేక్ష్యామీత్యాది రూపనియమోయస్య సఃతథోక్తాయతస్మై భరతాయ పునశ్శబ్దోవాక్యాలంకారే, ననందతద్రాజ్యదానతత్పరం భరతందృష్ట్వా పరంజహర్షేత్యర్థః, గుణానాం పరమాదరాస్పదత్వాదిదమన్యోన్యాభినందనంయుక్తమితిభావః, వసంతతిలకావృత్తమ్ (౧) ॥౧౬౬॥—॥ అథేతి ॥ అథానంతరంభరతః పౌరుషనిఘ్నేన పురుషకారాధీనేన ॥ని॥ అధీనోనిఘ్నఆయత్త ఇత్యమరః, శత్రుఘ్నేన సహపురతః ప్రథమమభివాదితోనమస్కృతః పురుషః పరమపురుషః శ్రీరామఃయస్మిన్ కర్మణితద్యథాతథా, దేవీం జనకనందినీం సీతాం ప్రణమ్య, తథాయథోచితాభిః యథా

---

(౧)తస్మాఇతి తాదర్థ్యేచతుర్థీ । తన్నిష్ఠభక్తిగుణోద్రేకాదన్యోన్యకంనందనం॥

పచర్యాభిరభ్యర్చితపురోహితమామంత్రితమంత్రిలోకమనుగ్రహ
లోకానుగృహితపౌరవర్గమగ్రజన్మానంవిమానగతమేవ సబహుమాన
మానందయన్ననయదపనీతరుజంనిజమాశ్రమపదమ్ ॥౧౬౭॥౫॥ తత్రచ
సౌమిత్రిసీతాసఖో దాశరథిరతిలోభనీయవాత్సల్యాం కౌసల్యామతి

హర్షభిరుపచర్యాభిః ఉపచారైః × ఉపపూర్వాచ్చరతేఃకృజంతాద
ప్రత్యయాదితిస్త్రియామప్రత్యయేటాప్, అవరోధ వధూభిరంతఃపుర
స్త్రీభిః సహితాన్ సావరోధవధూకాన్ ÷ తేన సహేతి తుల్యయో
గఇతి బహువ్రీహిః, సద్భృతశ్చేతికప్ సుగ్రీవదశగ్రీవానుజౌసుగ్రీవ
విభీషణావాదియేషాంతాన్ వానరాన్ ఉన్మనీకృత్యఉత్సుకచిత్తాన్
కృత్వా ÷ అభూత తద్భావేచ్వీఃఅస్యచ్వావితిదీర్ఘఃఅరుర్మనశ్చక్షు
రిత్యాదినాసలోపః,అభ్యర్చితఃపూజితఃపురోహితోవసిష్ఠఃయేనతంఆ
మంత్రితః సంబోధితో మంత్రిలోకో మంత్రిజనో యేనతం అనుగ్రహ
లోకేన కరుణాకటాక్షవీక్షణేన అనుగృహీతః అనుగ్రహవిషయీకృ
తః పౌరవర్గః పురజననివహోయేనతం, అగ్రజన్మానంజ్యేష్ఠభ్రాతరం
శ్రీరామం విమానగతం విమానారూఢమేవ, సబహుమానం సగౌర
వమానందయన్ అపనీతా శ్రీరామాగమనాదపగతారుజా ఉపతాపో
యస్మిన్ తత్తథోక్తమ్ ॥౯॥ స్త్రీరుగ్రుజాచోపతాపేత్యమరః, నిజం
స్వకీయ మాశ్రమపదంనందిగ్రామాఖ్యమావాసస్థానం, అనయత్ప్రా
పయామాస(౧) ॥౧౬౭॥—॥ తత్రేతి ॥ తత్రభరతాశ్రమపదేసౌమిత్రి
సీతాసఖః లక్ష్మణసీతాసమేతః ÷ రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్ దాశరథిః
శ్రీరామః అత్యంతంలోభయతీత్యతిలోభనీయం పుత్రదర్శనాభిలాష
విశేషజనకమిత్యర్థః,తద్వాత్సల్యంస్నేహోయస్యాస్తాంకౌసల్యాంచ

(౧) అథభరతోపిపురతోభివాదితపూర్వజోపలాలనవిఘ్నైనశత్రుఘ్నే
న సహేత్యాదిప్రాచీనపాఠస్సాధుః । అత్రపౌరుషాధీనత్వోక్తేరనుప
యోగాత్ ॥పూర్వజఃశ్రీరామఃతతఃకర్తృకముపలాలనం।శిష్టంస్పష్టం

శయితదుఃఖాతిరేకాం కైకేయీమతిక్రమస్నేహపరిష్వక్తాం సౌమి
త్రిమాతరమపి క్రమాదభివాదయన్నిజావరోధనసంగతాభిరేతాభిర్వ
నితాభిః ప్రార్థిమాధుర్యశాలినీభిః పయోనిధిసుతాభిః పరిరభ్య
మాణః పరిరభ్యమాణో నిర్భరానందమవిందత ॥౧౭॥౭॥ అథాఖిలజనేక్ష
ణైకలక్ష్యో రఘూద్వహస్సోదరాన్విధాతుమభిషేచనవిచరితం గురోరాజ్ఞ
యా । అనీయత సమంతతో హరిగన్ధవతీర్థం పునస్సమాకలితమంథరం

అతిశయితో బహుళః దుఃఖాతిరేకో యస్యాస్తాం సర్వానర్థకామూల
భూతాహమస్మీతి సముత్పన్నదుఃఖభరాక్రాంతామిత్యర్థః కైకేయీం
చ, అతిక్రమేణ క్రమమతీతాం తేన స్నేహేన పరిష్వక్తాం నిష్క
ర్యాదప్రేమపరిపూర్ణాం సౌమిత్రిమాతరమపి సుమిత్రామపి క్రమా
త్ వృద్ధానుక్రమాదభివాదయన్ సహస్రసహస్రైర్నిజావరోధలోకవేత్త్ర
వధ్వనేయోరసానురాగః తస్మిన్నగణ్యాః తత్పరాభిః ఏతాభిః ప్రార్థి
తాభిః వనితాభిరుత్తమస్త్రీభిః కలాభిరింగితైః ॥౫॥ కలాశిల్పైకాలబ్ధే
దే చంద్రాంశేకలనాకలేతి వైజయంతీ, ప్రాణేమాధుర్యమిత్యర్థః, పయో
నిధిసుతాభిః పయోనిధిస్సముద్రస్తదుత్పన్నమాద్వయం, ప్రతిక్షణంప
రిరభ్యమాణః ఆదరాతిశయాత్ క్షణేక్షణే ఆశ్లిష్యమాణః నిర్భరానంద
మమందానందమవిందతఅలభత పరమానందభరితాంతఃకరణోఽభూది
త్యర్థః (౧)॥౧౭॥—॥ అథేతి ॥ అథానంతరం గురోర్వసిష్ఠస్య ఆజ్ఞ
యా నిదేశేన అఖిలజనేక్షణై రశేషలోకలోచనైరీక్షితస్సానందముద
లోకితః సచాసౌ రఘూద్వహశ్చ తస్య శ్రీరామస్య- ఉదరాత్ పిత
రితం విశిష్టాచారయుక్తం అభిషేచనం మూర్ధాభిషేకం విధాతుంక
ర్తుం- మంథరాం మందాంగతిం విజహత్ త్యజత్ అసంభ్రమం ప్ర
వృత్తైనేత్యర్థః + జహాతెర్నిత్యప్రత్యయః । హరిగంధేన వాసనాసహా
హేన సమాకలితాసంక్షుభితా మంథరాకైకేయీదాసీయస్మిన్ కర్మణి

(౧) అయోగ్యజనితశోకాతిరేకాం కైకేయీం అక్రమస్నేహ
పరిష్వక్తాం సుమిత్రామపి ప్రాచీనపాఠస్సుగమః

విజహత్రాగతిం మన్థరామ్ ||౧౬౯||ప|| అలంకృతః కృతమభిషేకమాద
రాదమాత్యసంహతిభిరవాప్య రాఘవః । పురోన్ముఖః పునరయమానశే
రథం మనోరథం స చ భరతో మహారథః ||౧౭౦||గ|| తత్ర చ సేవావిచక్ష

తస్య ఖ్యాభవతి తథా తత్రితస్యాః కైతవప్రయోగానవసరాదితి భావః సంమ
తతః సకలదిగ్భ్య ఇత్యర్థః తీర్థం పుణ్యనదీసలిలం పునర్భూయోఽపి
వాక్యాలంకారేవా, ఆనీయత ఆనీతం, పృథ్వీవృత్తమ్(౧)||౧౬౯||—||
అలంకృత ఇతి || అయం రాఘవః రఘువంశోద్భవః శ్రీరామః- అమా
త్యసంహతిభిః మన్త్రివర్గైః తత్రతేషాం ముఖ్యత్వాదితి భావః, ఆద
రాత్ సత్కారాత్ కృతం విరచితమభిషేక మవాప్య మూర్ధాభిషి
క్తస్సన్నిత్యర్థః, అలంకృతః జటాపటలవిమోచనపూర్వకం వివిధవి
చిత్రమణిహారదివ్యాంబరాదిభిః విభూషితః పునః పురోన్ముఖః అయో
ధ్యాపురప్రవేశాభిముఖస్సన్నిత్యర్థః- రథమానశే ప్రాప- పుష్పకం
విహాయ రథారూఢోఽభూదిత్యర్థః × అశ్నోతేశ్చేత్యభ్యాసదీర్ఘానను
డాగమౌ- తథా మహారథః మహాత్మా సప్రసిద్ధః భరతశ్చ మనోరథం శ్రీ
రామాభిషేకరూపనిజవాంఛితార్థసిద్ధిం ఆనశే శ్రీరామాభిషేకేణ
పరిపూర్ణమనోరథోఽభూదిత్యర్థః, రుచిరావృత్తమ్ || * || చతు
ర్గ్రహైరిహరుచిరా జభస్జగా ఇతిలక్షణాత్ ||౧౭౦||—|| తత్రేతి || కిం
చేతి చార్థః || తత్ర తస్మిన్ సమయే సేవావిచక్షణాభ్యా ముపచార

---

(౧) అథాఖిలజగత్పతేరపి రఘూద్వహస్యాదరాద్విధాతుమభిషేచనం
విచలతాం గురోరాజ్ఞయా । అనీయత సమంతతో హరిగణేన తీర్థం పున
ర్విచింత్య హృది మంథరాం విజహతాం గతిం మంథరామితి పాఠే అఖి
లజగత్పతేరపీత్యనేన స్వతఏవ సర్వేశ్వరత్వం సిద్ధమితి సూచితం। రఘూద్వ
హస్యేత్యనేన మానుషరూపేణ తద్వంశేవతీర్ణత్వాదభిషేక్తవ్యమభిషేచ
నం విధాతుం గురోరాజ్ఞయా విచలతాం మంథరాం ప్రాగభిషేకాంతరా
యకారిణీం కైకేయీదాసీం విచింత్య ప్రాగ్వత్పునర్విఘ్నం కుర్యా
దిత్యాశంక్య అతఏవ మంథరాం గతిం విజహతేత్యన్వయః। శిష్టం స్పష్టమ్||

ణాభ్యాం శత్రుఘ్నలక్ష్మణాభ్యామభితో విధూతవ్యజనః పరిజనాచార
నిరతభరతోద స్తవిమలముక్తాతపత్రో విచిత్రోపహిత నైపథ్య చారురా
రూఢ శతాంగమాతంగై రాశరప్లవగవాహినీపతిభి రనుగమ్యమానః ప్ర
వర్త్యమాన శ్వేతాక్షత కుసుమలాజోపచారః పౌరపురంధ్రికదంబ సంగ
మ్యచలితమంజీరమణికాంచీవలయావాచాలితాం వాద్యమాన మాంగళిక
తూర్యఘోషవైతాళిక వైబోధిక వివిధరవప్రసరణసమయోచ్ఛలితసామో

చ్చరణ తత్పరాభ్యాం శత్రుఘ్నలక్ష్మణాభ్యాం జ్యైష్ఠ్యసంస్పృష్టభావాత్ప్రవి
వక్షితః లక్ష్మణాపేక్షయాపి శత్రుఘ్నస్యాదరాతిశయద్యోతనార్థం వా
తథాచ మహాకవిప్రయోగః ॥*॥ శత్రుఘ్నలక్ష్మణముక్తై రుపచర్యమా
ణ స్సామ్రాజ్యభోగనిరతోభరతో బభూవేతి । అభితః ఉభయపార్శ్వ
యోరిత్యర్థః విధూతే వీజితే వ్యజనే చామరే యస్య సతథోక్తః, పరిజనా
చారనిరతేన భృత్యజనోచితాచారతత్పరేణ భరతేన ఉదస్తముత్క్షిప్తం
విమలం స్వచ్ఛంముక్తాతపత్రం మౌక్తికచ్ఛత్రం యస్య సతథోక్తః
విచిత్రమాశ్చర్యకరం విచిత్రసన్నివేశంవా యథాతథోపహితేన విరచి
తేన నైపథ్యేన దివ్యభూషణాంబరప్రయుక్తాపణ్యప ప్రసాధనేనచారు
స్సుందరః, తథాశతాంగాః రథాః మాతంగాః గజాః తె ఆరూఢాః అధి
ష్ఠితాఃయైస్తైః ॥ని॥ శతాంగస్స్యందనోరథఇత్యమరః - ఆశరప్లవగవా
హినీపతిభిః విభీషణసుగ్రీవ ప్రముఖరాక్షసవానరసేనానాయకైః, అ
నుగమ్యమానః అనుస్రియమాణశ్చసన్ రామచంద్రః శ్వేతాక్షతానాం
కుసుమానాం లాజానాంచోపచారః విక్షేపణరూపోపచారః ప్రవర్త్య
మానః మంగళాచారతయా క్రియమాణోయైస్తాని తథోక్తాని యాని
పౌరపురంధ్రికదంబానివర్తన (స్త్రీ)నివహాస్తేషాం సంఘట్టేన సంభ్రమే
ణచలితైః ఝుణఝుణాయమానైః మంజీరమణికాంచీవలయైః నూపుర
మాణిక్యరశనాకంకణైః వాచాలితాం ముఖరితాం + తత్పురీంప్రతి
త్యంతాతిరణిక్తైః, వాద్యమానాని తాడ్యమానాని మాంగళికతూర్యా
ణి మంగళవాద్యాని తద్ఘోషాణామ్।తథావైతాళికానాం స్తుతిపాఠకా

దత్తపౌరసమ్బాధాం సౌధాన్తరగవాక్షవలితతరుణీనేత్రనీలో
త్పలదామతోరణాభిరామరథ్యాన్తరామయోధ్యాం రాజధానీమారు
రోహ ॥ ౧౨౧ ॥ సాకేతం సమయే విహాయ విజయీ సంసేవితో
భ్రాతృభిస్సుగ్రీవప్రముఖైః ప్రియైస్సహ స్వే స్వే పదే స్థాపయన్
నానాతత్త్వవిహారతో గతవనాయాసస్సపత్నీకస్సత్ప్రతిసఙ్ఘ
మేకవిచారణాయ భరతాద్యైః సహ లక్ష్మణేన । పైతామహాదిక
నాంతత్త్వావ్యవధానవిరోధకజనానాం చ సమ్బన్ధవ్యవహారే సమాశ్రిత్య
మయోధ్యాం ఆకాశనక్షత్రాదిరుచ్యాలింగితాః ప్రవలితాస్సామోదాః నానాదారాణ్య
యమపౌరాః పురజనాః శ్రేష్ఠసంబోధ్యమాననిర్ఘోషం మాంగళికైః పైతా
ధికేత్యత్ర ప్రయోజనమితికత్, సౌధాన్తరగవాక్షైః (ప్రా) సాదమధ్య
వాతాయనైః వలితాః ప్రసృతాః యాస్తరుణీజనేషు పృథాస్సుందరీ
జననేత్రపఙ్క్తయః నీలోత్పలదామతోరణాని తైరభిరామాణి
రమ్యాణి రథ్యాన్తరాణి యస్యాస్తాం, అదోరా
ఖ్యాం అనగాం ప్రవిశేషణా (౧) ॥౧౨౧॥——॥ సాకేతమితి ॥ విజ
యశీలః + జయత్యాదినా ఇనప్రత్యయః, యద్వాప్యత్ర సారా
మ విజయోస్యాస్తీతి విజయీ + ప్రశంసాయామినిః సప్రసిద్ధోరా
మస్సాకేతమయోధ్యాం ॥౧॥ సాకేతం స్యాదయోధ్యాయామిత్యమరః,
సమయే వివాహే ప్రతిష్ఠః + ఉపయమస్సనాశ్వానమూవాసశ్చలికర్మ
సువ్రత్యయాన్తో నిపాతితః । తథాభ్రాతృభిః అనుజైః భరతాదిభిః సం
సేవితః ఉపచర్యమాణః తథాసుగ్రీవప్రముఖైః సుగ్రీవాదిభిః ప్రియ
సఖైః ప్రియసుహృదః + రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్, స్వే స్వే పదే కి
ష్కింధాదిప్రతినియతస్థానేష్విత్యర్థః + విహాయ హి పా
పూరాద్యభిఖ్యసవత్యా సేతి కిష్కింధాదిస్థానేషు స్థాపయన్
(౧) అభితో విధూతనవలవాలవ్యజనతతి పవిత్రావజాతమనుజవేష్టనా
మభిరితి చ (ప్రా) చీనపాఠః ॥ వాఙ్గులిరితి పాఠే విశేషః ॥

స్వచ్ఛందంసు చిరం సుఖాన్యనుభవన్ దేవ్యాసమం సీతయా రామః సమా
లయతి స్మకీర్తిసిభద్రై రామోదినీం మేదినీమ్ ॥౧౭౫॥ప॥ సాహిత్యాదిక
లావతా శ్రీనగరగ్రామావతంసాయిత శ్రీగంగాధరధీసింధు విధునా గంగా
ంబికాసూనునా। ప్రాగ్భోజాదితపంచకాండవిహితాసం దేప్రబంధే

ప్రతిష్ఠాపయన్ తథా దేవ్యాసీతయా సమం స్వచ్ఛందం యథేచ్ఛంసు
ఖాని ఐహికభోగాన్ అనుభవన్, దానదక్షా శ్రీప్రభృతి కీర్తిభిః తస్యా
విభవైః సామగ్ర్యైః సమృద్ధిభిః, ఆమోదినీమానందయిత్రీం మేదినీం భూ
వం సుచిరమతి చిరకాలం పాలయతి స్మ పరిపాలితవాన్ ÷ లట్ స్మఇ
తి భూతార్థే లట్, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం ॥*॥ సూర్యాశ్వై
ర్మసజాస్తతాస్సగురవః శార్దూలవిక్రీడితం ॥౧౭౫॥—॥ అథకవిః
కావ్యవర్ణ్యాంశమాఖ్యానపూర్వకం కాండసమాప్తిం శ్లోకేనాహ॥ సా
హిత్యేతి ॥ సాహిత్యం కావ్యనాటకాలంకారాదిసముదాయరూపా వి
ద్యా తదాదిః ప్రముఖం యాసాం తాః కలావిద్యా అస్య సంతీతి సాహిత్యా
దికలావతా సకలవిద్యారహస్యాభిజ్ఞేనేత్యర్థః + అత్రకర్మధారయ
స్యాప్యనుద్దేశ్య కరత్వాత్సర్వధనీ సర్వకేశీత్యాదివన్నిర్వాహ్యః శ్రీన
గరమితి గ్రామః తస్య అవతంసవదాచరితః అవతంసాయితః భూష
ణాయమానః ÷ ఉపమానాదాచారే క్యజంతాత్కర్తరి క్తః సచా
సౌ శ్రీగంగాధరధీసింధుశ్చ శ్రీయుక్తః గంగాధరనామా పండితః ॥ని॥ ధీ
ర్మనీషాజ్ఞః ప్రాజ్ఞస్సంఖ్యావాన్ పండితః కవిరిత్యమరః, సఏవ
సింధుః సముద్రః తస్య విధునా చంద్రేణ పుత్రత్వాదాహ్లాదకరత్వాచ్చ
చంద్రోపమేనేత్యర్థః । అతఏవ శ్లిష్టపరంపరితరూపకం ॥ని॥ విధుర్వి
ష్ణౌచంద్రమసీత్యమరః గంగాంబికాసూనునా గంగాంబికాగర్భసంభూ
తేన లక్ష్మణ సూరిణా లక్ష్మణాఖ్యవిదుషా, ప్రాక్పూర్వం భోజేనరా
జ్ఞా ఉపజ్ఞైః ప్రథమవిరచితైః పంచభిః బాలకాండాదిసుందరకాండాంతైః
కాండైః విహితః ఆసంపూర్ణః ॥ద్ధలప్రియోపబోధ్యమేన తస్మిన్నిత్యుత్తర

పునః కాణ్డో లక్ష్మణసూరిణా విరచితః షష్ఠోఽపి సమాప్తిమగాత్ ॥౧౬౩॥ ॥

ఇతి శ్రీలక్ష్మణకవివిరచితే యుద్ధకాణ్డస్సమాప్తః

పదసమాసః ప్రబన్ధే చమ్పూరామాయణాఖ్యే కావ్యే పునః విరచితః ప్రణీతః, షష్ఠః షణ్ణాం పూరణః, కాణ్డః యుద్ధకాణ్డః చిరం బహుకాలం సర్వోత్కర్షేణ వర్తతామిత్యర్థః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం ॥౧౬౩

పూర్వేషాం విదుషాం మతాని వివిధాన్యాలోచ్య తత్సంక్షిప్య వ్యాఖ్యాకృపైవ్య యమఖండపండితపరితోషాయ సందర్భితా । యస్యాత్ర ప్రతిభా లిపిభాషణమిదం విజ్ఞాయతాం భూషణం తత్రాపి ప్రతిభాతి చేన్న సపరామృశ్యం హ్యవశ్యం బుధైః ॥*॥ లోకేష ప్రతిభాతి ముఖ్యమజగత్ర్యత్ర త్రిలింగాహ్వయో దేశస్తత్ర తథాద్రిమాళి తనయాతీరం పరం తత్ర చ । గ్రామః కాంజులురీతి తత్ర మహితః శ్రీరామచంద్రస్సుధీశ్శ్రీమానుద్వహతాదముష్యకవితాకన్యాం రఘూణాం పతిః ॥

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమానసేందిందిరసందోహానందలాభాభినందిత రఘునందన చరణారవింద మకరందాస్వాదసకందళిత సారస్వతేనాఖండితతపః ప్రచండముని ప్రకాండమండితేశ్వరశాండిల్య మహామునిగోత్రావతంసస్య వంచనాన్వయ సుధాపారావార పారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్యాయుర్వేద ప్రభుణః నిఖిలవిద్యా సారసర్వజ్ఞ సార్వభౌమస్య కోండపండితపర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భరత్నాకర సుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చమ్పూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికాసమాఖ్యాయాం యుద్ధకాండస్సమాప్తః

రామచంద్రార్యరచితా రామచంద్రపదార్పితా ।

వ్యాఖ్యా శ్రీయుద్ధకాండస్య పూర్ణా మంజూషికాభిధా

సవ్యాఖ్యం చమ్పూరామాయణం సమాప్తము.

